

T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET'İN SOSYO-KÜLTÜREL FABRİKA ÖRNEĞİ:
SÜMERBANK NAZİLLİ BASMA FABRİKASI

Sinan MEYDAN

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Yüksek Lisans Programı

İstanbul, 2023

T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET’İN SOSYO-KÜLTÜREL FABRİKA ÖRNEĞİ:
SÜMERBANK NAZİLLİ BASMA FABRİKASI

Sinan MEYDAN

Danışman
Prof. Dr. Tülay Âlim BARAN

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı

İSTANBUL, 2023

İNTİHAL SAYFASI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum, bu çalışmayı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yol ve yardıma başvurmaksızın yazdığımı, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserleri her kullanışında alıntı yaparak yararlandığımı belirtir; bunu onurumla doğrularım.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara katlanacağımı bildiririm.

10 / 01 / 2023

Sinan MEYDAN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR.....	iii
TABLolar.....	iv
ŞEKİLLER.....	vii
ÖNSÖZ.....	ix
ABSTRACT.....	xii
ÖZET.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜMERBANK ve SOSYO-KÜLTÜREL FABRİKALARI.....	23
1. Planlı Devletçilik ve Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı.....	23
2. Sümerbank Modeli.....	31
3. Türkiye’de Sosyal Güvenlik Politikaları ve İşçi Hakları.....	41
3.1. Sümerbank’ta İşçi Hakları.....	47
4. Sümerbank Fabrikalarının Sosyal ve Kültürel Altyapısı.....	68
4.1. Sümerbank Fabrikalarında Eğitim.....	92
4.1.1. Fabrika Kursları.....	98
4.1.2. Yurt Dışı ve Yurt İçi Eğitim.....	105
4.1.3. Fabrika Okulları.....	115
4.1.4. Fabrika Kreşleri.....	118
4.2. Sümerbank Fabrikalarında Barınma (Fabrika Konutları)	127
4.3. Sümerbank Fabrikalarında Sağlık.....	149
4.3.1. Fabrikada Beslenme ve Giyinme.....	150
4.3.2. İşçi Sağlığı, Fabrika Hastaneleri ve Fabrika Revirleri.....	158
4.4. Sümerbank Fabrikalarında Kültür, Sanat ve Spor.....	179
4.4.1. Fabrikada Sinema, Tiyatro, Balo ve Sergi.....	180
4.4.2. Sümerbank Defileleri ve Güzellik Yarışmaları.....	186
4.4.3. Fabrika Kütüphaneleri ve Sümerbank Yayınları.....	191
4.4.4. Fabrikada Spor.....	195

İKİNCİ BÖLÜM

SÜMERBANK NAZİLLİ BASMA FABRİKASI’NIN KURULUŞU.....	207
1. Sümerbank’ın Dokuma Fabrikaları.....	207
2. Nazilli: Coğrafyası, Tarihi ve Diğer Özellikleri.....	214
3. İlk Basma Fabrikasının Nazilli’de Kurulma Nedenleri.....	217
3.1. Kurtuluş Savaşı ve Celal Bayar Etkisi.....	217
3.2. Demir Yolu ve Pamuk Etkisi.....	221
3.3. Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretim Çiftliği Etkisi.....	223
4. Fabrikanın Yapılışı.....	227
5. Fabrikanın Açılışı.....	238
6. Fabrikanın Bölümleri, Üretimi ve Kente Etkisi.....	246

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NAZİLLİ BASMA FABRİKASI'NIN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI.....	258
1. Çalışanların Sosyal ve Kültürel Durumu.....	264
2. Fabrikanın Ücret Politikası ve Sosyal Yardımları.....	271
3. Fabrikanın Sağlık ve Güvenlik Altyapısı.....	293
3.1. Fabrikanın Koruyucu Sağlık ve Güvenlik Önlemleri.....	294
3.2. Fabrika Hastanesi ve Reviri.....	300
3.3. Fabrika Hamamı.....	310
3.4. Fabrikanın Sıtma Mücadelesi.....	312
4. Fabrikanın Sosyal Hizmetleri.....	320
4.1. Fabrikada Barınma.....	321
4.1.1. Vazife Evleri ve Bekâr İşçi Pavyonları (Lojmanları).....	322
4.2. Fabrikada Ulaşım/Ulaştırma.....	340
4.2.1. Kara Ulaşım Araçları.....	341
4.2.2. Fabrika Treni (Gıdı Gıdı).....	346
4.3. Fabrika Kreşi (Çocuk Yuvası)	349
4.4. Fabrika Dinlenme Kampı.....	356
4.5. Fabrikada Beslenme ve Giyinme.....	360
4.5.1. Fabrika Yemekhanesi ve Yemek Yardımları.....	360
4.5.2. Fabrika Fırını.....	370
4.5.3. Fabrika Giyecek Yardımları.....	371
4.6. Fabrika Yardım Sandıkları.....	376
4.7. Fabrika Ekonoması ve Fabrika Kooperatifleri.....	377
4.8. Fabrika Camisi.....	381
5. Fabrikanın Eğitim Altyapısı ve Eğitim Hizmetleri.....	382
5.1. Fabrika Kursları.....	385
5.2. Fabrika Okulu (Sümer İlköğretim Okulu).....	394
5.3. Fabrika Kütüphaneleri.....	401
5.4. Fabrika Vakfı (Nazilli Sümer Vakfı).....	406
6. Fabrikanın Kültür-Sanat Altyapısı ve Kültür Sanat Etkinlikleri.....	409
6.1. Fabrika Sineması ve Tiyatrosu.....	409
6.2. Fabrikada Resim ve Heykel.....	418
6.3. Fabrika Halkevi (Sümer Halkevi)	426
6.4. Fabrika Radyosu.....	442
7. Fabrikanın Diğer Sosyal-Kültürel Etkinlikleri.....	444
7.1. Nazilli'de Geleneksel Sosyal, Kültürel Hayat.....	444
7.2. Fabrikada Balolar, Partiler, Özel Günler, Düğünler, Defileler, Konserler.....	445
8. Fabrikanın Spor Altyapısı ve Spor Etkinlikleri.....	452
8.1. Fabrika Spor Kulüpleri.....	456
8.2. Bir Fabrika Spor Kulübü: Nazilli Sümerspor.....	462
9. Sümerbank'ın Yarattığı Sosyo-Kültürel Dönüşüm.....	475
SONUÇ.....	481
EKLER.....	490
KAYNAKÇA.....	517
ÖZGEÇMİŞ.....	541

KISALTMALAR

AKDTYK	: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
ATABE	: Atatürk’�n Bütün Eserleri
A�	: Ankara Üniversitesi
BBYKP	: Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
BBYSP	: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
BUMH	: Başbakanlık (Ba�vek�let) Umumi Murakabe Heyeti
BYDK	: Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu
C.	: Cilt
�ev.	: Çeviren
D.	: Devre/ Dönem
Der.	: Derleyen
D�E	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DSO	: Devlet Sanayi Ofisi
Ed.	: Editör
Et.	: Erişim Tarihi
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
Haz.	: Hazırlayan
�BYSP	: İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
�DT	: İktisadi Devlet Teşekkülü
�MR	: İdare Meclisi Raporu
KD	: Kanunlar Dergisi
K�T	: Kamu İktisadi Te�ebb�s�
Kr�.	: Kuruş
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
T.A.�.	: Türk Anonim �irketi
TD	: Tutanak Dergisi
TSKB	: Türkiye Sanayi Kredi Bankası
TSMB	: Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vde.	: ve devamı
Y.	: Yıl
ZC	: Zabıt Ceridesi

TABLolar

Tablo 1.1. Türkiye'nin Sanayi Üretimi ve GSMH'deki Payı (1923-1938).....	40
Tablo 1.2. Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1946-1947 Yılları İşçi Ücretleri ve İşçi Yardımları.....	55
Tablo 1.3. Sümerbank Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1946,1947 Yılları İşçi Ücretleri ve İşçi Yardımları.....	57
Tablo 1.4. 1947 Yılında Sümerbank'ta İşçi Harcamaları; Ücretler ve Sosyal Harcamalar.....	63
Tablo 1.5. 1950,1951 Yılları Sümerbank Fabrikaları İşçi Harcamaları	65
Tablo 1.6. 1963-1974 Yıllarında Sümerbank Fabrikalarında İşçilere Ödenen Sosyal Yardımlar.....	66
Tablo 1.7. 1946 ve 1947 Yıllarında Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi'nde İşten Ayrılma Nedenleri.....	81
Tablo 1.8. Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi'nde 1946 ve 1947 Yıllarında İşçilerin İşten Ayrılma Nedenleri.....	82
Tablo 1.9. 1969-1970 Yıllarında Sümerbank Fabrikalarındaki Sosyal Tesisler.....	89
Tablo 1.10. Sümerbank Genel Müdürlüğü'nde 1970 Yılında 6 Ayda Düzenlenen Eğitim Programları.....	103
Tablo 1.11. Sümerbank İşletmelerinde 1981 ve 1982 Yıllarında Hizmet İçi Eğitim Gören Çalışanların Sayısı	104
Tablo 1.12. 1972 Yılında –SSK ve MEB'e Devredilenler Dışında- Sümerbank Fabrikalarındaki Kurs Binaları ve Kapasiteleri.....	104
Tablo 1.13. Sümerbank'ın 1949 Yılı İlk Üç Aylık Devresinde Yurt Dışında Okuttuğu Öğrenciler.....	107
Tablo 1.14. Sümerbank'ın 1950 Yılı İlk Üç Aylık Devresinde Yurt Dışında Okuttuğu Öğrenciler.....	108
Tablo 1.15. 1933-1973 Arasında Sümerbank'ın Yurt Dışına Gönderdiği Öğrencilerin Ülkelere Göre Dağılımı.....	109
Tablo 1.16. Sümerbank'ın 1949 Yılı İlk Üç Aylık Devresinde Yurt İçinde Okuttuğu Öğrenciler.....	110
Tablo 1.17. 1947 Yılında Sümerbank'ta İşçi Başına Eğitim Öğretim Masrafı.....	118
Tablo 1.18. 1948'de Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi'ndeki Konutlarda Oturanlar ve Oranları.....	140
Tablo 1.19. 1947 Yılında Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi'ndeki Konutlar ve Oda Sayıları.....	143
Tablo 1.20. 1947'de Sümerbank Demir-Çelik Müessesesi'ndeki Konutlarda Oturanların Sayıları ve Dağılımı.....	144
Tablo 1.21. Sümerbank Topluluğunda 1947 Yılı Sonunda Tüm Konutların Durumu.....	147
Tablo 1.22. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi'nde İşçilere Verilen Yemek.....	155
Tablo 1.23. 1941-1942 ve 1943'ün İlk 6 Ayında Sümerbank Fabrikalarındaki Hastaların Durumu.....	172
Tablo 1.24. Sümerbank Kuruluşlarında Hastaların Durumu (1946-1947 Yılları).....	173
Tablo 1.25. Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1946 ve 1947 Yılları İşçi Ödemeleri.....	174
Tablo 1.26. 1954 Yılında Sümerbank Fabrikalarında Uygulanan Aşılar.....	177

Tablo 1.27. 1969-1970-1971 Yıllarında 24 Sümerbank İşletmesindeki Spor Sahalarının Sayısı.....	202
Tablo 1.28. 1972 Yılında 24 Sümerbank İşletmesi İçinde Spor Sahasına Sahip Olanlar.....	203
Tablo 1.29. 1947 Yılında Sümerbank Fabrikalarında İşçi Başı Aylık Spor Harcama Oranları.....	204
Tablo 1.30. 1947 Yılı Sümerbank Sosyal Harcamaları.....	205
Tablo 1.31. Kayseri Fabrikası'nda 1954 Yılında Bir Yıllık Sosyal Harcamalar (TL).....	205
Tablo 2.1. 1933-1970 Yılları Arasında Sümerbank Fabrikalarının Ürettiği Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Miktarı.....	212
Tablo 2.2. Nazilli Basma Fabrikası'nda 1938-1942 Yılları Arasında Harcanan Pamuk ve Üretilen İplik ve Basma Miktarları (Yaklaşık Olarak)	249
Tablo 3.1. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Yerleşim Alanları ve Genişlikleri.....	260
Tablo 3.2. Tarihi Boyunca Nazilli Basma Fabrikası'nda En Çok İşçi Gönderen İller....	265
Tablo 3.3. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Kadın İşçi İstatistiği (1941-1950).....	267
Tablo 3.4. 1943-1949 Yılları Arasında Kayseri, Ereğli ve Nazilli Fabrikalarında Aylık Ortalama Nakdi Ücretler (TL)	273
Tablo 3.5. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank Fabrikalarında İşçilere Akort ve Zaman Üzerine Ödenen Saat Ücretlerinin Karşılaştırılması.....	275
Tablo 3.6. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Akord, Zaman ve Yardımcı İşçilik Üzerine Ödenen İşçi Saat Ücretleri ve Memur Ödemeleri.....	276
Tablo 3.7. 1946, 1947 Yıllarında Dokuma Fabrikalarında İşçi Saat Ücretleri Artış Oranları Farkı.....	277
Tablo 3.8. Sümerbank Pamuklu Dokuma Fabrikalarının 1948, 1949 Yıllarında İkinci Üç Aylık Dönemde Saat Başına Ortalama İşçi Ücretleri (Krs).....	278
Tablo 3.9. Sümerbank Pamuklu Dokuma Fabrikalarında 1949-1950 Yıllarında İkinci Üç Aylık Dönemde Ortalama İşçi Saat Ücretleri (Krs).....	279
Tablo 3.10. 1950, 1951 Yıllarında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikalarında Aylık Ortalama İşçi Ücretleri Karşılaştırması.....	280
Tablo 3.11. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikalarında İşçi Başı Aylık Harcamalar (TL)	281
Tablo 3.12. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikalarında İşçilere Esas Ücretlere Göre Ödenen Primlerin Yüzde Oranı.....	282
Tablo 3.13. Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1951 Yılı İşçi Ücretleri (TL).....	285
Tablo 3.14. 1970 Yılında Sümerbank Pamuklu Sanayi İşletmelerinde Ortalama Aylık İşçi Ücretleri (TL)	288
Tablo 3.15. 1975, 1976 Yıllarında Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nde İşçi Harcamaları (TL)	289
Tablo 3.16. 1975, 1976 Yıllarında Nazilli Basma Fabrikası'nda Sosyal Harcamalar (TL)	291
Tablo 3.17. 1945 ve 1947 Yıllarında Bazı Sümerbank Dokuma Fabrikalarındaki İşçi Saati Zayiat Oranları (%).....	306
Tablo 3.18. 1942-1946 Yılları Arasında Bazı Sümerbank Dokuma Fabrikalarındaki İşçi Başı Aylık Sağlık Harcamaları (TL).....	307
Tablo 3.19. Nazilli Basma Fabrikası 1967-1968 Yılı Sağlık Faaliyetleri.....	308
Tablo 3.20. 1951 Yılında Sümerbank Dokuma Fabrikalarındaki Çeşitli Konutların Sayısı.....	328

Tablo 3.21.	1965 Yılında Nazilli Basma Fabrikası Vazife Evleri Tip ve Sayıları.....	330
Tablo 3.22.	Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikalarındaki Nakil Vasıtaları (1942)	342
Tablo 3.23.	SSK'ya ve MEB'e Devredilenler Dışında, 1972 Yılında Sümerbank Fabrikalarının Kreşlerindeki ve Emzirme Odalarındaki Yatak Sayısı ve Çocuk Bahçelerinin Büyüklüğü.....	352
Tablo 3.24.	1944 Yılında Dokuma Fabrikalarında İşçilere Verilen Ücretsiz Yemek.....	365
Tablo 3.25.	1945 Yılında Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Ücretsiz Öğünler.....	366
Tablo 3.26.	1953 Yılında Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Parasız Yemek Harcaması (TL)	367
Tablo 3.27.	1954 Yılında Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Parasız Yemek Harcaması (TL)	368
Tablo 3.28.	1975-1976 Yıllarında Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Yedirme Yardımı Tutarı.....	369
Tablo 3.29.	1975-1976 Yıllarında Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Öğün Miktarı ve Direkt Masraflarla Birlikte Ücretsiz Yemek Harcaması Miktarı.....	369
Tablo 3.30.	Bazı Sümerbank Dokuma Fabrikaları Toplam Giyim Giderleri (1950-1951).....	374
Tablo 3.31.	Nazilli Basma Fabrikası'nın Çalışanlarına Yaptığı Giyim Yardımları.....	375
Tablo 3.32.	1950 Öncesi Nazilli Basma Fabrikası'ndaki Kadın İşçilerin Okuma-Yazma Durumu.....	388
Tablo 3.33.	Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1975-1976 Yılları Eğitim Harcamaları (TL).....	392
Tablo 3.34.	Nazilli Sanat Enstitüsü Tekstil Şubesi Öğrenci Durumu (1969-1974).....	393
Tablo 3.35.	1972 Yılında –MEB'e Devredilenler Dışında- Okul Binasına Sahip Sümerbank Fabrikaları ve Fabrika Okullarının Kapasiteleri.....	400
Tablo 3.36.	Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Kütüphanesi Kitap Kütük Defteri'ne Kayıtlı Kitaplardan Bazıları.....	402
Tablo 3.37.	1972 Yılında –MEB'e Devredilenler Dışında- Sümerbank Fabrikalarındaki Sinemalar ve Kapasiteleri.....	417
Tablo 3.38.	Bazı Sümerbank Fabrikalarının 1951 Yılı Spor Masrafları (TL).....	456
Tablo 3.39.	1938-1939 Sezonu Aydın Bölgesi Birinci Devre Lig Puan Durumu.....	469
Tablo 3.40.	1938-1939 Sezonu Aydın Bölgesi Sezon Sonu Lig Puan Durumu.....	470
Tablo 3.41.	Türkiye'de 1972 Yılında İlk 100'deki Sümerbank İşletmeleri.....	488

ŞEKİLLER

Şekil 1. Robert Owen. New Harmony ve New Lanark	6
Şekil 2. Charles Fourier, Phalanstere.....	7
Şekil 3. Jean Baptiste Godin, Familistere.....	8
Şekil 4. Tony Garnier'in "Sanayi Kenti" Adlı Eseri.....	10
Şekil 5. Ginzburg ve Milinis, Narkomfin Kompleksi.....	14
Şekil 1.1. Türk-Sovyet Kredi Antlaşması'nın Basına Yansıması.....	27
Şekil 1.2. Alpullu Şeker Fabrikası ve Bazı Sosyal Donatıları: Fabrika, Hastane, Sinema Salonu ve İlkokul.....	71
Şekil 1.3. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Ana Kapı ve Giriş Bahçesi.....	75
Şekil 1.4. Sümerbank'tan Modern Mimari Örnekler.....	76
Şekil 1.5. Karabük Fabrikaları Çırak Okulu (1943)	101
Şekil 1.6. Ereğli Fabrikası'nda İşçi Kursları (1943).....	102
Şekil 1.7. Sümerbank Bursuyla Yurt Dışında Okumaya Hak Kazanan Öğrencilerden Bazıları.....	112
Şekil 1.8. Sümerbank Fabrikalarındaki Kreşlerden Görüntüler	122
Şekil 1.9. Sümerbank Çocuk Bahçelerinden Görüntüler.....	124
Şekil 1.10. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası Kreşi.....	126
Şekil 1.11. Alpullu Şeker Fabrikası ve Fabrika Konutları (1949)	130
Şekil 1.12. Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası İşçi Evleri.....	136
Şekil 1.13. Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi İşçi, Memur Mahallesi (1943).....	139
Şekil 1.14. Kayseri Bez Fabrikası İşçi Konutları (1943)	141
Şekil 1.15. Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nın İşçi ve Memurları İçin İnşa Ettiği Yeni Şehir.....	145
Şekil 1.16. Sümerbank Fabrikalarında İşçi Yemekhanelerinden Bir Görünüm (1943)....	151
Şekil 1.17. Sümerbank Fabrikalarında Memur ve İşçi Yemekhaneleri (1948).....	151
Şekil 1.18. Sümerbank Bakırköy Merkez Hastanesi (1971)	167
Şekil 1.19. Sümerbank Fabrika Hastanelerinde Dış Tedavisi.....	171
Şekil 1.20. Sümerbank Kumaşlarından Tasarlanan Giysilerin Sergilendiği Olgunlaşma Enstitüsü Defilelerinden Biri (1971)	188
Şekil 1.21. Kayseri Fabrikası Stadyumu (1943).....	199
Şekil 1.22. Kayseri Fabrikası Yüzme Havuzu (1943).....	200
Şekil 2.1. Nazilli Basma Fabrikası'nın İnşası.....	233
Şekil 2.2. Atatürk'ün Nazilli Basma Fabrikası'nı Açması (9 Ekim 1937)	241
Şekil 3.1. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası (1937)	259
Şekil 3.2. Nazilli Basma Fabrikası Umumi Vaziyet Planı (11.03.1946)	261
Şekil 3.3. Nazilli Basma Fabrikası'nın Bazı Kadın Çalışanları (1938)	266
Şekil 3.4. Nazilli Basma Fabrikası'nda Çalışan İşçilerinden Bazıları.....	269
Şekil 3.5. Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi.....	302
Şekil 3.6. Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi Personeli.....	303
Şekil 3.7. Aydın Sıtma Mücadele Teşkilatı'nın Çalışmaları (1945-1946)	319
Şekil 3.8. Nazilli Basma Fabrikası Evli Memur Apartmanları (İç Apartmanlar) ve U Tipi Evli Memur Apartmanları.....	324
Şekil 3.9. Nazilli Basma Fabrikası İşçi Pavyonu Tadilat Projesi (4.12.1940)	324
Şekil 3.10. Nazilli Basma Fabrikası İşçi Evleri, A2 Apartman Tipi (30.07.1941)	325
Şekil 3.11. Nazilli Basma Fabrikası Bekâr Memur Apartmanı Planı (20.01.1937)	325
Şekil 3.12. Nazilli Basma Fabrikası Konutları.....	331

Şekil 3.13. Nazilli Basma Fabrikası Misafirhanesi.....	337
Şekil 3.14. Nazilli Basma Fabrikası İşçi Lojmanları.....	339
Şekil 3.15. Nazilli Basma Fabrikası Treni Gıdı Gıdı.....	348
Şekil 3.16. Nazilli Basma Fabrikası Kreşi.....	350
Şekil 3.17. Kuşadası Eğitim ve Dinlenme Kampı.....	359
Şekil 3.18. Nazilli Basma Fabrikası Ekonoması.....	379
Şekil 3.19. Sümer İlkokulu ve Öğretim Kadrosu (1947).....	396
Şekil 3.20. Sümer İlkokulu (1948 Eğitim Öğretim Yılı).....	397
Şekil 3.21. Nazilli Basma Fabrikası Sümer İlkokulu İçin Yapılan Defile.....	399
Şekil 3.22. Nazilli Basma Fabrikası Kütüphanesi Kitap Kütük Defteri.....	403
Şekil 3.23. Nazilli Sümer Vakfı'nın Burs Verdiği Öğrenciler (Kasım 1983).....	408
Şekil 3.24. Nazilli Basma Fabrikası Sinemasının Bulunduğu Sosyal Merkez.....	410
Şekil 3.25. Nazilli Basma Fabrikası Sinema Karnesi.....	411
Şekil 3.26. Nazilli Basma Fabrikası Sineması.....	412
Şekil 3.27. Nazilli Basma Fabrikası Sahnesi'nde Özsoy Operası Sergilenirken (1948).....	414
Şekil 3.28. Müzeyyen Nalbantoğlu ve Çizdiği Basma Desenlerinden Biri	422
Şekil 3.29. Nazilli Basma Fabrikası Desinatörlerinin Yaptığı Tablolardan Biri.....	423
Şekil 3.30. Nazilli Basma Fabrikası'nın Havuzunu Süsleyen Heykeller.....	425
Şekil 3.31. Nazilli Basma Fabrikası Temsil/Tiyatro Grubu Bir Oyun Sonrasında.....	433
Şekil 3.32. Nazilli Basma Fabrikası Müzik Grubu.....	437
Şekil 3.33. Nazilli Basma Fabrikası'nın Basma Balosundan Bir Görüntü.....	448
Şekil 3.34. Sümerbank Fabrika Spor Kulüplerinin Çeşitli Başarılarından Örnekler (1970'ler).....	460
Şekil 3.35. Nazilli Sümerspor Kulübü'nün Erkek ve Kadın Sporcuları.....	465
Şekil 3.36. Nazilli Sümerspor Futbol Takımı (1950'ler.....	472
Şekil 3.37. Nazilli Sümerspor Futbol Takımı (1970'ler).....	473

ÖNSÖZ

Atatürk'ün liderliğindeki Türk Devrimi, çok yönlü bir değişim, dönüşüm ve çağdaşlaşma projesidir. Bu proje kapsamında akılcı ve bilimsel bir yaklaşımla mümkün olan en kısa sürede “kuldan birey”, “tebaadan yurttaş”, “ümmetten ulus” inşa edilmek istenmiştir. Bu toplumsal inşa sürecinde görev alan kurumlardan biri de Sümerbank'tır.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrası Türkiye’de Planlı-Devletçi Sanayileşmeye geçilmiştir. Bu amaçla 1933’te BBYSP hazırlanmıştır. BBYSP’yi uygulamak için “Sümerbank Modeli” geliştirilmiştir. Sümerbank, sadece bir sosyo-ekonomik kalkınma modeli değil, aynı zamanda bir sosyo-kültürel değişim, dönüşüm ve çağdaşlaşma modelidir. Bunun için Sümerbank fabrikaları, üretim tesisleri yanında çok çeşitli sosyal ve kültürel birimlere sahip olarak inşa edilmiştir. Bu fabrikalar aynı zamanda sosyo-kültürel nitelikli fabrikalardır. BBYSP kapsamında inşa edilen ilk Sümerbank fabrikalarından Nazilli Basma Fabrikası, Sümerbank’ın sosyo-kültürel fabrikalarının en iyi örneklerinden biridir. Böyle olduğu içindir ki, Cumhuriyet’in “sosyo-kültürel fabrika” olgusunu Sümerbank fabrikaları üzerinden inceleyen bu çalışmada, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası “örnek model” olarak seçilmiştir.

Bu çalışmada, genel olarak belli başlı Sümerbank fabrikalarının, özel olarak da Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nın sosyal ve kültürel nitelikleri ile sosyal ve kültürel uygulamaları incelenmiştir. Çalışmada, fabrikalardaki sosyo-kültürel uygulamaların en yoğun olarak kendini hissettirdiği Erken Cumhuriyet Dönemine ağırlık verilmeyle birlikte fabrikalar, açılışlarından kapanışlarına kadar incelenmiştir. Böylece Türkiye’de yaşanan siyasal ve ekonomik dönüşümlerin, fabrikaların sosyo-kültürel yapısı üzerindeki etkisi de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada, Türkiye’deki “sosyo-kültürel fabrika” olgusu Sümerbank fabrikaları üzerinden tarihsel bir bütünlük içinde ve dünyadaki diğer örneklerle karşılaştırmalı biçimde aktarılmıştır.

Çalışma, “Giriş” hariç üç bölümden oluşmuştur. Girişte kavramsal çerçeveyi ortaya koymak için “sosyo-kültürel fabrika olgusu” kapsamında Sanayi Devrimi ve sonrasında Avrupa’da, Amerika’da ve SSCB’de ortaya çıkan işçi yerleşkeleri, sosyal ve kültürel birimlere sahip fabrikalar ve çeşitli işçi konutları tanıtılmıştır. Girişte ayrıca kısaca Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne kalan sanayi mirasından söz edilmiştir.

Birinci Bölümde, önce BBYSP’nin hazırlanması ve Sümerbank Modeli’nin ortaya çıkışı anlatılmıştır. Türkiye’de sosyal güvenlik politikaları kapsamında Sümerbank’ta işçi haklarından söz edilmiştir. Sonra da Sümerbank’ın sosyo-kültürel fabrikalarına yer verilmiştir. Bu bölümde belli başlı Sümerbank fabrikalarındaki sosyal ve kültürel uygulamalar sınıflandırılarak ve örneklendirilerek anlatılmıştır.

İkinci Bölümde Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nın kuruluş süreci ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Fabrikanın Nazilli’de kurulma nedenleri, fabrikanın yapılışı, fabrikanın Atatürk tarafından açılışı ile fabrikanın bölümleri, üretim durumu ve kente etkisi hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü Bölümde ise Türkiye’deki sosyo-kültürel fabrika olgusuna örnek model olarak seçilen Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nın sosyo-kültürel birimleri ve sosyo-kültürel uygulamaları çeşitli başlıklar altında sınıflandırılarak ayrıntılı biçimde incelenmiştir.

Bu çalışma için Nazilli Basma Fabrikası Arşivi’nde, Cumhuriyet Arşivi’nde ve çeşitli kütüphanelerde araştırmalar yapılmıştır. Çalışmada çeşitli resmi belgeler yanında, Sümerbank işletmelerinin 1 yıllık, 6 aylık ve 3 aylık denetimleri sonunda hazırlanan

Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti Raporlarından, Sümerbank İdare Meclisi Raporlarından ve Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu Raporlarından yararlanılmıştır. Ayrıca Sümerbank'ın çeşitli yönetmeliklerinden, kanunlarından, tüzüklerinden, teşkilat planlarından, bültenlerinden ve talimatnamelerinden de önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu yayınların önemli bir bölümüne fabrika arşivinden ulaşılmıştır. Bunlara ek olarak gerektiğinde TBMM Zabıt Ceridelerine, Tutanak Dergisi'ne ve Resmî Gazete'ye başvurulmuştur.

Çalışmanın en önemli bilgi kaynaklarından birini Sümerbank'ın kendi yayınları oluşturmuştur. Bu kapsamda özellikle Sümerbank Genel Müdürü Hulki Alisbah'ın, *1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları...* başlıklı demecinden, Sümerbank İnşaat Fen Heyeti'nin 1944 tarihli "*Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri*" başlıklı makalesinden, Sümerbank'ın daha geç dönemleri için Füsun Kapkaç'un *Nazilli Basma Fabrikası Adaptasyon Çalışması*'ndan ve Sümerbank Genel Müdürlüğü'nün çıkardığı *Sümerbank Personel Rehberi*'nden yararlanılmıştır. Ayrıca Sümerbank'ın kuruluşunun 10. 25. ve 50. yıllarında çıkardığı *Sümerbank X'uncu Yıl*, *Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı* ve *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank* adlı kitaplardan da önemli bilgiler edinilmiştir. Çalışmanın en önemli bilgi kaynaklarından birini, 1960'lardan itibaren yayımlanan "*Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*" koleksiyonu oluşturmuştur. Kişisel arşivimde bulunan bu koleksiyon sayesinde Sümerbank fabrikalarının ve Nazilli Basma Fabrikası'nın sosyo-kültürel uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgilere, özgün fotoğraflara ve çeşitli grafiklere ulaşılmıştır.

Çalışmada Aydın ve Nazilli hakkında bilgi veren çeşitli kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu kapsamda özellikle Gani Dikmen'in, *Nazilli Tarih ve Coğrafyası* adlı çalışmasından, Yavuz Akbaş'ın *Salnamelerde Nazilli Kazası* adlı arşiv çalışmasından, E. Lütfi Ressamoğlu'nun *Ege Rehberi*, *Aydın İli* adlı rehberinden ve 1967 ve 1973 *Aydın İl Yıllıkları* 'ndan önemli bilgiler edinilmiştir.

Çalışmada, Sümerbank işletmeleri ve Nazilli Basma Fabrikası hakkında daha önce yapılmış bazı çalışmalar yol gösterici olmuştur. Bu kapsamda özellikle Hulusi Doğan'ın ve Günver Güneş'in Nazilli Basma Fabrikası hakkındaki değerli çalışmaları, Halil Volkan Arıkan ve arkadaşlarının "*Bir Şehrin Yeniden Doğuşu-Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası ve Bu Fabrikanın Nazilli'deki Etkileri*" başlıklı ortak incelemeleri, Hüsamettin Toros'un *Türkiye Sanayi Devlet İşletmeleri*, Ahmet Makal'ın *Amele'den İşçiye*, Zafer Toprak'ın *Sümerbank*, Serkan Tuna'nın *Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)*, Janset Özen Aytemur'un *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945)*, M. Gökhan Polatoğlu'nun *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri (1934-1938)* adlı kitapları ve Ali Cengizkan'ın *Fabrikada Barınmak, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekân ve Kent* adlı kapsamlı derlemesi ile fabrika çalışanlarından İlhan Öden'in "*Türkiye'yi ve Sümerbank'ı Çok Seviyorum*" başlıklı zengin bloğundan (sumerbank.blogspot.com) yararlanılmıştır.

Çalışmada çeşitli yüksek lisans ve doktora tezlerine de başvurulmuştur. Bu kapsamda özellikle; Burak Asiliskender'in *Modernleşme ve Konut: Cumhuriyet'in Sanayi Yatırımları İle Kayseri'de Mekânsal ve Toplumsal Değişim* başlıklı doktora tezi, Özlem Arıtan'ın, *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri – Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni bir Anlamlandırma Denemesi* başlıklı doktora tezi ve bu tezinden uyarladığı "*Sümerbank Yerleşkeleri: Cumhuriyet Modernleşmesi'nin İdeolojik Varyasyonlarına İlişkin Mekânsal Bir Okuma*" başlıklı makalesi; Çağatay Emre Doğan'ın -yüksek lisans tezinden uyarladığı-

“Nazilli Basma Fabrikası Yerleşimi: Tarihçe ve Yaşantı” başlıklı makalesi; Senem Zeybekoğlu’nun -yüksek lisans tezinden uyarladığı- “*Erken Cumhuriyet Döneminde Sanayi Komplekslerinin Mekânsal Analizleri: Nazilli, Kayseri, Bursa, Eskişehir*” başlıklı makalesi ve Ali Asgar Eren’in *Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950)* başlıklı yüksek lisans tezi ufuk açıcı ve yol gösterici olmuştur.

Çalışmanın birinci el kaynakları arasında yerel ve ulusal gazeteler de önemli bir yer tutmuştur. Çalışmada özellikle *Aydın, Anadolu, Yeni Asır, Demokrat Nazilli, Türkiye Ticaret Postası (Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı)* gazetelerinden yararlanılmıştır.

Çalışmada sözlü tarih yöntemine de başvurulmuştur. Bu kapsamda Nazilli Basma Fabrikası çalışanlarından İlhan Öden’le Nisan 2022’de bir röportaj yapılmıştır. Ayrıca yine bu kapsamda Aslıhan Aykaç’ın *Devletin İşçisi Olmak: Nazilli Basma Fabrikası’nda İşçi Sınıfı Dinamikleri* adlı çalışması ile Sinem İnce’nin *Türkiye’nin Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar: Bir Okudular Bin Dokudular* adlı çalışmasından faydalanılmıştır.

Bu tezi hazırlarken fabrika arşivinden yararlanmamı sağlayan Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Basma Fabrikası Arşivi yetkililerine, özellikle Doç. Dr. Tuncay Ercan Sepetçioğlu’na, Nazilli Belediyesi’ne, fabrika çalışanlarından İlhan Öden’e, yol gösterici çalışmaları için Yrd. Doç. Dr. Hulusi Doğan’a, Yrd. Doç. Dr. Günver Güneş’e, Doç. Dr. Özlem Arıtan’a, Prof. Dr. Burak Asiliskender’e, yardımları için değerli tarihçi dostum Dr. Tolga Arslan’a, sevgili eşim Özlem Meydan’a ve yönlendirici katkıları için tez danışman hocam Prof. Dr. Tülay Âlim Baran’a teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında Yeditepe Üniversitesi Kurucu ve Onursal Başkanı Sayın Bedrettin Dalan’ın katkısı büyüktür. Onun ısrarı ve desteği bu çalışmaya can vermiştir. Kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Son olarak, sevgili eşim Özlem Meydan ile sevgili kızlarım İdil Maya Meydan ve İlay Melek Meydan’ın sabrı ve desteği olmasaydı bu çalışma asla tamamlanamazdı. Bu çalışmayı onlara ithaf ediyorum.

İstanbul, Büyükçekmece
Aralık, 2022

ABSTRACT

The Republic of Turkey, shifted to the Planned Statist Industrialization model after the 1929 World Economic Depression. As a result, the First Five-Year Industrial Plan was prepared, and the "Sümerbank Model" was developed in 1933 as an implementation tool for this plan. According to this model, the Sümerbank factories would impose the technical infrastructure that will transform raw materials into products, as well as the social-cultural infrastructure that will raise awareness of the employees and modernize the society. In this context, residences, hospitals, schools, kindergartens, cinema and theater halls, libraries, sports fields and sports clubs were built within the factories. The Sümerbank Nazilli Printing Factory is one of the Sümerbank Factories which owns social-cultural facilities. The factory opened by Atatürk on October 9, 1937, hosts various types of residences for the employees, hospital, infirmary, kindergarten, primary school, library, cinema and theater hall, 'lokale' (public space), representation and music groups, sport areas and sport club operating in various branches, 'hamam' (Turkish bath), bakery, 'ekonomya' (factory market), radio, power plant, laboratory, workshop, community center, charity fund, building cooperative, rest camp, factory train and plenty of green areas. The Nazilli Printing Factory introduced the workers and the people of the region to contemporary social-cultural life. In addition, as other Sümerbank factories, within a statist and populist approach, the factory provided various social benefits such as food, clothing, birth, death, marriage, family, child, illness, accident and treatment benefits to all its employees. Within their social-cultural infrastructure, social-cultural practices and various social benefits, the Sümerbank factories could be emphasized as the "social-cultural factories" of the Republic.

Key Words: Sümerbank, The Sümerbank Nazilli Printing Factory, First Five-Year Industrial Plan, modernization, social factory.

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrası Planlı Devletçi Sanayileşmeye modeline geçmiştir. Bu kapsamda, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmıştır. Bu planı uygulamak için 1933'te "Sümerbank Modeli" geliştirilmiştir. Bu modele göre kurulacak Sümerbank fabrikaları, ham maddeyi ürüne dönüştürecek teknik altyapının yanında işçiyi bilinçlendirecek, toplumu çağdaşlaştıracak sosyal-kültürel altyapıya da sahiptir. Fabrikaların bünyesinde konutlar, hastaneler, okullar, kreşler, sinema ve tiyatro salonları, kütüphaneler, spor sahaları inşa edilmiş ve spor kulüpleri oluşturulmuştur. Sosyo-kültürel olanaklara sahip Sümerbank fabrikalarından biri de Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'dır. 9 Ekim 1937'de Atatürk'ün açtığı fabrika, çalışanları için çeşitli tiplerde konutlara, hastaneye, revire, kreşe, ilkokula, kütüphanelere, sinema ve tiyatro salonuna, lokale, temsil ve müzik gruplarına, çeşitli spor alanlarına, birçok dalda faaliyette bulunan spor kulübüne, hamama, fırına, ekonomaya, radyoya, enerji santraline, laboratuvara, atölyeye, Halkevine, yardım sandıklarına, yapı kooperatiflerine, dinlenme kampına, fabrika trenine ve bol miktarda yeşil alanlara sahiptir. Nazilli Basma Fabrikası; işçilerini ve bölge halkını çağdaş sosyo-kültürel hayatla tanıştırmıştır. Ayrıca fabrika, -diğer Sümerbank fabrikaları gibi- devletçi ve halkçı bir yaklaşımla tüm çalışanlarına yiyecek, giyecek, doğum, ölüm, evlenme, aile, çocuk, hastalık, kaza ve tedavi yardımı gibi çeşitli sosyal yardımlar yapmıştır. Sosyal-kültürel altyapılarıyla, sosyal-kültürel uygulamalarıyla ve çeşitli sosyal yardımlarıyla Sümerbank fabrikalarını Cumhuriyet'in "sosyo-kültürel fabrikaları" diye adlandırmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Sümerbank, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, çağdaşlaşma, sosyal fabrika.

GİRİŞ

Neolitik Devrim'den bugüne insanoğlunun (homo sapiensin) yeryüzünde yapıp ettiklerinin toplamı uygarlık tarihini oluşturur. Tanilli'ye göre, “*Barbarlıktan sonraki bir aşama olarak ‘uygarlık’, kent yaşamı, devlet, yazı, kanun, matematiktir...*”¹ Uygarlık tarihini şekillendiren belli başlı kilometre taşlarından biri de Sanayi Devrimi'dir. Hobsbawm'a göre “*Sanayi Devrimi, insan yaşamının yazılı belgelere geçmiş tarihindeki en köklü dönüşümdür.*”²

16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da yaşanan egemenlik savaşlarında Batı Avrupa devletleri savaş giderlerini karşılayabilmek için Rönesans İtalya'sındaki gibi bir bankacılık ve kredi sistemi kurmuştur. Avrupa'nın artan ticaret hacmi kambiyo ve kredi senedi kullanımını artırmıştır. Avrupa'da bankalar ve anonim şirketler kurulmuştur. Bankerler paraya yön vermeye başlamıştır. Avrupa'da ekonomideki bu yeni gelişmeler kapitalizmin ve ulus devletlerin doğuş sürecini hızlandırmıştır.³ Wallerstein'in deyişiyle, “*Şimdi içinde yaşadığımız dünyanın, modern dünya sisteminin kökenleri 16. yüzyıldadır.*”⁴

Coğrafi Keşifler, Reform ve Rönesans Avrupa'da bilimsel devrime yol açmıştır. Bilimsel devrim, üretimi kolaylaştıran yeni teknolojilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Batı'da 15. yüzyıldan itibaren yel değirmenleri metalürjide körüklerin çalıştırılmasında kullanılmıştır. Sanayi Devrimi öncesinde İngiliz J. Smeaton yel değirmenleri üzerinde çalışmıştır. Değirmenler üzerindeki çalışmalar sayesinde buhar motoru icat edilmiştir. İngiltere'deki mekanik ilk fabrika, 1702'de Derby'de kurulmuş bir ipek eğirme değirmendir. Bu girişim başarısız olmuştur. Ancak daha sonra Jhon Thomas Lombe, İtalya'da ipek eğirme değirmenlerinde kullanılan makinelerin kopyalarını yaparak bu teknolojiyi İngiltere'ye transfer etmeyi başarmıştır. Bu girişim makineleşmeye ve Sanayi Devrimi'ne zemin hazırlamıştır.⁵

¹ Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, 36. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2021, s.11.

² Eric. J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, (Çev., Yalçın Gülerman ve Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara, 1987, s.1.

³ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar*, (Çev., Birtane Karanakçı), 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1996, s. 91-94.

⁴ Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi*, (Çev., Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy), 2. Baskı, bgst Yayınları, İstanbul, 2011, s.51.

⁵ Elif Süreyya Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010, s.40.

1733'te John Kay atkı mekiğini (hareketli/uçan mekik) icat etmiştir. Üretimi hızlandıran bu icat dokumacılığın makineleşmesini sağlamıştır. 1765'te dokumacı James Hargreaves iplik eğirme makinesini icat etmiştir. 1767'de iğneci işçi Thomas Highs ve 1769'da Richard Arkwright geliştirdiği eğirme su çerçevesi ile kullanım suyu enerjisiyle çıkırıkları çalıştırmıştır. Bu iki buluşu birleştiren iplikçi ve dokumacı Samuel Crompton, 1779'da mule jenniyi (eğirme katırını) geliştirmiştir. Bu makineler önce örme ve büküm, daha sonra da tüm süreçleriyle pamuklu üretimde kullanılmıştır.⁶ James Watt, 1769'da patentini aldığı kondansatör sayesinde, 1783'te –önceki modellerden de yararlanarak- çift etkili buhar makinesini geliştirmiştir.⁷ 1785'te Sir Richard Arkwright'in Cromford'da inşa ettiği buharla çalışan pamuklu fabrikası, fabrika sisteminin öncüsü olmuştur.

Buhar makinesi önce madenlerde, sonra sanayinin bütün alanlarında kullanılmıştır. Sanayi Devrimi, buhar makinesinin dokumada kullanılmasıyla başlamıştır. Buharın gücünden sadece madenlerde ve fabrikalarda değil, gemilerde ve trenlerde de yararlanılmıştır.

Sanayi Devrimi ile elle üretimin (manifaktür) yerini makineli üretim (merkantilizm) almış, böylece klasik üretim ve pazarlama sistemi kökten değişmiştir. Sanayi Devrimi ile üretim süreci hızlanmış ve daha önce görülmemiş ölçülerde büyük üretim artışları sağlanmıştır.

İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi çok geçmeden Belçika, Fransa, İsviçre, Almanya, Amerika, Rusya gibi pek çok ülkeyi etkilemiş, zamanla bu ülkeler de sanayileşmiştir. Böylece sanayileşen Batı dünyası, sanayileşemeyen Doğu dünyası üzerinde ekonomi kaynaklı büyük bir siyasi baskı kurmuştur.

Sanayi Devrimi'yle kurulan kapitalist sistemde tüm ülkeler üretim, pazar, ticaret, bilim ve teknoloji ilişkileri bakımından birbirine bağımlıdır. Ancak bu karşılıklı bağımlılık, sanayileşen ülkeler lehine “eşitsizlik” temelinde bir bağımlılıktır. Nitekim Acemoğlu ve Robinson, modern dünyadaki eşitsizliğin Sanayi Devrimi'nden sonra önemli ölçüde

⁶ Jeremy Black, *İngiltere Tarihi*, (Çev., Aytac Yıldız), Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2000, s.326. Hobsbawm, *a.g.e.*, s.43-44.

⁷ 17. yüzyılda Fransa'da Denis Papin, Londra'da buharın basınç gücü konusunda çalışmalar yapan Robert Boyle ile tanışmıştır. Papin önce ilkel bir buharlı tencere geliştirmiştir. Daha sonra buharla çalışan bir güç makinesi yapmayı denemiş ve bir basit silindir ve piston geliştirmiştir. Papin'den sonra Thomas Newcomen bir buhar makinesi geliştirmek için çalışmalara başlamıştır. Newcomen, 1712'de Atmosfer Makinesi adlı bir buhar makinesi geliştirmeyi başarmıştır. Bu makine maden ocaklarından su pompalamakta kullanılmıştır. 1775'te İskoç James Watt, Newcomen'ın makinesini yetersiz bulmuş ve yeni bir anlayışla yeni bir buhar makinesi geliştirmiştir. 1784'te Watt'ın geliştirdiği çift etkili buhar makinesi kullanılmaya başlanmıştır. (Genç, *a.g.e.*, 89-93.)

arttığını belirtmektedirler.⁸ Sanayileşen ülkeler zenginleşirken, sanayileşemeyenler fakirleşmiştir. Örneğin, 19. yüzyılın başlarından I. Dünya Savaşı'na kadar sanayileşen Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da kişi başına milli gelir toplam % 200 artmıştır. Buna karşı sanayileşememiş Asya ve Afrika'da kişi başına milli gelir çok sınırlı oranda artabilmiştir. Hatta bu sürede Çin'de milli gelir azalmıştır. Sanayi Devrimi'nden I. Dünya Savaşı'na kadar geçen zamanda sanayileşen ve sanayileşemeyen ülkeler arasındaki kişi başına gelir farkı çok büyüktür.⁹

Sanayi Devrimi sonrasındaki sömürgecilik çağında sanayileşen Avrupa devletleri dünyaya egemen olmuştur. Öyle ki, dünyadaki karaların 1800'de % 55'i, 1878'de % 67'si, 1914'te ise % 84'ten fazlası sanayileşmiş Avrupalı ülkelerin işgali veya denetimi altındadır.¹⁰ Kenndy şöyle diyor: “*Temel bir gerçek olarak vurgulanması gereken nokta şudur ki, herhangi bir ülkenin Sanayi Devrimi'ni ve çağdaşlaşmayı yaşamadan önceki tipik özelliği yoksulluktur.*”¹¹ Tarihsel süreç, Kenndy'i doğrulamaktadır.

Sanayi Devrimi'ni yaşayamayan ve çağdaşlaşmayı başaramayan ülkelere biri de Osmanlı Devleti'dir.

Sanayi Devrimi kentleşmeyi hızlandırmıştır. Sanayi Devrimi'ne bağlı olarak 1850'lerden itibaren Avrupa'da büyük kentler ortaya çıkmıştır. 1800'de Londra 900 bin, Paris 600 bin, Berlin 170 bin nüfusa sahiptir. 1900'de bu rakamlar sırasıyla 4,7 milyona, 3,6 milyona ve 2,7 milyona yükselmiştir. Aynı yıl, Glasgow, Moskova, St. Petersburg ve Viyana 1 milyonun üzerinde nüfusa sahiptirler.¹² Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa nüfusu daha önce görülmemiş biçimde artmıştır. İngiltere'nin nüfusu 1800'de 10 milyonken, 1850'de 21 milyona, 1900'de 36 milyona yükselmiştir. Fransa nüfusu yüz yıl içinde 27 milyondan 40 milyona fırlamıştır. 19. yüzyılda Avrupa'nın toplam nüfusu iki katından fazla artarak yaklaşık 190 milyondan 420 milyona yükselmiştir.¹³

Sanayileşen kentlerdeki nüfus artışı çok ciddi sorunları da beraberinde getirmiştir. Sanayi bölgeleri plansız ve denetimsiz biçimde hızla büyümüştür. Kent yaşamının en temel

⁸ Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, *Ulusların Düşüşü, Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, (Çev., Faruk Rasim Velioğlu), 28. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2018, s.102.

⁹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015, s.87.

¹⁰ Kennedy, *a.g.e.*, s.176.

¹¹ *A.g.e.*, s.174.

¹² J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, (Çev., Fethi Aytuna), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2010, s.451.

¹³ Roberts, *a.g.e.*, s. 438-439,448; Hobsbawm, *a.g.e.*, s.130.

hizmetleri ve işçilerin barınma sorunları şöyle dursun, yolların temizlenmesi, kente su sağlanması, kamu sağlığı gibi yaşamsal hizmetler bile aksamıştır.¹⁴

Büyük sanayi kentlerindeki koşullar özellikle işçiler için çok kötüdür. Örneğin, İngiltere’de Londra’nın East End kesimindeki gecekondu mahallelerinde yoksulluk, pislik, hastalık kol gezmektedir. 19. yüzyılda “beş ya da altı kat yüksekliğinde yüzlerce fabrikanın” bulunduğu Manchester’daki işçiler de yoksulluk içindedirler.¹⁵ Friedrich Engels, 1844’te kaleme aldığı “İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu” adlı kitabında Manchester’daki işçilerin kötü koşullarını gözler önüne sermiştir. Engels, İngiltere’deki işçi mahallelerini şöyle betimlemiştir:

“Uzun bir ada boyunca sıralanmış, kilerlerinin de bazen barınak olarak kullanıldığı ve neredeyse daima kötü inşa edilmiş bir ya da iki katlı kulübeler. Sokaklar genellikle taş döşemeden yoksun, kirli hayvan ve sebze atıklarıyla doludur. Buralarda lağım ya da mazgal yerine bol miktarda pis kokan su birikintileri bulunur. Dahası, havalandırma da tüm mahallenin inşasındaki sakatlık tarafından engellenir. Bu çok küçük mekânlara çok fazla sayıda insanın tıkıştırılmış olduğu da hesaba katılırsa bu işçi mahallerinde egemen olan hava kolayca tasavvur edilebilir.”¹⁶

Engels’in yazdığına göre, Sanayi Devrimi sonunda İngiltere’de kentlerde yoğunlaşan işçi sınıfı için önceleri elektriği, suyu ve kanalizasyonu olmayan tek katlı ve tek odalı işçi konutları inşa edilmiştir. Kentlerin büyük sanayi merkezlerine dönüştürülmesi sırasında yol genişletilmesi ve demiryolların yapılması gibi altyapı çalışmaları sonunda merkezdeki bu tek katlı veya apartman tipi yoğun yerleşimli işçi konutları yıktırılmıştır. Daha sonraki süreçte ise merkezdeki konut ve kira fiyatları artmış, işçiler merkezden kent çeperlerine sürülmüş, böylece işçilerin konut sorunu başlamıştır.¹⁷

Sanayi Devrimi sonrası Batı’da fabrika sahipleri “daha fazla üretim ve daha fazla kazanç” parolasıyla hareket etmiştir. Bu uğurda –emek sömürüsü başta olmak üzere- her yol meşru görülmüştür. Fabrika binaları işçiyi değil, işvereni düşünerek inşa edilmiştir. Fabrikalar nemli, pis, sıcak, gürültülü ve sağlıksız yerlerdir. İşçi mahalleleriyle fabrikalar

¹⁴ Eric J.Hobsbawm, *Devrim Çağı: 1789-1848*, (Çev., Jülide Ergüder ve Alaaddin Şenel), V Yayınları, Ankara, 1989, s.375.

¹⁵ Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, s.41

¹⁶ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s.74.

¹⁷ Ezgi Hazar, *Küreselleşme Çağında Sosyal Konut Kavramının Yeniden Değerlendirilmesi; Türkiye Örneği*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s.9.

iç içe geçmiştir. İşçi mahalleleri ve işçi konutları da çok kötü koşullara sahiptir. Su ve kanalizasyon gibi temel hizmetler bile ya yoktur ya da yetersizdir.¹⁸

Sonuç olarak Sanayi Devrimi sonrası kurulan işçi evleri ve işçi mahalleleri çok sağlıksızdır. İşçiler yaz kış, birkaç katlı, genellikle tuğladan yapılmış, yalıtımsız, soğuk ve sağlıksız binalarda, birkaç kişilik odalarda barınmıştır. İngiltere’de ucuz işçi mahallelerindeki izbe yatakhanelerde geceleri birkaç işçi tek bir yatakta yatmak zorunda kalmıştır.

Sanayi kentlerinde biriken işçilerin barınma gibi temel ihtiyaçları sanayileşen ülkeleri ve sanayicileri yeni arayışlara yöneltmiştir. Örneğin, ABD’de “*Massachusetts'teki bazı şirketler, ilk kadın işçileri için cazip kulübeler inşa edip denetlediler. Paternalist tavırlı şirketler, işçi konutları inşa ettiler, bir miktar sağlık yardımı yaptılar ve belli çalışanlarına ücret dışında çeşitli yollarla yardım eli uzattılar.*”¹⁹

Batı’da fabrikalarda çok kötü koşullarda çalıştırılan ve barındırılan işçiler zamanla örgütlenerek hak aramaya başlamıştır. Böylece “*Factory Laws*” (Fabrika Yasaları) çıkarılarak işçilere bazı haklar tanınmıştır. Bu kapsamda fabrikaların fiziksel koşulları iyileştirilmiş, işçi evleri yapılmış, işçi mahalleleri kurulmuştur. Batı’da 19. yüzyılın sonlarından itibaren, aralarında ütopyacı projelerin de olduğu işçi yerleşkeleri ortaya çıkmıştır.

Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa’da, sanayileşen kentlerde iskân sorununa çözüm arayan ilk ülke, 1821-1936 arasında nüfusu 14 milyondan 47 milyona çıkan İngiltere olmuştur. İngiltere’de büyük sanayi kentleri kurulmaya başlandığı zaman henüz kapsamlı bir yerleşim planı yoktur. İngiltere’deki ilk sanayi kentleri çok geniş ve dağınıktır. Yeni konutlar çoğunlukla sanayi kentlerinin varoşlarında yapılmıştır. Bunlar, bazen 5.000 evden oluşan, okulları, dükkânları, kiliseleri, sinemaları, tiyatroları vb. çeşitli birimleri olan yapılar olarak inşa edilmiştir. 1930’larda İngiltere’de büyük sanayi kentlerindeki evler, çağdaş yaşamın gereklerine uygun olarak yeniden planlanmıştır.²⁰

Fransa’da ise 19. yüzyılın ortalarına kadar işçi sınıfının ayaklanmasını önleyebilmek için fabrika işçilerinin bir eve sahip olması özendirilmiştir. Ancak işçi evlerinin daha düşük kalitede mobilyalarla döşenmesi istenmiştir. 19. yüzyıl ortalarına

¹⁸ Burak Asiliskender, *Modernleşme ve Konut: Cumhuriyetin Sanayi Yatırımları İle Kayseri’de Mekânsal ve Toplumsal Değişim*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s.40.

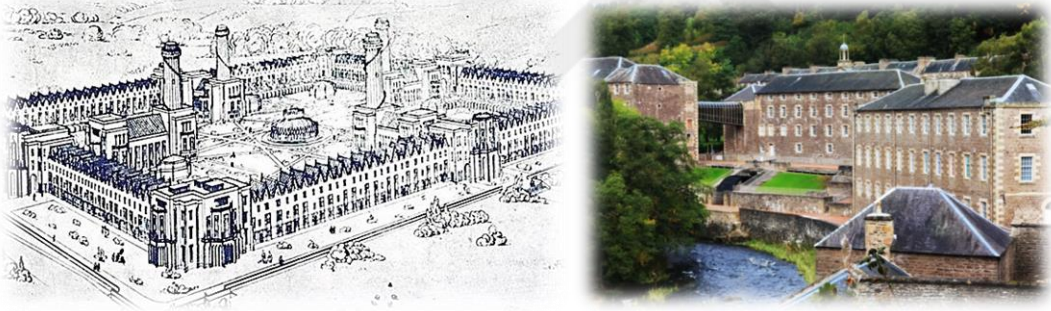
¹⁹ Peter N.Stearns, *Dünya Tarihinde Sanayi Devrimi*, (Çev., Nurdan Soysal), Say Yayınları, İstanbul, 2021, s.100-101.

²⁰ Elizabet Denby, “Britanya’da Mesken Meselesi”, *Arkitekt*, XIV, Y. 1944, S. 7-8, s.170-172.

kadar Fransa’da işçi evleri ve burjuva apartman daireleri aynı mahallededir. 19. yüzyıl ortalarından itibaren ise fabrika işçileri kenar işçi mahallelerinde itilmeye başlamıştır.²¹

Batı’da önce Ütapyacı Sosyalistler, çeşitli sosyal ve kültürel birimlere sahip işçi yerleşkeleri tasarlamıştır. İngiltere’de önce fabrika işçisi, ardından fabrika sahibi olan Robert Owen, 1813-1814’te “*A New View of Society*” (Yeni Bir Toplum Anlayışı) adlı bir eser yayınlamıştır.²² Owen, “İşçi Sitesi” adını verdiği, ortalama 800 ile 1200 kişinin barınabileceği, avlulu dikdörtgen bir kooperatif yerleşim planı geliştirmiştir. Owen, yeşil alanlar arasında çok katlı, iyi havalandırılmalı, güneşli alan apartmanlar kurgulamıştır. Fabrika çevresinde yemek salonları, ilkokul, kreş, hastane, dükkânlar vb. kolektif mekânlar tasarlamıştır. Plana göre geniş avluda tarım yapılacaktır. Owen, bu ütopyasını, İskoçya’da New Lanark’taki iplik fabrikalarında ve Amerika’daki New Harmony yerleşiminde gerçekleştirmeye çalışmıştır.²³

Şekil 1. Robert Owen. New Harmony ve New Lanark

19. yüzyılın başında Fransız Charles Fourier, “*Phalanstere*” (Ortak Saray) adını verdiği bir plan geliştirmiştir. Fourier’in planında, Owen’dan farklı olarak yaşayanlara ayrı konutlar verilmemiştir. Kapalı galeriler ile birbirine bağlanmış konut bloklarından oluşan Phalanstere, zemin katlarda ortak yemek salonları, üst katlarda kütüphane, atölyeler ve

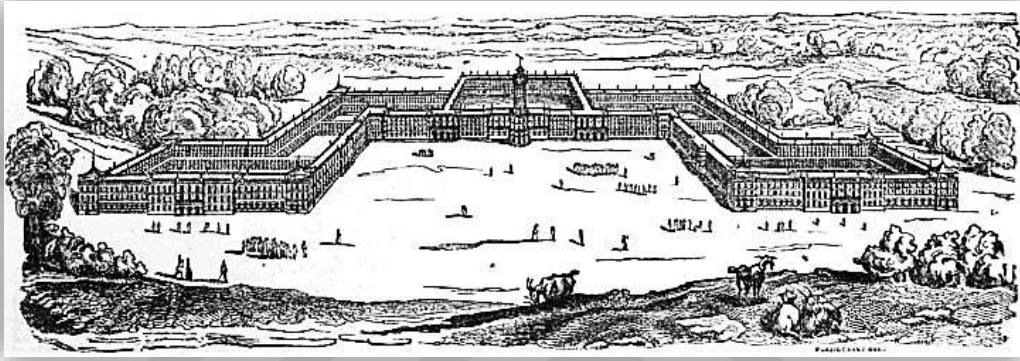
²¹ Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, C.1, s.79.

²² Hobsbawm, *Devrim Çağı: 1789-1884*, s.448-449. Niall Kishtainy, *Ekonominin Kısa Tarihi*, (Çev., Abdullah Yılmaz), 5. Basım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2021, s.76.

²³ Özlem Arıtan, *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*, DEÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Bölümü, Bina Bilgisi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2004, s.27; Asiliskender, *a.g.t.*, s.41; Melek Akçadoğan, *Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri: Zonguldak Örneği*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık, Şehir ve Bölge Planlama ve Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı Disiplinler Arası Kentsel Tasarım Programı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s.8-9; Hazar, *a.g.t.*, s.9-10; Gülten Dönmez, “Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri. Bursa Örneği”, *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, C.15, S.1, s.59. Kishtainy, *a.g.e.*, s.75-77.

misafirhane gibi değişik kamusal mekânlar ile çeşitli konut birimlerinin bulunduğu 3 kollu bir binadır. Phalanstere bloklarında zemin katta yaşlılar, birinci katta çocuklar ve üst katlarda yetişkinler kalacaktır. Bloklar içindeki ve merkezdeki ortak alanlarda yemek salonları, atölyeler, balo ve toplantı alanları ile diğer birimler büyük hacimli olarak tasarlanmıştır. Fourier'in bu planı uygulanamamış olmasına karşın sonraki işçi sitelerine ve bazı sosyal konutlara ilham kaynağı olmuştur.²⁴

Şekil 2. Charles Fourier, Phalanstere

1895'te Fransa'da Jean Baptiste Andre Godin, “*Familistere*” yerleşkesini tasarlamıştır. Godin, Fourier'in ütopyacı planını biraz daha geliştirmiştir. Godin, “*Familistere*” adlı planında, galerili 3 binaya yer vermiş, bunlardan birine de kreş eklemiştir. 3'lü binanın karşısında hastane, kreş, anaokulu, ilkokul, çamaşırhane, jimnastik salonu, banyo, tiyatro, lokanta, mağazalar, sebze ve meyve bahçeleri, oyun alanları ve havuzlar, yanda ise fabrika binasını konumlandırmıştır. Bloklardan köprülerle fabrikaya geçilmiş, üstü camlarla kapalı ortak avlulara bakan galerilerden de konutlara ulaşılmıştır. “*Familistere*”, ilk sosyal konut örneğidir.²⁵

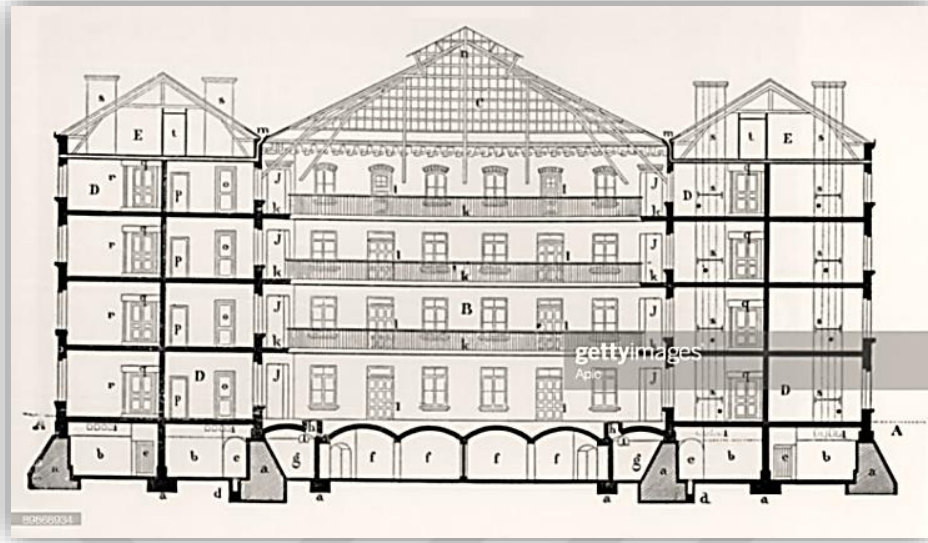
Bu ütopyacı planlardan sadece Godin'in “*Familistere*”i 1860-1890 arasında Fransa'nın Guise kasabası yakınlarında, tasarlandığı gibi eksiksiz olarak hayata geçirilebilmiştir.²⁶

²⁴ Arıtan, *a.g.t.*, s.27; Asiliskender, *a.g.t.*, s.41; Akçadoğan, *a.g.t.*, s. 9; Dönmez, *a.g.m.*, 60; Hazar, *a.g.t.*, s.11; Kishtainy, *a.g.e.*, s.73-75.

²⁵ Arıtan, *a.g.t.*, s.27; Asiliskender, *a.g.t.*, s.41; Akçadoğan, *a.g.t.*, s.10; Dönmez, *a.g.m.*, 59-60; Hazar, *a.g.t.*, s.11.

²⁶ Özgür Bingöl, *Modernleşme ve Konut Mimarisi, Endüstri Devriminden Sonra Barınma Kültürünün Değişimi*, MSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Bina Bilgisi Anabilim Dalı, Bina Bilgisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, s.26.

Şekil 3. Jean Baptiste Godin, Familistere

Kaynak: Apic/Getty Images

Owen, Fourier ve Godin'in ütopycı planlarının çıkış noktası, işçilerin çalışma ve barınma koşullarını iyileştirmek, işçilerin en temel sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılamak ve kolektif bir yaşam ortamı oluşturmaktır. Planlardaki konut, hastane, kreş, okul, yurt, misafırhane, tiyatro, mağazalar gibi sosyal-kültürel mekânlar, aydınlanmacı ve modernist yaklaşımın yansımasıdır. Sanayi Devrimi ile birlikte kadınlar çalışma hayatında boy göstermiştir. Bu nedenle planlarda çalışan kadınların çocuklarını bırakabilecekleri kreşler ve çocuklu ailelerin barınabilecekleri konut bloklarına yer verilmiştir. Batı'daki "işçi

merkezci” bu ütopyacı yerleşkeler her ne kadar sosyalist bir öz taşıyıcılar da aslında kapitalist bir amaca yöneliktirler. Çünkü bu yerleşkelerin temel amaçlarından biri işçiyi fabrikaya bağlamaktır. Önceleri fabrikalarda çok kötü koşullarda çalışan ve fabrika mahallelerinde çok kötü koşullarda barınan işçileri, ağır sözleşmelere, türlü cezalara rağmen fabrikalara bağlamak mümkün olmamıştır. Bu nedenle işçiler, çalışma ve barınma koşulları iyileştirilip çeşitli sosyo-kültürel olanaklara kavuşturularak fabrikalara bağlanmak istenmiştir.

1898’de İngiltere’de, Ebenezer Howard (1850-1928), “*Tomorrow: A Peaceful Path to Social Reform*” adlı kitabında “*Garden City*” (Bahçe Şehir) adlı projesini açıklamıştır. Dairesel bir plana sahip “*Garden City*”de merkezdeki bahçeden dışarıya doğru halkalar şeklinde sırasıyla kamusal yapılar, mağazalar, konutlar, okullar, sanayi alanları, demir yolu hattı ve tarımsal araziler konumlandırılmıştır. Bu halkalar arasında düzenli geniş yeşil alanlara yer verilmiştir. Bahçe Şehir’in ilk uygulaması Londra’nın 55 km kuzeyindeki Letchworth’ta gerçekleştirilmiştir.²⁷ 1914’te biraz dönüştürülerek uygulanan 8.500 kişilik ortak mülkiyetli bu proje kooperatif sistemiyle yapılmıştır. İkinci Bahçe Şehir Welwyn’de kurulmuştur. Kanadalı Louis de Soissons’un projesini çizdiği bu yerleşke, nüfusu daha az, sanayi bölgeleri daha küçük bir yapıdır. “*Garden City*”, tüm dünyada dikkat çeken bir proje olmuştur. Projenin, Avrupa’nın birçok ülkesinde, Amerika’da ve Sovyetler Birliği’nde uygulamaları görülmüştür. Bahçe Şehirler, devlet tarafından değil, belediyelerin katkılarıyla, kooperatif sistemiyle veya özel teşebbüs tarafından inşa edilmiştir.²⁸

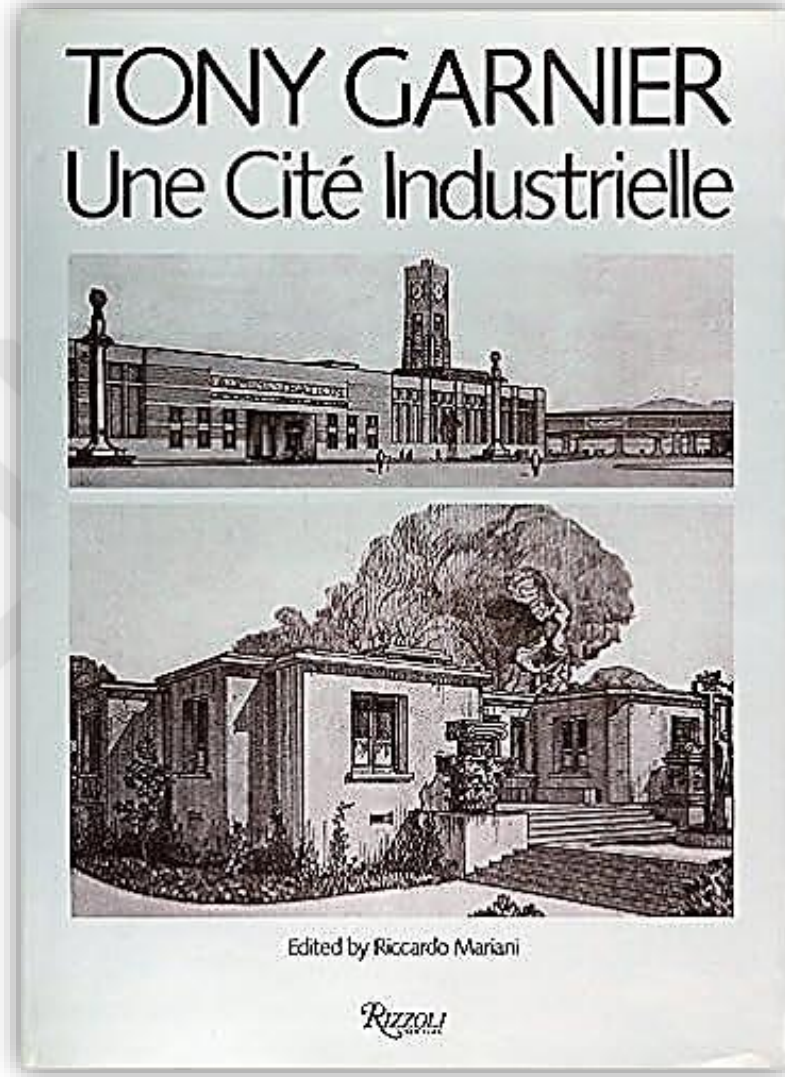
20. yüzyılın başında Tony Garnier, “*Cite Industrielle*” (Sanayi Kenti) ve “*Company Town*” yerleşkelerini geliştirmiştir. Fransa’da dokumacı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Tony Garnier (1869-1948), çocukluğundan beri dokuma işçilerinin barınma sorunlarına kafa yormuştur. 1901’de işçilerin rahat koşullarda çalışıp yaşayabilecekleri bir “*Cite Industrielle*” (Sanayi Kenti) yerleşkesi tasarlamıştır. Garnier’in sanayi kenti, yaklaşık 35.000 kişinin yaşayacağı özel mülkiyetin olmadığı bir sosyalist kenttir. Garnier, projesinde konut, iş gücü, ulaşım ve eğlenceyi bir araya getirmiş ve geniş yeşil alanlara yer vermiştir. Garnier’in sanayi kenti; sanayi bölgesi, yerleşim bölgesi ve bir tren istasyonu ile gerekli kamu binalarına sahip bir yerleşkedir. Garnier, işçiler için iyi

²⁷ Bingöl, *a.g.t.*, s.32-33; Akçadoğan, *a.g.t.*, s.10,11; Dönmez, *a.g.m.*, s.61; Hazar, *a.g.t.*, s.11.

²⁸ Arıtan, *a.g.t.*, s.32-36.

havalandırma sistemine sahip, bol güneş ışığı alan ve geniş yeşil alanlara sahip bir konut tipolojisi geliştirmiştir.²⁹

Şekil 4. Tony Garnier'in “Sanayi Kenti” Adlı Eseri

Kaynak: Tony Garnier, Une Cite Industrielle, Rizzoli, 15 Ekim 1990.

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da fabrikaların çevresinde konutlar ve sosyal tesislerden oluşan planlı sanayi yerleşkeleri ortaya çıkmıştır. İngiltere’deki ilk planlı sanayi yerleşimi 1852’de Titus Salt tarafından Bradford’ta kurulan “*Saltaire Tekstil Fabrikası*”dır. Toplam 4.000 kişilik 850 evden oluşan yerleşkede “Bahçe Şehir” mantığıyla bahçeli konutlar yapılmıştır. Salt, işçilere daha huzurlu bir çevre yaratmak için bu projeyi

²⁹ Bkz. Tony Garnier, *Une Cite Industrielle*, Rizzoli, 15 Ekim 1990.

gerçekleştirdiğini belirtmiştir.³⁰ 19. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin sanayi kentlerinde işçi mahalleleri kurulmuştur. Bu mahallelerde 2 katlı, mutfaklı, tuvaletli, ön bahçeli “*Sıra Evler*” tasarlanmıştır.³¹ I. Dünya Savaşı sonrasında yine İngiltere’de işçiler için bu sefer kent içinde 2-6 katlı apartmanlar yapılmıştır. Fransa’da ise devlet, işçiler için 1 veya 2 katlı ikiz evler şeklinde “*Mullhouse*”lar yapmıştır. Almanya’da da işçiler için 4-5 katlı, her katta 2-12 konut bulunan, bazen birkaç işçi ailesinin bir arada yaşadığı “*Kira Kışlası Konutları*” inşa edilmiştir.³² Almanya’da 1863-1875 arasında Essen Bölgesi’nde Alfred Krupp, kendi fabrikalarındaki işçilerin barınması için Westend, Nordhof, Baumhof, Cronenberg yerleşkeleri gibi lojman-konutlar inşa etmiştir.³³ Alman devleti, fabrikaların etrafında işçiler için konut yapılmasını yasalarla zorunlu kılmıştır. AEG, Siemens gibi büyük Alman şirketleri, fabrikaların etrafında Siemensstadt gibi işçi yerleşkeleri kurmuştur.³⁴

19. yüzyılın sonlarından itibaren ABD’de de birçok fabrika, sosyo-kültürel donatıları olan işçi yerleşkeleri kurmuştur. ABD’de bu tür yerleşkelerin ilk örneği N. F. Barton ve S. S. Beman tarafından tasarlanan “Pulman Yataklı Vagon Fabrikası ve Konut Yerleşimi”dir. Chicago’nun güneyindeki “Pulman Köyü”, 13 bin kişinin barınabileceği büyük bir yerleşim birimidir. Burada kanalizasyonu ve suyu olan tuğladan evler belli bir ücretle kiralanabilmıştır. Yerleşkede sigara ve içki içmek, gece sokağa çıkmak yasaktır.³⁵ ABD’de 20. yüzyılın başlarında birçok işletme, sosyal ve kültürel birimleri olan işçi yerleşkeleri kurmuştur. Örneğin, Detroit yakınlarındaki Gary Kenti bu türden büyük bir sanayi yerleşkesidir. Göl kenarındaki bu yerleşkede kiralık veya satılık konutlar, bankalar, oteller, kulüp binaları, mağazalar, okul ve kilise vardır. Detroit’in biraz dışındaki Highland Park’ta Ford tarafından kurulan Highland Park Yerleşkesi’nde ise 6’şar katlı 4 fabrika binasının yanında çeşitli konutlara ve sosyal birimlere yer verilmiştir. İşçiler, özel teşebbüse ait bu yerleşkelerdeki sosyal-kültürel birimlerden ücretle yararlanabilmıştır. Buradaki konutlar da satılık veya kiralıktır.³⁶

Owen, Fourier ve Godin’in ütopiyacı yerleşkeleri, Ebenezer Howard’ın “*Bahçe Şehir*” ve Tony Garnier’in “*Sanayi Kenti*”; (fabrikalar ve yanlarındaki işçi konutları,

³⁰ Asiliskender, a.g.t., s.42.

³¹ İngiltere işçi evleri önceleri çok konforsuzdur. Bu evlerde tuvalet bile yoktur. Hobsbawm, “*İki savaş arasındaki dönemde kasaba yerel yönetimlerinin mülkiyetindeki evlerde oturan işçilere tuvalet yapılması düşüncesi*”nden söz etmektedir. (Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, s. 229.)

³² Arıtan, a.g.t., s.37-40; Akçadoğan, a.g.t., s.13.

³³ Bingöl, a.g.t., s.25-26.

³⁴ Asiliskender, a.g.t., s.45; Akçadoğan, a.g.t., s.14.

³⁵ Asiliskender, a.g.t., s.43.

³⁶ Arıtan, a.g.t., s.43-48.

okulları, kreşleri, tiyatroları, mağazaları vb. sosyal-kültürel alanlarıyla) yeni sanayi toplumuna uygun yeni ve modern yaşam alanları olarak tasarlanmıştır.

Batı'nın konut, okul, kreş, tiyatro, mağaza gibi sosyal-kültürel birimlere sahip ütopycı yerleşkelerinin benzerleri Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de kurulmuştur. Bir anlamda Batı'nın ütopycası, -bazı önemli farklarla- 20. yüzyılda KİT yerleşkeleriyle Türkiye'de gerçeğe dönüştürülmüştür. Ancak Türk KİT yerleşkeleri, ütopycı modellerden çok Howard'ın "*Bahçe Şehir*" ve Garnier'in "*Sanayi Kenti*" modellerine benzemektedir. KİT yerleşkeleri de Bahçe Şehirler gibi çeşitli sosyo-kültürel mekânlar yanında geniş yeşil alanlara ve bahçelere sahiptir. Arıtan, bu benzerliğe rağmen KİT yerleşkelerinin dairesel değil lineer ızgara planlarıyla ve devletçi nitelikleriyle Bahçe Şehirlerden de ayrıldığını belirtmiştir. Arıtan'a göre KİT yerleşkeleri, sosyo-kültürel birimleri, kendi kendine yetecek tasarımları ve üretim alanlarının düzenlenmesi ile Amerikan "*Fordist Model*"e de benzerken; devlet mülkiyetinde olmaları, daha küçük ölçekli planlanmaları ve sosyo-kültürel birimlerinin tamamen ücretsiz olması yönünden "*Fordist Model*"den de ayrılmaktadır.³⁷ Keskinok da, Türk KİT yerleşkelerinin, sanayiye kentlerin dışına iten "*Fordist Model*"den farklı olduğunu; daha çok SSCB'deki sanayi yerleşkelerine benzer biçimde, sanayileşmemiş kentlerin yanı başında kurulduğunu belirtmiştir. Keskinok'a göre Sovyetler Birliği'nde ve Türkiye'de kurulan devlet fabrikaları, mekânsal düzeninin yanı sıra, yer seçimi ve kentle bütünleşen konumları ile Tony Garnier'in "*Sanayi Kenti*" düşüncesinin ilk uygulamalarıdır.³⁸

Sovyetler Birliği'nde 1927'deki 15. Parti Kongresi'nde "*Birinci Beş Yıllık Plan*"ın uygulanmasına karar verilmiştir. Bu plan 1 Ekim 1928 ile 31 Aralık 1932 arasında uygulanmıştır. Bu sayede Sovyetler Birliği kısa zamanda büyük bir sanayi ülkesi haline gelmiştir. Plan öncesinde dünyada 5. sıradaki Sovyet ekonomisi, 5 yıl sonunda ABD'nin ardından 2. sıraya yükselmiştir.³⁹

Sanayi Devrimi sonrasında Sovyet Rusya'nın belli başlı sanayi kentlerinde büyük nüfus artışları olmuştur. İşçiler kentlerde barınmaya uygun olmayan konutlarda çok kötü koşullarda barınmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle 1928'de uygulanmaya başlanan "*Birinci Beş Yıllık Plan*"a göre yeni kurulacak fabrikalar için "konut" ve "sosyal hizmet"

³⁷ A.g.t., s.30,36,42,65-66.

³⁸ Çağatay Keskinok, "Türkiye'de Devletçilik Döneminde Sanayi Kentleri", *Bilim ve Ütopya*, Nisan 2009, Y.15, S.178, s.81-82.

³⁹ Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D.Steinberg, *Rusya Tarihi, "Başlangıcından Günümüze"*, (Çev., Figen Dereli), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011, s.537.

binası yapılması zorunlu tutulmuştur. Konutların giriş katlarının okuma salonları, oyun odaları gibi sosyal birimlere ayrılması önerilmiştir. Ayrıca konut yerleşimi içinde spor alanları, okul, kreş gibi sosyal birimlere yer verilmesi zorunlu kılınmıştır. Bu çerçevede Sovyet Rusya’da kurulan ilk işçi yerleşkesi 1928’de Leningard’ta (St Petersburg) inşa edilen Uralmaş’tır.⁴⁰

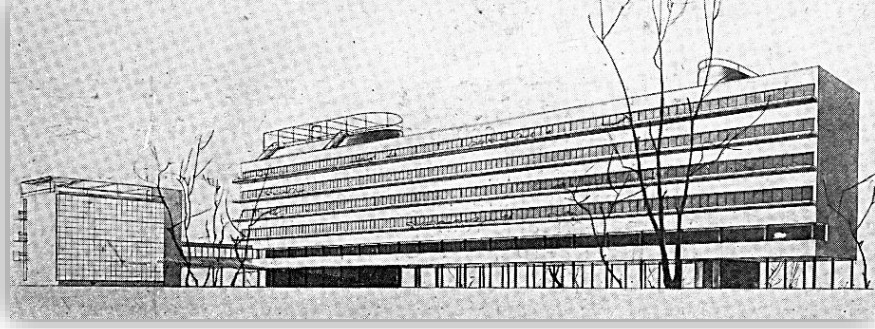
Sovyet fabrika yerleşkeleri, modern Amerikan sanayi planlamasından, özellikle de Albert Kahn’ın fabrika tasarımlarından etkilenmiştir. Örneğin, Kahn’ın ABD’de 1928’de tamamlanan “Ford River Rouge Kompleksi”, Sovyetler Birliği’nde 1932’de tamamlanan GAZ (Gorkovsky Avtomobilny Zavod / Gorki Otomobil Fabrikası)’na ilham vermiştir.

Önce Rus Mimar Markovnikov, Bahçe Şehir’den esinlenerek Moskova yakınlarında “Sokol Bahçe Şehir” yerleşkesini hayata geçirmiştir. Sonra Sovyet konstrüktivist mimarlardan Moisei Ginzburg, kent merkezlerinin yakınında ve sanayi kentlerinde belirli aralıklarla “*Communal Body*” adı verilen sosyal merkezlerin kurulmasını önermiştir. 1928’de Moisei Ginzburg ve İgnati Milinis, “*Narodnyo Kommissariat Finansov*”, (Maliye Halk Komiserliği) çalışanları için Moskova’da Narkomfin Kompleksi’ni tasarlamıştır. Yapı 1932’de tamamlanmıştır. Narkomfin Kompleksi, birbirine bitişik iki uzun konut bloğu ile bunlardan birine bağlanmış bir sosyal (komünal) merkezden oluşmuştur. Bloklardan biri biriyse, diğeri kolektif faaliyetlere ayrılmıştır. Stalin’in iktidara gelmesinden sonra yapının ortak alanları terk edilmiştir. Sosyal merkeze bağlı binada F, 2F, K tipi konut birimleri vardır. K tipi konutlar ayrı bir mutfığa ve çocuk yatak odasına sahip 9 adet 2 katlı konutlardır. F tipi konutlar, küçük bir mutfak nişine sahip bekâr ve çocuksuz aileler için yapılmış 30 civarında basit konuttur. Ayrıca bir de daha az sayıda ve az ışık alan 2F tipi konutlar vardır. Konut bloklarının çatı katında “çatı bahçesi” ve “çocuk yurdu” yer almıştır. Konut bloğunun 1. katından kapalı bir köprüyle geçilen sosyal (komünal) merkez ise her biri birer asma kata sahip 2 kattan meydana gelmiştir. Burada alt katta spor salonlarına ve soyunma odalarına, üst katta ise yemek salonu, mutfak, kütüphane ve dinlenme odasına yer verilmiştir. Merkezde ise kreş konumlandırılmıştır. Merkezin çevresi camla kaplanmıştır.⁴¹

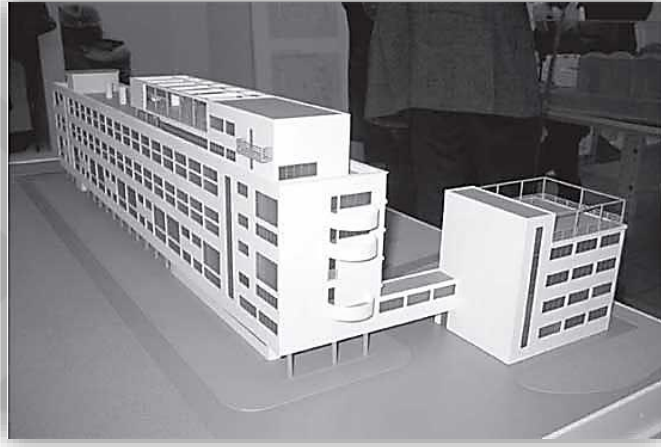
⁴⁰ Asiliskender, *a.g.t.*, s.46-47.

⁴¹ Arıtan, *a.g.t.*, s.49-54; “Moisei Ginzburg and İgnatii Milinis’ Iconic Constructivist Masterpiece”, <https://thecharnelhouse.org/2013/10/05/dom-narkomfin-in-moscow-1929/> (Et: 13 Ekim 2022.)

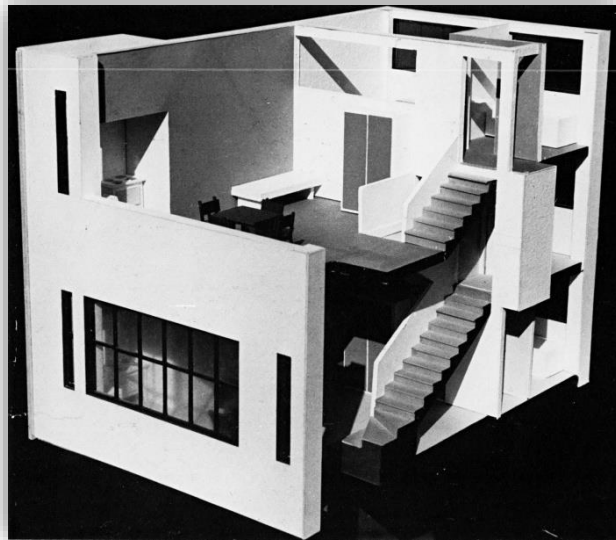
Şekil 5. Ginzburg ve Milinis, Narkomfin Kompleksi

Kaynak: Narkomfin Binası Projesi. Moisei Ginsburg'un "Home" adlı eserinden.

Tablo:F Tipi Konut Ünitesi

Kaynak: <https://thecharnelhouse.org/2013/10/05/dom-narkomfin-in-moscow-1929/>, (Et:13 Ekim 2022.)

Konstrüktivistlerden Sovyet Mimar Miliutin sanayi kentleri için bazı planlama ilkeleri açıklamıştır. Miliutin, sanayi kentinin temel özelliklerini demir yolu, üretim alanları, yeşil doku, okul, konut, konuta yönelik sosyal mekânlar, açık spor alanları ve tarım alanları olarak sıralamıştır. Ginzburg ve Miliutin'in üzerinde çalıştığı, konutları ve sosyo-kültürel birimleri olan işçi yerleşkeleri, 1930'larda Sovyet Rusya'da özellikle Urallar, Sibirya ve Kazakistan'da hayata geçirilmiştir; buralarda çok sayıda sanayi kenti ve işçi yerleşkesi kurulmuştur.⁴²

Sovyet işçi yerleşkeleri, Avrupa ve Amerika'daki işçi yerleşkelerinden farklı olarak tamamen devletin malıdır. Sovyet işçi yerleşkelerinde sosyal ve kültürel alanların kullanımı ücretsizdir. Ayrıca Sovyet yerleşkeleri daha basit olmakla birlikte daha eşitlikçi ve daha komünaldır. Bu durum, kapitalist ve sosyalist yaklaşım farkından kaynaklanmıştır.

SSCB gibi dönemin diğer sosyalist ülkelerinde de sosyo-kültürel birimlere sahip fabrikalar kurulmuştur. Örneğin, Melih Cevdet Anday, 1960'lardaki Macaristan ziyaretinde bu ülkedeki bütün fabrikaların "kültür saraylarına" sahip olduğunu görmüştür. Anday, Macarların "kültür sarayı" dedikleri bu kurumların, bizim eski Halkevlerine benzediğini; orada kadın, erkek fabrika işçilerinin toplanıp kültür, sanat alanlarında çalıştıklarını, çeşitli kültür, sanat, spor kulüpleri kurduklarını belirtmiştir. Anday, Macaristan'da büyük bir optik gereçleri fabrikası olan MOM Fabrikası'nın kültür sarayından şöyle söz etmiştir:

*"MOM Fabrikası'nın kültür sarayında tiyatro, sinema gösterileri, eğlence toplantıları için kullanılan bir bahçe, güzel geniş ve büyük bir yapı olan sarayın içinde de gene koca bir tiyatro ve toplantı salonu, bir sergi salonu, jimnastikhane, bale dershanesi, kütüphane ve çeşitli kültür kolları için ayrılmış odalar, dershaneler vardı."*⁴³

Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde kurulan KİT yerleşkeleri, özellikle de Sümerbank fabrikaları pek çok bakımdan Sovyetler Birliği'ndeki fabrika yerleşkelerine benzemektedir. Çünkü Türkiye'nin planlı devletçi sanayileşmesi, Sovyetler Birliği'nin planlı devletçi sanayileşmesinden esinlenmiştir. Nitekim Sovyet işçi yerleşkeleri, 1928'de uygulanmaya başlanan "*Birinci Beş Yıllık Plan*" ile Türk KİT yerleşkeleri ise 1934'te uygulanmaya başlanan "*Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı*" ile –sadece birkaç yıl arayla– düşünceyle uygulamaya geçirilmiştir. Türkiye, Sümerbank fabrikalarını kurarken Sovyet

⁴² Arıtan, a.g.t., s.60-61.

⁴³ Melih Cevdet Anday, *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1965, s.154-157; Tanilli, a.g.e., s.235-236.

tecrübesinden yararlanmıştır. Sümerbank'ın ilk yerleşkelerinden Kayseri ve Nazilli fabrikaları Sovyetler Birliği'ne kurdurulmuştur. Bu kuruluşlarda Sovyet mühendislerden, Sovyet uzmanlardan, Sovyet kredisinden ve Sovyet teknolojisinden yararlanılmıştır. Sümerbank'ın Kayseri ve Nazilli fabrikalarının binalarını çağdaş örneklerle, özellikle de modern Amerikan endüstri planlamasını Sovyet sanayileşmesi ile buluşturan Albert Kahn'ın fabrika tasarımlarıyla karşılaştıran Peri, Türkiye'nin, Kayseri ve Nazilli fabrikalarını yaparken “*Sovyetlerin kazandığı tecrübeyi ithal ettiğini*” belirtmiştir.⁴⁴

Türk KİT yerleşkeleri; konut, sinema, tiyatro, hastane, kreş, okul, spor sahaları gibi sosyal-kültürel birimleri, kendi kendine yetmeleri, kolektif yapıları ve devletçi özellikleriyle Sovyet yerleşkelerine benzemektedir. Ancak Türk KİT yerleşkeleri ile Sovyet sanayi yerleşkeleri arasında da bazı önemli farklar vardır. Arıtan'a göre Türk KİT yerleşkeleri Sovyet yerleşkelerine göre daha küçük, daha az karmaşık, daha az komünal ve daha çok aile merkezlidir. “Türk KİT yerleşkelerinde kolektivizm ve sınıfsız mekânsallık daha pasif biçimde vurgulanmıştır.”⁴⁵ Dolayısıyla Türk KİT yerleşkeleri, genelde iddia edildiği gibi Sovyet yerleşkelerinden birebir “kopya” veya “taklit” de değildir; bu yerleşkeler, Türkiye'nin kendi özel koşullarına ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınma ve çağdaşlaşma hedefine uygun olarak tasarlanmıştır.

Avrupa'daki, Amerika'daki ve Sovyetler Birliği'ndeki işçi yerleşkeleri, Sanayi Devrimi'ni yaşamış ülkelerin sanayi kentlerinde toplanmış işçi sınıfının -barınma ihtiyacı başta olmak üzere- en temel sorunlarına çözüm arayışının eseridir. Bu modellerde temel amaç işçiyi fabrikaya bağlamaktır. Ancak Sanayi Devrimi'nin yaşanmadığı Türkiye'de 1930'larda, Batı'daki gibi kalabalık sanayi kentleri olmadığı gibi, sorunlarına çözüm bekleyen kalabalık bir işçi sınıfı da yoktur. Ayrıca Türkiye'de, KİT yerleşkelerinin kurulduğu 1930'larda, Batı'daki gibi “aydınlanmış” bir toplum da yoktur. Bu nedenle Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde kurulan sosyo-kültürel nitelikli KİT yerleşkeleri, işçi sınıfının sorunlarına çözüm arayışından çok, insana/işçiye değer veren halkçı yaklaşım ve laik, hatta seküler bir anlayışla toplumu “çağdaşlaştırma” düşüncesinin eseridir. Belki de dünyanın başka hiçbir yerindeki hiçbir fabrika yerleşkesi, Erken

⁴⁴ Ayrıntılar için bkz. Burak Peri, *Building the 'Modern' Environment in Early Republican Turkey: Sümerbank Kayseri and Nazilli Factory Settlements*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

⁴⁵ Arıtan, a.g.t., s.64-66.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki KİT yerleşkeleri kadar, örneğin Sümerbank fabrikaları kadar toplumsal aydınlanmayı ve çağdaşlaşmayı amaçlamamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşma kurumları arasında -Halkevleri ve Köy Enstitüleri ile birlikte- KİT yerleşkelerinin de çok özel bir yeri vardır. Bu bağlamda Sümerbank fabrikaları, sadece birer sanayi kuruluşu değil, aynı zamanda birer aydınlanma kurumudur.

Türk KİT yerleşkelerine ve Sümerbank fabrikalarına geçmeden önce Türkiye'nin sanayileşme tarihine göz atmak yararlı olacaktır.

Sanayi Devrimi, dünyada üretim biçimini kökten değiştirirken Osmanlı Devleti bu büyük değişimin dışında kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin sanayileşememesi, devletin sosyo-ekonomik yapısıyla yakından ilgilidir. Osmanlı, geleneksel sosyo-ekonomik yapısıyla sanayileşmeyi sağlayacak Batı tipi bir kapitalist dönüşümü gerçekleştirememiştir.⁴⁶

Buna karşın Sanayi Devrimi sürecinde Osmanlı Devleti'nde bazı fabrikalar kurulmuştur. Eldem, Osmanlı'da 1883-1913 yılları arasında milli sermaye ile 46 fabrika kurulduğunu, bunlara yatırılan sermayenin 10 milyon kuruşu aşmadığını, buna karşılık yabancı sermaye ile 39 fabrika kurulduğunu, bunların ödenmiş toplam sermayesinin 1 milyar kuruşu bulduğunu yazmıştır.⁴⁷ Kurt, Kuzucu, Çakır ve Demir de “*Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları*” başlıklı ortak makalelerinde, Osmanlı Devleti'nde 1900'lerin başından I. Dünya Savaşı'na kadar 80 devlet fabrikası tespit ettiklerini belirtmiştir.⁴⁸

Osmanlı'da kurulan fabrikaların çoğu, az sayıda işçi çalıştırılan “atölye” tarzı küçük üretim tesisleridir. Quataert'in deyişiyle, “*Bunlar çok mütevazı birer başlangıç adımı olmaktan öteye geçemiyor, genel imalat üretimi içinde küçük bir rol oynuyor ve en*

⁴⁶ Osmanlı iktisat tarihçilerine göre Osmanlı Devleti güçlü bir ekonomik yapı oluşturmayı başaramamıştır. Akdağ şöyle diyor: “*Anadolu Türk halkı Osmanlı İmparatorluğu'nu başarıyla kurmuş olmasına rağmen, sağlam bir iktisadi düzen geliştiremedi. 16. yüzyılın başlarında bile halk kadar hükümet de para sıkıntısı çekmekteydi.*” (Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, “Celali İsyanları”*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s.89.) Eldem de aynı görüştedir: “*Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir zaman iktisadi bir gaye güden mali politikası olmamıştır. (...) Vergi yükünün daha adil bir surette nüfusa yayılması ile ilgili bir çalışma yapılmamış, iktisadi kalkınma için bir yatırım programının hazırlandığı görülmemiştir.*” (Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970, s.242.)

⁴⁷ Eldem, *a.g.e.*, s.114. Osmanlı Devleti'nde 1840-1923 arasında kurulan fabrikaların belli başlıları arasında 14 tekstil fabrikası, 3 deri ve ayakkabı fabrikası, 2 çini ve seramik fabrikası, 7 makine ve metal fabrikası, 6 kimya fabrikası, 4 savunma fabrikası, 6 elektrik fabrikası vardır. (Ekrem Erdem, “Sanayi Devrimi'nin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayii Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık 2016, S.48, s.24-25.)

⁴⁸ Mustafa Kurt vd., “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, *OTAM*, 40 /Güz 2016, s 273.

az sanayileşmiş Avrupa devletiyle, örneğin İspanya'yla kıyaslandığında çok düşük bir seviyede bulunuyordu.”⁴⁹

Osmanlı Devleti'nde 1913 Sanayi Sayımı'na göre -sanayinin yoğunlaştığı İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'taki sanayi kuruluşlarında- toplam makineli sanayi kuruluşu sayısı 269'dur. Bunların 252'si asıl, 17'si yan işletmedir. Bu 252 asıl sanayi kuruluşundan 239'u işler durumdadır. 1915 Sanayi Sayımı'nda ise toplam sanayi kuruluşlarının sayısı 282'ye yükselmiştir. Bu 282 sanayi kuruluşundan 264'ü asıl, 18'i ise yan işletmedir. Bu 264 asıl sanayi kuruluşunun 182'si işler durumdadır.⁵⁰

264 sanayi kuruluşunun 214'ü (% 81,6) özel kesime aittir; 28'i (% 10,6) anonim şirkettir, sadece 22'si (% 7,8'i) devlete aittir. Bu 264 kuruluşun % 60'dan fazlası ve bu kuruluşlardaki emek ve sermayenin % 85'i ise yabancıların elindedir.

1915 sayımına göre 264 kuruluşta çalışan 14.060 işçinin % 48,1'i dokuma, % 27,8'i gıda, % 9'u deri, % 9'u kırtasiye, % 2,8'i tahta, % 2,4'ü toprak, % 0,9'u kimya sanayide çalışmaktadır. Ortalama işçi gündeliği 13.14 kuruştur. İşletme başı ortalama çalışan sayısı 100 kişinin altındadır. Savaş sırasında işler durumdaki sanayi kuruluşlarının sayısı azaldığı için 1913'te 75 olan işyeri başına çalışan sayısı, 1915'te 81'e çıkmıştır.

1915 sayımındaki 264 sanayi kuruluşu içinde her bakımda en önde gelen iki sanayi dalı gıda ve dokumadır. Bu iki dal, mevcut kuruluşların % 56,1'ini, mevcut işçilerin % 75,9'unu, tüm çalıştırıcı kuvvetin % 67,3'ünü ve toplam üretimin % 82,2'sini kapsamaktadır.⁵¹ 1913 ve 1915 sanayi sayımı sonunda Osmanlı'da gıda ve dokuma dışında

⁴⁹ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev., Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.301.

⁵⁰ Sağlam veriler içermediği için 1913 ve 1915 sanayi sayımlarına dâhil edilmeyen, sayımların yayınlanmamış kısmı ise şöyledir. Osmanlı'da 1913'te toplam 269 sanayi kuruluşuna ek olarak -istatistiklere girmemiş- toplam 47 sanayi kuruluşu daha vardır. Ayrıca İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak dışında kalan yerlerde de toplam 248 sanayi kuruluşu vardır. Dolayısıyla 1913'teki toplam sanayi kuruluşu sayısı (269+47+248= 564)'tür. 1915'teki toplam 282 sanayi kuruluşuna ek olarak da -istatistiklere girmemiş- toplam 44 sanayi kuruluşu daha vardır. Ayrıca yukarıda belirtilen iller dışında kalan yerlerde de toplam 259 sanayi kuruluşu vardır. Dolayısıyla 1915'teki toplam sanayi kuruluşu sayısı da (282+44+ 259=585)'dir. Eldem, bu kuruluşlara Suriye bölgesinde en az 10 işçi çalıştıran kuruluşları da eklemiştir. Bu kuruluşların sayısı da 1913'te 242, 1915'te ise 250'dir. Böylece Osmanlı'da en az 10 işçi ve fazlasını çalıştıran sanayi kuruluşu sayısı, 1913'te toplam (564+242=806), 1915'te ise toplam (585+250=835)'tir. (Eldem, *a.g.e.*, s.124-125.)

⁵¹ A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*, AÜ SBF Yayını, Ankara, 1971, s.13-26; İsmail Hüsrev Tökin, *İktisadi ve İçtimai Türkiye, Rakamlarla Türkiye'de Sanayi*, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1946, s.10-18; Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası, Mondros'tan Cumhuriyete Mali ve Ekonomik Sorunlar*, 1.Kitap, TİSA Matbaacılık Sanayi, Ankara, 1982, s.132-138; Necdet Serin, *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, AÜSBF Yayınları,

bir sanayiden söz etmek çok zordur. Ayrıca mevcut sanayilerin teknolojisi de eskidir. Çavdar'ın değişiyle, “1915 Türkiye’sindeki sanayinin 19. yüzyıl başındaki Batı ülkeleri sanayisine bile denk bir teknolojiye sahip olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.”⁵²

1913 ve 1915 sanayi sayımlarından çıkan belli başlı sonuçlar şunlardır:

1. Osmanlı Devleti’nde temel sanayi kurulamamıştır. Yüksek fırınlar, metalürji sanayi, demir-çelik fabrikaları ile maden işleyen tek bir kuruluş yoktur. Madeni eşya sanayisinde hurda demir kullanılmaktadır. Makinelerin hepsi ithaldir.
2. Osmanlı Devleti, işlenmiş mal alıp ham madde ve yiyecek maddeleri ihraç eden bir yapıdadır. Ülkede tarım ve sanayi dalları arasında bir bütünlük kurulamamıştır.
3. Osmanlı Devleti’nde sanayi büyük oranda yabancıların kontrolündedir. Sanayi üretimi, iç tüketimi karşılamaktan çok uzaktır. Sanayi ham maddeleri ve ara mallar da dışarıdan alınmaktadır.
4. Sanayide kullanılan tarım ürünlerinin büyük bir bölümü işlenmeden yurt dışına satılmaktadır.
5. Sanayi kuruluşlarının üretim kapasiteleri yetersiz, sanayi maliyetleri yüksek, kalitesi düşüktür. Sanayi işletmelerinin % 90’dan fazlası motorsuz ve makinesizdir.⁵³

Osmanlı’da sanayi gelişmediğinden “imparatorluk, savaşa (I. Dünya Savaşı) girdiğinde ordunun gereksinimi olan hiçbir silah ve mühimmatı üretmediği için bunların tümüyle Almanya’dan ikmal edilmesi gerekiyordu.”⁵⁴ Savaş sırasında Türkiye’de mevcut fabrikaların çoğu işlemez duruma geldiğinden yerli üretim iyice azalmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı’nın toplam sanayi üretimi, savaş başına göre % 30 ile % 50 arasında düşmüştür.⁵⁵

1919-1922 yılları arası Kurtuluş Savaşı’nı kapsayan uzun savaş süreci, mevcut zayıf sanayiye daha zayıflatmıştır.⁵⁶

Ankara, 1963, s.98-100. Eldem, a.g.e., s.124-126; Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla ‘...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s.51-63,66-78.

⁵² Çavdar, a.g.e., s.57.

⁵³ Komisyon, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed., Dr. M. Derviş Kılınçkaya, 8.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006, s.381-382.

⁵⁴ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.4-5.

⁵⁵ Eldem, a.g.e., s.75-82; Pamuk, a.g.e., s.166.

⁵⁶ Kazım Karabekir Paşa, 1923 İzmir İktisat Kongresi’nin kapanışında yaptığı konuşmada, I. Dünya Savaşı sırasında mevcut fabrikalardaki işçi sayıları hakkında şu bilgileri vermiştir: “1913’te, yani Harbi Umumi’den evvelki sene 75 fabrikamızda 4.281 işçi varken, iki sonra (1915’te) adetleri 3.916’ya düşmüştür. Gıda olarak memleketimize 162. 911.003 kuruluşluk ithalat vaki olmuş, ihracatımız ise 15.083.734 kuruluş olmuştur. Şayanı teessüftür ki, memleketimiz zürra (ziraat) memleketi olduğu halde takriben 1,5 milyon liralık un girmiştir.

Kurtuluş Savaşı sırasında, 1921’de, Ekonomi Bakanlığı bir sanayi sayımı daha yaptırmıştır. O sırada işgal altında bulunan İzmir, İstanbul, Adana, Bursa gibi önemli şehirlerin sayım dışı kaldığı 1921 Sanayi Sayımı’na göre Türkiye’de çoğu el sanayi kuruluşu küçük atölye durumunda toplam 33.085 kuruluş ve bu kuruluşlarda çalışan toplam 76.216 işçi vardır. Bu kuruluşların sanayi dallarına göre dağılımı ise şöyledir: Dokuma: 20.057, Deri: 5.347, Maden: 3.273, Tahta: 2.067, Gıda: 1.273, Toprak: 704, Kimya: 337. Bu sanayi dallarında işçilerin dağılımı ise şöyledir: Dokuma: 35.316 işçi, Deri: 17.964 işçi, Maden: 8.021 işçi, Tahta: 6.007 işçi, Gıda: 4.493 işçi, Toprak: 3.612 işçi, Kimya: 803 işçi. 1921’de Anadolu’da elle üretim yapılan küçük imalat sanayinin % 60,7’si dokuma sanayi, % 16,2’si deri sanayi, % 20,1’i ise diğer dallardan oluşmaktadır. İşçilerin ise % 48,34’ü dokuma, % 23,57’si deri, % 10,52’si maden, % 17,57’si ise diğer dallarda çalışmaktadır.⁵⁷ Bu istatistiklere göre işletme başına 2-3 işçi düşmektedir. Bunlar, fabrika değil, “küçük zanaat” diye adlandırılabilen hücre/ev imalathaneleridir.⁵⁸

II. Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) İttihat ve Terakki, ekonomide milli iktisat siyaseti uygulamıştır.⁵⁹ Bu dönemde ülkede milli sanayi kurulmaya çalışılmıştır. Böylece Osmanlı tarihinde ilk kez “*sanayileşme yoluyla iktisadi gelişme sağlanmak*” istenmiştir.⁶⁰ İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı’nın başında tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırmış, gümrük tarifelerini belirlemiş, tüm dış borç ödemelerini durdurmuş ve Duyunu Umumiye’nin faaliyetlerini askıya almıştır.⁶¹ Ancak savaş koşullarında, borçlu ve dışa bağımlı yapıda, bu korumacı önlemlerden beklenen ekonomik sonuçlar elde edilememiştir.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçilirken kapitülasyonlar, dış borçlar ve Duyunu Umumiye kısıcındaki Türk ekonomisi sermaye ve yatırım bakımından tamamen yabancıların ve gayrimüslimlerin kontrolündedir.⁶² 1923’te cumhuriyet ilan edilirken Türkiye’de ekonominin çeşitli sektörlerine yerleşmiş yabancı kuruluşların öz varlıklarının

Buna mukabil un olarak 6 bin liralık kadar harice satış yapmışızdır.” (Afet İnan, İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2020, s.88.)

⁵⁷ Tökin, *a.g.e.*, s.27; Serin, *a.g.e.*, s. 99-100.

⁵⁸ Çavdar, *a.g.e.*, s.64; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, 1922-1938*, C.III, Remzi Kitabevi, 22. Baskı, İstanbul, 2007, s.334.

⁵⁹ Geniş bilgi için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s.86 vde.

⁶⁰ Pamuk, *a.g.e.*, s.155.

⁶¹ *A.g.e.*, s.165,171.

⁶² Örneğin, Osmanlı’da 1912’de iç ticaretle uğraşan 18.000 kadar iş yerinin sadece %15’i, Artizanal dükkânlar dâhil 6.500 kadar imalat işletmesinin sadece %12’si, 5.300 kadar serbest meslek erbabından sadece %14’ü Türk’tür. 1919’da Batı Anadolu’daki 300 imalat sanayi işletmesinin %73’ü Rumlara aittir. Buralarda çalışan 22.000 işçinin % 85’i gayrimüslimdir. (Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923-1950*, 2. Baskı, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.89.)

değeri 63 milyon sterlin civarındadır. Bunun % 45'i Alman, % 26'sı Fransız, %17'si İngiliz, % 4'ü Belçikalı ve % 2'si de Amerikalıdır. Yabancı sermaye Osmanlı Devleti'nde en çok % 62 ile demir yolu, %16 ile bankacılık sektörlerini kontrol etmektedir.⁶³

1923'te cumhuriyet ilan edilirken Türkiye'de dokuma, şeker, cam, porselen, çatal, bıçak gibi temel tüketim mallarının tümü yurt dışından ithal edilmektedir. Üretimin tüketimi karşılama oranları, pamuklu dokumada % 10, yünlü dokumada % 40, ipekli dokumada % 5, sabunda % 20, buğdayda % 60'tır. 1923'te cumhuriyet ilan edilirken Türkiye buğday, pirinç, çay, şeker, hurma, tuğla, hatta kiremitte bile dışa bağımlıdır.⁶⁴

1923'te Türkiye'nin dış ticaret tablosu, yaklaşık 85 milyon lira ihracat, 145 milyon lira ithalat şeklindedir.⁶⁵

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan bu olumsuz sanayi mirasının yanında, 1840'lardan beri devam eden –başarısız da olsa- bir sanayileşme tecrübesi ile İttihat ve Terakki'nin kısa süren “milli sanayi” denemesi olumlu bir miras olarak görülebilir. Bu nedenle Clark, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan sanayi mirasını “küçük devamlılık” olarak adlandırmıştır.⁶⁶

1923'te Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçilirken Türkiye'de devlet tarafından işletilen belli başlı fabrikalar şunlardır:

1. Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne bağlı fabrikalar:

a) Silah, mühimmat ve askeri araçlar yapan fabrikalar

b) Levazım fabrikaları:

- Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası

- Feshane Mensucat (Yün-İplik) Fabrikası

- Bakırköy Bez Fabrikası

2. Maliye Bakanlığı'na bağlı fabrikalar:

a) Hereke Mensucat (İpek Dokuma) Fabrikası

⁶³Tezel, a.g.e., s.96; İrfan Kalaycı, “Atatürk'ün Kalkınma Modeli (AKM): Günümüz Sanayi İçin Kazanımlar”, *Maliye Dergisi*, S.156, Ocak-Haziran, 2009, s. 158-159.

⁶⁴Tezel, a.g.e., s.92; Uğur Korum, “1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri...*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1982, s.65-66.

⁶⁵ Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Haz., Arslan Tekin ve Ahmet Zeki İzgöer, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s.142. 1924'te ihracat yaklaşık 159 milyon lira, ithalat ise yaklaşık 194 milyon lira düzeyindedir. (Tezel, a.g.e., s.102; Akçuraoglu Yusuf, a.g.e., s.142-143.)

⁶⁶ Clark şöyle diyor: “Başlangıç planlarının en etkileyici sonucu bugüne ulaşan bu küçük devamlılıktır. Birçok Osmanlı fabrikası, bunların makineleri ve memurları Türkiye Cumhuriyeti'ne miras alınarak öncülük ve tecrübenin çekirdeğini oluşturdular.” (Edward C. Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, (Çev., Yavuz Cezar), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.511.)

- b) Adana Bez Fabrikası
- c) Yıldız Çini Fabrikası⁶⁷

Ülkede bunların dışında büyük işletme olarak bir de Tütün Rejisi fabrikaları bulunmaktadır. Ayrıca çalışan sayısı toplamda 10.000'i geçmeyen küçük işletmeler ile 4.000 kadar küçük imalathane vardır.⁶⁸

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan birkaç fabrika daha çok İstanbul, İzmir ve Adana'da toplanmıştır. Bu fabrikalarda 5.000 civarında işçi çalışmaktadır.⁶⁹ Kazım Karabekir'in 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde verdiği bilgiye göre bu fabrikalarda 1913'te 4.281 işçi varken, bu sayı 1915'te 3.916'ya düşmüştür.⁷⁰ 1927 Sanayi Sayımı'na göre Türkiye'de çalışan nüfusun sadece % 8,9'u sanayide istihdam edilmiştir.⁷¹ 1923'te cumhuriyet ilan edilirken bu oran daha da düşüktür.

Türkiye 1923'te yaklaşık % 80'i köylerde yaşayıp tarımla uğraşan, yaklaşık % 10'u bile okur-yazar olmayan, savaş yorgunu, hasta ve yoksul bir halka sahiptir. Ülke, bilgi, teknoloji ve sermayeden yoksundur. Ekonomi, her alanda dışa bağımlı, borçlu ve çok zayıftır. Bu nedenledir ki, Lozan Görüşmeleri'nin 28 Aralık 1922 tarihli oturumunda Lord Curzon, İsmet Paşa'ya, Türkiye'nin yabancı yardımı olmadan sanayileşemeyeceğini söylemiştir. Lord Curzon, İsmet Paşa'ya son derece yakışsız bir üslupla, Türk halkının “teknik ve ticari yeteneklerden yoksun olduğunu”, bu nedenle “Türkiye'nin, yabancı yardımı olmaksızın bir sanayi ülkesi durumuna gelemeyeceğini” söylemiş; Türkiye'ye yabancı yatırımların gelmesi için “kapitülasyon hukukunun” devam etmesini savunmuştur.⁷² Ancak Türkiye Lozan'da kapitülasyonları kaldırmış ve Atatürk'ün liderliğindeki Türk halkı, sanayileşme konusunda da “yeteneksiz olmadığını” dosta düşmana göstermiştir; Türkiye, Erken Cumhuriyet Döneminde büyük bir yabancı yardımı olmadan sanayileşmeyi başarmıştır.

⁶⁷ Hüseyin Avni ve Halit Güler, *Türkiye'de Sanayi İnkişafı*, İstanbul, 1937, s.36; Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, Selüloz Basımevi, İzmit, 1952, s.10; Clark, *a.g.m.*, s.511. Clark, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan dört fabrika listesinde Beykoz Deri Fabrikası'nın yerine İzmit Çuha Fabrikası'na yer vermiştir. (Bu fabrikanın dokuma tezgâhları Fesahene'ye nakledilip orada kullanılmıştır.)

⁶⁸ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 169-170.

⁶⁹ Pamuk, *a.g.e.*, s.142-143.

⁷⁰ İnan, *a.g.e.*, s.88

⁷¹ 1927 yılında Türkiye'de çalışan nüfusun sektörlere göre dağılımı şöyledir: Tarım: % 80,9, Hizmetler: % 10,2, Sanayi: % 8,9. (Tezel, *a.g.e.*, s.101.)

⁷² *Lausanne Konferansı, 1922-1923, Konferanstaki Görüşmelerin Tutanakları ve Belgeler*, C.2, (Çev., Seha L. Meray), Büyükşehirmece Belediyesi Kültür Yayınları-30, İstanbul, 2013, s.23.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜMERBANK VE SOSYO-KÜLTÜREL FABRİKALARI

1. Planlı Devletçilik ve Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

1929 Dünya Ekonomik Buhranı, genç Türkiye Cumhuriyeti'ni de çok olumsuz etkilemiştir. Dış ticaret açığının büyümesiyle TL hızla değer kaybetmiştir. Tarımsal ürünlerin fiyatlarında büyük düşüşler olmuştur. Örneğin, Türkiye'de 1927'de kilo başına 12 kuruş olan buğday fiyatı, 1932'de 3 kuruşa kadar gerilemiştir. 1929-1933 arasında tüm tahılların fiyatı % 60 oranında düşerken tütün, fındık ve pamuk gibi temel ihraç ürünlerinin fiyatları da % 50 oranında azalmıştır.⁷³

1929 Dünya Ekonomik Buhranı Türkiye'de tarımdan sanayiye geçilmesine yol açmıştır. Buhran koşullarında devletin büyük sanayi yatırımları yapmasına karar verilmiştir. Böylece 1930'ların başında Türkiye'de ekonomide devletçilik ilkesi benimsenmiştir. 17 Mayıs 1931'de toplanan CHP 3. Kurultayı'nda "Devletçilik" CHP'nin parti programına alınmıştır.⁷⁴ CHP'nin 1935 ve 1939 kurultaylarında da devletçiliğin nasıl uygulanacağı ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. Devletçilik, 5 Şubat 1937 tarih ve 3115 sayılı kanunla anayasaya girmiştir.⁷⁵

Aysan, Erken Cumhuriyet Dönemindeki ekonomi modelini "*Kemalist Ekonomik Kalkınma Modeli*" olarak tanımlamıştır.⁷⁶ Bu modelde ekonomi aslında hep devlet kontrolünde ve denetimindedir. Kongar'ın ifadesiyle "*Devletçilik adı verilen uygulama*

⁷³ Tezel, a.g.e., s.205-206; Pamuk, a.g.e., s.186.

⁷⁴ CHP 1931 Parti Programı'nda devletçilik şöyle tanımlanmıştır: "*Bizim takip ettiğimiz devletçilik ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır. İktisat işlerinde devletin alakası fiilen yapıcılık olduğu kadar hususi teşebbüsleri teşvik ve murakebe de etmektedir.*" (CHP, 1931 Nizamnamesi ve Programı, Ankara, 1931, s.31.) Atatürk, tuttuğu kurultay notlarında CHP'nin hem "demokratik ve laik" hem de "devletçi ve korumacı" olduğunu belirtmiştir. Atatürk, devletçiliği tanımlarken el yazısıyla "*Ferdi teşebbüs ve inkişaf esastır,*" notunu düşmüştür. (Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3.Kitap, (Birinci Bölüm), 2. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 2005, s.316; Mustafa Aysan, "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü", *Atatürk Yolu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1987, s.76.) CHP 1931 Parti Programı'ndaki bu devletçilik tanımı bizzat Atatürk'e aittir. (Afet İnan, "Atatürk ve Devletçilik", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Kasım 1971, S.113, s.42.)

⁷⁵ *CHP 1935 Programı*, Ankara, 1935, s.9-11; *CHP 1939 Programı*, Ankara, 1939, s.7; T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, S.3533, s.1

⁷⁶ Aysan'a göre bu modelin belli başlı amaçları şöyle özetlenebilir: 1) *Tam çalışma*, 2) *Hızlı ve dengeli sermaye birikimi*, 3) *Dış ödemeler ve dış ticaret dengesinin sağlanması*, 4) *Enflasyonsuz hızlı kalkınma*, 5) *Bölgeler arası dengeli kalkınma*, 6) *Özel girişimin geliştirilmesi*, 7) *Yabancı sermaye ile işbirliği* (Aysan, a.g.m., s. 81.)

1930-1939 dönemine özgü değildir. Cumhuriyetin kuruluşan itibaren uygulanan ekonomik siyaseti simgeler.”⁷⁷ 1930 sonrası dönemin 1930 öncesinden farkı, 1930 sonrasında devletin aynı zamanda büyük sanayi yatırımları yapmaya başlayarak doğrudan doğruya iştirakçi olmasıdır.

Türkiye’de 1930’lardaki ekonomik politika, -Kadro dergisi yazarlarının ifadesiyle- “Planlı Devletçilik”tir.⁷⁸ Kadroculardan Aydemir’e göre Avrupa’da ekonomik planlar hazırlayan ilk ülke Türkiye’dir.⁷⁹ Boratav’a göre “Sovyetler Birliği’nden sonra, dünyada ilk planlama denemesine girişen ülke” Türkiye’dir.⁸⁰ Ülken’e göre de Türkiye’nin BBYSP, “İktisadi kalkınma tarihinde az gelişmiş ülkelerin kullandıkları ilk plan”dır.⁸¹ Aysan’a göre ise dünyada, Türkiye’den önce bir tek SSCB’de 1928’den itibaren “Merkezi Plan” uygulanmıştır.⁸²

1930 yılı sonlarında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras bir heyetle Sovyetler Birliği’ni ziyaret ederek SSCB’nin planlı sanayileşme çalışmalarını yerinde incelemiştir.⁸³ 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihleri arasında da Başbakan İsmet İnönü başkanlığında milletvekilleri, gazeteciler ve uzmanlardan oluşan kalabalık bir Türk heyeti, Sovyetler Birliği’ni ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında Türk heyeti Odesa, Moskova ve Leningrad’ta önemli birçok kurum ve fabrikayı gezmiştir. Bu heyetten bir grup, Sovyet Devlet Planlama Komisyonu’nu ziyaret ederek Sovyet ekonomisi hakkında bilgi almıştır. Sovyetlerin, 1928 tarihli planlarında öngörülen pek çok hedefe 1932 yılında ulaşmış olmaları Türk heyetinin dikkatini çekmiştir. Bu ziyaret sırasında, Türkiye’deki sanayi yatırımlarında kullanılmak üzere Sovyetler Birliği’nden kredi de sağlanmıştır.⁸⁴ Türk uzmanlar heyeti, Başbakan İsmet İnönü’nün yurda dönmesinden sonra bir süre daha Sovyetler Birliği’nde kalarak çoğu tekstil olmak üzere toplam 70 kuruluşta incelemeler

⁷⁷ Emre Kongar, “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, *Türkiye’de Devletçilik*, Der., Nevin Coşar, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s.243.

⁷⁸ Şavket Süreyya (Aydemir), “Plan Mefhumu Hakkında”, *Kadro*, Mayıs 1932, S.5, s.5-12; İsmail Hüsrev (Tökin), “Plan Mefhumu Hakkında”, *Kadro*, Temmuz, 1932, S.7, s. 43; Şevket Süreyya (Aydemir) , “Miilli İktisat Planı ve Şeker Sanayimiz”, *Kadro*, Birinci Kanun, 1933, S. 24, s.16; Şevket Süreyya (Aydemir), “Programlı Devletçilik”, *Kadro*, Teşrinievvel, 1934, S.34, s.5-13.

⁷⁹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, 1922-1938*, C.III, s.353.

⁸⁰ Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s.111.

⁸¹ Yüksel Ülken, “Atatürk’ün İktisadi Düşüncesi ve Politikası”, *Atatürkçülük, (İkinci Kitap)*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s.255.

⁸² Mustafa Aysan, “Atatürk’ün Ekonomi Politikası”, *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980*, C.1, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981, s.184.

⁸³ Tekeli ve İlkin, a.g.e., s.205.

⁸⁴ *Hâkimiyeti Milliye*, 25 Nisan 1932, s.1; *Hâkimiyeti Milliye*, 4 Mayıs 1932, s.1, 3; *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1932, s.1, 4; *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1932, s.1, 4; *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1932, s.1, 3; *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1932, s.1, 4; Tekeli ve İlkin, a.g.e., s.207-208.

yapmıştır. Sovyet modelinden etkilenen Türk heyeti, hükümete, Sovyet uzmanlardan kurulu bir heyetin Türkiye’de inceleme yapmasını önermiştir.⁸⁵

İsmet İnönü, 1932’deki SSCB gezisinin başlıca amaçlarından birinin “Sovyet Planı” konusunda bilgi edinmek olduğunu ve geziden planlı kalkınmaya karar vererek döndüklerini belirtmiştir.⁸⁶ İnönü’nün SSCB gezisi sonrasında, pamuklu dokuma ve demir-çelik yatırımları konusunda incelemelerde bulunup rapor hazırlamak için Sovyetler Birliği Proje Tröstü Müdürü İktisatçı Prof. Orlof başkanlığına bir Sovyet proje heyeti 12 Ağustos 1932’de Türkiye’ye gelmiştir.⁸⁷ İnönü’nün deyişiyle, “*Tecrübeli bir Sovyet uzmanı olan Profesör Orlof başkanlığında bir heyet Türkiye’ye geldi ve 3-4 ay gibi kısa bir zamanda bize olumlu, uygulanması mümkün bir plan verdi, yaptığı planı anlatarak gitti.*”⁸⁸

BBYSP kapsamında Türkiye’de kurulacak fabrikaları projelendirmek, yatırım alanlarını ve fabrika yerlerini belirlemek ve fabrikaları kurmak amacıyla 9 Mart 1933’te Türkiye’den Hereke Fabrikası Müdürü Reşat, Feshane Fabrikası Müdürü Şevket Turgut ile Sanayi Ofisi Fen Heyeti’nden Kamil İbrahim’den oluşan bir heyet Sovyetler Birliği’ne gönderilmiştir. Türk heyeti, 9 Temmuz 1933’e kadar Sovyetler Birliği’nde kalmıştır. Bu sırada Türkiye’de yapılacak fabrikalarla ilgili ayrıntılı projeler hazırlanıp Türk heyetine verilmiş, Türkiye’de kurulacak fabrikaların makineleri ısmarlanmış ve bir bölümünün yapımına başlanmıştır. Bu heyetin Sovyetler Birliği’ndeki çalışmaları sonunda, 1934’te, Moskova’da “Türkstroy” adlı bir Türk-Sovyet ortak ajansı kurulmuştur. Türkstroy Müdürlüğüne Sovyetler Birliği Ağır Sanayi Komiserliği’nden Zolataref atanmıştır. Türkstroy’da 160 Sovyet uzman görevlendirilmiştir. Sovyetlerdeki Türk heyetinin geri dönmesinden sonra 50 kişilik bir Türk kafilesi, Türkstroy ortaklığı kapsamında eğitilmek ve staj yapmak amacıyla Sovyetler Birliği’ne gönderilmiştir.⁸⁹

Sovyet ve Türk uzmanlar çeşitli gruplara ayrılarak İzmir ve Adana gibi pamuk üretim alanlarını, Sarayköy, Denizli ve Burdur gibi ev dokumacılığının gelişmiş olduğu

⁸⁵ Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.208-209.

⁸⁶ İsmet İnönü, *Cumhuriyetin İlk Yılları, II, (1923-1938)*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul, 1998, s.47.

⁸⁷ Heyet şu uzmanlardan oluşmuştur: İktisatçı Planlar Müdürü Prof. Kovalofski, Pamuk Kumaşları Mühendisi Manzurin, Kumaş Boya Uzmanı Kimyager Klagolin, Enerji Uzmanı Prof. B. Volinski, Hidroelektrik İstasyonları Uzmanı Jeoloji Mühendisi Troyenski, Mimar Enstitüsü Müdürü Prof. Nikolayev ve Su ve Kanalizasyon Uzmanı ve Mimari Enstitüsü Müdürü Prof. A. Samgin. (“Rus Mühassıs Heyeti Dün Geldi”, *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1932, s.2; Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.218-219; Janset Özen Aytemur, *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945)*, Libra Kitap, İstanbul, 2010, s.28; Mehmed Gökhan Polatoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri, (1934-1938)*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020, s.60.)

⁸⁸ İnönü, *a.g.e.*, s.47.

⁸⁹ Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.232-233. Aytemur, *a.g.e.*, s. 95; Polatoğlu, *a.g.e.*, s.66. Arıtan, *a.g.t.*, s.99-100.

bölgeleri ve fabrikaların kurulması planlanan Eskişehir, Konya, Malatya, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Afyonkarahisar, Tire ve Ödemiş civarını iki ayı aşkın bir sürede gezip incelemişlerdir.⁹⁰ Çalışmalarını tamamlayan Sovyet uzman heyet, çeşitli üretim dalları konusunda hükümete, “*Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii*” başlığını taşıyan bir rapor sunmuştur. Raporun büyük bir bölümü pamuk sanayisine ayrılmıştır. Rapora göre Türkiye’de “*toplam 170.000 iğli ve 4.000 dokuma tezgâhlı ve iplik, dokuma, ıslah şubelerinden oluşan 3 adet kombinaya inşa etmek*” gerektiği belirtilmiştir. Raporun sonraki bölümlerinde kombinaların kurulacağı bölgelerin çok çeşitli özellikleri incelenmiştir. Raporun son bölümü kimya ve demir sanayisine ayrılmıştır.⁹¹ Hükümet, diğer raporlarla birlikte daha çok bu rapordan yararlanarak BBYSP’yi hazırlamıştır.⁹²

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında 21 Ocak 1934’te “*Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol*” imzalanmıştır. Bu protokol TBMM’de 17 Mayıs 1934’te 2434 sayılı kanun olarak kabul edilmiştir.⁹³ İmzalanan bu protokolle SSCB’den 20 yılda geri ödenmek üzere 8 milyon Amerikan dolarlık -yaklaşık 16 milyon TL, 200 milyon frank- faizsiz kredi sağlanmıştır.⁹⁴

Protokole göre kurulacak fabrikaların planlarının hazırlanması, makinelerinin yapılıp monte edilmesi, fabrikalar açıldıktan sonra işletilmesi için gerekli elemanların yetiştirilmesi konusunda da Sovyetler Birliği’nden yardım alınacaktır. Türk-Sovyet Kredi Antlaşması’na göre kredi geri ödemeleri aralık ve haziran aylarının sonunda 6 aylık vadeler halinde ve Türk mallarının ihracıyla yapılacaktır.⁹⁵ O dönemde Türkiye Rusya’ya, narenciye, yaş meyve ve sebze ihraç etmektedir. Kayseri ve Nazilli dokuma fabrikalarının bu krediyle yapıldığı düşünülecek olursa, bu fabrikaların bir anlamda “narenciye karşılığında yapıldığı” söylenebilir.

⁹⁰ Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 219.

⁹¹ *A.g.e.*, s.223-229.

⁹² BBYSP’nin hazırlık süreci Prof. Orlof başkanlığındaki bir Sovyet uzmanlar heyetinin ülkenin çeşitli yerlerinde yaptıkları incelemelerden sonra hazırladıkları raporlarla tamamlanmıştır. Sovyet uzmanlar, hazırladıkları raporları Ekonomi Bakanı Celal Bayar’a vermiştir. (Aydemir, *a.g.e.*, s.353-354; Turan, *a.g.e.*, s.320; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam, 1884-1938*, C.1, 9. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.410,412-413.)

⁹³ *T.C. Resmi Gazete*, S.2709, s.3813.

⁹⁴ “Rusya Bize 16 Milyon Liralık Kredi Açıyor”, *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1932, s.1; “Sovyetlerle Yeni Bir İtilaf Yapıldı”, *Milliyet*, 8 Mayıs 1932, s.1.

⁹⁵ *TBMM ZC*, D.4, C.22, 17 Mayıs 1934, s.137; *KD*, C.13, 21 Mayıs 1934, s.263-267.

Şekil 1.1. Türk-Sovyet Kredi Antlaşması'nın Basına Yansıması

Kaynak: Milliyet, 8 Mayıs 1932, s.1

Daha sonra Karabük Demir-Çelik fabrikaları ve Çatalağzı Elektrik Santrali için de İngiltere'den 16 milyon TL kredi alınmıştır. Ancak hükümet, BBYSP'yi uygularken mümkün olduğunca az dış borç alarak, bütçeden ayıracağı parayla planlanan fabrikaları kurmaya çalışmıştır. Bu nedenle 1934'ten itibaren kurulacak fabrikalar için bütçeden 6 milyon TL ödenek ayrılmıştır.⁹⁶

Ekonomi Bakanı Celal Bayar başkanlığında Türk uzmanlardan oluşan bir komisyon, yerli-yabancı çeşitli raporlardan yararlanarak, Kasım-Aralık 1933'te BBYSP'yi hazırlamıştır.⁹⁷ 16 Aralık 1933'te Bakanlar Kurulu'na sunulan BBYSP, 8 Ocak 1934'te Bakanlar Kurulu'nda kabul edilerek 17 Nisan 1934'te uygulanması için Sümerbank Genel Müdürlüğü'ne tebliğ edilmiştir.⁹⁸

BBYSP'nin temel amaçları şunlardır:

1.Ana ham maddeleri ülkede bulunan veya kısa zamanda elde edilebilen sanayi dallarının kurulması,

⁹⁶ Raporlar, (İktisat Vekâletine Yazılmıştır), Kısım I, Sınai Tesiat ve İşletme, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1933, s.11; Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.415-417. (Afet İnan bu raporları, "Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933" adlı kitabında yayınlamıştır.)

⁹⁷ BBYSP'nin doğrudan doğruya Sovyet uzmanlar tarafından hazırlandığı iddiası doğru değildir. Tekeli ve İlkin bu konuda şöyle diyor: "Birinci Sanayi Planı'nın 'Sovyet uzmanlarca' veya onların 'yardımıyla' hazırlanmış olduğu şeklindeki yaygın savlar hatalıdır. Plan, Sovyet uzmanların Türkiye'den ayrılışından bir yılı aşkın bir süre sonra İktisat Vekili ile teknisyenlerden oluşan bir grup tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanan bu doküman, 1930 yılında Şakir (Kesebir)'in İktisat Vekilliği sırasında hazırlanan 'İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor'dan, Sovyet uzmanlar heyetinin çalışmalarına, bu dönemde çeşitli uzmanlara, örneğin 1915 Profesör Granning'e demir madenleri konusunda yaptırılan araştırmalara kadar oldukça uzun sürede gerçekleşmiş bir birikimin sonucudur." (Tekeli ve İlkin, a.g.e., s.234.)

⁹⁸ Turan, a.g.e., s.320; Aydemir, a.g.e., s.413; Tekeli ve İlkin, a.g.e., s.234; Cezmi Sevgi, *Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1994, s.51.

2.Kurulacak fabrikaların, büyük sermaye ve yüksek teknik güce ihtiyaç duyulan fabrikalar olacağı için devlet veya milli kuruluşlarca inşa edilmeleri,

3.Kurulacak fabrikaların üretim kapasitelerinin ihtiyaç ve tüketim ile doğru orantılı olması.⁹⁹

BBYSP'ye göre kurulacak fabrikalar 5 temel sanayi dalında toplanmıştır:

1. **DOKUMA** (Pamuk, Kendir, Yün)
2. **MADEN** (Demir-Çelik, Kömür, Bakır, Kükürt)
3. **KÂĞIT** (Selüloz, Kâğıt, Karton)
4. **SERAMİK** (Şişe Cam, Porselen)
5. **KİMYA** (Suni İpek, Süper Fosfat, Fosforik Asit, Klor, Kireç Kaymağı, Posata, Kibrit)¹⁰⁰

BBYSP'ye göre bu 5 sanayi dalı kendi içinde 9 alt dala ayrılmıştır. Türkiye'de bu sanayi dallarında 20 civarında fabrika kurulmasına karar verilmiştir.¹⁰¹

1. **KİMYA SANAYİ:** a) Suni İpek (Gemlik), b) Semikok (Zonguldak), c) Gülyağı (Isparta), ç) Kibrit Asidi (İzmit), d) Süper Fosfat (İzmit), e) Klor ve Sudkostik (İzmit)
2. **TOPRAK SANAYİ:** a) Seramik (Kütahya); b) Cam ve Şişe (Paşabahçe-İstanbul), c) Çimento (Sivas)
3. **DEMİR SANAYİ** (Karabük)
4. **KÂĞIT VE SELÜLOZ SANAYİ** (İzmit)
5. **KÜKÜRT SANAYİ** (Keçiborlu)
6. **SÜNGERCİLİK** (Bodrum)
7. **PAMUKLU DOKUMA SANAYİ** (Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Malatya, Iğdır)
8. **KAMGRAN SANAYİ** (Merinos-Bursa)
9. **KENDİR SANAYİ** (Kastamonu)¹⁰²

BBYSP'de bu sanayi dallarıyla beraber ayrıca şu işler de ele alınmıştır:

1. Elektrifikasyon meselesi ve enerji teşkilatı,

⁹⁹ Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*, TTK Yayınları, Ankara, 1972, s.16.

¹⁰⁰ *Raporlar*, s.13; Ülken, *a.g.m.*, s.266; Aydemir, *a.g.e.*, s. 414.

¹⁰¹ İnan, *a.g.e.*, s.16.

¹⁰² *İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, (İBYSP)*, Ankara, 1936, s.XVII-XIX; Serin, *a.g.e.*, s.115-116; İnan, *a.g.e.*, s.15; Detaylar için bkz. *Raporlar*, s.21-113.

2. Altın ve petrol arama işleri ve teşkilatı,
3. Jeoloji öğretimi ve jeologlar yetiştirilmesi,
4. Mesleki (Teknik) Öğretim.¹⁰³

BBYSP’de Türkiye genelinde yaklaşık 44 milyon TL’lik bir sanayi yatırımı öngörülmüştür. Buna göre toplam yatırımların % 95’ini Sümerbank’ın, % 5’ini ise İş Bankası’nın yapması planlanmıştır. 44 milyonluk yatırımın yaklaşık 41,5 milyonunu Sümerbank, 2,5 milyon liralık bölümünü ise İş Bankası karşılayacaktır.¹⁰⁴ Yatırımların dörtte biri Sovyetler’den getirilecek makine, tesis ve krediyle gerçekleştirilecektir.¹⁰⁵ Bu Sovyet desteği konusunda Başbakan İsmet İnönü şöyle demiştir: “*Fabrikaların bir kısmının makinelerini zaten dışarıdan aldık. Sovyet Rusya uzmanlarının elleri ile kurulmuş olan fabrikalarda o uzmanlar uzun müddet çalıştılar, ihtiyaçlarını yerinde takip ettiler, tamamladılar.*”¹⁰⁶ Planda, 44 milyon TL’yi bulan toplam yatırım tutarı, uygulamada 90 milyon TL’yi bulmuştur.¹⁰⁷ İlavelerle 100 milyon TL’yi bulan toplam yatırımların % 36 gibi büyük bir bölümü dokuma sanayisine, % 23’ü ise demir sanayisine ayrılmıştır. Yeterli bir gelişme içindeki şeker sanayisine ise planda yer verilmemiştir. BBYSP, 1930’da 147.533.708 lira tutan toplam ithalatın 64.744.000 TL’lik kısmını, yani yaklaşık yarısını karşılamayı hedefliyordu. Nitekim BBYSP hayata geçirildikten sonra yıllık ortalama 75 milyon TL üretim elde edilmiştir ki, bu rakam, o zamanki toplam ithalatımızın % 43’ü dolayındadır.¹⁰⁸ Dolayısıyla BBYSP ile hedeflenen amaca ulaşılmıştır.

BBYSP’de dokuma, kendir, kimya, toprak, demir, kâğıt-selüloz, kükürt ve süngercilik sanayilerine öncelik verilmiştir.¹⁰⁹ Öncelik verilen bu alanlar, ham maddesi yurt içinde bulunan alanlardır. Böylece ham maddesi yurt içinde bulunan alanlarda

¹⁰³ *Raporlar*, (İktisat Vekâletince Yazılmıştır), s. 117-143. Bu kapsamda “Elektrik Etüt İdaresi” ve “Maden Tetkik Arama Umum Müdürlüğü” kurulacak, teknik öğretim işlerine ise Maarif Vekâleti bakacaktı. (Aydemir, *a.g.e.*, s.414.)

¹⁰⁴ **Sümerbank yatırımları:** Pamuklu Sanayi: 18.538.000 TL. Kendir Sanayi: 1.700.000 TL. Kamgran (Yün) Sanayi: 1.560.000 TL. Demir Sanayi: 10.000.000 TL. Bakır Sanayi: 550.000 TL. Kükürt Sanayi: 150.000 TL. Selüloz (Kâğıt hamuru) Sanayi: 1.025.000 TL. Kâğıt Sanayi: 3.790.000 TL. Suni İpek Sanayi: 490.000 TL. Porselen Sanayi: 800.000 TL. Kimya Sanayi: 2.360.000 TL. **Türkiye İş Bankası yatırımları:** Semi-kok Sanayi: 1.000.000 TL. Şişe ve Cam Sanayi: 1.250.000 TL. Kükürt Sanayi: 150.000 TL. (Aydemir, *a.g.e.*, s.414.)

¹⁰⁵ Turan, *a.g.e.*, s.320; Serin, *a.g.e.*, s.117; Ülken, *a.g.m.*, s.267; Uygur Kocabaşoğlu vd., *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.286.

¹⁰⁶ İnönü, *a.g.e.*, s.51.

¹⁰⁷ “15 Yıllık Sanayimiz”, *Cumhuriyet 15’nci Yıl İlavesi*, 29 Birinciteşrin 1938, s.18; “İktisadi Şartların Tanzimi”, *Ulus 15’inci Yıl İlavesi*, 29 Ekim 1938, s.15.

¹⁰⁸ Ülken, *a.g.m.*, s.266; Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat, İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981, s.106; Aydemir, *a.g.e.*, s.414, 417.

¹⁰⁹ İnan, *a.g.e.*, s.15.

kurulacak fabrikalarla yerli üretimin artırılması ve bu alanlarda mümkün olduğunca ithalatın azaltılarak milli sermayenin ülke içinde kalması amaçlanmıştır. Bu amaca da ulaşılmıştır.

Atatürk, 1 Kasım 1934'te meclisi açış konuşmasında, BBYSP'nin uygulanmasına başlandığını şöyle müjdelemiştir:

*“Arkadaşlar, ülkenin ekonomik durumunu berkiterek genişletmek en önde tuttuğumuz işlerdendir. Onun için sanayi programımızı durmadan yürütmekteyiz. Tasarlanan fabrikaların çoğunun temelleri atılmıştır; hepsinin kurulup işletilmesi için fence, maliyece gerekenler de bulunmuştur. (Alkışlar). Ülkenin en belirli eksikliğini giderecek olan fabrikaları çok geçmeden kurup işletmek hükümetin en önde göreceği işlerden olacaktır.”*¹¹⁰

BBYSP, Dünya Ekonomik Buhranı'na ve yaklaşan II. Dünya Savaşı'na rağmen uygulanmış; planlanan 20 kadar fabrikadan 16'sı öngörülen 5 yıl içinde (1938 sonuna kadar) faaliyete geçirilmiştir. Kalan fabrikalar da 1940'larda tamamlanarak işletmeye açılmıştır.¹¹¹ BBYSP kapsamındaki Nazilli, Konya Ereğli ve Kayseri dokuma fabrikaları, Gemlik Suni İpek ve Bursa İpek İş fabrikaları açılmış, Malatya Bez Fabrikası 1939'da tamamlanmış, Hereke Fabrikası düzenlenmiş, Bakırköy Pamuklu Fabrikası'na yapılan ekleme bitirilmiş, Isparta'da gülyağı, Zonguldak'ta semikok, Paşabahçe'de şişe cam, İzmit'te kâğıt fabrikaları, Keçiözümlü'da kükürt, Bodrum'da süngercilik, Ergani'de bakır işletmeleri kurulmuştur. Karabük'te demir-çelik, İzmit'te kâğıt, klor ve sudkostik, kibrit asidi ve süperfosfat, Iğdır'da pamuk ipliği, Kastamonu'da kendir, Kütahya'da porselen ve Sivas'ta çimento fabrikalarının yapımına başlanmıştır. Planlı dönemde İzmit'teki sülfürik asit ve Karabük'teki klor fabrikaları dışındaki bütün fabrikalar tamamlanmıştır.¹¹²

BBYSP'de planlanan fabrikaların kurulup işletilmesiyle 1939'da yerli üretimin ülke içindeki ihtiyacı karşılama oranları yünü dokumada % 83'e, pamukluda % 43'e, kâğıt ve mukavvada % 32'ye, cam eşyada ise % 63'e yükselmiştir.¹¹³

BBYSP, Sümerbank Modeli ile düşünceden uygulamaya geçirilmiştir.

¹¹⁰ ATABE, C.27, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s. 41.

¹¹¹ Ülken, a.g.m., s. 266; Ülken, a.g.e, s.106, Kemal Ünal, “Cumhuriyetin On Beş Yılında Ekonomi”, *Ülkü*, C.XII, S.69, İkinciyeşrin, 1938, s. 220; 15 Yıllık Sanayimiz”, s.18; İnan, a.g.e, s.16.

¹¹² Turan, a.g.e., s.322; Serin, a.g.e., s.116-117. Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II, Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.292-293; Tezel, a.g.e., s. 259-260.

¹¹³ Turan, a.g.e., s.322.

2. Sümerbank Modeli

Bankaya “Sümerbank” adını bizzat Atatürk vermiştir.¹¹⁴ Sümerbank, sıradan bir banka değil, sanayi merkezli sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bir kalkınma modelidir.

Türkiye’de planlı devletçi sanayileşmeyi gerçekleştirmek için Sümerbank Modeli geliştirilmiştir. Sümerbank, devlet-özel teşebbüs dengesini dikkate alan bir sanayileşme modeli olarak tasarlanmıştır.¹¹⁵

Osmanlı’dan kalan birkaç fabrikayı yönetmek için 1925’te TSMB kurulmuştu. 1932’de TSMB kapatılarak onun yerine DSO ve TSKB kurulmuştu. Ancak daha önce 1927 tarihli “*Teşvik-i Sanayi Kanunu*”nun özel sanayicilere tanıdığı bazı ayrıcalıklar, 1932 tarihli “*TSKB Kanunu*” ile iyice daraltılmıştı. Fabrika kurup işletme yetkisi verilen DSO’ya ise özel sektör-devlet ortaklığıyla kurulan karma teşebbüsleri denetleme yetkisi de tanınmıştı. Bu durum özel teşebbüsün tepkisini çekmişti. Bu nedenle DSO ve TSKB kapatılarak bu kuruluşların yerine 1933’te Sümerbank kurulmuştur.¹¹⁶ Cumhuriyet kadroları, ideolojik saplantılardan uzak biçimde, bilimsel ve akılcı bir yaklaşımla, 1925 ve 1932 modelinden çıkardıkları derslerle 1933’te “Sümerbank Modeli”ni geliştirmiştir.

3 Haziran 1933 tarihli ve 2262 sayılı “Sümerbank Kanunu”nun 1. maddesine göre “*Genel sanayi işleriyle ve bankacılık faaliyetleriyle uğraşmak üzere merkezi Ankara’da Sümerbank adıyla bir banka kurulmuştur.*” 11 Temmuz 1933’te Sümerbank faaliyete

¹¹⁴ 10 Nisan 1933 tarihli Hâkimiyeti Milliye gazetesinde, “Cumhurbaşkanımız kurulan bankaya en çok yakışan ismi bulmuşlardır: Bu ad Sümerbank’tır.” denilmiştir. Atatürk’ün, Sümer uygarlığına atfen bankaya bu adı verdiği belirtilmiştir. (“Sümerbank Adının Doğuşu”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Temmuz 1979, S. 205, s.7.) İsmet İnönü, kendi el yazısıyla keleme aldığı “Atatürk ve Sümerbank” başlıklı bir notta, “Bankaya (Sümerbank) adını o koymuştu.” demiştir. (İsmet İnönü, “Atatürk ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.2, Kasım 1962, S.17, s.141). Sümerbank’ın kuruluşunun tanıklarından Afet İnan, Atatürk’ün, Mezopotamya uygarlıklarından Sümerlerle “dil ve ırk benzerliğimiz” nedeniyle “Sümer” adını halk arasında yaygınlaştırmak için bankaya “Sümerbank” adını verdiğini belirtmiştir. (Afet İnan, “Atatürk’ün Adını Koyduğu Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.2, Kasım 1962, S. 17, s.158.)

¹¹⁵ Kuruç’un ifadesiyle Sümerbank Modeli, “Özel kesimden kaynak çekmeyen, fakat özel kesime de kaynak yaratan, destek ve ortak olan bir örgütlenmedir. Bu bir bakıma TSMB’nin daha aktif bir modeli gibi tasarlanır. (...) Sümerbank Modeli ile sanayi işleri, yine adı ‘banka’ olan bir kuruluşa veriliyorsa da bu, Mustafa Şeref Bey’in sanayiden uzak durmasını şart koştuğu finans kapital değildir. Sümerbank, devletin sanayi tesislerinin genelkurmay karargâhıdır; sanayi hareketini örgütleyecek yeni proje ve uygulama merkezidir.” (Bilsay Kuruç, “1930’ların Sanayi Hareketinde Unutulanlar ve Az Bilinenler”, *75 Yılda Çarklardan Chip’lere*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s.101-102.)

¹¹⁶ Apak, Aydınelli ve Akın, a.g.e., s.61-64; Serkan Tuna, *Dünya Ekonomik Krizine Bir Cevap mı? Türkiye’de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank*, Derlem Yayınevi, İstanbul, 2009, s.59-60; Cumhuriyet, Sümerbank Eki, 20 Temmuz 1933, s.1.

geçmiştir.¹¹⁷ Kuruç, “Cumhuriyet dönemi boyunca sanayi politikasını bu sadelik ve berraklıkta ortaya koyan bir resmi belgeye belki bir daha rastlanmaz” diyerek 2262 sayılı “Sümerbank Kanunu”ndan övgüyle söz etmiştir.¹¹⁸

“Sümerbank Kanunu”nun 2. maddesine göre Sümerbank’ın görevleri şunlardır:

- A. DSO’dan devralacağı fabrikaları işletmek ve özel sanayi işletmelerindeki devlet iştirak hisselerini ticaret kanunu hükümlerine göre idare etmek,
- B. Özel kanunlarla verilmiş yetkilere dayanılarak yapılan fabrikalar hariç olmak üzere devlet sermayesiyle meydana getirilecek bütün sanayi kurumlarının etüd ve projelerini hazırlamak ve bunları yapıp yönetmek,
- C. Ülke için ekonomik olarak verimli olan sanayi işlerine sermayesinin izin verdiği ölçüde iştirak etmek veya yardım etmek,
- D. Ülkeye ve kendi fabrikalarına gereken usta ve işçileri yetiştirmek üzere okullar açmak, sanayi mühendis ve uzmanlarını yetiştirmek için içerideki yüksekokullarda öğrenci okutmak veya bu amaçla Ekonomi Bakanlığı’nca açılacak okullara yardım etmek ve yabancı ülkelere öğrenci ve stajyer göndermek,
- E. Sanayi kurumlarına kredi sağlamak ve genel bankacılık işlerini yapmak,
- F. Milli sanayinin gelişim tedbirlerini aramak ve bu konuda Ekonomi Bakanlığı’nca inceleme için bankaya verilecek konular hakkında görüş bildirmek.¹¹⁹

“Sümerbank Kanunu”nun 2. maddesinde Sümerbank’ın ilgileneceği “genel sanayi işleri” önem derecesine göre şöyle sıralanmıştır:

1. Ham maddesi ülkede yetişmesine karşın üretimi yeterli gelmeyen sanayi dalları,
2. İşlenmemiş ihracat mallarını işleyerek değerini artıran sanayi dalları,
3. Ülkede fazlaca tüketilmesine karşın ham maddesi ülkede bulunmayan ancak kurulmaları halinde ham maddelerinin yurt içinde yetiştirilmesi mümkün olan sanayi dalları,

¹¹⁷ Sümerbank ve Müessesatını Alakadar Eden Kanunlar, İdeal Matbaa, Ankara., s.1; Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, 1933-1973, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, Tisa Matabası, Ankara, 1973, s.3; Zafer Toprak, Sümerbank Holding A.Ş., Creative Yayıncılık, İstanbul, 1989, s.31.

¹¹⁸ Kuruç, a.g.m., s.102.

¹¹⁹ Sümerbank Müessesatını Alakadar Eden Kanunlar, s.1-2.

4. Ham maddesi yut içinde bulunmadığı gibi ülke içinde yetiştirilmesi de mümkün olmayan, fakat üretimlerinin ülkeye önemli kazançlar sağlayacağı sanayi dalları.¹²⁰

“Sümerbank Kanunu”nun 3. maddesinde DSO ve TSKB’nin ortadan kaldırılıp bu kurumların tüm varlıklarının Sümerbank’a geçtiği belirtilmiştir.¹²¹

Sümerbank, DSO’dan devraldığı fabrikaları bir yıl içinde kendisine bağlı şirketler haline sokacaktı. Bu şirketler, hisselerinin bir kısmını Türk müteşebbislere satabilecek, buradan elde edilen gelirle de yeni sanayi girişimlerinde bulunabilecekti. Bu hüküm, Sümerbank’ın yeni kuracağı ya da ortaklık yapacağı işletmeler için geçerli değildi. Bu arada özel sanayi kesimine yönelik –daha önce sınırlandırılan- “*Teşviki Sanayi Kanunu*”ndaki ayrıcalıklar da yeniden geçerli olacaktı.¹²²

Sümerbank, hareketli sermayesinin en az yarısını herhangi bir iştiraki olmayan özel sanayi işletmelerine kredi olarak vermekle yükümlü olacaktı. Banka, kredi işlerine ayrılan sermayesini başka işlerde kullanamayacaktı. Banka, ayrıca ülkede sanayinin gelişmesine hizmet edecek yüksek uzman mühendislerinin, sanayi mühendislerinin, ustabaşlarının yetiştirilmesine çalışacak; sermayesinin bir kısmını, gelişmiş sanayi ülkelerine göndereceği öğrencilere, elamanlara harcayacaktı.¹²³

Sümerbank, 1933’te kurulur kurulmaz DSO’dan aşağıdaki sanayi işletmelerini devralmıştır:

- Bakırköy Bez Fabrikası
- Defterdar Fabrikası (Feshane)
- Hereke Fabrikası
- Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası,
- Uşak Şeker Fabrikası
- Tosya Çeltik Fabrikası
- Unkapanı Değirmeni

¹²⁰ A.g.e., s.2.

¹²¹ A.g.e., s.2.

¹²² Bu amaçla çıkarılan 3 Haziran 1933 tarihli ve 2261 sayılı “*Teşviki Sanayi Kanunu’na Müzeyyel Kanun*” ile özel sanayiler, yaklaşık bir yıl önce 2064 sayılı “*Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası Kanunu*” ile kaybetmiş oldukları ayrıcalıklarına yeniden kavuşturulmuştur.

¹²³ *Sümerbank Müessesatını Alakadar Eden Kanunlar*, s.3-7,9-10; Apak, Aydınelli ve Akın, a.g.e., s.63-64,66-67,72-74; Tuna, a.g.e., s.63-66.

Bu fabrika ve işletmelerin toplam sermayesi 8.699.998.90 liradır.¹²⁴

1934'te, Ankara Un ve Ekmek TAŞ, Altunyıldız Mensucat, Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi, Ankara Malzeme-i İnşaiye, Eskişehir Lületaş TAŞ şirketlerindeki devlet hisselerinin yönetimi Sümerbank'a devredilmiştir.¹²⁵ Sümerbank kurulurken birçok şirkete de devren iştirakçi olarak katılmıştır.¹²⁶

1934'te kabul edilen kararnamelerle kâğıt ve şeker sanayisinin kurulup işletilmesi konusunda Sümerbank'a 25 yıllık iki imtiyaz verilmiştir. Ayrıca Sümerbank'a bina, fabrika ve işletmelerinin yapımı için gereken malzemenin yurt dışından ithal edilmesinde bazı kolaylıklar sağlanmıştır.¹²⁷

Sümerbank, kuruluşundan sadece iki yıl sonra, 1935'te, ulusal bankalar içinde 54.43'lük iştirak payı ile ilk sıraya yükselmiştir. Sümerbank'ı, İş Bankası ve Ziraat Bankası takip etmiştir.¹²⁸

Erken Cumhuriyet Dönemindeki sanayi planlarını hayata geçirecek ana kuruluş Sümerbank'tır. Nitekim -Daha önce de belirtildiği gibi- BBYSP'nin toplam % 95'ine denk gelen 41,5 milyon liralık yatırımı tek başına Sümerbank gerçekleştirecekti.¹²⁹

BBYSP'ye göre doğrudan doğruya veya iştirakler yoluyla Sümerbank'ın geliştirmesi ve kurması gereken 41,5 milyon liralık sanayi işletmeleri (fabrikalar) şunlardı:

A. Pamuklu Mensucat Sanayi:

- Bakırköy Bez Fabrikası'nın genişletilmesi,
- Ereğli'de 16.500 iğlik 300 tezgâhlık ince kumaş fabrikasının kurulması,

¹²⁴ Toprak, *a.g.e.*, s.31; Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.75; *Cumhuriyet Sümerbank Eki*, 20 Temmuz 1933, s.1.

¹²⁵ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.70-72; *Cumhuriyet Sümerbank Eki*, 20 Temmuz 1933, s.1.

¹²⁶ Bu şirketler için bkz. Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.78-83; Toprak, *a.g.e.*, s.58-62.

¹²⁷ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.137; Tuna, *a.g.e.*, s.218-219.

¹²⁸ Kocabaşoğlu vd., *a.g.e.*, s.288.

¹²⁹ 1937'de İBYSP'yla uyumlu 3 yıllık bir "*Maden Programı*" hazırlanmıştı. Bu programa göre ikinci plandan kalan işlerle birlikte yaklaşık 151 milyon liralık yatırımın yaklaşık 65,5 milyon lirasını Sümerbank, 48 milyon lirasını Etibank, geriye kalanını ise Denizbank, Toprak Mahsulleri Ofisi ile Emlak ve Eytam Bankası karşılayacaktı. (Tuna, *a.g.e.*, s.210-214) II. Dünya Savaşı sonlarında "*1946 Planı*" veya "*Beş Yıllık İvedili Sanayi Planı*"nın geliştirilmesinde ve uygulanmasında da Sümerbank'a önemli görevler verilmiştir. Plan, Sümerbank ve Etibank tarafından hazırlanmıştır. Plana göre Sümerbank 301 milyon TL, Etibank ise 395 milyon TL yatırım yapacaktı. Ancak 1947'de plan önce küçültülmüş, Sümerbank'ın yatırım miktarı 190 milyon liraya indirilmiş, sonra da Marshall Yardımı koşullarında plan uygulamadan çekilmiştir. Fakat "*1946 Planı*"nda bulunan birçok proje, 1947 "*Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*" içinde yer almıştır. 1950'lerin başında yeni tekstil ve kâğıt sanayileri yanında SivasÇimento Fabrikası ve Karabük Fabrikası genişletilmiş, böylece "*1946 Planı*" kısmen uygulanmıştır. (Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.364-405.)

- Kayseri’de 33.000 iğlik, 1050 tezgâhlık kaba kumaş fabrikasının kurulması,
- Nazilli’de 29.600 iğlik 650 tezgâhlık basma fabrikasının kurulması,
- Üçüncü kombinanın Malatya’da kurulması,

B. Kendir ve Keten Sanayi:

- Bursa’da Merinos yünü işleyecek mükemmel bir kamgran fabrikası kurulması.

C. Demir Sanayi:

- Yıllık üretim kapasitesi 68.000 ton olan bir semikok fabrikasının kurulması (İş Bankası ile birlikte)
- Ergani Bakır Madeni’nin işletilmesi,
- Keçiborlu Kükürt Madeni’nin işletilmesi (İş Bankası ile birlikte)
- Porselen fabrikası kurulması,
- Sudkostik ve klor fabrikaları kurulması.

Ç. Selüloz, Kâğıt ve Sunğıpek Sanayi

D. Süngercilik

E. Gülyağcılık

F. Öğrenci yetiştirme işleri¹³⁰

Sümerbank, BBYSP kapsamındaki bu sanayi işletmelerinin yapımına 1933, 1934 yıllarında başlamış, bazılarını zamanından önce olmak üzere, birçoğunu planlandığı gibi 5 yılda (1938 sonunda) bitirmiştir. Örneğin, Sümerbank, Kayseri Pamuklu Fabrikası’nı 15 ayda, Selüloz ve Kâğıt Fabrikalarını 27 ayda, Nazilli Basma Fabrikası’nı 25 ayda ve Bursa Merinos Fabrikası’nı 26 ayda kurup işletmeye açmıştır.¹³¹

¹³⁰ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.76; Toprak, *a.g.e.*, s.37-38; “Sümerbank”, *Ulus 15’inci Yıl İlavesi*, 29 Ekim 1938, s.87.

¹³¹ Mehmet Turgut, “Türk Sanayii ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.4; Enver Yorulmaz, “Sümerbank’ın Türk Sanayiindeki Yeri”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.25; Remzi Yücebaş, “Cumhuriyetimizin 60. Yılı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Ekim 1983, S.216, s.7. Genişletilen Bakırköy Bez Fabrikası 13.08.1934’te işletmeye açılmıştır. Kayseri Pamuklu Dokuma Fabrikası’nın temeli 20.05.1934’te atılmış, fabrika 16.09.1935’te işletmeye açılmıştır. İzmit I. Kâğıt Fabrikası’nın temeli 14.08.1934’te atılmış, fabrika 06.09.1936’da işletmeye açılmıştır. Konya Ereğli Mensucat Fabrikası’nın temeli 20.09.1934’te atılmış, fabrika 04.04.1937’de açılmıştır. Nazilli Basma Fabrikası’nın temeli 24.08.1935’te atılmış, fabrika 09.10.1937’de açılmıştır. Gemlik Suni İpek Fabrikası’nın temeli 28.11.1935’te atılmıştır. Fabrika 01.02.1938’de açılmıştır. Bursa Merinos Fabrikası’nın temeli 28.11.1935’te atılmış, fabrika 02.02.1938’de açılmıştır. Karabük Demir-Çelik Fabrikaları’nın temeli 03.04.1937’de atılmış, bu tesisin ilk yüksek fırını

Sümerbank'ın, BBYSP kapsamında 1934-1939 yılları arasında kurduğu ve genişlettiği fabrikalar şunlardır:

1. Kayseri Bez Fabrikası (1935)
2. İzmit Kâğıt Fabrikası (1936)
3. Ereğli Bez Fabrikası (1937)
4. Nazilli Bez Fabrikası (1937)
5. Gemlik Suni İpek Fabrikası (1938)
6. Bursa Merinos Fabrikası (1938)
7. Karabük Demir-Çelik Fabrikası (1939)
8. Bakırköy Dokuma Fabrikası, genişletildi. (1934)¹³²

Sümerbank, 1934-1939 arasında doğrudan 7 iştirakte bulunurken, İş Bankası ortaklığıyla da Malatya Bez Fabrikası, Isparta Gülyağı Fabrikası, Zonguldak Semikok Fabrikası'nı kurmuş, Keçiborlu Kükürt Madeni ve süngercilik yatırımları gerçekleştirmiştir.¹³³ Sümerbank, 1934-1939 arasında toplam 60 milyon liraya yakın iştirakte bulunmuş, 60 milyon lirayı aşkın da doğrudan yatırım yapmıştır. Böylece 1939'da Sümerbank'ın iştirakleri ve doğrudan yatırımları 130 milyon liraya ulaşmıştır. Sümerbank'ın 1934-1939 arasındaki toplam iştirak ve yatırım tutarı yılda 20 milyon lirayı aşmıştır.¹³⁴

Atatürk, 1 Kasım 1937'de yaptığı meclis açış konuşmasında, sanayileşmenin önemine değinerek BBYSP'den kalan birkaç fabrikanın da hızla tamamlanmasını ve yeni sanayi planının hazırlanmasını istemiştir.¹³⁵ Sümerbank, BBYSP'den kalan bazı projeleri de II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarına rağmen 1940'larda bitirmiştir. Malatya Bez Fabrikası 1940'ta, sanayi planında olmamasına karşın ihtiyaçtan kurulan kaolin fabrikası

09.09.1939'da ateşlenmiştir. Malatya Mensucat Fabrikası'nın temeli 25.05.1937'de atılmış, fabrika 1947'de işletmeye açılmıştır. Sivas Çimento Fabrikası'nın temeli 20.09.1938'de atılmış, fabrika 05.06.1943'te açılmıştır. (Yorulmaz, *a.g.m.*, s.30-31.)

¹³² "15 Yıllık Sanayimiz", s.18; Toprak, *a.g.e.*, s.38-42,46,68,73; Tuna, *a.g.e.*, s.219; Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.81-82,107-124,129,185-195,203-205; "Sümerbank", *Ulus 15'inci Yıl İlavesi*, 29 Ekim 1938, s.87-88.)

¹³³ Kocabaşoğlu vd., *a.g.e.*, s.286-287; Tuna, *a.g.e.*, s.218.

¹³⁴ BUMH Sümerbank 1939 Yılı Raporu, İstanbul, 1940, s.25-26. Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.91; Tuna, *a.g.e.*, s.223.

¹³⁵ Atatürk şunları söylemiştir: "Sanayileşmek en büyük ulusal sorunlarımız arasında yer almaktadır. Çalışması ve yaşaması için ekonomik elemanları ülkemizde var olan büyük, küçük her çeşit sanayi kuracağız ve işleteceğiz. En başta yurt savunması olmak üzere ürünlerimizi değerlendirmek ve en kısa yoldan, en ileri ve gönenci Türkiye ülküsüne ulaşabilmek için bu bir zorunluluktur. Bu kaniyla, beş yıllık ilk sanayi planının geri kalan ve bütün hazırlıkları bitirilmiş olan birkaç fabrikasını da hızla başarmak ve yeni plan için hazırlanmak gerekir..."(ATABE, C.30, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.75.)

1941’de, Sivas Çimento Fabrikası 1943’te, İzmit’te İkinci Kâğıt Fabrikası 1944’te, selüloz fabrikası 1945’te, kimya sanayi yatırımları; asit sülfürik ve süperfosfat fabrikaları 1944’te, klor ve sudkostik fabrikaları 1945’te, Kastamonu Kendir Soyma Tesisi 1946’da, Filyos Ateş Tuğla Fabrikası 1948’de, İzmir Halkapınar Dokuma Fabrikası 1953’te açılmıştır. Ayrıca İzmir’de bir pamuklu dokuma, çırçır ve pres fabrikası, Diyarbakır’da bir şayak fabrikası ile Erzincan ve Denizli’de birer pamuk ipliği fabrikasının temelleri atılmış, Isparta Fabrikası ve Ceyhan Çırçır, Pres ve Çeltik Fabrikası da satın alınmıştır.¹³⁶

II. Dünya Savaşı’na girmeyen Türkiye -her ne kadar İBYSP’yi hayata geçirmemiş olsa da- o zor koşullarda BBYSP’yi tamamlamış; planlanan tüm fabrikaları kurmakla kalmamış, plan dışında ihtiyaç duyulan alanlarda başka fabrikalar da kurmuş; bez, şeker, çimento, kâğıt, demir-çelik üretmiştir. Türkiye’de II. Dünya Savaşı koşullarında planlı devletçi sanayi hamlesinin lokomotifi Sümerbank olmuştur.

27 Mayıs 1934 tarihli 2450 sayılı kanun gereğince Sümerbank, Ekonomi Bakanlığı’na bağlıdır.¹³⁷ 17 Haziran 1938’de kabul edilen 3460 sayılı “*Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatı ile İdare ve Murakabeleri Hakkındaki Kanun*”la Sümerbank, İDT haline getirilmiştir.¹³⁸ 17 Haziran 1938 tarihli ve 3460 sayılı “*İDT Kanunu*”na göre şirketlerin yerini müesseseler almaya başlayınca, 1939’da Sümerbank şu 6 müesseseyi kurmuştur:

1. Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi,
 2. Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi,
 3. Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi,
 4. Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi,
 5. Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi,
 6. Yerli Malı Pazarları /Alım Satım Müessesesi.
- Gemlik Suni İpek Fabrikası (Bankaya bağlı olarak çalışmaya devam etmiştir).¹³⁹

¹³⁶ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.77-82,131-132,148-149,163-167,201,208; Toprak, *a.g.e.*,s.38,44,47, 78,82-83.

¹³⁷ TBMM ZC, D.4, C.22, 27 Mayıs 1934, s.303.

¹³⁸ TBMM ZC, D.5, C.26, 17 Haziran 1938, s.190-198; T.C. Resmî Gazete, 4 Temmuz 1938, S.3950, s.10151-10154.

¹³⁹ Tuna, *a.g.e.*, s.216; *Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank, 1933-1973*, s.5. Bu müesseselerden Demir ve Çelik Sanayi Müessesesi ile Selüloz Sanayi Müessesesi 1955’te 6559 ve 6560 sayılı kanunlarla Sümerbank’tan ayrılarak birer İDT haline getirilmiştir.

1933'te DSO'dan kendisine devredilen 4 fabrikayla işe başlayan Sümerbank, 1952'de toplam 17 müesseseye ve bu müesseselere bağlı 35 fabrikaya sahiptir.¹⁴⁰

Sümerbank, kuruluş amacına uygun olarak BBYSP gereği yapması gereken tüm yatırımları yapıp bitirmiştir. Fabrikalar ve şirketler kurmuş, doğrudan ve dolaylı iştiraklerde bulunmuş, mağazalar açıp işletmiştir. Sümerbank, 1952 yılı itibariyle kurduğu 35 fabrika ve katıldığı iştirakler için 723 milyon 200 bin TL yatırım harcaması yapmıştır. CHP'nin 1935'te toplanan 4. Kurultayı'nda fabrikaların ülkenin belirli bölgelerinde değil ülke geneline yayılması istenmiştir. Sümerbank fabrikalarının yerleri belirlenirken sadece sosyo-ekonomik yapı değil, aynı zamanda sosyo-kültürel gerçekler ve güvenlik öncelikleri dikkate alınmıştır. Sümerbank sadece büyük kentlerde değil, özellikle Anadolu'nun kaderine terk edilmiş, ancak gelişmeye uygun kentlerinde fabrikalar kurmuştur. Sümerbank'ın kurduğu fabrikalar, dönemine göre dünya ölçeğinde, büyük işletmelerdir. Kayseri, Nazilli ve Ereğli fabrikaları çok geniş hacimli fabrikalardır. Örneğin, yedi bölümden meydana gelen Kayseri Bez Fabrikası 232 m boyunda, 143 m genişliğinde, 9.15 m yüksekliğinde büyük bir işletmedir.¹⁴¹

Erken Cumhuriyet Döneminde, her türlü güçlüğü rağmen, 15-20 yılda yaratılan dünya ölçeğindeki ekonomik kalkınmanın devletçi lokomotifi Sümerbank'tır. Cumhuriyet'in ilk 50 yılındaki devletçi sanayileşmede Sümerbank'ın katkısı çok büyüktür. Bu gerçek, "*Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*" adı kitapta şöyle ifade edilmiştir:

"Aradan geçen 40 yıllık devrede Sümerbank, Sanayi ve Maadin Bankası'ndan devralarak işe başladığı 4 fabrikasını ilkel bir üretim atölyesi olmaktan kurtarmış ve teknolojik aşamaların gereği olan yatırımları yaparak modern işletme hüviyetine kavuşturmuştur. Bu 4 işletmeyi ıslah ve modernize (etme) yanında Türk sanayine 33 yeni ve modern tesis kazandırmak suretiyle fabrika sayısını 37'ye çıkarmıştır. Böylece 1933'ten itibaren 2,5 milyarlık bir yatırım gerçekleştirmiş ve halen de uygulamakta olduğu yatırım projeleri ile mevcut fabrikalarını, modern teknolojinin gereklerine, yurt içi ve yurt dışı pazarlardaki mamul taleplerine göre yeniden modernize etmeye çalışmaktadır. (...) Sümerbank kuruluşunda sadece 4-5 milyon liralık mal üreten bir kuruluş iken, bugün 2,5 milyarın üzerinde mal üretebilen bir güce ulaşabilmiştir. Ürettiği mamullerin pazarlanmasını, yurdun her yanına dağılmış 228 adet mağazasıyla gerçekleştiren Sümerbank, kuruluşunda 3-5 milyon TL'lik mal satarken bugün 3 milyarlık malın halkımıza intikalini temin eden

¹⁴⁰ Apak, Aydınelli ve Akın, a.g.e., s.86; Toprak, a.g.e., s.49-50,145. Bu Sümerbank müesseselerinin 1972'ye kadar yaşadıkları değişimler, üretim kapasiteleri ve milli ekonomiye katkıları için bkz. *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, 1933-1973*, s.5-7,27-82,113-138,143-222.

¹⁴¹ Tuna, a.g.e., s.220-222; *Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank, 1933-1973*, s.232.

bir organizasyon kurabilmiştir. Kuruluş yıllarında üretime konu olan mamullerin benzerleri ithal yolu ile memleketimize girerken, bugün bu mamullerin ihraç edilebilmesi imkânına kavuşulmuş ve 265 milyon liralık muhtelif cins mal dış ülkelere pazarlanabilmiştir. Memleketimizin istihdam sorunlarına da mühim ölçüde katkıda bulunan Sümerbank kuruluşunda sadece 5.000 memur ve işçi istihdam ederken bugün toplam olarak 41.000 kişilik bir işgücüne sahiptir.”¹⁴²

Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin kalkınmasında bir “Sümerbank Etkisi”nden söz etmek mümkündür. Sümerbank çalışanlarından Faruk İnal, 1971 yılında o etkiden şöyle söz etmiştir:

“Evimizi yıllar yılı Sümerbank halıları, Sümerbank döşemeleri ile süsledik. Malatya’nın gobleni, Nazilli’nin basması, Kayseri’nin dirili, Kayseri bezi bizimle o kadar iç içe, o kadar yakındır ki, adeta bizden birer parçadırlar. Şimdi daha da güzelleri yapılıyor. Antalya’nın poplinleri, Eskişehir’in buruşmaz emprimeleri, Sümerbank’ın hep en iyiye, en güzele olan hedefinin yeni ürünleri değil mi? Şöhreti yurt dışına taşan Merinos ve Hereke kumaşları, Yıldız porselenleri iftihar vesilemiz olmaktadır. Sümerbank için çok şeyler yazmak mümkündür. Ne yazılsa azdır...”¹⁴³

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemindeki ekonomik gelişme çok dikkat çekicidir. Pamuk’un deyişiyle “Elimizdeki veriler 1930’lu yıllarda, Dünya Bunalımı koşullarında sanayi sektörü, kent ekonomisi ve nihayet ülke ekonomisinin güçlü sayılabilecek bir genişleme eğilimi içinde olduklarına işaret ediyor.”¹⁴⁴ Tezel’in ifadesiyle de “Cumhuriyeti kuran ve ülkeyi 1950 yılına kadar tek parti yönetimiyle idare eden kadronun bu dönemde, ekonomide belirli bir gelişmeyi sağlamayı başardığı, refah düzeyini, sınırlı bir ölçüde de olsa artırdığı açıktır.”¹⁴⁵ Tezel’e göre Türkiye’de ekonomik gelişmenin hızlandığı bu dönemin “öneminin küçümsenmemesi” gerekir.¹⁴⁶ Boratav ise tarihinin en önemli krizini yaşayan kapitalist dünya ekonomisi karşısında Türk ekonomisinin, devletçilik sayesinde kendi gücüne dayanarak önemli bir büyüme ve gelişme gösterdiğini belirtmiştir.¹⁴⁷ Boratav’ın şu değerlendirmesi de önemlidir:

“Kemalist Türkiye’nin bu alandaki deneyimi, ilk defa 20. yüzyılda, geri kalmış ve bağımlı bir ülkenin, dış açıklar, kronik dış borçlar ve mali esareti olmadan, kendi kendine

¹⁴² Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank, 1933-1973, s.7.

¹⁴³ Y. Faruk İnal, “38.Yıl”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.10, Temmuz 1971, S.109, s.27.

¹⁴⁴ Pamuk, a.g.e., s.194.

¹⁴⁵ Tezel, a.g.e., s.413.

¹⁴⁶ A.g.e., s.414.

¹⁴⁷ Korkut Boratav, “Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları”, Türkiye’de Devletçilik, Der. Nevin Coşar, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.132.

*yeten bir sanayileşmeyi gerçekleştirmesinin ütopyik bir fantazi olmadığını gösterdi; başka bir deyişle Kemalist deneyim, ulusal kapitalist model içinde geri kalmışlık ve bağımlılığın üstesinden gelmenin önemli bir çabası olarak tanımlanabilir.*¹⁴⁸

Savaştan yeni çıkmış, borçlu ve sanayi üretimi çok düşük olan Türkiye’de, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı’na rağmen, kısa sürede elde edilen bu ekonomik başarının ardında 1930’lardaki planlı devletçi sanayileşme vardır.

Türkiye’de planlı devletçi sanayileşmenin zirvesi olan Atatürk Döneminde, Sümerbank’ın da çok önemli katkılarıyla Türkiye’nin toplam sanayi üretimi büyük bir artış göstermiştir. Türkiye’nin sanayi üretimi, 1923’te sadece 331 milyon lira düzeyindeyken 1938’de 1,2 milyar lira düzeyine çıkmıştır.¹⁴⁹ 1929’da 100 olan Türkiye ve dünya sanayi üretimi, 1939’da dünyada 119’a, Türkiye’de ise 196’ya yükselmiştir. 1929-1939 arasındaki on yılda dünya sanayi üretimi % 19 artarken Türkiye’de sanayi üretimi % 96 artmıştır. Türkiye’de 1927’de 1.000 olan milli gelir, hızlı nüfus artışına rağmen 1939’da 1.625’e yükselmiştir. Böylece II. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye, Sovyetler Birliği ve Japonya ile birlikte dünyada en hızlı sanayileşen üç ülkeden biri olmuştur.¹⁵⁰

Tablo 1.1. Türkiye’nin Sanayi Üretimi ve GSMH’deki Payı (1923-1938)

Kaynak: Kalaycı, “Atatürk’ün Kalkınma Modeli (AKM): Günümüz Sanayisi İçin Kazanımlar”, s.170.

¹⁴⁸ A.g.m, s.142.

¹⁴⁹ Kalaycı, a.g.m., s.170.

¹⁵⁰ Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1995, s.263-264; Firdevs Gümüsoğlu, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005, s.248, 249.

Türkiye, bu dönemde sadece dünyada en hızlı sanayileşen ülkelerden biri olmakla kalmamış; malı, metayı, makineyi, ürünü ve pazarı merkeze koyan ve sanayileşirken sadece ekonomik kalkınmayı amaçlayan kapitalist Batılı ülkelerin aksine, insanı merkeze koymuş ve sanayileşirken sadece ekonomik kalkınmayı değil, aynı zamanda sosyo-kültürel gelişmeyi amaçlamıştır. Erken Cumhuriyet Döneminde sosyo-kültürel gelişmeyi amaçlayan bu “insan merkezli” sanayileşmenin karargâhı Sümerbank’tır. Sümerbank Modeli, sadece ekonomik amaçlı bir sanayileşme modeli değil, aynı zamanda sosyo-kültürel amaçlı bir aydınlanma/çağdaşlaşma modelidir. Bu nedenle Sümerbank fabrikaları, sadece ham maddeden mal üreten klasik sanayi kuruluşları olmanın ötesinde, aynı zamanda bir din-tarım toplumdaki aydınlanmamış insandan –Cumhuriyet’in ihtiyaç duyduğu- modern insanı üretmeyi amaçlayan sosyo-kültürel nitelikli aydınlanma merkezleridir. Bu sosyo-kültürel nitelikli aydınlanma merkezlerinin en iyi örneklerden biri Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’dır.

3. Türkiye’de Sosyal Güvenlik Politikaları ve İşçi Hakları

Osmanlı Devleti’nde çalışma ilişkilerini düzenleyen kanunlar 19. yüzyılda gündeme gelmiştir. 1870-1877 yılları arasında yayınlanan ve Hanefî fikhını esas alan 16 kitaplık “*Mecelle*”de işçi işveren ilişkileri “*icare-i âdemi*”, yani “*insanın kiraya verilmesi*” başlığı altında ele alınmıştır. Köle-efendi mantığına sahip “*Mecelle*”, işçi-işveren ilişkilerini düzenlemekten uzaktır. Osmanlı’da çalışma ilişkilerini düzenleyen diğer kanunlar 1867 tarihli “*Dilaver Paşa Nizamnamesi*” ve 1869 tarihli “*Maadin Nizamnamesi*”dir. Bu kanunlarla ilk kez işçilere bazı sosyal haklar tanınmıştır. Asıl adı “*Ereğli Maden-i Hümayun Teamülnamesi*” olan “*Dilaver Paşa Nizamnamesi*” ile Ereğli Kömür Madenlerindeki çalışma koşulları düzenlenmiştir. Ereğli’deki 14 köy halkından 13 ile 50 yaşları arasındaki sağlıklı erkeklere maden ocaklarında çalışma yükümlülüğü getiren bu kanun, iş güvenliği konusunda hiçbir kural koymamakla birlikte işçilerin çalışma, dinlenme ve tatil zamanları ile ücretler ve ödeme şekillerini belirlemiştir. Ayrıca kanun, işletmecilerin işçileri kişisel işlerinde çalıştırmalarını yasaklamıştır. Ancak zorla çalıştırma

esasını benimseyen ve işçiyi korumaktan çok üretimi artırmaya yönelik bu kanun, içeriği ve uygulaması bakımından yetersiz kalmıştır.¹⁵¹

Osmanlı Devleti'nde sosyal güvenlik konusunda bu iki düzenleme dışında, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında bazı alanlarda çalışanlara belirli güvenceler getiren birtakım yardımlaşma ve emeklilik sandıkları kurulmuştur.¹⁵²

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki bu yasal düzenlemeler işçilerin durumunu iyileştirmeye yetmemiştir. Örneğin, Osmanlı'da 1913 ve 1915 yıllarında işçilerin genel ücret ortalamaları günlük 12-14 kuruş ile 14-16 kuruş arasında değişmiştir. Dokuma sanayi başta olmak üzere kadın işçi çalıştıran işletmelerde gündelikler 10 kuruşun da altına düşmüştür. 1913-1915 sanayi sayımlarına göre en çok işçinin çalıştığı dokuma sanayide ortalama işçi gündelikleri 1913'te 6,1 kuruş, 1915'te 6,8 kuruştur. Dokuma sanayisinde işçi gündeliği 4 kuruşa kadar düşmüştür.¹⁵³ Osmanlı Devleti'nde 1915'te, çalışanların % 55,5'inin kadın, %14,3'ünün çocuk işçilerden oluştuğu pamuk sanayisinde, erkek işçilere günde 10-13 kuruş, kadın işçilere 4-6 kuruş, çocuk işçilere ise 2-4 kuruş arasında ücret ödenmiştir. Sigara kâğıdı üretiminde çalışan erkek işçilerin gündeliği ortalama 10-15 kuruş, kadın ve çocuk işçilerin 2-6 kuruş; sabun üretiminde çalışan erkek işçilerin gündeliği ortalama 12-15 kuruş, kadın işçilerin ise 2-6 kuruş arasında değişmiştir. Günde 2 kuruşa çalıştırılan çocuk işçiler, tütün bakım ve işleme evlerinde meslek hastalıklarına tutulmuştur. Çok az bir ücretle çok kötü koşullarda çalıştırılan işçilere ancak yardımlaşma derneği kurma izni verilmiştir. Ancak türlü yollarla bu derneklerin gelişmesi de engellenmiştir.¹⁵⁴

Kurtuluş Savaşı sırasında, 1920-1921 yılları arasında, Müttefik Devletlerin toplumbilimcileri ve çeşitli kurumların sorumluları, İstanbul'daki fabrikalarda çalışan işçiler üzerinde “*İstanbul Sosyal Anketi*” adlı geniş kapsamlı bir çalışma anketi hazırlamıştır. Anketin sonuçlarını, anketi yöneten Amerikalı Prof. Clarence Richard Johnson, 1922'de New York'ta basılan “*Constantinople Today*” adlı kitabında

¹⁵¹ Mesut Gülmez, “1936 Öncesinde İşçi Hakları”, *Türkiye’de İşçi Hakları (Osmanlı Döneminden 1986’ya)*, Türkiye Yol İş Sendikası, Ankara, 1986, s.20-21; Eldem, *a.g.e.*, s.207; Sait Dilik, “Atatürk Döneminde Sosyal Politika”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.40, Ocak 1985, S.01, s.93.

¹⁵² Bunlar kuruluş tarihlerine göre şunlardır: Askeri Tekaüt Sandığı (1880), Seyrisefain Tekaüt Sandığı (1890), Tersane-i Amire Emeklilik ve Malullük Sandığı (1910), Şirket-i Hayriye Tekaüt Sandığı (1917). (Alparslan Işıklı, “Sosyal Güvenlik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.2145-2146.)

¹⁵³ Gülmez, *a.g.m.*, s.54.

¹⁵⁴ Kemal Sülker, *İşçi Sınıfının Doğuşu*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998, s.73; Gülmez, *a.g.m.*, s.54-55

yayınlanmıştır.¹⁵⁵ Anket kapsamında ziyaret edilen İstanbul'daki 13 fabrikada 2.850 işçinin çalıştığı ve bunlardan 100 kadarının çocuk işçi olduğu tespit edilmiştir. İşçiler 9 ile 10 saat arasında çalıştırılmaktadır. İş günü sabah güneş doğarken 6.30 ile 7.30 arasında başlamakta, gün batımıyla bitmektedir. İşçi aylıkları ortalama 30 ile 50 lira arasında değişmektedir. Ayda 60 liradan fazla kazanan işçi sayısı çok azdır. Fabrikalardaki şefler ve ustalar ayda 100 ile 150 lira arasında ücret almaktadır. Kadın ve çocuklar ise 10 lira asgari ücretle çalıştırılmaktadır. Fabrika binaları çok sağlıksızdır. İşçilerin sosyal güvenceleri de yoktur.¹⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde çok kötü koşullarda çalışmak zorunda bırakılan işçiler, II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamından yararlanarak 1908'de İlan-ı Hürriyet Grevlerini gerçekleştirmiştir. İzmir Tramvay işçileri, Kavala Tütün Rejisi işçileri, liman işçileri ve çeşitli demir yolu işçileri gerçekleştirdikleri grevlerde, öncelikle ücretlerinin artırılmasını ve günlük çalışma süresinin azaltılmasını istemişlerdir. Bu grevler içinde çok daha seyrek olmakla birlikte çalışanlara hafta dinlencesi hakkının tanınması, gece çalışan işçilere iki kat ücret ödenmesi, dinlenme sürelerinin artırılması, fazla çalışma ücreti ödenmesi, yılda 1 ay ücretli izin verilmesi, yardım sandıklarına para cezası kesilmemesi, avans ödenmesi, işyerlerinde sağlık koşullarının iyileştirilmesi, işçi sendikalarının tanınması ve yılda bir aylık ücret tutarında ikramiye verilmesi gibi istekler de dile getirilmiştir.¹⁵⁷

Osmanlı Devleti'nde 1908 sonrasında zaman zaman kadın işçiler de greve gitmiştir. Kadın işçiler, çalışma koşullarının iyileştirilmesini ve meslek hastalıklarının önlenmesini istemiştir. Örneğin, Bursa ve Bilecik'te kadın ipek işçileri ile Kavala ve Drama'daki kadın tütün işçileri çeşitli grevler yapmıştır. Grevci kadınlar, ücretlerinin günlük 18 kuruşa yükseltilmesini, çalışma sürelerinin yazın 9, kışın 8 saate indirilmesini, iş yerlerinde havalandırma sistemi kurulmasını ve içme suyu bulundurulmasını istemiştir.¹⁵⁸

Türkiye'de işçiler, Kurtuluş Savaşı sırasında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da grevlere devam etmişlerdir. İşçiler, günlük iş süresinin 8 saate indirilmesini, hafta dinlencesi hakkının tanınmasını, resmi tatillerde ve gece işlerinde çalışanlara iki kat ücret

¹⁵⁵ Çavdar, *a.g.e.*, s.121-122,124.

¹⁵⁶ *A.g.e.*, s.125-126

¹⁵⁷ Gülmez, *a.g.m.*, s.63-65.

¹⁵⁸ Simge Sarçın, "II. Meşrutiyet Döneminin Kadın İşçileri", *Kadının Değişen Dünyası, Osmanlı Sosyal ve Kültürel Yaşamından İzler (1908-1918)*, Ed. Ayşen Müderrisoğlu, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s.136.

ödenmesini, fazla çalışmanın sınırlandırılmasını ve ücretlendirilmesini, yıllık ücretli izin ve yılda bir aylık tutarında ikramiye verilmesini ve iş güvencesi sağlanmasını istemişlerdir.¹⁵⁹

Bazı yasal düzenlemelere rağmen Türkiye’de işçiler 1920’lerin başında henüz temel haklarına kavuşmuş değildir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında TBMM’de iki sosyal güvenlik yasası kabul edilmiştir. Bunlardan ilki, 28 Nisan 1921 tarihli ve 114 sayılı “*Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafi-i Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Yasa*”dır. Bu yasa Zonguldak ve Ereğli Kömür Havzası’nda üretim artışı olarak çıkan kömür tozlarının satılarak elde edilen gelirin işçiler yararına kullanılmasını öngörmüştür. İkinci yasa ise 10 Eylül 1921 tarihli ve 151 sayılı “*Ereğli Havza-i Fehmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Yasa*”dır. Bu yasa, söz konusu bölgede zorla çalıştırmayı ve angaryayı yasaklamış, çalışma süresi, işe alınma yaşı, işçi eğitimi ve işçi sağlığı gibi konularda işçiler yararına bazı hükümler getirmiştir. Bu hükümlere göre, kömür madenlerinde günlük çalışma süresi 8 saatle, çalışma yaşı 18’le sınırlandırılacaktır. Fazla çalışma için iki kat ücret ödenecek, asgari ücret, devlet-işçi-işveren üçlüsünce belirlenecektir. İşverenler, maden civarında işçilerin topluca yatıp kalkacağı ve barınacağı koğuşlar, hamam, mescit, okul, hastane ve eczane yaptıracaktır. Madende diplomalı doktor bulundurulacak, kazaya uğrayan işçiler işverenlerce parasız tedavi ettirilecek, kazaya uğrayan işçiye ve kaza ölümüyle sonuçlanmışsa işçi ailesine tazminat ödenecektir. İşçiler için ihtiyat ve teavün sandıkları kurulacaktır. Bu sandıklar daha sonra “Amele Birliği” adı altında birleştirilecektir. (Amele Birliği, iş kazaları ve hastalık durumunda işçilere ve muhtaç işçi ailelerine yardım edilmesi, işçilerin konut edinmek için kuracakları konut kooperatiflerine kredi sağlanması, işçilerin veya aile bireylerinin ölümü durumunda cenaze giderlerinin karşılanması gibi hizmetler vermiştir.)¹⁶⁰ 1921 tarihli bu yasa, zamanına göre oldukça ileri düzeyde sosyal haklar getirmiştir.¹⁶¹

1923’te İzmir İktisat Kongresi’nde işçilerin temel hakları ve sosyal güvenceleri konusunda önemli kararlar alınmıştır. Buna göre çalışma süresi 8 saatle sınırlandırılacak, 8 saatten fazla çalıştırılan işçiye 4 saat için bir tam gündelik ücret, gece çalışan işçiye 8 saat karşılığı olarak iki kat ücret, maden ocaklarında 6 saat çalışmaya bir tam ücret ödenecektir.

¹⁵⁹ Gülmez, a.g.m., s.69

¹⁶⁰ Işıklı, a.g.m., s.2146; Sait Dilik, “Atatürk Döneminde Sosyal Politika”, *AÜ SBF Dergisi*, C.40, Ocak 1985, S.01, s.94-97; Kili, a.g.e., s.158; Gülmez, a.g.m., s.23-24.

¹⁶¹ Gülmez, a.g.m., s.23; Dilik, a.g.m., s.95.

Maden ocaklarında 18 yaşından küçük çocuklar ve kadın işçiler çalıştırılmayacaktır. Kadın işçilere doğumdan önce ve sonra 8 hafta ve her ay 3 gün ücretli “ay hali” izni verilecektir. İş yerlerinde emzikhaneler açılacaktır. Tüm işçilere haftada 1 gün dinlenme, yılda 1 ay ücretli izin, evlendiklerinde 8 gün evlilik izni verilecektir. Hastalanan işçilerin 3 ay boyunca ücretleri tam ödenecek, çalışamaz duruma düşen işçilere ise ikramiye verilecektir. Asgari ücret, işçi temsilcilerinin de katılacağı belediye meclislerinde belirlenecektir. Bazı iş kollarında çalışan işçilere kaza, yaşlılık ve yaşam sigortası yapılacaktır.¹⁶²

Kurtuluş Savaşı sonrasında, Anadolu ve Rumeli Müdaafa-i Hukuk Grubu adına Atatürk’ün, 8 Nisan 1923’te yayımladığı seçim beyannamesinde de sosyal yardım ve genel sağlığa ilişkin kurumların düzeltileceği, bunların sayılarının artırılacağı ve işçileri koruyucu kanunların çıkarılacağı belirtilmiştir.¹⁶³

Cumhuriyetin ilanı sonrasında çalışanların sosyal hakları konusunda birçok yasal düzenleme yapılmıştır. 1924’te “*Hafta Tatili Yasası*” çıkarılarak çalışanlara haftada 1 gün dinlenme hakkı tanınmıştır. 1935’te “*Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun*”la hafta tatili pazar gününe alınmış ve cumartesi 13.00’ten başlamak üzere hafta tatili 36 saate çıkarılmıştır. 1926’da “*Borçlar Kanunu*” kabul edilmiştir. İşçi-işveren ilişkileri 1937’ye kadar bu kanunla düzenlenmiştir. İşverenleri sosyal güvenliğe ilişkin bazı önemleler almaya zorlayan bu kanunla iş kazalarının önlenmesi ve iş yerlerinin sağlıklı koşullar taşıması istenmiştir. Ancak bu kanunda işverenlerin zorlayıcı sebeplerden dolayı “hafif kusurlu” olmaları halinde tazminat sorumluluğundan kurtulmalarına da açık kapı bırakılmıştır.¹⁶⁴ 1926’da “*Medeni Kanun*” ile kadınlara “*dilediği mesleği ve sanatı seçme ve yürütme*” hakkı verilmiştir. Kanuna göre eğer kocası kadının çalışmasına izin vermezse kadın, “*evlilik birliği ve aile yararlarının çalışması gerektiğini kanıtlayarak*” yargıçtan çalışma onayı alabilecektir. Kanun ayrıca kadının meslek ve sanatını yürütmesine yarayan malları, “*dokunulmaz mallar*” saymıştır.¹⁶⁵

Erken Cumhuriyet Döneminde çıkarılan sosyal güvenlik kanunlardan biri de 24 Nisan 1930 tarihli “*Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*”dur. Bu kanunla iş yerlerinin doktor

¹⁶² Afetinan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, s.77-81.

¹⁶³ “9 Umde” diye adlandırılan bu seçim beyannamesinin 5.umdesinin 9 maddesinde şöyle denilmiştir: “*Sihhati Umumiyyeye ve Muaveneti İctimaiyyeye ait müesseseler ıslah edilecek ve çoğaltılacak, emeği ve çalışmayı ve erbabını himaye edici kanunlar yapılacaktır.*” (ATABE, C.15, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s.280.)

¹⁶⁴ Dilik, *a.g.m.*, s.97; Işıklı, *a.g.m.*, s.2146.

¹⁶⁵ Bernard Caporal, *Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, II,(Çev. Ercan Eyüboğlu), Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000, s.31-32,37.

bulundurması, hastanesi olmayan yerlerdeki iş yerlerinin hasta odası kurması ve 500'den fazla işçi çalıştıran iş yerlerinin de hastane açması istenmiştir. Bu kanunla belirli sayıda işçi çalıştıran işverenlerin hastalık, kaza ve annelik hallerinde işçilere sağlık yardımında bulunması öngörülmüştür. Ancak bu sürede işverenin, işçinin ücretini ödemeye devam edip etmeyeceği belirtilmemiştir. Bu kanun özellikle çocuk ve kadın işçilerin korunmasını amaçlamıştır. Buna göre hamile kadınların doğumdan önceki ve sonraki 3 hafta, 12 yaşından küçük çocukların sınaî işlerde ve madenlerde, 12-16 yaş arasındaki çocukların da gece mesaisi ile günde 8 saatten fazla çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Kanun, çocuklu kadınlara çalışma saatleri içinde işlerine ara vererek çocuklarını emzirme olanağı da sağlamıştır.¹⁶⁶

İşçi ve işveren ilişkilerini düzenlemek ve çalışma koşullarını iyileştirmek için bir “*İş Kanunu*” hazırlanmıştır. 8 Haziran 1936'da kanunlaşan, 15 Haziran 1937'de yürürlüğe giren 3008 sayılı “*İş Kanunu*” ile Türkiye’de modern sigorta kurumunun temeli atılmıştır. İşçilerin ücret ve çalışma süreleri düzenlenip iyileştirilmiştir. İşyerlerinde gerekli güvenlik ve sağlık önlemlerinin alınması istenmiştir. İşçilerin keyfi olarak işten çıkarılmasını önleyici, çocuk ve kadın işçileri koruyucu hükümler getirilmiştir.¹⁶⁷ Kanunda işçilerin günde 8 saat veya daha az çalıştırılmaları için bir düzenleme yapılacağı belirtilmiştir. Kadın işçilerin gece işleri ile maden ocağı, kablo döşeme, kanal, tünel yapımı, sualtı gibi “*123 çeşit ağır ve tehlikeli işte*” çalıştırılması yasaklanmıştır. İşverenler, kadın işçilerin fabrikalara ve atölyelere getirilmesiyle yükümlü kılınmıştır. Kanun işverenleri, kadın işçilere doğumdan 3 hafta önce ve 3 hafta sonra izin vermeye, bu sürede kadın işçilerin yarı ücretlerini ödemeye, işten kaynaklanan hastalık durumunda işçileri tedavi ettirmeye, hastalık nedeniyle çalışamayan işçilerin yarı ücretlerini ödemeye mecbur tutmuştur. Tarım kesimi bu kanunun kapsamı dışında tutulmuştur. Kanun, işçi ve işveren arasındaki uyuşmazlıkların zorunlu tahkim yoluyla çözülmesini ve bu sayede işçi haklarının korunmasını amaçlamıştır. Kanunun en önemli özelliklerinden biri “*işçinin yararına yorum ilkesini*” getirmesidir. Bu kanun, grev ve lokavtı ise yasaklamıştır.¹⁶⁸ Recep Peker, söz

¹⁶⁶ Dilik, *a.g.m.*, s.98; Işıklı, *a.g.m.*, s.2146, 2147; Caporal, *a.g.e.*, s.31-32.

¹⁶⁷ M. Kemal Oğuzman, “931 Sayılı Yeni İş Kanununun Özellikleri”, *İÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.33, 1967, S.3-4, s.2.

¹⁶⁸ T.C. Resmi Gazete, 15 Haziran 1936; Dilik, *a.g.m.*, s.98-100; Işıklı, *a.g.m.*, s.2146-2147; Caporal, *a.g.e.*, 34,35.

konusu kanunu “*bir rejim kanunu*” olarak adlandırmıştır. Peker, bu kanunla hem işçinin ve hem işveren haklarını korumak istediklerini belirtmiştir.¹⁶⁹

Türkiye’de işçilerin sigorta işleri 3008 sayılı “*İş Kanunu*”nun 100, 101 ve 107. maddeleriyle düzenlenmiştir. 100. maddeye göre “*İş hayatında iş kazalarıyla mesleki hastalıklar, analık, ihtiyarlık, işten kalma, hastalık ve ölüm hallerine karşı yapılacak sosyal yardımlar devlet tarafından tanzim ve idare*” edilecektir. Bu görevi yapmak için 3008 sayılı kanunun yürürlüğe girişinden tam bir yıl sonra bir İşçi Sigorta İdaresi kurulacaktı. 101. maddeye göre işçiler işyerlerine alınır alınmaz sigortalı sayılacaktı. 107. maddeye göre İşçi Sigorta İdaresi öncelikle iş kazaları, meslek hastalıkları ve analık sigortasını karşılayacaktı. “*İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu*” ancak 9 Temmuz 1945’te kabul edilmiş, 1 Ocak 1946’da yürürlüğe girmiştir. 1945 sonrasında Sosyal Sigortaların kapsamı genişletilmiştir. 27 Haziran 1945’te 4772 sayılı “*İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu*” kabul edilmiştir. 4 Ocak 1950’de “*Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu*” kabul edilmiştir. 4 Şubat 1957’de “*Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunu*” çıkarılmıştır. Türkiye’de işçilere iş kazası, meslek hastalığı, hastalık, analık, maluliyet, ihtiyarlık ve ölüm durumlarında gereken yardımların yapılması için gerekli kurumlar II. Dünya Savaşı sonrasında kurulabilmiştir.¹⁷⁰ Ancak bundan çok önce KİT’ler işçilerine çeşitli sosyal güvenceler sağlamıştır. Örneğin Sümerbank, daha kuruluşundan itibaren işçilerine çeşitli sosyal güvenceler sağlamış ve çeşitli sosyal yardımlar yapmıştır.

3.1. Sümerbank’ta İşçi Hakları

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde KİT’lerde çalışanlara genel olarak dönemin ortalamalarının üstünde iyi olanaklar sağlanmıştır. Üstelik bu olanaklar aynı dönemde dünyanın başka yerlerine göre daha erken bir tarihte uygulanmaya başlanmıştır. Erken Cumhuriyet Döneminin en büyük KİT’i Sümerbank’ta işçiler, daha kuruluştan itibaren bazı sosyal güvencelere sahiptir. Türkiye’de sosyal sigortanın olmadığı dönemde

¹⁶⁹ Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye, Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.104-105.

¹⁷⁰ Yıldırım Koç, *Türkiye’de 1936-1960 Döneminde İşçi Hakları*, (Türkiye Yol-İş Sendikası’nın Türkiye’de İşçi Hakları Kitabından Ayrıbasım), Ankara, 1986, s.129-130.

Sümerbank'ta sosyal sigorta niteliğinde özel birlikler kurulmuştur.¹⁷¹ Örneğin Sümerbank'ta, ana birlik durumundaki “Sümerbank Yardım Birliği” dışında, işletmelerde de yan birlik durumunda 18 birlik daha kurulmuştur.¹⁷² Bunlardan biri Sümerbank Genel Müdürlüğü bünyesinde 1949'da kurulan “Biriktirme ve Yardım Sandığı”dır.¹⁷³ Ayrıca bazı yasal düzenlemelerle çalışanların sosyal güvenlik sorunlarına çözüm üretilmiştir. Örneğin, 17 Haziran 1938 tarihli ve 3460 sayılı bir kanunla KİT'lerde memur olarak çalışanların emeklilik işleri düzenlenmiştir. Bu düzenleme çerçevesinde 4 Temmuz 1938 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere KİT'lerde “Emekli Sandıkları” kurulmuş ve barem içi memurlardan her ay % 5 oranında aidat kesilmiştir.¹⁷⁴ 3 Temmuz 1939 tarihli ve 3659 sayılı bir kanunla da “tekaütlik ve maluliyet tazminatı” konusu düzenlenmiştir. 20 Mayıs 1942 tarihli ve 4222 sayılı başka bir kanunla bu alana ilişkin düzenlemeler geliştirilmiştir. Sümerbank'ta “İş Kanunu”na tabi aylıklı ustalar, 4222 sayılı kanundaki emeklilik hakkından yararlanmıştır. 4222 sayılı kanun uyarınca çıkarılan 5 Temmuz 1944 tarihli ve 3/1149 sayılı bir nizamnameyle de “maluliyet tazminatı” konusunda düzenlemeler yapılmıştır. 1 Ocak 1946'da da 4732 sayılı “İşçi Sigortaları Kanunu” çıkarılmıştır. Ancak Türkiye'de “İşçi Sigortaları” kurulmadan önce birçok KİT'te sosyal güvenlik uygulaması vardır. Örneğin, Sümerbank'ın kuruluşunda, daha 1933'te, “Kaza ve Maluliyet Yardımları Yönetmeliği” ile “Hastalık ve Vefat Yardımı Yönetmeliği” vardır.¹⁷⁵ Ayrıca 1942'de “Sümerbank Müessesesi ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği” çıkarılmıştır. Sümerbank, sosyal sigorta kanunlarının çıkışına kadar, bu tür yönetmeliklerle işçilerinin sosyal güvenliklerini sağlamıştır.¹⁷⁶

Sümerbank'ta işe başlayan her personel işe alındığı aybaşından itibaren bir sosyal güvenlik kuruluşu durumundaki Emekli Sandığı'na bağlanmıştır. En az 5 yıl çalışan personele Emekli Sandığı “Borç Verme Yönetmeliği”ne göre ücret derecesine göre 2 yıl vadeli kredi verilmiştir. Emekli Sandığı Kanunu'na göre 30 yıl çalışan veya 60 yaşını doldurduğunda en az 10 yıl çalışmış olan personel emekli aylığı almaya hak kazanmıştır. Çalışma süresi 10 yıldan az olup da görevden ayrılan personele “birikmiş emekli

¹⁷¹ Z.Fahri Fındıkoğlu, *Defterdar Fabrikası Hakkında Bir Tatbiki Sınai Sosyoloji Denemesi*, Türkiye Harsi ve İhtimai Araştırmalar Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1955, s.22.

¹⁷² Makal, a.g.e., s.150.

¹⁷³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, (1933-1973)*, s.253.

¹⁷⁴ 17 Haziran 1938 tarihli “Sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadi teşekküllerin teşkilat ile idare ve murakabeleri hakkında kanun”un 51. maddesine göre “tekaüt sandıkları” kurulmasına karar verilmiştir. (*Sümerbank ve Müessesatını Alakadar Eden Kanunlar*, s.27-28.

¹⁷⁵ *BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu*, s.21-22; Makal, a.g.e., s.150-151.

¹⁷⁶ *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, (1933-1973)*, s.254.

kesenekleri” Sümerbank tarafından ödenen karşılıklarıyla birlikte geri verilmiştir. En az 5 yıl çalışan personel işten ayrılıp da SSK’lı bir işe giremezse “biriken keseneklerini” geri alabilme hakkına sahiptir. Görevlerini yapamayacak derecede hasta olan çalışanlar “adi malül” veya “vazife malülü” sayılmıştır. Bu durumda olup 10 yıl ve daha fazla çalışmış olanlara “adi malül aylığı” bağlanmıştır. 10 yıl ve daha fazla çalışanlardan ölenler ile emekli veya malüllük aylığı alırken ölenlerin dul ve yetimlerine -kanunlarda belirtilen esaslara uygun olarak- aylık bağlanmıştır. Emekli aylığı veya malüllük aylığı bağlanan ya da toptan ödeme yapılan personele çalışma süresine göre emekli ikramiyesi ödenmiştir.¹⁷⁷

Sümerbank Genel Müdürlüğü’nün 26 Nisan 1944 tarih ve 3/23 sayılı tamimi ile bütün teşkilatlara tebliğ ettiği “*Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı*”nda “*Sosyal Emniyet ve Yardım Meselesi*” başlığı altında Sümerbank kuruluşlarındaki sosyal güvenlik ve sosyal yardım ilkeleri açıklanmıştır.

Buna göre;

“Sanayide çalışan elemanların yalnız çalışmaya muktedir oldukları zamanlarda değil, çalışma kudretini kaybettikleri takdirde de haklarının muhafaza ve himayesi için sosyal emniyet ve yardım esaslarının tespit ve tayini gerekir. Bu bakımdan personelin gelecekte maruz kalacağı aşağıda sayılan hallere karşı planlı bir şekilde tebirler alınmış olacaktır.”

“İctimai emniyet mevzuunun esasları tayin edilirken iktisadi, sıhhi, sosyal fayda ve münasebetler göz önünde bulundurulmuştur. Bu suretle elemanların işe bağlılıklarının, iktisadi verim artımının; işe devamsızlıklarının hayat seviyelerinde sıhhi ve ictimai yükselmelerin ve ictimai emniyet duygusundan doğan çeşitli faydaların lüzumu göz önünde tutularak aşağıdaki esaslarda yardım mevzuunun teşkilatlanması ve planlaştırılması düşünülmüştür:

1. Hasta ve malul işçilere ve ailelerine yardım,
2. Kazaya uğrayan işçilere, bunların dul ve yetimlerine yardım,
3. Doğum ve annelik yardımı,
4. Ölüm halinde, ölen işçilerin dul ve yetimlerine yardım,
5. İhtiyarlık emniyeti,
6. Sair çeşitli sosyal yardımlar:

A) Ücretli ve ücretsiz mezuniyet (izin)

¹⁷⁷ Sümerbank Personel Rehberi, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara, 1976, s.70-71.

B) Evlenme,

C) Çocuklu oluş,

Ç) Ev yaptıırma,

D) İşçi çocuklarının okutturulması hallerinde türlü yardımlar.”¹⁷⁸

Sümerbank’ın 1944 tarihli bu teşkilat planı, Sümerbank kuruluşlarındaki çalışanların tüm “sosyal güvenlik” ve “sosyal yardım” işlerinin en ince ayrıntısına kadar düşünölüp planlandığını göstermektedir. Çeşitli nedenlerle çalışamaz duruma düşecek işçiler için halkçı bir yaklaşımla “iktisadi, sıhhi, sosyal fayda ve münasebetler göz önünde bulundurularak” önceden bir sosyal güvenlik planı hazırlanmıştır. Bu plana göre hasta ve malul işçilere ve ailelerine, doğum yapan işçi annelere, ölen işçilerin dul ve yetimlerine ve yaşlılık emniyeti olarak sosyal güvence sağlanmıştır. Ayrıca çalışan işçilere de ücretli ve ücretsiz izin verilmesi, evlenme, çocuk, ev yaptıırma durumlarında ve işçi çocuklarını okutmak için “türlü yardımlar” yapılması kararlaştırılmıştır. Burada, çağına göre dünya ölçeğinde, hatta onun da üstünde bir sosyal güvenlik ve sosyal yardım planı söz konusudur.

1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”nda “Kadro ve Teşkilat İşleri” başlığı altında “çocuk ve kadın işçiler mevzuunun düzenlenmesi” gerektiği belirtilmiştir.¹⁷⁹ Aynı teşkilat planında “Sosyal Emniyet ve Yardım Meseleleri” başlığı altında da çeşitli sosyal yardımlar yapılırken “evlenme ve çocuklu oluş” gibi durumların dikkate alınması istenmiştir.¹⁸⁰ Bu doğrultuda 1940’lardan itibaren Sümerbank fabrikalarında çalışan çocuk sahibi işçilere “evlilik yardımı”, “doğum yardımı”, “çocuk zammı” gibi çok çeşitli yardımlar yapılmış, “analık sigortası” gibi çeşitli sosyal güvenceler sağlanmıştır.¹⁸¹

1944’te “Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Yönetmeliği” çıkarılmıştır. Bu yönetmeliğe göre Sümerbank işletmelerinde çalışan işçilere evlendiklerinde kıdemlerine göre “evlenme yardımı” yapılmıştır. Sümerbank’ta 3 yıla kadar çalışmış olanlara 1 aylıkları kadar, 3,5 yıl çalışmış olanlara 1,5 aylıkları kadar, 5 yıldan fazla çalışmış olanlara ise 2 aylıkları kadar yardım yapılmıştır. Sümerbank’ta işçilerin evlenme yardımından yararlanabilmeleri için resmi nikâhlı olmaları ve işletme

¹⁷⁸ Ana Hatlar İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, Sümerbank Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944, s.18-19; Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, (1933-1973), s.255.

¹⁷⁹ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, s.6.

¹⁸⁰ A.g.e., s.19.

¹⁸¹ BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.139; BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.19; BUMH Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s. 17; BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.8.

yerleşkesinde ikamet etmeleri gereklidir. Evlenen çiftin her ikisi de Sümerbank çalışanı ise karı-koca ayrı ayrı bu yardımdan yararlanabilmiştir. İki defadan fazla boşanan işçilerin bu yardımdan yararlanma hakkı yoktur. Sümerbank, kızını evlendiren işçilere de yine kıdemlerine göre “evlilik yardımlarının” yarısı kadar yardım yapmıştır. Ancak kızın işçi olması durumunda ayrıca babasına yardım yapılmamıştır.¹⁸²

Sümerbank, çocuğu doğan evli kadın ve erkek işçilere kıdemlerine göre “doğum yardımı” yapmıştır. Çalışma süresi 1 yıldan çok, 3 yıldan az olan işçilere ilk olarak 25 lira ve sonraki 5 ay için ayda 5'er lira, çalışma süresi 3,5 yıl olan işçilere ilk olarak 30 lira, sonraki 5 ay için 6'şar lira, çalışma süresi 5 yılı geçen işçilere ilk olarak 35 lira, sonraki 5 ay için 7'şer lira ödenmiştir. Yönetmeliğe göre Sümerbank'ın “doğum yardımından” yararlanabilmek için doğumun fabrika yerleşkesindeki iskân bölgesinde gerçekleşmesi gerekir. Yönetmeliğin 20. maddesine göre “*Bir batında birden fazla doğan çocuklar için yapılacak yardımlar her çocuk için ayrı ayrı hesaplanır.*” Çocukların ölmesi halinde yardım durdurulmuştur.¹⁸³ Sümerbank, sonraki yıllarda çocuğu dünyaya gelen işçilere her doğum için bir defaya mahsus olmak üzere her yıl Bütçe Kanunu ile belirlenen oranda “doğum yardımı” yapmıştır. Yönetmeliğe göre bu yardımdan vergi kesilmez ve bu yardım borç için haczedilmez.¹⁸⁴

Sümerbank, işçilere -yine kıdemlerine göre- aylık “çocuk zammı” ödemiştir. Buna göre 1 yıldan çok 3 yıldan az çalışmış işçilere, birinci çocuktan itibaren, çocuk başına ayda 3 lira, 3,5 yıl çalışmış işçilere ayda 4 lira, 5 yıldan fazla çalışmış işçilere de ayda 5 lira “çocuk zammı” ödenmiştir. Daha sonra “çocuk zammı” miktarı çocuk başına ayda 10 liraya yükseltilmiştir. Çocuk zammı, fabrika iskân bölgesinde oturan ve nüfusa kayıtlı çocuklara, çalışma çağına gelinceye kadar ödenmiştir. Sağlık sorunu nedeniyle çalışamayacak durumdaki çocuklar ise reşit oluncaya kadar “çocuk zammı”ndan yararlanmıştır. Sümerbank işletmelerinde en az 5 yıl çalışmış işçilerin ilkokulu “pekiyi” derece ile bitiren çocukları da Sümerbank tarafından okutulmuştur.¹⁸⁵

Sümerbank, işçilerine ödediği “çocuk zammı”nı, sonraki yıllarda, işçilerin öz veya üvey çocukları için “aile yardımı” olarak ödemiştir. Yönetmeliğe göre bu yardımdan vergi

¹⁸² Sümerbank İşçi ve Müstahdemlere Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1944, s.3.

¹⁸³ A.g.e., s.4.

¹⁸⁴ Sümerbank Personel Rehberi, s.61.

¹⁸⁵ Sümerbank İşçi ve Müstahdemlere Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi, s.5; Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank, (1933-1973), s.255.

kesilmez ve bu yardım borç için haczedilmez. Sümerbank'ta çocuklar için ödenen “aile yardımı”, çocuğun doğduğu aybaşından itibaren ödenmeye başlanmıştır. Bu yardımın miktarı her yıl Bütçe Kanunu ile belirlenmiştir. Sümerbank'ın çocuklar için ödediği “aile yardımı”, çocukların 19 yaşını doldurmaları, evlenmeleri, kendi adlarına ticaret yapmaları, -öğrenim yaparken tatillerde çalışanlar hariç- bir kurumda çalışmaları veya burs almaları halinde kesilmiştir. Ancak Sümerbank, 19 yaşını doldurduğu halde evlenmemiş kız çocuklarına 25 yaşını dolduruncaya kadar, yükseköğrenim gören erkek çocuklarına -25 yaşını geçmemek üzere- öğrenimlerini bitirinceye kadar ve çalışamayacak derecede engelli olduklarını resmi raporla belirleyen çocuklara da ömür boyu bu yardıma devam etmiştir.¹⁸⁶

1948'de tarihli “*Kıdemli İşçiliği Teşvik Yönetmeliği*” ile Sümerbank fabrikalarına genç yaşta girerek uzun yıllar çalışan emektar işçileri takdir etmek, bu sayede işe bağlı kalifiye işçi yetiştirmek amacıyla 10, 15, 25, 35 yıl ve sonrasındaki 5'er yıllık kıdemlerini dolduran işçilere, 1 ile 4 aylıkları tutarında ikramiye verilmiştir.¹⁸⁷

Erken Cumhuriyet Döneminde işçilere izin ve tatil konusunda da temel hakları tanınmaya başlanmıştır. 1924'te 394 sayılı “*Hafta Tatili Kanunu*”na göre işçilerin haftada bir gün, cuma günleri tatil yapması kabul edilmiştir.¹⁸⁸ 1926 tarihli ve 788 sayılı “*Memurin Kanunu*”nun 78. maddesi gereğince memurlara 1 ay ücretli izin hakkı tanınmıştır.¹⁸⁹ Bu hak, 3 Temmuz 1939 tarihli ve 3659 sayılı “*Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülü Hakkında Kanun*” ile KİT'lerde çalışan memur ve müstahdemleri de kapsamıştır.¹⁹⁰ 1935 tarihli ve 2739 sayılı “*Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu*”na göre hafta tatili 35 saat olarak belirlenmiş, milli bayramların, dini bayramların ve yılbaşının 1 gün tatil olmasına karar verilmiştir. Resmi tatil günü de cumadan pazara alınmıştır.¹⁹¹ Erken Cumhuriyet Döneminde KİT'lerde dönemin yasal ölçülerinin ötesinde izin ve tatil olanakları vardır. 1935 tarihli “*Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu*”na göre 1951 yılına kadar tatil günlerinde işçiye ücret ödenmezken, bazı KİT çalışanlarına 1951 öncesinde de “ücretli tatil” olanağı sağlamıştır. Örneğin, TCDD

¹⁸⁶ Sümerbank Personel Rehberi, s. 61.

¹⁸⁷ Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank (1933-1973), s.255. (Bu yönetmeliğe göre 15. kıdem yılını dolduranlara son aldığı ücretin 2 aylığı tutarında, 25. kıdem yılını dolduranlara son aldığı ücretin 3 aylığı tutarında, 35. kıdem yılını dolduranlara son aldığı ücretin 4 aylığı tutarında ve sonraki her beş yıl için de son aldığı ücretin 4 aylığı tutarında kıdemli işçi primi ödenmesi kararlaştırılmıştır. (Sümerbank Kıdemli İşçiliği Teşvik Yönetmeliği, Selüloz Basımevi, İzmit, 1948, s.3; Fındıkoğlu, a.g.e., s.19.)

¹⁸⁸ T.C. Resmi Gazete, 21 Ocak 1924, S.54.

¹⁸⁹ T.C. Resmi Gazete, 31 Mart 1926, S.336

¹⁹⁰ T.C. Resmi Gazete, 11 Temmuz 1939, S.255.

¹⁹¹ TBMM ZC, C:3, 13 Mayıs 1935, s.1.

çalışanları 1936'dan itibaren ücretli tatil yapmaya başlamıştır.¹⁹² Türkiye'de çalışanlara, 11 Nisan 1960 tarihli ve 7467 sayılı kanunla yıllık "ücretli izin" verilmiştir. Ancak KİT'lerde bu tarihten çok önce yıllık ücretli izin uygulaması başlamıştır. Örneğin, Sümerbank, işçilerine daha 1940'larda "ücretli izin" hakkı tanımıştır. 4710/00 sayılı "*Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Yönetmeliği*" gereğince 1 Eylül 1944'ten itibaren bütün Sümerbank kuruluşlarında, en az 1 yıl çalışan işçilere yıllık "ücretli izin" verilmiştir. Kıdeme bağlı olarak belirlenen ücretli izin, çalışma sürelerine göre, 1-3 yıl arasındakilere 7 gün, 3-5 yıl arasındakilere 10 gün, 5 yıl ve daha fazla olanlara ise 15 gün olarak belirlenmiştir. Yönetmeliğe göre Sümerbank'ta yıllık ücretli izin, kıdemin yanında işe devamlılık şartına bağlanmıştır.¹⁹³ Sümerbank'ta yıllık "ücretli izin" süreleri daha sonra yeniden düzenlenmiştir. Buna göre Sümerbank'ta yıllık ücretli izin süresi, 1 ile 10 yıl arasındaki çalışanlar için 20 gün, 10 yıldan fazla çalışanlar için ise 30 gün olarak belirlenmiştir.¹⁹⁴ Sümerbank ayrıca hastalanan işçilerine –düzenlenecek sağlık raporlarına göre- aylıklarına ve diğer özlük haklarına dokunulmaksızın "hastalık izni" vermiştir. Buna göre çalışma süresi 5 yıl olanlara 3 ay, 5 ile 10 yıl arasındakilere 6 ay, 10 yıldan fazla olanlara 12 ay; kanser, verem, akıl hastalığı gibi ağır hastalıklara yakalananlara da 18 ay "hastalık izni" verilmiştir.¹⁹⁵

Sümerbank, çalışanlarını dinlendirmeye de büyük özen göstermiş, bu amaçla çalışanları için yurdun en güzel köşelerinde dinlenme ve tatil kampları düzenlemiştir. Örneğin, *Sümerbank Demir ve Çelik Fabrikaları 1947 Yılı Raporu*'na göre 1946'da Amasra'da açılan dinlenme kampı (Erkan Kampı) her yıl daha fazla rağbet görmüştür. Söz konusu kamp 1947'de 7 Temmuz'da açılmış ve 20 Ekim'e kadar açık kalmıştır. 1946'da 822 kişi hafta tatilini, 433 kişi yıllık iznini (toplam 1.255 kişi); 1947'de ise 1.180 kişi hafta tatilini, 785 kişi yıllık iznini (toplam 1.965 kişi) bu kampta geçirmiştir. Kampta Sümerbank, uygun fiyattan bir öğün yemek vermiştir. Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları, bu tatil kampı dışında spor, temsil etkinlikleri, civar köy ve orman gezileri ile de çalışanlarının güzel ve faydalı zaman geçirmesini sağlamıştır.¹⁹⁶ Sonraki yıllarda Sümerbank personeli için Kuşadası'nda 140 odalı ve 330 yataklı tam teşekküllü bir kamp

¹⁹² Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi: Olaylar-Değerlendirmeler*, Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, Ankara, 1996, s.146-148.

¹⁹³ *Sümerbank İşçi ve Müstahdemlere Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi*, s.2.

¹⁹⁴ *Sümerbank Personel Rehberi*, s.66.

¹⁹⁵ *A.g.e.*, s.68.

¹⁹⁶ *BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.19.

yeri kurulmuştur. Her yıl 2.000'den fazla personel bu kamptan yararlanmıştır. Ayrıca Sümerbank Gemlik Fabrikası'nın Uludağ'da kurduğu kış kampında Sümerbank çalışanlarına kış tatili olanağı sunulmuştur.¹⁹⁷ Sümerbank Gemlik Müessesesi Uludağ Kış Kampı, 1970'lerde de Sümerbanklıları ağırlamaya devam etmiştir.¹⁹⁸ 1979'da Antalya Dokuma Fabrikası'nın Lara Dinlenme Tesisleri açılmıştır. Geçmiş yıllarda sadece Sümerbank memurlarının yararlandığı bu tesisler, bir gazino eklenip, plaj tesisleri ve sosyal olanakları daha da genişletilerek işçilerin de kullanımına sunulmuştur.¹⁹⁹ 1984 yılında Sümerbank, Elazığ'a 28 km uzaklıktaki Hazar Gölü kenarında Hazar Eğitim ve Dinlenme Kampı'nı inşa etmiştir.²⁰⁰

Sümerbank'ın en önemli sosyal güvenceleri sağlıkla ilgilidir. Bu kapsamda Sümerbank çalışanlarına “kaza yardımı”, “tedavi yardımı” ve “ölüm yardımı” yapılmıştır. Buna göre Sümerbank'ta çalışan işçiler, eşleri, çocukları ve bakmakla yükümlü olduğu yakınları, Sümerbank tarafından ücretsiz muayene ve tedavi ettirilmiştir. Eşi veya çocuğu ölen Sümerbank işçilerine aldıkları aylık kadar, işçilerin ölümü halinde ise birinci dereceden yakınlarına, ölen işçilerin son aylıklarının iki katı tutarında “ölüm yardımı” yapılmıştır. Ölen çalışanların cenaze giderleri de Sümerbank tarafından karşılanmıştır.²⁰¹

Sümerbank'ın bu sosyal yardım düzenlemeleri kâğıt üzerinde kalmamış, bu kapsamda Sümerbank çalışanlarına çeşitli sosyal güvenceler sağlanmış ve önemli miktarlarda çeşitli ek ödemeler ve sosyal yardımlar yapılmıştır. Çeşitli Sümerbank raporlarında, Sümerbank kuruluşlarında işçi-memur çalışanlara aylık ücretleri yanında pek çok ek ödeme ve sosyal yardım yapıldığı görülmektedir.

Örneğin, *BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu*'na göre Sümerbank kuruluşlarında işçilere aylık ücretleri dışında işçi primleri, çocuk, evlenme, doğum, ölüm, yiyecek, giyecek yardımları, tedavi masrafları, hasta ve kaza ücreti, izinli işçi ücreti, spor masrafı, okutma, kurs ve okul masrafları ile işçi sigortaları gibi kalemlerde önemli miktarlarda ödeme yapıldığı görülmektedir.²⁰² Sümerbank kuruluşlarında memurlara da aylıkları dışında mesken zammı, kasa tazminatı, fevkalade pahalılık zammı, ayni yardım, doğum

¹⁹⁷ *Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank, (1933-1973)*, s.254.

¹⁹⁸ *A.g.e.*, s.254.

¹⁹⁹ “Antalya Dokuma Fabrikası'nın Lara'daki Dinlenme Tesisleri Üzerine”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Eylül 1979, S.207, s.5.

²⁰⁰ “Hazar Eğitim ve Dinlenme Kampı Hizmete Hazır”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.20, Nisan 1984, S.222, s.4.

²⁰¹ *Sümerbank Personel Rehberi*, s.61-62.

²⁰² *BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu*, s.36.

yardımları, çocuk zammı, ölüm tazminatı, prim, fevkalade ikramiye, tekaüt aidatı, sosyal giderler ve harcırahlar gibi kalemlerde çok çeşitli ödemeler yapılmıştır.²⁰³

Bazı Sümerbank fabrikalarına bakılacak olursa; örneğin, 1946-1947 yıllarında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'nde işçilere ücretleri dışında fazla mesai, ikramiye, fevkalade zam, prim, çocuk zammı, doğum ve ölüm yardımı, izinli işçi ücreti ile hasta ve kaza yardımı ile tedavi masrafı ödenmiştir. Benzer yardımlar memurlara da yapılmıştır.²⁰⁴

Tablo 1.2. Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1946-1947 Yılları İşçi Ücretleri ve İşçi Yardımları

İş Kazanç Durumu	1946 (TL)	1947 (TL)
Esas Nakdi Ücretler		
Ödenen ücret	1.291.699,66	1.558.997,54
Hasta ve kazalı işçi ücretleri	9.992,22	11.727,50
Fazla mesai ücreti	-	57.982,43
İkramiye	-	4.634,60
Prim	559,58	1.123,51
Fevkalade zam	225.317,04	-
İznli İşçi Ücretleri	24.474,571	43.132,66
Toplam:	1.581.743,07	1.657.598,24
Sosyal Nakdi Ücretler		
Çocuk zamları	49.896,55	79.610,84
Doğum ve Ölüm Yardımları	10.052,04	7.297,82
Maluliyet ve Ölüm Tazminatı	29.867,68	68.687,17
İşçi Kaza ve Meslek Hastalıkları Sigortası	11.830,72	21.039,79
Analık Sigortası	7.887,15	15.572,21
Toplam	109.534,14	202.257,83
Sosyal Ayni Ücretler		
Gidirme Masrafı	35.731,95	42.362,50
Yedirme	269.109,34	196.616,54
Dinlendirme (Spor)	2.332,43	1.947,47
Sağlık (revr masrafı)	19.363,29	37.779,89
Tedavi	25.403,86	21.732,66
Toplam	351.940,87	300.439,06
Genel Toplam	2.043.218,08	2.160.295,13

Kaynak: BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.19.

²⁰³ A.g.e., s.32

²⁰⁴ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.55,57.

Tabloda görüldüğü 1946-1947 yıllarında Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi'nde işçilere ücretleri dışında hasta ve kaza yardımları, fazla mesai ücreti, ikramiye, prim, fevkalade zam, izinli işçi ücretleri ödenmiştir. Ayrıca işçilere çocuk zamları, doğum ve ölüm yardımları, maluliyet ve ölüm tazminatları ödenmiş, kaza ve meslek hastalıkları sigortası ile analık sigortası yapılmıştır. Bunların yanında işçiler ücretsiz yedirilmiş, giydirilmiş, dinlendirilmiş (spor) ve işçilerin sağlık (revir) ve tedavi masrafları ödenmiştir. Aynı kuruluştaki çalışan memur ve müstahdemlere de ücret ve maaşları dışında çocuk zamları, doğum ve ölüm yardımları, emekliye iştirak hisseleri, ayni yardımlar ve tedavi masrafları ödenmiştir.²⁰⁵

1946-1947 yıllarında Sümerbank Deri ve Kundura Müessesesi'nde “sosyal nakdi ücretler” ile “sosyal ayni ücretler” toplamının, “esas nakdi ücretler”in yaklaşık üçte birine denk gelmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Sümerbank kuruluşlarında sosyal yardımlara çok önem verildiğini göstermektedir.

1946-1947 yıllarında Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi'nde aylıklı ustalara, aylıkları dışında fazla mesai, ikramiye, rasyonel prim, çocuk zammı, doğum ve ölüm yardımı, evlenme yardımı, fevkalade ikramiyeler ve senelik izin ücreti ödenmiştir.²⁰⁶

1946-1947 yıllarında Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi'nde memur, usta, müsdahdem ve işçilere aylıkları dışında fazla mesai ücretleri, hayat pahalılığı zammı, ayni yardım, çocuk zammı, doğum ve ölüm yardımı, fevkalade ikramiye, rasyonel çalışma primi, maden tazminatı, kasa tazminatı, hastalık ve kaza yardımı, izinli işçi ücretleri ödenmiştir.²⁰⁷

1946-1947 yıllarında Sümerbank Türkiye Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi'nde memur ve müsdahdemlere barem dâhili ve barem harici maaşları dışında pahalılık zammı, ayni yardım, fazla mesai, ikramiye, prim, doğum ve ölüm yardımları, çocuk zammı, kıymet muhafaza tazminatı, maden mıntika tazminatı ödenmiştir. Aynı kuruluştaki işçilere de ücretleri dışında nakdi ve ayni yardımlar ile birçok başka yardımlar yapılmıştır. Bu yardımlar arasında işçi kaza sigorta primi, analık sigorta primi, okul, teknik okul ve spor yardımları dikkat çekicidir.²⁰⁸

²⁰⁵ BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.14,19.

²⁰⁶ BUMH Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.17.

²⁰⁷ BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.8,10.

²⁰⁸ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.15.

1946-1947 yıllarında Sümerbank Ankara Çimento Limited Şirketi'nde de işçi ve memurlara fazla mesai ücreti, fevkalade ikramiye, rasyonel çalışma primi, çocuk zammı, doğum ve ölüm yardımı, maden-mesken zammı, kasa tazminatı, personel çalışma primi ve hastalık ücreti ödenmiştir. ²⁰⁹

Tablo 1.3. Sümerbank Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1946,1947 Yılları İşçi Ücretleri ve İşçi Yardımları

Nakit Ücretler	1946 Tutar (TL)	1946 Kişi Başı Aylık	1947 Tutar (TL)	1947 Kişi Başı Aylık
Ücret	11.620.150,41	74,40	4.217.093,28	86,21
Fazla Mesai	18.109,28	0,37	12.720,63	0,26
İkramiye	142.248,40	2,92	138.159,03	2,82
Fevkalade Zam	666.728,98	13,70	801.053,63	16,37
Prim	562.583,56	11,56	952.771,26	19,47
Çocuk Zammı	85.536,44	1,76	177.290,84	3,63
İşsizlik Tazminatı	224,83	-	830,21	0,02
Doğum, Ölüm Yardımı	14.607,03	0,30	5.463,50	0,11
Evlenme Yardımı	18.358,84	0,38	36.847,84	0,75
İzinli İşçi Ücreti	97.229,09	2,	143.562,23	2,93
Toplam	5.235.785,81	107,39	6.485.792,45	132,56
Aynı Yardımlar				
Kantin Masrafları	676.727,24	13,91	721.092,82	14,74
Elbise	68.154,58	1,40	88.491,23	1,81
Barındırma Masrafları	266.756,33	5,48	199.259,91	4,07
Toplam	1.011.683,15	20,79	1.008.843,96	20,62
Diğer Yardımlar				
Revir	290.118,04	5,97	303.078,78	6,20
İşçi Tedavi Masrafları	24.408,33	0,50	21.323,04	0,44
Hasta, Kaza Ücreti	54.429,89	1,12	41.207,18	0,84
İşçi Kaza Sigorta Primi	130.919,14	2,69	254.825,04	5,21
Analık Sigorta Primi	24.457,63	0,50	22.480,80	0,46
Okul	78.313,64	1,61	116.619,23	2,38
Teknik Okul	151.648,16	3,12	148.958,79	3,04
Spor	5.000	0,10	5.000	0,10
Toplam	759.298,83	15,61	913.492,86	18,67
Genel Toplam	6.996.722,79	143,79	8.408.129,27	171,85

Kaynak: BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, Ankara, 1948, s.15.

²⁰⁹ BUMH Sümerbank Ankara Çimento Limited Şirketi 1947 Yılı Raporu, s.3,7.

Sümerbank raporları incelendiğinde işçi ve memur aylıkları yanında ekstra prim ve zamların, sosyal güvenlik ödemelerinin ve sosyal yardımların tüm Sümerbank kuruluşlarında eksiksiz şekilde ödendiği görülmektedir.

Sümerbank kuruluşlarında yapılan düzenli denetimlerle kuruluşlardaki eksikler belirlenip düzeltilmeye çalışılmıştır. BUMH Sümerbank Raporlarının sonundaki “*Netice ve Teklifler*” bölümünde bazı Sümerbank kuruluşlarında çalışanların durumlarının iyileştirilmesi, işçi sigortalarının yaptırılması ve işçi primlerinin mutlaka ödenmesi istenmiştir. Örneğin, *Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi 1947 Raporu*’nda, “*Netice ve Teklifler*” bölümünde şöyle denilmiştir:

*“Hazırlanmakta olduğu anlaşılan ‘İhtiyarlık Sigortası Kanunu’ muvacehesinde Sümerbank camiası ve dolayısıyla Selüloz Sanayi Müessesesi’ndeki aylıklı ustalara ait birikmiş tekaüt hisselerinin ne şekilde bir muameleye tabi olacağının şimdiden tespiti gerekmektedir. (...) Bir işletmede istihsal primi bakımından üniteler arasında tefrik yapılması doğru olmayacağından tespit edilecek esaslar dâhilinde Kâğıt Fabrikası’ndan başka diğer ünitelerde çalışan işçilere de prim verilmesi zarururi görülür.”*²¹⁰

Sümerbank’ın çalışanlarına, maaşları yanında yaptığı çeşitli ödemeler ve sosyal yardımlar çok değerlidir. İyi bir iş bulup asgari geçim düzeyinde para kazanmanın ve temel giderleri karşılayıp aile geçindirmenin çok zor olduğu II. Dünya Savaşı ve sonrası dönemde Sümerbank’ın çeşitli ödemeleri ve sosyal yardımları birçok bakımdan çalışanların hayatını kolaylaştırmıştır.

Türkiye’de işçi ücretleri konusuna gelince; 1936 tarihli ve 3008 Sayılı “*İş Kanunu*”nun uygulandığı işletmelerde fazla çalışma ücretine belli bir zam öngörülmüştür. Kanuna göre işçilere, günlük fazla mesai için % 25 ile % 50 arasında zamlı ücret ödenecektir. (Md. 37/3). 1939’da kabul edilen “*Fazla Saatlerde Çalışma Nizamnamesi*” ile fazla çalışma ücretinin ne kadar ödeneceği konusunda işçilerle işverenlerin özgürce anlaşmalarına karar verilmiştir. Ayrıca ulusal bayramlarda, tatillerde çalışma ücretinin % 50 zamlı ödenmesi kararlaştırılmıştır. (Md.7). “*İş Kanunu*”nun 106. maddesi işçi sigortaları nedeniyle işçi ücretlerinde bir indirim yapılamayacağını öngörmüştür. 31 Ocak 1950’de 5518 sayılı kanunla “*eşit işe eşit ücret*” ilkesi kabul edilmiştir. Böylece aynı işi yapan

²¹⁰ BUMH Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.111.

kadın ve erkek işçilere cinsiyet ayrılığı nedeniyle farklı ücret verilemeyeceği hükmüne bağlanmıştır.²¹¹

Sümerbank kuruluşlarında işçi ücretlerinin belirlenmesine büyük özen gösterilmiştir. Bu bağlamda 1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”nda Sümerbank kuruluşlarındaki “ücret politikası” çok ayrıntılı biçimde belirlenmiştir.

Buna göre;

“1. Ücret sistemlerinin, işletmelerin yapılarına uygunlukları bakımından tespit, takip ve uygulanması

2. Ücret hadlerinin tespiti ve takibi

a) Ücret hadlerinin savaş ve barış zamanlarına göre yeni geçinme masrafları endeksleriyle belirlenmesi ve uygulanması

b) Ücret hadlerinin belirlenmesinde göz önünde tutulacak çeşitli esasların takibi;

aa. İşin çokluğu

bb. İşin niteliği

cc. İşçilerin kıdem ve iş kabiliyetleri

çç. Teknik gelişmeler.

3. Ücretler üzerine işçinin elinde olmayan teknik, ekonomik, sosyal çeşitli faktörleri tespit ve önleme faaliyeti:

a) İşletme malzemelerinin azlık ve yokluğu

b) Ham madde nitelik ve miktar yetersizliklerinde

c) Üretim programı değişikliklerinde

ç) İş değiştirmelerinde

d) Tecrübeler, revizyonlar, etüdler sırasında.

4. İşçi ücret baremi:

²¹¹ II. Dünya Savaşı koşullarında çalışanların gelirlerini artırmak için bazı kanunlar çıkarılmıştır. Örneğin, 1942’de “Memur ve Müstahdemlere Verilecek Fevkalade Zam Hakkında Kanun” ile bu kesimlere %15 ile % 25 oranında zam yapılmıştır. Ayrıca memurlara 1942 sonunda elbiselik kumaş ve ayakkabı, 1943 sonbaharında da bir aylık maaşları tutarında ikramiye verilmiştir. 1944 yılı ortalarında çıkarılan bir kanunla da zor bulunan bazı maddelerin kamu personeline ücretsiz dağıtılması veya bedellerinin ödenmesi kararlaştırılmıştır. 1944’te çalışanlara çocuk yardımı verilmeye başlanmıştır. İş Kanunu’nun 32. maddesi gereği 1951 yılından itibaren asgari ücret belirlenmeye başlanmıştır. 9 Ağustos 1951’de “İşçilere Hafta Tatili ve Genel Tatil Günlerinde Ücret Ödenmesi Hakkında Kanun” kabul edilmiştir. Böylece tatil günlerinde de işçilere yarım ücret ödenmeye başlanmıştır. 8 Haziran 1956 tarihli ve 6734 sayılı bir kanunla bu yarım ücret tam ücrete çıkarılmıştır. 1953’te ve 1956’da kabul edilen iki ayrı kanunla da işçilere yılda birer aylık gelirleri tutarında ikramiye verilmesi kabul edilmiştir. (Koç, a.g.e., s. 118-120.)

Zaman ücreti ile çalışan işçilerin terfilerinde dikkate alınacak esasların sanayi şubelerine göre belirlenmesi, akort ücret saatlerinin takip ve kontrolü

5. Ücret sistemlerinin sosyalleşmesine yönelik tedbirler:

- a) Ücret belirlenirken işçilerin aile durumlarını dikkate almak
- b) Yeni alınacak işçileri tercihen fabrikada çalışan işçi ailelerinden seçmek

6. Ücretlere etki eden ekonomi dışı unsurların tespit ve ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetler:

- a) Vergi oranlarının olumsuz etkileriyle
- b) İhtiyarlık halleriyle
- c) Üretimi tamamlanmış malların dağıtımı suretiyle

7. Prim tatbikatı

Üretim, bakım, temizlik, devam vb. çeşitli primlerin tespit ve uygulanmasına ait faaliyetler.”²¹²

Ayrıca yine “Sümerbank Mesleki ve İhtimai Teşkilat Planı”nda “Mesleki ve İhtimai Teşkilat (Sosyal İşler) Planı” başlığı altında “birinci sene yapılacak sosyal işler” sıralanırken “ücret politikası” konusunda şu kararlara yer verilmiştir:

“1. Ücretlerin, mahalli geçinme endeksleri yapılarak kontrolü ve asgari ücret hadlerinin etüdü

2. Ücretler üzerine etki eden ve işçinin sebep olmadığı teknik, ekonomik ve sosyal çeşitli etkenlerle mücadele

3. Zaman ücretlerinin bareme bağlanması

4. Ücretlere etki eden ekonomi dışı unsurlarla mücadele

5. Ücretleri sosyalleştirme faaliyeti.”²¹³

Görüldüğü gibi “Sümerbank Mesleki ve İhtimai Teşkilat Planı”nda ücret politikası en ince ayrıntısına kadar belirlenmiştir. Sümerbank’ta “ücret hadlerinin, savaş ve barış zamanlarına uygun biçimde yeni geçinme endekslerine göre belirlenmesi” kararlaştırılmıştır. “Ücret sisteminin sosyalleşmesinden” söz edilmiş ve bu bağlamda “ücretler belirlenirken işçi ailelerinin durumlarının dikkate alınması” öngörülmüştür. “Yeni işe alınacak işçilerin tercihen fabrikada çalışan işçi ailelerinden seçilmesi” önerilmiştir. Bu yaklaşım, Sümerbank’ın ücret politikasının, sadece ekonomik amaçlar

²¹² Ana Hatlar İle Sümerbank Mesleki ve İhtimai Teşkilat Planı, s.7-8.

²¹³ A.g.e., s.22.

taşımadığını, sosyal amaçlar da taşıdığını göstermektedir. Sümerbank'ta ücret politikası belirlenirken devletçi ve halkçı bir yaklaşımla hareket edilmiştir. Sümerbank, II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarında ücret politikasını belirlerken fabrikanın kâr etmesinden çok, üretimin devam etmesini ve işçi, memur çalışanların geçimlerini sürdürebilmelerini amaçlamıştır.

1947'de işçi ücretleri konusunda işçi lehine çok önemli bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre 16 Haziran 1947'de işçi gündeliklerinin 200 kuruşa kadar olan kısmının iktisadi buhran, kazanç ve muvazene vergilerinden muaf tutulmasını öngören 5088 sayılı kanun yürürlüğe girmiştir.²¹⁴ Böylece işçilerin önemli bir bölümü kazançlarından yapılan vergi kesintilerinden kurtulmuştur.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçilirken Türkiye'de işçi ücretleri oldukça düşüktür. Osmanlı Devleti'nde 1913-1915 yıllarında çeşitli sanayi dallarındaki işçi gündelikleri 6,1 kuruş ile 16,9 kuruş arasında değişmekle birlikte ortalama 10-13 kuruş civarındadır.²¹⁵ Bu miktar kadın işçilerde 4-6 kuruşa, çocuk işçilerde ise 2-4 kuruşa kadar düşmektedir.²¹⁶

Erken Cumhuriyet Döneminde bazı Sümerbank fabrikalarındaki işçi ücretleri şöyledir: 1939 yılı itibariyle Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'ne bağlı Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli fabrikalarında -hastalık ve kaza ödemeleri hariç- işçilere ortalama aylık 23,50 lira ödenmektedir. Bu fabrikalarda bir işçinin yıllık kazancı ortalama 254,22 liradır. 1939 yılında Sümerbank Birleşik Yün İpliği Müessesesi'nde işçi başı saat ücretleri ortalama Bünyan'da 12,70 kuruş, Defterdar'da 17 kuruş, Hereke'de 14,80 kuruş, Merinos'ta 9,70 kuruştur. Buna göre bu fabrikalarda ortalama aylık işçi ücretleri Bünyan'da 24,38 lira, Defterdar'da 32,64 lira, Hereke'de 28,41 lira, Merinos'ta 18,62 liradır. 1940'ta Nazilli Basma, Kayseri Bez, Adana Mensucat, Adana Çırçır ve Prese, İzmit Kâğıt, Beykoz Deri ve Kundura ve Defterdar Yünlü fabrikalarında çalışan 10.000 işçinin aylık kazanç ortalamaları, vergiden sonra, % 52'sinin 12-24 lira arasında, % 36'sının 24-30 lira arasında, % 7'sinin 30-50 lira, % 5'inin de 50 lira üzerindedir. 1940'ta Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nda işçi başı aylık ücret ortalama 38,55 lira, işçi başı yıllık ücret ise 462,64 liradır. İşçilerin günlük 80 kuruşa kadar

²¹⁴ T.C. Resmi Gazete, 21.06.1947, S.6638, s.12528.

²¹⁵ Eldem, a.g.e., s.209.

²¹⁶ Gülmez, a.g.m., s.54.

olan kazançları vergiden muaftır. Yapılan değerlendirmeye göre eşi ve çocuklarıyla birlikte fabrikada çalışan bir işçi ailesinin rahat bir şekilde geçinebileceği belirtilmiştir.²¹⁷

1938- 1939 yıllarında işçi ücretleri genellikle günlük 100 kuruş ile aylık 20-30 lira arasında değişmektedir. 1938 yılında Türk işçisinin ortalama aylık geliri 26,78 lira civarındadır. Y. N. Rozaliev, bu kazancın asgari yaşam standardını karşılamadığını belirtmiştir.²¹⁸

Bazı Sümerbank işletmelerinde ilk dönemlerde işçi ücretleri oldukça düşüktür. Örneğin, CHP Kayseri Bölge Müfettişi Ağâh Sırrı Levend'in 1942'de hazırladığı raporlara göre Kayseri Dokuma Fabrikası'nda saat başı işçi ücretleri ortalama 6 kuruştur. Fabrikada ayda 60-70 lira maaş alan nitelikli işçiler olmakla birlikte bunların sayıları oldukça azdır.²¹⁹

II. Dünya Savaşı nedeniyle artan hayat pahalılığına karşı hükümet tüm çalışanların ücretlerini artırmıştır. 28 Ocak 1942'de 4178 sayılı “*Memur ve Müstahdemlere Verilecek Fevkalade Zam Hakkında Kanun*” kabul edilmiştir. 1 Şubat 1942'de yürürlüğe giren bu kanuna göre aylık 100 TL'ye kadar ücret alan memurlara % 25, 100 TL'den 170 TL'ye kadar ücret alanlara % 20, 170 TL'den daha yüksek ücret alanlara ise % 15 “olağanüstü zam” verilmesi kabul edilmiştir. Ayrıca dört ve daha fazla çocuğu olanlara da dördüncü çocuktan itibaren çocuk başı ayda 2,5 TL zam verilmesi kararlaştırılmıştır.²²⁰ 1942 tarihli 4178 sayılı kanunla memurlara yapılan “olağanüstü zamlardan” işçilerin de yararlanması öngörülmüştür.

II. Dünya Savaşı sırasındaki yüksek enflasyondan işçilerini korumak isteyen Sümerbank, “*Hayat şartlarının mütemadi yükselmesi karşısında güç bir duruma düşen işçilerin*” durumlarını iyileştirmek için çeşitli işçi kategorilerine % 10'dan % 60'a kadar değişen oranlarda zamlar yapmıştır.²²¹ Örneğin, 1939-1949 arasında Sümerbank Defterdar Fabrikası'nda aylık asgari ücret 10 liradan 50 liraya; aylık azami ücret ise 80 liradan 260 liraya yükselmiştir.²²² Sümerbank'ta işçilere ödenen ortalama ücretler, 1939 yılı 100 sayılacak olursa, 1947 yılında 392'ye çıkmıştır.²²³ Sümerbank'ta işçi, memur çalışanlara

²¹⁷ Tuna, a.g.e., s.259-261.

²¹⁸ A.g.e., s.261.

²¹⁹ Yiğit Akın, “Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı”, *Tarih ve Toplum*, Güz 2005, S.2, s.84.

²²⁰ TBMM ZC, D.6, C.23, 28.01.1942, s.155; KD, C.23, 29 Kânunusani 1942, s.117.

²²¹ Fındıkoğlu, a.g.e., s.26.

²²² A.g.e., s.37.

²²³ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, Kulen Basımevi, İstanbul, 1948, s.55.

yapılan yüksek zamlarla 1939-1947 yılları arasında hayat pahalılığı karşılanmaya çalışılmıştır.

Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank işletmelerindeki işçi kazançlarını sadece normal ücretlerle değerlendirmemek gerekir. Çünkü işçilere, saat ücretleri dışında – daha önce örneklendirildiği gibi- önemli miktarlarda sosyal yardım ve çeşitli ödemeler yapılmıştır. Sümerbank'ta sosyal yardımların oranı da giderek artmıştır. Örneğin, Sümerbank kurulurken 1933'te işçilere toplam 4.000 lira ve işçi başı toplam 1 lira sosyal yardım harcaması yapılmışken, 1942'de toplam 1.500.000 lira ve işçi başı toplam 50 liraya yakın sosyal yardım yapılmıştır.²²⁴

Tablo 1.4. 1947 Yılında Sümerbank'ta İşçi Harcamaları; Ücretler ve Sosyal Harcamalar

Sosyal Harcamalar	TL
Hasta ve Kazalı İşçilerin Ücreti	169,244
İzinli İşçi Ücreti	573,061
İşçi Tazminatı	113,454
İşçilere Çocuk, Evlenme, Ölüm ve Doğum Yardımı	1.348,522
İçtimai Müessese ve Maksatlara Yardım	155,937
Sağlık Koruma Teşkilatı ve İşçi Tedavi Masrafları	248,833
İşçi Okuma (kurs ve okul) Masrafları	192,550
İşçi Yiyecek Masrafları	3.623,519
İşçi Giyecek Masrafları	513,548
Spor ve Sahalar ve Saire	365,118
İşçi Sigortaları Aidatı	939,701
Toplam	8.243,487

İşçi Ücretleri	TL
Müstahsil İşçi Ücreti	9.670,327
Zaman Esası Üzerine İşçi Ücreti	10.293,069
Yardımcı İşçi Ücreti	8.992,970
İşçi Primleri	2.306,469
İşçi Fazla Mesai Ücreti	960,776
Toplam	32.223,661
İşçi Ücretleri (%)	79,63
Sosyal Harcamalar (%)	20,37
Toplam (%)	100,00

Kaynak: Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.59; Makal, Ameleden İşçiye, s.135.

²²⁴ *Sümerbank, X'uncu Yıl, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943, s.237.*

Yukarıdaki tabloya göre 1947’de Sümerbank’ta işçi harcamalarının dökümüne bakılacak olursa, işçilere yapılan toplam harcamaların % 79,63’ünü işçi ücretlerinin, % 20,37’sini ise sosyal harcamaların oluşturduğu görülmektedir. Sümerbank’ta işçi başına yıllık sosyal harcama miktarı giderek artmıştır. Örneğin, 1933’te 0,50 TL olan sosyal harcama miktarı, 1947’de 300 TL’ye yükselmiştir.²²⁵

Sümerbank fabrikalarında 1947’de 27.500 işçiye 32.223.611 lira gündelik ödenmiş; bunun yanında ayrıca 8.243.487 liralık da çeşitli sosyal yardım yapılmıştır. Böylece bir yılda işçilere nakden ortalama 1.171 liradan başka 300 lira daha ödenmiştir. Bu hesaba göre yıllık işçi kazancı ortalama 1.471 liraya yükselmiştir. Bu paraya, çocuklu işçilere verilen zamlar ve evlenme yardımları da eklendiğinde Sümerbank’ın işçi ödemeleri daha da yükselmiştir.²²⁶

Fındıkoğlu, bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştır:

*“Türkiye’de içtimai emniyet tesislerinin 1946’da vücuda getirilmesinden çok önce hususi bir içtimai bir yardım cihazına esasen sahip olan Sümerbank mensucat müesseseleri, 1946’da İçtimai Emniyet Kanunlarının yahut Türkiye’de kullanılan tabirle İşçi Sigortaları Kanunlarının kabul ve tatbikinden sonra da bu içtimai yardım cihazını kısmen muhafaza etmişlerdir. Böylece işçi eline geçen ve ücrete tekabül eden meblağdan başka olarak bu ücreti kabartacak başka unsurlar, aynı yardımlar ve hizmet tarzında ödemeler de mevcuttur...”*²²⁷

Sümerbank fabrikalarında işçilere yapılan ek ödemeler ve sosyal yardımlar Erken Cumhuriyet Dönemi sonrasında, 1950’lerde de artarak devam etmiştir. Örneğin, 1950-1951 yıllarında Sümerbank fabrikalarında işçilere aylık ücretleri, fazla mesai ücreti ve primleri yanında daha önce olduğu gibi çocuk zammı, işsizlik tazminatı, vefat ve işten ayrılma tazminatı, doğum, ölüm ve evlenme yardımı, maddi zararlar tazminatı, ikramiye, izinli işçi ücreti, hastalık ve kaza ücreti ile işçi sigorta primleri ödenmiştir. Ayrıca işçiler için önemli miktarlarda yedirme, giydirme, barındırma, revir, diğer tedavi, mesleki yetiştirme, okul ve spor masrafı yapılmıştır.²²⁸

²²⁵ Sümerbank, *Cumhuriyet’in 25’inci Yılı*, s.58-59; Makal, *a.g.e.*, s.134.

²²⁶ Sümerbank, *Cumhuriyet’in 25’inci Yılı*, s.55.

²²⁷ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s.22.

²²⁸ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.59.

Tablo 1.5. 1950,1951 Yılları Sümerbank Fabrikaları İşçi Harcamaları

İşçi Ücret ve Masrafları	1950 (Fiili Gider) (TL)	1951(Fiili Gider) (TL)
Nakdi Masraflar		
Ücret	35.262.293	41.714.976
Fazla Mesai Ücreti	404.625	177.503
Prim	2.732.245	4.950.576
Çocuk Zammı	3.718.252	3.756.581
İşsizlik Tazminatı	119.142	258.359
Vefat ve İşten Ayrılma T.	337.502	345.476
Doğum, Evlenme, Ölüm	237.869	306.309
Maddi Zararlar Tazminatı	41.844	47.879
İkramiye	241.727	511.820
İzinli İşçi Ücreti	1.044.025	1.411.065
Hastalık ve Kaza Ücreti	408.737	375.832
Toplam	44.548.261	53.856.358
Aynı Masraflar		
Yedirme Masrafı	4.051.075	4.565.302
Giydirme Masrafı	684.888	926.948
Barındırma Masrafı	525.292	438.128
Toplam	5.261.255	5.930.378
Diğer Masraflar		
Revir Masrafları	1.281.698	1.265.751
Diğer Tedavi Masrafları	356.524	288.307
İşçi Sigorta Primleri	2.160.194	3.506.256
Mesleki Yetiştirme ve		
Okul	392.814	333.276
Spor Masrafları	50.658	40.920
Toplam	4.241.888	5.434.510
Genel Toplam	54.051.404	65.221.246

Kaynak: BUMH Sümerbank 1951 Yılı Sümerbank Raporu, s.59

İlk olarak 1963'te uygulanmaya başlanan toplu iş sözleşmeleri sayesinde Sümerbank çalışanlarının ücretleri daha da yükselmiştir. Sümerbank'ta işçi maliyeti, 1963 yılına göre 1973 yılında; tekstil sanayide % 140, kimya ve toprak sanayide % 105, tüm Sümerbank camiasında ise % 139 oranında artmıştır.²²⁹

Sümerbank kuruluşlarında işçilere normal ücretler yanında yapılan diğer ödemeler ve sosyal yardımların miktarı, -işçinin normal ücreti, 100 kabul edilirse- 1963'te % 115 oranında, 1974'te ise % 142 oranında artmıştır. Başka bir ifadeyle normal ücreti ayda

²²⁹ Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank, s.256.

1.000 lira olan bir Sümerbank işçisinin aylık kazancı, diğer ödemeler ve sosyal yardımlarla birlikte yüzde yüzü geçen bir artışla 2.420 liraya yükselmiştir.²³⁰

1963-1974 yılları arasında Sümerbank işçilerine ödenen sosyal yardım miktarları rekor düzeyde artmıştır.

Tablo 1.6. 1963-1974 Yıllarında Sümerbank Fabrikalarında İşçilere Ödenen Sosyal Yardımlar.

Sosyal Yardımlar	1963 Yılı (TL)	1974 Yılı (TL)
Çocuk Zammı	7.275.492	17.870.123
Evlenme Yardımı	514.999	4.030.693
Kıdemli İşçiliği Teşvik İkramiyesi	1.566.099	13.407.389
Yiyecek ve Giyecek Yardımı	17.002.100	76.157.868

Kaynak: Şükran Bilgin ve Tuncer Demirdelen, “42. Kuruluş Yılında Türk İşçisi ve Sümerbank”, Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, S.157, C.14, s.21.

Yukarıdaki tabloya göre Sümerbank fabrikalarında 1963-1974 yılları arasında yaklaşık olarak çocuk zammı % 137; evlenme yardımı % 682, kıdemli işçiliği teşvik ikramiyesi % 756, yiyecek ve giyecek yardımı % 347 oranında artırılmıştır.

Erken Cumhuriyet Döneminde KİT’lerde çalışan işçilerin ücretleri özel sektördeki işçilere göre genel olarak daha yüksektir.²³¹ Örneğin, 1938-1954 yılları arasında İstanbul’da mensucat sanayide çalışan işçilerin ücretlerine bakıldığında devlette çalışan işçilerin, özelde çalışan işçilere göre daha yüksek ücret aldıkları görülmektedir. Kamudaki ücretler, özel kesim+kamu ortalamasından 1938’de % 15,7, 1942’de % 86,51, 1946’da % 34,16 oranında daha yüksektir.²³² Ayrıca devlette çalışan işçilere yapılan sosyal yardımlar özelde çalışanlara göre çok daha fazladır. KİT’lerde çalışan işçiler, uzun yıllar boyunca, özel sektörde çalışan işçilere göre neredeyse her bakımdan çok daha iyi koşullara sahip olmuştur. “Devlet sektöründe işçilere tanınan maddi olanaklar (ücret, çalışma koşulları, iş güvencesi, sosyal yardımlar...), genellikle 1970’lere kadar, özel sektörden daha yüksektir.”²³³ Sümerbank kuruluşları, yıllar boyunca, işçilerine olabildiğince iyi ücretler vermesinin yanı sıra, çeşitli ek ödemeler ve sosyal yardımlar yaparak işçilerinin hayat

²³⁰Şükran Bilgin ve Tuncer Demirdelen, “42. Kuruluş Yılında Türk İşçisi ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.14, S.157, s.22.

²³¹ Makal, a.g.e., s.47-48; Fındıkoğlu, a.g.e., s.20,22,37.

²³² Makal,a.g.e., s.132-134.

²³³ Ahmet İnsel, “Devletçiliğin Anatomisi,” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.423.

şartlarını iyileştirmiştir.²³⁴ Bu durum –bazen iddia edildiği gibi- fabrikalara zarar ettirmemiş; tam tersine fabrikalarda işçi sürekliliğinin sağlanmasına, üretimin artmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank'ta oldukça erken dönemde “sosyal sigorta” niteliğinde özel birlikler kurulmuş, işçilere çeşitli sosyal güvenceler sağlanmıştır. Sümerbank fabrikalarında işçilere aylık ücretleri dışında mesken zammı, fevkalade ikramiye, prim, fevkalade pahalılık zammı, ayni yardım, evlilik yardımı, doğum yardımı, çocuk zammı ve aile yardımı yapılmış, hastalık ve tedavi giderleri karşılanmış, ölüm tazminatı, tekaüt (emeklilik) aidatı, sosyal giderler ve harcırahlar ödenmiştir. İşçilere ücretsiz yiyecek ve giyecek verilmiş, barınak sağlanmış, yıllık ücretli izin verilmiş, haftalık ve yıllık tatil hakkı tanınmış, işçi kampları düzenlenmiştir. Sümerbank'ta işçilere yapılan sosyal yardımların miktarı, işçi ödemelerinin ortalama üçte birine yaklaşmıştır.

Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de genelde işçilerin sendikal hakları sınırlandırılmış olsa da sosyal hakları geliştirilmiştir. Ancak Karpaz, Türkiye’de 1945’e kadar işçi meselesinin “*insani boyutunun ihmal edildiğini*” ileri sürmüştür:

*“Genel olarak denilebilir ki, Cumhuriyet’in doğuşundan 1945 yılına kadar Türkiye’de işçi, devletçiliğe ve ona bağlı sosyal siyaset iddiasına rağmen, sadece üretimin bir unsuru sayıldı. İşçi meselesinin insani cephesi ihmal edildi...”*²³⁵

Bu dönemde özel sektör için böyle bir yargıya varılabilir, fakat KİT’ler için bunu söylemek zordur. Örneğin, 1930’larda kurulmaya başlanan Sümerbank fabrikaları, sadece üretim birimlerine sahip “kâr amaçlı” sanayi tesisleri değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel altyapıya sahip “insan odaklı” işletmelerdir. Bununla birlikte KİT’lerde 1945’e kadar sosyal politikaların “yetersiz kaldığı” söylenebilir. Bu nedenledir ki Sümerbank, 1944 yılında bir “sosyal teşkilat planı” hazırlamıştır.

²³⁴ Sümerbank, çalışanların ücretlerinden, yan ödemelerinden ve ikramiyelerden şu kesintileri yapmıştır: **1. Emekli Keseneği:** İşe giren çalışanlardan bir defa esas aylık ücretlerinin % 25’i oranında Emekli Sandığı için yapılan kesintidir. Ayrıca çalışanlardan her ay derece ve kademe tutarı üzerinden % 8 emekli adiatı ile başka bazı kesintiler yapılmıştır. **2. Gelir Vergisi:** Personel ücretlerinden değişik oranlarda kesilen vergidir. **3. Damga Vergisi:** Personelin ücret tutarından % 4 oranında kesilen vergidir. **4. Mali Denge Vergisi:** Personel ücretinden kesilen % 3 oranındaki vergidir. (Sümerbank Personel Rehberi, s.63-64.)

²³⁵ Kemal H. Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.199.

4. Sümerbank Fabrikalarının Sosyal ve Kültürel Altyapısı

Osmanlı Devleti'nde fabrikalar, işçilerin temel ihtiyaçlarını karşılayacak belli başlı sosyal donatılardan yoksundur. İşçiler fabrikalarda genelde çok kötü koşullarda çalışmak zorunda kalmıştır. Örneğin, 1920-1921 yıllarında yapılan “İstanbul Sosyal Anketi” kapsamında İstanbul’da ziyaret edilen 2.850 işçinin çalıştığı 13 fabrikanın hem çalışma şartlarının hem de çalışma ortamlarının çok kötü olduğu görülmüştür. Fabrika binaları yüksek değildir, binaların yangın merdivenleri yoktur. Fabrikalarda sosyal hizmetler yok denecek kadar azdır. 13 fabrikanın sadece birinde ilkel koşullarda bir kantin vardır; diğer fabrikalarda ise işçiler yemeklerini kendileri getirmektedirler. O zamanki mevcut “*Hıfzıssıhha Kanunu*” uyarınca her fabrikaya formaliteden ancak haftada bir defa doktor gelmektedir.²³⁶ Sosyal olanaklar bakımından İstanbul’daki bazı tütün işletmeleri nispeten daha iyi durumdadır. 1923’te İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası’nın oluşturduğu bir komisyon, İstanbul’un ekonomik durumu hakkında bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre kadın ve çocuk emeğinin fazlaca kullanıldığı İstanbul’daki bazı tütün işletmelerinde işçilere sıcak ve besleyici öğle yemeği verildiği, bazılarında doktor ve hastane bulunduğu, ayrıca amele sandığı ve sigorta gibi uygulamaların görüldüğü belirtilmiştir.²³⁷

Türkiye’de işçinin belli başlı sosyal olanaklara kavuşturulması konusu Kurtuluş Savaşı yıllarında gündeme gelmiştir. 1921’de “*Kömür Tozlarının İşçi Yararına Satılması Hakkındaki Kanun*” TBMM’de görüşülürken söz alan Ekonomi Bakanı Celal Bayar, bu konuda şunları söylemiştir:

“Biz öteki devletlerde olduğu gibi sermayeye verilen değer kadar, ameleye (işçiye) de değer vermek istiyoruz. Başka ülkelerde işçilerin çalıştıkları yerlerde okulları vardır. Sağlık kurallarına uygun evleri vardır. Hatta yıkanmaları bile sağlanmıştır. Düzenli hastaneleri vardır. Aldıkları gündeliklerle kolay geçinebilmeleri için ekonomik kuruluşları vardır. Kooperatifler kurulmuştur. Kazaya uğrayan işçilere kendi sandıklarından yardım sağlanmaktadır. Bizim işçilerimiz ise aç ve çıplaktırlar. Bazılarının üzerlerinde gömlek bile yoktur. Ne kalacak yerleri, ne giyecekleri, ne yakacakları vardır. Sözü edilen kömür tozları oralarda yığılıp durmaktadır. Bunları işçi kuruluşlarına verirsek, hiç olmazsa

²³⁶ Çavdar, a.g.e., s.125.

²³⁷ Tekeli ve İlkin., a.g.e., s.69.

ekmek paralarını kurtarırlar. Aldıkları 80 kuruş gündeliğin yarısı ekmek parası diye kesilmektedir.”²³⁸

Görüldüğü kadarıyla Ekonomi Bakanı Celal Bayar, daha 1921’de okulu, hastanesi, hamamı, kooperatifleri, sosyal yardımları olan, işçilere yiyecek, giyecek ve barınak sağlayan sosyal nitelikli çağdaş işletmelerden söz etmiştir. Ekonomi Bakanı Bayar’ın 1921’de hayalini kurduğu sosyal nitelikli çağdaş işletmeler, yine Bayar’ın Ekonomi Bakanlığı döneminde, 1933’ten itibaren BBYSP ile hayata geçirilmiştir.

10 Eylül 1921 tarihli ve 151 sayılı “*Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun*”un 1. maddesine göre ocak sahipleri her ocak civarında amele koğuşları ile hamam inşa edecektir. Kanunun 6. maddesine göre, hasta ve kaza işçilerin ücretsiz tedavi edilmeleri için maden civarında hastane, eczane ve diplomalı doktor bulundurulacaktır. Kanunun 13.maddesine göre de genç işçilere gece dersleri vermek üzere maden civarında bir okul yaptırılıp öğretmen bulundurulacaktır. 1921’de çıkarılan bu kanunda, maden işçileri için maden yakınlarında kurulması istenen amele koğuşları, hamam, hastane, eczane ve işçi okulu gibi sosyal birimler, 1930’larda BBYSP kapsamında kurulacak KİT’lerde, örneğin Sümerbank fabrikalarında eksiksiz biçimde hayata geçirilecektir.

Atatürk, 17 Şubat 1923’te İzmir İktisat Kongresi’nde yaptığı konuşmada şöyle demiştir: “*Bugün mevcut olan fabrikalarımızda ve daha çok olmasını temenni ettiğimiz fabrikalarımızda kendi amelemiz (işçimiz) çalışmalıdır. Müreffeh ve memnun olarak çalışmalıdırlar ve bütün bu saydığımız sınıflar aynı zamanda zengin olmalıdır ve hayatın hakiki lezzetini tadabilmelidirler ki, çalışmak için kudret ve kuvvet bulabilsinler...*”²³⁹

1923’te, kendi fabrikalarımızda kendi işçilerimiz “*müreffeh ve memnun olarak çalışmalıdırlar*” ve “*hayatın hakiki lezzetini tadabilmelidirler*” diyen Atatürk, 1929’da *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabının taslak notlarında ise işçilerin bulaşıcı hastalıklara karşı korunması, yaşlılığa, kazalara karşı sigortalanması ve çalışanlar için ucuz evler yapılması gerektiğini belirtmiştir.²⁴⁰

²³⁸ TBMM. ZC, D.7, C.10, 18.04.1337, s.27-28.

²³⁹ ATABE, C.15, s.147.

²⁴⁰ ATABE, C.23, 4.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.64.

1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde, 250 işçi çalıştıran fabrikalarda dispanser, hastane, büyük işletmeler yakınında da işçiler için “sıhhi evler” yapılmasına karar verilmiştir.²⁴¹

1930'larda “Hıfzıssıhha Kanunu” ve “İş Kanunu” gibi kanunlarla fabrikalarda işçilerin en temel ihtiyaçları karşılanmak istenmiştir. Bu konuda KİT'lerin özel teşebbüse örnek olması amaçlanmıştır.

KİT'ler sadece çalışanlarının sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını değil, çalışanlarının ve halkın sosyo-kültürel ihtiyaçlarını da karşılamak istemiştir. Bu nedenle KİT'ler sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bir kalkınma ve çağdaşlaşma projesidir. Aydemir, ülkenin KİT'lerle uygarlaştırılmak istendiğini şöyle ifade etmiştir:

- “ - Sanayi tesislerini memleketin içlerine, uzak köşelerine yaymak,
- Modern, uygar, ileri yerleşme ve hayat tarzını memleketin uzak köşelerine kadar götürerek etrafa ileriliğin, uygarlığın örneklerini vermek,
- Gerek teknik, gerek işletme alanlarında büyük ölçüde işler içinde ve çok sayıda eleman yetiştirerek ileride bunların özel teşebbüs sahasında, teşkilatlıklarına, önderliklerine imkân vermek. İktisadi devlet teşekküllerini milli ekonominin bütün branşları ve sektörleri için bir mektep halinde geliştirmek,
- İşletme muhasebesi, doğu hesap, modern işletmecilik bakımından organizasyon sahalarında örnekler vermek, uzmanlar yetiştirmek ve tam istihdam, tam randıman alanları ile dürüst vergi hesabı alanında örnek olmak ve gelenek yaratmak.
- Yönetici, müstahdem ve işçiyi, yalnız hizmetlerinden faydalanılıp hayatları ile ilgilenilmeyen kör iş kuvvetleri halinde almayıp, onların lojman, günlük hayat, sıhhat, eğitim ve çocuklarının bakımı ile spor işlerine ve toplu eğlencelerine kadar saran bütün sahalarda insanca yaşamalarını ve gelişmelerini sağlamak ve bu alanda özel teşebbüse örnek olmak... ”²⁴²

Aydemir'in ifadesiyle KİT'lerin kuruluş amacı sadece ekonomik kalkınma değil, aynı zamanda “modern, uygar yerleşme ve hayat tarzını” ülkenin uzak köşelerine kadar götürmektir. Ayrıca KİT'lerin teknik ve işletme alanlarında yetiştireceği elemanlarla “milli ekonomi okulu” olarak gelişmesi amaçlanmıştır. En önemlisi de KİT'ler, çalışanların sadece emeğinden faydalanılan işletmeler değil, barınmadan eğitime, sağlıktan spora,

²⁴¹ İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.53.

²⁴² Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, C.1, s.446.

kültür sanattan eğlenceye kadar çalışanların “*insanca yaşamalarını ve gelişmelerini*” sağlayacak sosyal politikalarıyla da özel sektöre örnek kuruluşlar olarak tasarlanmıştır.

Erken Cumhuriyet Döneminde sosyo-kültürel özellikleriyle dikkat çeken ilk fabrika, 1926’da Kırklareli Alpullu’da kurulan Alpullu Şeker Fabrikası’dır. İşçileri için fabrika konutlarına ve onlara bağlı çok sayıda sosyo-kültürel donatıya sahip Alpullu Şeker Fabrikası’nda fabrika binası dışında, işçi evleri ve onların etrafında itfaiye binası, hastane, lise ve ilkokul binaları, seralar, sıra dükkânlar, yemekhane, balo solunu, restoran, Büyük Köşk, Ergene Köşkü, basketbol sahası, futbol sahası, yüzme havuzu, Türkiye’nin ilk mini golf sahası, spor salonu, sinema salonu, çamaşırhane gibi sosyal donatılar ile çeşitli depo ve atölyeler vardır. Fabrikanın sosyal alanları haftasonları ve özel günlerde yöre halkının kullanımına da açıktır.²⁴³

Şekil 1.2. Alpullu Şeker Fabrikası ve Bazı Sosyal Donatıları: Fabrika, Hastane, Sinema Salonu ve İlkokul

Kaynak: Sümerbank X’uncü Yıl, s.222; Mülayım, “Endüstri ve Estetiğin Kesişimi: Alpullu Şeker Fabrikası Yerleşkesi-Ergene Köşkü ve Donatıları”, s.224.

²⁴³ Ali Mülayım, “Endüstri ve Estetiğin Kesişimi: Alpullu Şeker Fabrikası Yerleşkesi-Ergene Köşkü ve Donatıları”, *Journal of Awareness*, C.2, 1 Eylül 2017, S.35, s.222-223.

Türkiye’de sosyo-kültürel fabrikaların en başarılı uygulamaları ise BBYSP kapsamında, 1930’lardan itibaren Sümerbank tarafından hayata geçirilecektir.

Türk modernleşmesinin özü, ulus devletin inşası ve yeni ulusal kimliğin oluşturulmasıdır. Bu amaçla toplumu çağdaşlaştıracak devrimler yapılırken mekânlar da çağdaş bir yaklaşımla yeniden kurgulanmıştır. Bu kapsamda Ankara başta olmak üzere Anadolu’da pek çok kent modern bir anlayışla yeniden biçimlendirilmiştir. Zeybekoğlu’nun ifadesiyle “Cumhuriyetin ulusal modernleşme projesi, aynı zamanda ulusal bir kimliğin kentsel ve mimari semboller yoluyla inşasını hedeflemiştir.”²⁴⁴

Cumhuriyet modernleşmesini, “akılcı-evrenselci ve aydınlanmacı boyut”, “ekonomik boyut”, “ulus devlet ve temsili demokrasinin kurumsallaşması boyutu” ile “haklarının ve sorumluluklarının bilincinde özgür yurttaş boyutu” diye dört boyutlu bir değişim süreci olarak adlandıran Tekeli’ye göre Türkiye Cumhuriyeti’nin “modernite projesi” büyük ölçekli bir kentsel gelişim projesidir. Cumhuriyet, ülkeyi ulus devlet haline getirirken kentleri de “modernitenin mekânı (place)” olarak yeniden düzenlemiştir.²⁴⁵ Çağdaş Türkiye, modern mimariyle şekillenmiş modern sanayi kentleriyle kendini göstermiştir.

Erken Cumhuriyet Döneminde modernleşmenin ön şartı sanayileşme ve ekonomik kalkınma olarak görülmüştür. Bu doğrultuda ülke genelinde modern bir anlayışla demiryolları, istasyonlar, silolar ve fabrikalar inşa edilmiştir. BBYSP kapsamında kurulan KİT’ler, Anadolu’da çağdaş fabrika yerleşkeleri kurmuştur. Dönemin en büyük KİT’i Sümerbank, ülkenin değişik yerlerinde kurduğu sosyo-kültürel nitelikli fabrika yerleşkeleriyle bu konuda öncü olmuştur. Sümerbank fabrikaları, sadece birer sanayi kuruluşu olmakla kalmamış, çalışanların konuttan okula, kreşten hastaneye, sinemadan tiyatroya kadar her türlü ihtiyacının karşılandığı sosyo-kültürel işletmeler olmuştur.²⁴⁶ Sümerbank fabrikaları modern mimarileri, yüksek ve geniş çalışma alanları ve her türlü sosyal, kültürel birimleriyle Türkiye’ye dağıtılmıştır. Cumhuriyeti kuranlar, “Sümerbank Modeli” ile Türkiye’de ekonomik kalkınmayı ve çağdaşlaşmayı birlikte ele almışlardır.

²⁴⁴ Senem Zeybekoğlu, “Erken Cumhuriyet Döneminde Sanayi Komplekslerinin Mekânsal Analizi: Nazilli, Kayseri, Bursa, Eskişehir, “*Fabrika’da Barınmak*, Der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.215.

²⁴⁵ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması”, *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.106, 111.

²⁴⁶ Burak Asiliskender, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mimaride ‘Modern’ Kimlik Arayışı: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Bina Bilgisi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s.62.

Sümerbank'ın sosyo-kültürel nitelikli fabrika gerçeği, bizzat dönemin yetkilileri tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, Başbakan İsmet İnönü, 3 Nisan 1937'de Sümerbank Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nın temel atma töreninde bu gerçeği şöyle ifade etmiştir:

*“Bu müessese içtimai (sosyal) bakımdan da ayrıca dikkati celbedecek bir kıymeti haizdir. Burada çalışanların ikamet ve çalışma sıhhat şartları, mektep ihtiyaçları ayrıca hazırlanacak, bunlar için ayrı ayrı müesseseler kurulacaktır. Görüyorsunuz ki, Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları ile memleketin her safhada çok kıymetli olan başlıca ihtiyacına cevap verecek bir müessese kurmakla kalmıyoruz. Cumhuriyetçi ve milliyetçi Türkiye'nin manevi ve içtimai (sosyal) bir medeniyet ve kültür müessesesini de meydana getirmiş oluyoruz.”*²⁴⁷

İnönü konuşmasında, Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nda çalışanların “ikamet”, “sıhhat şartları”, “mektep ihtiyaçları” için ayrı ayrı müesseseler kurulacağını belirterek, fabrikayı Türkiye Cumhuriyeti'nin bir “medeniyet ve kültür müessesesi” diye tanımlamıştır. İnönü'nün, bir Sümerbank işletmesinin temel atma töreninde söylediği bu sözler, Sümerbank işletmelerinin kuruluşlarından itibaren sosyo-kültürel niteliğe sahip fabrikalar olarak planlandığını göstermektedir. Fabrikalar sadece birer sanayi kuruluşu olarak düşünülmemiş, aynı zamanda çalışanların barınma, sağlık, eğitim gibi sosyo-kültürel ihtiyaçlarının karşılanacağı –İnönü'nün ifadesiyle- “manevi ve içtimai bir medeniyet ve kültür müessesesi” olarak düşünülmüştür.

1943'te Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen de meclis konuşmasında, fabrikalardaki işçilerin sağlık ve sosyal durumlarını iyileştirmek için harcadıkları çaba ve paranın küçümsenemeyeceğini belirterek, “Biz memleket dâhilinde sanayi kalkınmasını yaparken aynı zamanda bunun vesilesiyle de içtimai (sosyal) kalkınmamıza da büyük yardım ettiğimize kaniiz” demiştir.²⁴⁸

Sümerbank fabrikalarının sosyo-kültürel niteliği, daha fabrikalar kurulurken, basında da çokça vurgulanmıştır. Örneğin, Abidin Daver, 7 Nisan 1937'de Cumhuriyet gazetesinde yazdığı baş makalede, kurulan fabrikaların sadece birer sanayi kuruluşu değil, aynı zamanda “birer medeniyet santrali” olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Türkiye'nin endüstrileşmesi, yalnız bir kısım sanayinin memlekette kurulmakta olmasından ibaret, alelade bir iş değildir; bir temdin, bir medeniyeti yayma işidir. Yurdun uzak köşelerinde

²⁴⁷ “Fabrikanın Temeli Atıldı”, *Kurun*, 4 Nisan 1937, s.4.

²⁴⁸ TBMM ZC, D.7, C.2, 27.05.1943, s.279.

açılan bu fabrikalar, çöl ortasında kurulmuş birer medeniyet vahası, karanlıklar içinde ışık saçan birer medeniyet santralidir."²⁴⁹ Bir gün sonra, 8 Nisan 1937'de yine Cumhuriyet gazetesinde, "*Milli Endüstrinin Şiari*" başlıklı başka bir yazıda ise bir gün önceki cümlelere gönderme yapılarak, Türkiye'de kurulun fabrikaların "*medeniyet yuvası*", "*nur kaynağı*", "*hayat mektebi*", "*irfan yurdu*" oldukları anlatılmıştır.²⁵⁰ Yazıda, bizim fabrikalarımızın, kapitalist Batı'nın sadece üretim odaklı fabrikalarından farklı olarak bulundukları bölgelere "*medeniyet götürecekleri*" şöyle ifade edilmiştir:

"Bütün milli fabrikalarımıza, bilhassa devlet fabrikalarına düşen, Avrupa'nın kapitalist müesseselerinin fabrikalarından ayrı ve fazla olarak düşen bir vazife vardır ki, o da bulundukları muhiti medeniyetin nimetlerinden istifade ettirmektir.

Türk fabrikaları sadece ve yalnız iş çıkarmak için çalışan bir ticaret müessesesi değildir; fabrikalarımız kurulduğu muhitin mektebi, pazarı, doktoru, elektrik santrali, sineması, tiyatrosu, musiki salonu, spor sahası, her şeyi, etrafını maddeten ve manen aydınlatan, medenileştiren bir nur ve irfan kaynağı olacaktır.

*Endüstri sahasında büyük garp memleketlerinden tamamıyla ayrı bir tarzda çalışmamız lazımdır. Oralarda tek hedef işçiden azami randıman almaktır; bizde ise fabrika saltanat devirlerinin asırlarca karanlık içinde bıraktığı yurt ve yurttaş için bir talim ve terbiye müessesesi olmak mecburiyetindedir... Milli endüstrinin şiari şu olmalıdır: Memlekete yalnız işlenmiş mal değil, işlenmiş adam da yetiştirmek..."*²⁵¹

Cumhuriyet'in sosyo-kültürel fabrikaları, Abidin Daver'in ifadesiyle, birer sanayi kuruluşu olmanın ötesinde "*memlekete yalnız işlenmiş mal değil, işlenmiş adam da yetiştiren, yurt ve yurttaş için bir talim ve terbiye müessesesidir.*"

Erken Cumhuriyet Döneminde fabrika yerleşkeleri Türkiye'de "modern" kimliğin oluşturulmasına başat bir rol oynamıştır.²⁵² Asiliskender'in ifadesiyle, bu fabrikalar, "*üzerlerine çağdaşlaşma hedefinin yüklendiği kurtuluş simgeleri olarak görülmüştür.*"²⁵³ Fabrikalar, bu çağdaşlaşma görevini mimarileriyle ve yerleşim planlarıyla de en görünür biçimde yansıtmışlardır. Örneğin, Sümerbank'ın Nazilli, Kayseri, Malatya, Ereğli ve Bursa fabrikalarının hemen girişlerinde Cumhuriyet modernleşmesine özgü meydan ve bulvar ile

²⁴⁹ Abidin Daver, "Başvekilin Seyahatinde Göze Çarpan Mühim Nokta", *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1937, s.7.

²⁵⁰ Abidin Daver, "Milli Endüstrinin Şiari", 8 Nisan 1937, s.3. Yazının tamamı için bkz. Ek 26.

²⁵¹ Daver, *a.g.m.*, s.3.

²⁵² Burak Asiliskender, "Anadolu'da 'Modern' Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları", *Fabrika'da Barınmak*, Der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s. 111-112.

²⁵³ *A.g.m.*, s.115.

Atatürk imgesi göze çarpmaktadır. Bu fabrikaların girişlerinde toplanma alanları durumunda birer “Atatürk Meydanı” ve yeşil bir kuşakla çevrelenen birer “Atatürk Büstü” vardır.²⁵⁴ Fabrikaların girişindeki meydan-bulvar aksı ve Atatürk imgesi ile ulus devlete, çağdaş ve laik Cumhuriyet’e vurgu yapılmıştır.²⁵⁵ Bu fabrikalar yüksek bacalı, şed çatılı, çok pencereli, keskin hatlı modern mimarileriyle ve bol yeşil alanlarıyla kuruldukları bölgelerin en görünür çağdaş simgeleri olarak öne çıkmıştır.

Şekil 1.3. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Ana Kapı ve Giriş Bahçesi

Kaynak: Sümerbank, Cuhuriyetin 25’inci Yılı, s.90.

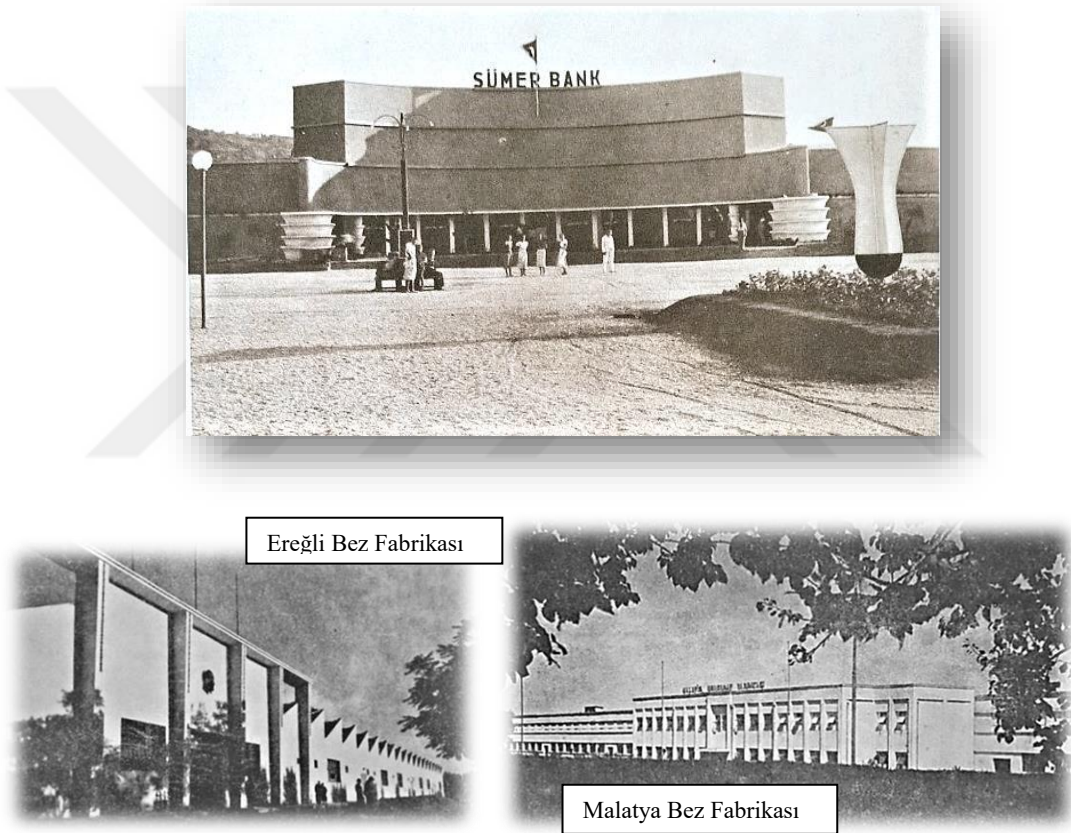
Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde, Batı’nın bilim-kurgu modern sanayi imgeleri basın yayın organlarında görülmeye başlanmıştır. Türkiye’de 1930’larda *Muhit* gibi popüler dergiler Amerikan teknolojisine dair fütüristik görüntüler yayınlamıştır. *La Turque Kemalist*’te çok sayıda fabrika, enerji santrali, köprü, baraj ve tarım aleti fotoğrafına yer verilmiştir. Bozdoğan, “*Etibank ve Sümerbank’ın Kemalizm’in fütüristik*

²⁵⁴ Özlem Arıtan, “Sümerbank Yerleşkeleri: Cumhuriyet Modernleşmesi’nin İdeolojik Varyasyonlarına İlişkin Mekânsal Bir Okuma”, *Fabrika’da Barınmak*, Der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.180, 209.

²⁵⁵ 1940’larda fabrikalarda “İnönü Büstü”ne de yer verilmiştir. Örneğin, 1947 yılında Bursa Merinos Fabrikası’ndaki “İnönü Büstü ve Kaidesi” 1.362,50 liraya mal olmuştur. (*BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.139.)

sanayi özlemini simgelediğini” belirtmiştir.²⁵⁶ Bozdoğan, Erken Cumhuriyet Döneminde modern mimarinin, “*Batılılaşmış, modern, laik yeni bir ulus yaratmaya yönelik bu radikal programın hem gözle görülür bir simgesi, hem de etkili bir aracı olarak ithal edildiğini*” ifade etmiştir.²⁵⁷ Bozdoğan, Türkiye’deki bu yeni yaklaşımı, -Scott’a gönderme yaparak- “*yüksek modernizm*” olarak adlandırmıştır.²⁵⁸ Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde kurulan Sümerbank fabrikaları, bu yüksek modernizmin en iyi örnekleri arasında yer almaktadır.

Şekil 1.4. Sümerbank’tan Modern Mimari Örnekler

Kaynak: Toprak, Sümerbank, s.62; Sümerbank X’uncu Yıl, s.47, 229.

Demir ağlarla birbirine bağlanmış fabrika yerleşkeleri, Cumhuriyet’in modern kentleri ile özdeşleşmiştir. Sümerbank fabrikaları, Cumhuriyet’in ilk modern sanayi

²⁵⁶ Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası, Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Mimari Kültür*, (Çev., Tuncay Birkan), Metis Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2015, s.133-135.

²⁵⁷ A.g.e., s.18.

²⁵⁸ James C. Scott’a göre yüksek modernizm, “*teknik ve bilimsel ilerlemelerin nimetlerinin, çoğunlukla devlet yoluyla, her türlü insani faaliyet alanına nasıl uygulanabileceğine ilişkin son derece kuşatıcı bir bakış açısıdır.*”(Bozdoğan, a.g.e., s. 17-18.)

kentlerinin planlanmasında öncü kuruluşlar olmuştur.²⁵⁹ Bu fabrikalarda yalnızca basma, kâğıt veya şeker üretilmemiş, buralarda “ulusal kimliğe” sahip “çağdaş yurttaş” inşa edilmek istenmiştir. Binlerce işçiyi tek bir çatı altında toplayan bu fabrikalarda çalışanlara aynı hedef doğrultusunda, kolektif biçimde, birlikte çalışarak aydınlık bir geleceğe ulaşma ideali aşılarmaya çalışılmıştır. Çalışanlarda “ulus bilinci”nin gelişmesi, “yurttaşlık bağı”nın güçlenmesi amaçlanmıştır. BBYSP kapsamında devletin kurduğu bu fabrikaların birçoğunun henüz büyük kent olarak adlandırılmayacak yerlerde, demir yolu ağları üzerindeki küçük kasabalarda kurulmuş oldukları görülür. Bu durumun ana nedeni, modernleşmenin etkilerini fabrikalar eliyle tüm ülkeye yayma isteğidir. Fabrikaların, kuruldukları bölgeleri her bakımdan kalkındırmaları, çağdaşlaştırmaları amaçlanmıştır.²⁶⁰

Fabrikalar, öncelikle kuruldukları kentlere sanayi ile birlikte yol, su, elektrik, telefon gibi altyapı hizmetlerinin gelmesini sağlamıştır. Tarımsal üretim biçiminin şekillendirdiği geleneksel yaşam tarzının egemen olduğu Anadolu’da fabrikalar yoluyla eski üretim ilişkileri ve eski yaşam tarzı değiştirilmek istenmiştir.²⁶¹ Belli büyük kentlere yoğunlaşmayıp Anadolu’ya dağıtılan Sümerbank fabrikaları, kuruldukları kentlere, modern mimariyi, yeni teknolojiyi, makineli üretimi ve buna bağlı olarak da yeni ve modern bir yaşam tarzını götürmüştür.²⁶² Böylece fabrikalar, kuruldukları kentleri geliştirip, değiştirip, modernleştirmiştir. Sümerbank’ın ilk Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer, bu gerçeği şöyle dile getirmiştir:

*“Devlet, Sümerbank eliyle nerede bir sınai tesis kurmuş ise oraya sayısız faydalar sağlamış, muhite öğretici bir mektep ve kalkındırıcı nimet kaynağı getirmiştir. Bunu söylerken, Karabük’ü, Kayseri’yi, Malatya’yı, Nazilli’yi, Bursa’yı ve İzmit’i düşünüyorum.”*²⁶³

Sümerbank yerleşkelerinde üretim birimlerinin yanında, sosyal ve kültürel birimlere yer verilmiştir. Sümerbank fabrikaları; lojmanları (bekâr pavyonları, vazife evleri, misafirhaneleri), hastaneleri, revirleri, kreşleri, emzirme odaları, okulları, okuma odaları, kütüphaneleri, sinemaları/tiyatroları, sosyal kulüpleri, çeşitli spor tesisleri, yüzme

²⁵⁹ Gizem Caner, “Erken Cumhuriyet Döneminde Kent ve Siyaset: Ulus İnşasının Mekânsal Politikaları”, *Atatürk, Zaman Mekân Yaşam*, Atayurt Yayınevi, Ankara, 2021, s.245.

²⁶⁰ Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.218-219,222-223.

²⁶¹ İnsel, *a.g.m.*, s.423-424.

²⁶² Bilge İmamoğlu, “Seyfi Arıkan ve Kömür İşçileri İçin Konut: Zonguldak, Üzülmüş ve Kozlu”, *Fabrika’da Barınmak*, Der., Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.133.

²⁶³ “İlk Genel Müdürümüz Nurullah Esat Sümer’in Düşünceleri”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.1, Temmuz 1961, S.1, s.6.

havuzları, hamamları, enerji santralleri, atölyeleri, ekonomaları, fırınları, yemekhaneleri, lokalleri ve yeşil alanları ile kuruldukları yerlerde birer modern yaşam merkezi olmuşlardır. Sümerbank, bu tesisler için büyük paralar harcamıştır.²⁶⁴ Sümerbank fabrikaları, sosyo-kültürel tesisleriyle fabrikanın ötesinde, birer kültür-uygarlık kurumudur. Dolayısıyla üretim birimlerinin yanında yukarıdaki türden sosyal ve kültürel birimlere sahip Sümerbank fabrikalarını “sosyo-kültürel fabrika” olarak adlandırmak mümkündür.

Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de sanayideki temel sorunlardan biri işçiyi fabrikaya bağlamak, yerleşik ve sürekli işçi oluşturmaktır. Fabrikalardaki çeşitli sosyal donatıların öncelikli amaçlarından biri işçiyi fabrikaya bağlamaktır. Celal Bayar, 1937’de yaptığı meclis konuşmasında bu gerçeği şöyle ifade etmiştir:

*“Bizde amele (işçi) vazifesine henüz sıkı bir surette bağlanmamıştır. Bu, endüstri için büyük bir tehlike olabilir. İşçi geliyor, evvela çırak olarak fabrikalarımızda ücret de vererek okutuyoruz. Fabrikaya geçiyor, orada iki, üç ay mükemmel çalışıyor, bir sabah bakıyorsunuz tezgâh boş; işlerini bu suretle grup halinde terk ederek köye dönenler de vardır. İşçinin işine sıkı bir suretle bağlanmamış olması endüstri için büyük bir tehlike olabilir. Bilhassa Zonguldak Kömür Havzası’nın randımanlarının düşük olmasının sebeplerinden birisi de budur. Bunun için tedbirlerimiz vardır. Fabrikalarımızın civarında (işçilerin) sıhhi (sağlık şartlı) ve memnuniyetle kalacakları ikametgâhlar (evler) yapmak, okutmak, sıhhi bir surette kendilerini göz önünde bulundurmak; yani köyde aradığını fabrika çevresine getirmek. Bu maliyetleri yükseltecektir, fakat bunların öyle sosyal yararları vardır ki, ileride fabrikalarımızın kalifiye işçi sahibi olmaları ve bir işçi jenerasyonunu yetiştirmeleri bakımından bu harcamaları seve seve yapma kararındayız ve bu doğrultudayız.”*²⁶⁵

Dönemin Ekonomi Bakanlarından Fuat Sirmen de 1943’teki bir meclis konuşmasında, fabrikalardaki sosyal olanakları artırarak işçileri fabrikaya bağlamak istediklerini söylemiştir:

*“Her kurduğumuz fabrikanın yanında o fabrikanın amelesini oraya bağlamak için gereken sıhhi ve içtimai ihtiyaçlarını karşılayıcı tesisleri vücuda getirmekten bir an fariğ olmamaktayız.”*²⁶⁶

²⁶⁴ Mebrure Yıldırım, “Sümerbank’taki İşçi-İşveren Münasebetleri İle İşçi Sorunları ve Sümerbank’ın Bu Konudaki Sosyal Politikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Haziran 1972, S.120, s.38.

²⁶⁵ TBMM ZC. D.5, C.18, 26 .05.1937, s. 287-288; Goloğlu, a.g.e., s.290.

²⁶⁶ TBMM ZC, D.7, C.2, 27.05.1943, s.279.

Fabrikalarda işçi sürekliliğini sağlamak için zamanla fabrikaların sosyal olanakları artırılmıştır. Örneğin, *BUMH Sümerbank 1943 Yılı Raporu*'nda Sümerbank'ta işçi sürekliliğini sağlamak amacıyla işçi evleri yapmak, işçi ücretlerini artırmak, işçilere elbise, ekmek ve sıcak yemek vermek gerektiği belirtilmiştir.²⁶⁷ Fabrikalardaki sosyal olanakların artması ile üretimin artması arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Örneğin, 1948'de *Sümerbank: Cumhuriyetin 25'inci Yılı* kitabında, Sümerbank'ta sosyal yardımlar yoluyla çalışanların hayat seviyesinin yükselmesi ile üretimin de artacağı belirtilmiştir.²⁶⁸

Erken Cumhuriyet Döneminde KİT yerleşkelerinde işçiye sıcak yatak, ücretsiz yemek, ücretli izin verilmiş; primler, ek ödemeler, çeşitli yardımlar yapılmış; konut, sosyal güvence, ücretsiz sağlık ve eğitim desteği gibi pek çok olanak sağlanmıştır. Buna rağmen işçiyi fabrikaya bağlamak kolay olmamıştır. Bu dönemde önceleri fabrikalardaki işçi devir oranları çok yüksektir.²⁶⁹ Örneğin, dönemin en büyük KİT'i Sümerbank'ta 1944 yılı içinde toplam 25.194 işçiden 23.578'i işten ayrılmıştır.²⁷⁰ Çıkış oranı % 93,58'e ulaşmıştır. Kayseri Bez Fabrikası'nda 1935-1940 arasında işçi sayısı tam 7 defa yenilenerek 19.761'e ulaşmıştır.²⁷¹ Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi'de işçi devri 1946'da % 74,8'e, 1947'de % 101'e yükselmiştir.²⁷² Türkiye Şeker Fabrikaları'nda 1940'ta işçi devir oranı % 300'e yaklaşmıştır. Diğer KİT'lerde de işçi devir oranları çok yüksektir. Örneğin, 1949-1950 yıllarında Guleman Şark Kromları İşletmesi'nde % 150-171, Ergani Bakır İşletmeleri'nde % 250 dolaylarında bir işçi devir oranı vardır. İşçi devir oranları özel sektörde de çok yüksektir. Örneğin, Mensucat Santral Fabrikası'nda işçi devir oranı 1947'de % 67, 1948'de % 64, 1949'da % 73'tür. 1953'te İstanbul Mensucat Sanayi'de işçi devir oranı % 72,5'tir.²⁷³ Zaman içinde başarılı sosyal politikalar sayesinde KİT'lerdeki işçi devir oranları giderek azalmış, 1950'lerden itibaren de işçi sürekliliği sağlanmıştır. Örneğin, Sümerbank'ta 1944'te % 93,5 olan işçi devir oranı, 1947'de % 51,7'ye, 1954'de ise % 19,7'ye gerilemiştir. Bu dönemde özel kesime göre kamu kesiminde işçi devir oranları yarı

²⁶⁷ *BUMH Sümerbank 1943 Yılı Raporu*, Ankara, 1944, s.48; Makal, a.g.e., s.129

²⁶⁸ *Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.59.

²⁶⁹ İşçi devri: "Bir işletmedeki işçi giriş ve çıkış hareketlerini gösteren orandır. İşçi devri aylık veya yıllık olmak üzere belli bir süre içinde iş yerine giren ve çıkan işçi miktarının aynı süre içindeki ortalama işçi sayısına oranlanmasıdır."

²⁷⁰ Bkz. *BUMH Sümerbank 1944 Yılı Raporu*, Ankara, 1945.

²⁷¹ Makal, a.g.e., s.124; Aytemur, a.g.e., s.237.

²⁷² *BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müesseseleri 1947 Yılı Raporu*, s.15.

²⁷³ Makal, a.g.e., s.124.

yarıya daha düşüktür. Örneğin, İstanbul’da 1958’de işçi devir oranı özel kesimde % 1,8 iken, kamu kesiminde % 0,6’dır.²⁷⁴

Önceleri işçi devrinin fazla olması işletmelerin tam kapasiteyle çalışmalarını zorlaştırmıştır. Bunu engellemek için, gelecekte işten ayrılmalar düşünülerek işletmelere gerekenden fazla işçi alınmış, bu da maliyetleri artırmıştır. İşçi devrinin fazla olması her şeyden önce nitelikli işgücünün yetişmesini güçleştirmiştir. Fabrikalarda kısa süre çalışan işçiler acemilikten kurtulamamıştır. Acemi işçiler ham madde israfına, üretimin azalmasına, iş kalitesinin düşmesine ve kazaların artmasına neden olmuştur.²⁷⁵

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde sanayideki en temel sorunlardan biri henüz yerleşik ve sürekli bir sanayi işçiliğinin oluşmamasıdır. Bu dönemde fabrikalarda çalışmaya gelen işçilerin büyük bir çoğunluğu köylerden gelmiş tarım işçileridir. Makal’ın deyişiyle ülkede “köylü-işçilik” söz konusudur.²⁷⁶ Köylerinden gelen işçilerin önemli bir kısmı fabrikalarda bir süre çalıştıktan sonra köylerine geri dönmüştür. Nitekim 1947 tarihli *Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*’nda “İşçilerin en büyük kısmının çiftçi olup senenin mahdut birkaç ayında işçilik ettikleri” belirtilmiştir.²⁷⁷ Topraktan kopamamış bu geçici işçilerin, “sınıf bilincine” sahip sürekli sanayi işçilerine dönüşmesi kolay olmamıştır.²⁷⁸ “Köylü-işçi” olgusu, bir taraftan nitelikli ve verimli işgücü oluşturmayı güçleştirirken, diğer taraftan “geçicilik özelliği ağır basan işçilerin modern anlamda işçi hisleri ve davranışları kazanmalarını” güçleştirmiştir.²⁷⁹ Dereli ve Makal, Erken Cumhuriyet Döneminde “köylü-işçi” olgusunun “işçi sınıfı” oluşmasını engellediğini ifade ederken; Dereli, bunda dinsel ve geleneksel faktörlerin de rol oynadığını belirtmiştir.²⁸⁰ Makal’ın deyişiyle Erken Cumhuriyet Döneminde “*nicel açıdan süreklilik kazanmış bir işçi sınıfı, nitel açıdan da örgütlü hareket edebilecek bir işçi sınıfı bilinci yoktur.*”²⁸¹ Böyle bir ortamda, genelde KİT yerleşkeleri, özelde Sümerbank fabrikaları, Türkiye’de sanayi işçisinin ve sınıf bilincinin ortaya çıkmasında çok önemli bir rol oynamıştır.

²⁷⁴ A.g.e., s.128.

²⁷⁵ A.g.e., s.125.

²⁷⁶ A.g.e., s.126.

²⁷⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, 2. Baskı, ODTÜ Yayını, Ankara, 1981, s.55.

²⁷⁸ Akın, a.g.m., s.98; Toker Dereli, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi (Genel Olarak ve Türkiye’de)*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1975, s.283-284.

²⁷⁹ Makal, a.g.e., s.53,67.

²⁸⁰ Dereli, a.g.e., s.284; Makal, a.g.e., s.68.

²⁸¹ Makal, a.g.e., s.108-109.

Erken Cumhuriyet Döneminde işçi devir oranlarının yüksekliğini, işyerlerindeki çalışma koşullarının çok kötü olmasıyla, iş şartlarının olumsuzluğuyla açıklamak yanlışır. Çünkü fabrikalardaki çalışma koşulları ve iş şartları iyileştirilmesine rağmen, işçi devir oranlarının azalması, yerleşik ve sürekli işçiliğin oluşması uzun bir zaman almıştır. Örneğin, BUMH raporlarına bakılacak olursa 1940’ların ikinci yarısından itibaren Sümerbank’ta işten ayrılış nedenleri arasında “iş şartlarının” son sıralarda geldiği görülecektir. Örneğin, *Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi’nin 1946 ve 1947 Yılları Raporu’na* göre işçiler “ücret azlığı”, “zirai mevsim işleri”, “sağlık sebepleri”, “askere alınma”, “işten çıkarma” gibi nedenlerle işten ayrılırken “iş şartları” nedeniyle tek bir işçi bile işten ayrılmamıştır²⁸²

Tablo 1.7. 1946 ve 1947 Yıllarında Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’nde İşten Ayrılma Nedenleri

Ayrılış Nedenleri	1946	1947
Ücret Azlığı	63	5
Zirai Mevsim İşleri	117	11
Sağlık Sebepleri	18	16
Askere Alınma	98	22
İşten Çıkarma	569	294
Meskensizlik	—	—
İstikbal Emniyetsizliği	—	—
İş Şartları	—	—
Diğer Sebepler	306	415
Toplam	1171	763

Kaynak: BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müesseseleri 1947 Yılı Raporu, s.16.

Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi’nin 1946 ve 1947 Yılı Raporlarına göre de işten ayrılma nedenleri arasında “iş şartları” yine temel nedenlerden biri değildir. 1946’da 1.063 işçiden sadece 46’sı (% 4,33), 1947’de ise 721 işçiden sadece 13’ü (% 1,81) “iş şartları” nedeniyle işten ayrılmıştır.²⁸³

²⁸² BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.16.

²⁸³ BUMH Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.15.

Tablo 1.8. Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi'nde 1946 ve 1947 Yıllarında İşçilerin İşten Ayrılma Nedenleri

Ayrılış Nedenleri	1946	%	1947	%
Ücret Azlığı	45	4,23	106	14,70
Zirai Mevsim İşleri	54	5,03	212	29,40
Sağlık Durumu	26	2,45	21	2,91
Askerlik	126	11,85	22	3,05
Meskensizlik	11	1,03	135	18,73
İş Şartları	46	4,33	13	1,81
Memlekete Dönüş	55	5,17	5	0,69
İşten Çıkarma	14	1,32	10	1,39
Devamsızlıktan Çıkarma	237	22,30	136	18,86
Diğer Nedenler ve İş Bitimi	449	42,24	61	8,46
Toplam	1.063		721	

Kaynak: BUMH Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.15.

Tabloya göre Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi'nde işten ayrılma nedenleri arasında -“Diğer Nedenler ve İş Bitimi” hariç- 1947’de % 29,40’la “Zirai Mevsim İşleri” ilk sırada gelmektedir. Daha sonra sırayla 1946’da % 22,30’la, 1947’de % 18,86 ile “Devamsızlık”, 1946’da % 11,85’le “Askerlik” ve 1947’de % 18,73’le “Meskensizlik” gelmektedir. Söz konusu raporda, geçmiş yıllardaki raporlar da dikkate alınarak işten ayrılma konusundaki “*Değişmeyen Sebepler*” şöyle sıralanmıştır:

“1.Devamsızlıktan Çıkarma

2. Muvakkat İşlerin Hitamı

3. Ücret Azlığı

4. Zirai Mevsim İşleri

5. Meskensizlik”²⁸⁴

Erken Cumhuriyet Döneminde KİT’lerde ve Sümerbank fabrikalarında işçi, memur çalışanlara yönelik sosyal yardımlar ve sosyal -kültürel olanaklar iki temel amaca yöneliktir. Sosyal yardımlar ve sosyal olanaklarla işçi varlığının çok sınırlı olduğu bir ortamda, sanayide sürekli çalışacak bir işçi grubu yaratılmak istenmiştir. Kültürel olanaklarla ise ulus devletin “çağdaşlaşma” hedefi doğrultusunda işçiler ve halk

²⁸⁴ A.g.e., s.15.

çağdaştırılmak istenmiştir. Konuya eleştirel açıdan yaklaşan bilim insanları bile bu gerçeği kabul etmiştir. Örneğin İnsel, bu konuda şöyle demiştir:

“Cumhuriyetin ilk dönemlerinde sanayileşmenin temel sorunlarından birisi istikrarlı bir iş gücü teminidir. (...) Bunun yanında ‘iktisadiyatı’ taşraya yayma amacı taşıyan (modernleşmeden anlaşılan budur) devlet işletmeleri, bu yörelerde yukarıda sayılan olanakları sunarak iş gücünü sabitleştirme yolunu kullanırlar. Aynı zamanda devlet işletmeleri ‘çağdaş yurttaş’ yetiştiren eğitim kurumları işlevleri görürler. Örneğin, bu kuruluşlarda işçilere okuma-yazma öğretilir, bazılarında sağlık ve sosyal hizmet tesisleri, bu kuruluşların maliyetlerini artırması pahasına, kimi yerlerde zamanına göre cömertçe geliştirilir.”²⁸⁵

Konunun bir de halkçılık boyutu vardır. Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de kurulan KİT yerleşkeleri, sadece devletçi mantıkla değil, aynı zamanda halkçı mantıkla kurulmuştur. Buralardaki sosyal politika sadece işgücü sorunlarının çözümüne yönelik değildir, bu politika aynı zamanda dönemin halkçılık anlayışının bir gereğidir.²⁸⁶ Halkçılık gereği fabrika yerleşkeleri, sadece üretim miktarı, üretim kalitesi ve ekonomik kalkınma düşünülerek değil, aynı zamanda “insan merkezli” bir anlayışla çalışanların barınma, beslenme, giyinme, okuma-yazma, meslek öğrenme, kültür-sanatla uğraşma, spor yapma, dinlenme ve eğlenme gibi en temel sosyo-kültürel ihtiyaçları düşünülerek tasarlanmıştır.

Erken Cumhuriyet Döneminde KİT yerleşkelerinde devletçilik ve halkçılık birbirini tamamlamıştır: Halkçı bir yaklaşımla çalışanlara sosyo-kültürel olanaklar sunulan devlet fabrikalarında işçi memnuniyeti sağlanarak işçi sürekliliğinin, iş veriminin ve üretim artışının sağlanması hedeflenmiştir. Makal’ın ifadesiyle burada bir “amaç-araç uyumu” söz konusudur:

“Sosyal politika bizzatıhi bir amaç olmanın yanı sıra, üretimin bir aracı haline gelmektedir. Burada bir amaç-araç uyumu söz konusudur. Çünkü işçiler için alınacak koruyucu önlemler, onların yaşama ve sağlık koşullarını düzenleyerek hastalıkları, kazaları, dolayısıyla ortaya çıkabilecek düzensizlikleri engelleyecektir. Bu durum onların verimliliği ve üretim miktarı üzerinde olumlu yönde etkiler yapacaktır. Bu yüzden sosyal

²⁸⁵ İnsel, a.g.m., s.423.

²⁸⁶ Bu dönemde çalışma ilişkileri konusunda bkz. Ahmet Makal, *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

politika önlemlerinin, aynı zamanda üretimin artması amacına da hizmet eden birer araç oldukları ifade edilebilir.”²⁸⁷

KİT’lerde izlenen sosyal ve kültürel politika; işçiye en iyi şekilde bakılması (barınma, yiyecek, giyecek, sosyal güvenlik önlemleri vb.) işçinin okutulması, sağlığının korunması ve kültür, sanat, spor olanaklarıyla sosyal-kültürel bakımdan gelişiminin sağlanması sadece ekonomik gerekçelerle açıklanamaz, bu durumun temelinde dönemin halkçılık anlayışıyla birlikte, kadim “baba devlet” anlayışının da etkisi vardır. Bu gerçek, Etibank’ın 10. kuruluş yılı nedeniyle 1945’te yayımlanan bir çalışmada şöyle ifade edilmiştir:

“Etibank’ın bugün takip ettiği sosyal politika; işçiye iyi bakmak, onu okutmak, temiz yatak, kuvvetli gıda, kültür ve sağlık bütün hususlarda hassaslık göstermesi yalnız iktisadi menfaatlere atfedilmemez. Burada devletin bir ‘babalık hissi’ vardır... Ama yılda bu iş için 15 milyon lira harcanacakmış, devlet bu parayı çalışanlar için seve seve vermekte ve her sene artırmakta beis görmemektedir.”²⁸⁸

Osmanlı’dan gelen “baba devlet” anlayışı Cumhuriyet’le birlikte “sosyal devlet” anlayışına evrilmeye başlamıştır. Bu bağlamda KİT’lerde işçilere sunulan sosyal-kültürel olanakları, çağdaş bir “sosyal devlet” davranışı olarak değerlendirmek gerekir.

Erken Cumhuriyet Döneminde halkçılık ve devletçiliğin gereği önce “kamu yararı” doğrultusunda hareket etmek olmuştur. Devlet, ülkenin ve halkın genel menfaatine ve ilerlemesine uygun işleri yapmıştır.²⁸⁹ Bu nedenle KİT’ler, “ekonomik kâr” anlayışından çok “kamu yararı” ilkesiyle kurulmuştur.²⁹⁰ Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 12 Aralık 1944’te Ankara Halkevi’nde yaptığı bir konuşmada devlet fabrikalarının kamu yararı esas alınarak kurulduğunu şöyle ifade etmiştir:

“Bu fabrika ve müesseselerin hiçbirisi hususi bir menfaat için çalışmıyor. Bu fabrika ve müesseselerde takip edilen tek hedef halkın menfaati, her vakit halkın menfaati, daima halkın menfaati olacaktır.”²⁹¹

Saraçoğlu’nun “kamu yararı” vurgusu nedeniyle 14 Aralık 1944’te Sümerbank kuruluşlarına bu yönde bir tamim verilmiştir.²⁹² Bu arada devlet, “kamu yararını” ve

²⁸⁷ Makal, *Ameleden İşçiye*, s.115.

²⁸⁸ *Etibank, 1935-1945*, s.18; Aktaran: Makal, *a.g.e.*, s.130.

²⁸⁹ Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev, Demeç ve Yazılar)*, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1963, s.18.

²⁹⁰ Aytemur, *a.g.e.*, s.138.

²⁹¹ BCA, 30-1-0-0,11-63-10, Ek A6.

“halkın menfaatini”, sadece ekonomik kalkınma olarak görmemiş, bununla birlikte, halkın sosyo-kültürel gelişimi ve çağdaşlaşması olarak görmüştür.

Erken Cumhuriyet Döneminde KİT’lerin, örneğin Sümerbank fabrikalarının kuruluş koşullarına, kuruldukları yerlere ve sahip oldukları sosyo-kültürel birimlere bakıldığında bu fabrikaların –belki de dünyada ilk kez- ekonomik getiriden ve kâr amacından önce, bireyin sosyo-kültürel gelişimi ve toplumun çağdaşlaşması amacıyla kurulduğu görülecektir. Bu nedenle Erken Cumhuriyet Döneminde bazı KİT’lerde, örneğin, bazı Sümerbank fabrikalarında sosyo-kültürel hedefler, ekonomik hedeflerin önüne geçmiştir. KİT’lerde -zaman zaman eleştiri konusu da olan- bu durumun nedenini, Hanson şöyle açıklamıştır:

*“Şurası unutulmamalıdır ki, Cumhuriyet’in kuruluşundan ve özellikle Dünya Buhranı’ndan sonraki sanayileştirmenin gayet kuvvetli bir toplumsal mahiyeti vardır. Devlet fabrikaları, bazı bölgelerin toplumsal bakımdan ıslahı için en iyi çare olarak kurulmuştur. Bunun içindir ki bazılarının, bugünkü şartların ışığı altında incelendiklerinde iktisattaki kuruluş yeri prensiplerine aykırı oldukları görülür. Fabrikalar hakkında sadece bu prensiplere göre hüküm vermemelidir. Unutmamalı ki bu müessesler, işçi siteleri ve toplumsal kolaylıklarıyla topluluğun maddi ve kültürel seviyelerinin yükseltilmesinde büyük bir rol oynamışlardır. (Mesela çok yerde halk sinemanın ne olduğunu fabrikaların sinema salonlarında öğrenmiştir). Bu toplumsal vasfa önem verişin, devlet teşebbüslerini, mamullerine optimal (en uygun) tekel fiyatı koymaktan alıkoyduğu ve hesaplarına iktisadi unsurlardan hiç de daha az önemli olmayan bir ‘toplumsal unsur’ soktuğu iddia edilebilir.”*²⁹³

KİT’ler, fabrikalarındaki hastane, okul, spor salonu, sinema gibi sosyal-kültürel birimler için –önceleri herhangi bir yasal zorunluluk olmamasına rağmen- büyük paralar harcamıştır. Öyle ki, bazı KİT’lerde sosyal tesislere yapılan harcama, sanayi tesislerine yapılan harcamayı geçmiştir. Üstelik 1940’larda, II. Dünya Savaşı’nın ağır ekonomik koşullarında da bu harcamalara devam edilmiştir. Örneğin, Etibank Garp Linyitleri

²⁹² BCA, 30-1-0-0,109-688-3-Ek G9.

²⁹³A. H. Hanson, *Türkiye’de İktisadi Devlet Teşekküllerinin Bünyesi ve Murakabesi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1954, s.11; Aytemur, a.g.e., s.11-12.

İşletmesi Müessesesi 1943 yılı inşaat-tesisat harcamaları içinde sanayi tesislerinin payı % 12 iken sosyal tesislerin payı % 24'tür.²⁹⁴

Sümerbank, kuruluşundan itibaren işletmelerinde sosyal teşkilata büyük önem vermiştir. 1943 tarihli bir Sümerbank yayınında bu gerçek şöyle ifade edilmiştir:

*“İşçi yetiştirmek, bunların ve ailelerinin sağlığını korumak, gıdalarını imkân dairesinde temin etmek, kültür seviyelerini yükseltmek, spor terbiyelerini vermek ve ikametlerine ev tahsis edebilmek ve nihayet çalışamayacak vaziyetlerinde kendilerini bir içtimai sigorta yardımına mazhar kılmak için Sümerbank bütün gayretini sarfetmektedir.”*²⁹⁵

Sümerbank'ta sosyo-kültürel hedeflerin, ekonomik hedeflerin önüne geçtiğini gösteren kanıtlar vardır. Örneğin, BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Rapaoru'nda, BBYSP çerçevesinde kurulan mevcut iplik ve dokuma fabrikalarının, “kuruluş yer ve cesametlerinin iktisadi bakımdan elverişsizliğine” karşılık sosyal bakımdan arzulanan gelişme ve olgunlaşmaya ulaşmak için sosyal tesislerin yer ve çap olarak uygun şekilde kurulmaları gerektiği belirtilmiştir. Aynı raporda fabrikaların sosyal tesisleri için çok fazla harcama yapıldığı gözlemlenerek personelin çoğalmasıyla sosyal giderleri artan işletmelerde bile “sosyal masraflardan kaçınılmadığı” belirtilmiştir:

*“Sosyal sebepler; işletmelerde sinema, spor sahaları, misafirhane, memur evleri, işçi evleri, okul, revir, kreş, hastane, kantin, fırın, ekonomia vb... gibi içtimai tesisleri zaruri kılmış; alelulum sosyal işlerde görülen gelişme, çeşitli sosyal tesislerin kuruluş ve idame masrafları arasında muayyen bir yüzde nispeti kurmadaki güçlük neticesi olarak, ticari zihniyette mahdud ve muayyen olması gereken personel miktarı çoğalmış, maliyetleri, bu tür (giderleri) kaldırmayacak bazı işletmelerde de bu gibi (sosyal) masraflardan içtinap edilmemiştir (kaçınılmamıştır.)”*²⁹⁶

Sümerbank, II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarına rağmen fabrikalarındaki sosyo-kültürel faaliyetlerden taviz vermemiştir. Tam tersine Sümerbank fabrikalarındaki sosyo-kültürel birimler 1940'larda daha da geliştirilmiştir. Örneğin, 1943'te Sümerbank kuruluşlarında toplam 514 işçiye konut sağlanmış, yıl sonuna kadar da 250'ye yakın yeni

²⁹⁴ BUMH Etibank Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi 1943 Yılı Raporu, Ankara, 1944, s.48; Aktaran: Makal, a.g.e., s.131.

²⁹⁵ Sümerbank, X'uncu Yıl, s.237.

²⁹⁶ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.2-3.

ev ile 3 bekâr işçi pavyonunun inşası bitirilmeye çalışılmıştır.²⁹⁷ 1945 yılı içinde Sümerbank fabrikalarında 4 misafîrhane, 12 meslek okulu, 11 kreş, 4 ilkokul, 5 sinema, 11 spor alanı, 1 yüzme havuzu, 5 hastane ve 1 revir daha yapılması planlanmıştır.²⁹⁸ Ayrıca daha Çalışma Bakanlığı ve SSK kurulmadan önce, 1944'te Sümerbank, işçiye sosyal yardım ve analık sigortaları uygulamasını başlatmıştır.²⁹⁹

Sümerbank fabrikalarında kuruluştaki eksik olan veya sonradan yetersiz kalan sosyal-kültürel birimler 1940'ların ortalarından itibaren hızla tamamlanmıştır. Sümerbank, fabrika yerleşkelerindeki bu birimler için büyük paralar harcamıştır. BUMH Raporlarında, 1940'larda Sümerbank fabrikalarında inşa edilen, geliştirilen, tamir edilen sosyo-kültürel birimlere ve bu birimlere harcanan paralara ayrıntılı biçimde yer verilmiştir. Örneğin, *BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*'na göre Sümerbank fabrikalarında o yıl içinde sosyo-kültürel birimler için yapılan harcama miktarları şöyledir:

- Gemlik Fabrikası: Vazife evi arsası 792,70 lira.
- Ereğli Fabrikası: Usta evleri, arazi yolları, kömür sahaları ihata teşkilatı 20.429.44 lira; bekçi kulübeleri, gıda ve dağıtım servisi binası 8.123, 64 lira.
- Kayseri Fabrikası: İlkokul ihata duvarları 4. 616,54 lira; bekâr yurdu binası 223. 135,21 lira; hastane ilavesi, kalorifer tesisatı, okul masrafları, bekçi kulübeleri 78.651.08 lira.
- Adana Bez Fabrikası: Memur ve teknisyen evleri 294.773,73 lira.
- Malatya Fabrikası: Hangar, işçi yemekhanesi, 95.252,86 lira.
- Nazilli Fabrikası: İlkokul, idare binaları ilavesi, 11.899,73 lira.
- Hereke Fabrikası: İşçi barakaları 146.290. 22 lira; İşçi barakaları fırın binası 33. 480,82 lira.

BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu'na göre 1947'de İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'nde binalar için harcanan toplam 2.445.474.54 liranın 891.607.29 lirası sosyal teşkilat binaları için harcanmıştır.³⁰⁰

²⁹⁷ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s. 247.

²⁹⁸ Aytemur, a.g.e., s.251.

²⁹⁹ "Sümerbank'ta BeşYıl", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Temmuz 1970, s. 21.

³⁰⁰ *BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.139-140.

Diğer Sümerbank müesseselerinde de benzer sosyal-kültürel harcamalar yapılmıştır. Örneğin, BUMH Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu'na göre o yıl Çimento Sanayi Müessesesi'nde yapılan bazı sosyal tesis harcamaları şöyledir:

- İstasyon binası: 47.495,59 lira.
- Bekâr pavyonu: 43.982,69 lira.
- Fırın ve bakkaliye binası: 37.129,49 lira.
- Küçük evler, kantin, sinema, laboratuvar ve ilkokul binaları: 857.033,20 lira.

Bu harcamalara, “işletme kontrol binasının tevsi” için harcanan 13.006,64 lirayı da ekleyince 1947'de Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi'nde sosyal binalar için toplam harcama tutarı 998.646,61 lirayı bulmuştur.³⁰¹

1948 yılına gelindiğinde ülke genelindeki Sümerbank dokuma fabrikaları şu sosyal ve kültürel birimlere sahiptir: “*Ereğli, Hereke, Kayseri ve Nazilli fabrikalarında işçi mahalleleri; Adana, Bursa, Bünyan, Ceyhan, Ereğli, Gemlik, Hereke, Kayseri, Malatya, Nazilli ve Taşköprü fabrikalarında bünyeleriyle uygun hacimde evler; Bakırköy, Ereğli, Gemlik, Hereke, Kayseri, Malatya ve Nazilli'de bütün gerekli tesisleriyle işçi pavyonları; bunlarla Bursa Merinos, Deftardar, Hereke, Ereğli, Kayseri, Malatya ve Nazilli fabrikalarında, yalnız fabrikada değil, bölgelerinin sosyal hareketlerine merkez olacak genişlikte kantin ve sinema salonları vardır. Her fabrikada mevcut revirlerden başka, Bakırköy, Ereğli, Kayseri, Malatya ve Nazilli fabrikalarında her türlü sıhhi imkânlarıyla birer hastane ve birer kreş meydana getirilmiştir. Ereğli, Hereke, Kayseri ve Nazilli fabrikalarında birer ilkokul yaptırılmıştır. Kayseri ve Merinos fabrikalarında birer çırak okulu vardır. Adana, Ereğli, Gemlik Kayseri, Malatya ve Nazilli (fabrikalarının) spor alanları bölgelerinin en iyi alanlarıdır. Bakırköy, Gemlik ve Hereke (fabrikalarında) deniz sporları için müsait ve güzel tesisler, Kayseri ve Malatya (fabrikalarında) ise yüzme havuzları vardır.*”³⁰²

1930'ların ortalarından itibaren kurulmaya başlanan, 1940'ların ortalarından itibaren eksikleri tamamlanan Sümerbank fabrikaları, 1950'lerin başında işçi-memur konutları, kantinleri, lokalleri, sinema/tiyatro salonları, revirleri, hastaneleri, kreşleri, çocuk bahçeleri, emzirme odaları, kütüphaneleri, ilkokulları, çırak okulları, çeşitli spor alanları ve bazılarında yüzme havuzları ile çalışanların ve halkın hizmetindedir.

³⁰¹ BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.32.

³⁰² Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.108

1964 tarihli ve 506 sayılı “Sosyal Sigortalar Kanunu” sonrasında Sümerbank fabrikalarının bazı sosyal tesisleri SSK’ya ve MEB’e devredilmiş, bazı sosyal tesisleri de çeşitli nedenlerle kapatılmıştır. 1965’te Sümerbank fabrikalarında -SSK ve MEB’e devredilenler ve kapatılanlar dışında- geçici veya sürekli kullanımda 4.846 odalı 853 müstakil ev, 163 apartman, 26 pavyon, 6 baraka ve kiralanmış 4 bina, 27 yataklı 2 hastane, 57 yataklı 18 revir, toplam 583 yataklı 10 kreş, toplam 102 yataklı 7 emzirme odası, 15 çocuk bahçesi, 13 futbol sahası, 11 voleybol sahası, 12 tenis kortu, 3 basketbol sahası, 3 yüzme havuzu, 15 sinema salonu, 22 yemek salonu, 5 okul binası, 9 kurs binası ve 2 kayıkane Sümerbank personelinin ve halkın hizmetindedir.³⁰³

Tablo 1.9. 1969-1970 Yıllarında Sümerbank Fabrikalarındaki Sosyal Tesisler

Sosyal Birimler	1969	1970
Hastane (Yatak Adet)	22	74
Revir (Yatak Adet)	55	55
Kreş (Kişi)	805	788
Çocuk Bahçesi (m ²)	1032	9652
Futbol Sahası (Adet)	14	16
Voleybol Sahası (Adet)	19	15
Tenis Kortu (Adet)	11	11
Basketbol Sahası (Adet)	6	5
Yüzme Havuzu (m ²))	2760	2760
Sinema (Kişi)	8556	8334
Yemek Salonu (Kişi)	17410	17030
Okul Binası (Kişi)	2410	2410
Kurs Binası (Kişi)	820	813
Kayıkane (Adet)	1	1
Pinpon Masası (Adet)	2	2
Toplantı Salonu (Kişi)	200	200

Kaynak: “Sümerbank’tan Rakamlar”,Sümerbank, C.10, Temmuz 1971, s.10

1972’de Sümerbank fabrikalarında -SSK ve MEB’e devredilenler ve kapatılanlar dışında- toplam 855 müstakil ev, 159 apartman, 26 pavyon, 3 geçici pavyon, 7 baraka, 46 yataklı 3 hastane, 60 yataklı 17 revir, 563 yataklı 11 kreş, 110 yataklı 7 emzirme odası, 13 çocuk bahçesi, 13 futbol sahası, 11 voleybol sahası, 12 tenis kortu, 3 basketbol sahası, 1

³⁰³ Nahit Katlan, “Sümerbank: Kuruluş ve Çalışmalara Toplu Bir Bakış”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.5, Aralık 1965, S.54, s.29-30.

pinpon salonu, 3 yüzme havuzu, 12 sinema salonu, 23 yemek salonu, 10 kurs binası, 5 okul binası bulunmaktadır.³⁰⁴

1970'lerden itibaren Sümerbank işletmelerindeki sosyal-kültürel birimlerin sayısı azalmış olsa da, bu birimlerin bir bölümü Sümerbank fabrikaları kapanıncaya kadar varlığını korumuştur. Örneğin, Cumhuriyet'in 50. yılında (1983'te), Sümerbank'ın sosyo-kültürel durumu, bir Sümerbank yayınında şöyle anlatılmıştır:

*“İşletmelerimizde mevcut vazife evleri, misafirhane, lokal, kreş, çocuk bahçeleri ve çeşitli spor tesisleri personelin istifade ettiği sosyal tesislerdir. Bazı işletmelerimizin sosyal tesisleri içerisinde inşa edilmiş olan okullar, personelimizin çocuklarının ve yakınlarının rahat bir şekilde tahsil yapmalarını sağlamaktadır.”*³⁰⁵

Görüldüğü kadarıyla 1983 yılında Sümerbank fabrikalarının birçoğunda vazife evleri, misafirhaneler, lokaller, kreşler, çocuk bahçeleri, çeşitli spor alanları ve okullar halen faaliyetlerine devam etmektedir.

Erken Cumhuriyet Döneminde en büyük KİT durumundaki Sümerbank'ta sosyal işleri organize etmek için 1940'ta Genel İşletme Müdürlüğü'ne bağlı Mesleki Yetiştirme Servisi kurulmuştur. Bu servis, 1942'de Genel İşletme Müdürlüğüne bağlı Mesleki ve İhtimai Teşkilat Servisi'ne, 1945'te bağımsız bir Sosyal İşler Müdürlüğü'ne dönüştürülmüştür.³⁰⁶ Sümerbank Sosyal İşler Müdürlüğü, 1947 yılında 1 müdür, 1 müdür yardımcısı, 3 şef, 9 memur ve 1 sağlık müfettişinden meydana gelmiştir. Sosyal İşler Müdürlüğü, sosyal teşkilat ve kadrolar, sağlık teşkilatı konuları, gıda ve dağıtım, giyim işleri, işçi iskân ve ücretleri ile sosyal sigorta ve yardımlar, yurt içinde ve yurt dışında öğrenci okutulması, işçi yetiştirilmesi konularda çok önemli çalışmalar yapmıştır.³⁰⁷

Sümerbank Sosyal İşler Müdürlüğü 1944'te “Sümerbank Mesleki ve İhtimai Teşkilat Planı”nı hazırlamıştır. Planın ön sözünde “*planın tanziminde, insan mevzuunun, sanayinin teknik ve finansal meseleleri arasındaki ehemmiyetli ve tesirli mevki göz önünde tutulmuş ve iktisadi rasyonelleşme imkânlarının geniş ölçüde sosyal bünyeye verilecek önem ve düzenle ilgili bulunduğu prensiplerden hareket edilmiştir,*” denilmiştir. Böylece ekonomik rasyonelleşmenin sosyal bünyeye verilecek önemle orantılı olduğu

³⁰⁴ Yıldırım, a.g.m., s.39-40.

³⁰⁵ Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank, (1933-1973), s.254.

³⁰⁶ Sümerbank, Fabrikalar, Müsdahdemin, Usta ve İşçilere Ait Hastalık ve Vefat Yardım Yönetmeliği, Selüloz Basımevi, İzmit, 1945, s.2; Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, (1933-1973), s.254; BUMH Sümerbank 1951Yılı Raporu, s.42.

³⁰⁷ BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.21.

vurgulanmıştır. Ön sözde ayrıca, üretimin canlı unsuru olan insanı “*mesleki, sosyal ve psikolojik yapı ve ihtiyaçlar*” bakımından ihmal eden bir sanayinin, ham maddeler ve üretim araçları noktasında “*büyük kayıplar ve aksaklıklarla*” karşılaşmasının tecrübeyle sabit olduğu belirtilmiştir.³⁰⁸ Görüldüğü gibi Sümerbank, “*ekonomik rasyonalite*” ile “*sosyal bünye*” arasındaki ilişkiyi dikkate alarak insan merkezli bir yaklaşımla çalışanların “*mesleki, sosyal ve psikolojik yapısını ve ihtiyaçlarını*” göz önünde bulunduran bir anlayışla sosyo-kültürel fabrikalar kurmuştur.

Sümerbank, çalışanlarının sosyal ihtiyaçlarını iki başlık altında ele almıştır. 1. İşyerinde ve iş saatleri içindeki sosyal ihtiyaçlar. 2. İşyeri ve iş saatleri dışındaki sosyal ihtiyaçlar. Sümerbank, işletmelerindeki sosyal işleri bu iki yönlü sosyal politika ile organize etmiştir.³⁰⁹ Sümerbank’ın bu iki yönlü sosyal politikası, işçinin sadece iş yerinde emeğinden yararlanan bir “işgücü” olarak görülmediğini, işyeri içinde ve dışında sosyal ihtiyaçları olan bir “birey” olarak görüldüğünü kanıtlamaktadır.

Sümerbank, sosyal işleri yürütmek için çok sayıda yönetmelik çıkarmıştır. 1942 tarihli “*Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği*” bunlardan biridir. Bu yönetmelikle Sümerbank fabrikalarında çalışanlar için yapılan “vazife evleri” adlı konutların inşaat esasları belirlenmiştir. 1944’te “*Sümerbank Mesleki ve İhtimai Teşkilat Planı*” kapsamında ücretli ve ücretsiz mezuniyet/izin, evlenme, doğum, çocuk zammı, işçi çocuklarının okutulması, ev yaptırma gibi 6 bölümden oluşan “*Sümerbank Sosyal Yardım Yönetmeliği*” çıkarılmıştır. Bunların dışında, 30 Mart 1945’te “*İşçi ve Aile Sağlık Karnesi Yönetmeliği*”, 28 Eylül 1945’te “*Sümerbank Hesabına Yurt İçinde Okutturulacak Öğrencilere Ait Yönetmelik*”, 26 Nisan 1946’da “*Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği*”, 21 Haziran 1946’da “*İşçi Yetiştirme Yönetmeliği*”, 30 Mart 1948’de “*Kıdemli İşçiliği Teşvik Yönetmeliği*”, 28 Ağustos 1952’de “*Giyim Yönetmeliği*”, 28 Ağustos 1956’da “*Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Tarafından Kurulacak Dinlenme Kamplarına Ait Yönetmelik*” çıkarılmıştır.³¹⁰ Sümerbank, bu yönetmeliklerle çalışanlarının tüm sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli düzenlemeleri yapmıştır.

Sümerbank’ın fabrikalarında çalışanlarına yönelik sosyal yardımlarını ve sosyo-kültürel olanaklarını şöyle sınıflandırabiliriz:

1. Fabrikada Eğitim: Çeşitli kuslar, yurt dışı ve yurt içi eğitim, çeşitli okullar.

2. Fabrikada Barınma: Fabrika konutları, yeme-içme, sağlık, dinlenme kampları.

³⁰⁸ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İhtimai Teşkilat Planı, Ankara, 1944, s.3.

³⁰⁹ Sinem İnce, *Türkiye’nin Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar, Bir Okudular, Bin Dokudular*, Ed., İdil K. Süher, Özcan Sert ve Örgüt Temel Okaygün, Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası Yayını, İstanbul, 2016, s.114.

³¹⁰ Yıldırım, a.g.m., s.38.

3. **Fabrikada Kültür-Sanat:** Sinema, tiyatro, gösteri, konser, sergi, balo, defile.

4. **Fabrikada Spor:** Futbol, basketbol, voleybol, boks, g re , tenis, kürek, atletizm, yüzme, dağcılık, golf vb.

4.1. Sümerbank Fabrikalarında Eğitim

Erken Cumhuriyet Döneminde fabrikalarda çalışmak için köyden kente gelen insanların önemli bir bölümü, okuma-yazma bilmeyen tarım i  ileridir. Bu insanlar, sanayi işçisinin sahip olması gereken mesleki donanımdan yoksundur.³¹¹ Devlet fabrikalarında bu tarım işçileri, okuma-yazma öğretilerek ve mesleki eğitim verilerek “sanayi işçilerine” d n  t r lmeye çalışılmıştır. Erken Cumhuriyet Döneminde devlet fabrikalarındaki eğitimin temel amacı, fabrikaların ihtiyaç duyduğu sanayi işçilerini ve kalifiye elemanları bir an önce yetiştirmektir.

K T’lerin kurulmaya ba landığı 1930’larda kalifiye eleman yokluğu nedeniyle geçici bir     m olarak önce yabancı uzman ve teknisyenler Türkiye’ye davet edilmiştir. Örneğin, 1935’te Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası açıldığında, fabrikada çalışmak için Sovyeler Birliği’nden bir grup işçi getirilmiştir. Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın, Sovyet *Voletarskaya Pravda* gazetesine verdiği bir demeçte “*En iyi (Sovyet) mensucat i  ilerinden bir grubun, Kayseri Kombinası işçilerine öğretmenlik yapmak üzere Türkiye’ye gönderildiğini*” bildirmiştir.³¹² BCA’da, Erken Cumhuriyet Döneminde çok sayıda yabancı uzmanın Türkiye’ye davet ediliğini gösteren kararnameler vardır.³¹³ Buna göre Almanya’dan Çekoslovakya’ya, İngiltere’den Polonya’ya, Rusya’dan Avusturya’ya kadar pek çok ülkeden gelen yabancı uzmanlar devlet fabrikalarında istihdam edilmiştir. 1930-1945 yılları arasında Sümerbank’ın çeşitli fabrikalarında toplam 219 yabancı uzman görevlendirilmiştir. En çok yabancı uzman görevlendiren kuruluş, İngiliz, Alman ve Polonyalı 152 uzman ile Karabük Demir- elik Fabrikası’dır.³¹⁴

 lk olarak 1933’te devletin sanayi yatırımlarının işletme, yönetim ve denetim i lerini düzenlemek için Almanya’dan Dr.Von der Porten Türkiye’ye davet edilmiştir. Porten, Feshane ve Hereke fabrikalarında çalıştığı dönemde yaptığı incelemeler sonunda

³¹¹ Makal, *a.g.e.*, s.123.

³¹² “Kayseri Fabrikasının Milli Ekonomideki  nemi”, *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1935, s.8.

³¹³ Kararname  rnekleri için bzk. BCA, 30-18-1,2,70-91-13; BCA, 30-18-1-2,72-12-20; BCA, 30-18-1-2,73-26-6; BCA, 30-18-1-2,76-56-13; BCA, 30-18-1-2,77-66-14; BCA, 30-18-1-2,79-84-8; BCA, 30-18-1-2,83-34-11.

³¹⁴ Aytemur, *a.g.e.*, s.161.

devletin sanayi kuruluşlarındaki en büyük sorununu “*yetiştirilmiş sanayi işçisi yokluğu*” olarak tespit etmiştir.³¹⁵ Porten, 1938 tarihli raporunda, KİT’lerde çalışmaya gelen işçilerin köylerden gelen tarım işçileri olduğunu belirterek bunların sanayi işçisine dönüştürülmesi gerektiğini şöyle anlatmıştır:

“...Buradaki hususiyet yetiştirilmek değil, asırlardan beri kökleşmiş ihtiyatların (alışkanlıkların) değiştirilmesi meselesidir. Şimdiye kadar ziraatla meşgul olan halk, kısmen sanayi işçisi olarak yetiştirilmelidir... Türkiye’nin bir sanayi memleketi haline gelebilmesi için bu vaziyetin sistematikman kökünden değiştirilmesi mutlak zarurettir.”³¹⁶

Porten ayrıca kanunen her fabrikanın belli sayıda genç işçiyi yetiştirmeye mecbur tutulması gerektiğini belirtmiştir.

Aslında Porten’in 1938’deki raporundan 6 yıl önce, 1932’de, BBYSP çalışmaları sırasında hazırlanan *Mesleki Tedrisat Raporu*’nda sanayi eğitimi de planlanmıştır. Bu kapsamda fabrikalar için yüksek mühendisler, teknisyenler, ustalar ve yetiştirilmiş işçi olmak üzere dört kategoride eleman yetiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu eğitimin sanayi okullarında, devlet fabrikalarındaki kurslarda ve yurt dışına öğrenci gönderilerek verilmesi planlanmıştır.³¹⁷

3 Haziran 1933 tarihli ve 2262 sayılı “*Sümerbank Kanunu*”nun 2. maddesine göre Sümerbank, “*Memlekete ve kendi fabrikalarına luzumu olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere mektepler açmak ve sanayi mühendis ve mütehassıslarını yetiştirmek için dâhildeki yüksek mekteplerde talebe okutmak veya bu maksatla İktisat Vekâleti’nce açılacak mekteplere yardım etmek ve ecnebi memleketlere talebe ve stajyer göndermekle*” yükümlü kılınmıştır.³¹⁸

1936’da 3008 sayılı “*İş Kanunu*”nun 64. maddesinde de işçi eğitimi konusunda “*İşçilerin mesleki terbiyelerinin yükselmesi ve ehliyetli (kalifiye) işçi yetiştirilmesi için gerekli olan tedbirler üzerinde faaliyette bulunmak*” kararlaştırılmıştır.³¹⁹

17 Haziran 1938’de 3457 sayılı “*Sinaî Müesseselerde ve Maden Ocaklarında Mesleki Kurslar Açılmasına Dair Kanun*” çıkarılmıştır. Bu kanunla büro memurları hariç

³¹⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Dr. Max von der Porten’in Türkiye’deki Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu*, Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.29; Aytemur, a.g.e., s. 233.

³¹⁶ Tekeli ve İlkin, a.g.e., s.30; Aytemur, a.g.e., s.234.

³¹⁷ *Mesleki Tedrisat Raporu* için bkz. Afet İnan, “Raporlar”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, TTK Yayını, Ankara, 1972, s.131-137.

³¹⁸ *Sümerbank ve Müessesatını Alakader Eden Kanunlar*, s.2.

³¹⁹ *T.C. Resmi Gazete*, 15 Haziran 1936, S.330, s.6629.

günlük ortalama 100'den fazla işçi ve müstahdem çalıştıran sanayi kuruluşları ve maden ocaklarının çırak, kalfa ve ustaların meslek bilgilerini artırmak üzere kurs düzenlemeleri zorunlu kılınmıştır. Kurslar, çırak, işçi ve ustalar için olmak üzere üç türdür. Kanuna göre bu kurslar çıraklar için çalışma saatleri içinde, işçi ve ustalar için çalışma saatleri dışında ve haftada en fazla 6 saat olarak düzenlenecektir. Kurs sonundaki sınavda başarılı olamayan kursiyerler bir sonraki kursa devam edecektir. Kurs giderlerini işletmeler karşılayacaktır. Kursu devam etmeyen çalışanlar ve kurs açmayan işletme sahipleri için çeşitli yaptırımlar getirilmiştir.³²⁰ Bu kanunun 4 maddesi gereğince 6 Mayıs 1939 tarihli ve 2/10913 sayılı bir kararnameyle “*Sınâî Müesselerde ve Maden Ocaklarında Mesleki Kurslar Açılması Hakkında Nizamname*” çıkarılmıştır. Buna göre sanayi kuruluşlarında açılacak mesleki kursların, işletmelerin çalışma alanlarıyla ilgili teknolojik dersler ile genel meslek derslerini içermesine karar verilmiştir.³²¹

Sümerbank fabrikalarında ilk açılan mesleki kursların önemli eksikleri vardır. *Sümerbank Fabrikalarının İşçi Meseleleri ve İctimai Teşkilatı Hakkında Umumumi Murakabe Heyeti 1941 Yılı Raporu*’nda, 1941’de ziyaret edilen fabrikalarda kursların yapıldığı binaların, dershanelerin ve diğer araç gereçlerin tam olmadığı gözlemlenmiştir. Heyete göre “*mesleki yetiştirme, bedeni ve ruhi yetiştirme ile bir ahenk ve bir bütün teşkil etmeliydi.*” Bu nedenle heyet, fabrikalarda “*çalışma tarzlarına, yorgunluk ve dinlenme ihtiyaçlarına uydurulmuş bir beden terbiyesi teşkilatı*” kurulmasını önermiştir. Raporda ayrıca, devlet fabrikalarının teknik özelliklerine göre gruplara ayrılması ve mesleki yetiştirme için en elverişli şartlara sahip fabrikalarda o sanayi şubesinin teknik yetiştirme teşkilatının kurulması ve her sanayi şubesinde ana yetiştiricilik görevini yürütecek teşkilatın genellikle okuma-yazma kursları, usta yardımcısı kursları ile usta ve ustabaşı kurslarını içermesi istenmiştir. Bu öneri, doğrultusunda fabrikalarda gerekli mesleki kurslar açılmıştır.³²²

1944 tarihli “*Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı*” kapsamında Sümerbank kurumlarındaki eğitim işleri daha kapsamlı ve daha sistemli hale getirilmiştir. Bu plan içinde “*Mesleki Yetiştirme ve İş Terbiyesi*” başlığını taşıyan bölümde, Sümerbank’ın ihtiyaç duyduğu “*kalifiye personelin*” yetiştirileceği belirtilmiştir. Plandaki

³²⁰ T.C. Resmî Gazete, 28.06.1938, S.3945, s.10119; “Mütehassıs Amele Yetiştireceğiz”, *Aydın*, 7 İkinciteşrin 1937, s.3

³²¹ TBMM TD, D.8, C.3, 28.12.1946, s.739.

³²² Aytemur, a.g.e., s.245-248

ifadeyle “*Banka camiasına dâhil çeşitli sanayiye lüzumlu kalifiye işçi, usta, teknisyen, mühendis, iktisatçı ve bilumum idareci elemanların temin ve yetiştirme işlerinin tanzim ve takibi ve bu elemanlara içtimai (sosyal), psikolojik ve ekonomik prensiplere göre bir iş terbiyesinin telkin işleri ile meşgul olunacaktır.*”³²³ Bu planda, Sümerbank’ın kalifiye eleman yetiştirme işini “*sosyal, psikolojik ve ekonomik*” ilkeler çerçevesinde ele alması son derece çağdaş bir yaklaşımdır.

Sümerbank, “*Mesleki Yetiştirme Teşkilatı ve İş Terbiyesi*” kapsamında eleman yetiştirilirken şu ilkeler doğrultusunda hareket edilmesini istemiştir:

1. Mesleki yetiştirme ihtiyacı, bankanın bugünkü durumu ve gelecekteki gelişimi göz önünde bulundurularak bir program ve plana bağlanacaktır. Bu plana göre:

A) Memleket İçi Yetiştirme İşleri

- a) İşletmelerde sanayi kollarına ve iş bölümlerine göre mesleki kurs teşkilatının kurulması (Okuma yazma kursları, çırak, usta muavini kursları ve belirli yerlerde teknik okullar)
- b) Çeşitli okullarda (Sanat okulları, teknik okul, Yüksek Ticaret Mektebi, iktisat, hukuk, fen fakülteleri, Yüksek Mühendis Mektebi) Sümerbank personel ihtiyacını karşılamak üzere öğrenci yetiştirmek
- c) Memurların ihtisas ve meslek bilgilerini artırmak üzere kurslar açmak

B) Memleket Dışı Yetiştirme İşleri

- a) Dış memleketlere, yüksek vasıflı eleman ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli ihtisas kollarında öğrenci göndermek
 - b) Dış memleketlere, mevcut elemanlar arasında liyakatli olanların bilgi ve tecrübelerini artırmak üzere staj amacıyla memur göndermek
 - c) Dış memleketlere, yeni kurulacak olan ve kurulmuş bulunan çeşitli sanayi kollarının kalifiye eleman ihtiyacını karşılamak için staj görmek üzere işçi, usta, teknisyen ve memur göndermek
2. İşletmelerdeki mesleki yetiştirme teşkilatının maddi unsurlarının miktarlarını belirleyip gerçekleşmesini takip etmek
- A) Okul binaları, dershaneler, yatakhaneler vesaire
 - B) Çeşitli ders araçları (Aletler ve her türlü ders araç gereci)

³²³ *Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı*, s.9.

3. A) İşletmelerdeki mesleki yetiştirme teşkilatının kuruluş devamına engel olan hususların belirlenmesi ve önlenmesi işleri (İşçi değişimleri, işe devamsızlıklar, mesleki güvenlik eksikliği, sosyal sigortalar- ücret politikasındaki bozuklukların bu bakımdan dikkate alınması)
B) Mesleki kurslara devam edilmesini sağlayacak yöntemlerin anlatılması (Kurs mezunu olmanın sağlayacağı maddi ve psikolojik faydaların propagandası ve iltifat usülleri)
4. Mesleki yetiştirme teşkilatının bütünlüğünü kuracak diğer esasların anlatımı ve takibi
A) Mesleki dergi ve gazeteler, duvar afiş ve gazeteleri
B) Konferanslar, mesleki filmler, toplu gezi ve eğlenceler
C) Okuma odaları
5. İşçi kursları için yetişkin insanlara göre düzenlenecek ders kitapları (Alfabeler, hesap kitapları)³²⁴

“Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”nda “Mesleki ve İçtimai Teşkilat, (Sosyal İşler)” başlığı altında, mesleki yetiştirme ve iş terbiyesi konusunda yapılacaklar biraz daha ayrıntılandırılmıştır. Buna göre, mesleki kurslar teşkilatının düzenlenip, planlanıp uygulanması, iç ve dış öğrenci yetiştirme konusunda 6 aylık durum raporlarının hazırlanması, mesleki eğitimle ilgilenen memurlar için ayrı bir kurs açılması, işçi kursları için özel ders kitapları hazırlanması ve işçileri “iş terbiyesi” konusunda sağlık, ekonomi, teknik, sosyal bakımlardan aydınlatmak için bir dergi çıkarılması istenmiştir.³²⁵

Görüldüğü kadarıyla Sümerbank’ta 1933-1944 arasındaki uygulamaların da tecrübesiyle, 1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”nda “Mesleki Yetiştirme Teşkilatı ve İş Terbiyesi” başlığı altında mesleki eğitim-öğretim en ince ayrıntısına kadar düşünülp planlanmıştır. Öncelikle mesleki eğitim sayesinde çalışanlara “iş terbiyesi” kazandırılmak istenmiştir. Yetiştirme işleri, “ülke içinde” ve “ülke dışında” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ülke içindeki yetiştirme işleri fabrika içi kurslarda ve çeşitli okullarda öğrenci yetiştirmek, ülke dışındaki yetiştirme işleri ise ülke dışına öğrenci ve eleman göndermek biçiminde tasarlanmıştır.

³²⁴ A.g.e, s.9-11.

³²⁵ A.g.e., s.22-23.

“Mesleki Yetiştirme Teşkilatı ve İş Terbiyesi”ne göre Sümerbank fabrikaları sadece üretim yapılan bir sanayi kuruluşu olmanın ötesinde içinde okuma-yazma, usta, çırak ve memur kursları, okul binaları, dershaneler, yatakhaneler, çeşitli ders araç ve gereçleri, alfabeler, hesap kitapları, mesleki dergi ve gazeteler, okuma odaları, duvar afişleri bulunan, çalışanlara düzenli dersler ve konferanslar verilen, mesleki filmler gösterilen, toplu gezi ve eğlenceler düzenlenen birer okul durumundadır.

1944 tarihli “Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi”nin 28.maddesinde göre Sümerbank işletmelerinde en az 5 yıl çalışan işçilerin “ilkokulu pekiyi derece ile bitiren tahsil çağındaki çocuklarının” Sümerbank’ın uygun göreceği sanat okullarında banka hesabına okutulmaları kabul edilmiştir.³²⁶

Sümerbank kendini geliştirmek isteyen personele de çeşitli olanaklar sağlamıştır. Örneğin, yabancı dil öğrenmek isteyen personel, Türkiye ve Orta Doğu Amme Enstitüsü ile yurt içi ve yurt dışı okullarda öğrenim görme, çeşitli kurs ve seminerlere katılma olanağına sahiptir.³²⁷

Sümerbank zamanla güçlü bir eğitim örgütü kurmuştur. Bu kapsamda 1960’larda Sümerbank Genel Müdürlüğü bünyesinde ayrı, Sümerbank kuruluşlarında ve fabrikalarında ayrı olmak üzere eğitim organları oluşturulmuştur. Genel Müdürlük bünyesinde Eğitim Kurulu ve Eğitim Müdürlüğü kurulmuştur. Bu kurullar, Sümerbank’ın yurt içi ve yurt dışı eğitim öğretim programını belirlemek, çalışanların bilgi ve görgülerini artırmak için gereken eğitim işlerini düzenlemek gibi görevleri yürütmüştür. Sümerbank Eğitim Müdürlüğü’ne bağlı olarak İşbaşında Eğitim Servisi, Sümerbank Öğrenci İşleri Bürosu ile Yetiştirme ve Geliştirme Servisi kurulmuştur. Ayrıca Sümerbank fabrikalarında da Eğitim Komitesi ve Eğitim Uzmanlıkları oluşturulmuştur.³²⁸

Sümerbank, yıllar boyunca, kendi bünyesindeki fabrikalarda açtığı çeşitli mesleki kurslarda kendi işçilerini ve kendi kalifiye elemanlarını kendisi yetiştirmiştir.

³²⁶ Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi, s.5.

³²⁷ Sümerbank Personel Rehberi, s.74.

³²⁸ “Sümerbank’ta Eğitim Çalışmaları”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.5,Aralık 1965, S.54, s.4-5.

4.1.1. Fabrika Kursları

Sümerbank'ta eğitim işleri genel olarak üç başlıkta toplanmıştır. 1. Teşkilat içi yetiştirme, 2. Yurt içinde yetiştirme, 3. Yurt dışında yetiştirme. Teşkilat içi yetiştirme de “önyetiştirme”, “işbaşında yetiştirme”, “yüksekokul mezunlarını yetiştirme”, “işçi yetiştirme kursları”, “memur yetiştirme kurs ve seminerleri”, “nezaretçi, şef kurs ve seminerleri”, “idareci seminer ve toplantıları” olarak bölümlere ayrılmıştır. Bunlar arasında özellikle “işçi yetiştirme kursları” çok önemlidir. Bu kurslar da kendi içinde 1. Okuma-yazma kursları, 2. Acemi işçi kursları, 3. Bilgili işçi hazırlama kursları, 4. Usta hazırlama (usta muavini) kursları, 5. Usta kursları, 6. Ustabaşı Kursları, 7. İşçi özel kursları olarak sınıflandırılmıştır.³²⁹

Sümerbank İdare Meclisi'nin onayıyla 1 Temmuz 1946'da yürürlüğe giren “Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği”ne göre her kademede donanımlı personel yetiştirmek için fabrikalarda “işçi yetiştirme kursları” açılmasına karar verilmiştir. Bu kurslar ve temel özellikleri şunlardır:

1. **Okuma Yazma Kursları:** Okuma yazma bilmeyen 46 yaşına kadar bütün çalışanların, okuma yazma, aritmetik, yurt ve sağlık bilgisi derslerinin görüldüğü bu kurslara devam etmeleri zorunludur. 46 yaşından büyük olanların bu kurslara devam etmeleri kendi isteklerine bırakılmıştır. Kursların süresi toplam 200 ders saati üzerinden 10 aydır. Kurs sonrasında sınavda başarılı olamayan kursiyerler kursu tekrar etmek zorundadır.³³⁰

2. **Acemi İşçi Kursları:** Fabrikaya yeni alınan, iş deneyimi, bilgisi ve görgüsü olmayan işçilerin basit ve temel teknik bilgilere sahip olmaları amacıyla düzenlenen kurslardır. Bu kurslarda teorik ve pratik eğitim vardır. Teorik eğitimde iş yerleriyle ilgili teknik bilgiler, iş yeri teşkilatı, iş terbiyesi, çalışma şartları, rasyonel iş görme usülleri, iş kazaları, mesleki ve genel hastalıklardan korunma çareleri, iş yerinin ve iş araçlarının temizlik ve bakımıyla ilgili bilgiler verilmiştir. 1 ile 6 hafta süren bu kurslar sonunda başarılı olamayanların işlerine son verip vermeme kararı işletmelere bırakılmıştır.³³¹

3. **Bilgili İşçi Hazırlama Kursları:** Kursun temel amacı mesleki ve teknik deneyime sahip işçileri alanlarında daha da ileri seviyelere taşımaktır. Bu kurslara, acemi

³²⁹ A.g.m., s.7-13.

³³⁰ Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Ankara, 1946, s.5-6.

³³¹ Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği, s.6-7; “Sümerbank'ta Eğitim Çalışmaları”, s.10.

kurslarını tamamlamış ve en az 6 ay aralıksız fabrikada çalışmış temel mesleki ve teknik bilgiye sahip işçiler devam edebilmiştir. Kurslar toplam 160-200 ders saati üzerinden 10 ay olarak planlanmıştır. Bu kursların ders programında Türkçe, yurt ve sağlık bilgisi, aritmetik, geometri, genel ve mesleki teknoloji, mesleki resim dersleri vardır.³³²

4. Usta Muavini Kursları: Bu kurslara bilgili işçi kursunu tamamlayıp en az bir yıl aralıksız fabrikalarda çalışan işçiler alınmıştır. Bu kursa alınacaklar, bilgili işçi seviyesinde olan, sanat okulu, enstitü veya meslek okulu mezunlarından fabrikalarda en az 6 ay süreyle aralıksız çalışmış olan 16-35 yaş arasından işçilerden seçilmiştir. Kurslar toplam 200 ile 240 saat üzerinden 10 ay devam etmiştir. Kursun ders programında Türkçe, yurt ve sağlık bilgisi, makine bilgisi ve bakımı, aritmetik ve geometri, genel ve mesleki teknoloji, mesleki resim derslerine yer verilmiştir. Ayrıca program kapsamında kursiyerlerin iktisadi, idari, ahlaki, sihi konularda da konferanslarla bilgilendirilmelerine çalışılmıştır.³³³

5. Usta Kursları: Bu kursların amacı donanımlı ve bilgili uzman ustalar yetiştirmektir. Bu kurslara, alınacakların usta muavini kurslarını tamamlamış ve fabrikalarda aralıksız en az 2 yıl çalışmış 18-40 yaş arasındaki işçiler kabul edilmiştir. Kurslar toplam 200-240 saatten 10 ay sürelidir. Bu kursta da usta muavini kurslarındaki ders programı uygulanmıştır.³³⁴

6. Ustabaşı Kursları: Bu kursa, usta kurslarını tamamlayan, fabrikalarda aralıksız en az 3 yıl çalışan, 25-45 yaş arasındaki işçiler kabul edilmiştir. Kurs süresi 10 aydır. Bu kursların ders programlarını ve ders saatlerini Genel Müdürlük tarafından tayin edilecek bir komisyonun belirleyeceği belirtilmiştir.³³⁵

7. İşçi Özel Kursları: Gerekli görüldüğü takdirde çalışanların en kısa sürede yoğunlaştırılmış biçimde mesleki genel bilgi ve donanımlarının artırılması için açılacak kurslardır.³³⁶

Sümerbank mesleki eğitim kursları içinde dokuma sanayi işçilerine yönelik ilk kurslardan biri Kayseri Dokuma Fabrikası'nın eğitim kurslarıdır. Fabrika kurulur kurulmaz 1935'te başlayan bu kurslara diğer dokuma fabrikalarındaki işçiler de katılabilmektedir. 1936 yılı ortalarına kadar başarıyla devam eden bu kurslara 1938'de açılacak olan okuma-yazma

³³² Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği, s.8; "Sümerbank'ta Eğitim Çalışmaları", s.10.

³³³ Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği, s.9-10.

³³⁴ A.g.e., s.10-11.

³³⁵ A.g.e., s.11-12.

³³⁶ A.g.e., s.12.

kurslarına kadar ara verilmiştir. Pamuklu fabrikalarının uzman işçi ve usta yardımcılarını yetiştirmek üzere bu fabrikada 1941’de bir de meslek okulu açılmıştır.³³⁷ Buradaki kurslar işçi ve usta sınıfları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu sınıflar; tarakçı, cer, bankabroş, vater ve dokuma bölümlerinden oluşmuştur. Kurslara ilköğretim mezunlarından itibaren öğrenci alınmıştır. Kursta, meslek alanına yönelik günde 4 saat teorik, 4 saat pratik bilgilerin yanında yurt bilgisi, kültür sanat ve spor gibi konularda da bilgiler verilmiştir. Teorik dersler; mesleki bilgiler, dokuma teknolojisi, dokuma makinesi, hesap, işçi ödevleri ve metod derslerinden oluşmuştur. Kayseri Dokuma Fabrikası’ndaki meslek okulunun öğretmenleri eğitim ve stajlarını Moskova Numune Mektebi’nde yapmıştır. Metod dersinde Sovyetler Birliği’nde yeni kurulan ZİT Enstitüsü’nün müfredatı uygulanmıştır. Teknoloji ve makine dersleri Moskova Dokuma Usta Numune Okulu programına göre verilmiştir. Öğrenciler bir aylık eğitimin ardından önce bir sınava, sonra 15 günlük staja alınmış, sonra da yeniden sınava alınarak fabrikada çalışmaya başlamıştır.³³⁸ Kayseri Dokuma Fabrikası Meslek Okulu’nda dokuma uzmanı Nurettin Gündüzalp’in yazdığı “*Dokumacı Meslek Dersleri*” adlı kirap okutulmuştur.³³⁹ Kayseri Dokuma Fabrikası’nda 1935’te bir de çıraklık okulu açılmıştır. Burada da köylü çocuklarına bir taraftan okuma-yazma, diğer taraftan mesleki eğitim verilmiştir. Fabrika, burada okuyan çocuklara elbise ve günde iki öğün yemek vermiştir.³⁴⁰ Fabrikanın çıraklık okulu müfredatı ortaokul müfredatına eşdeğer durumdadır. Örneğin, 16 yaşında Kayseri Dokuma Fabrikası’nda elektrik teknisyeni olarak çalışmaya başlayan Turan Alaş, buradaki çıraklık okulunda ortaokula denk bir müfredatla karşılaştığını anlatmıştır.³⁴¹

Sümerbank mesleki eğitim kursları II. Dünya Savaşı sırasında da devam etmiştir. Sümerbank kuruluşlarındaki A ve B meslek kurslarından 1940-1941 ders yılında 1.600, 1941-1942 ders yılında 2.400 işçi ve usta muavini mezun olmuştur.³⁴²

Sümerbank’ın kuruluşunun 10. yılı olan 1943’te bütün Sümerbank fabrikalarında okuma-yazma kursları ve mesleki eğitim kursları vardır. Ayrıca Kayseri ve Karabük

³³⁷ Aytemur, *a.g.e.*, s. 247.

³³⁸ Tuna, *a.g.e.*, s.269-270; Polatoğlu, *a.g.e.*, s.137-138.

³³⁹ Nurettin Gündüzalp, *Dokumacı Meslek Dersleri*, Sümerbank Kayseri Fabrikası Neşriyatı, Kayseri, 1935.

³⁴⁰ “Kayseri Fabrikası İş Hayatında Yeni Bir Saha Açtı”, *Akşam*, 19 Eylül 1935, s.4.

³⁴¹ “O zaman ben 16 yaşında işe başladığımda (...) sanat okulunu ikinci sınıftan terk ettim. Türkçe, Tarih, Teknik Resim, mesleki dersler, bir yabancı dilin haricinde sağlık bilgisi de olmak üzere bütün bir ortaokul talebesi gibi derslere girdim. Ve başardık. Başarılı olanlara diploma verildi. Maaşlarına az da olsa bir zam yapıldı. İyileştirmeler yapıldı. Bu çalışmayla anında kendi kendimizi yetiştirdik. Dışarıdan 3.Sınıf yetki ehliyet belgesini aldık.” (İnce, *a.g.e.*, s.54.)

³⁴² Sümerbank, *X’uncu Yıl*, s. 256.

fabrikalarında, ilkokul mezunlarından pratik ve teorik eğitimle sanatkâr işçi yetiştirmek amacıyla sanat okullarına eş değer çırak okulları açılmıştır. 1943'te Bursa Merinos Fabrikası'nda da bir çırak okulu açılmasına karar verilmiştir.³⁴³

Şekil 1.5. Karabük Fabrikaları Çırak Okulu (1943)

Kaynak: Sümerbank X'uncu Yıl, s.257.

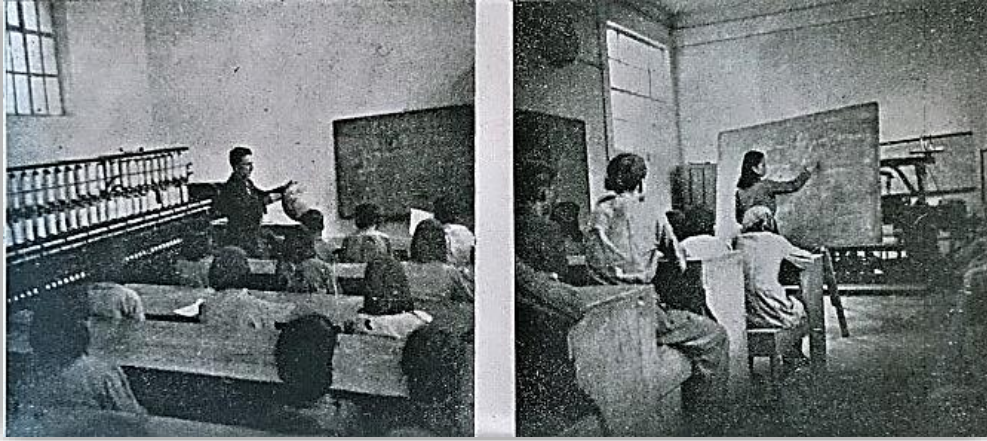
Sümerbank, demir-çelik sanayisinde çalışan işçiler için Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nda çeşitli işçi kursları ve bir çırak okulu açmıştır. 1941-1942 yılında bu fabrikadaki B kursundan 237 işçi mezun olmuştur.³⁴⁴ Bu fabrikada 1942'de açılan yatılı çırak okulundan yılda ortalama 37 öğrenci olmak üzere 1947'ye kadar toplam 187 öğrenci mezun olmuştur. Bu çırak okulundaki öğrencilere elbise, çamaşır ve diğer okul araç gereçleri ile birlikte sabah kahvaltısı, öğle ve akşam yemekleri parasız verilmiş, ayrıca birinci sınıftakilere 48, ikinci sınıftakilere 96, üçüncü sınıftakilere 144 kuruş yevmiye ödenmiştir. Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi'nde 1946'da işçiler için biri okuma-yazma ve hesap, diğeri acemi işçi olmak üzere iki kurs açılmıştır. 1947'de buradaki çırak okulunun birinci sınıfında 48, ikinci sınıfında 56, üçüncü sınıfında 54 olmak üzere toplam 158 öğrenci eğitim görmüştür. Bunların % 44,9'u kurum çalışanlarının çocukları, % 51,1'i de dışarıdan alınan çocuklardır. Ayrıca 1947'de Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi'nde işçiler için biri okuma-yazma ve hesap, diğeri de teknik bilgi ve yurt bilgisi derslerinden oluşan iki kurs daha düzenlenmiştir. 1948'den itibaren fabrikada memurlar için de gece kursları açılmıştır.³⁴⁵

³⁴³ A.g.e., s.256.

³⁴⁴ Sümerbank, X'uncu Yıl, s.167.

³⁴⁵ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.17-18.

Şekil 1.6. Ereğli Fabrikası'nda İşçi Kursları (1943)

Kaynak: Sümerbank X'uncu Yıl, s.257.

Sümerbank, kâğıt sanayide çalışan işçiler için de 1947'de Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi'nde okuma-yazma kursu, işçi kursu, bilgili işçi kursu ve çırak kursu düzenlemiştir. Bu kurslardan okuma-yazma kursuna 115 kişi, işçi kursuna 105 kişi, bilgili işçi kursuna 30 kişi devam etmiştir. Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi'nde kuruluşundan 1947 sonuna kadar çeşitli kursları bitiren işçilerin sayısı 790'dır. Selüloz Sanayi Müessesesi'nde 1944'te açılan çıraklık kursunun ilk üç sınıfında 1947'de 133 öğrenci eğitim görmüştür. Bunların 65'i yatılıdır.³⁴⁶

Sümerbank mesleki eğitim kursları ilk zamanlarda istenilen düzeyde değildir. Mesleki eğitim görenlerin oranı bazı Sümerbank fabrikalarında % 15-20'ye yaklaşırken, bazılarında % 4-7 civarında kalmıştır. Örneğin, 1941 yılında bazı Sümerbank fabrikalarındaki mesleki yetiştirme kurslarına devam eden işçi sayılarının fabrikadaki tüm işçilere oranı; Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nda % 3,8, Defterdar Fabrikası'nda % 6,4, Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda % 15, Bursa Merinos Fabrikası'nda % 19,7'dir.³⁴⁷ Görüldüğü gibi fabrikalarda bu konuda belirli bir standart yoktur. Fabrikadan fabrikaya değişkenlik söz konusudur. Buna karşın Sümerbank'ın mesleki eğitim programları zaman içinde oldukça iyi sonuçlar vermiştir. Örneğin, 1940 yılı teşkilat raporuna göre Sümerbank'ta tüm işçiler arasında "kalifiye işçi" oranı % 25 civarındayken,³⁴⁸ 8 yıl sonra, Ocak 1948 başında Sümerbank'ın istihdam ettiği 28.030

³⁴⁶ BUMH Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.18-20.

³⁴⁷ Aytemur, a.g.e., s.246, 250.

³⁴⁸ Tuna, a.g.e., s.269.

çalışandan 18.611'i "kalifiye işçi", 9.456'sı ise "acemi işçi" durumundadır.³⁴⁹ 1933'de kurulurken neredeyse hiç kalifiye işçiye sahip olmayan Sümerbank'ın, 15 yıl içinde çalışanlarının yaklaşık üçte ikisini nitelikli hale getirmesi son derece önemli bir başarıdır.

Sümerbank fabrikalarının mesleki kursları sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Örneğin, 1951 yılı boyunca Sümerbank'a bağlı kuruluş ve fabrikalarda 26 kurs açılmıştır. Bunlardan 9'u okuma-yazma, 1'i acemi işçi, 1'i çırak, 9'u bilgili işçi, 3'ü usta muavini, 2'si usta, 1'i de elektrik ustası kursudur. Bu kurslara 1.696 öğrenci kaydolmuş, toplam 1.045 öğrenci sınava girmiş, 665 öğrenci başarılı olmuştur.³⁵⁰

1965'te Sümerbank Eğitim Müdürlüğü kurulduktan sonra Sümerbank'ta hizmet içi eğitim kurslarına ağırlık verilmiştir. Bu kurslarda Sümerbank çalışanlarının önemli bir bölümü mesleki eğitimden geçirilmiştir.

1970 yılının ilk 6 ayında Sümerbank işletmelerinde çeşitli konularda 41 eğitim programı düzenlenmiştir. Ayrıca 47 uzman tarafından toplam 479 işçiye işbaşında eğitim verilmiştir.³⁵¹

Tablo 1.10. Sümerbank Genel Müdürlüğü'nde 1970 Yılında 6 Ayda Düzenlenen Eğitim Programları

Seminer Konusu	Katılan Sayısı	Süresi (Gün)
Personel İşleri Semineri	18	25
Pazarlama ve Ambar Yönetmeliği Semineri	19	20
Metod Etüdü (Tekstil Grubu Teknisyenleri İçin)	36	40
Metod Etüdü (Kimya Grubu Teknisyenleri İçin)	15	37
Metod Etüdü (Plan Bürosu Mühendisleri İçin)	21	38

Kaynak: Sümerbank Teşekkül, Müessese, Fabrika ve İştirakleri Devre Faaliyet Raporu, 1970 Yılı 6 Aylık, s. 96.

1975'in ilk üç ayında Sümerbank işletmelerinde 246 memur, 701 işçi olmak üzere toplam 947 elemana ihtiyaçlara göre eğitim verilmiştir. 1975'te yaklaşık 41.000 personele sahip Sümerbank'ın, Eğitim Müdürlüğü'nün kurulduğu 1965'ten 1975'e kadar ki 10 yıl içinde Genel Müdürlük, müessese ve fabrikalarca açılan eğitim kurslarına toplam 44.000

³⁴⁹ Aytemur, *a.g.e.*, s.236; Makal, *a.g.e.*, s.146-147.

³⁵⁰ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.45.

³⁵¹ Sümerbank Teşekkül, Müessese, Fabrika ve İştirakleri Devre Faaliyet Raporu, 1970 Yılı 6 Aylık, s.96.

personel katılmıştır.³⁵² 10 yıl içinde Sümerbank personelinin neredeyse tamamına çeşitli eğitim kurslarında hizmet içi eğitim verilmiş olması önemli bir başarıdır.

Tablo 1.11. Sümerbank İşletmelerinde 1981 ve 1982 Yıllarında Hizmet İçi Eğitim Gören Çalışanların Sayısı

Hizmet İçi Eğitim	1981	1982
Memurlar	2.512	2.112
İşçiler	9.577	11.247
Stajyer Öğrenciler	994	1.294
Toplam	13.083	14.653

Kaynak: “Sümerbank 50 Yaşında”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, Temmuz 1983, S.213, s.19.

Sümerbank fabrikaları, personeline eğitim vermek için özel kurs binalarına sahiptir. Bu binaların kapasitesi 1969’da 820 kişi, 1970’de ise 813 kişidir.³⁵³ 1972 yılında 24 Sümerbank işletmesinden 10’u, toplam 1.800 kişilik kurs binasına sahiptir.

Tablo 1.12. 1972 Yılında –SSK ve MEB’e Devredilenler Dışında- Sümerbank Fabrikalarındaki Kurs Binaları ve Kapasiteleri

Fabrikalar	Kurs Kapasitesi
Bünyan	500
Hereke	360
Kayseri	100
Adana Bez	30
Bakırköy	50
Ereğli	400
Malatya	50
İzmir	250
Gemlik	30
Beykoz	30

Kaynak: Mebrure Yıldırım, “Sümerbank’taki İşçi-İşveren Münasebetleri İle İşçi Sorunları ve Sümerbank’ın Bu Konudaki Sosyal Politikası”, s.40.

³⁵² Fahrettin Sarıca, “Sümerbank Eğitim Faaliyetleri”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Temmuz 1975, S.157, s.27.

³⁵³ “Sümerbank’tan Rakamlar”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Temmuz 1971, S.109, s.10.

Sümerbank, mesleki eğitim kursları sayesinde, büyük bir bölümü sanayi işçisi olmayan çalışanlarını, uzun yıllar boyunca özenle ve sabırla eğiterek sanayi işçisine dönüştürmüştür. Sümerbank'ın yetiştirdiği kalifiye elmanlar, devlet ve özel sektör işletmelerinde yıllar boyunca Türk sanayisine hizmet etmiştir.

4.1.2. Yurt Dışı ve Yurt İçi Eğitim

Sümerbank, ihtiyaç duyduğu kalifiye elemanları yetiştirmek için yurt içinde öğrenci okutmuş, yurt dışına öğrenci ve teknik eleman göndermiştir. Sümerbank, 1933 tarihli “Sümerbank Kanunu” 2/D maddesi ve 1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”ndaki “Mesleki Yetiştirme Teşkilatı ve İş Terbiyesi” kapsamında sadece kendi bünyesindeki kurslarla ve okullarla yetinmemiş, pek çok öğrenci ve elemanı mesleki eğitim için ülke içindeki ve ülke dışındaki çeşitli okullara göndermiştir.

Sümerbank, kurulduğu 1933 yılından itibaren yurt dışına öğrenci göndermeye başlamıştır. Sümerbank'ın yurt dışına gönderdiği öğrenciler 1416 sayılı kanun gereğince Milli Eğitim Bakanlığı'nca düzenlenen yarışma sınavı ile belirlenmiştir.³⁵⁴

İdare Meclisi kayıtlarına göre Sümerbank, 1933'te kalifiye işçi, usta ve mühendis kadrosu için ilk aşamada Sovyetler Birliği'ne 76 stajyer ve sayısı belirtilmeyen oranda mühendis göndermiştir.³⁵⁵ Sümerbank, Avrupa'ya göndereceği öğrencileri bir sınavla belirlemiştir. Seçme sınavı, 6-7 Ekim 1934'te Ankara Ticaret Mektebi'nde ve İstanbul Erkek Lisesi'nde yapılmıştır.³⁵⁶

1934'te Türk öğrenciler, “Teknikom Müessesesi ile diğer Sovyet fabrikalarında staj görmek üzere 8 aylığına Moskova'ya” gönderilmiştir.³⁵⁷ 1934'te mensucat kimyagerliği, porselen, mensucat, elektromekanik, demir izabe ve fabrika işletme mühendisliği alanlarında mesleki eğitim görmeleri için 14 öğrenci Almanya'ya, 2 öğrenci de Belçika'ya gönderilmiştir. Ayrıca Nazilli Basma Fabrikası için de toplam 70 öğrencinin Sovyetler

³⁵⁴ Katlan, a.g.m, s.29.

³⁵⁵ Tuna, a.g.e., s.267.

³⁵⁶ Sümerbank'ın Avrupa'ya gönderedeği öğrencilerden üniversite elektronik bölümünden mezun olanlar mekanik, apliance, elektroteknik, fizik, kimya, lisan (Almanca, Fransızca, İngilizce) derslerinden; üniversite kimya bölümünden mezun olanlar ise sınai kimya, umumi kimya, fizik, lisan (Almanca, Fransızca, İngilizce) derslerinden sınava alınmıştır. (“Sümerbank Müdürlüğü Tarafından Kimyager Naşit Hamdi Bey'e Gönderilen Mektup,” 20.9.1934, Koç Üniversitesi, VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Digital Collections, <https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/ABK/id/3990/rec/1>, Et: 1 Ağustos 2022.)

³⁵⁷ “İktisadi Programın Tatbikine Başlandı”, Cumhuriyet, 23 Mart 1934, s.3.

Birliği'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır.³⁵⁸ 1935'te “*Nazilli fabrikasında montaj ve fabrikasyon işlerinde usta muavini olarak çalışacak olan sanayici gençler*” Sovyetler Birliği'nde staj yapmıştır. Bunların Ağustos 1935'te yurda dönecekleri belirtilmiştir.³⁵⁹ Sümerbank, 1936'da İngiltere, Almanya ve İsviçre'ye 3 ay süreyle staj görmek üzere 3 kimyager, Sovyetler Birliği'ne ise 6 ay süreyle staj görmek üzere 1 mühendis göndermiştir.³⁶⁰ Sümerbank, 1937'de de Karabük Demir-elik Fabrikaları adına İngiltere'de staj yapmaları için Londra'ya 12 mühendis göndermiştir.³⁶¹ Sümerbank, çeşitli ülkelere 1936'da 43 ğrenci, 1937'de 65 ğrenci göndermiştir. 1937'de mühendislik stajı için İngiltere'ye 16 ğrenci göndermiştir. Yabancı ülkelerde mesleki eğitimlerini tamamlayıp yurda dnenen ğrenciler, Sümerbank kuruluşlarında çalışmaya başlamıştır. Örneğin, 1935'te Kayseri Dokuma Fabrikası'nda çalışan tüm ustalar Moskova Mensucat Numune Okulu'nda yetişmiş ve Sovyet fabrikalarında da staj yapmış kişilerdir.³⁶²

1943'te 72 Sümerbank ğrencisi Almanya, Amerika, İngiltere ve İsviçre'de eğitim görmüştür. Sümerbank, 1933'ten 1944'e kadar, yeni kurulan Kayseri, Nazilli, Ereğli, Merinos, İzmit ve Karabük fabrikaları için Almanya, İngiltere, İsviçre, Belçika, Fransa ve Sovyetler Birliği'ne 400'e yakın mühendis, ustabaşı ve usta göndermiştir.³⁶³

1945'te yabancı ülkelerde toplam 102 Sümerbank ğrenci vardır. Bu öğrencilerden 30'u Amerika'da, 16'sı İngiltere'de, 56'sı İsviçre'dir. Ayrıca 1 kimya 1 de makine mühendisi İngiltere'de ihtisas yapmaktadır. Bunlardan 67'si yükseköğrenim, 33' orta teknik öğrenim görmektedir. 1945 yılına kadar Sümerbank, ayrıca 28 ğrenciyi Amerika'ya, 18 öğrenciyi de İsviçre'ye göndermiştir. Sümerbank'ın yabancı ülkelerde okuttuğu öğrencilerden 19'u 1945'te yurda dönmüş, 15'i Sümerbank işletmelerinde görevlendirilmiştir.³⁶⁴

1946'da ıkarılan “*İşçi Yetiştirme Yönetmeliği*” ve “*Personelin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği*” ile Sümerbank'ta mesleki eğitim süreçleri daha detaylı biçimde düzenlenmiştir.³⁶⁵ Sümerbank İdare Meclisi'nin 26 Nisan 1946'da kabul ettiği yönetmeliğe göre

³⁵⁸ Tuna, a.g.e., s.267.

³⁵⁹ “Ekonomi Bakanı Ayın Sonunda Rusya'ya Hareket Ediyor”, *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1935, s.6.

³⁶⁰ BCA, 30-18-1-2,69-82-3.

³⁶¹ BCA, 30-18-1-2,79-83-3.

³⁶² Tuna, a.g.e., s.267-268.

³⁶³ Sümerbank, *X'uncu Yıl*, s.256.

³⁶⁴ 1945 Yılı Olay ve çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında Sümerbank Yönetim Meclisinin 31.12.1945 Tarih ve 101 Sayılı Toplantısında Genel Müdür Hulki Alisbah Tarafından Yapılan Demeç, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Ankara, 1946, s.15.

³⁶⁵ Bkz.Sümerbank *İşçi Yetiştirme Yönetmeliği*, Sümerbank Genel Mdrlğ, Ankara, 1946; Sümerbank *Personelinin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği*, Selüloz Basımevi, İzmit, 1946.

yurt dışına gönderilecek çalışanların staj süresi en çok 1 yıl olarak belirlenmiştir. Yurt dışına staja gönderilecek kişilerin fabrikalarda en az 3 yıl çalışmış olması gerekmektedir. Kurum adına eğitim verilmiş ve daha önce staja gönderilmiş olanlar için bu süre en az 6 yıldır. Yurt dışına staja gönderilecek çalışanlarda aranan belli başlı şartlar arasında mesleki bilgi, işe bağlılık, sağlık yeterliliği, kurumu temsil yeteneği ve yabancı dil ilk sırada gelmektedir. Yönetmeliğe göre staja gönderilecek çalışanların yol ve eğitim masraflarını Sümerbank karşılayacaktır. Staja gönderilenler, stajdan döndükten sonra 3 yıldan az olmamak üzere Sümerbank işletmelerinde çalışmak zorundadırlar. Aksi halde Sümerbank'ın staj dönemi boyunca ödediği bütün ücretleri % 8,5 faiz ve % 50 fazlasıyla peşin olarak Sümerbank'a geri ödemekle yükümlüdürler.³⁶⁶

1946'da 5 yıllık eğitim-öğretim ve staj planı kabul edilmiştir. Bu plana göre Sümerbank, 5 yıl içinde ülke içinde ve ülke dışında 500'er kişi olmak üzere toplam 1.000 yeni eleman yetiştirilmesine ve 500'ü işçi olmak üzere toplam 600 elemanın da yurt dışında staj görmesine karar vermiştir. Sümerbank, bu planın ilk uygulaması kapsamında 1948'de Amerika, İngiltere ve İsviçre'ye makine, inşaat, selüloz, deri, mensucat, kimya ve ekonomi bölümlerinde öğrenim görmeleri için toplam 140 kişi göndermiştir.³⁶⁷

BUMH Sümerbank raporlarında, Sümerbank giderleri arasında yurt dışında okutulan öğrencilere yapılan harcamalara da yer verilmiştir. Örneğin *BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu*'na göre o yıl Sümerbank'ın öğrenci giderleri toplam 14.123.82 liradır. Raporda "*Talebeler Lehine Açtırılan Akreditler*" başlığı altında "*British Council, Ekonomi Bakanlığı, Sümerbank hesabına İngiltere'de okuyan talebelerin altı aylık zaruri masraf ve ödenekleri için açtırılan akreditif tutarından*" söz edilmiştir.³⁶⁸

Tablo 1.13. Sümerbank'ın 1949 Yılı İlk Üç Aylık Devresinde Yurt Dışında Okuttuğu Öğrenciler

Ülkeler	Yük. Müh.	Mühendis	Ekonomi	Toplam
Amerika	29	3	3	35
İngiltere	13	11	-	24
İsviçre	22	35	-	57
Fransa	-	1	-	1
Toplam	64	50	3	117

Kaynak: Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1949 Birinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Ankara, 4.6.1949, s.56.

³⁶⁶ *Sümerbank Personelinin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği*, s.3-5.

³⁶⁷ *BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu*, s.22; *Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.57.

³⁶⁸ *BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu*, s.83-84.

Tablo 1.14. Sümerbank’ın 1950 Yılı İlk Üç Aylık Devresinde Yurt Dışında Okuttuğu Öğrenciler

Ülkeler	Yük. Müh.	Mühendis	Ekonomi	Toplam
Amerika	27	2	3	32
İngiltere	4	7	-	11
İsviçre	5	17	1	23
Fransa	1	-	-	1
Toplam	37	26	4	67

Kaynak: Sümerbank Teşekkül Merkez İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 12.12.1950.

1950 yılının sonunda Sümerbank’ın İngiltere’de okuttuğu öğrencilerden Süleyman Bursalı yüksek makine, Abdülmecit Akıncı yüksek izabe, Mithat Özarslan orta teknik mensucat; İsviçre’de okuttuğu öğrencilerden Bülent Erkman yüksek makine, (ayrıca Fransa’da iş kazaları ihtisası), Enver Çalık yüksek elektrik, Fransa’da okuttuğu öğrencilerden Ahmet Arı orta teknik mensucat dallarında öğrenimlerini başarıyla tamamlayıp yurda dönerek Sümerbank topluluğundaki fabrikalarda görevlendirilmişlerdir. 1950 yılında Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’nden 2 ustabaşı da Danimarka’ya staja gönderilmiştir.³⁶⁹

1951’de Sümerbank adına yurt dışında 60 öğrenci mesleki eğitim görmüştür. Bunlardan ABD’de okutulan 29 öğrencinin 10’u yüksek makine, 5’i yüksek kimya, 2’si yüksek izabe, 3’ü yüksek elektrik, 2’si yüksek mensucat, 1’i yüksek debagat mühendislikleri, 1’i makine, 1’i inşaat mühendisliği, 2’si de ekonomi öğrencisidir. İsviçre’de bulunan 10 öğrenciden 3’ü yüksek kimya, 1’i yüksek elektrik, 2’si kimya, 2’si makine, 2’si de elektrik mühendisliği okumaktadır. İngiltere’de okutulan 4 öğrenciden 1’i yüksek makine, 1’i yüksek elektrik, 1’i yüksek mensucat, 1’i de mensucat mühendisliği öğrenimi görmektedir. Almanya’da okutulan 4 öğrenciden 1’i kimya, 1’i makine, 2’si de elektrik mühendisliği okumaktadır. Fransa’da ise 1 öğrenci yüksek mensucat mühendisliği okumaktadır. Ayrıca 1951’de karbon sülfür üretimi konusunda Buss A. G. firmasında staj görmek üzere Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayi Müessesesi’nden 1 kimyager ve 2 ustabaşı İsviçre’ye gönderilmiştir. Marşal Planı Teknik Yardım Fonu’ndan yararlanılarak Sümerbank’ın çeşitli kuruluşlarından 16 yüksek mühendis ve teknisyen de

³⁶⁹ Sümerbank Teşekkül Merkez İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 12.12.1950, s.178.

çeşitli konularda incelemeler yapmak üzere ABD'ye gönderilmiştir. Bu mühendis ve teknisyenler oradaki kursları ve incelemeleri başarıyla tamamlayıp yurda dönmüştür.³⁷⁰

Sümerbank, 1933-1964 yılları arasında çeşitli alanlarda yurt dışında toplam 395 öğrenci okutmuştur.³⁷¹ Sümerbank'ın 1933-1973 yılları arasında yurt dışında okuttuğu toplam öğrenci sayısı 426'ya yükselmiştir. 1972 yılı itibarıyla bu 426 öğrenciden 348'i öğrenimlerini tamamlayıp yurda dönmüştür. Öğretim dalları bakımından bu öğrencilerin dağılımı şöyledir: 101 tekstil, 84 makine, 57 elektrik, 33 endüstri, 31 izabe, 18 iş idaresi, 16 tekstil kimyası ve 13 seramik. Ayrıca Sümerbank inşaat, kâğıt, tekstil-desen, ekonomi, deri ve kundura teknisyenliği dallarında da yurt dışında öğrenci okutmuştur. 1933-1973 yılları arasında yabancı ülkelere gönderilen öğrenciler için Sümerbank toplam 28.000.000 TL harcamıştır.³⁷² 1975 yılında ABD'de okuyan bir öğrenci Sümerbank'a yılda yaklaşık olarak 63.000 liraya, Avrupa'da okuyan bir öğrenci ise 53.000 liraya mal olmuştur. Sümerbank bu öğrencilere öğrenimleri süresince 250.000 ile 350.000 lira arasında para harcamıştır.³⁷³

Tablo 1.15. 1933-1973 Arasında Sümerbank'ın Yurt Dışına Gönderdiği Öğrencilerin Ülkelere Göre Dağılımı

Ülkeler	Öğrenci Sayısı
Amerika	133
İngiltere	96
Almanya	98
İsviçre	89
Fransa	6
Belçika	2
Avusturya	2
Toplam	426

Kaynak: Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, s.248.

Sümerbank'ın yurt içindeki eğitim-öğretim faaliyetlerini de şöyle özetlemek mümkündür: BUMH raporlarına göre Sümerbank, 1941 yılı itibarıyla yurt içinde İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi'nde 4, Teknik Okulda 8, Kimya Fakültesi'nde 4, Yüksek

³⁷⁰ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.44-45.

³⁷¹ Bu öğrencilerden 130'u Amerika'ya, 88'i İngiltere'ye, 80'i Almanya'ya, 89'u İsviçre'ye, 6'sı Fransa'ya, 2'si de Belçika'ya gönderilmiştir. 1964 yılsonu itibarıyla bu öğrencilerden 225'i mezun olmuştur. Bunlardan 95 öğrenci tekstil, 84 öğrenci makine, 56 öğrenci kimya, 38 öğrenci elektrik, 31 öğrenci izabe, 28 öğrenci endüstri, 16 öğrenci iş idaresi, 16 öğrenci tekstil kimyası, 11 öğrenci seramik, 8 öğrenci kâğıt dallarında eğitim görmüştür. ("Sümerbank'ta Eğitim Çalışmaları", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, s.6; Katlan, a.g.m, s.29.)

³⁷² Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, s.248.

³⁷³ Sarıca, a.g.m., s.29.

İktisat ve Ticaret Mektebi'nde 15 ve diğer sanayi okullarında 50 olmak üzere yurt içinde toplam 81 öğrenci okutmuştur.³⁷⁴

Sümerbank, II. Dünya Savaşı nedeniyle yurt dışına öğrenci gönderememiştir.³⁷⁵ Bu nedenle 1942'de yurt içinde öğrenci okutma programına ağırlık vermiştir. 1943 yılında 81 Sümerbank öğrencisi yurt içindeki yüksekokullarda öğrenim görmüştür.³⁷⁶

1945'te Sümerbank'ın yurt içinde okuttuğu öğrencilerin sayısı, 157'si yüksek enstitülerde, 75'i de sanat enstitülerinde olmak üzere toplam 232 kişidir. 1945'te yurt içindeki çeşitli okullardan mezun olan 18 Sümerbank öğrencisi çeşitli Sümerbank işletmelerinde görevlendirilmiştir.³⁷⁷

1948 yılında 177 Sümerbank öğrencisi yurt içindeki okullarda makine, inşaat, selüloz, deri, mensucat, kimya ve ekonomi bölümlerinde öğrenim görmüştür.³⁷⁸

Sümerbank, 1949 yılının üçüncü ayı sonunda, yurt içindeki çeşitli fakülte, yüksekokul ve sanat enstitülerinde toplam 160 öğrenci okutmaktadır. Bu öğrencilerin okudukları okullara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1.16. Sümerbank'ın 1949 Yılı İlk Üç Aylık Devresinde Yurt İçinde Okuttuğu Öğrenciler

Okullar	Öğrenci Sayısı
Teknik Üniversite	90
İstanbul Fen Fakültesi Kimya	7
Ankara Fen Fakültesi Kimya	11
İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret	15
İstanbul Ekonomi Fakültesi	3
Eczacı Okulu	3
Teknik Okul	1
İstanbul Erkek Sanat Enstitüsü	5
Ankara Erkek Sanat Enstitüsü	24
İzmir M. Paşa Erkek Sanat Enstitüsü	1
Toplam	160

Kaynak: Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1949 Birinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Ankara, 4.6.1949, s.57.

³⁷⁴ Aytemur, *a.g.e.*, s 244.

³⁷⁵ II. Dünya Savaşı koşullarına yurt dışına öğrenci gönderilemediğinden teknik eleman eksikliğini karşılamak için önceleri iki yola başvurulmuştur: Bir taraftan yabancı ülkelere teknik elemanlar davet edilmiş ve 1940'larda Polonyalı, İngiliz uzmanlar getirilmiştir. Diğer taraftan yurt dışında özel olarak okuyan öğrencilerden bazılarının Sümerbank adına okumaları sağlanmıştır. (Tuna, *a.g.e.*, s.268).

³⁷⁶ Sümerbank, *X'uncu Yıl*, s.256.

³⁷⁷ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.16.

³⁷⁸ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.57.

Sümerbank'ın, 1950 yılı Eylül ayında Ankara'daki ve İstanbul'daki çeşitli fakülte ve okullarda okuttuğu öğrencilerin sayısı şöyledir: Teknik Üniversite'de 56, İstanbul Fen Fakültesi'nde 2, Ankara Fen Fakültesi'nde 8, İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu'nda 1, İstanbul Eczacı Okulu'nda 2, İstanbul Erkek Sanat Okulu'nda 1, Ankara Erkek Sanat Okulu'nda 7, İstanbul Tıp Fakültesi'nde 1, İstanbul Amerikan Koleji'nde 1 olmak üzere toplam 79 öğrenci. 1950 yılında İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu'nda okuyan Mehmet Akgemci, Ankara Fen Fakültesi Yüksek Kimya Mühendisliği'nde okuyan Turgut Gündüz, İhsan Gürer, Azmi Sümer, İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'nde okuyan Nadir Sebik, Ömer Zeybekoğlu, İlhan Başaran, Elektrik Fakültesi'nde okuyan Muhittin Özdirim, Sabahattin Yalınpala, Turgut Öztaşkın, Hüseyin Pekin, İnşaat Fakültesi'nde okuyan Şerafettin Yavuz, Bülent Bayraktar, Ercüment Kılınçbay, Ankara Erkek Sanat Enstitüsü'nde okuyan Hikmet Üredi, Ziya Derece ve Halil Aktaş öğrenimlerini başarıyla tamamlayarak Sümerbank'ta görevlendirilmiştir.³⁷⁹

Sümerbank, 1951'de yurt içinde yüksekokul ve sanat enstitülerinde toplam 66 öğrenci okutmaktadır. Bu 66 öğrenciden 20'si öğrenimlerini tamamladıklarından 1951 yılı sonunda Sümerbank'ın yurt içinde okuttuğu öğrenci sayısı 46 kişiye inmiştir. Bu öğrencilerden 39'u Teknik Üniversite'de, 1'i İstanbul Fen Fakültesi'nde, 2'si Ankara Fen Fakültesi'nde, 1'i İstanbul Tıp Fakültesi'nde, 1'i İstanbul Eczacı Okulu'nda ve 2'si de Ankara Erkek Sanat Enstitüsü'nde okumaktadır.³⁸⁰

Sümerbank, 1942-1972 yılları arasında yurt içinde toplam 1.200 öğrenci okutmuştur. Bunların 979'u mezun olmuştur.³⁸¹ Bu öğrencilerden 278'i makine mühendisliğinde okutulmuştur. Makine mühendisliğinden sonra sırayla sanat enstitülerinde, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde, Fen Fakültesi Kimya Bölümü'nde, elektrik, inşaat, tekstil, mimari ve endüstri alanlarında öğrenci okutulmuştur. Öğrencilerin

³⁷⁹ *Sümerbank Teşekkül Merkez İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu*, Ankara, 12.12.1950, s.179.

³⁸⁰ *BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu*, s.44.

³⁸¹ Sümerbank'ın 1964-1972 yılları arasında yurt içinde okuttuğu öğrenci sayısı 255'tir. Sümerbank, 1942-1964 yılları arasında yurt içinde toplam 945 öğrenci okutmuştur. Bu öğrencilerden 707'si mezun olmuştur. Öğrenim dalları bakımından 240 öğrenciyle Makine Mühendisliği ilk sırada gelmektedir. Daha sonra sırasıyla Sanat Enstitüsünde, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Akademilerinde, Fen Fakültesi Kimya Bölümünde okuyanlar gelmiştir. Ayrıca elektrik, inşaat, mimarlık, iktisat, idari bilimler, güzel sanatlar, fizik, kimya, tıp ve maliye alanlarında da öğrenci okutulmuştur. Öğrencilerin % 69'u yüksekokul öğrencisidir. ("Sümerbank'ta Eğitim Çalışmaları", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, s.7; Katlan, a.g.m., s.29) Sümerbank, 1942-1974 yılları arasında yurt içinde 1.272 öğrenci okutmuştur. Bu öğrencilerden 1.060'ı mezun olmuştur. (Sarica, a.g.m, s.29.)

% 76'sı fakülte veya yüksekokul öğrencisidir. Sümerbank, 1942-1972 yılları arasında yurt içinde okuttuğu öğrenciler için toplam 10.307.000 TL harcamıştır.³⁸²

Sümerbank'ın, yurt içi ve yurt dışı eğitim-öğrenim için bir burs programı vardır. Sümerbank'ın belirlediği şartlara uygun öğrencilerden bir sınavla seçilenler yurt içi veya yurt dışı Sümerbank bursu kazanmışlardır. 1970 yılında Sümerbank Bursu'nun belli başlı şartları şunardır: Burs miktarı ayda 350 TL'dir. Burslar yaz tatillerinde de devam edecektir. Bursiyerlere ilk yıl ayrıca 1.250 TL giyecek yardımı yapılacaktır. Yönetmeliğe göre öğrencilerin çeşitli masrafları da Sümerbank tarafından karşılanacaktır. Burs karşılığında bursiyerler, 1 yıla karşılık 1,5 yıl mecburi hizmet yapacaktır.³⁸³

Şekil 1.7. Sümerbank Bursuyla Yurt Dışında Okumaya Hak Kazanan Öğrencilerden Bazıları

Kaynak: İnce, a.g.e., s.62.

Sümerbank, yurt dışında tekstil okuyacak öğrencileri, en iyi tekstil bölümlerine sahip yabancı üniversitelere göndermiştir. Örneğin, İngiltere'de okuyacak öğrencilerden pamuklu konusunda eğitim alması istenenler Manchester'a, yün ağırlıklı eğitim alması istenenler ise Leeds'e gönderilmiştir.³⁸⁴

³⁸² *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, s.248.

³⁸³ *Öğrencilere Burslar*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1970, s.17-18.

³⁸⁴ Bakırköy Fabrikası İşletme Müdürlerinden Halil Oktay Çulcuoğlu, Sümerbank bursuyla İngiltere'ye gidişini şöyle anlatmaktadır: "Biz Kemal Varol ile gittik İngiltere'ye... Bir bavul, bir pasaport, bir de para, çıktık yola. Sonrasında Manchester Üniversitesi'nde tekstil okudum; Leeds Üniversitesi'nde makine halısı üzerine çalışmalarda bulunup doktora derecesini aldım." (İnce, a.g.e., s.59.)

Sümerbank 1933-1948 yılları arasında yurt dışında 91, yurt içinde 276 öğrenci olmak üzere toplam 367 öğrenci okutmuştur.³⁸⁵ 1948-1951 arasında planlı olarak yurt dışına ve yurt içine yeni öğrenci göndermeyen Sümerbank, 1951’de yurt dışında ve yurt içinde öğrenci okutmaya yeniden başlamıştır.³⁸⁶ Sümerbank, 1933-1973 yılları arasında yurt dışında 426 öğrenci, yurt içinde 1.200 öğrenci olmak üzere toplam 1.626 öğrenci okutmuştur. 1972’de yurt dışında okuyan 426 öğrenciden 348’i, yurt içinde okuyan 1.200 öğrenciden 979’u, toplam 1.327 öğrenci mezun olmuştur. Sümerbank bursuyla yurt dışında ve yurt içinde mesleki eğitim- öğrenimlerini tamamlayan bu öğrenciler geri döndüklerinde ülkenin değişik yerlerindeki Sümerbank fabrikalarda bölüm şefi, işletme müdürü, genel müdür, fabrika müdürü, yüksek mühendis gibi önemli görevlere getirilmişlerdir. Sümerbank’ın yurt içinde ve yurt dışında okuttuğu öğrenciler, sadece Sümerbank kuruluşlarında değil, sonraları büyük özel şirketlerde de üst düzey görevlerde bulunmuş, bilgi ve tecrübeleriyle Türkiye’de eğitilmiş kalifiye bir sanayici kuşağın yetişmesini sağlamışlardır.³⁸⁷ Aydemir, “*Özel teşebbüsün yüksek idareci ve teşkilatçı kadroları, hemen hemen bütün elemanlarını devlet işletmelerinden sağlamıştır*” derken çok haklıdır.³⁸⁸ Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminden itibaren Sümerbank ve Etibank gibi KİT’lerin yetiştirdiği kalifiye elemanlar, ülke sanayisinin gelişmesinde öncü ve çok önemli bir rol oynamıştır.

Sümerbank sadece kendi çalışanları için değil, yerli ve yabancı öğrenciler için de bir okul durumundadır. Sümerbank, teknik öğrenim veren fakülte, akademi ve yüksekokul öğrencilerine yaz aylarında Sümerbank işletmelerinde meslekleriyle ilgili alanlarda staj yapma olanağı tanımıştır. Ayrıca İ.A.E.S.T.E. kanalıyla Türkiye’ye gelen yabancı uyruklu öğrencilerden her yıl ortalama 30 kadar öğrenciye 2-3 ay süreyle yine Sümerbank işletmelerinde staj olanağı sağlanmıştır. Bu sayede her yaz Sümerbank kuruluşlarında 500 kadar öğrenci staj yapabilmıştır. Bu kapsamda yabancı öğrencilere ayda net 500-600 lira, yurt içinde okuyan öğrencilere ise 10-15 lira staj yevmiyesi ödenmiştir.³⁸⁹ Sümerbank

³⁸⁵ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25’inci Yılı*, s.57.

³⁸⁶ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.43-44

³⁸⁷ İnce, a.g.e., s.60, 65

³⁸⁸ Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, C.1, s.446.

³⁸⁹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, s.248-249.

ayrıca yine İ.A.E.S.T.E kanalıyla her yıl 7-8 öğrenciyi yurt dışına göndermiş, bu sayede o öğrencilerin dil, mesleki bilgi ve görgülerini artırmalarını sağlamıştır.³⁹⁰

Sümerbank eğitim işlerine zamanla bir de ARGE işlerini eklemiştir. Sümerbank araştırma faaliyetlerine BBYKP döneminde 1963-1967 arasında başlamıştır. Önce Sümerbank Genel Müdürlüğü bünyesinde 5 kişilik bir araştırma grubu kurulmuştur. Bu grup 1964'te Araştırma ve Geliştirme Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 1968'de Araştırma ve Planlama Müdürlüğü kurulmuştur. Bu kapsamda 1970'te 3.428.000 lira haracarak Bursa'da bir Sümerbank Tekstil Eğitim Araştırma Merkezi açılmıştır.³⁹¹

Sümerbank mesleki eğitim konusunda MEB'le de işbirliği içinde çalışmıştır. Bu kapsamda 1950'lerin sonundan itibaren Sümerbank fabrikaları ile fabrikaların bulundukları yerlerdeki sanat enstitüleri arasında işbirliği statüleri ve protokolleri hazırlanmıştır.³⁹²

İlk olarak Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayi Müessesesi ile Malatya Şehit Kemal Özalpar Sanat Enstitüsü arasında hazırlanan ve MEB ile Sümerbank Genel Müdürlüğü tarafından onaylanan statü gereğince enstitüde bir Mensucat Şubesi açılmıştır. Şubenin amacı, statünün 1.maddesinde “*mensucat sanayine teknik elemanlar yetiştirmek*” olarak ifade edilmiştir. Antlaşmanın 23. maddesine göre “*öğrenciler tatbikat derslerini müessesede yaptıklarından, hepsine birer iş elbisesi ve ayrıca çok uzak yerlerden geldikleri için öğle yemeği verilecektir. Ayrıca öğrencilere müessesede yatacak yer temin edilebildiği takdirde öğle yemeğinden başka akşam için de işçi yemeği ve ekmeği verilecektir.*” Üç yıllık olarak planlanan Mensucat Şubesi, 1957-1958 öğretim yılında 27 öğrenciyle öğretime başlamıştır. 1957-1975 arasında bu şubeden toplam 231 öğrenci mezun olmuştur.

Sümerbank Adana Bez Fabrikası, Adana Ticaret ve Sanayi Odası ve Adana Erkek Sanat Enstitüsü arasında hazırlanan, MEB ve Sümerbank Genel Müdürlüğü tarafından onaylanan bir statüye göre de Adana Erkek Sanat Enstitüsü'nde de bir Mensucat Şubesi açılmıştır. Şube, 1964-1965 eğitim-öğretim yılında öğrenci almaya başlamıştır. Adana Erkek Sanat Enstitüsü Mensucat Şubesi Statüsü, Malatya Şehit Kemal Özalpar Sanat Enstitüsü Mensucat Şubesi Statüsü'nün neredeyse aynısıdır. Burada sadece iki fark vardır.

³⁹⁰ “Sümerbank'ın Eğitim Faaliyetleri”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Haziran 1972, s.34.

³⁹¹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, 247,249; “Sümerbank'ta Eğitim Çalışmaları”, *Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, s.7.

³⁹² “Endüstriyel, Mesleki ve Teknik Öğretim ile Sanayi İlişkileri Sempozyumu Düzenlendi”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Mart 1976, S.165, s.21-22.

Biri, fabrika ve enstitü işbirliğine sanayi odası da katılmıştır. İkincisi, burada Sümerbank dışındaki fabrikalardan da faydalanılması öngörülmüştür.

Sümerbank ve MEB işbirliğiyle yapılan statülerden üçüncüsü de Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi ile Nazilli Sanat Enstitüsü arasında hazırlanmıştır. Böylece Nazilli Sanat Enstitüsü Tekstil Şubesi açılmıştır. Şube, 1969-1970 öğretim yılında öğrenci almaya başlamıştır.

Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi, Bursa Sanayi Enstitüsü ve Bursa Ticaret ve Sanayi Odası arasında hazırlanan protokol ile de Bursa Sanat Enstitüsü Tekstil (Dokumacı) Bölümü kurulmuştur. Bu bölüm, 1974-1975 yılında öğretime başlamıştır.

Sümerbank Bozüyük Seramik Fabrikası ve Bozüyük Kız Meslek Lisesi arasında yapılan işbirliğiyle kurulan Seramik Meslek Dalı da 1975-1976 öğretim yılında açılmıştır.

Sümerbank, yurt dışı ve yurt için eğitim programları, ARGE çalışmaları, MEB’le yaptığı işbirliği statüleri sayesinde sadece kendi işletmelerinin kalifiye elaman ihtiyacını karşılamakla kalmamış, özel teşebbüs dâhil, diğer sanayi işletmelerinin ihtiyacı olan teknik kadroları da yetiştirmiştir.

4.1.3. Fabrika Okulları

Cumhuriyet kurulurken Türkiye’nin öncelikli sorunlardan biri eğitim-öğretimdi. Savaştan yeni çıkmış ülkede ne yeterli sayıda okul, ne yeterli sayıda öğretmen vardı. 1928’deki harf devriminden bir yıl önce, 1927 Nüfus Sayımı’na göre Türkiye’de okur-yazar oranı –genel ortalama- % 10.58’dir.³⁹³ Bu nedenle Cumhuriyet’in ilk yıllarında genel bir eğitim-öğretim seferberliği ilan edilmiştir. Bu kapsamda sanayi kuruluşları da göreve çağırılmış, işletmelerden, okuma yazma bilmeyen elemanlara okuma yazma öğretip eğitim-öğretim vermeleri istenmiştir.

1926 tarih ve 788 sayılı MEB’in kuruluş yasasında, ilköğretim çağını geçirmiş, hiç öğrenim görmemiş olanları işe alan kuruluşların, bunlara eğitim-öğretim vermek zorunda oldukları belirtilmiştir.³⁹⁴

³⁹³ Mustafa Köse, *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2010, s.135,172-174.

³⁹⁴ *Cumhuriyet Dönemi Politikaları Sempozyumu (İstanbul 2005)*, Haz Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.374.

1930’larda kurulan Sümerbank fabrikalarında mesleki eğitim kursları yanında ilköğretim görmemiş, okuma-yazma bilmeyen elemanlar için de okuma-yazma kursları düzenlenmiştir. Fakat Sümerbank fabrikaları sadece mesleki kurslar ve okuma-yazma kurslarıyla yetinmemiş, işçilerin çocuklarını okutmak için de ilkokullar ve ortaokullar açmıştır. 1944 tarihli “Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri” başlıklı projeye göre mahalli ilkokulların fabrikaya uzak olması veya çocuk sayısının fazla olması durumunda Sümerbank fabrikalarının işçi mahallelerinde bir ilkokul yapılması, gerekmesi halinde de bir ortaokul yapılması için ilkokul yakınında boş arsa bırakılması kararlaştırılmıştır.³⁹⁵

Birçok Sümerbank fabrikasında işçi çocuklarının eğitim öğretimi için fabrika bünyesinde ilkokullar açılmıştır. Önce 1943’te Sümerbank Karabük Demir-Çelik Fabrikası’nda yaklaşık 800 kişilik tam teşkilatlı bir ilkokul ve yaklaşık 300 kişilik bir ortaokul açılmıştır.³⁹⁶ Sonra 1945’te Sümerbank Nazilli, Kayseri, İzmit, Malatya ve Sivas fabrikalarında birer ilkokul yapımına başlanmıştır.³⁹⁷

Sümerbank, fabrika ilkokulları için yıllar içinde önemli miktarda paralar harcamıştır. Örneğin, 1943’te inşasına başlanan Ereğli Fabrikası’nın ilkokul binasına, -işçi evleriyle birlikte- ilk yıl 376.800 lira harcanmıştır.³⁹⁸ 1945’te biten Sivas Fabrikası’nın ilkokul binasına -işçi evleriyle birlikte- toplam 754.000 lira harcanmıştır.³⁹⁹ 1945’te inşasına başlanan Malatya Fabrikası ilkokul binası toplam 124.281 liraya mal olmuştur.⁴⁰⁰ 1945’te bitirilen Ereğli Fabrikası İlkokulu ise -Ereğli işçi evleri ve İviriz İşçi evleriyle birlikte- toplam 1.175.000 liraya tamamlanmıştır.⁴⁰¹ 1945’te inşasına başlanan Kayseri Fabrikası’nın ilkokul inşaatı için 108.000 lira harcanmıştır.⁴⁰² Sümerbank’ın ilkokul harcamaları sonraki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin, 1947’de Kayseri Fabrikası’nın ilkokul ihata duvarları için toplam 4.616,54 lira harcanmıştır.⁴⁰³ 1947’de Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi’nde ilkokul binasına -küçük evler, sinema, kantin, laboratuvar ile birlikte- toplam 857.032,20 lira harcanmıştır.⁴⁰⁴ 1947’de Sümerbank Demir-Çelik

³⁹⁵ Sümerbank İnşaat Fen Heyeti, “Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri”, *Arkitekt*, Yıl: XIV, S.1-2, İstanbul, 1944, s.11.

³⁹⁶ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.167.213.256. *Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı*, s.146.

³⁹⁷ *1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında...*, s.16.

³⁹⁸ *Sümerbank 1944 Yılı UMHR*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1945. s.25

³⁹⁹ *1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında...*, s.18,41.

⁴⁰⁰ *BUMH Sümerbank Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T. A. Ş. 1946 Yılı Raporu*, Doğu Matbaası, Ankara, 1947. s.6

⁴⁰¹ *1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında...*, s.42.

⁴⁰² *Sümerbank 1945 Yılı UMHR*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1946, s.28.

⁴⁰³ *BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.139.

⁴⁰⁴ *BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, Ankara, 1948, s.32.

Müessesesi'nde ilkokula -misafirhane ve kalorifer tesisatı ile birlikte- toplam 84.884,93 lira harcanmıştır.⁴⁰⁵

1948 yılına gelindiğinde Sümerbank'ın Ereğli, Hereke, Kayseri, Nazilli, Malatya, Sivas, Karabük fabrikalarında birer ilkokul vardır.⁴⁰⁶ Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi'nin ise bir ilkolulu yanında bir de ortaokulu vardır.⁴⁰⁷

1947'de Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nın ilkokuluna 791 öğrenci, ortaokuluna ise 236 öğrenci devam etmiştir.⁴⁰⁸ 1947'de bu fabrika ilkokuluna devam eden 791 öğrencinin % 64'ünü kurum çalışanlarının çocukları, % 36'sını ise dışarıdan gelenler oluşturmuştur. 1947'de bu fabrika ilkokulundan 85 öğrenci mezun olmuş, bunlardan 59'u ortaokula, 12'si sanat okuluna veya çırak okuluna girmiş, 14'ü ise eğitim-öğrenime devam edememiştir. 1946'da Karabük Fabrikası ortaokulunda 195 öğrenci varken, bu sayı 1947'de 236'ya yükselmiştir. Bunların da % 65'i kurum çalışanlarının çocukları, % 35'i ise dışarıdan gelenlerdir. Yıl içinde fabrika ortaokulundan 28 öğrenci mezun olmuş, bunlardan biri memur olarak fabrika bünyesinde çalışmaya başlamış, 19'u ise eğitim-öğrenimlerine başka yerlerde devam etmiştir. Sümerbank Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nın 1947 yılı ilkokul ve ortaokul masrafları 116.619.23 lira olup fabrika öğrenci başına yılda 113,5 lira harcamıştır.⁴⁰⁹

Aynı zamanda bir Sümerbank iştiraki olan Alpullu Şeker Fabrikası, ilkokulun yanında, lise binalarına da sahiptir. Bu fabrika okullarına sadece fabrika işçilerinin çocukları değil, dışarıdan gelen çocuklar da alınmıştır.⁴¹⁰

BUMH Sümerbank raporlarında “Okutma, Kurs, Okul Masrafları” veya “Mesleki Yetiştirme ve Okul Masrafları” başlığı altında fabrikaların eğitim öğretim için harcadıkları para miktarlarına da ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Örneğin, Sümerbank'ta 1947 yılında işçi başına “Okutma, Kurs, Okul Masrafları” Tablo 1.17'de gösterilmiştir.

⁴⁰⁵ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.69.

⁴⁰⁶ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.41-43; Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.108, 129,154.

⁴⁰⁷ Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.146; 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.16.

⁴⁰⁸ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.18.

⁴⁰⁹ A.g.e., s.18.

⁴¹⁰ Ayşe Duran Kopuz, “Alpullu Şeker Fabrikası ve İşçi Konutları”, METU JFA, 2018/2, s.38.

Tablo 1.17. 1947 Yılında Sümerbank'ta İşçi Başına Eğitim Öğretim Masrafı

Kuruluşlar	İşçi Başı Masraf (TL)
İplik-Dokuma	0.77
Selüloz	2.27
Demir-Çelik	0.28
Çimento	0.71
Deri-Kundura	0.71
Keramik	-
Toplam	0.79

Kaynak: BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.36

1950 yılında Sümerbank'ın “*Mesleki Yetiştirme ve Okul Masrafı*”, 392.814 lira, 1951 yılında ise 333.276 liradır.⁴¹¹

Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan'ın 1936'da TBMM'de yaptığı konuşmaya göre Türkiye'deki 40 bin köyün 35 bininde hâlâ okul ve öğretmen yoktur.⁴¹² İsmail Hakkı Tonguç'un 1939'da verdiği bilgiye göre de köylere 16 yılda 3.936, şehir ve kasabalara ise 437 ilkokul binası yapılabilmıştır.⁴¹³ 1940'lara gelindiğinde Türkiye'de köylerde ve kentlerde hâlâ çok sayıda okula ve öğretmene ihtiyaç vardır. Bu nedenle 1940'larda ülke genelinde bir ilköğretim seferberliği başlatılmıştır. Türkiye'de 1940'lardaki bu ilköğretim seferberliğine Sümerbank fabrikaları da katılmıştır. Sümerbank fabrikaları, 1940'ların ortalarından itibaren fabrika yerleşkelerinde kurdukları ilkokullarda ve ortaokullarda, hem fabrika işçilerinin çocuklarına, hem de okula gitmesi gereken diğer çocuklara eğitim-öğrenim olanağı sunarak toplumsal aydınlanmaya doğrudan katkıda bulunmuştur.

4.1.4. Fabrika Kreşleri

Sanayi Devrimi sonrasında Batı'da fabrikalarda çalışmaya başlayan kadın işçiler, çalışma saatlerinde çocuklarını bırakabilecekleri güvenli yerlere ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyacın karşılanmasıyla ilk kreşler ortaya çıkmıştır.

⁴¹¹ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.59.

⁴¹² Durmuş Yalçın vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, II*, AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 123.

⁴¹³ Hakkı Tonguç, “Köylerde Okul Binaları İnşaatları”, *İlk Öğretim*, C.2, 27 İkinciyeşrin 1939, S.27, s.131.

Dünyada ilk kreşler 1844'te Paris'te açılmıştır. Türkiye'de ise Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin 1921 tarihli ilk nizamnamesinde çalışan kadınların çocuklarına bakacak gündüz bakımevlerinin (kreşlerin) açılacağı belirtilmiştir.⁴¹⁴ 1927'den itibaren Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu), Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde işçi kadınların mesai saatlerinde çocuklarını bırakabilecekleri “gündüz bakımevi” adıyla ilk kreşleri açmıştır.⁴¹⁵ Kurumun 1936 yılında Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Giresun, Elaziz, Balıkesir ve Adana'da kreşleri vardır. Bu kreşler yatakhanelere, oyun salonlarına, bahçelere ve banyolara sahiptir. Kreşlere, bebekler ve biraz daha büyük çocuklar kabul edilmiştir. Kreşlerde çocuklara günde iki defa kahvaltı ve öğle yemeği verilmiştir. Uzman bir çocuk doktoru bulundurulmuştur. Çocukların sağlık durumları haftalık raporlarla ailelere bildirilmiştir. Çocuklar, bakıcı hemşireler ve doktor kontrolünde yaşlarına göre belirlenen programlara göre şarkılı oyunlar, el becerileri, ritmik hareketlerle eğitilmiştir. Kreşlerin temel amacı, özellikle bakıma muhtaç ailelerin çocuklarına bakmak, onları okula ve hayata hazırlamaktır. Özellikle gelir güzeyi düşük aileler çocuklarını az bir ücretle ve gönül rahatlığı içinde kreşlere bırakabilmiştir. Çocuklara en iyi şekilde bakılan bu kreşler, çocuk gelişiminde, kadınların iş hayatında daha fazla yer bulmalarında ve nüfus artışında olumlu bir etkiye sahiptir.⁴¹⁶

Hızlı nüfus artışına ihtiyaç duyulan Erken Cumhuriyet Döneminde anne ve çocuk sağlığının korunması “ulusal bir dava” olarak ele alınmış ve bu doğrultuda politikalar geliştirilmiştir. Ayrıca Cumhuriyet'in çağdaşlaşma hedefi doğrultusunda kadınların evlerinden çıkarak sosyal hayata katılmalarına, okumalarına ve çalışmalarına çok önem verilmiştir. Cumhuriyet, soyal hayata katılan, okuyan ve çalışan kadınlara, aynı zamanda anne olup sağlıklı, “gülbüz çocuklar” yetiştirmelerini telkin etmiştir. Bunun için evli ve çocuklu işçilerle, çalışan annelere fabrikalarda çeşitli olanaklar sağlanmıştır. Bu olanakların başında fabrika kreşleri, çocuk yuvaları ve çocuk bahçeleri gelmektedir.

Erken Cumhuriyet Döneminde İzmir Valisi Kazım Dirik, başarılı valiliği sırasında Türkiye'deki fabrikaların çalışma koşullarıyla, özellikle de fabrikalarda çalışan çocuklu kadınların durumuyla çok yakından ilgilenmiştir. Dirik, 4 Aralık 1930'da *Anadolu* gazetesine verdiği bir demeçte tütün fabrikasındaki gözlemlerini şöyle anlatmıştır:

⁴¹⁴ *Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*, Ankara, 30 Haziran 337, s.24.

⁴¹⁵ Yaşar Baytal, *Atatürk Döneminde Sosyal Yardım Faaliyetleri, (1923-1938)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s.64,114.

⁴¹⁶ Makbule Sarıkaya, *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935*, AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s.131-134.

“Orada dikkate şayan bir surette kadın işçilerin çocuklarına mahsus çocuk yuvasını gördüm. Düzgün yatakları, yemekhaneleri, bakım yerleri vardı. Bir de eskiden öğretmenlik etmiş bir bakıcı hanım bu çocuklara yemek yedirmekle meşguldü. Bu çocuklar, gündüzleri fabrikada çalışan kadın işçilerin çocuklarıdır. Gündüz orada bırakıyorlar, akşam evlerine götürüyorlar. Bu sistem çok pratiktir. İşçiden başarı beklerken büyük fabrikalar aynı sistemde işçinin refahı için böyle gündüz bakımevleri (kreşler) vücuda getirsin ve onları yaşatsınlar, bu hem işçilerin hem de hükümetin memnuniyetini ve her şeyden önce fabrikalardaki müstahdem ve memurların sağlık ve memnuniyetini sağlar. Evlatlarının bir gün için akşama kadar bakıldığını bilen analar, daha emniyetle ve kuvvetle işlerine bakabilirler. Bu işle bilhassa ilgileniyorum.”⁴¹⁷

Vali Kazım Dirik, fabrikalarda yaptığı incelemeler sonunda “İşçi Çocuk Bakımevleri” fikrini ortaya atmıştır. Bu fikir, dönemin hükümetince kabul edilmiştir. 1931 yılından itibaren fabrika bölgelerinde “işçi kreşleri” açılması için vilayet bütçelerinde kaynak ayrılmıştır. Ayrıca 1 yaşından 3 yaşına kadar çocukların bakımı için Çocuk Esirgeme Kurumu İzmir Şubesi’nce işçi kreşlerine bağlı “emzikhaneler” açılması ve bunlara gereken ödeneğin sağlanması için de Sağlık Bakanlığı’na başvurulmuştur.⁴¹⁸

Bu arada Çocuk Esirgeme Kurumu’nun çocuk bakım yuvalarından ve çocuk yurtlarından yararlanan fabrikalar da vardır. Örneğin, Sümerbank Ereğli Dokuma Fabrikası bunlardan biridir.⁴¹⁹

Atatürk’ün 1930-1931 yıllarında çıktığı yurt gezisinde tutturduğu notlarda “hayatını çalışarak kazanan kadınların çocuklarını iş zamanı barındırmaları için kreşler açılması lazımdır” denilmiştir.⁴²⁰

CHP’nin Mayıs 1931’deki Üçüncü Büyük Kongresi’nde belirlenen parti programının “altıncı kısmı”nda nüfusu artıracak önlemlerin dikkatle takip edileceği belirtildikten sonra “Çocuk Hayatı” başlığı altında, “Fırka, çocuk hayatıyla sureti mahsusada alakadardır. Doğum evlerinin artırılmasına çalışılacaktır. Amele

⁴¹⁷ K. Doğan Dirik, *Atatürk’ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik, Bandırma Vapuru’ndan Halkın Kalbine*, Gürer Yayınları, İstanbul, 2008, s.354-355.

⁴¹⁸ A.g.e., s.355.

⁴¹⁹ Sarıkaya, a.g.e., s.123.

⁴²⁰ Gürbüz Tüfekçi, *Atatürk’ün Seyahat Notları, (1930-1931)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s.90.

mıntıkalarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların arttırılmasına devam olunacaktır” denilmiştir.⁴²¹

CHP'nin 1935 Parti Programı'nda da “Çocuk Bakımı” başlığı altında 56. ve 57. maddelerde, doğum evlerinin artırılacağı, ailelere parasız doğum yardımı sağlanacağı, annelere çocuk bakımının öğretileceği, ebe ve bakıcı sayılarının artırılacağı, şehirlerdeki süt damlaları, süt çocukları için bakım ve danışma evleri, kreşler ve öksüz yurtlarının çoğaltılacağı belirtilmiştir. Programda, “işçi olan yerlerde işçi analarını ve çocuklarını korumak, hayatını çalışarak geçiren işçi anaları için iş bölgelerinde kreşler açmaya devam edeceğiz” denilmiştir.⁴²²

Görüldüğü kadarıyla Türkiye’de ilk kreşler –sanayileşmiş ülkelerde olduğu gibi- önce çalışan kadınlar düşünülerek açılmıştır. 1930’larda BBYSP kapsamında devlet fabrikalarının kurulması ile -1935 CHP Programı’nda ifade edildiği gibi- özellikle iş bölgelerinde ve fabrikalarda kreşler açılması gündeme gelmiştir.

8 Haziran 1936 tarihli ve 3008 sayılı “İş Kanunu”nun 61. maddesine göre “*hangi vasıf ve şartlardaki işyerlerinde ne suretle emzirme odaları veya çocuk bakım yurdu (kreş) tesis edilmek mecburiyeti bulunduğu İktisadi ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletleri tarafından müstereken hazırlanacak bir nizamname ile tespit edilir*” denilmiştir. Kanunun 177. maddesine göre de doğum yapan kadın işçilere doğumdan sonraki ilk 6 ay içinde çocuğunu emzirmek üzere mesai sırasında yarımşar saatlik iki ara verilmesi kararlaştırılmıştır.

Özellikle Sümerbank dokuma fabrikalarında çalışan işçilerin önemli bir bölümünün kadın işçilerden oluşması ve bu kadın işçilerin bir kısmının da çocuklu olması nedeniyle fabrikalarda çocuk bakımıyla ilgilenecek teşkilatlara, birimlere ve kreşlere ihtiyaç duyulmuştur. Böylece 1940’larda Sümerbank fabrikalarında kreşler ve çocuk bahçeleri açılmasına karar verilmiştir.

1940’ların başında Sümerbank fabrikalarında kreşler açılması için bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Sümerbank, 1944 yılı “*Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı*”nda, “*Sınai Sağlık İşleri*” başlığı altında 7. maddede fabrikalarda “*kreşler tesisi*”ne yer

⁴²¹ CHF Nizamnamesi ve Programı, (Fırakanın 10 Mayıs 1931’de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir), TBMM Matbaası, Ankara, 1931, s.37.

⁴²² CHP Programı, (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır), Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.45-46.

verilmiştir.⁴²³ “Sosyal İşler Planı” başlığı altındaki “Sınai Sağlık İşleri” bölümünde 5. maddede de “Kreşlerin kurulması için eleman ve teşkilat bakımından ilk hazırlıkların” yapılması istenmiştir.⁴²⁴

Şekil 1.8. Sümerbank Fabrikalarındaki Kreşlerden Görüntüler

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.18, S.202, Nisan 1979, s.12-13; İnce, a.g.e., s.128-129.

1944’te Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti, fabrikaların işçi mahallelerinde “kreş ve çocuk bahçesi” kurulacağını belirtmiştir. Heyet, “Küçük çocuklu kadın işçilerin çalıştıkları

⁴²³ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, s.13.

⁴²⁴ A.g.e., s. 23.

*esnada çocuklarının bakılması için her işçi mahallesinde bir kreş ve çocuk bahçesi tesis edilmektedir” demiştir.*⁴²⁵

1944’te Sümerbank Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarında birer kreş inşa edilmiştir.⁴²⁶ 1948’de Beykoz Kundura Fabrikası’nda da bir kreş inşasına karar verilmiştir.⁴²⁷ Sümerbank fabrikalarında kreşler yanında emzirme odaları ve çocuk bahçeleri de açılmıştır. 1943 yılında “*memur ve işçi çocuklarını sağlık şartları altında korumak ve yetiştirmek üzere hemen her fabrikada bir çocuk bahçesi*” vardır.⁴²⁸ 1948 yılına gelindiğinde Sümerbank’ın Bakırköy, Ereğli, Kayseri, Malatya ve Nazilli fabrikalarında birer kreş vardır.⁴²⁹ 1948 yılında Sümerbank fabrikaları, bu 5 kreş yanında 4 de çocuk yuvasına sahiptir.⁴³⁰ Sümerbank, öncelikle kadın işçi sayısının yüksek olduğu Kayseri, Bursa, Nazilli, Malatya ve Ereğli gibi dokuma fabrikalarında kreşler ve çocuk yuvaları açmıştır.

Bu Sümerbank fabrika kreşleri içinde özellikle Nazilli Basma Fabrikası Kreşi ile Kayseri Dokuma Fabrikası Kreşi oldukça donanımlıdır. Örneğin, 2 hemşire ve 2 hizmetlinin görevli olduğu ve küçük bir mutfığa sahip olan Kayseri Fabrikası Kreşi’nde, işçi çocuklarının yeme, içme, ilaç, banyo, oyun vb. en temel ihtiyaçları ücretsiz karşılanmıştır. Kreşin bir kısmı da emzikli bebeklere ayrılmıştır.⁴³¹

Sümerbank zamanla fabrika kreşlerinin, çocuk yuvalarının, emzirme odalarının ve çocuk bahçelerinin sayısını artırmıştır. 1956’da Bakırköy Fabrikası kreş binası, Bursa Fabrikası kreş binası, Defterdar Fabrikası kreş binası, İzmir Fabrikası kreş binası bitirilmiştir.⁴³² 1965’te Sümerbank’ın çeşitli fabrikalarında toplam 583 yataklı 10 kreş, toplam 112 yataklı 7 emzirme odası ve toplam 15 çocuk bahçesi vardır.⁴³³ 1972’de Sümerbank’ın 11 fabrikasında kreş vardır. Bu kreşlerde toplam 563 yatak bulunmaktadır. Aynı yıl Sümerbank’ın 7 fabrikasında emzirme odası vardır. Bu emzirme odalarında

⁴²⁵ Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti, *a.g.m.*, s. 10-11.

⁴²⁶ *Sümerbank 1942 Senesi İMR*, Ankara, 1943, s.44; *Sümerbank 1944 Senesi İMR*, İstanbul, 1945, s.5.

⁴²⁷ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.180.

⁴²⁸ *A.g.e.*, s.259.

⁴²⁹ *Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı*, s.108.

⁴³⁰ *A.g.e.*, s.52.

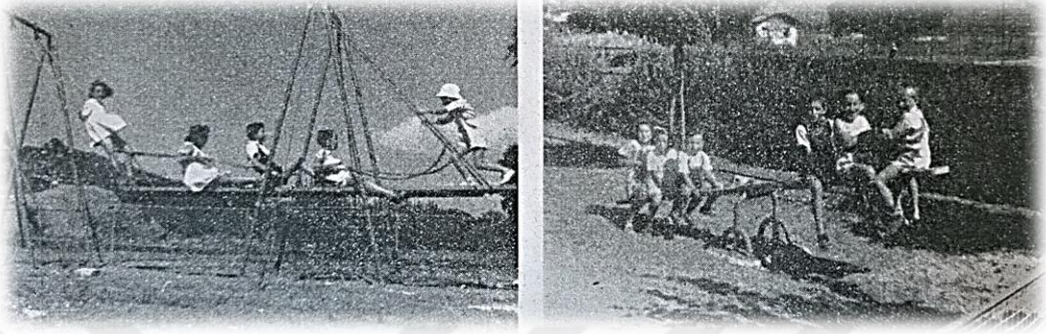
⁴³¹ M. Şerif Korkut, *Kayseri ve Kayseri’deki Devlet Fabrikaları Sıhhi Tetkikleri Raporu*, Ankara, 1948, s.5.

⁴³² *Sümerbank 1956 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilançocu*, IŞIK Matabacılık, Gazetecilik ve Kâğıtçılık Limited Şirketi, Ankara, 1957, s.7.

⁴³³ Katlan, *a.g.m.*, s.30.

toplam 110 yatak bulunmaktadır. Ayrıca 13 Sümerbank fabrikasında da toplam 9.231 m² çocuk bahçesi vardır.⁴³⁴

Şekil 1.9. Sümerbank Çocuk Bahçelerinden Görüntüler

Kaynak: Sümerbank, X'uncu Yıl, s.262.

Sümerbank fabrikalarının en önemli sosyal donatılarından biri kreşlerdir. Sümerbank fabrikalarının 1940'lardan itibaren kurup işlettiği fabrika kreşleri Sümerbank kapatılıncaya kadar ülkedeki en iyi kreşler arasında yer almıştır.

1979'da Enver Yorulmaz Sümerbank dergisindeki “Kreşler ve Sümerbank” başlıklı yazısında Sümerbank'ın fabrika kreşlerinden şöyle söz etmiştir:

“Hemen birçok fabrikamızda bu soruna (kreş sorununa) ivedilikle çözüm getirildiğini görmenin bahtiyarlığını taşıırken, bilhassa büyük kentlerimizde daha da önemli sorunlar yaratan kreş sorunun çözülememiş olması bu kentlerimizde oturanları kara kara düşündürmektedir. (...) Fabrikalarımızın birçoğunda bu sorunun kıvanç verici bir şekilde çözümlenmiş olduğundan söz ettik. (...) Bir kreşte elbette doktor, hemşire, bakıcılar, öğretmen ve hademeler olacaktır. Yaş gruplarına göre ayrılacak çocukların küçük sınıflarda çeşitli konularda testlere tabi tutulmalarının sağlayacağı yararlar ölçüye vurulamaz. Bu koşullar altında yetişen çocukların gelece nasıl hazırlandığı sonraki yaşamlarında kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Halkımızın bundan göreceği yararların dışında, yavrusunu gönül rahatlığıyla kreşlere teslim eden ve kendilerini artık kuşkulu hallerin ötesinde işine veren ana-babaların ortaya koyacağı başarılı çalışmaları da hesaba katmak gerekir.”⁴³⁵

⁴³⁴ Yıldırım, a.g.m., s.40.

⁴³⁵ Enver Yorulmaz, “Kreşler ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Temmuz 1979, S.205, s.30.

1979'da Sümerbank Antalya Tekstil Fabrikası'ndaki kreşi inceleyen Yorulmaz'ın verdiği bilgiye göre fabrikanın hemen giriş kapısında bulunan kreş pek çok olanaklara sahiptir. Çevresi yeşilliklerle ve güllerle kaplı lojman tarafında, çocukların rahatça oynayacakları bir çocuk parkı vardır. Çocuklar burada kayak, salıncak, tahterevalli gibi oyun araçlarında neşe içinde oynayabilmektedir. Fabrikada çalışanların çocukları bu kreşte bakım dışında öğrenim de görmektedir. Küçüklere göre özel olarak hazırlanmış sıralarda oturan 3-6 yaş arasındaki çocuklar öğretmenlerinin yönlendirmesiyle yazı tahtasına şekiller çizmekte ve değişik konularda birçok şey öğrenmektedir. Kreşte çocuklara aynı tip giysiler giydirilmektedir. Çocuklar zaman zaman kreş dışına da çıkarılmakta, düzenli sıralar halinde, fabrika sahasında gezdirilmekte, böylece üretimin yapıldığı sanayi tesislerini çok küçük yaşlarda yakından tanımaları sağlanmaktadır. Kreşte çocukların sağlık durumlarını kontrol eden bir hemşire vardır. Hemşire odasının hemen bitişiğinde emzirme salonu bulunmaktadır. Vardiyada bulunan işçi anneler, saatleri geldikçe bu salona gelerek yavrularını emzirdikten sonra tekrar görevlerinin başına dönmektedirler.⁴³⁶

Sümerbank fabrika kreşleri sadece çalışan annelerin çalışma saatlerinde çocuklarını bıraktıkları sıradan bakımevleri değil, aynı zamanda çocukların dönemin pedagojik gereklerine göre eğitildikleri, sosyalleştikleri birer okuldur. Fabrika kreşlerinde günlük bakım, eğitim-öğretim programlarının yanında özel günlerde sosyal-kültürel etkinliklere de yer verilmiştir. Örneğin, 1979 Dünya Çocuk Yılı, Sümerbank fabrika kreşlerinde çeşitli etkinliklerle kutlanmıştır. Bu bağlamda örneğin, Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi Kreşi'nde 1979 Dünya Çocuk Yılı ve 23 Nisan Çocuk Bayramı coşku ile kutlanmıştır. Kreşte çocukların bayram hazırlığı bir ay önceden başlamıştır. Annelerin Sümerbank kumaşlarından hazırladıkları bir örnek giysiler içindeki çocuklar, ellerinde taşıdıkları küçük Sümerbank ve Türk bayrakları ile töreni izleyenlerce çok beğenilmiş, sevgiyle alkışlanmıştır. Kreşte büyüyen bir küçük kız çocuğu törende bir şiir okumuş, diğer öğrenciler kreş sahnesinde oyunlar sergilemiş, şarkılar söylemiş, böylece fabrika kreşinde çocuklar bayramlarını en iyi şekilde kutlamışlardır. Fabrika kreşindeki okul öncesi çocukların katıldıkları bu tören, hem çocuklar için hem de anne babaları için unutulmaz bir anı olmuştur.⁴³⁷ Diğer fabrika kreşlerinde de benzer kutlamalar yapılmıştır.

⁴³⁶ A.g.m., s. 31.

⁴³⁷ "Beykoz Deri ve Kundura Fabrikamızda Çocuk Yılı Kutlandı", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Haziran 1979, S.204, s.5.

Şekil 1.10. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası Kreşi

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.19, Haziran 1979, S.204, s.5.

Sümerbank fabrika kreşlerinde işçi çocuklarına en iyi şekilde bakılması, hem işçi çocuklarının sağlıklı bir ortamda büyümelerini hem de işçi annelerinin fabrikada gönül rahatlığı içinde çalışmalarını sağlamıştır.

Erken Cumhuriyet Döneminde devlet fabrikaları her anlamda birer okuldur. Bu gerçek, 1937’de *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan “*Milli Endüstrinin Şiarı*” başlıklı yazıda şöyle ifade edilmiştir:

*“Devlet fabrikaları muhitleri için en iyi bir mektep olmaktadırlar; öğreten, yaşatan, kazandıran, nurlandıran hayat mektepleri. Kayseri Fabrikası açıldığı gün yarım pabuçla alık alık dolaşan köylü çocukları, iki yıl içinde birkaç tezgâhı idare eden zeki ve usta işçiler olmuşlardır. Okuma-yazma öğrenmişler, temizlik öğrenmişler, giyinip kuşanmayı öğrenmişler, spor yapmayı öğrenmişler, kısaca medeni birer insan olarak yaşamayı öğrenmişlerdir.”*⁴³⁸

Sonuç olarak Sümerbank fabrikaları, birer fabrika olmalarının ötesinde, okuma-yazma ve mesleki eğitim kursları, hizmet içi eğitim seminerleri, yurt dışı ve yurt içi eğitim

⁴³⁸ “*Milli Endüstrinin Şiarı*”, *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1937, s. 3.

programları, ilkokulları, ortaokulları, kreşleri, çocuk yuvaları, çocuk bahçeleri ile nitelikli birer eğitim-öğrenim kurumudur.

Sümerbank, Cumhuriyet'in halkçı yaklaşımına uygun olarak büyük bir çoğunluğu köylü-işçi durumundaki çalışanlarına, pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da fırsat eşitliği sağlamıştır. Öyle ki, sıradan bir Sümerbank işçisinin başarılı bir çocuğu, okul öncesi eğimden yükseköğrenime kadar tüm eğitim-öğrenim kademelerini önce Sümerbank fabrikasında, sonra Sümerbank bursuyla yurt içindeki veya yurt dışındaki en iyi okullarda tamamlama olanağına sahiptir. Ayrıca Sümerbank, kreşten üniversiteye kadar bakıp besleyip büyütüp okuttuğu başarılı öğrencilerine mezun olduklarında kendi bünyesindeki fabrikalarında en iyi koşullarda iş olanağı da sağlamıştır.

4.2. Sümerbank Fabrikalarında Barınma (Fabrika Konutları)

Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan en temel sorunlardan biri işçinin barınmasıdır. İşçiyi fabrikaya bağlamak ve sürekli bir sanayi işçisi yaratıp işçi devir oranlarını olabildiğince azaltmak için öncelikle işçinin barınma sorununu çözmek gerekmiştir. Bu amaçla 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ve Amerika'da işçinin barınabileceği fabrika yerleşkeleri kurulmuş, çeşitli işçi konutları inşa edilmiştir. 19. yüzyıldan itibaren Batı'da Ebenezer Howard'ın "*Garden City*" (Bahçe Şehir), Tony Garnier'in "*Cite Industrielle*" (Sanayi Kenti) ve "*Company Town*" (Şirket Kent) projeleri gibi yeni kent projeleri geliştirilmiştir.⁴³⁹ Bu projelerden bazıları hayata geçirilmiş, 1830-1930 arasında ABD'de ve Avrupa'da konutlara, dükkânlara, okullara, kreşlere, sosyal mekânlara sahip "şirket yerleşkeleri" kurulmuştur.⁴⁴⁰

Osmanlı Devleti'nde önceleri yeniçeriler, bekâr erkekler ve suhteler (medrese talebeleri) tarafından kullanılan "hücaret" adlı tek odalı konutlar ile işçiler için "bekâr odaları" inşa edilmiştir. 18. yüzyılda Kalyoncular Kışlası inşa edilene kadar tersane ve donanma işçileri Galata ve Kasımpaşa'daki bu bekâr odalarında barınmıştır. Osmanlı'da Batı'daki gibi bir sanayileşme olmadığı için Osmanlı işçilerinin de Batı'daki düzeyde bir barınma problemi olmamıştır. Osmanlı Devleti'nde 1850'lerde ilk fabrikaların

⁴³⁹ Ali Cengizkan, "İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali Yerleşme ve Konut Yaşam Çevreleri", *Fabrika'da Barınmak*, Ed. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.39; Çağatay Emre Doğan, "Nazilli Basma Fabrikası Yerleşimi; Tarihçe ve Yaşantı", *Fabrika'da Barınmak*, Ed. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.104; Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.223.

⁴⁴⁰ İmamoğlu, *a.g.m.*, s.151.

kurulmasıyla İstanbul ve Ankara’da “amele yuvası” veya “ameleler yuvası” adı verilen işçi barınakları inşa edilmiştir. Örneğin, 20. yüzyılın başında İstanbul Kazlıçeşme’deki Mensucat Santral Fabrikası yakınında “ameleler yuvası” adlı küçük bir konut dizisi inşa edilmiştir. Ayrıca bazı fabrikaların yakınına bekâr ve evli işçi lojmanları yapılmıştır. İstanbul’da kurulan fabrikalara gereken kalifiye elemanların yetiştirmeleri ve barınmaları için teknik okulların ve işçi konutlarının yer aldığı genelde “Şirket Kent” (Company Town) modelinde konutlar yapılmaya başlanmıştır. Örneğin, 1911-1913 arasında İstanbul’da inşa edilen Silahtarağa Elektrik Santrali/Fabrikası bu tür bir “şirket kent” yerleşkesidir. Burada ilk kez işçiler ve memurlar için bazı konutlar yapılmıştır. Haliç’in kuzeyinde bekâr ve evli işçi lojmanları ile memur evleri tasarlanarak aşamalı biçimde inşa edilmiştir.⁴⁴¹

Osmanlı’da işçilerin barınma sorunuyla ilgili ilk önemli yasal düzenleme 1867 “*Dilaver Paşa Nizamnamesi*”nde görülmektedir. Burada, maden ocaklarında çalıştırılan işçilerin geceleri açıkta kalmamaları için maden işletmecisinden “işçi koğuşları” yaptırmaları istenmiştir.

Cumhuriyeti kuracak olan kadrolar, işçilerin barınma sorunuyla daha Kurtuluş Savaşı yıllarında ilgilenmeye başlamıştır. 10 Eylül 1921 tarihli 151 sayılı “*Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun*”un ilk maddesine göre, ocak sahipleri “*her ocak civarında İktisat Vekâleti’nce tanzim edilen nümunelere uygun amele koğuşları ile hamam inşasına mecbur*” kılınmıştır. Bu kanun kapsamında o yıllarda Kozlu ve Kandilli’de yaklaşık 600 kişilik bir işgücüne sahip olan İtalyan-Türk Kömür Madenleri AŞ, işçilerin barınması için bazı barakalar inşa etmiştir. Ancak inşa edilen barakalar son derece yetersizdir.⁴⁴²

1936’da kabul edilen “*İş Kanunu*”nda işçilerin barınma ve konut sorunu da ele alınmıştır. Bu kapsamda sağlıklı, iş yerine yakın, içerisinde sosyal mekânların bulunduğu işçi konutlarının yapılması amaçlanmıştır.⁴⁴³

Erken Cumhuriyet Döneminde sanayileşmeye paralel ortaya çıkan işçinin barınma sorunu önce toplu konut yaklaşımıyla çözülmek istenmiştir. Bu kapsamda, Türkiye Cumhuriyeti’nin başkenti Ankara’nın planında (1928 ve 1932) bir “Amele Mahallesi”

⁴⁴¹ Cengizkan, *a.g.m.*, s.15-16,20-36,39; Ali Cengizkan, “Çağa Yerleşmek Dizisi İçin Genel Önsöz”, *Fabrika’da Barınmak*, Ed.Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.12; Akçadoğan, *a.g.t.*, s. 21-22; Hazar, *a.g.t.*, s. 37,39.

⁴⁴² İmamoğlu, *a.g.m.*, s.137.

⁴⁴³ Hazar, *a.g.t.*, s.42.

tasarlanmıştır.⁴⁴⁴ İzmir Belediyesi, Cumhuriyet'in 10. yılında 400 evlik bir "İşçi Mahallesi" açmıştır. Bir Fransız şirketinden satın alınıp millileştirilen Zonguldak Kömür Madeni'nde Seyfi Arıkan tarafından maden işçileri için "Kozlu K.İ.A.Ş. Amele Evleri ve Üzülmez M. K. İ. Amele Evleri Mahallesi" tasarlanmıştır.⁴⁴⁵

Erken Cumhuriyet Döneminde sosyal ve kültürel donatılarla çevrelenmiş konutlara sahip ilk önemli sanayi yerleşkesi, 1926'da üretime geçen Alpullu Şeker Fabrikası'dır. Fabrika, işçi evleri ve onların etrafında hastane, lise ve ilkokul binaları, seralar, sıra dükkânlar yemekhane, balo salonu, restoran, basketbol sahası, futbol sahası, yüzme havuzu, mini golf sahası, spor salonu, sinema salonu, çamaşırhane gibi sosyal donatılara sahiptir.⁴⁴⁶

Alpullu Şeker Fabrikası konutları dört gruba ayrılarak incelenebilir. 1. İşçi pavyonları (Bekâr İşçi Pavyonu, Kampanya İşçi Pavyonu, Devamlı İşçi Pavyonu), 2. Fabrika oteli, 3. Misafirhaneler, 4. İşçi-memur lojmanları. İşçi pavyonları işçilerin yatma, banyo yapma, yemek pişirme gibi gündelik ihtiyaçlarını karşılayan tek katlı ve işlevsel mekânlardır. İşçi lojmanları doğal çevreyle uyumlu, tek katlı ve iki katlı, tek ev ve ikiz evlerden oluşan bahçeli konutlardır. Bunlar 120 adettir.⁴⁴⁷

Çocukluğu ve gençliği Alpullu'da geçen Rafet Seçkin, anılarında Alpullu Şeker Fabrikası lojmanlarından şöyle söz etmektedir:

*"Şeker Fabrikasının kuruluşu ile birlikte önce Teliçi Lojmanları yapılmış; çevreye yapılan evler, 'saray' adı ile bilinen lojman ve sonraki yıllarda yapılan işçi evleri ile burası yerleşim yeri olmuştu."*⁴⁴⁸

Seçkin, tek katlı, bahçeli ve kaloriferli evleri, asfalt yolları, çeşit çeşit ağaçları, yeşil alanları ve renk renk çiçekleriyle hayal güçlerinin de üzerinde olan "Teliçi" adlı fabrika konutlarında fabrikanın üst düzey yöneticilerinin yaşadıklarını söylemiştir. Seçkin, Teliçi'ndeki hastanenin de günümüzün Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi gibi görev yaptığını belirtmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ Cengizkan, "İstanbul Slahtarağa Elektrik Santrali...", s.39.

⁴⁴⁵ Sinem Kaya, *İdeoloji, Gündelik Yaşam Pratikleri ve Mekân Etkileşiminde Karabük Demir-Çelik Fabrikaları Yerleşiminden Öğrendiklerimiz*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.54.

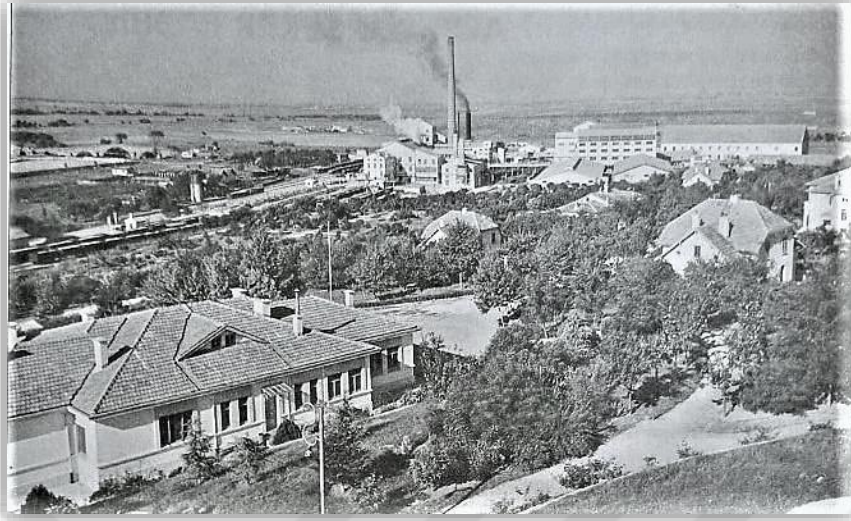
⁴⁴⁶ Mülâyım, *a.g.m.*, s. 222-223.

⁴⁴⁷ Kopuz, *a.g.m.*, s.40-45.

⁴⁴⁸ Rafet Seçkin, *Bir Öküzle Göz Göze, "Alpullu'da Başlayan Yaşanmış Öyküler"*, Ceren Yayıncılık, Edirne, 2013, s.87

⁴⁴⁹ *A.g.e.*, s.90.

Şekil 1.11. Alpullu Şeker Fabrikası ve Fabrika Konutları (1949)

Kaynak: İnsel, “Devletçiliğin Anatomisi”, s.424.

Erken Cumhuriyet Döneminde sosyal ve kültürel donatılarla çevrelenmiş fabrika konutlarının en başarılı örneği Sümerbank yerleşkelerinde karşımıza çıkmaktadır. BBYSP kapsamında 1934’ten itibaren kurulmaya başlanan Sümerbank yerleşkelerinde çeşitli fabrika konutları ve onlara bağlı çok çeşitli sosyal ve kültürel birimler inşa edilmiştir. İşçi, memur konutlarına ve onlara bağlı sosyal birimlere sahip bu fabrika yerleşkeleri, bazı özellikleriyle 19. yüzyılda Avrupa’da ve Amerika’daki “*Company Town*” (Şirket Kent) modeli ile 20 yüzyılda, iki dünya savaşı arasında Avrupa’daki “*Garden City*” (Bahçe Şehir) uygulamalarına benzemektedir.⁴⁵⁰ Ancak Sümerbank fabrika yerleşkeleri, daha çok 20. yüzyıl başlarında Sovyetler Birliği’nde görülen sosyalist fabrika yerleşkelerinden izler taşımaktadır. Nitekim Sümerbank’ın Kayseri ve Nazilli kombinaları, Sovyet mimar ve mühendislerce projelendirilip inşa edilmiştir.⁴⁵¹

1930’larda Sümerbank fabrikaları inşa edilirken pek çok sosyal donatıyla birlikte fabrika konutları da inşa edilmiştir. Sümerbank zamanla işçinin fabrikada barınması konusunda daha kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar çerçevesinde öncelikle 1942’de “*Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği*” yürürlüğe girmiştir. Böylece fabrikalarda daha çok işçiye-memura sağlıklı konut/lojman/ev sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca fabrika çalışanlarının, özellikle de evli çalışanların,

⁴⁵⁰ Bahçe Şehir konusunda bkz. Bkz. İhsan Bilgin, “Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s.255-272; Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.223; Kopuz, *a.g.m.*, s.32.

⁴⁵¹ Arıtan, *a.g.t.*, s.98.

fabrika konutlarında barınmaları için onlara çok çeşitli teşvikler sunulmuştur. Örneğin, 1944 tarihli “Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi”ne göre işçilerin evlenme, doğum yardımı ve çocuk zammı alabilmeleri “işletme iskân bölgesi içinde oturma” şartına bağlanmıştır.⁴⁵²

1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”nda “İskân Politikası” başlığı altında Sümerbank’ın fabrika konutlarından ayrıntılı biçimde söz edilmiştir.⁴⁵³ Buna göre işçi ve memurların ülkenin çeşitli yerlerindeki sanayi bölgelerine aileleriyle birlikte yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun için öncelikle çalışanların barınma sorununa çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Bu sayede elde edilecek ekonomik ve sosyal faydalar göz önünde bulundurularak -teşkilat planındaki ifadeyle- “sosyal ve psikolojik taraflarıyla tatmin edici bir iskân siyaseti” belirlenmiştir.

“Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”na göre Sümerbank’ın iskân politikasının temel ilkeleri şöyle sıralanmıştır:

1. İskân ihtiyacının sosyal, psikolojik, ekonomik bakımlardan etüdü, sanayi siteleri kuruluşuna ait genel bir iskân planının hazırlanması;
 - A) Memurların iskân işleri
 - B) Evli işçilerin iskân işleri
 - C) Bekâr işçilerin iskân işleri
2. İskân politikasının teknik konularında inceleme ve araştırmalar.
 - A) Mülkiyet usulü
 - B) Kira usulü
 - C) Ortak yararlanma usulü
 - D) Kooperatif usulü
3. Yıkanma, soyunma yerleri, spor, okuma, istirahat salonları
4. Memur ve işçi evlerine standart mobilya konusu üzerine incelemeler
5. Mevcut meskenlerin dağıtımını konuları
6. İskân politikasının yürütülmesi ile ilgili işlerde İnşaat Müdürlüğü ile işbirliği yapılması.⁴⁵⁴

Sümerbank’ın 1944 tarihli iskân politikasının, “sosyal ve psikolojik taraflarıyla tatmin edici bir iskân siyaseti” diye tanımlanması dikkat çekicidir. 1944’te, fabrikada iskân

⁴⁵² Sümerbank İşçi ve Müstahdemlere Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi, s.3-5.

⁴⁵³ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, s. 14, 15, 23, 24.

⁴⁵⁴ A.g.e., s.14-15.

konusunun “sosyal” ve “psikolojik” boyutlarına vurgu yapılması son derece çağdaş bir yaklaşımdır. Sümerbank iskân politikasının, sadece ekonomik amaçlarla değil, “*ekonomik ve sosyal faydalar*” göz önünde bulundurularak hazırlanmış olması da çok önemlidir. Fabrikalarda memurların, evli ve bekâr işçilerin iskânı ayrı ayrı ele alınmıştır. İşçiler ve memurlar, 4 farklı yöntemle barındırılmak veya konut sahibi yapılmak istenmiştir.⁴⁵⁵ Buna göre bekâr işçiler “bekâr işçi pavyonlarında” veya aileleriyle birlikte küçük evlerde ücretsiz barındırılmıştır. Ayrıca bazı memurlar, kalfalar, teknisyenler de aileleriyle birlikte tek ve çift evlerde ücretsiz barındırılmıştır. Bazı işçi ve memurlar ise çok ucuza kiralık fabrika konutlarında barındırılmıştır. İşletmeler sahip oldukları bazı evleri belirli şartlarla bazı işçi ve memurların mülkiyetine bırakmıştır. Genelde işletmelerde 10-15 yıl aralıksız çalışmış olanlar ve kalifiye işçiler bu olanaktan yararlanabilmiştir. Bu konutlar, 20 yıl bu konutlarda barınan işçilerin mülkiyetine geçirilmiştir.⁴⁵⁶ Bunların dışında Sümerbank’ta işçiler ve memurlar, yapı kooperatifleri ile uygun koşullarda ev sahibi yapılmaya çalışılmıştır.

Sümerbank’ta fabrikada barınma sorunu, sadece çalışanlara konut sağlamakla sınırlı kalmamış, fabrika konutlarının yanında spor salonlarından okuma odalarına kadar çok çeşitli sosyo-kültürel birimler de en ince ayrıntısına kadar planlanmıştır.

1944 yılında Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti tarafından “*Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri*” adlı bir proje hazırlanmıştır. Bu proje çerçevesinde ülkenin değişik yerlerinde “şirket kent” modeline uygun Sümerbank yerleşkeleri kurulmuştur.⁴⁵⁷ “*Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri*” projesi kapsamında Sümerbank işçi evlerinin ve mahallelerinin planlanmasında uygulanan ilkeler şöyle açıklanmıştır:

1. İşçi evleri inşa edilirken mümkün olduğunca o bölgedeki yerel malzemeden yararlanılmıştır. Örneğin, taş ocaklarına yakın olan yerlerde evler taş duvarlı ve sıvasız inşa edilmiştir. (Kayseri Fabrikası İşçi Evleri gibi).
2. İşçi evleri, işçi mahallelerinin kurulduğu yerdeki yeraltı su seviyesine göre bodrumsuz veya bodrumlu olarak yapılmıştır.

⁴⁵⁵ 1944 tarihli “*Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi*”ne göre Sümerbank fabrikaları civarında ev yaptırmak isteyen çalışanlara Sümerbank iki şekilde yardım edecektir. 1. **İkraz.** Bu yöntemle işçinin iki yıllık aylığı veya yevmiyesi tutarında işçiye yıllık % 5 fazili kredi verilir. 2. Banka mülkiyetindeki evler bedelinin ödenmesiyle çalışanlara verilir.(*Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi*, s.6-9)

⁴⁵⁶ Ahmet Ali Özeken, “Türkiye Sanayiinde İşçiyi Barındırma Problemi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Y.1950, S.3. s.114-115.

⁴⁵⁷ Hazar,a.g.t., s.43.

3. Rutubetli yerlerdeki evler, olanaklar ölçüsünde iki katlı olarak inşa edilmiştir. (Ereğli Tip 20)

4. İşçi mahallesinin kurulacağı alan genişse sıraevler, darsa blok apartmanlar inşa edilmiştir. (Karabük Sıraevleri, Hereke İşçi Apartmanları)

İşçi mahallesindeki binaların vaziyet planları hazırlanırken de şu ilkeler dikkate alınmıştır:

- a) İşçi evlerinin oluşturulmasında işçi sınıfları arasındaki farka (kıdem farkı) dikkat edilmektedir. “*Mahallenin en iyi kısmına ustabaşılar, bundan sonra sırayla mütehassıs işçiler, birinci, ikinci, üçüncü sınıf işçilere ait evler sıralanmaktadır. Civar köylerden fabrikaya çalışmak üzere gelen ve ihtisası olmayan amelelere ait pavyonlar ise mahallenin mümkün olduğu kadar kuytu bir yerinde inşa edilmektedir.*”
- b) Bekâr pavyonlarının, mahallenin, evli işçilere ait binalarından ayrı ve mümkün olduğu kadar fabrikaya yakın bir yerde inşasına çalışılmaktadır.
- c) Mahalle ilkokulu fabrikaya uzaksa işçi mahallesinin en uygun yerinde bir ilkokul, gerekmesi halinde bir ortaokul yapımı için ilkokul civarında bir arsa bırakılmaktadır.
- d) İşçi ailelerinin iâşe ve giyim ihtiyaçları için ucuz ve temiz malzeme sağlamak için işçi mahallelerinde birer hal binası kurulmaktadır.
- e) Küçük çocuklu kadın işçilerin çalıştıkları sırada çocuklarını bırakabilmeleri için her işçi mahallesinde birer kreş ve çocuk bahçesi yapılmaktadır.
- f) İşçilerin spor ihtiyacı için fabrikanın spor sahasından başka işçi mahallesinin çeşitli yerlerinde tenis ve voleybol sahaları yapılmaktadır.
- g) Her işçi evinde banyo olmasına rağmen zorunlu hallerde işçi mahallesinin uygun yerinde alaturka hamam yaptırılmaktadır.
- h) İşçi mahallelerinde geniş yaya kaldırımlı yollar, ağaçlı gezinti yolları, kanalizasyon, temiz su ve yangın tesisatı ve yeşil alanların oluşturulmasına önem verilmekte, her evin müstakil bir bahçeye sahip olmasına çalışılmaktadır.⁴⁵⁸

Burada belirtildiği gibi Sümerbank fabrika yerleşkelerinde çeşitli fabrika konutlarıyla birlikte pek çok sosyo-kültürel birim inşa edilmiştir. Böylece Sümerbank

⁴⁵⁸ Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti, *a.g.m.*, s.9-13.

fabrika yerleşkelerinde oluşan “Sümer Mahalleleri”, bulundukları kentlerin en çağdaş yaşam ortamlarına dönüşmüştür. Sümerbank işçi mahalleleri, bulundukları kentin imarını da çok olumlu etkilemiş, bu mahallelerin civarında bölge halkı tarafından güzel binalar inşa edilmiştir.⁴⁵⁹

Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti tarafından hazırlanan ve uygulanan “Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri” adlı projede “*Her türlü asri tesisatı ihtiva eden işçi mahalleleri temini, Sümerbank’ın ehemmiyetle üzerinde durduğu başlıca mevzulardandır,*” denilmiştir. Projede belirtildiğine göre Sümerbank fabrikalarındaki işçi mahalleleri genelde şu yapılara sahiptirler:

1. İşçi evleri
2. Kadın ve erkek bekâr pavyonları
3. İlkokul
4. Hal
5. Kreş ve çocuk bahçesi
6. Spor sahaları
7. Gerekmesi halinde umumi banyo (hamam)
8. İşçi pavyonları.⁴⁶⁰

Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti’nin “Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri” adlı projesinde ve *Sümerbank X.Yıl* adlı Sümerbank yayınında, Sümerbank çalışanlarına sunulan çeşitli sosyo-kültürel birimlere sahip “*sağlıklı ve konforlu evlerin*” ekonomik ve sosyal faydaları şöyle sıralanmıştır:

“1. Memur ve işçilerin uzak mesafelerdeki evlerinden fabrikaya gelerek yorgun bir halde işe başlamaları dolayısıyla hâsıl olan randıman düşüklüğünün önüne geçilmektedir.

2. Muntazam meskenlere yerleştirilen memur ve işçilerin sağlık durumları daha iyi korunmaktadır.

3. Evlerde banyo, duş, çamaşırlık gibi sıhhi tesisatlara bilhassa itina edilmesi suretiyle işçilerin temizliğe daha ziyade ehemmiyet vermeleri sağlanmaktadır.

4. İtina ile inşa edilmiş temiz binalarda yaşam seviyesi yükselmektedir.

⁴⁵⁹ A.g.m., s.13

⁴⁶⁰ A.g.m., s.9-10.

5. Her binaya tesis edilen asgari 250 m²lik bahçede işçilerin boş zamanlarında ziraatla uğraşmalarına imkân verilmekte ve bu sayede kendilerine bedeni ve mali istifadeler temin edilmektedir.

6. Evlerin dâhili ve harici temizlik ve güzellikleri ile sahip oldukları işçi ailelerine temiz mobilya kullanmak zevkini vermekte ve bu suretle işçi ailelerinin içtimai seviyeleri gün geçtikçe düzelmektedir.

7. Memur ve işçi mahallelerinde oturanlar fabrika sahasında bulunan spor yerleriyle, okuma odaları, sinema ve kantin gibi içtimai tesislerden kolaylıkla istifade etmektedirler. Fabrikalara ait spor sahaları, toplanma ve sinema salonları gibi içtimai donanımlar, işçi ailelerinin yaşamlarında çok faydalı değişiklikler vücuda getirmektedir.

8. Memur ve işçilerin bu suretle toplu olmaları, kendi aralarında daha iyi münasebetler tespitine ve dolayısıyla samimi bir iş ahengine imkân vermektedir.

9. En mühim olarak fabrika evleri genelde memur ve işçi teminini kolaylaştırdığı gibi bunları işletme yerlerine bağlamaktadır.

10. Sümerbank fabrikalarındaki işçi mahallelerinin şehrin imarına etki ettikleri, bu mahalleler civarında yerli halk tarafından da güzel binaların inşa edildiği sabittir.”⁴⁶¹

Görüldüğü kadarıyla Sümerbank fabrika konutları ve onlara bağlı sosyal donatılar ile öncelikle çalışanları fabrikaya bağlamak, işçi sürekliliğini ve iş verimini artırmak amaçlanmıştır. Bunun için banyo, duş, çamaşırılık bulunan ve 250 m²lik bahçesi olan temiz evlerde, çalışanların sağlığı korunmuş ve yaşam kaliteleri yükseltilmiştir. Fabrika yerleşkelerinde bulunan spor alanları, okuma odaları, sinema ve kantin gibi sosyal-kültürel donatılarla da çalışanların kolektif biçimde çağdaş yaşama katılarak sosyalleşmeleri sağlanmıştır. Spor sahalarından sinemalara kadar çeşitli sosyal ve kültürel donatılara sahip Sümerbank yerleşkelerinin, “işçi ailelerinin sosyal seviyelerini düzelttiğinin” ve “işçi ailelerinin yaşamlarında faydalı değişiklikler meydana getirdiğinin” belirtilmesi, fabrika yerleşkelerinin özünde sosyo-kültürel amaçlar taşıdığını göstermektedir.

Sümerbank fabrika yerleşkelerinde işçi mahalleleri kurulurken fabrikaların bulunduğu yerin iklimi, ekonomik durumu ve konut ihtiyacı dikkate alınmış, fabrika konutlarının vaziyet planları ona göre hazırlanmıştır. Fabrika konutlarının inşaatı, mali olanaklarla orantılı bir şekilde yıllara dağıtılarak her yıla ait inşaat programının uygulanmasıyla fabrika yerleşkelerindeki işçi mahallelerinin birkaç yılda tamamlanması

⁴⁶¹ Sümerbank, *X'uncu Yıl*, s.237, 239; Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti, *a.g.m.*, s. 9, 13.

amaçlanmıştır. İşçi mahallelerindeki ev tipleri belirlenirken de iklim ve ekonomik durumla birlikte o evlerde barınacak aile fertlerinin adedi, o bölgede kullanılan mahalli inşaat malzemesi türleri ve inşaat sırasındaki genel durum göz önünde bulundurulurarak en ucuz ve amaca en uygun inşaat inşaat sistemi uygulanmıştır.⁴⁶²

Şekil 1.12. Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası İşçi Evleri

Kaynak: Arkitekt, IVX, 1944, S.1-2, s.9.

Sümerbank fabrika yerleşkelerinde genelde bir fabrika binası, onun hemen yanında yönetim binası, onların yanında değişik özelliklerde konutlar ve onların etrafında da yemekhane, lokal, sinema/tiyatro, hastane, kreş, spor alanları, misafirhane gibi sosyal donatılara yer verilmiştir.⁴⁶³ Birçok Sümerbank fabrikası sosyal-kültürel donatılarıyla birlikte inşa edilmiştir.

Sümerbank, fabrika konutları ve konutların etrafındaki sosyal-kültürel donatılar için önemli miktarda harcama yapmıştır. BUMH Sümerbank raporları incelendiğinde Sümerbank fabrikalarında iskân politikasına önem verildiği, çalışanlara sağlıklı konutlar inşa etmek için çok para harcandığı görülmektedir. Ayrıca konut projelerinin işlevsel olmasına ve araziye uymasına özen gösterilmiştir. Ancak 1940'ların başına gelindiğine işçilerin fabrikada barınması için yapılan çalışmaların genel olarak yetersiz olduğu görülmektedir. Örneğin, 1940 tarihli *Sümerbank İçtimai Teşkilat Raporu*'na göre Kayseri fabrikasında çalışanların % 14'ü, Nazilli'de % 16'sı, Beykoz'da % 5'i, İzmit'te % 9'u

⁴⁶² *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.239

⁴⁶³ Sümerbank'ın 5 büyük fabrikasındaki konutların mimari ve yapısal analizleri için bkz. Arıtan, a.g.m., s.178-208.

fabrika konutlarında barınmaktadır.⁴⁶⁴ 1941’de denetlenen bazı Sümerbank fabrikalarının işçinin barınması için çok yetersiz olduğu görülmüştür. Örneğin, 1941 yılında Bursa Merinos ve İstanbul Defterdar fabrikalarında işçilerin barınması için henüz hiçbir tesis inşa edilememiştir. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası’nın avlusundaki “*eski ahşap barakanın*” ise eşi benzeri görülmemiş derecede “*iptidai*” olduğundan BUMH bu barakayı işçi barınağı olarak kabul etmemiştir.⁴⁶⁵ BUMH Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1939 Yılı Rapaoru’na göre de Hereke Fabrikası’nda da henüz işçilerin barınma olanağı yoktur.⁴⁶⁶ Ancak Özeken, o dönemde İstanbul ve Bursa gibi büyük kentlerdeki devlet fabrikalarının, yüksek maaliyeti nedeniyle işçilerin barınma sorunuyla ilgilenememelerinin “normal” olduğunu, büyük kentlerde işçilerin barınma sorununu kooperatiflerin, belediyelerin ve hükümetin çözmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁶⁷ Sonraki yıllarda bu yönde bazı adımlar atılmıştır. Örneğin, II. Dünya Savaşı’ndan sonra Defterdar Fabrikası işçileri, bir yapı kooperatifi kurarak işyerine yakın Topçular semtinde 100 kadar işçi evi yaptırmak için harekete geçmiştir.⁴⁶⁸

Sümerbank 1941 Yılı İMR’de fabrikalardaki iş veriminin artırılması için “*esash bir işçi sınıfı yetiştirilmesi gerektiği*”, bunun için “*işçinin iskân edilmesi meselesinin*” öncelikle çözülmesi gerektiği belirtilerek Sümerbank’ın bu konuda gerekli etüdleri yaptırdığı ve fabrikaların bulunduğu yerlerin iklim, vesair şartlarına uygun projeler düzenlenerek yer yer inşaatlara başlandığı ifade edilmiştir. Raporda, 1941 yılında inşaat halindeki fabrika evleri hakkında şu bilgilere yer verilmiştir:

- Hereke Mensucat Fabrikası’nda 96 ailelik apartman ve çift ev
- Kayseri Bez Fabrikası’nda 96 ailelik apartman
- Nazilli Basma Fabrikası’nda kullanılmayan kadın koğuşlarının tadiliyle 20 ailelik muntazam apartman
- Karabük Demir-Çelik Fabrikası’nda 300 işçi evi
- Karabük Demir-Çelik Fabrikası’nda 200 bekâr işçiyi barındıracak pavyonlar
- Karabük’te 500 talebelik bir mektep
- İzmit Fabrikası’nda işçi evleri

⁴⁶⁴ Tuna, a.g.e, s.264-265.

⁴⁶⁵ Aytemur, a.g.e., s.248-249.

⁴⁶⁶ Tuna, a.g.e., s.265.

⁴⁶⁷ Özeken, a.g.m., s.118-119.

⁴⁶⁸ Fındıkoğlu, a.g.e., s.40.

- Ereğli Bez Fabrikası'nda işçi evleri.

Raporda ayrıca, *“Bu inşaatlara muhtelif fabrikalarda yapılmış veya projeleri hazırlanmakta olan sel tertibatı, hastane binaları, sundurma, atölye tevsiyatı gibi yapı faaliyetlerini de ilave edebiliriz”* denilmiştir.⁴⁶⁹

Sümerbank fabrikalarındaki işçi konutu inşaatları 1942 yılında da devam etmiştir. O yıl *“Karabük'te 40 işçi evi, 200 kişilik bekâr pavyonu, 100 işçi evinin 37'si açılmıştır; 40 işçi evi ve ilkokul yapımı devam etmektedir. İzmit'te 44 sıra evi ve 3 çift usta evinin yapımı devam etmektedir. Kayseri'de 24 apartmandan 12'si ikmal edilmiştir. Nazilli'de 14 apartman, 6 ailelik bir sıra evi açılmıştır. Hereke'de 22 daireli 10 çift ev açılmış, 1 apartmana devam edilmektedir. Ereğli'de 6 apartman devam etmekte; 42 daireli sıra evi devam etmekte; 6 daireli çift evi devam etmektedir.”*⁴⁷⁰ Sivas Fabrikası'nda fabrikanın 3 km yakınında 100 işçilik bir pavyonla, fabrika sahasında 40 ailelik işçiyi barındırabilecek sıra evi inşa edilmektedir. 1942 yılında Sümerbank Bakırköy, Bursa, Bünyan, Defterdar ve Isparta dışındaki diğer fabrikalarda *“personel için memur evleri ve apartmanları, usta apartmanları, bekâr işçi pavyonları”* inşa edilmiştir. Sonuç olarak 1941-1943 yılları arasında Sümerbank fabrikalarında 314 işçi evi ve 200 kişilik bekâr pavyonu inşa edilerek işçilerin kullanımına sunulmuştur.⁴⁷¹

Sümerbank fabrikalarda barınma olanakları II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru biraz daha artırılmıştır. Örneğin, 1945 yılında Sivas Fabrikası işçi evleri inşaatı tamamlanmıştır. Karabük Fabrikası'nda 163 evlik mahalle tamamlanmıştır. 10 çift memur evi ile 100 işçi barakasının yapımına devam edilmiştir. Ereğli Fabrikası'nda Ereğli İşçi Evleri ile İvriz İçi Evleri bitirilmiştir.⁴⁷² 1945'te Sümerbank yerleşkelerinde aileleriyle birlikte barınan evli işçilerin oranları; Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda % 44, Konya Ereğli Bez Fabrikası ile Kayseri Dokuma Fabrikası'nda %35, Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nda % 40, Nazilli Basma Fabrikası'nda % 16'dır.⁴⁷³

Sümerbank, kurulduğu 1934 yılından 1945 yılına kadar, yaklaşık 11 yıl içinde, 1.123 çeşitli işçi ve memur evi, 118 apartman, 29 bekâr işçi pavyonu, 249 baraka, 200 kiralık ev, 418 oda inşa etmiştir.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ Aytemur, a.g.e., s.244-245.

⁴⁷⁰ A.g.e., s.249.

⁴⁷¹ Sümerbank, X'uncu Yıl, s.247.

⁴⁷² 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.41-43.

⁴⁷³ Makal, a.g.e., s.138.

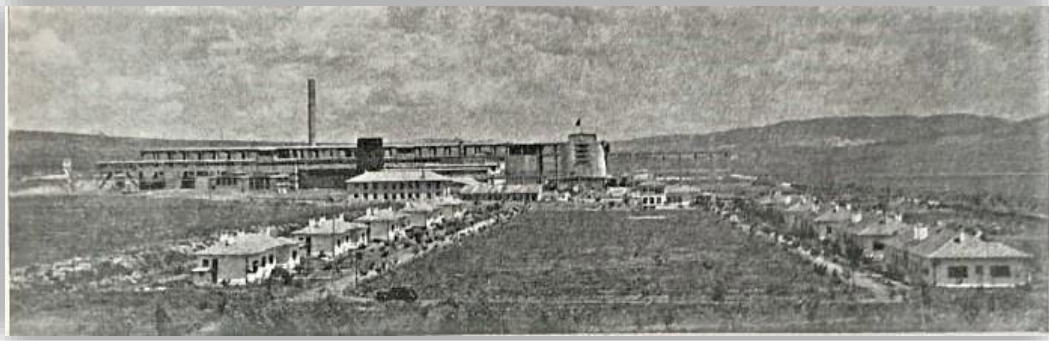
⁴⁷⁴ Özeke, a.g.m., s. 118; Aytemur, a.g.e., s.239.

1947’de Sümerbank fabrikalarında 10 çift memur evi inşa edilmiştir. Ancak 1947 yılı raporuna, “*inşa edilen memur evlerinin projelerinin araziye uymadığı görülmüştür*” notu da düşülmüştür.⁴⁷⁵ 1947’de Ereğli Fabrikası’nda 20.424,44 lira harcanarak arazi yollarıyla birlikte usta evleri; Adana Fabrikası’nda 294.773,73 liara harcanarak memur ve teknisyen evleri; Kayseri Fabrikası’nda 223.135,21 lira harcanarak bekâr yurdu binası; Hereke Fabrikası’nda 146.290,22 lira harcanarak işçi barakaları; çimento fabrikalarında 43.982,69 liraya bekâr pavyonu, Karabük Fabrikası’nda 32.877,45 liraya 163 küçük ev ve 182.907,64 liraya 25 çift evler inşa edilmiştir.⁴⁷⁶

Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’nde 1940’ların başında kötü durumdaki barınma koşulları 1940’ların sonunda düzeltilmiştir. Burada bekâr işçiler için yaptırılan konutta 1947 yılında 227 işçi barınmıştır. 1947 raporuna bu işçi konutları hakkında, “*Geçen yılki raporumuzda da tebarüz ettirilen intizam ve temizliğin bu yıl da devam ettiği görülmüştür*” notu düşülmüştür.⁴⁷⁷

1947 yılında Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi’nde 101’i müstakil ve 4’ü pavyon olmak üzere toplam 105 mesken bulunmaktadır. Bu pavyonlardan 100 kişilik olanı 1947 yılı sonlarında tamamlanmıştır. 1947’de bu fabrika konutlarında toplam 315 çalışan barınmıştır.⁴⁷⁸

Şekil 1.13. Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi İşçi, Memur Mahallesi (1943)

Kaynak: Sümerbank, X’uncu Yıl, s.181.

⁴⁷⁵ BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.15.

⁴⁷⁶ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.139-140; BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.11; BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.69-70.

⁴⁷⁷ BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.18.

⁴⁷⁸ BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.11.

Tablo 1.18. 1948’de Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi’ndeki Konutlarda Oturanlar ve Oranları

Mesken	Memur	Usta	Müstahdem	İşçi	Toplam
Müstakil Evlerde	44	24	5	31	104
Pavyonlarda	1	2	6	202	211
Toplam	45	26	11	233	315
Mevcudat Oranı %	60	75.5	26.2	35.1	38.7

Kaynak: BUMH Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.11.

Tabloda görüldü gibi Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi’ndeki müstakil evlerde kalan memur, usta ve işçi sayıları aşağı yukarı birbirine yakın olmakla birlikte usta ve memurların neredeyse tamamı müstakil evlerde kalırken, işçilerin büyük bir bölümü pavyonlarda kalmaktadır. 1948 Mayıs sonunda çalışanların toplam % 38,7’si fabrikada iskân edilmiştir. Rapora göre çalışanların geri kalanı ise şehirde ikamet etmektedir. Raporda ayrıca, “*mühim bir yekûn tutan ve miktarı mevsimine göre değişen sanatsız ve bekâr işçiler için yıl içinde yapılan yeni pavyon sayesinde ihtiyacın nispeten giderildiği*” belirtilmiştir.⁴⁷⁹

Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası daha kurulurken memur ve ustalar için konutlar, işçi ve memur lokalleri, okullar, revir, kreş, market, fırın, sinema, 1000 kişilik kapalı tribünlü futbol sahası, tenis kortu, etrafında caz eğlenceleri de düzenlenen yarı olimpik bir yüzme havuzuna sahiptir. Fabrikanın 5.090 m²lik bölümünde geniş bahçeli usta ve işçi apartmanları, 2.060 m²lik bölümde de 2 adet bekâr işçi pavyonu, polis karakolu, postane, ilkokul ve kreş, 1400 m²lik bölümde ise şefler için beşer odalı ve ikişer katlı 8 apartman dairesine yer verilmiştir.⁴⁸⁰

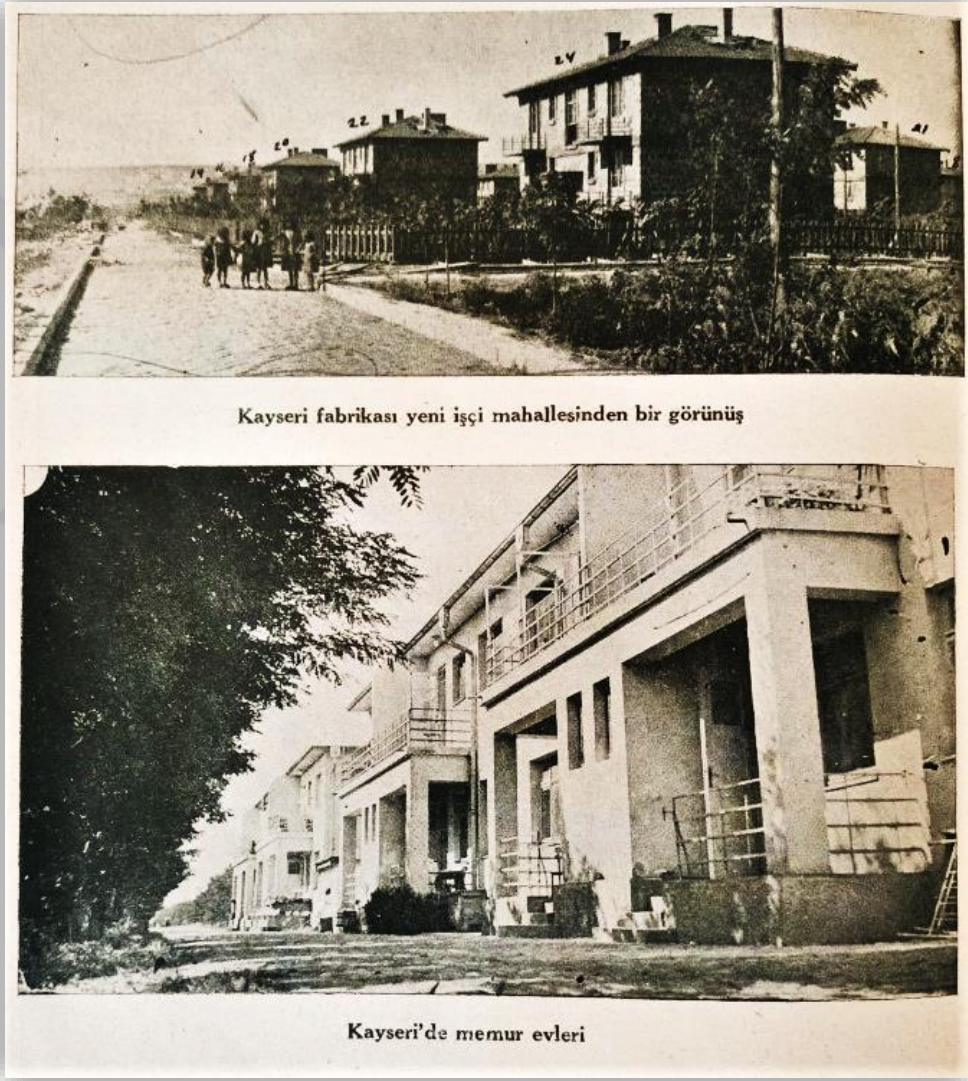
Asiliskender’in verdiği bilgiye göre Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası’nın lojmanları 1935-1945 arasında altı ayrı tipte inşa edilmiştir. Önce 1935 yılında fabrikada memurlar için beşer odalı dubleks 8 konuttan oluşan betonarme apartmanlar ve iki katlı üçer odalı 16 konut inşa edilmiştir. Fabrika dışında ustalar için de her biri ikişer katlı ve ikişer odalı 4 blok şeklinde 64 konut inşa edilmiştir. Ayrıca 1937’de 350 yataklı betonarme bekâr pavyonu yapılmıştır. Bu konutların zamanla yetersiz kalması nedeniyle 1942’de dış usta lojmanlarının yanına her biri dörder konuttan oluşan 24 blok daha eklenmiştir.

⁴⁷⁹ A.g.e., s.11.

⁴⁸⁰ Polatoğlu, a.g.e., s.139.

Konutlar yeterli büyüklükte ve işlevseldir. Örneğin, bekâr apartmanının içinde berber, terzi gibi temel ihtiyaçların karşılandığı birimler, yemekhane ve dinlenme odaları vardır.⁴⁸¹ Bu fabrika konutları, Avrupa'daki örneklerin konforunda kaloriferli, banyolu, lavabolu pansiyon evleridir. Konut alanındaki vazife apartmanları ikişer katlı dört daireli, betonarme yapılı, Kayseri'ye özgü taş kapama binalardır. Her binanın kendine ait bir bahçesi vardır.⁴⁸²

Şekil 1.14. Kayseri Bez Fabrikası İşçi Konutları (1943)

Kaynak: Sümerbank, X'uncu Yıl, s.244.

⁴⁸¹ Asiliskender, "Anadolu'da 'Modern' Bir Yaşam Kurmak...", s.120-121, 124.

⁴⁸² Arıtan, "Sümerbank Yerleşkeleri...", s.190.

Diğer fabrikalarda olduğu gibi burada da yöneticilerin konutları üretim alanında, işçi ve memur konutları ise aradan geçirilen bir yolun karşısında inşa edilmiştir. Böylece modern fabrika konutları, fabrikayı kente bağlamıştır. Ayrıca bu konutlar çevresinde inşa edilen okullar, alışveriş birimleri gibi sosyal donatılar ile kentle fabrika arasında kurulan ilişki daha da güçlendirilmiştir. Bu sayede Cumhuriyet'in çağdaşlaşma düşüncesi, fabrika yerleşkesi üzerinden kente aktarılmıştır.⁴⁸³ Asiliskender'e göre, *"Bu yaklaşımla Sümerbank (Kayseri) Yerleşkesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşma hedefini örnekleyen 'modern' bir ikon olarak değerlendirilebilir."*⁴⁸⁴ Kayseri Dokuma Fabrikası'nda 1935-1945 yılları arasında toplam 235 konut inşa edilmiştir. Erken Cumhuriyet Döneminde kurulan Kayseri Dokuma Fabrikası konutları, 1950-1970 arasında fabrika çevresinde yeni yerleşim bölgelerinin kurulmasında etkili olmuştur. Bu dönemde ayrıca fabrika emeklileri için kooperatifler kurularak fabrika çevresinde "Sümer-Bebek", "Yeni Şehir" ve "Yeni Mahalle" adlarında üç yeni semt kurulmuştur.⁴⁸⁵

Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nın yapımına başlanmasıyla birlikte fabrikada çalışacak işçiler ve mühendislerin barınacakları konutların inşasına da başlanmıştır. 1942 yılı sonunda fabrikada 230 daireli 104 ev ve 70 daireli 17 apartman vardır. Bunlardan başka fabrika 600 kişilik eski işçi pavyonuyla 200 kişilik 2 büyük pavyona sahiptir. 140 işçi evinin inşaatı da devam etmektedir.⁴⁸⁶

Karabük Demir-Çelik Fabrikaları Yerleşkesi "Ergenekon Mahallesi" ve "Yenişehir Mahallesi" olmak üzere iki komşu mahalleden meydana gelmiştir. Mahalleler arasında az da olsa bir hiyerarşi vardır. "Ergenekon Mahallesi" daha alt düzey işçiler için daha basit ve daha küçük evlerden oluşurken, "Yenişehir Mahallesi" daha üst düzey işçiler, memurlar ve müstahdemler için planlanmıştır. Ayrıca işçiler için sıra evler biçiminde "Yüzevler" inşa edilmiştir. "Yüzevler", tek katlı, kırma çatılı, iki odalı ve bahçeli 70 m²lik evlerdir. "Yüzevler"den sonra yeşil bir kuşağın ardında diğer evler ve apartmanların yer aldığı "Yenişehir Mahallesi" kurulmuştur. 1959'a kadar fabrika mahallesinde 3 kattan yüksek ev yapılmamıştır. 1945'te "Yüzevler"e benzer nitelikte "Dereevler" inşa edilmiştir. Bu evler, 10 sıra halinde 163 konut biriminden meydana gelmiştir. Önce iki odalı olarak inşa edilen bu evlere daha sonra bir oda daha eklenmiştir. Bu evler de bahçelidir. Bu evlere ilk

⁴⁸³ Asiliskender, *a.g.m.*, s.120.

⁴⁸⁴ *A.g.m.*, s.121.

⁴⁸⁵ Asiliskender, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mimaride Modern Kimlik Arayışı...*, s.78.

⁴⁸⁶ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.239.

aşamada 400 işçi yerleştirilmiştir. Genel müdür ve misafir evleri fabrika mahallesinin girişinde, yamaçtaki iki terasın üzerinde manzaraya hâkim konumda yerleştirilmiştir. Onların yakın çevresinde müdür evleri, sonra da mühendisler, ustabaşılar ve işçi evleri konumlandırılmıştır. Karabük Demir-Çelik Fabrikaları yerleşkesindeki evler, son derece işlevsel biçimde tasarlanmış, tıpkı Ankara Kent Planı'nda olduğu gibi çekirdek aileler düşünülerek planlanmıştır. Evler, sabah ve akşam güneşinden faydalanmaları için kuzey güney doğrultusunda yerleştirilmiştir. 1935-1955 yılları arasında Karabük Demir-Çelik Fabrikaları tarafından çalışanlar için toplam 1.011 konut inşa edilmiştir. Fabrika yerleşkesindeki konutlarda yaşayanların tüm çağdaş sosyo-kültürel ihtiyaçları düşünülmüştür. Bu çerçevede yerleşkede kantin, hastane, yazlık kışlık sinema, ayrı ayrı mühendis ve işçi kulüpleri, Halkodası, kreş, ilkokul ve lise, oyun bahçeleri, tenis, basketbol, voleybol ve futbol sahaları ile yüzme havuzu bulunmaktadır. Fabrika mahallesi geniş yaya kaldırımlarına ve yollara, kanalizasyon, temiz su, merkezi ısıtma gibi altyapı birimlerine de sahiptir.⁴⁸⁷

Tablo 1.19. 1947 Yılında Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi'ndeki Konutlar ve Oda Sayıları

Konut Türü	Konut Sayısı	Oda Sayısı
Müstakil Evler	589	1285
Apartmanlar (22 adet)	180	320
Devamlı veya Geçici Pavyonlar	203	471
Kira Konutları	4	45
Toplam	875	2.121

Kaynak: BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları 1947 Yılı Raporu, s.16.

Tabloda görüldüğü gibi Sümerbank Demir-Çelik Müessesesi'ndeki konutların yarısından fazlası müstakil evlerden meydana gelmektedir.

⁴⁸⁷ Sezen Öktem, “Karabük Demir Çelik Fabrikaları ve Yerleşimi”, *Fabrika'da Barınmak*, Der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.159-162.

Tablo 1.20. 1947’de Sümerbank Demir-Çelik Müessesesi’ndeki Konutlarda Oturanların Sayıları ve Dağılımı

Konut Türleri	Memurlar		Ustalar		İşçiler		Toplam	
	Evli	Bekâr	Evli	Bekâr	Evli	Bekâr	Evli	Bekâr
Müstakil Ev Apartmanlar	350	112	145	49	181	19	576	180
Sürekli ve Geçici Pavyonlar	2	5	–	–	255	1.509	257	1.514
Kira Konutları	–	–	–	–	–	121	–	121
Toplam	252	117	145	49	436	1.649	833	1.815

Kaynak: BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları 1947 Yılı Raporu, s.17.

Tablodan görüldüğü gibi 1947’de Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları’ndaki müstakil ev ve apartmanların çoğu evli memurlar başta olmak üzere evli çalışanlara ayrılmıştır. Sürekli ve geçici pavyonlar ile kira konutları ise daha çok bekâr işçilere verilmiştir. 1947 yılı sonunda Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları’nda yabancı uzmanlar da dâhil toplam memur sayısı 435’tir. Usta, işçi ve müstahdem sayısı ise 4.107’dir. Bu rakamlara göre memurların % 84,8’i, usta ve işçilerin ise % 55,5’i olmak üzere tüm çalışanların toplam % 58,2’si kısmen müstakil veya apartmanlarda, kısmen baraka veya pavyonlarda iskân edilmiştir. Fabrikada barındırılmayan memurlarla işçilerden bir kısmı da Safranbolu ve civar köylerde ikamet etmiştir. Buralarda ikamet edenler genelde fabrika nakil araçlarından yararlanmıştır.⁴⁸⁸ Sümerbank Demir-Çelik Müessesesi’nde 1950 öncesinde işçi ve memur çalışanların yarısından fazlasına konut sağlanabilmiş olması önemli bir başarıdır.

Karabük Demir-Çelik Fabrikaları’nın 1948 tarihli bir yayına göre Sümerbank’ın Karabük’te Demir-Çelik Fabrikaları’nı kurmasıyla birlikte Karabük’te “yepyeni ve modern bir şehir” kurulmuştur. Fabrikadaki memur, teknisyen ve işçi yaklaşık 5.000 kişilik sanayi çalışanını barındıran 800 ev ve çeşitli bekâr işçi pavyonları inşa edilmiştir. Fabrika, çalışanlarının bütün sosyal ihtiyaçlarını göz önünde tutarak 800 öğrencilik ilk ve ortaokullar, bir yatılı çırak okulu kurmuş, açık ve kapalı spor sahaları inşa etmiştir. Fabrika, yüzme havuzu, parkları, kulüpleri ve sineması ile bölgenin bütün sosyal

⁴⁸⁸ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.17.

ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca fabrikanın sıhhi imdat istasyonu yanında,100 yataklı ve tam donanımlı gayet modern bir hastanesi vardır.⁴⁸⁹

şekil 1.15. Karabük Demir-elik Fabrikaları’nın İşçi ve Memurları İçin İnşa Ettiği Yeni şehir

Kaynak: Sümerbank X’uncu Yıl, s. 240.

Karabük Demir-elik Fabrikaları’nın 1948 tarihli başka bir yayınında fabrika konutlarından ve onlara bağlı sosyal donatılardan şöyle söz edilmiştir.

“Fabrikalar camiasının rahatı, sıhhati, kùltürü, sporu ve her türlü maddi, manevi ihtiyacı düşünölmüştür... Bütün evlerin ve apartmanların konforu tamamen mevcuttur. Sıhhi durum çok muntazam olup, hepsinin su, elektrik, banyo (duş) ve radyo tesisatı vardır. Ayrıca her evin ön ve arka tarafında bahçe işlerine elverişli boş arazisi mevcuttur... Yenişehir’de 300 kişilik bir sinema binası, Gençlik ve Yenişehir Kulüpleri, Halkevi, Arı Parkı (Havuzlu bahçe ve içinde büyük bir yüzme havuzu vardır), ocuk bahçeleri, tenis, voleybol ve futbol sahaları, atış poligonu ve nihayet fabrikalar topluluğundaki içtimai teşkilat salonunun sinema ve bazen tiyatro, buradaki camianın vakitlerini eğlence ile geçirdikleri yerlerdir... Memur ve işçi çocuklarının öğrenimleri için elden gelen bütün

⁴⁸⁹ Öktem, a.g.m., s.169.

yardımlar yapılmaktadır. Halen bir ilkokul, bir ortaokul ve bir de leyli mesleki kurs vardır. Bir ilkokulun da temeli atılmıştır... Müesseseye ait 100 yataklı bir hastane, ayrıca 6 yataklı bir seri hastalıklar pavyonu ile desteklenmektedir. Hastane tam teşkilatlıdır. Karabük Demir-Çelik Fabrikaları, her türlü faaliyet ve canlılığı ile bir şehir olmak hakkını haizdir. Çünkü Karabük bizi medeniyete ulaştıracak büyük bir sanayi beşiğidir..."⁴⁹⁰

Özeken, 1950'de "Bütün Türkiye sanayiinde, plânlı ve neticeleri itibariyle verimli, feyizli bir barındırma politikasının, en mükemmel eserinin" Karabük'te olduğunu söylemiştir. Özeken, 1950 yılında Karabük'te 250 civarında işçinin, aileleriyle birlikte fabrikanın yaptığı çok düzenli küçük bahçeli evlerde yaşadığını, böylece sürekli bir işçi varlığı yaratıldığını belirtmiştir. Özeken'in verdiği bilgiye göre Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'ndaki konutlar, işçilere kura ile değil belirli şartlara göre dağıtılmaktadır. Fabrika, bir oda, bir sofa ve bir mutfaklı evlerden 5 TL, 2 odalılarından 7,5 T.L, 3 odalı ve banyolu evlerden de 13 TL kira almaktadır.⁴⁹¹

Karabük Demir-Çelik Fabrikaları, fabrika konutları ve onlara bağlı sosyal-kültürel donatılarıyla Karabük'ün sadece sanayileşmesini değil, çağdaşlaşmasını da sağlamıştır.

Sümerbank fabrikalardaki sosyo-kültürel donatılara sahip işçi konutları, bulundukları kentin modernleşmesinde doğrudan etkiye sahiptir. Sosyal-kültürel donatılara sahip işçi konutlarının yer aldığı fabrika yerleşkeleri, tarım işçilerini sanayi işçilerine, tarımsal üretim ilişkilerinin geçerli olduğu geleneksel, kırsal sosyo-kültürel yapıyı da sanayi toplumunun gerektirdiği çağdaş, kentli sosyal-kültürel yapıya dönüştürmede etkili olmuştur.

1947 yılı sonunda Sümerbank Ereğli, Kayseri ve Nazilli fabrikalarında işçi mahalleleri; Bursa, Ereğli, Gemlik, Kayseri, Malatya, Nazilli ve Taşköprü fabrikalarında işçi ve memur evleri; Ereğli, Gemlik, Kayseri, Malatya ve Nazilli'de her türlü sosyal donatılarıyla işçi yurtları vardır.⁴⁹²

1947 yılında bütün Sümerbank fabrikalarında, o güne kadar 30 milyon liradan fazla para harcanarak yapılan 1.519 konutta, 5.587 odada ve bunlara ek olarak 418 odalı 200 kiralık evde 6.623'ü memur ve işçi olmak üzere aileleriyle birlikte toplam 14.907 kişi oturmaktadır. Ancak bütün iyi niyetli çabalara karşın, 1947 yılında Sümerbank'taki tüm

⁴⁹⁰ A.g.m., s.169-170.

⁴⁹¹ Özeken, a.g.m., s. 120-121.

⁴⁹² Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.108.

işçi ve memurların ancak yaklaşık % 20'sinin “*uygun sağlık koşullarında*” barınma ihtiyacı karşılanabilmiştir.⁴⁹³

Tablo 1.21. Sümerbank Topluluğunda 1947 Yılı Sonunda Tüm Konutların Durumu

Konut Türü	Konut Adedi	Oda
Müstakil Vazife Evi	1123	2700
Apartment	118	1999
Pavyon	29	395
Baraka	249	493
Toplam	1.519	5.587
Kira evi	200	418
Genel Toplam	1.719	6.005

Kaynak: Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.54.

Sümerbank, fabrikalarındaki çalışanlar için konut yapımına sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1963 yılına gelindiğinde Sümerbank işletmelerinde müstakil ev, apartmanlar, kira konutları ve bekâr pavyonlarında 3.252 görevli şahıs ve 7.179 aile ferdi olmak üzere toplam 10.431 kişi; 1971'de 1.114 adet Sümerbank konutunda 976 memur, 1.834 işçi, 2.963 memur aile ferdi ve 5.109 işçi aile ferdi olmak üzere toplam 10.882 kişi; 1974'te ise toplam 1.150 Sümerbank konutunda 1.144 memur, 1.895 işçi ve 8.497 memur ve işçi aile ferdi olmak üzere toplam 11.536 kişi barındırılmıştır.⁴⁹⁴

1971'de Sümerbank fabrikalarındaki vazife evlerinin sayısının artırılmasına karar verilmiştir. Vazife evlerinin mevcut durumu, acil ihtiyacın belirlenmesi, öncelik sıralaması ve bankanın ekonomik gücü dikkate alınarak her yıl 5.000.000 liralık bir harcama yapılmak üzere 5 yıllık bir plan hazırlanmıştır.⁴⁹⁵

Sümerbank, tüm çalışanlarının barınma sorununu sadece kendi bünyesindeki konutlarla çözemeyeceği için kuruluşundan itibaren işçilerini çeşitli yollarla ev sahibi yapmaya çalışmıştır. Örneğin, 1944 tarihli “*Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi*”nde “*Ev Yaptırma*” başlığı altında işletmeler civarında ev yaptırmak isteyenlere –en ez 2 yıl çalışmış olmaları şartıyla- bankanın iki şekilde

⁴⁹³ A.g.e., s.54.

⁴⁹⁴ Yıldırım, a.g.m, s.39; *Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank*, s.255; Şükran Bilgin ve Tuncer Demirdelen, “42.Kuruluş Yılında Türk İşçisi ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.14, Temmuz 1975, S.157, s. 20; *Sümerbank Personel Rehberi*, s.87.

⁴⁹⁵ “Sümerbank Vazife Evleri Mevcudu Artırılıyor”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Mart 1971, S.105, s.8.

yardım edeceği belirtilmiştir. 1. İkraz (Taksitle ödenmek üzere borç verme): Bu yöntemle banka ev yaptırmak isteyen işçiye yaptıracığı ev bedelinin yarısı tutarında yıllık % 5 fazile en fazla 11 yıl vadeli borç verir. Borcun ilk taksidi bir yıl sonra ödenmeye başlanır. Borç verilen miktar işçinin 2 yıllık aylık veya gündeliğini geçemez. 2. Banka mülkiyetindeki evlerin bedelinin ödenmesi karşılığında işçilere verilmesi: Bu yöntemle banka, işletme yakınında yaptırdığı evleri, yıllık % 5 faizle aylık eşit taksitlerle 10 yılda geri ödenmek koşuluyla işçilere verir.⁴⁹⁶

Sümerbank ayrıca işçi ve memurlarını işçi yapı kooperatifleri kurmaya teşvik etmiştir. Bu amaçla İşletmeler Bakanlığı'nda "*İşçi Yapı Kooperatifleri Teşvik ve Tanzim Komitesi*" kurulmuştur. Bu komitenin hazırladığı ilkeler doğrultusunda oluşturulacak yapı kooperatiflerine yaptırılacak evlerin maliyet bedellerinin % 75'inin Emlak ve Kredi Bankası tarafından sağlanmasına, geri kalan % 25'in %10'unu peşin verebilecek işçiler için yaklaşık % 15 oranında Sümerbank'ın ilgili kuruluşlarınca kredi açılmasına olanak sağlanmıştır. Sümerbank, işçi yapı kooperatiflerini hep desteklemiştir. Örneğin, Kayseri Fabrikası'nın işçilerince kurulan işçi yapı kooperatifi'nin yaptıracığı 67 ev için daha önce açılan 60.000 liralık kredi, 1951'de Sümerbank İdare Meclisi'nin yeni bir kararıyla 100.000 liraya çıkarılmıştır.⁴⁹⁷ 1953'te Emlak Kredi Bankası, Gemlik İşçileri Yapı Kooperatifi'ne 100.000, Ereğli İşçileri Yapı Kooperatifi'ne 40.000, Selüloz İşçileri Yapı Kooperatifi'ne 20.000 liralık avans vermiş, ayrıca Sümerbank % 5 faizle ve en çok 15 yılda geri ödenmek kaydıyla Ereğli İşçileri Yapı Kooperatifi'nin yaptıracığı 81 evin inşası için 139.000, Kayseri İşçileri Yapı Kooperatifi'nin yaptıracığı 72 evin inşası için 63.000 liralık kredi, açmıştır.⁴⁹⁸

Sümerbank İşçi Yapı Kooperatifleri tarafından Sümerbank çalışanları için çok sayıda ev yaptırılmıştır. Sümerbank, işçi yapı kooperatiflerine, inşa ettirdikleri evlerin inşaat bedellerinin % 5 ile % 15'i oranında kredi açmıştır. Sümerbank, fabrikalarındaki işçi yapı kooperatiflerine bedelsiz ve iktisap bedeli üzerinden arsalar vermiş, avanslar ödemiştir. Sümerbank, bu kapsamda 1951-1965 yılları arasında toplam 216.294 m² arsa vermiş ve 3.422.555 lira harcama yapmıştır. Sümerbank işçileri tarafından kurulan işçi

⁴⁹⁶ Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi, s.6-9.

⁴⁹⁷ Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1951 Yılı Dördüncü Üç Aylık Faaliyet Durumu Raporu, Ankara, 12.03.1952, s.64.

⁴⁹⁸ Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1954 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 15.17.1954, s.325-326.

yapı kooperatifleri 1956 yılı sonuna kadar temeli atılan 1.526 evden 1.108'ini tamamlamış, bunlardan 941'ini işçilere vermiştir, 416 evin inşasına ise devam etmiştir.⁴⁹⁹

Başbakanlık Devlet Personel Dairesi'nin 1962 tarihli bir raporuna göre KİT'ler, yaklaşık 30 yıl içinde çalışanlar için yaklaşık 30.000 civarında lojman (konut) inşa etmiştir.⁵⁰⁰

Sümerbank fabrikalarında işçi-memur konutlarının yanında, görevli personelin ve misafirlerin kalabileceği misafirhaneler de vardır. 1974 yılında 25 Sümerbank işletmesindeki mevcut misafirhaneler toplam 438 yatağa sahiptir.⁵⁰¹

Fabrika yerleşkelerindeki sosyo-kültürel birimlere sahip işçi konutlarıyla, bir taraftan işçinin barınma ihtiyacı karşılanarak sürekli işçi yaratmak ve iş verimini artırmak hedeflenirken, diğer taraftan burada işçiye çok çeşitli çağdaş sosyal-kültürel olanaklar sunularak Cumhuriyet'in çağdaşlaşma hedefi doğrultusunda önce işçinin, sonra kentin dönüştürülmesi ve çağdaşlaştırılması hedeflenmiştir.

4.3. Sümerbank Fabrikalarında Sağlık

Fabrikada sağlık; çalışanların beslenmesi, giyinmesi, sağlık koruma tedbirlerinin alınması, hastalıklarla mücadele edilmesi, kontrol, muayene ve tedavi gibi başlıkları içeren çok kapsamlı bir konudur. Türkiye'de KİT yerleşkelerinde çalışanların sağlığına büyük özen gösterilmiştir.

Sümerbank, çalışanlarının beslenme ve giyinme ihtiyacını karşılamış, çalışanlarının sağlığını korumak için gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Sümerbank fabrikalarında gerekli güvenlik önlemleri alınmış, fabrikalarda hastaneler, revirler, klinikler, kreşler, hamamlar kurulmuş, çalışanlar ve onların yakınları fabrikadaki veya dışarıdaki sağlık kuruluşlarında ücretsiz muayene ve tedavi ettirilmiştir. Ayrıca fabrika hastaneleri salgın hastalıklarla başarıyla mücadele etmiştir.

⁴⁹⁹ *Sümerbank 1956 Senesi İMR ve Bilançosu*, Işık Matbaacılık, Ankara 1957, s.13-14.

⁵⁰⁰ *Devlet Personel Rejimi Hakkında Ön Rapor*, Başbakanlık Devlet Personel Dairesi, Ankara, 1962, s.82; Makal, a.g.e., s.137.

⁵⁰¹ *Sümerbank Personel Rehberi*, s.87.

4.3.1. Fabrikada Beslenme ve Giyinme

Sümerbank fabrikalarında çalışanların sağlığının korunması iyi beslenme ile başlayan bir süreçtir. Bu nedenle Sümerbank fabrikalarındaki sosyal donatılar arasında yemekhaneler çok önemli bir yere sahiptir. Genelde fabrikalarla birlikte inşa edilen fabrika yemekhaneleri, yemekhane dışında farklı amaçlar için kullanıma uygundur. Fabrika yemekhaneleri her zaman düzenli ve temiz ortamlardır. 5 Şubat 1941 tarihli bir kararnameyle “*İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi*” kabul edilerek işletmelerde yemekhanelerin bulunması yasal bir zorunluluk haline getirilmiştir.⁵⁰² 1941’deki bu düzenlemeden önce, 1930’ların ortalarından itibaren kurulan Sümerbank fabrikalarında yemekhaneler vardır.

Sümerbank fabrikalarındaki yemekhaneler zamanla genişletilmiş veya yeniden düzenlenmiştir. Örneğin, 1943’te Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’nin işçi yemekhanesinin tamir ve düzenlenmesi, İplik ve Dokuma Sanayi Müessesesi’nin işçi yemekhanesinin inşası ve Hereke Yünlü Fabrikası’nın işçi yemekhanesinin düzenlenmesi devam etmiştir.⁵⁰³ 1945’te Kütahya Keramik Fabrikası’nın 80 kişilik işçi yemekhanesi tamamlanmıştır.⁵⁰⁴ Yine 1945’te Bakırköy Fabrikası’nın yemekhanesi de bitirilmiştir. Deri ve Kundura Müessesesi’nin işçi yemekhanesi ve mutfak tesisleri genişletilmiştir. Ereğli Fabrikası’nın işçi yemekhanesinin mutfağı genişletilmiştir.⁵⁰⁵ Hereke Fabrikası’nın işçi yemekhanesi bitirilmiştir.⁵⁰⁶ Selüloz Sanayi Müessesesi’nin işçi yemekhanesi genişletilmiştir.⁵⁰⁷ 1947’de Gemlik Fabrikası’nın yemekhanesinin genişletilmesi 80.650 liralık bütçeyle tamamlanmıştır.⁵⁰⁸ Sümerbank Demir ve Çelik Fabrikaları’nın lokanta ve misafirhanesi için 133.275, 54 TL harcanmıştır.⁵⁰⁹ Yine 1947’de Malatya Fabrikası’nın

⁵⁰² T.C.Resmi Gazete, 17.02.1941, S.4736, s.479.

⁵⁰³ Sümerbank, X’uncu Yıl, s.211,214.

⁵⁰⁴ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları..., s.19.

⁵⁰⁵ A.g.e., s.42.

⁵⁰⁶ A.g.e., s.43.

⁵⁰⁷ A.g.e., s.44.

⁵⁰⁸ Ali Asgar Eren, *Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s.235; Ali Asgar Eren ve Serkan Tuna, “Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, S.63, Güz 2018, s.170.

⁵⁰⁹ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.69.

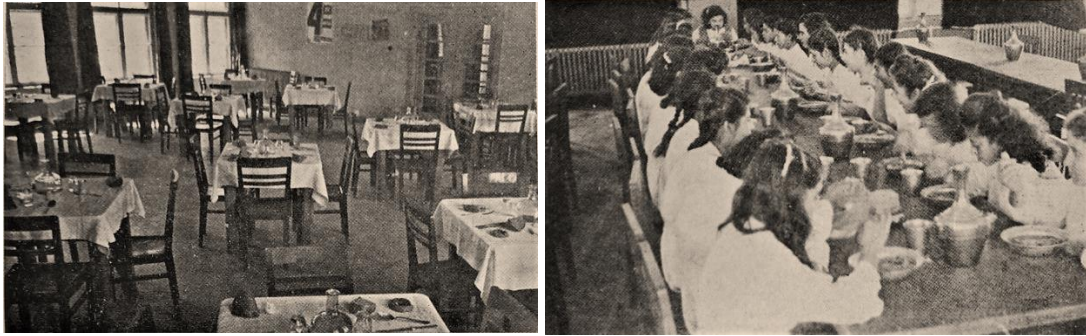
hangar ve işçi yemekhanesi 95.252,86 liraya mal olmuştur.⁵¹⁰ Ancak Malatya Fabrikası'nın mevcut yemekhanesi zaman içinde yetersiz kalmıştır. Bunun üzerinde 1956'da “*Malatya Fabrikası işçi yemekhanesi projesi*” hazırlanmıştır.⁵¹¹

Şekil 1.16. Sümerbank Fabrikalarındaki İşçi Yemekhanelerinden Bir Görünüm (1943)

Kaynak: Sümerbank, X'uncu Yıl, s.250.

Şekil 1.17. Sümerbank Fabrikalarında Memur ve İşçi Yemekhaneleri (1948)

Kaynak: Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s. 53.

1947 yılı itibariyle Sümerbank'ın Bakırköy, Ereğli, Gemlik, Hereke, Kayseri, Malatya, Merinos ve Nazilli dokuma fabrikalarında çok amaçlı yemekhaneler vardır.⁵¹²

⁵¹⁰ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.140.

⁵¹¹ Sümerbank 1956 Senesi İMR ve Bilançosu, s.8.

⁵¹² Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.108.

Sümerbank fabrikalarının yemek salonlarından 1969'da 17.410 kişi, 1970'de 17.030 kişi yararlanmıştır.⁵¹³ 1972'de 23 Sümerbank fabrikasında toplam 12.930 kişilik yemek salonu vardır.⁵¹⁴

Sümerbank fabrikalarında yemek konusuna gelince; fabrikalarda önceleri çalışanlara yemekler ücretli verilmiştir. Örneğin, 1939'da Gemlik Fabrikası'nda 250 gr ekmek ve bir kap yemek 8 kuruşa verilmiştir. Tatlı, pilav ve diğer yemeklerden ise 5 kuruş alınmıştır. Fabrikada yemek yiyemeyen işçiler evlerinden kendi getirdikleri yemeklerle karınlarını doyurmaya çalışmıştır. Ancak işçiler, evlerinin uzaklığı, geçim koşulları gibi nedenlerle kendi başlarına iyi beslenememişler, gerekli kaloriyi alamamışlardır.⁵¹⁵

KİT yerleşkelerinde 1940'ların başından itibaren -II. Dünya Savaşı'nın yarattığı zor koşullar da dikkate alınarak- çalışanlara kademeli olarak ücretsiz yemek ve ücretsiz giyecek vermeye başlanmıştır. Sümerbank kuruluşlarında gıda ve giyecek dağıtımı işiyle Sosyal İşler Müdürlüğü görevlendirilmiştir.⁵¹⁶

Sümerbank fabrikalarında Eylül 1941'den itibaren 160 kuruşa kadar gündelik alan işçilere verilen parasız yemek, 1942'den itibaren 200 kuruş, 1943'ten itibaren de 300 kuruş alan işçilere de verilmiştir. Diğer işçilere de çok uygun bir ücret karşılığında yemek verilmiştir.⁵¹⁷ Sümerbank, zamanla ücretsiz yemek uygulamasını yaygınlaştırmıştır. 1943'ten itibaren 300 kuruşun altında gündelik alan işçilere 300 gr yarım ekmek ve ücretsiz sıcak yemek vermeye başlanmıştır. 1945'ten itibaren kazançlarına bakılmaksızın bütün gündelikli işçilere ücretsiz yemek vermeye başlanmıştır. 1947'den itibaren aylık ücretleri 100 lirayı (Ankara'da 130 lirayı) bulmayan müstahdemlere, 1953'den itibaren de nöbetçi şeflere ücretsiz yemek vermeye başlanmıştır. Ayrıca yemeklerdeki kalori miktarı da çalışanların en iyi şekilde beslenebilmeleri için özel olarak hesaplanmıştır. Yemeklerin kalorisi 1945'ten itibaren 1.500-1.800 kalori arasında değişirken, bu oran 1974'te 2.000-2.500 kaloriye yükselmiştir. Sümerbank fabrikalarında yemeklerin her öğünde iki çeşit, lezetli ve vitamince zengin olmasına özen gösterilmiştir.⁵¹⁸ Fındıkoğlu'nun verdiği bilgiye göre işletmeler, işçilere gerekli kaloriyi verecek sıcak yemek yanında 450 gr ekmek

⁵¹³ "Sümerbank'tan Rakamlar", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, S.109, C.10, Temmuz 1971, s.10.

⁵¹⁴ Yıldırım, *a.g.m.*, s.40.

⁵¹⁵ Eren, *a.g.t.*, s.237; Eren ve Tuna, *a.g.m.*, s.170-171.

⁵¹⁶ *BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu*, s.21.

⁵¹⁷ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.247.

⁵¹⁸ Eren ve Tuna, *a.g.m.*, s.171-172, 174; Makal, *a.g.e.*, s.140; *Sümerbank Genel Müdürlük Tamimleri 1953*, C.XIII, İzmit Selüloz Basımevi, 1954, s.36, 55; Bilgin ve Demirdelen, *a.g.m.*, s.19.

vermiştir. Bazı işletmelerde işçilere nakdi olarak ödenen yemek ücreti, 1955 yılında işçilere yılda ortalama 140 TL kazandırmıştır.⁵¹⁹ Bazı Sümerbank fabrikaları kendi ekmeklerini de kendileri üretmiştir. Bu amaçla fabrikalarda fırınlar inşa edilmiştir. Örneğin, 1947’de Sümerbank Hereke Fabrikası’nda bir fırın binası inşa edilmiştir.⁵²⁰ Yine 1947’de Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi’nde fırın ve bakkaliye binası için toplam 37.129,49 lira harcanmıştır.⁵²¹

Sümerbank’ın oldukça kapsamlı bir “gıda politikası” vardır. 1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İhtimai Teşkilat Planı”nda “Gıda Politikası” başlığı altında fabrikalarda işçilere parasız yemek verilirken dikkat edilmesi gereken esaslar belirlenmiştir. Sümerbank, “...ücret seviyelerinin düşüklüğü, sanayiye yeni intisap eden işçilerin işin iltizam ettirdiği kaloriyi temin edebilecek miktarda muntazam gıda alma ihtiyadına sahip olmamaları dolayısıyla gerektiği şekilde beslenememeleri ve bu hususun iktisadi, içtimai sıhhi mahzurlar ihtiva etmesi” nedeniyle bir “gıda politikası” belirlemiştir.⁵²² Sümerbank “gıda politikası” kapsamında işçilere işin gerektirdiği kaloriyi alabilecek miktarda gıda verilmesi için parasız yemeklerin kalori ve vitamin miktarlarının düzenlenmesi, işçilere ayniyet yardımları yapılması, fabrikalarda kooperatif, ekonom ve satış mağazaları kurulması, fabrikalardaki lokanta ve yemekhanelerin düzenlenmesi, işçiye parasız gıda uygulamasının Sümerbank işletmelerindeki ekonomik ve sosyal amaçlara uygunluğunun incelenmesi, gıdaların temin ve dağıtım şekillerinin kontrolü, sanayinin özelliklerine göre gıda çeşitlerinin belirlenmesi kararlaştırılmıştır.⁵²³

Sümerbank işçilerine verdiği yemeklerin kalorilerine, temizliğine, kalitesine olduğu gibi mutfak personeline de büyük özen göstermiştir. Bu kapsamda zaman zaman Sümerbank fabrikalarına çalışan mutfak personeli için çeşitli hizmetiçi kurslar ve seminerler düzenlenmiştir.⁵²⁴

⁵¹⁹ Fındıkoğlu, a.g.e., s.19.

⁵²⁰ BUMH Sümerbank İplik Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.140.

⁵²¹ BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.32.

⁵²² Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İhtimai Teşkilat Planı, s.16.

⁵²³ A.g.e., s.16-17, 24.

⁵²⁴ Örneğin, 1971’de Sümerbank merkezi ile Sümerbank müessese, fabrika ve iştiraklerinin mutfaklarında çalışan aşçıbaşı ve aşçılar için MEB İnsangücü Eğitimi Genel Müdürlüğü ile ortak Ankara Marmara Oteli Mutfağı’nda 1-15 Haziran 1971 tarihleri arasında “Mutfak Personeli Geliştirme Semineri” düzenlenmiştir. Seminere 35 aşçı ve aşçıbaşı katılmıştır. (“Mutfak Personeli Geliştirme Semineri,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, S.109, 10, Temmuz 1971, s.12.)

İlerleyen yıllarda Sümerbank fabrikalarındaki ücretsiz yemek ve giyecek yardımlarını organize etmek için Gıda ve Yardım İşleri Şefliği kurulmuştur.⁵²⁵ Ayrıca fabrikalarda gıda ve dağıtım servisleri oluşturulmuştur. Örneğin, 1947’de Ereğli Fabrikası’nda bekçi kulübeleri ile gıda ve dağıtım servisi binası için 8.128.64 TL harcanmıştır.⁵²⁶

Sümerbank fabrikalarında çalışanlara ücretsiz yemek yanında iş elbiseleri ve bazı gündelik giyecekler de ücretsiz verilmiştir. Ayrıca işçilerin ve ailelerinin giyim ihtiyaçlarının maliyetine karşılanması için Sümerbank 1941’den itibaren elbise, gömlek, fanila, çamaşır, ayakkabı, çorap üretimine başlamıştır. Sümerbank Defterdar Fabrikası’nda üretilen yün fanilalar ve kundura fabrikasında yapılan dayanıklı işçi ayakkabıları işçilere maliyetine verilmiştir.⁵²⁷ Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1947’de “işçi iskaripini” ve “işçi yardım tipi” ayakkabı üretmiştir.⁵²⁸ Sümerbank fabrikalarında kadın-erkek bütün işçilere yılda iki kat iş tulumu, ıslak yerlerde çalışanlara kauçuk çizme, sıcak işlemler yapılan yerlerde çalışanlara özel ayakkabılar verilmiştir. Zararlı gazlara maruz kalan işçilere de her gün taze süt dağıtılmıştır.⁵²⁹ 6 aylık işçilere bir elbiselik kumaş, 1 yıllık işçilere 40 m bez, 3 yıllık işçilere bir paltoluk kumaş, 6 yıllık işçilere de 1 battaniye verilmiştir.⁵³⁰ Sümerbank’ın çalışanlarına yaptığı bu giyim yardımları dışında 13 Kasım 1942’de kabul edilen 4306 sayılı kanunla devlet memurlarına ve eşlerine ücretsiz giyim eşyası dağıtımına başlanmıştır.⁵³¹ Bu dağıtım işiyle de Sümerbank görevlendirilmiştir.⁵³²

BUMH Sümerbank Raporları, Sümerbank fabrikalarında çalışanlara her yıl çok önemli miktarlarda ücretsiz yiyecek ve giyecek dağıtıldığını göstermektedir. Örneğin, *Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’nin 1947 Yılı Raporu*’na göre bu kurumda işçilere 1946 ve 1947 yıllarında günde ortalama 2.000 kalori olmak üzere yılda yaklaşık 300 gün ücretsiz yemek verilmiştir.⁵³³

⁵²⁵ *Sümerbank Sınai Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği*, Ankara,1950, s.28.

⁵²⁶ *BUMH Sümerbank İplik Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.140.

⁵²⁷ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.252.

⁵²⁸ *BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.50.

⁵²⁹ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.252.

⁵³⁰ Eren ve Tuna, *a.g.m.*, s.182; Aytemur, *a.g.e.*, s.239, 243-244.

⁵³¹ *TBMM ZC*, D.6, C.28, b.4, s. 44.

⁵³² *BCA*, 30-18-1-2,100-104-17.

⁵³³ *BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.17.

Tablo 1.22. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi'nde İşçilere Verilen Yemek

Yıllar	Gün	Öğün Adedi	Günlük Kal.	Bedel (TL)	Öğün (Kuruş)
1946	306	459.542	2.350	269.109,34	58,6
1947	310	415.270	2.081,5	196.616,54	47,5

Kaynak: BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.17.

Sümerbank Deri ve Kundura Müessesesi'nde işçilere ücretsiz yemek yanında, ücretsiz çizme, ayakkabı, tulum, eldiven, önlük, iş elbisesi de verilmiştir. Kurum, işçilere yiyecek masrafı olarak 1946'da toplam 269.109,34 TL, 1947'de ise 196.616,54 TL haracama yaparken, giyim masrafı olarak da 1946'da toplam 35.731.95 TL, 1947'de ise toplam 42.362.50 TL harcama yapmıştır.⁵³⁴

Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi'nde çalışanlara verilen ücretsiz yiyecek ve giyecek miktarları da yıldan yıla artmıştır. Söz konusu kuruluşun 1947 yılı raporunda “Yedirme İşleri” başlığı altında şöyle denilmektedir: “1947 yılında müessese işçilerine geçen yıldan yüzde 11,3 fazlası ile 214,824 öğün yemek verilmiştir. Beher öğün vasati kalorisi 1.658 olup yemeklerin nefasetine ve kalorisine itina edildiği müşahade edilmiştir.”⁵³⁵ “Giydirme İşleri” başlığı altında ise “1946 yılında 15.265.81 liradan ibaret olan müessese giydirme masrafları yıl içinde yüzde 21,2 fazlası ile 18.493.48 liraya yükselmiştir” denilmektedir.⁵³⁶

Yine benzer şekilde Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi'nde 1947'de yevmiyeli işçilere ve aylığı 100 liraya kadar olan müstahdemlere günde bir öğün kaliteli parasız yemek verilmiş, ayrıca işçi pavyonlarında ikamet eden bekâr işçilere mesai dışında parası karşılığında çorba dağıtılmıştır. Bu kuruluşun 1947 yılı raporuna göre yıl içinde 1126723 öğün yemek verilmiştir. İki kaptan ibaret olan beher öğün kalorisi, ekmek dâhil 1.577'dir. Ayrıca işçilere iş yerinde giyilmek üzere gereken elbiseler de ücretsiz verilmiştir.

⁵³⁴ A.g.e., s.17-19.

⁵³⁵ BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.11.

⁵³⁶ A.g.e., s.11.

İşçilere iş yerinde giyilmek üzere verilen ücretsiz elbise tutarı 1947’de 59.127 lirayken, bu tutar 1948’de 77.191 liraya yükselmiştir.⁵³⁷

1947’de bütün Sümerbank fabrikalarında çalışanlara verilen ücretsiz yemek tutarı 3.623.519 liraya kadar yükselmiştir.1947’de bütün Sümerbank fabrikalarında çalışanlara dağıtılan giyim yardımı tutarı da 513.548 liraya yükselmiştir.⁵³⁸

1949’da Sümerbank fabrikalarında işçiye parasız yemek verme uygulaması sağlık kurallarına uygun, faydalı ve elverişli biçimde devam etmiştir. 1949 yılının ikinci 6 ayı içinde Sümerbank Filyos Ateş Tuğla Fabrikası’nın yeraltı ocaklarında çalışan işçiler için yemek miktarlarının maden işçilerine verilen ölçüde artırılması kabul edilerek uygulanmaya başlanmıştır.⁵³⁹

1950’de Sümerbank fabrikalarında ve teşkilat merkezinde işçi ve az ücretli müstahdemler için –ekmek dâhil- toplam 7.803.762 öğün yemek verilmiş, bunun karşılığında 3.502.560 lira ödenmiştir. 1951’de ise işçi ve az ücretli müstahdemlere –ekmek dâhil- 8.921.621 öğün yemek verilmiş ve bunun karşılığında 4.244.949 lira ödenmiştir. 1950’de en düşük öğün maliyeti Kayseri Pamuklu Müessesesi’nde 33,16 kuruş, en yüksek öğün maliyeti ise Bakırköy Pamuklu Müessesesi’nde 63,28 kuruştur. 1951’de en düşük öğün maliyeti Kütahya Keramik Fabrikası’nda 32,81 kuruş ve en yüksek öğün maliyeti Bakırköy Pamuklu Müessesesi’nde 69,48 kuruştur.⁵⁴⁰ 1951’de Sümerbank fabrikalarında işçilerin giyim masrafı da filli olarak 684.888 lira tutmuştur.⁵⁴¹

1954 yılında Sivas Çimento Fabrikası’nda işçi ve müstahdemlere günde bir öğün ücretsiz sıcak yemek ve 450 gr ekmek, İzmit Fabrikası’nda her gün bir öğün 1.600 kaloriden az olmamak üzere sıcak yemek ve bir ekmek, ayrıca ağır işlerde çalışanlara süt, yoğurt gibi besleyici gıdalar ücretsiz verilmiştir. Her işçiye yılda iki kat iş elbisesi ve işin gerektirdiği durumlarda gözlük, eldiven, ayakkabı, çizme, yün ceket gibi eşyalar dağıtılmıştır. Aynı yıl işçilere Bakırköy Fabrikası’nda her gün bir öğün, en az 1.600 kalorilik ücretsiz yemek ve ekmek; Defterdar Fabrikası’nda günde bir öğün ücretsiz yemek ve ekmek, yılda iki defa da iş elbisesi; Malatya Fabrikası’nda günde bir öğün ücretsiz yemek ve ekmek yanında iş elbiseleri, ayakkabılar ve çizmeler; Ereğli Fabrikası’nda da

⁵³⁷ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.16.

⁵³⁸ Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı, s.59.

⁵³⁹ Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Ankara, 24.8.1949, s.60.

⁵⁴⁰ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.60-61.

⁵⁴¹ A.g.e., s.59.

günde bir öğün, 1.700 kaloriden az olmamak üzere ücretsiz yemek ve ekmek yanında iş elbiseleri fabrika tarafından verilmiştir.⁵⁴²

Sonuç olarak Sümerbank fabrikalarında çalışanlara yapılan ücretsiz yemek ve giyecek harcamaları her yıl biraz daha artarak devam etmiştir. Örneğin, Sümerbank topluluğundaki tüm çalışanlara 1942’de 4.819.000 öğün parasız yemek verilmiş, bunun karşılığında 1.000.000 liraya yakın harcama yapılmıştır. 1943 yılının ilk 6 ayında Sümerbank’ın parasız yemek miktarı 3.021.500 öğünü bulmuştur.⁵⁴³ Sümerbank işletmelerinde 1963’te toplam 12.241.892 lira parasız yemek harcaması yapılmışken, 1971’de 34.738.300 lira parasız yemek harcaması yapılmıştır.⁵⁴⁴ Sümerbank fabrikalarında 1942-1972 arasındaki 30 yıl içinde ücretsiz yemek harcaması, yaklaşık 1 milyon liradan 35 milyon liraya yükselmiştir.

Sümerbank sadece kendi çalışanlarına ve onların ailelerine değil, gerektiğinde tüm halka uygun fiyata giyecek sağlamıştır. Ayrıca gerektiğinde halka da çeşitli sosyal yardımlar yapmıştır. Örneğin, Sümerbank, 1948’de İçel ve Seyhan’da meydana gelen sel felaketlerinde felaketzedelere toplam 109.388 TL tutarında 100.000 m. pamuklu dokuma yardımı yapmıştır.⁵⁴⁵

Sümerbank fabrikalarının kurduğu okullarda okuyan öğrencilerin barınmaları yanında beslenmeleri ve giyinmeleri de fabrikalar tarafından sağlanmıştır. Örneğin, Kayseri Dokuma Fabrikası’nda okuyan öğrencilerin yatma, giyinme ve yeme ihtiyaçlarını ücretsiz olarak fabrika karşılamıştır.⁵⁴⁶

Sümerbank fabrikalarının ücretsiz yemek ve ücretsiz giyecek uygulaması halkçı ve sosyal devletçi bir uygulamalardır. Sümerbank fabrikalarının çalışanlarına sağladığı ücretsiz yemek ve ücretsiz giyecek, -fabrika konutlarıyla birlikte- çalışanların fabrikalara bağlanmasında, fabrikalarda işçi devamlılığının sağlanmasında ve iş veriminin artmasında doğrudan etkilidir. Özellikle II. Dünya Savaşı’nın yarattığı ekonomik buhran koşullarında –diğer sosyal yardımlar yanında- fabrikalarda çalışanlara ücretsiz yemek ve ücretsiz giyecek verilmesinin anlamı büyüktür.

⁵⁴² Hüsamettin Toros, *Türkiye Sanayi Devlet İşletmeleri*, C.1, Güven Basımevi, İstanbul, 1954, s.72, 96, 111, 119, 149, 155.

⁵⁴³ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.252.

⁵⁴⁴ Yıldırım, *a.g.m.*, s.41.

⁵⁴⁵ *TBMM TD*, D.8, C.14, 29.12.1948, S.4, s.7, S.56, s.4.

⁵⁴⁶ Eren ve Tuna, *a.g.m.*, s.184.

4.3.2. İşçi Sağlığı, Fabrika Hastaneleri ve Fabrika Revirleri

Osmanlı Devleti'nde işçi sağlığıyla ilgili ilk yasal hükümler 1869 “*Maadin Nizamnamesi*”nde görülmektedir. Bu hükümlere göre, maden işletmecilerince madende kaza olasılığına karşı gerekli önlemlerin alınması, madenlerde bir eczane ve doktor bulundurulması ve iş kazasına uğrayan işçilere ve ailelerine yardım parası ödenmesine karar verilmiştir. 1921’de “*Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Yasa*”da da işçi sağlığını korumak için bazı önemli kararlara yer verilmiştir. Buna göre maden işletmecilerinden, hastalanan ve iş kazasına uğrayan işçileri parasız tedavi ettirmeleri ve bu amaçla maden civarlarında bir hastane ve eczane ile diplomalı doktor bulundurmaları istenmiştir. (Md.6)

1923’te cumhuriyet ilan edilirken Türkiye’de Sağlık Bakanlığı bünyesinde sadece 86 hastane, 344 doktor vardır. Tıp öğreniminin yeniden düzenlenmesiyle doktor sayısı yavaş yavaş artmaya başlamıştır. Türkiye’de doktor sayısı 1925’te 728’e, 1930’da 1.182’ye, 1935’te 1.625’e yükselmiştir. 1923’te 86 hastanede 6.437 yatakla hizmet veren Sağlık Bakanlığı, 1930’da 182 kuruma, 11.398 yatağa, 1935’te ise 176 kuruma ve 13.038 yatağa sahiptir.⁵⁴⁷ O yıllarda 10 milyon civarındaki ülke nüfusunun önemli bir bölümünün salgın hastalıklara yakalanmış olduğu düşünülecek olursa, bu sağlık kurumlarının ve sağlık personelinin ülkenin ihtiyacını karşılamaktan çok uzak olduğu görülecektir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren Türkiye’de bir sağlık seferberliği başlatılmış, salgın hastalıklar başta olmak üzere tüm hastalıklarla en etkin biçimde mücadele edilmiştir. Bu sağlık mücadelesinde insanların toplu halde bir arada bulundukları sanayi kuruluşlarına özel bir önem verilmiştir.

1930 “*Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*”nun 180. maddesine göre hastanesi olmayan yerlerdeki işletmelerde bir hasta odası açılacak ve ilk yardım malzemeleri bulundurulacaktır. 100 ile 500 arasında işçiye sahip işletmelerde bir revir, 500’den fazla çalışanı olan işletmelerde ise 100 kişiye bir yatak düşecek şekilde bir hastane açılması zorunludur. 1936 “*İş Kanunu*”nun 62/ç maddesine göre de iş yerlerinde “*ilk tedavi odaları veya revirler yahut hastaneler açılması*” için ayrıca düzenlemeler yapılacaktır.

⁵⁴⁷ Umut Karabulut, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış- Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri”, *ÇTTAD*, VI/15, 2007, s.153-154.

Türkiye’de 1930’larda fabrika sahiplerinden, kanunların istediği biçimde fabrikalarda temizlik ve sağlık korumasına dikkat etmeleri istenmiştir. Buna göre fabrikalar “*çok arı bulundurulacak*” ve fabrika işçilerinin sağlıkları için içme suyu ve yemek işi düzene konulacaktır. Fabrikalarda temiz yemekhaneler oluşturulacak, bütün işçilere birer sağlık ve benlik karnesi verilecektir. Çocuklu kadın işçilere, çocuklarını emzirebilecekleri temiz yerler ayrılacaktır. 15’ten fazla işçi çalıştıran fabrikalar birer doktor bulunduracak, 500’den fazla işçi çalıştıran fabrikalar da birer sağlık yurdu açacaktır.⁵⁴⁸

Erken Cumhuriyet Döneminde KİT yerleşkelerinde çalışanların sağlığının korunması için “*Hıfzıssıhha Kanunu*” ve “*İş Kanunu*” gibi kanunların öngördüğünden daha ileri “sağlık koruma önlemleri” alınmıştır. Çalışanların sağlığını koruma konusunda Sümerbank yine öncü ve örnek işletme olmuştur. Sümerbank, işçi sağlığını korumak için işletmelerinde gerekli tüm önlemleri almış, hastalık, kaza gibi durumlarda çalışanlarını ücretsiz tedavi ettirmiş, sakatlık, doğum ve ölüm gibi durumlarda da çalışanlarına gerekli yardımları yapmıştır. Sümerbank daha kurulurken sağlık konusunda iki önemli yönetmeliğe sahiptir. Bunlardan biri “*Sümerbank Kaza ve Maluliyet Yardım Yönetmeliği*”, diğeri ise “*Sümerbank Fabrikalar Müstahdemin, Usta ve İşçilere Ait Hastalık ve Vefat Yardımı Yönetmeliği*”dir.

Sümerbank’ın temel sağlık politikası aşağıdaki temel ilkeler çerçevesinde şekillenmiştir:

1. İşletmelerdeki sanayi sağlık teşkilatlarına ihtiyaçlarla uygun bir bütünlük içinde şekil vermek
2. İşçilerin düzenli olarak muayenelerini yaptırmak
3. Mesleki ve genel ve bölge hastalıklarının etüdü ile bunlarla mücadele yöntemlerini belirlemek ve uygulamak
4. İş kazalarını belirleyip bunlarla mücadele etmek
5. Yeni açılacak hastane, sanatoryum, prevantoryum, dispanser, revir gibi sağlık yerlerine olan ihtiyaçların tespiti ve mevcutların ıslahı ile kullanma şekillerini düzenlemek,
6. Kreşler açmak

⁵⁴⁸ “Şarımızdaki Fabrikacılar”, *Türk Sözü*, 19 Birincikanun 1934, s.1.

7. Ziyaretçi hemşireler ve ebeler vasıtasıyla sağlık terbiyesini yerleştirmek.⁵⁴⁹

Sümerbank, “*hastalandıktan sonra tedavi yerine, hastalanmadan önce tedbir ve korunma*” ilkesi doğrultusunda çalışanlarının sağlığını korumaya çalışmıştır.⁵⁵⁰ Bu çerçevede hastalıklara ve kazalara karşı fabrikalarda gerekli tebirleri almıştır. Sümerbank, fabrikaları için “*Koruyucu Güvenlik Özel Talimatları*” hazırlamıştır. Tüm Sümerbank fabrikalarında işçilere gerekli korunma araçları dağıtılmış, kazalara karşı gerekli önlemlerin alınması için çok sayıda afiş bastırılmıştır. Ayrıca fabrikalarının duvarları, işçi sağlığının korunmasına yönelik uyarı levhalarıyla donatılmıştır. Sümerbank fabrikalarında çalışmaya başlayanları, “*İş Güvenliğine Önem Ver!*”, “*Dikkatli Ol! Dalgın Olma!*”, “*Önce İş Emniyeti!*” gibi tabelalar karşılamıştır. Bu tabelalardan bazıları bugün bile, çürümeye terk edilmiş Sümerbank fabrikalarının duvarlarında görülebilmektedir. Fabrikalarda iş güvenliği seminerleri yapılmış ve iş güvenliği müfettişleriyle fabrikalar düzenli olarak denetlenmiştir.

Fabrikalarda, işçi sağlığını tehdit eden üretim kaynaklı sorunlarla ve meslek hastalıklarıyla mücadele edilmiştir. Bu çerçevede Sümerbank iplik ve dokuma fabrikalarında pamuk tozlarının zararsız hale getirilmesi için gerekli önlemler alınmıştır. Örneğin, Kayseri Dokuma Fabrikası kurulurken üretim bölümünde hava temizleme ve nemlendirme donanımı yapılmıştır.⁵⁵¹ Bursa Merinos Fabrikası’nda nemlendirme ve iklimlendirme düzeneği kurulmuştur. Fabrikaya ayrıca güçlü bir havalandırma sistemi yapılmıştır.⁵⁵² Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’nin 1947 Yılı Raporu’nda, kireçlik bölümü ile ham deri ambarlarında çalışan işçileri kötü kokulardan ve (kimyasalların) insan vücudu üzerinde yapacağı kötü etkilerden koruyacak önlemlerin alınması; değirmende çalışan işçilerin de tozlu havayı tenefüs etmelerinin önlenmesi gerektiği belirtilmiştir. “*Bu koruyucu tedbirlerin çabuk alınmasını komisyonumuz önemle tavsiyeye değer bulmuştur*” denilen raporda, ayrıca burada değirmende çalışan işçilere toz maskesi verildiği belirtilmiştir.⁵⁵³ 1948 yılına gelindiğinde “*Sümerbank, ‘endüstri hijyeninin’ esas ve prensiplerini kendi sahasında tecrübî müşahadelere dayanarak tespit ve geliştirmeye çalışmakta ve bu bakımdan çeşitli istihsal sahalarına ait meslek*

⁵⁴⁹ Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, s.254,255.

⁵⁵⁰ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, s.12.

⁵⁵¹ “Kayseri Bez Fabrikası”, Endüstri, S.4, Birincikanun 1935, s.5.

⁵⁵² Selim Cavid, “Merinos Fabrikası”, İktisadî Yürüyüş, 1 Nisan 1944, S.100-104, s.5.

⁵⁵³ BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.87.

*hastalıklarının etüdlerini yaptırmaktadır.*⁵⁵⁴ Sümerbank'ın 1940'ların sonunda, “*endüstri hijyeni*” konusunda araştırmalar yapması, bu kapasmda üretim alanlarında “*meslek hastalıklarının etüdlerini yaptırması*”, dönemine göre son derece bilimsel bir yaklaşımdır. Sümerbank ilerleyen yıllarda da fabrikalarındaki meslek hastalıklarıyla bilimsel mücadeleye devam etmiştir. Örneğin, fabrikalarda daha çok yün işleriyle uğraşanlarda görülen şarbon hastalığından çalışanları korumak için 1950’de Sümerbank yünlü fabrikalarında “*formal dezenfeksiyon tesisatı*” kurulması için gerekli etüdler yaptırılmıştır.⁵⁵⁵ 1972’de Sümerbank, fabrikalarında pamuk tozlarının yol açtığı düşünülen bisinosis hastalığı üzerinde araştırmalar yaptırmıştır. Bu araştırmalar Sümerbank’ın Kayseri ve Adana Çırçır fabrikalarında yürütülmüştür. Sümerbank Gemlik Sunğıpek ve Viskoz Mamulleri Sanayi Müessesesi’nde karbon sülfür araştırması yaptırılmıştır. Sümerbank Filyos Ateş Tuğla Sanayi Müessesesi’nde de tehlikeli bir meslek hastalığı olan silikoz konusunda araştırma yaptırılmıştır.⁵⁵⁶

Ancak her zaman tüm Sümerbank fabrikalarında sağlık koşullarının çok iyi olduğu da söylenemez. Örneğin, *Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1943 Yılı Umumi Murakabe Hayeti Raporu*’nda Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası’nın sağlık yönünden hiç de iyi durumda olmadığı belirtilmiştir. Rapora göre işletmenin kundura ve özellikle deri sanayi işçileri her gün sıkı biçimde temizlenmeye mecbur oldukları halde, ancak ayda bir defa yıkanabilmektedirler. Fabrika, bütün işçilerini her gün temizleyebilecek bir duş sistemine sahip değildir. Sadece eski bir hamam tamir edilerek işçilerin kullanımına sunulmuştur, fakat küçük ve yetersiz olan bu hamamın, işçilerle birlikte civardaki askerlerin ve Beykoz’un muhtaç halkı ile işçi ailelerinin kullanımına da sunulması burada yıkanmayı zorlaştırmıştır. Raporda, 1943 yılında burada ayda ancak 2.067 işçinin yıkanabildiği, işletmede 2.000 işçi olduğuna göre her işçiye ancak ayda bir defa sıra geldiği belirtilerek, “*temizlenme işinin, her yerde olduğu gibi bir duş tertibatı ile her gün, bilhassa mesai bittikten sonra yapılması gerektiği*” ifade edilmiştir.⁵⁵⁷ BUMH, 1944 yılında Sümerbank fabrikalarında yaptığı incelemeler sonunda bazı fabrikalarda sağlık koşullarının yetersiz olduğunu belirlemiştir. Örneğin, bazı fabrikalarda işçilerde bit

⁵⁵⁴ *Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı*, s.52.

⁵⁵⁵ *Sümerbank Teşekkül Merkezi İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı İkinci Üç Aylık Faaliyet Raporu*, Ankara, 15.09.1950, s.174.

⁵⁵⁶ Necmi Yorgancı, “Sümerbank’ta Endüstriyel İş Güvenliği”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Haziran 1972, S.120, s.42-44.

⁵⁵⁷ Aytemur, *a.g.e.*, s.250.

görülmüştür. *BUMH Sümerbank 1944 Yılı Raporu'nda* aynen şöyle denilmiştir: “Yoklamamızda Hereke, Karabük, Kayseri fabrikalarındaki işçileri fazla, İzmit fabrikasındaki işçileri orta bollukta bitli bulduk. Merinos ve Gemlik işçileri bitsizdirler.”⁵⁵⁸ Rapordaki bu ifadeler, 1943'te fabrikalarda sağlık yönünden daha yapılacak çok iş olduğunun kanıtı gibidir.

1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı”nda “Sınai Sağlık İşleri” başlığı altında işletmelerde çalışan işçi ve memurların sağlık işleri düzenlenmiştir. Buna göre işletmelerdeki sanayi sağlık teşkalatlarına elaman, yer, ilaç ve alet bakımlarından ihtiyaçlara uygun bir bütünlük ve genişlik verilmesi istenmiştir. Bunun için işçi sağlık sicilleri düzenlenecek, takip edilecek ve işlenecektir. İşçi giriş muayeneleri, 6 aylık kontrol muayeneleri ve psikolojik iş muayeneleri yapılacaktır. Mesleki, genel ve bölge hastalıklarının etüdü ve bunlarla mücadele yöntemleri belirlenecektir. İş kazaları tespit edilip bunlara karşı gerekli önlemler alınacaktır. Yeni açılacak fabrikalardaki hastane, sanatoryum, preventoryum, dispanser, revir gibi sağlık kuruluşlarına olan ihtiyaç belirlenecek ve mevcutlar düzenlenecektir. Fabrikalarda kreşler açılacak, ziyaretçi hemşireler, ebeler istihdam edilecek, türlü hastalıklara karşı aşılar sağlanacak ve içme suyu konusu halledilecektir.⁵⁵⁹

1945'te “Sümerbank Sağlık Koruma Teşkilatında Çalışanların Vazife Yönetmeliği” çıkarılmıştır. Bu yönetmeliğe göre fabrikalarda “daimi” ve “serbest” olmak üzere iki tür fabrika doktoru istihdam edilmiştir. Daimi fabrika doktorlarının 5 saatten az olmamak üzere tüm mesailerini, görevlendirildikleri fabrikalarda harcamaları, daimi doktor statüsündeki dış doktorlarının yılda en az bir kere fabrikalardaki işçileri ve çırak okulu öğrencilerini kliniğe davet ederek muayane etmeleri, serbest fabrika doktorlarının ise haftada 3 günden ve günde 3 saatten az olmamak üzere ilgili müdürlükçe belirlenen gün ve saatlerde çalışanları muayene ve tedavi etmeleri kararlaştırılmıştır. Fabrika doktorlarının – fabrika dışında kalan zamanlarında- asıl görevlerini aksatmamaları koşuluyla başka kurumlarda çalışmaları serbesttir.⁵⁶⁰ Fabrika ebeleri de “daimi” ve “serbest” ebe olarak istihdam edilmiştir. Daimi ebelik için öncelikle başhemşirelerin tercih edileceği, daimi ebeye ihtiyaç olmayan kuruluşlarda serbest ebelerin görevlendirileceği, bu ebelerin haftada

⁵⁵⁸ *BUMH Sümerbank 1944 Yılı Raporu*, Ankara, 1945, s.40; Makal, a.g.e. s.143; Aytemur, a.g.e., s.251.

⁵⁵⁹ *Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı*. s.12,13, 25.

⁵⁶⁰ *Sümerbank Sağlık Koruma Teşkilatında Çalışanların Vazife Yönetmeliği*, İzmit Selüloz Basımevi, 1945, s.3-7.

en az iki kez fabrikalardaki revir veya hastanelerin ilgili bölümüne gelecekleri, fabrikalarda görevli daimi ebelerin ve fabrika eczanelerinde görevli eczacıların başka yerde çalışamayacakları belirtilmiştir. Yönetmeliğe göre Sağlık Koruma Teşkilatı'nın bütün üyeleri fabrika personeli sayılarak çalışanların yararlandığı bütün sosyal ve kültürel haklardan yararlanacaktır. Yine yönetmeliğe göre, sağlık koruma kapsamında, tüm çalışanlar -sağlık sorunu olmasa bile- yılda bir kez genel muayeneden geçirilecek ve muayene sonuçları -başhekimler veya sorumlu doktorların tuttuğu- çalışanların sağlık siciline kaydedilecektir. Ayrıca fabrika doktorunun, muayene olmasına karar verdiği çalışanın muayene edilmedikçe işine devam etmesi yasaklanmıştır.⁵⁶¹

Sümerbank fabrikalarında sağlık koruma kapsamında işçiler sürekli ve düzenli muayene edilmiş, mesleki hastalıklara karşı sürekli kontrol edilmiştir. Ayrıca Sümerbank, hem kendi fabrikalarını hem de fabrikaların kuruldukları bölgeleri salgın hastalıktan arındırmak için özellikle malaryalı bölgelerde fabrika civarındaki bataklıkların drenajını yaptırmıştır.⁵⁶²

Sümerbank, sağlık politikası kapsamında, çalışanlarını ve çalışanların bakmakla yükümlü oldukları aile bireylerini -hastalanmaları halinde- ayakta veya yatarak tedavi ettirmiştir. Muayene, tedavi ve ilaç ücretlerini Sümerbank karşılamıştır. Sümerbank'ta, görevine gelemeyecek kadar hasta olan personel, durumu yetkili amire bildirerek kendisine doktor gönderilmesini isteme hakkına sahiptir. Bu durumdaki fabrika çalışanları evlerinde özel olarak muayene edilmişlerdir.⁵⁶³ Fabrika revir veya hastanelerinde değil de dışarıda çeşitli “resmi sağlık müesseselerinde” tedavi edilen işçi, memur çalışanların tedavi, ilaç ve yol masrafları da Sümerbank tarafından karşılanmıştır.⁵⁶⁴ Tedavi için başka hastanelere gönderilen işçilere ödenen yol masraflarının zaman içinde yetersiz kalması nedeniyle Sümerbank, 1953'te, tedaviye gönderilen işçilere, aylık kazançları ne olursa olsun, yolda geçen ve gönderildikleri yerlerde muayene ve tedavi için kaldıkları müddetçe, zorunlu masraflarını karşılamak amacıyla yatarak tedavi gördükleri günler dışındaki her gün için 5 lira üzerinden “zaruri masraf” ödemesi yapılmasına, bu paranın ayakta tedaviden sayılmayan tahlil, radyografi ve yatak bekleme sırasında geçen süreler için de ödenmesine

⁵⁶¹ A.g.e, s.7-12.

⁵⁶² Sümerbank, *X'uncu Yıl*, s.252.

⁵⁶³ Sümerbank *Personel Rehberi*, s.62.

⁵⁶⁴ Sümerbank *Genel Müdürlük Tamimleri 1953*, C.XIII, s.40,62.

karar vermiştir.⁵⁶⁵ Sümerbank, yurt içinde tedavisi mümkün olmayan hastaları, bu durumu sağlık kurulu kararıyla belgelemeleri halinde, yurt dışında tedavi ettirmiştir.⁵⁶⁶

Sümerbank'ta ağır ve tehlikeli işlerde çalışan işçilerin sağlık ve güvenliklerine ayrıca özen gösterilmiştir. 25 Aralık 1953 tarihli ve 65 numaralı Sümerbank Genel Müdürlüğü tamimine göre Sümerbank işletmelerinde ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmak üzere işe alınacak işçilerin işe başlamadan önce sağlık muayeneleri yapılacaktır. Ağır işte çalışmaya elverişli olmayanlar bu tür işlerde istihdam edilmeyecektir. İşe alınan işçilerin de 6 ayda bir sağlık muayeneleri yaptırılarak sonuçları sağlık sicil karnelerine kaydedilecek, sağlık sorunları yaşayanlar hakkında ise vakit kaybetmeden gerekli işlemler yapılacaktır.⁵⁶⁷

Sümerbank'ın sağlık politikası içinde fabrika revirleri ve hastaneleri çok özel bir yere sahiptir. Sümerbank fabrikaları genelde revir, hastane, diş kliniği, eczane gibi sağlık birimleri ile birlikte kurulmuştur. Örneğin, 1935'te Sümerbank Defterdar Fabrikası'nı ziyaret eden *Cumhuriyet* gazetesi muhabirinin yazdığına göre fabrikanın küçük bir hastanesi vardır. Bir tarafta kadın, diğer tarafta erkek yatakhanelerinin bulunduğu bu hastaneye evlerinde tedavi olamayacak derecede hasta olanlar yatırılmaktadır. Muhabirin yazdığına göre burada o günlerde ayağını kangren nedeniyle kestiren bir işçi yatmaktadır. Bu çocuk Darüleytamlı (yetimler yurdunda kalan) kimsesiz bir çocuktur. Başka bir hastanede ameliyat edilmiştir, nekahat dönemini burada geçirmektedir. Sabahtan akşama kadar hastanede bekleyen bir doktor ve bir dişçi vardır. Bu fabrika hastanesinde tedavi masrafları işçilerden kesilmemekte, hepsini fabrika ödemektedir.⁵⁶⁸

Ülkede hastane ve yatak sayısının çok yetersiz olduğu bir dönemde Sümerbank fabrika hastaneleri ve revirleri büyük bir görev üstlenmiştir. Sümerbank'ın sağlık personeli sayısı fabrikadan fabrikaya farklılık göstermekle birlikte fabrikalardaki hastane, revir ve diş kliniklerinde yeteri kadar sağlık personeli istihdam edilmiştir. Sümerbank fabrikalarındaki hastane ve revirlerden sadece çalışanlar değil, çalışanların aileleri de yararlanmışlardır.⁵⁶⁹ Bu amaçla 1945'te "*İşçi Aile Sağlık Karneleri*" oluşturulmuştur.⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ A.g.e., s.58.

⁵⁶⁶ Sümerbank Personel Rehberi, s.62.

⁵⁶⁷ Sümerbank Genel Müdürlük Tamimleri 1953, C.XIII, s. 99-100.

⁵⁶⁸ "Feshane Fabrikası İşçileri Hallerinden Memnun", *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1935, s.9.

⁵⁶⁹ Sümerbank'ın 1940 Yılı Muamelatı ile Bilanço, Kâr ve Zarar Hesaplarının Tetkikine Dair Olan UMH Raporu Hakkında İktisat Vekâleti Mütalaası, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1941, s.8-11.

⁵⁷⁰ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.15.

Sümerbank fabrika hastaneleri, 1940'ların savaş koşullarına rağmen, hiçbir fedakârlıktan kaçınılmayarak kapasite, teknik donanım ve personel bakımından geliştirilmiştir. Örneğin, Sümerbank fabrikalarının 1943 yılı inşaat işlerine bakıldığında Sümerbank'ın Sivas, Hereke, Kayseri, İzmit fabrikalarında hastane inşaatlarının devam ettiği, Karabük Fabrikası'nda ise 200 yataklı büyük bir hastanenin inşası için hazırlık yapıldığı görülecektir.⁵⁷¹ 1945'te Sümerbank İzmit ve Hereke fabrikalarında 45 yataklı birer hastanenin inşası devam etmiştir. 1945'te Sümerbank Bakırköy Fabrikası Hastanesi tamamlanmıştır. 1947 yılında Sümerbank 13 hastaneye sahiptir. Bakırköy, Ereğli, Karabük, Kayseri, Malatya, İzmit ve Nazilli fabrikalarının revirleri dışında, son derece donanımlı birer hastanesi vardır.⁵⁷²

1947 yılı itibariyle Sümerbank'ta toplam 188 sağlık personeli istihdam edilmiştir. Bunlar arasında 49 uzman doktor, 10 dişi, 9 eczacı, 28 hemşire ve ebe, 34 hasta bakıcı, 7 laborant, 7 eczacı kalfası ve 44 diğer sağlık personeli bulunmaktadır. Bu sağlık personeli Sümerbank'ın 13 hastane, 5 kreş ve 4 çocuk yuvasına dağılmış durumdadır.⁵⁷³

“Sosyal Sigortalar Kanunu”nun yürürlüğe girmesinden sonra fabrika sağlık kuruluşlarının önemli bir kısmı İşçi Sigortaları Kurumu'na devredilmiştir.⁵⁷⁴ Bu kapsamda Sümerbank fabrikalarındaki hastanelerin çoğu 1960'larda Sağlık Bakanlığı'na geçmiştir. Bu devir sonrasında Sümerbank fabrika hastanelerindeki yatak sayısı 1969'da 22'ye, 1970'de 74'e, 1972'de ise 46'ya düşmüştür. 1972'de sadece Ereğli, Bakırköy ve Kayseri fabrikalarında birer hastane vardır. Sümerbank fabrika revirlerindeki yatak sayıları ise 1969'da 55, 1970'te 55, 1972'de 60'dır. 1972'de 16 Sümerbank fabrikası revire sahiptir.⁵⁷⁵ 1974'te Sümerbank hastanelerinde 77, Sümerbank revirlerinde 61, Sümerbank kreşlerinde 676, Sümerbank emzirme odalarında 169 olmak üzere Sümerbank işletmelerinde toplam 983 yatak hizmete hazır durumdadır.⁵⁷⁶

Belli başlı Sümerbank fabrika hastaneleri ve revirlerinin durumu şöyledir:

Bakırköy Bez Fabrikası'nın başlangıçta 195.000 liraya mal olmuş 30 yataklı bir reviri vardı. 1945'te burası tam teşekküllü bir hastaneye dönüştürülmüştür. Bu fabrika hastanesinde ameliyathane, iç ve dış poliklinikler, doğumhane, dört genetronlu röntgen,

⁵⁷¹ Sümerbank, *X'uncu Yıl*, s.212-215, 252.

⁵⁷² Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.52, 80, 108,129, 146.

⁵⁷³ A.g.e., s.52.

⁵⁷⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, s.255.

⁵⁷⁵ “Sümerbank'tan Rakamlar”, s.10; Yıldırım, *a.g.m.*, s.40.

⁵⁷⁶ Bilgin ve Demirdelen, *a.g.m.*, s.19.

foto ve instino röntgen ve planyograf cihazları ile modern bir klinik sağlık hizmeti vermiştir.⁵⁷⁷ *BUMH 1947 Yılı Rapor’unda* tüm iplik ve dokuma fabrikaları arasında işçi başına düşen aylık masrafların özellikle Bakırköy Fabrikası’nda fazla olduğu belirtilerek bunda ücretlere yapılan zam dışında fabrikadaki revirin tam teşekküllü bir hastaneye dönüştürülmüş olmasının etkili olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷⁸ 1954’te Bakırköy Fabrikası işçileriyle yapılan bir röportajda fabrikanın emektar işçilerinden Hidayet Kurun, fabrika hastanesi hakkında şunları söylemiştir: “*Hastalansan hastane hazır! (...) Fabrikamızın tam teşekküllü hastanesi daima emrimize amade... Deniz kıyısında oluşu bakımından İstanbul’un en latif manzaralı şifa yurdu olan hastanemizde dışçisinden tutun, operatörüne, röntgenine, laboratuvarına ve eczanesine kadar her şey var...*”⁵⁷⁹ Zaman içinde bu hastane ihtiyacı karşılamakta zorlanınca 1971’de Bakırköy Fabrikası’na bağlı olarak 75 yataklı Sümerbank Merkez Hastanesi açılmıştır. Bu fabrika hastanesinde dâhiliye, hariciye, kulak-burun-boğaz, asabiye, biyokimya ve bakteriyoloji laboratuvarı vardır. Göz, bevliye ve nisaiye bölümlerinin açılması planlanmıştır.⁵⁸⁰ 1979’da Sümerbank Merkez Hastanesi’nde 2 röntgen uzmanı, 1 genel cerrah, 3 dâhiliye uzmanı, 1 asabiye uzmanı, 1 kadın hastalıkları uzmanı, 1 bevliye (üroloji) uzmanı, 1 kulak-burun-boğaz uzmanı, 1 göz doktoru, 1 diş hekimi, 1 çocuk hastalıkları doktoru, 1 biyokimya uzmanı görev yapmıştır. Hastanenin bir de eczacı Güngör Omay tarafından işletilen eczanesi vardır. 1970’lerin sonunda bu hastaneye gelişmiş bir röntgen cihazı, Biyokimya Laboratuvarına modern analiz cihazları, dâhiliye servisi için 2 adet EKG cihazı, acil kalp hastalıkları için monitoz, defibrilatör, bennettrespiratör (suni teneffüs cihazı) ve rektosizmoidoskop gibi modern cihazlar alınmıştır. Ayrıca hastanede üroloji sistoskopi olanağı da vardır. Hastanenin modern cihazlarla donatılmış ameliyathanesinde her türlü ameliyat yapılabilmektedir.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Toros, a.g.e., s.112; Polatoğlu, a.g.e., s.112-113.

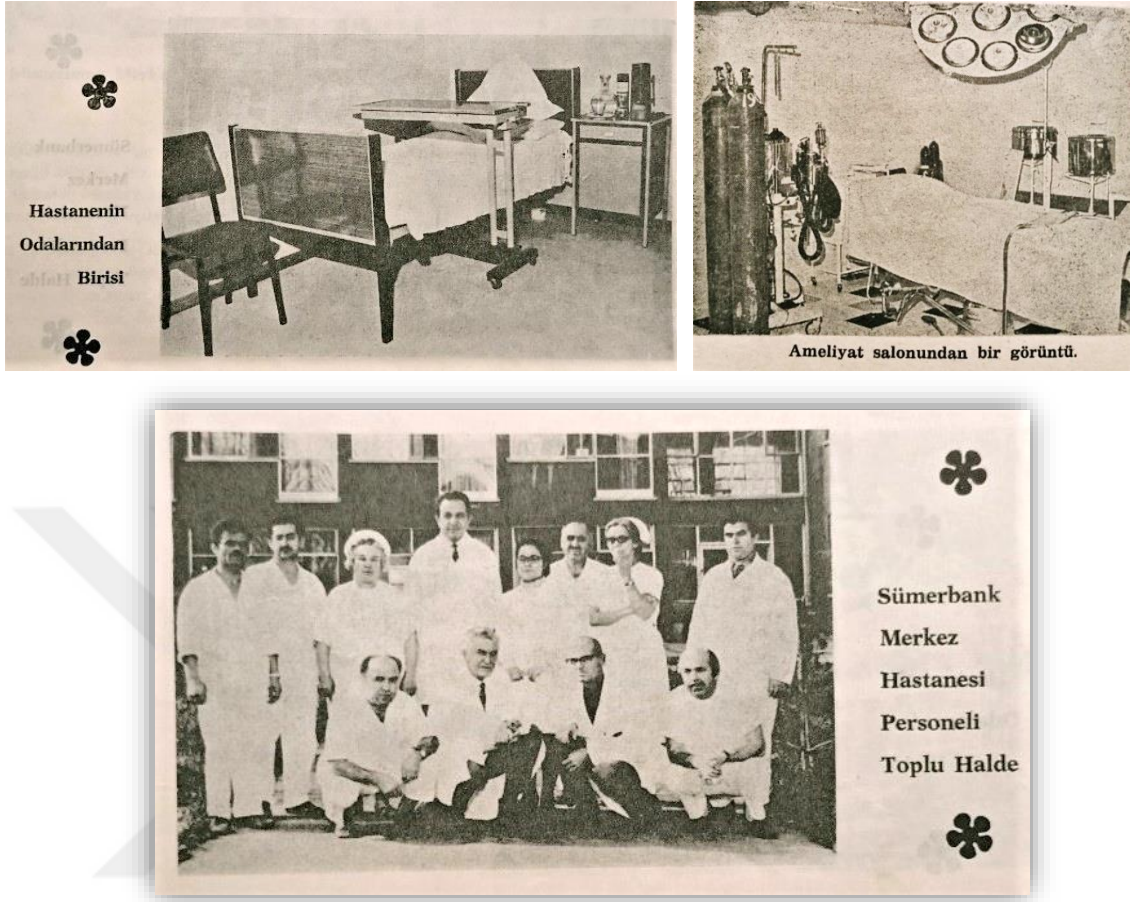
⁵⁷⁸ Raporda, “Şehir dâhilinde bulunan fabrikaya tam teşekküllü bir hastane masraflarının yükletilmesi doğru olmayacağı gibi, esasen Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun da tahmil etmediği bu yükün fabrikadan alınarak doğrudan doğruya müesseseye (Sümerbank’a) bağlanması yerinde olur.” denilmiştir. (BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.55.)

⁵⁷⁹ Kandemir, “Dünyanın En Mes’ut İnsanları”, 20.Asır, 16 Eylül 1954, s.7.

⁵⁸⁰ “Sümerbank Merkez Hastanesinin Hizmete Açılması Camiamızda Memnuniyet Uyandırdı”, Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.10, Şubat 1971, S.104, s.16.

⁵⁸¹ “Bakırköy Pamuklu Sanayi Müessesesinde Yeni Oluşumlar Sağlandı”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.18, Haziran 1979, S.224, s.4-5.

Şekil 1.18. Sümerbank Bakırköy Merkez Hastanesi (1971)

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.10, S.104, Şubat 1971, s. 17-19.

Sümerbank Merkez Hastanesi pek çok başarılı ameliyatla çok sayıda Sümerbanklıyı hayata kavuşturmuştur. Örneğin, Mayıs 1972’de burada başarılı bir ameliyat geçiren Sümerbank Halıcılık Müessesesi Hereke Eğitim Merkezi Başmemuru Atilla Kibaroglu, Sümerbank Genel Müdürlüğü’ne bir mektup yazarak teşekkür etmiştir.⁵⁸² Sümerbank Diyarbakır Fabrikası Personel Şefi Şeref Erze de Aralık 1972’de eşini ve bir

⁵⁸² Mektuptan bir bölüm şöyle: “Ameliyatımı bugünkü tıbbi imkânları çok güzel bir şekilde kullanarak mahir bir pratikle gerçekleştiren ve bir hafta gibi çok kısa bir zamanda beni sıhhatime kavuşturan Sayın Operatör Enver Turan Bey’in sıcak ve sempatik davranışları ayrıca sağlığımın normale avdetinde etken olan nedenlerden biridir. Seçilmiş mütehassıs doktor ve sağlık personeli ve modern cihazlarla donatılmış örnek ameliyathanesi, muntazamservis ve bakımı ile birçok mevcut sağlık müesseselerinden üstün olan böyle bir tedavi ve sağlık teşekkülünü biz Sümerbanklılara kazandıran Sayın Sümerbank Genel Müdürlüğümüze burada şükranlarımı iletmeyi vicdani bir borç sayarım.” (“Bakırköy Merkez Hastanemizle İlgili Bir Mektup”, Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.11, Mayıs 1972, S.119, s.29.)

arkadaşını başarılı ameliyatlara yeniden hayata kavuşturan bu hastane personeline bir mektupla teşekkür etmiştir.⁵⁸³

Ereğli Fabrikası'nın 1939 yılında 15 yataklı bir hastanesi ve küçük bir eczanesi vardır. Bu fabrika hastanesinde 1 doktor, 1 diş hekimi, 1 sağlık memuru, eczacı ile 2 de pansumancı görev yapmıştır. Doktorlar sürekli hastanededirler, sağlık memurları ile pansumancılar ise nöbetleşe kalmışlardır. Hastane, bir kaza anında ilk yardım yapabilecek donanıma sahiptir. 1950 yılı fabrika raporuna göre röntgen uzmanı ayda iki kez Konya'dan fabrikaya gelerek gerekli röntgen çekimlerini yapmaktadır.⁵⁸⁴ BUMH Ereğli Pamuklu Sanayi Müessesesi 1950 Yılı Raporu'na göre o yıl fabrika hastanesinde 7.238 poliklinik muayenesi yapılmış, 250 hasta yatırılarak tedavi edilmiş, 95 hasta ise dışarıdaki hastanelerde muayene ve tedavi ettirilmiştir. O yıl hastanede 138 ameliyat yapılmış, 1.638 röntgen çekilmiş, 3.099 diş tedavisi yapılmıştır. Bütün tedavilere karşılık fabrika hastanesi o yıl doğrudan 104.292 TL, dolaylı olarak da 38.000 TL harcamıştır. Fabrika, başka hastanelerde tedavi ettirdiği çalışanlar için de 18.165 TL ödeme yapmıştır.⁵⁸⁵ 1954 yılında 18 yataklı bu fabrika hastanesinde her türlü ameliyat yapılmakta, hastaların röntgen filmleri alınmakta, çalışanların tüberküloz (verem) muayeneleri yapılmaktadır.⁵⁸⁶

Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nda, 1937'da planları hazırlanan büyük fabrika hastanesi yapılıncaya kadar önce 12 yataklı bir revir kurulmuştur. Revir, muayane odası, eczane, hasta bekleme yeri, 10 yataklı koğuşı, 2 yataklı bir tecrit odası ile çamaşırhane ve yıkanma odasına sahiptir. Safranbolu Memleket Hastanesi'ne gönderilen hastalar da burada tedavi edilmeye başlanmıştır. Fabrika inşaat alanının genişliği dikkate alınarak revire bir de hasta sevk otomobili alınmıştır. Akşamları koğuşlarda sağlık durumları kontrol edilen işçilerden hasta olanlar bu otomobille revire getirilmiştir. Ayrıca fabrika alanında kaza sonucu yaralanan veya hastalanan işçiler de bu otomobille çok hızlı bir şekilde revire taşınmıştır.⁵⁸⁷ 1946'da 100 yataklı ve tam donanımlı Karabük Demir-Çelik Fabrikası Hastanesi tamamlanmıştır. Burası, 1946'dan itibaren Demir-Çelik Hastanesi

⁵⁸³ "Bakırköy Merkez Hastanemizle İlgili Bir Mektup", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Aralık 1972, S.126, s.27.

⁵⁸⁴ *Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dâhili Talimatname*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1939, s.7; BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu, s.8,15.

⁵⁸⁵ BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu, s.1, 15.

⁵⁸⁶ Toros, a.g.e, s.155.

⁵⁸⁷ "Karabük'te Sıhhi Tesisat da yaptırılıyor", *Son Posta*, 13 Birinciteşrin 1937, s.5.

adıyla sağlık hizmeti vermeye başlamıştır.⁵⁸⁸ 1947 yılında Sümerbank Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi'nin sağlık teşkilatı, bir şefliğe bağlı bir hastane, fabrika sıhhi imdat istasyonu ve bir sıtma mücadele ekibinden meydana gelmiştir. Röntgen gibi çeşitli modern cihazlara sahip 100 yataklı fabrika hastanesinde 8 uzman doktor, 1 diş hekimi ve 1'de eczacı bulunmaktadır. Ayrıca 3 saha doktoru da gece gündüz fabrika sıhhi imdat istasyonunda bulunmakta ve 1 doktor da sıtma mücadele işleriyle uğraşmaktadır. Fabrikanın 100 yataklı hastanesinin ayrı bir birim halinde intaniye (enfeksiyon hastalıkları) servisi vardır. 1947'de bu fabrika hastanesinde toplam 39.401 kişi tedavi edilmiştir. Bu sayının % 65,5'ini işçiler, % 8'ini memurlar, geri kalanını çalışanların aile fertleri ve dışarıdan gelenler oluşturmuştur. Fabrika hastanesinde yatarak tedavi edilen 2.472 hastadan % 59'u işçi, % 8'i memur, geri kalanı dışarıdan gelenlerdir. Fabrika hastanesinin 1947 yılı toplam masrafı 303.078,78 liradır. Bu miktar bir önceki yıl 290.118,04 liradır.⁵⁸⁹

Bursa Merinos Fabrikası'nın da röntgen ve diğer sağlık araç gereçlerine sahip hastane işlevi gören bir reviri vardır.⁵⁹⁰ 1944 yılı itibariye 20 yataklı bu fabrika hastanesinde bir röntgen cihazı, düzenli bir eczane, ameliyathane ve laboratuvar faal durumdadır. Hastanede bir de diş röntgenine sahip bir diş bölümü vardır. Bu fabrika hastanesinde 1 başhekim, 1 diş hekimi, 2 sağlık memuru, 1 hemşire, 1 ebe ve 1 de eczacı görev yapmıştır.⁵⁹¹ Bursa Merinos Fabrikası Hastanesi'ne 1951'de başvuran hasta ve kazazede 9.211 işçiden 593'ü yatarak, 8.613'ü de ayakta tedavi görmüştür.⁵⁹²

Kayseri Dokuma Fabrikası kurulduğunda fabrikada bir revir ve bir diş kliniği çalışmaya başlamıştır. Burada işçiler haftada iki defa uzman doktorlarca muayene edilmiş ve işçilerin sağlık durumları düzenli olarak takip edilmiştir.⁵⁹³ 1946 yılında Kayseri Dokuma Fabrikası gayet donanımlı bir hastaneye sahiptir. BUMH Raporlarında, Kayseri Dokuma Fabrikası'nda bulunan hastane “*tesisatı, sıhhi kadrosu, sağlık işlerindeki mesai ve faaliyeti itibariyle mükemmel*” olarak tanımlanmıştır.⁵⁹⁴ 1947'de Kayseri Dokuma Fabrikası Hastanesi genişletilmiştir. Bu sırada röntgen için 58.406 lira, ultraviyole ve

⁵⁸⁸ 50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, İstanbul, 1987, s.47; Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.146.

⁵⁸⁹ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.17.

⁵⁹⁰ Polatoğlu, a.g.e., s.202-203.

⁵⁹¹ Cavid, a.g.m., s.14.

⁵⁹² BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, Ek.15.

⁵⁹³ Sahir Özel, “Kayseri Dokuma Fabrikası Bir Teknik Harikasıdır”, Cumhuriyet, 6 Nisan 1935, s.6.

⁵⁹⁴ Aytemur, a.g.e., s.241.

diyatermi için de 13.009 lira harcanmıştır.⁵⁹⁵ Amerika'dan ameliyat masası ve röntgen makineleri getirilmiştir.⁵⁹⁶ Böylece hastane, röntgen çekimleri yapılan, diyatermi ve ultraviyole tedavisi yapabilecek donanımına sahip olmuştur. 24 yataklı –1954 itibariyle 35 yataklı- bu fabrika hastanesi soyunma, yıkanma ve karantina yerlerine de sahiptir. Hastanede hariciye, dâhiliye, fizik tedavi, kadın doğum bölümleri ile 1 ameliyathane, 1 diş bölümü, 1 diş atölyesi, 1 laboratuvar, 1 eczane, 1 de ambulans vardır. Kayseri Dokuma Fabrikası Hastanesi 1 başhekim, 2 dâhiliye uzmanı, 1 çocuk doktoru, 1 poliklinik doktoru, 1 operatör, 1 diş hekimi, 1 röntgen uzmanı, hemşire, ebe ve eczacılardan oluşan son derece iyi bir sağlık kadrosuna sahiptir. Akşam 17.00'den sonra görev yapan poliklinik doktoru evde hasta işçileri ziyaret etmekle ve işçi yemeklerinin sağlık kontrolünü yapmakla da görevlidir. Hasta işçiler ve aileleri, ya fabrika hastanesinde veya fabrika tarafından dışarıda tedavi ettirilmiştir. Tedavi ve ilaç masraflarını fabrika karşılamıştır. Fabrika hastanesinin kadın doğum bölümü zamanına göre oldukça gelişmiştir. 5 yataklı bu bölümde 1 ebe görev yapmıştır. Gerektiğinde hastaneye kentten kadın doğum uzmanı getirilmiştir. Kadın işçiler ve erkek işçilerin eşleri burada doğum yapmıştır. 7-10 günlük yatış ve tüm ilaç masrafları ile 25 lirayı geçen tüm doğum giderlerini fabrika karşılamıştır.⁵⁹⁷ Kayseri Dokuma Fabrikası Hastanesi'ne 1948 yılının ilk yarısında 6.353 kişi başvurmuştur. Bunlardan 1.714'ünün laboratuvar muayenesi yapılmış, 1.368'inin röntgeni çekilmiş, 237'si hastaneye yatırılmış, 89'u da ameliyat edilmiştir. Aynı yıl mayıs ayında diş birimine de 93 işçi, 8 memur, 11 aile ferdi olmak üzere toplam 112 kişi başvurmuştur. Bu hastaların da gerekli diş tedavileri yapılmıştır.⁵⁹⁸ 1950'de bu fabrika hastanesinde fabrika çalışanları ve aile bireylerinden toplam 19.589 kişinin poliklinik muayenesi yapılmış, 965 hasta yatırılarak, 295 hasta da başka hastanelerde muayene ve tedavi ettirilmiştir. Aynı yıl, 1.709 röntgen çekilmiş, 1.189 diş tedavisi yapılmıştır. Fabrika hastanesindeki bu tedavilere karşılık fabrika o yıl doğrudan 156.527 lira, dolaylı olarak da 58.000 lira öderken, başka hastanelerde tedavi ettirdiği işçilere de 24.738 lira harcamıştır. Böylece fabrika 1950'de hasta tedavisi için toplam 239.265 lira ödemiştir.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ *Sümerbank 1946 Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1947, s.48; *BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.140

⁵⁹⁶ Toros, a.g.e, s.138.

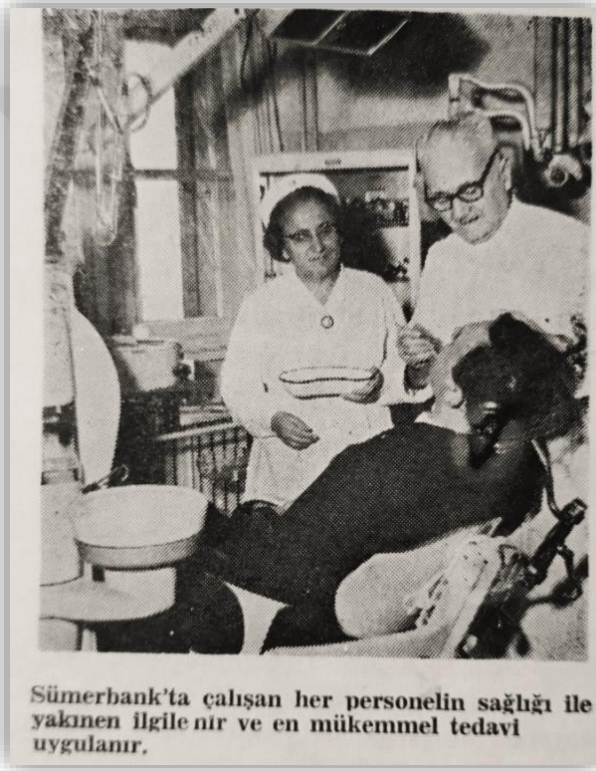
⁵⁹⁷ *BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu*, s.14; Eren, a.g.t., s.197-198.

⁵⁹⁸ BCA, 490-1-0-0,1464-3-8, 26.06.1948, s. 6-8.

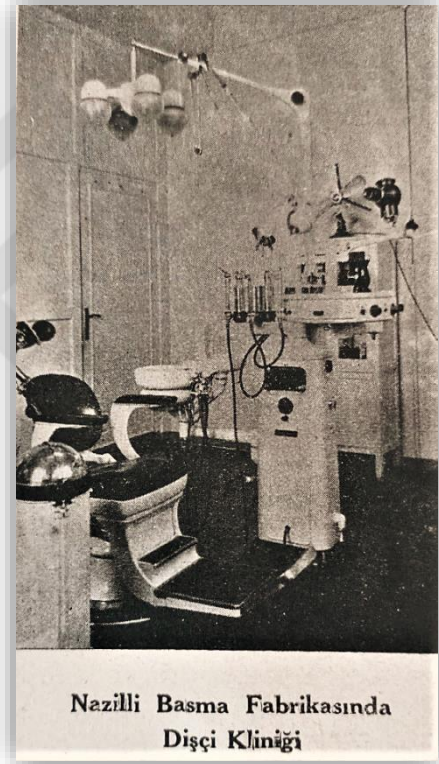
⁵⁹⁹ *BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu*, s.1, 13-14.

Bunların dışında 1954 yılında Sümerbank'ın Sivas Fabrikası'nın çok güzel bir reviri ve dâhiliye uzmanı olan sürekli bir doktoru vardır. Ayrıca Sivas Numune Hastanesi doktorları haftada bir gün çalışanları fabrikada muayene ve tedavi etmiştir. Sümerbank'ın İzmit Fabrikası'nın da tam teşkilatlı bir hastanesi vardır. Burada fabrika çalışanları 6 ayda bir genel sağlık taramasından geçirilmiş, hastalar tedavi edilmiştir. Sümerbank'ın Malatya Fabrikası'nın 20 yataklı hastanesinde de operatör, dâhiliye ve röntgen uzmanları ile 6 doktor sürekli görev yapmıştır.⁶⁰⁰

Şekil 1.19. Sümerbank Fabrika Hastanelerinde Diş Tedavisi

Sümerbank'ta çalışan her personelin sağlığı ile yakinen ilgilenir ve en mükemmel tedavi uygulanır.

Nazilli Basma Fabrikasında
Dişçi Kliniği

Kaynak: Bilgin ve Tuncer, “42. Kuruluş Yılında Türk İşçisi ve Sümerbank”, s.19; Sümerbank, X’uncu Yıl, s.253.

BUMH Raporlarında Sümerbank fabrikalarında çalışanların sağlık durumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler gözden geçirildiğinde Sümerbank'ın sağlık politikasının boyutları çok daha iyi anlaşılmaktadır.

1941-1942 yıllarında ve 1943 yılının ilk 6 ayında Sümerbank fabrikalarında tedavi edilen kazazede işçilerin ve hastaların sayısı grafikteki gibidir:

⁶⁰⁰ Toros, a.g.e., s.72, 96,149.

Tablo 1.23. 1941-1942 ve 1943'ün İlk 6 Ayında Sümerbank Fabrikalarındaki Hastaların Durumu

Ayakta Tedavi	1941	1942	1943
Sıtma	10.800	9.100	2.700
Dâhili Hastalık	83.700	90.700	41.200
Harici Hastalık	46.300	57.700	35.700
Kazalar (Dâhili Has.)	115	31	5
Kazalar (Harici Has.)	2.100	2.100	1.400
Yatanlar			
Sıtma	900	600	400
Dahili Hastalık	2.500	2.100	2.400
Harici Hastalık	600	500	800
Kazalar (Dâhili Has.)	100	2	1
Kazalar (Harici Has.)	200	200	100
Ölüm			
Sıtma	5	3	2
Dâhili Hastalık	54	60	46
Harici Hastalık	17	12	8

Kaynak: Sümerbank, X'uncu Yıl, s.252,254

Tabloya göre 1941'de Sümerbank fabrikalarında 143.015 hasta ayakta, 4.300 hasta yatarak olmak üzere toplam 147.315 hasta; 1942 yılında 159.631 hasta ayakta, 3.402 hasta yatarak olmak üzere toplam 163.033 hasta; 1943 yılının ilk 6 ayında ise 81.005 hasta ayakta, 3.701 hasta yatarak olmak üzere toplam 84.706 hasta tedavi edilmiştir. 1941'de toplam 76 hasta, 1942'de 75 hasta, 1943'ün ilk 6 ayında 56 hasta olmak üzere iki buçuk yılda toplam 207 hasta hayatını kaybetmiştir. 1941, 1942 ve 1943'ün ilk 6 ayında Sümerbank fabrikaları yılda toplam 395.054 hastayı tedavi etmiştir. II. Dünya Savaşı'nın en ağır biçimde hissedildiği yıllara denk gelen bu rakamlar, Sümerbank fabrikalarındaki revir ve hastanelerin çok önemli bir görev yaptıklarını ve son derece başarılı olduklarını göstermektedir. Sümerbank fabrikalarında iki buçuk yılda ayakta ve yatarak tedavi edilen toplam 24.500 sıtmalı hastadan sadece 10'unun hayatını kaybetmesi, Sümerbank fabrikalarındaki sağlık teşkilatının sıtmalı hastaların tedavisinde başarılı olduğunu kanıtlamaktadır.

Sümerbank fabrikaları sağlık teşkilatı II. Dünya Savaşı sonrasında da hastalıklarla mücadeleyle devam etmiştir. 1940'ların sonundan 1950'lerin başlarına kadar fabrika revir ve hastanelerine başvuran hasta sayısı, her yıl yüz binleri bulmuş, bazı yıllar yüz binleri de geçmiştir. Örneğin, *BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu*'nda "İşçi Sağlık İşleri" başlığı

altında Sümerbank topluluğunda çalışan tüm işçilerin 1946 ve 1947 yıllarındaki hastalık durumları ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Tablo 1.24. Sümerbank Kuruluşlarında Hastaların Durumu (1946-1947 Yılları)

Müesseseler	Viziteye Çıkan		Vizite Sonu				Ölenler	
			İstirahat		Yatırılan			
	1946	1947	1946	1947	1946	1947	1946	1947
İplik Dokuma	48.648	67.487	14.251	15.927	2.118	3.598	28	29
Karabük Demir-Çelik	9.589	16.794	2.124	2.951	934	1.415	6	14
İzmit Selüloz	7.317	11.926	1.107	1.229	344	776	-	1
Beykoz Deri-Kundura	6.169	10.037	1.078	1.987	159	218	1	1
Sivas Çimento	786	1.494	129	283	26	112	2	1
Kütahya Keramik	185	145	119	45	1	-	-	-
Toplam	72.694	107.883	18.808	22.422	3.582	6.119	37	46

Kaynak: BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.37.

Tabloya göre 1946 yılında tüm Sümerbank kuruluşlarında toplam 72.694 işçi, 1947 yılında ise toplam 107.883 işçi viziteye çıkmıştır. Viziteye çıkan bu işçilerden 1946 yılında toplam 18.808 işçiye istirahat verilmiş, 3.582 işçi sağlık yerlerine yatırılmış; 1947 yılında ise toplam 22.422 işçiye istirahat verilmiş, toplam 6.119 işçi de sağlık yerlerine yatırılmıştır. 1947 yılında viziteye çıkan 107.883 işçiden 18.267'sini 18 yaşından küçükler, 89.616'sını 18 yaşından büyükler oluşturmuştur. 1947 yılında vizite sonucunda sağlık yerlerine yatırılan 6.119 işçiden 4.542'si fabrika sağlık tekiatına (fabrika revirlerine ve hastanelerine) yatırılmış, 1.577'si dışarıdaki sağlık yerlerine gönderilmiştir. Dolayısıyla hasta işçilerin yaklaşık üçte ikisi fabrika revir ve hastanelerinde tedavi edilmiştir. Sonuç olarak 1946-1947 yılları arasında viziteye çıkan işçiler % 48, istirahat alan işçiler % 20

arttığı halde, sağlık yerlerine yatırılan hasta işçilerin 1946 yılına oranla 1947 yılında % 71 arttığı görülmüştür.⁶⁰¹ Bu veriler, Sümerbank fabrikalarında çalışanların sağlık durumunu anlamak ve Sümerbank fabrikalarının çalışanlarının muayene ve tedavisi konusunda gösterdiği çabayı görmek bakımından önemlidir.

Sümerbank fabrikalarında 1950 yılında toplam 178.521 işçi viziteye çıkmış, 8.096 işçi yatarak, 171.770 işçi ayakta tedavi görmüş, 71 işçi de hayatını kaybetmiştir. 1951 yılında ise toplam 172.055 işçi viziteye çıkmış, 7.836 işçi yatarak, 162.065 işçi ayakta tedavi görmüş, 97 işçi ise hayatını kaybetmiştir.⁶⁰²

Sümerbank fabrikalarındaki işçi ödemeleri içinde doğrudan ve dolaylı olarak sağlıkla ilgili; “hasta ve kazalı işçi ücretleri”, “doğum, ölüm yardımları”, “maluliyet ve ölüm tazminatları”, “işçi kaza ve meslek hastalıkları sigortası”, “analık sigortası”, “çocuk zamları”, “yedirme ve giydirme masrafları”, “sağlık (revir ve tedavi) masrafı” gibi birçok ek ödeme vardır.⁶⁰³ BUMH Sümerbank raporları tarandığında Sümerbank fabrikalarında her yıl işçi, memur çalışanlara önemli miktarlarda sağlık harcaması yapıldığı görülmektedir.

Tablo 1.25. Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1946 ve 1947 Yılları İşçi Ödemeleri

İş Kazanç Durumu	1946	1947
Esas Nakdi Ücretler		
Ödenen Ücret	1.291.699,66	1.538.997,54
Hasta ve Kazalı İşçi Ücretleri	9.992,22	11.727,50
Fazla Mesai Ücreti	—	57.982,43
İkramiye	—	4.634,60
Prim	559,58	1.123,51
Fevkalade Zam	255.317,04	—
İzinli İşçi Ücretleri	24.474,57	43.132,66
Toplam	1.581.743,07	1.657.598,24
Sosyal Nakdi Ücretler		
Çocuk Zamları	49.896,55	79.610,84
Doğum ve Ölüm Yardımları	10.052,04	7.297,82
Maluliyet ve Ölüm Tazminatları	29.867,68	68.687,17

⁶⁰¹ BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.36, 37.

⁶⁰² BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.61.

⁶⁰³ BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.19; BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.15.

İşçi Kaza ve Meslek Hast. Sigortası	11.830,72	21.039,79
Analık sigortası	7.887,15	15.572,21
Toplam	109.534,14	202.257,83
Sosyal Ayni Yardımlar		
Giydirme Masrafı	35.731,95	42362,50
Yedirme Masrafı	269.109,34	196.616,54
Dinlendirme Masrafı	2.332,43	1.947,47
Sağlık (revir masrafı)	19.363,29	37.779,89
Sağlık (tedavi masrafı)	25.403,86	21.732,66.
Toplam	351.940,87	300.439,06
Genel Toplam	2.043.218,08	2.160.295,13

Kaynak: BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s. 19.

Grafikte görüldüğü gibi Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi'nde 1946 yılında toplam 351.940,87 liralık “sosyal ayni yardımların” 19.363,29 lirasını “revir masrafı”, 25.403,86 lirasını da “tedavi masrafı” olmak üzere toplam 44.767,15 lirasını sağlık harcaması oluşturmuştur. 1947 yılında ise toplam 300.439,06 liralık “sosyal ayni yardımların” 37.779,89 lirasını “revir masrafı”, “21.732,66 lirasını “tedavi masrafı” olmak üzere toplam 59.512,55 lira “sağlık harcaması” oluşturmuştur.

Sümerbank fabrikalarında 1947 yılında işçilere yapılmış olan toplam 8.243.487 liralık sosyal yardımın 169.244 lirasını “*hasta ve kazalı işçilerin ücreti*”, 248.833 lirasını da “*sağlık koruma teşkilatı ve işçi tedavi masrafları*” oluşturmuştur⁶⁰⁴

Sümerbank fabrikaları hastalık ve kaza ödemeleri için 1950 yılında 408.737 lira, 1951 yılında 375.812 lira; revir masrafı olarak 1950 yılında 1.281.698 lira, 1951 yılında 1.265.751 lira; diğer tedavi masrafları için de 1950 yılında 356.524 lira, 1951 yılında 288.307 lira harcamıştır.⁶⁰⁵

Sümerbank fabrikaları, sahip oldukları revirler, hastaneler ve sağlık personeliyle sadece kendi bünyelerindeki çalışanlara sağlık hizmeti vermekle kalmamışlar, bulundukları bölgelerdeki halka da sağlık hizmeti vermişlerdir. Örneğin, en iyi sağlık olanaklarına sahip Sümerbank kuruluşlarının başında gelen Sümerbank Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nda, 1943 yılında sağlık olanaklarından yararlananların % 50'den fazlası kurum personeli değildir. BUMH Raporlarından, kurum hastanesinin “bölgenin memleket hastanesi”

⁶⁰⁴ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.59.

⁶⁰⁵ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.59.

durumuna geldiği anlaşılmaktadır.⁶⁰⁶ 1947 yılında bu hastanede ayakta tedavi edilen hastaların yaklaşık % 25'ini, yatarak tedavi edilen hastaların ise % 33'ünü dışarıdan gelen hastalar oluşturmuştur.⁶⁰⁷ Buradaki sıtma mücadele ekibi de bölgedeki sıtma mücadelesinde etkin bir rol oynamıştır. Benzer şekilde Kayseri Dokuma Fabrikası Hastanesi de sadece kendi çalışanlarına değil, bölgeye de hizmet vermiştir. Sıtmalı köylü çocukları burada ücretsiz tedavi edilmiştir.

*“Sıtmalı hasta gelen köylü çocukları için fabrika bir kurtuluş yeridir. Fabrikada her ay sıtmalı çocuklar için 500 kg. kinin sarf edilmektedir. Tedavi edilen çocuklar arasında kilosu artanlar olduğunu fabrika doktorlarından öğrenmek mümkündür. Köylerinde iyi bakılmayan fakir ve sıtmalı çocuklar fabrikada az çalıştırılmak suretiyle hem okuma yazma öğreniyorlar, hem de sıhhatlerini kazanıyorlar.”*⁶⁰⁸

Kayseri Dokuma Fabrikası'nın başarılı sıtma mücadelesi sonunda tedavi gören sıtmalı sayısı periyodik olarak azlamıştır. Buna göre fabrikadaki sıtmalı sayısı 1942'de 1.743'e, 1943'te 1.813'e, 1944'te 867'ye, 1945'te 753'e, 1946'da 361'e, 1947'de 277'ye düşürülerek oldukça büyük bir başarı sağlanmıştır.⁶⁰⁹

Sümerbank fabrikaları trahom, verem, tifüs, tifo, kolera, çiçek ve sıtma gibi salgın hastalıklara karşı bulundukları bölgelerde adeta birer mücadele üssü olmuştur. Türkiye'de 1940'lardaki genel sıtma mücadelesine Sümerbank da aktif olarak katılmıştır. Sümerbank fabrikalarının sağlık birimleri, hem fabrikada hem fabrika dışında sıtma mücadelesi yürütmüştür. Sümerbank fabrikaları, kuruldukları bölgelerde sıtmaya karşı etkin önlemler almıştır. Sadece işçiler değil, aileler için de koruyucu önlemlere başvurulmuştur. Nazilli, Ereğli ve Kayseri fabrikaları işçilerini sıtmadan korumak için civardaki bataklıkları kurutmuş, çok sayıda fidan dikmiş, işçilerine düzenli olarak kinin vermiştir. Fabrikalarda işçilere temiz çamaşır dağıtılmış, işçilerin düzenli olarak yıkanmaları sağlanmış, düzenli olarak içme sularının tahvil ve kontrolü yapılmış, çocuk işçilerle özel olarak ilgilenilmiş, bekâr işçilerin temel sağlık kurallarına uymaları için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda 1942'de çıkarılan bir yönetmelikle fabrikaya yeni giren işçiler için karantina uygulaması başlatılmıştır. Buna göre bekâr işçi evlerine kabul edilecek işçiler önce hamamda yıkanacaklar, üzerlerindeki giysiler etüvden geçirilecek, saçları 2 numaraya

⁶⁰⁶ Makal, a.g.e., s.142.

⁶⁰⁷ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.17.

⁶⁰⁸ “Kayseri Fabrikası İş Hayatında Yeni Bir Saha Açtı”, *Akşam*, 19 Eylül 1935, s.4.

⁶⁰⁹ BCA, 490-1-0-0,1464-3-8, 26.06.1948, s.7-9.

vurulan işçiler bir süre bekâr işçi evlerinin özel odalarında kalacaklardır.⁶¹⁰ Sümerbank'ın sıtmaya karşı aldığı tedbirler sayesinde, Sümerbank fabrikalarında sıtmadan hayatını kaybeden işçi sayısı çok azdır. Örneğin, Sümerbank fabrikalarında sıtmadan 1941'de 5, 1942'de 3, 1943'ün ilk 6 ayında ise sadece 2 işçi hayatını kaybetmiştir.⁶¹¹ Sıtma 1945 yılında Sümerbank fabrikalarına girememiştir. 1945 yılına ait bir Sümerbank raporundaki ifadeyle “*olağanüstü sıtma savaşı konusunda bankamız üzerine büyük ve önemli görevler almış ve Sağlık Bakanlığı'nın memnurluğunu çekecek müsbet sonuçlara erişmiştir.*”⁶¹² 1949 yılında Sümerbank fabrikalarında tifo, tifüs, çiçek gibi salgın hastalıklara karşı aşı ve diğer koruyucu tedbirler zamanında alınmıştır. Sıtma ve tüberküloz gibi hastalıklarla mücadeleye önemle devam edilmiştir. Ayrıca vereme karşı B.C.G aşısı uygulamak için hazırlık ve çalışmalara başlanmıştır.⁶¹³ Sümerbank fabrikalarında salgın hastalıkları önlemek için aşı uygulamaları sonraki yıllarda da devam etmiştir.

Tablo 1.26. 1954 Yılında Sümerbank Fabrikalarında Uygulanan Aşılar

Aşılar	Çiçek	Tifo	Tifüs	Karma	Rapel	Boğmaca Difteri
Toplam	333	8351	1560	831	150	100

Kaynak: Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1954 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 15.11.1954, s.325.

1948 tarihli bir Sümerbank yayınında, Sümerbank fabrikalarının sağlık politikası şöyle özetlenmiştir:

“Banka, işletmelerinin kurulu bulunduğu her yerde çalışanlarının sağlığını tehdit eden hastalıklarla esaslı ve devamlı savaş halindedir. Bu cümleden olarak başta sıtma olmak üzere, verem ve trahom için sistemli taramalar ve tedaviler yapılmakta ve koruyucu tedbirler alınmaktadır. Muhtemel salgın hastalıklara karşı devamlı aşı tatbiki, giriş ve kontrol muayeneleri, temiz çamaşır tevzii, tathir istasyonları kurulması, zayıf işçilere fazla gıda verme usülleri, işçilerin periyodik yıkanmaları, içme sularının sıhhi tahlil ve kontrolü

⁶¹⁰ Eren, a.g.t., s. 213-219, 225; Makal, a.g.e., s.143.

⁶¹¹ Sümerbank, X'uncu Yıl, s.254.

⁶¹² 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.14.

⁶¹³ Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Ankara, 21.08.1949, s.59; Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1949 Birinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Akara, 4.06.1949, s.56.

koruyucu mahiyetteki çalışmalar arasındadır. Çalışma saatlerine rastlayan günlük yemeğin işçilere parasız verilmesi, gündeliğin aynı kısmı sayılabilir ki, Sümerbank topluluğunda bu şekilde yapılan gıda yardımı ortalama 4.000.000 liraya varmaktadır.”⁶¹⁴

Sümerbank fabrikalarında hastalıklara karşı etkin, sürekli ve ısrarlı bir bilimsel mücadele yürütülmüş, fabrikalarda koruyucu sağlık önlemleri alınmış, temizlik ve beslenme konusuna özen gösterilmiştir.

Sümerbank 1949 Yılı İkinci Üç Aylık Faaliyet Raporu’nda “Sağlık İşleri” başlığı altında da şu bilgilere yer verilmiştir:

“İşletmelerimizdeki sağlık teşekküllerinde hasta personelin çeşitli ihtisas bölümlerinde ayakta ve yatarak tedavilerine devam edilmiş, lüzum duyulan hallerde dış sağlık müesseselerinden faydalanılmıştır. Sağlık çalışmalarının neticeleri ve işletmelerimizin genel sağlık durumları istatistik kayıtlarıyla muntazaman takip ve kontrol edilmiştir. Yeni işe alınanların giriş muayeneleri ile çalışanların kontrol muayenelerine esas koruyucu tedbir olarak devam edilmiş ve bunların neticeleri özel defterlerine ve sağlık sicillerine kaydedilmiştir. Tüberküloz ve sıtma gibi hastalıklarla mücadele yolundaki çalışmalara ehemmiyetle devam edilmiştir. Bulaşıcı hastalıklara karşı aşı ve diğer koruyucu tedbirler zamanında alınarak herhangi bir sirayetin vukuğu önlenmiştir. Bu sırada vereme karşı B.C.G. aşısı tatbiki için hazırlık ve çalışmalara başlanmıştır.”⁶¹⁵

Sonuç olarak Sümerbank çalışanlarının sağlığı her bakımdan güvence altındadır. Çalışanlar fabrika hastanelerinde, revirlerinde veya dışarıdaki hastanelerde tedavi ettirilmiştir. Çalışanların işe giriş ve kontrol muayeneleri düzenli olarak yaptırılmış ve sonuçlar işçi defterlerine ve sağlık sicillerine kaydedilerek bir “işçi sağlığı veri tabanı” oluşturulmuştur. Bu kapsamda her yıl işçilerin sağlık durumlarındaki değişim gözlemlenerek gerekli çalışmalar yapılmıştır. Fabrikalarda salgın hastalıklarla da başarıyla mücadele edilmiştir.

1975’te Sümerbank Genel Müdürlüğü’nde yeni bir laboratuvar hizmete girmiştir. Sümerbank Sağlık Ünitesi’nde açılan bu laboratuvar da kısa sürede 300’den fazla çeşitli kan ve idrar tahlili yapılmıştır. Laboratuvar da kan sayımı, sedimantasyon, lökositler, gaita

⁶¹⁴ Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı, s. 52.

⁶¹⁵ Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, s.59;

ve idrarda gizli kan araması ve idrar tahlili gibi testler başarıyla yapılmıştır. Laboratuvar Sümerbanklılara en iyi şekilde hizmet vermiştir.⁶¹⁶

Ülkede, sağlık kuruluşu ve sağlık personeli sayısının çok sınırlı olduğu, salgın hastalıkların kol gezdiği bir ortamda Sümerbank, fabrika yerleşkelerindeki revirleri, donanımlı hastaneleri, fedakâr sağlık personeli ve bilimsel labortavuarı ile hem fabrika çalışanlarına hem de fabrikaların bulunduğu bölgelerdeki halka sağlık hizmeti götürmüştür. Sümerbank, fabrikalarındaki sağlık kuruluşlarında tedavi edilemeyen hastaları fabrika dışındaki başka hastanelerde, oralarda tedavi edilemeyenleri de yurt dışında tedavi ettirmiştir. Sümerbank fabrikaları iyi birer sanayi kuruluşu olmaları yanında, hastaneleri ve revirleriyle bulundukları yerlerde donanımlı birer sağlık kuruluşu olmuştur.

4.4. Sümerbank Fabrikalarında Kültür, Sanat ve Spor

Sümerbank'ın fabrika yerleşkeleri, kurumun çağdaşlaşma misyonunun bir gereği olarak her türlü kültür, sanat ve spor etkinliklerine olanak sağlayacak biçimde tasarlanmıştır. Sümerbank'ın tüm fabrikalarında işçiler için tiyatro sahnesi olarak da kullanılan çok amaçlı sinema salonları, spor sahaları, genelde “*Sümerspor*” adı verilen spor kulüpleri, kütüphaneler ve okuma odaları vardır. Her fabrikada temsil ve müzik grupları oluşturulmuştur. Fabrika perdesinde filmler gösterilmiş, fabrika sahnesinde temsiller, tiyatrolar sergilenmiş, konserler düzenlenmiş, fabrika sahalarında futbol, basketbol, voleybol, güreş, tenis gibi çeşitli spor karşılaşmaları yapılmıştır. İşçiler fabrika yüzme havuzlarında yüzme öğrenmiş, fabrika kütüphanelerinde ve okuma odalarında kitaba, dergiye ve gazeteye ulaşmıştır. Bir Sümerbank yayınındaki ifadeyle Sümerbank “*memur ve işçi mahallelerinde oturanlar, fabrika sahasında bulunan spor yerleri ile okuma odaları, sinema ve kantin gibi içtimai tesislerden kolaylıkla istifade etmektedirler.*”⁶¹⁷ Her türlü kültür, sanat ve spor etkinliği yapılabilen çağdaş sosyo-kültürel donatılara sahip fabrika yerleşkeleriyle Sümerbank, gerçek anlamda bir toplumsal aydınlanma kurumudur.

Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de kültür, sanat ve spor etkinliklerinin yapılabilmesi için sosyo-kültürel donatılara sahip ilk fabrika 1926’da kurulan Alpulu Şeker

⁶¹⁶ “Sümerbank Genel Müdürlüğünde Yeni Bir Laboratuvar Hizmete Açıldı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.14, Şubat 1975, S.152, s.6.

⁶¹⁷ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.237.

Fabrikası'dır. Bu fabrika yerleşkesinin planında sinema salonu, spor salonu, basketbol sahası, yüzme havuzu, futbol sahası ve Türkiye'nin ilk mini golf sahasına yer verilmiştir.⁶¹⁸ Halka da açık olan bu sosyo-kültürel birimler, hem işçilerin hem de fabrika civarında yaşayan halkın çağdaş yaşamın temel aktiviteleriyle tanışmasında öncü ve önemli bir rol oynamıştır. Fabrika çalışanları, bu fabrikanın sosyal-kültürel özelliklerinin kendilerine çok şey kazandırdığını belirtmişlerdir. Örneğin, çocukluğu ve gençliği Alpullu'da geçen Rafet Seçkin, anılarında, Alpullu Şeker Fabrikası'nın sosyo-kültürel özelliklerini şöyle anlatmıştır:

*“Şeker Sineması bambaşka bir dünya sunuyordu... Pazar günlerini iple çekiyorduk. Öğlene doğru yola çıkıyor, yaklaşık yarım saatlik hızlı bir yürüyüşten sonra sinema saatinden epey önce Teliçi kapısında oluyorduk. Düğüncülü, Sinanlı ve Büyük Mandıra köylerinden gelen arkadaşlarla kapının açılış saatini bekliyorduk. Kapı açıldığında koşar adım sinemaya... Şeker Sineması, İstanbul dışında Trakya'nın en büyük, en lüks sinemasıydı. Dünyada gösterime çıkmış filmler, sinemaskop perdede, orijinal şekliyle (Türkçe alt yazılı) sunuluyordu. Vikingler filmini ilk kez bu sinemada seyretmiştik. Kaloriferli ve lüks koltuklu Şeker Sineması'nın bir benzerini yıllar sonra Kırklareli'nde gördük; Saray Sineması... ”*⁶¹⁹

Alpullu Şeker Fabrikası sadece “Şeker Sineması” ile değil, aynı zamanda “Şeker Spor” ile de bölgenin sosyo-kültürel yapısında canlılık getirmiştir. Rafet Seçkin, Şeker Spor'un çocuklar ve gençler için ayrı bir çekim merkezi, Şeker Stadı'nın da o zaman Trakya'nın en güzel stadyumu olduğunu, bu stadın atletizm etkinliklerine de ev sahipliğini yaptığını belirtmiştir. Seçkin ayrıca fabrikanın bir güreş takımının olduğunu ve bölgeden çıkan güreşçilerin fabrikanın desteğiyle büyük başarılarla imza attıklarını anlatmıştır.⁶²⁰

Erken Cumhuriyet Döneminde ilk olarak Alpullu Şeker Fabrikası'nda görülen kültür, sanat ve spor altyapısına sahip sosyo-kültürel fabrika modeli, 1930'lardan itibaren Sümerbank fabrikalarıyla ülke geneline yayılmıştır.

4.4.1. Fabrikada Sinema, Tiyatro, Balo ve Sergi

Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde sinema daha çok eğitici, öğretici bir işleve sahiptir. CHP, Anadolu'da sinemalar açılmasını desteklemiş ve açılan sinemalara

⁶¹⁸ Mülâyım, a.g.m., s.222-223.

⁶¹⁹ Seçkin, a.g.e., s.90-91.

⁶²⁰ A.g.e., s.91-93.

yardım etmiştir.⁶²¹ Türkiye’de sinemanın yaygın olmadığı 1930’larda seyyar (gezici) sinema uygulaması başlatılmıştır. Gezici sinemalar özellikle köylere gönderilmiştir. 15 Ocak 1937 gün ve 301 sayılı tamime ek olarak yayınlanan bir kararla gezici sinemalarda “öğretici filmler gösterilmesi” istenmiştir.⁶²²

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi’nde 50. ve 51. maddeler sinemayla ilgilidir.⁶²³ Halkevlerinde sinema, “*halkın fikir ve zevkini yükseltecek*” bir eğitim-öğretim aracı olarak görülmüştür. Halkevlerinde genelde halka sağlık, eğitim ve ekonomi konulu filmler gösterilmiştir. Örneğin, 6 Nisan 1940’ta Aydın Halkevi’nde ilkokul, ortaokul ve sanat okulu öğrencilerine, çocukların anne sütüyle beslenmelerinin önemini anlatan filmler ücretsiz gösterilmiştir.⁶²⁴ Halkevlerinde ve Halkodalarında 1932-1940 arasında halka toplam 7.850 film gösterilmiştir. 1945’te 44 Halkevinde sinema makinesi vardır.⁶²⁵

Türkiye’de sinemanın tanınmasında Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin de katkısı vardır. 1937’de ülke genelinde 7 sinema salonuna sahip olan cemiyet, sinemayı köylere kadar götürmüştür. Cemiyetin film gösterimleri ücretsizdir. 1933’te Ankara’da gösterilen 9 filmi, 20.000’den fazla insan izlemiştir. Cemiyet bu filmleri Anadolu’da 500’den fazla kez göstermiştir.⁶²⁶

1932’de Türkiye’de toplam 129 sinema vardır. Bunlardan 30’u İstanbul’da, 8’i İzmir’de, 4’ü Ankara ‘dadır.⁶²⁷ Ülkedeki sinemaların toplam 42’si İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük kentlerde, geri kalan 87’si ise bütün Anadolu ve Trakya’dadır. Dolayısıyla

⁶²¹ Bu konudaki bazı belgeler şöyle: “Balıkesir’de yapılacak sinema ve anaokuluna malzeme alınması” (BCA, 30-18-01-02,10-26-9, 30.04. 1930; “Muğla’da yapılan sinema binasının motor, dinamo ve elektrik tesisatı için 3000 liranın sarfına izin verilmesi”, (BCA, 30-18-01-02,16-84-9, 31.12.1930); “Vilayetlerde sinema tesisatı bulunup bulunmadığına dair CHP Genel Sekreterliği ile idare heyeti arasındaki yazışmalar”, (BCA, 490-01-0-0, 931-621-4, 28.03.1935)

⁶²² A. Şükrü Alptekin, *Köyün Kitabı*, 3. Baskı, İstanbul, 1938, s.90

⁶²³ **Madde 50:** “Halkevlerinde sinema faaliyetlerinden maksat, halkın sinema vasıtasıyla fikir ve zevkini yükseltmektir. Halkevlerinin bütün çalışma kollarında olduğu gibi sinemadan ticari gaye, Halkevine gelir temin etmek beklenmemelidir. Tiyatro, konser gibi Halkevi çalışmaları nasıl parasız olarak sırf halkın yetiştirilmesi bakımından tertipleniyorsa, sinemadan da bundan başka bir gaye güdülmemelidir. Bu bakımdan Halkevlerinde sinemanın parasız olması şarttır.” **Madde 51:** “Halkevlerinde 1) CHP’nin göndereceği filmler, 2. Hükümetin göndereceği filmler, 3) 50. madde göz önüne alınarak piyasadan tedarik edilecek filmler gösterilecektir.” (Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.494.)

⁶²⁴ “Halkevinde Parasız Sinema ve Konferans”, *Aydın*, 7 Nisan 1940, s.1.

⁶²⁵ Ziya G. Mugulkoç, “Halkevlerinin Gelişme Dönemi (Sosyal Bir İnceleme)”, *Atatürk ve Halkevleri, Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974, s.144. 1935’te 103 Halkevinde 600 film, 1936’da 136 Halkevinde 750 film, 1937’de 167 Halkevinde 900 film, 1938’de 209 Halkevinde 1.800 film, 1939’da 376 Halkevinde 1850 film, 1940’da 379 Halkevinde 1.950 film gösterilmiştir. (Uluskan, *a.g.e.*, s.495; Kadri Kaplan, “Halkevleri”, *Atatürk ve Halkevleri, Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974, s.136-137.)

⁶²⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s.163-164.

⁶²⁷ *A.g.e.*, s.164.

ülkede bazı kentlerde ve birçok ilçede hiç sinema yoktur. 1934'ten itibaren Sümerbank fabrika sinemaları açılmıştır.

Sümerbank fabrikalarında kültür-sanat etkinliklerinin merkezi, çalışanlar yanında halka da açık olan çok amaçlı fabrika sinema salonlarıdır. Perdesinde film gösterilen, sahnesinde tiyatro yapılan, temsiller verilen, içinde sergiler açılan, eğlenceler, balolar ve defileler düzenlenen Sümerbank fabrikaları uzun yıllar boyunca bulundukları kentlerin en önemli kültür-sanat merkezleri olmuştur. Tiyatronun ve sinemanın henüz çok yaygın olmadığı bir dönemde Sümerbank fabrika yerleşkeleri tiyatroyu ve sinemayı halka götürerek çok önemli bir sosyo-kültürel işlev görmüştür.

Birçok Sümerbank fabrikası çok amaçlı sinema salonuyla birlikte kurulmuştur. Sümerbank'ın fabrika sinemalarında *“filmle yetiştirme ve öğretme usulünün faydaları göz önünde tutularak çeşitli mevzularda öğretici filmler ve portatif makineler temin olunmuştur.”*⁶²⁸ BUMH Raporlarına yansıdığı kadarıyla Sümerbank, 1940'larda fabrika sinemalarının eksiklerini tamamlamak için önemli miktarda para harcamıştır. Örneğin, 1946'da Kayseri Fabrikası'nda dikiş ve kompresör makineleriyle birlikte sinema makinesine toplam 5.681.95 lira harcanmıştır.⁶²⁹ Yine 1946'da Çimento Sanayi Müessesesi'nin sinema binası ve sinema tesisatı için de önemli miktarda harcama yapılmıştır.⁶³⁰

1947 yılı itibarıyla Sümerbank fabrikalarının birçoğunda; Merinos, Defterdar, Hereke, Ereğli, Kayseri, Malatya ve Nazilli fabrikalarında, *“yalnız fabrikada değil, bölgelerinin sosyal hareketlerine merkez olacak genişlikte”* sinema salonları vardır.⁶³¹ Ayrıca İzmit, Karabük, Sivas fabrikaları da sinema salonlarına sahiptir.⁶³²

Bazı Sümerbank fabrikaları yazlık ve kışlık iki ayrı sinemaya sahiptir. Örneğin, Karabük Fabrikaları'nda yazlık ve kışlık sinema vardır. Nazilli Fabrikası'nda da kışlık sinemanın yanında sonradan bir de yazlık sinema açılmıştır. Kayseri Fabrikası'nın 500 kişilik sinemasında haftada iki defa sinema, 15 günde bir tiyatro gösterilmiş, müzik

⁶²⁸ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.57.

⁶²⁹ BUMH, *Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.141.

⁶³⁰ 1946'da Çimento Sanayi Müessesesi'nde küçük evler, kantin, laboratuvar ve ilkokul binalarıyla birlikte sinema binasına 857.032,20 TL harcanmıştır. Aynı müessesede aynı yıl kantin, laboratuvar, ilkokul ve revir kaloriferleriyle birlikte sinema tesisatı için de 90.500,23 TL harcanmıştır. (BUMH *Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.32.)

⁶³¹ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.108.

⁶³² Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s. 129,146; BUMH, *Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.32.

dinletileri düzenlenmiştir. Fabrikanın “*caz ve saz birliği ile bandosu*” da meşhurdur.⁶³³ Fabrikanın temsil kolu, tiyatro sahnesi olarak da kullanılan sinema sahnesinde oyunlar sergilemiştir. Malatya Fabrikası’nın 400 kişilik havalandırılmalı ve kaloriferli kapalı sinema salonu vardır. İzmit Fabrikası’nın sinema salonunda haftada iki defa film gösterilmiştir. Burada ayrıca müzik seansları, temsiller, konferanslar, aile toplantıları, nişanlar ve düğünler yapılmıştır.⁶³⁴ Ereğli Fabrikası’nın 500 kişilik sinema salonunun haftada iki defa film gösterilmiştir. Ayrıca sinema sahnesinde fabrikanın temsil ve müzik kollarınca gösteriler düzenlenmiştir. Fabrika lokalinde de müzikli, danslı aile toplantıları yapılmıştır.⁶³⁵ Bakırköy Fabrikası’nın yemekhane olarak da kullanılan 1.200 kişilik çok amaçlı modern sinema salonu “*iç açıcı, ruh dinlendirici*” bir yapıdır. Burada çalışanların kültür-sanat zevklerini artırmak amacıyla filmler gösterilmiş, temsiller verilmiş, müzik dinletileri düzenlenmiş, “*milli, sıhhi ve terbiyevi*” konferanslar yapılmıştır.⁶³⁶ 1950’lerde Bursa’nın en büyük ve en güzel sinema salonu Merinos Fabrikası’ndadır. Bu salonda Cumhuriyet Balosu ve diğer önemli toplantılar yapılmıştır. Fabrika mensuplarının nişan, düğün gibi merasimleri de sırayla bu salonda yapılmıştır. Sinema sezonunda burada güzel filmler gösterilmiş, müsamereler ve müzik dinletileri düzenlenmiştir.⁶³⁷ Gemlik Fabrikası’nın sineması işçiler yanında çok düşük bir ücretle halka da açıktır.⁶³⁸ Ayrıca fabrikaya ait bir plaj gazinosu ve yazlık düğün salonu da çalışanların hizmetindedir.⁶³⁹

1950’lerden itibaren bazı Sümerbank fabrikalarının sinema salonları dönüştürülerek başka amaçlarla kullanılmıştır. Buna rağmen 1964 yılı itibariyle 15 Sümerbank fabrikasında sinema salonu vardır.⁶⁴⁰ Sümerbank bünyesindeki tüm sinema salonlarının kapasitesi 1969’da 8.556 kişi, 1970’de ise 8.334 kişidir.⁶⁴¹ 1971’de toplam 23 Sümerbank işletmesinden 12’sinde sinema salonu vardır. Bünyan, Diyarbakır, Hereke, Kayseri, Bakırköy, Malatya, Nazilli, İzmir, Gemlik, Beykoz, Sivas ve Filyos fabrikaları

⁶³³ Polatoğlu, *a.g.e.*, s. 140, 141; Toros, *a.g.e.*, s.138.

⁶³⁴ Toros, *a.g.e.*, s.96.

⁶³⁵ Arıtan, *a.g.m.*, s. 179, 181-182; Arıtan, *a.g.t.*, s.117-122; Polatoğlu, *a.g.e.*, s.155; Toros, *a.g.e.*, s.156

⁶³⁶ Toros, *a.g.e.*, s.113.

⁶³⁷ Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi, Kâğıtçılık ve Matbaacılık TAŞ, İstanbul, 1950, s.29; Toros, *a.g.e.*, s.127; Polatoğlu, *a.g.e.*, s.203.

⁶³⁸ Selim Cavid, “Gemlik Sunği İpek Fabrikası”, *İktisadî Yürüyüş*, 15 Mayıs 1940, S.11, s.21.

⁶³⁹ Polatoğlu, *a.g.e.*, s.238-239.

⁶⁴⁰ Katlan, *a.g.m.*, s.30.

⁶⁴¹ “Sümerbank’tan Rakamlar”, s.10.

150 ile 750 kişi arasında değişen kapasitelerde sinema salonlarına sahiptirler. Bu 12 Sümerbank fabrika sinemasının toplam kapasitesi 5.450 kişidir.⁶⁴²

Sümerbank'ta, çalışanlarının boş zamanlarını değerlendirmek ve çalışanlarını dinlendirmek için “*temsil, müzik ve sinema işlerine*” özel bir önem verilmiştir. Bu bağlamda her Sümerbank fabrikası kendi bünyesinde müzik grupları ve temsil kolları oluşturmuştur. Ayrıca Devlet Konservatuarı'nın yardımı ile tanınmış değerli sanatçılar Sümerbank fabrikaları için müzik turneleri düzenlemiştir.⁶⁴³

Sümerbank fabrika sinemaları, gösterdikleri eğitici ve öğretici filmlerle öncelikle birer okul işlevi görmüştür. Fabrika sinemalarında hafta sonları çocuklar için de özel filmler gösterilmiştir. Fabrika sahnelerinde ise fabrika temsil kolları ve turneye çıkan tiyatro toplulukları oyunlar sahnelemiştir. Fabrika temsil kolları işçilerden oluşmuştur. Mesai bitiminden sonra akşamları Sümerbank fabrikaları tiyatrolara; güdüzleri fabrikalarda makinelerin başında çalışan işçiler de fabrika sahnelerindeki oyunculara dönüşmüştür. Sinemalı, tiyatrolu, lokalli Sümerbank fabrikalarının olmazsa olmazlarından biri de müziktir. Bazı Sümerbank fabrikalarında işçiler öğle yemeklerinde Beethoven dinlemiştir. Her fabrikanın temsil kolu ve müzik grubu yanında, bazı fabrikaların bandoları, bazı fabrikaların orkestraları, bazı fabrikaların ise caz ve saz grupları vardır.⁶⁴⁴ Örneğin, Kayseri Dokuma Fabrikası'nın caz ve saz orkestraları ile bir bandosu vardır. Nazilli Basma Fabrikası'nın, aralarında kadın üyelerin de olduğu orkestrası meşhurdur. Fabrika müzik grupları ve orkestraları gerekli müzik aletlerine sahiptir. Piyanosu olan Sümerbank fabrikası bile vardır. Fabrikalardaki çeşitli sanat gruplarında bir araya gelen çalışanlar; amirler, müdürler, ustalar, işçiler, memurlar hiçbir statü farkı olmadan, aynı sahneyi ve aynı salonu paylaşmıştır.

Sümerbank fabrikalarının sinemalarında gösterilen çeşitli filmler ve sahnelerinde oynanan çeşitli oyunlar, verilen çeşitli konserler, yapılan çeşitli konferanslar, çalışanların ve halkın hem bilgilenmesini hem de kültür-sanatla içli dışlı olmasını sağlamıştır.

⁶⁴² Yıldırım, *a.g.m.*, s.40.

⁶⁴³ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.57.

⁶⁴⁴ Sümerbank fabrikalarındaki caz ve saz grupları özel günlerde ve gecelerde sahneye çıkmıştır. Örneğin, Bozüyük Seramik Fabrikası'nın işletmeye açılışının 5. yıl dönümü, 17 Haziran 1971 Perşembe günü fabrika personeli ve davetlilerin katıldığı bir eğlence ile kutlanmıştır. Sümerbank dergisinde bu eğlenceli geceden şöyle söz edilmiştir: “*Gerek fabrikamızın ve gerekse dışarıdan temin edilen caz ekiplerinin başarılı çalışmaları karşısında davetliler devamlı dans etmişler, bu arada sahneye çıkan şarkıcılar ve komikler ile diğer ekipler geç saatlere kadar devam eden geceye ayrı bir hususiyet ve neşe katmışlardır.*” O gece Sümerbank caz grubu eşliğinde bir Sümerbank işçisi de şarkı söylemiştir. (“Bozüyük Fabrikasından Haberler”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, S.110, s.18.)

Sümerbank'ın çok amaçlı salonları sinema, tiyatro, konser, konferans gibi etkinlikler dışında sergilere, balolara, düğünlere, defilelere ve güzellik yarışmalarına da sahne olmuştur. Sümerbank fabrikaları kuruldukları yerlere çağdaş uygarlığın tüm değerlerini taşımıştır. Örneğin, Türkiye'de balonun tanınmasında Sümerbank'ın rolü büyüktür. Çünkü milli bayramlar ve özel günler Sümerbank fabrikalarında düzenlenen çeşitli balolarla kutlanmıştır. Bu fabrika balolarına en güzel kıyafetleriyle katılan kadınlar ve erkekler müzik eşliğinde dans etmiştir. Sümerbank fabrikalarından gündüzleri yükselen “makine musikisi”nin yerini akşamları çeşitli “dans ezgileri” almıştır. Sümerbank baloları içinde Cumhuriyet Baloları ve Basma Baloları çok meşhurdur.⁶⁴⁵ Hanımların basmadan rengârenk elbiselerle, erkeklerin de eşlerinin elbiselerinin kumaşından yapılmış kravat ve mendillerle süslenmiş şık takım elbiselerle katıldıkları Basma Baloları, fabrikaların bulunduğu bölgelerde sosyal-kültürel hayatın canlanmasını sağlamıştır. Bu fabrika baloları, üretim, estetik ve sanatı biraraya getirmiştir.

Sümerbank; perdesinde film gösterilen, sahnesinde tiyatro temsilleri, müzik dinletileri, konserler ve konferanslar düzenlenen, içinde balolar ve çeşitli eğleneceler yapılan fabrika salonlarında ve fabrika lokallerinde çalışanların ve halkın bir araya gelip sosyalleşmesini, eğlenmesini, dinlenmesini, bilgi ve görgü sahibi olmasını, kültürel birikiminin artmasını, sanatla ilgilenmesini, estetik zevki kazanmasını sağlamıştır.

Sümerbank fabrikalarında sanatın her dalından bir ize rastlamak olasıdır. Örneğin, bazı Sümerbank dokuma fabrikalarında, bu fabrikalardaki tasarımcılar tarafından çeşitli yağlıboya tablolar yapılmış, bu tablolar fabrikalarda ve çeşitli resim sergilerinde sergilenmiştir. Ayrıca Sümerbank çeşitli özel günlerde öğrencilerin katılabileceği çeşitli

⁶⁴⁵ Örneğin, 27 Mayıs 1971'de Gemlik Sunğipek Fabrikası'nın sinema salonunda yapılan bir 'Basma Balosu', baloyu düzenleyen teknik okul yetkilisi tarafından şöyle anlatılmıştır: “Her zaman maddi ve manevi yardımlarıyla okul içi çalışmalarımızda yanımızda bulduğumuz Sümerbank Müessesesi yetkilileri, bu defa da yine bir ‘Basma Balosu’ yapacağız dediğimizde desteklerini esirgemediler. (...) Şartımız vardı. Baloya basma kuyafetiyle gelinecekti. Okulumuz öğretmen ve öğrencileri olarak tümümüz basma kuyafeti diktik. Davetlilerimize de şartımızı peşin olarak bildirdik. ‘Basmadan veya Sümerbank mamulü herhangi bir kumaştan yapılmış kuyafet giyeceksiniz, aksi halde baloda yeterince eğlenemeyeceksiniz,’ dedik. Ve memnuniyetle şahit olduk ki, 500 davetlimizin en az 450’sinin kuyafeti basma idi. Yılın modası çingene kuyafetleri mi istersiniz, rengarenk sutaşları, fırır volanlarla süslenmiş, mini-maksi-midi elbiseler mi istersiniz, biyelerle, fistolarla, karışık renklerle bezenmiş bluz pantolon ve mini şortlar mı istersiniz hepsi mevcuttu balomuzda. Devetlilerimiz ucuz fakat çok gösterişli kuyafetler içinde gayet rahat gayet memnun görünüyorlardı. Gayemiz neydi? Evvela Teknik Öğretim Okullarından biri olarak öğrencilerimize ve dolayısıyla çevreye bazı iyi alışkanlıklar kazandırmak zorundaydık. (...) Amacımızın ucuz kumaş, iyi terzi ve işçilik olduğunu evvela öğrencilerimize, sonra Gemliklilere göstererek okul olarak Türkiye’de ilk defa ‘Ucuz Kumaş İyi Terzi’ kampanyasını açtık. Bu balomuzda (...) geç vakitlere kadar eğlendik. Zengin piyangomuz, çeşitli yarışlarımız ve okulumuzun folklor ekiplerinin gösterileri gecemize ayrı bir güzellik verdi...” (Yıldız Şiretoğlu, “Gemlik’teki Balo”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.10, Temmuz 1971, S.109, s.14-15.)

resim yarışmaları düzenlemiş, kazanan öğrencileri ödüllendirmiş, seçilen eserleri de Sümerbank Genel Müdürlüğü'nde sergilemiştir.⁶⁴⁶ Fabrika dökümhanesinde yapılan heykellerin fabrika bahçesini süslediği Sümerbank Fabrikası bile vardır.

4.4.2. Sümerbank Defileleri ve Güzellik Yarışmaları

Sümerbank'ta kültür-sanattan söz ederken çok çeşitli desenlere sahip kaliteli Sümerbank kumaşlarından, bu kumaşlardan yapılmış birbirinden güzel Sümerbank giysilerden ve bu giysilerin sergilendiği Sümerbank defileleri ile Sümerbank güzellik yarışmalarından da söz etmek gerekir.

Göz alıcı renkleriyle ve kendilerine özgü desenleriyle Sümerbank kumaşları her şeyden önce Türkiye Cumhuriyeti'nin bir kültür-sanat varlığıdır. Sümerbank dokuma fabrikalarında yıllar boyunca çok sayıda tasarımcı görev almıştır. Sümerbank'ın ilk tasarımcılarından Zekavet Bayer Taş, 1942'de, o zamanki Sümerbank fabrika müdürü Hikmet Sagun'un, "*Türk motiflerinden Türk basması hazırlansın*" diyerek tasarımcıları Topkapı Müzesi'nde ve çeşitli tarihi camilerde incelemeler yapmaları için İstanbul'a ve Bursa'ya gönderdiğini anlatmıştır. Bazı Türk tasarımcılar ise tasarım eğitimi için Sovyetler Birliği'ne gönderilmiştir.⁶⁴⁷

Sümerbank tasarımcılarının yıllarca süren çalışmaları sonunda "Sümerbank deseni" diye aldandırılabilen özgün desenler ortaya çıkmıştır. Bu desenler genelde basma, pazen ve poplin kumaşlar yanında döşemelik ve pike kumaşlarda da kullanılmıştır. Sümerbank tasarımcıları, 1940'ların savaş ekonomisi koşullarında çok renkli desenler yerine az renkli çok tonlu desenler yapmayı tercih etmişlerdir. Sümerbank kumaşlarında genel olarak çiçekli ve bitkisel, çizgili, ekoseli ve pötikareli, etnik, tarihsel-kültürel, geometrik, hayvan motifli, meyve ve sebze motifli, puantiyeli, temalı desenler ve diğer desenler kullanılmıştır. Sümerbank, fabrikalarında çalışan onlarca tasarımcıyla adeta Türkiye'nin tekstil tasarımcısı okulu olmuştur. Sümerbank, "*dünya modasını Türk çizgileri ile yorumlayan sanayi tekstil tasarımcıları yetiştirmiştir.*" Güzel desenlerle süslenmiş

⁶⁴⁶ "Sümerbank'ın Konulu Resim Yarışması Sonuçlandı", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.21-24; "İncesu Ortaokulu Talebelerinin Sümerbank Hakkındaki Çalışmaları", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Nisan 1972, S.118, s.16.

⁶⁴⁷ *Türkiye Baskı Desenleri Tarihi: Sümerbank Örneği 1956-2001, Türkiye Dijital Tekstil Arşivi (Turkish Digital Textile Archive)*, Haz. Ender Yazgan Bulgun, Elvan Özkavruk Adanır ve F. Dilek Himam Er, İzmir Ekonomi Üniversitesi, İzmir, 2015, s.131, 407.

Sümerbank kumaşları “*tarihte iz bırakacak bir ulusal tekstil tasarım çizgisinin oluşumuna yol açmıştır.*”⁶⁴⁸ Bu yönüyle Sümerbank Türkiye’de başarılı tasarımcıların yetişmesini, moda ve tasarımın gelişmesini sağlamıştır.

Sümerbank, kendine özgü kumaşlarıyla Türkiye’de adeta bir “moda devrimi” yaratmıştır. Erken Cumhuriyet Döneminde büyük bir coşkuyla kutlanan Yerli Malı Haftalarında halk Sümerbank kumaşları kullanmaya teşvik edilmiştir. Cumhuriyet’in çağdaş yurttaşları, güzel, kaliteli ve ucuz yerli malı Sümerbank kumaşlarını tercih etmiştir. 1950’lerde Amerikan modası Türkiye’yi etkilediğinde bile evlerde Sümerbank kumaşlarından bu moda uygun giysiler dikilmiştir. Sümerbank dergileri okurlarına çeşitli model kalıpları vermiştir. Türkiye’de uzun yıllar boyunca “modanın ham maddesi” hep Sümerbank kumaşları olmuş ve moda Sümerbank tasarımcıları yön vermiştir.

1970’lerde Sümerbank kumaşlarından tasarlanan giysiler çeşitli defilelerle halka tanıtılmıştır. O dönemde Türk modasının öncülüğünü yapan kurumlardan biri Olgunlaşma Enstitüleridir. 1970’lerde Sümerbank, daha çok Olgunlaşma Enstitüleri ile birlikte yurt genelinde çeşitli defileler düzenlemiştir. Başarılı tasarımcıların Sümerbank kumaşlarından hazırladığı birbirinden güzel koleksiyonlar ve Olgunlaşma Enstitüsü öğrencilerinin yine Sümerbank kumaşlarından hazırladığı yaratıcı modeller, ülkenin değişik yerlerinde çeşitli Sümerbank defilelerinde halka sunulmuştur.

Örneğin, 21 Ocak 1971’de İstanbul Kız Teknik Olgunlaşma Enstitüsü’nün Sümerbank kumaşlarından hazırladığı giysiler Gaziantep Kamil Ocak Kapalı Spor Salonu’nda yapılan bir defileyle sergilenmiştir. Defilede sergilenen -Sümerbank kumaşlarından hazırlanmış- giysilerde Türk süsleme motiflerinden ve Türk el işlerinden örneklere yer verilmiştir. Defilede Türk yerli kumaşları tanıtılarak dünya modası içinde bir Türk modası yaratılmak istenildiği belirtilmiştir. Defilede eski Türk milli giysileriyle ev içi, halk ve saray giysileri harmanlanıp modernize edilerek “1971 modası” şekillendirilmek istenmiştir. “*Her mankenin piste çıkışında Halit Kıvanç, giysilerin Sümerbank fabrikalarının mamullerinden yapılmış giysiler olduğunu, giysinin adını ve fiyatını ilan ederken seyirciler tarafından takdirle karşılanmıştır.*” Defiledeki giysilerden bazılarının adları şöyledir: “İstanbul Kızı”, “Dağların Kızı”, “Dolmabahçe’de Bin Bir Gece”,

⁶⁴⁸ A.g.e., s.27,394. (Sümerbank desenleri için bkz. *Türkiye Baskı Desenleri Tarihi: Sümerbank Örneği 1956-2001*, s.31-379.)

“Türkiyem”, “Gaziantep’im...” Bu defilenin İskenderun, Antakya ve Mersin’de de tekrarlanacağı duyurulmuştur.⁶⁴⁹

Aralık 1972’de Yerli Mallar Haftasında, Sümerbank ile Olgunlaşma Enstitüsü, Büyük Ankara Otel’inde ortak bir defile daha düzenlemiştir. Seçkin davetlilerin katıldığı defilede sergilenen Sümerbank üretimi çeşitli giysiler büyük ilgi görmüştür.⁶⁵⁰

Şekil 1.20. Sümerbank Kumaşlarından Tasarlanan Giysilerin Sergilendiği Olgunlaşma Enstitüsü Defilelerinden Biri (1971)

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.10, Temmuz 1971, S.109, s. 34.

Mart 1972’de Sümerbank’ın bahar defilesi İzmir’de yapılmıştır. İzmir Olgunlaşma Enstitüsü’nün Sümerbank kumaşlarından hazırladığı büyük defile, 18 Mart 1972 Cumartesi günü Büyük Efes Otel’inin lobisinde İzmir’in tanınmış ailelerinin, moda evlerinin ve konfeksiyoncuların katılımıyla yapılmıştır. Semih Serger’in sunduğu ve Efes Otel Cazi’nin eşlik ettiği defilede İzmir’in tanınmış mankenleri Sümerbank Merinos ve Hereke

⁶⁴⁹ “Sümerbank Defilesi Gaziantep’te Büyük İlgi Gördü”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Şubat 1974, S.104, s.13-15.

⁶⁵⁰ “Büyük Ankara Otelinde Yapılan Defile”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Aralık 1972, S.126, s.17.

kumaşları ile diğer fabrikaların kumaşlarından dikilmiş “Sümerbank’tan Selamlar”, “Zerafet”, “Gençliğin Sesi”, “Bahar Randevüsü”. “Karşıyaka’da İzmir’in Gülü”, “Özleyiş”, “Nazar”, “Bir İçim Su”, “Gurbet”, “Gençlik”, “Uludağ”, “Tanrı Misafiri”, “Merinos Yolcusu”, “Sürpriz”, “Gözüm Sende”, “Balayı” ve “Hereke Hatırası” adlı giysileri sergilemiştir. Aynı defilenin 5 Nisan 1972 Çarşamba günü saat 14.30’da İzmir Basma Sanayi Müessesesi’nde de tekrarlanacağı duyurulmuştur.⁶⁵¹ 5 Nisan 1972 Çarşamba günü İzmir Olgunlaşma Enstitüsü, Sümerbank kumaşlarından hazırladığı defileyi İzmir Basma Sanayi Müessesesi’nde de sergilemiştir. Defile davetlilerden büyük ilgi görmüştür.⁶⁵²

Ağustos 1975’te Sümerbank ve İzmir Olgunlaşma Enstitüsü işbirliğiyle hazırlanan ilkbahar ve yaz elbiseleri yurdun çeşitli yerlerinde düzenlenen defilelerde sergilenmiştir. Bu defile Fransız Kültür Merkezi, Kuşadası Kuştur Tatil Köyü, Büyük Efes Otel, Manisa Kapalı Spor Salonu, İzmir Ordu Evi, Foça Fransız Tatil Köyü ve İzmir Maksim Gazinosu’nda görücüye çıkmıştır. Sümerbank kumaşlarından hazırlanan koleksiyonda Türk motiflerinin bulunduğu ulusal kıyafetlere yer verilmiştir. Yerli ve yabancı misafirler ile çeşitli basın mensuplarının seyrettiği defilede Sümerbank kumaşlarından yapılmış birbirinden güzel tasarımlar büyük ilgi görmüştür.⁶⁵³

Sümerbank kumaşlarından yapılmış giysilerin sergilendiği defileler bazen dünyaca ünlü misafirler tarafından da seyredilmiş ve çok beğenilmiştir. Örneğin, 1974’te, ünlü İtalyan film aktristi Sophia Loren ile yönetmen eşi Carlo Ponti “*Yolculuk*” filminin ön gösterimi için Türkiye’ye geldiklerinde Olgunlaşma Enstitüsü’nce kendilerine bir defile düzenlenmiştir. Defilede, Sümerbank kumaşlarından tasarlanan giysileri beğeni ile izleyen Loren, “*Sümerbank kumaşlarının harika olduğunu*” belirterek kendisine Sümerbank kumaşlarını tanıma fırsatı veren yöneticilere teşekkür etmiştir.⁶⁵⁴

İzmir Fuarı’ndaki ilk Sümerbank defilesi 1971’de düzenlenmiştir. Türkiye’nin moda elçilerinden Zühal Yorgancıoğlu bu defile için hazırladığı koleksiyonda daha çok Sümerbank Hereke Fabrikası’nda üretilen kumaşları kullanmıştır.⁶⁵⁵

⁶⁵¹ “Sümerbank’ın Bahar Defilesi İzmir’de Yapıldı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, S.117, s.12.

⁶⁵² “İzmir Basma Sanayii Müessesesinde Yapılan Muhteşem Defile”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Nisan 1972, S.118, s.12-13.

⁶⁵³ “Sümerbank Kumaşlarını Egeliler Hayranlıkla İzlediler”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.14, Ağustos 1975, S.158, s.15.

⁶⁵⁴ “Sophia Loren ve Eşi C.Ponti Sümerbank Kumaşlarından Yapılan Giysileri Hayranlıkla İzlediler,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.13, Mayıs 1974, S.143, s.6.

⁶⁵⁵ *Türkiye Baskı Desenleri Tarihi: Sümerbank Örneği 1956-2001*, s.420.

Sümerbank defileleri çok çeşitlidir. Sümerbank kumaşlarından sadece yetişkinler için değil, çocuklar için de çok güzel giysiler hazırlanmış ve bunlar da çocuk giysileri defilelerinde halka sunulmuştur. Örneğin, Mayıs 1972’de Gemlik Kız Sanat Enstitüsü öğrencilerinin Sümerbank kumaşlarından hazırladıkları 3-6 yaş “Çocuk Elbiseleri Defilesi”, yine 3-6 yaş arasındaki çocuklar tarafından sergilenmiştir.⁶⁵⁶

1970’lerde bazı Sümerbank fabrikalarında halk oyunları ve defile toplulukları kurulmuştur.⁶⁵⁷ Örneğin, 1974’te Sümerbank İzmir Basma Sanayi Müessesesi’nde İzmir Olgunlaşma Enstitüsü ve İzmir Gençlik ve Kültür Merkezi öğrencileri ile üyelerinden oluşan 39 kişilik folklor ve defile grubu Sümer Halk Oyunları Topluluğu (SÜMHOTER) kurulmuştur. SÜMHOTER yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda etkinliğe katılmış, çeşitli halk oyunlarını sergileyerek Sümerbank’ı tanıtmıştır.⁶⁵⁸ SÜMHOTER 1-6 Şubat 1976 tarihleri arasında Viyana’da UNESCO tarafından düzenlenen Türkiye ve Türk Halkını Tanıtma Haftası’na katılmıştır. Kafilede 32 folklorcu, 1 müzik öğretmeni, 20 kişilik halk türküleri korosu, 2 manken, 3 moda ve dikiş öğretmeni yer almıştır. Defilede çoğu Sümerbank kumaşlarından hazırlanan 26 parçalık kaftan, çuha ve kepenekten oluşan Türk motifleriyle süslü elbiseler sergilenmiştir.⁶⁵⁹

Sümerbank’ın sanat, estetik ve tanıtım bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer etkinliği de Sümerbank güzellik yarışmalarıdır. 1970’lerden itibaren “Sümerbank Güzeli” seçilmiştir. Sümerbank defileleri gibi Sümerbank güzellik yarışmaları da büyük bir ilgiyle izlenmiştir. Örneğin, 1970 Türkiye Güzeli Afet Tuğbay, 1971 Sümerbank Güzeli seçilmiştir. *Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Şubat 1971 tarihli 104. sayısının kapağında, başında kraliçe tacı, elinde Sümerbank amblemlili kraliçe asası ile 1971 Sümerbank Güzeli Afet Tuğbay’ın, Sümerbank kumaşlarından tasarlanmış giysiler içinde çok güzel bir fotoğrafına yer verilmiştir.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ “Gemlik’teki Çocuk Elbiseleri Defilesi”, *Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Mayıs 1972, S.119, s.33.

⁶⁵⁷ Bu topluluklardan biri 1977’de kurulan Sümerbank Diyarbakır Halı ve Yünlü Sanayi Müessesesi Folklor Ekibi’dir. Ekipte yer alan 8 kişi de Sümerbank çalışanıdır. “Sümerbank Diyarbakır Halı ve Yünlü Sanayi Müessesesi Folklor Ekibi Kuruldu,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.16, Eylül 1977, S.183, s.32.

⁶⁵⁸ “Sümer Halkoyunları Topluluğu Kıbrıs’ta Takdirle Karşılandı,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.14, Ocak 1975, S.151, s.7-8.

⁶⁵⁹ “Sümerbank Halk Oyunları Viyana’da Büyük İlgi Gördü,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Şubat 1976, S.164, s.3-5.

⁶⁶⁰ *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Şubat 1971, S.104; “1970 Türkiye, 1971 Sümerbank Güzeli Afet Tuğbay Evlendi,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Mart 1971, S.105, s.13. Bkz. Ek 25.

Sümerbank kumaşlarının güzelliğini dünya da kabul etmiştir. 8 Aralık 2002’de Londra’da düzenlenen Dünya Güzellik Yarışması’nda Türkiye’yi temsil eden Azra Akın, Cemil İpekçi’nin, Nazilli Basma Fabrikası’nda üretilen kumaştan tasarladığı elbise ile “dünya güzeli” seçilmiştir. Azra Akın’ın, Anadolu kültüründen izler taşıyan kırmızı basma elbisesi de “en iyi giysi” seçilmiştir.

Sümerbank defileleri ve güzellik yarışmaları sadece ekonomik amaçlı değil, aynı zamanda sosyo-kültürel nitelikli etkinliklerdir. Çünkü kadının baskılandığı ve sosyal hayattan dışlandığı ülkelerde kadının, defilelerde ve güzellik yarışmalarında moda kıyafetlerle poduyama çıkması ve sosyal hayatta bu giysileri kullanması olanaksızdır. Sümerbank defilelerinde ve güzellik yarışmalarında, Sümerbank kumaşlarından moda giysiler içinde, olanca şıklığı, zerafeti ve güzelliği ile podyumda yürüyen kadın, aslında bir “çağdaşlık imgesi”dir. Sümerbank kumaşlarından tasarlanmış moda giysiler içindeki kadın, laik Cumhuriyetin yarattığı okuyan, çalışan, üreten; eşit ve özgür biçimde hayata katılan “çağdaş Türk kadını” temsil etmektedir.⁶⁶¹ Kısacası Sümerbank defilelerinde ve güzellik yarışmalarında kaliteli Sümerbank kumaşları ve bu kumaşlardan üretilen güzel giysiler tanıtılırken, bu sırada moda, tasarım, sanat, estetik, güzellik, kadın özgürlüğü, kadın erkek eşitliği gibi çağdaşlaşmacı değerler de vurgulanmıştır.

4.4.3. Fabrika Kütüphaneleri ve Sümerbank Yayınları

Okuma-yazma ve çeşitli mesleki kursların düzenlendiği, çeşitli okullara sahip, eğitim-öğretim verilen ve kültür-sanat etkinlikleri yapılan Sümerbank fabrikalarının vazgeçilmezlerinden biri de kitap ve kütüphanedir. Bütün Sümerbank fabrika yerleşkelerinde kütüphanelere ve okuma odalarına yer verilmiştir.⁶⁶²

Fabrika kütüphanelerinde, fabrikaların üretim dallarına göre mesleki kitaplar ve çeşitli ders kitapları yanında, Türk ve dünya klasikleri, çeşitli konularda araştırma,

⁶⁶¹ Sümerbank’ta her dönemde kadına değer verilmiştir. Sümerbank; çalışan, üreten, eşit ve özgür biçimde hayata katılan kadını temsil eden bir kurum olmuştur. Sümerbank, her dönemde çalışan annelere ayrıca özen göstermiştir. Bu kapsamda 1970’lerden itibaren “Anneler Günü”nde Sümerbank fabrikalarında çalışanlar arasından “yılın anneleri” ve “Sümerbank Annesi” seçilmiştir. Sümerbank’ta yılın annesi seçilen anelere Sümerbank Yıldız Porselen üretimi çeşitli hediyeler verilmiştir. (“Sümerbank Yılın Annelerini Seçti”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Haziran 1971, S. 108, s. 2-15; “Bankamız, Yılın ve Sümerbank’ın Annelerini Seçti,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C. 11, Mayıs 1972, S.119, s. 13-21.)

⁶⁶² *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.256.

inceleme eserler, bilimsel çalışmalar ve çeşitli süreli yayınlar bulundurulmuştur. Bazı Sümerbank fabrikaları yetişkinler için ayrı, çocuklar için ayrı kütüphaneler kurmuştur.

1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”na göre “Mesleki Yetiştirme Teşkilatı ve İş Terbiyesi” başlığı altında fabrikalarda “mesleki mecmua ve gazeteler, duvar afiş ve gazeteleri, işçi kursları için yetişkin insanlara göre tertiplenecek ders kitapları (alfabalar, hesap kitapları)” bulundurulması ve “okuma odaları” açılması istenmiştir. Yine aynı plana göre “İskân Politikası” başlığı altında “okuma salonları” açılması kararlaştırılmıştır.⁶⁶³ Bu kapsamda Sümerbank fabrikalarında okuma odaları ve kütüphaneler açılmıştır. Örneğin, 1946’da Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’nde işçi kantininde bir okuma odası açılmıştır.⁶⁶⁴ Sümerbank fabrikalarının zengin kütüphaneleri, bulundukları kentlerin en önemli kitaplıkları durumundadır. Örneğin, 1948’de Karabük Halkevi Kütüphanesi’nde 1.000, Karabük Demir-Çelik Fabrikaları’nın kütüphanesinde ise 3.000 kitap vardır.⁶⁶⁵

Sümerbank fabrika kütüphaneleri, 1940’larda bilimsel bir yaklaşımla yeniden düzenlenmiş ve zenginleştirilmiştir. Bu bağlamda 1943’te ve 1956’da Sümerbank İdare Meclisi’nde, “Sümerbank Müesseseleriyle Fabrikalarının Kütüphane ve Neşriyat İşlerine Ait Yönetmelik” kabul edilmiştir. Bu yönetmelikle Sümerbank’a bağlı bütün fabrikalar ve işletmeler için gereken her türlü yayının satın alınmasına karar verilmiş, abonelikler yapılması, fabrika kütüphanelerindeki eserlerin tasnif ve saklama şekli ile fabrika kütüphanelerinin yönetim biçimi belirlenmiştir. Yönetmeliğe göre Sümerbank fabrikaları - bölgelerindeki yerel yayınlar da dâhil- istedikleri yayınlara abone olabileceklerdir. Bu yönetmelikte Sümerbank fabrika kurslarında kullanılacak ders kitaplarının hazırlanması veya tercüme edilmesi hakkında ayrıntılı açıklamalara da yer verilmiştir. El kitabı şeklinde hazırlanacak bu mesleki kitapların, Sümerbank fabrikalarının faaliyet alanlarına göre düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁶⁶

Sümerbank fabrikalarının ihtiyaç duyduğu telif ve tercüme eserleri basmak için önce “Sümerbank Umum Müdürlüğü Neşriyatı”, sonra “Sümerbank Kültür Yayınları” (Sümerbank Bilimsel ve Teknik Yayınları) kurulmuştur. Ayrıca Sümerbank İzmit’te de “Selüloz Basımevi”ni kurmuştur.

⁶⁶³ Ana Hataları İle Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, s.11, 14.

⁶⁶⁴ BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.1.

⁶⁶⁵ İsmail Ömer Girgin, Karabük, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1948, s.10.

⁶⁶⁶ Sümerbank Müesseseleriyle Fabrikalarının Kütüphane ve Neşriyat İşlerine Ait Yönetmelik, 1950, s.3-12; Sümerbank 1956 Senesi İMR ve Bilançosu, s.16.

1943 yılına gelindiğinde Sümerbank fabrikalarında 12 teknik eser hazırlanmış, yaklaşık bir o kadar yeni kitap hazırlıklarına devam edilmiştir.⁶⁶⁷ Sümerbank, 1947'ye kadar 21 bilimsel ve teknik eser yayınlamıştır. Sümerbank Genel Müdürlüğü Neşriyatı'nın 1947'de yayınladığı o eserlerden biri İngiliz E. Becher ve Dr. Gerh Niese tarafından yazılan ve yüksek mühendis Orhan Üçok tarafından Türkçeye tercüme edilen “*Tabiat İlmi*” adlı teknik eserdir. Eserin ön sözünde “*Bu kitap, bankamız camiası bütün teknik personeli için faydalı bulunduğundan bankamız namına basılması uygun görülmüştür*” denilmektedir.⁶⁶⁸ Sümerbank, sonraki yıllarda da çok sayıda teknik eser yayınlamıştır. 1950'ye gelindiğinde Sümerbank'ın yayınladığı teknik eserlerin sayısı artmıştır. O eserlerden biri İngiliz Profesör Heinrich Henne'nin yazdığı ve yüksek mühendis İzzet Erksal tarafından Türkçeye tercüme edilerek 1950'de basılan “*Fabrikalarda Yangın Tehlikeleri ve Korunma Usülleri*” adlı eserdir.⁶⁶⁹ Sümerbank, önceleri sadece teknik eserler yayınlarken zamanla kültürel eserler de yayınlamaya başlamıştır. Örneğin, 1970 yılında Sümerbank Türk kültür hayatına 4 güzel eser kazandırmıştır.⁶⁷⁰ 1960'ların sonunda ve 70'lerin başında Sümerbank Kültür Yayınlarından çıkan eserlerden bazıları şunlardır.⁶⁷¹

1. Mehmet Önder, *Bitmez Tükenmez Anadolu*, 1970.
2. Robert Loh ve Humphrey Evans, *Kızıl Çin'den Neden Kaçtım*, Çev. Cevdet San, 1969.
3. Hudson G.F., *Komünizmin Elli Yılı: Teori ve Pratik*, Çev. Fırat Argeşo, 1969.
4. Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Çevremde*, 1970.
5. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 1967.
6. Ulrich Graf ve Hans-Joachim Henning, *Tekstil Araştırmalarında İstatistiki Metodlar*. Çev. A.Halim User, 1972.
7. Nüzhet Erman, *Güldeste*.
8. Şevket Davaslıgil ve Hans-Joachim Henning, *Ştrayhgarn ve Kamgran İpliklerinde Düzgünsüzlükler*, 1974.

⁶⁶⁷ Sümerbank X'uncu Yıl, s.256.

⁶⁶⁸ E. Becher ve Gerh Niese, *Tabiat İlmi*, (Çev., Orhan Üçok), Sümerbank Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Nam Basımevi, 1947.

⁶⁶⁹ Dr. Heinrich Henne, *Fabrikalarda Yangın Tehlikeleri ve Korunma Usülleri*, (Çev., İzzet Erksal), Sümerbank Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1950.

⁶⁷⁰ Hulusi Çetinoğlu, “Kâr Eden İktisadi Devlet Teşekülü Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Temmuz 1970, S.97, s.33.

⁶⁷¹ Sümerbank Personel Rehberi, s.98 (Arka kapak.)

9. Dr. Necdet Tuna, *Ayak Sağlığı*.

Sümerbank, işletmelerinin ihtiyaçlarına uygun olarak hem kendisi çeşitli telif ve tercüme eserler yayınlamış hem de fabrikalar çok sayıda kitap satın alarak gazete ve dergilere abone olarak kendi kütüphanelerini zenginleştirmiştir. Örneğin, Sümerbank fabrikalarında gazete, mecmua ve kitaplar için 1946'da toplam 3.338,61 lira, 1947'de ise toplam 267,74 lira harcanmıştır.⁶⁷²

BUMH, İM ve BYDK, Sümerbank fabrikalarında yaptığı incelemeler sonunda, 3 aylık, 6 aylık ve 1 yıllık fabrika raporları hazırlamıştır. Ayrıca Sümerbank, kuruluşunun 10'uncu, 25'inci ve 50'nci yıllarında da tüm fabrikaları hakkında ayrıntılı bilgiler veren *Sümerbank X'uncu Yıl*, *Sümerbank 25'inci Yıl*, *Sümerbank 50. Yıl* adlı kitaplar hazırlatmıştır.

Sümerbank, 1961'den itibaren *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi* adlı nitelikli bir süreli yayın çıkarmaya başlamıştır. Bu *Sümerbank* dergisinin amacı ilk sayıda şöyle açıklanmıştır:

“Sümerbank, yalnız kitaplıkta saklanan, resmi kurumlara giden, yararlılığı çok su götürür bir dergi değil; elden ele dolaşan, çıkması beklenen, aranan, okunan bir dergi olmak isteğinde ve amacındadır. Bu amaca ulaşabilmek için de seslendiği topluluğun görüşlerine değer, seslerine kulak vermek gerektiğine inanmaktadır.”⁶⁷³

Sümerbank dergisi, hedeflediği başarıya ulaşmış, uzun yıllar boyunca yayın hayatını sürdürmüştür.

Kendi yayınlarını çıkaran Sümerbank fabrikaları da vardır. Örneğin, Defterdar Fabrikası 1948'den itibaren ilk adı *Feshane* olan *Mansucat Meslek Dergisi* adlı bir süreli yayın çıkarmıştır. Önceleri sadece Defterdar Fabrikası'nda çıkan bu dergi, 1950'lerde dokuma sanayi camiasında büyük ilgi görmüştür.⁶⁷⁴ Sümerbank yayınları, Sümerbank fabrika kütüphanelerinde de bulundurulmuştur.

Türkiye'deki siyasal değişim ve dönüşümden doğal olarak Sümerbank da etkilenmiştir. Bu bağlamda 1970'lerden itibaren Türk-İslam Sentezi devlete egemen olmaya başladıkça Sümerbank yayınlarının niteliği ve Sümerbank kütüphanelerindeki kitapların türleri de yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Örneğin, 1970'lerin başında yükselmeye başlayan antikomünizm dalgası Sümerbank yayınlarını ve kütüphanelerini de

⁶⁷² BUMH *Sümerbank 1947 Yılı Raporu*, s.140.

⁶⁷³ “Bir Çaba ve Ötesi”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Temmuz 1979, S.205, s.47.

⁶⁷⁴ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s.41.

etkilemiştir. Öyle ki, bu süreçte Sümerbank'ın yayınladığı kitaplar arasında *Komünizmin 50 Yılı* ve *Kızıl Çin'den Neden Kaçtım?* adlı komünizm karşıtı kitaplar da vardır.⁶⁷⁵

Okuma-yazma oranının çok düşük olduğu, kitaba ulaşmanın hiç kolay olmadığı Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de özellikle Anadolu'daki Sümerbank kütüphaneleri, -Halkevi kütüphaneleriyle birlikte- halkın kitaba, gazeteye, dergiye ulaşmasını sağlamış, ülkenin toplumsal aydınlanmasında çok önemli bir rol oynamıştır.

Sonuç olarak Sümerbank fabrikaları, uzun yıllar boyunca aynı zamanda bulundukları bölgelerin en zengin kütüphaneleri olarak görev yapmıştır.

4.4.4. Fabrikada Spor

Sanayi Devrimi, sporun örgütlenmesini ve kitleleşmesini sağlamıştır. Sporun futbolla özdeşleştiği 19. yüzyılda İngiltere'de işçiler ve işverenler çeşitli futbol takımları kurmuştur. Hobsbawm'ın deyişiyle “Futbolun 20. yüzyılda dünya çapında yayılması kıtanın her yerindeki İngiliz fabrika sahiplerinin, işletmecilerinin ve kalifiye işçilerinin kurdukları iş takımlarına dayanmaktaydı.”⁶⁷⁶ İngiltere'de Manchesterli dokuma işçileri Manchester United, Woolwich Kraliyet Silah Fabrikası işçileri Arsenal, İngiliz liman işçileri Liverpool, İngiliz kömür işçileri ise Nottingham Forest, Derby County ve Blackpool futbol kulüplerinde toplanmıştır. İşçi kulüpleri zamanla bulundukları kentleri, kasabaları temsil etmeye başlamıştır. Çok geçmeden ulusal spor ligleri doğmuştur. 1863'te İngiltere Futbol Birliği, 1876'da Amerikan Beyzbol Ligi kurulmuştur.⁶⁷⁷

Batı'da Sanayi Devrimi sürecinde fabrika sahibi büyük kapitalistler, fabrikalarında futbol kulüpleri kurdurarak veya işçilerin kurduğu kulüpleri destekleyerek bu fabrika kulüpleri üzerinden işçilerde fabrikaya karşı bir aidiyet duygusu ve bağlılık oluşturmak istemiştir. Fabrika sahipleri, fabrika kulüpleri üzerinden fabrikayla özdeşlik ve bağ kuran işçilerin, ücret azlığı ve ağır çalışma koşulları gibi nedenlerle de olsa iş bırakarak fabrikaya karşı ayaklanmasının önlenebileceğini düşünmüştür. Ancak, Batı'da sporu, özellikle futbolu “grev kırıcı” olarak kullanma düşüncesi çok da başarılı olamamıştır. Tam tersine

⁶⁷⁵ Emin Bora, “İşçi Gözü İle Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, , C.10, Ağustos 1971, S.110, s.20.

⁶⁷⁶ Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, s.108.

⁶⁷⁷ Kurthan Fişek, *100 Soruda Türkiye'de Spor*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1985, s.17, 42, 54-56.

işçiler, üzerlerindeki kapitalist baskıya karşı zaman zaman spor kulüplerini bir tür “direniş üssü” olarak kullanmayı denemiştir.

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde eğitim, bilim, sanat gibi spor da çağdaşlaşmanın gereği olarak görülmüştür. Spor, laik bir anlayışla ele alınmıştır. Spor ve beden eğitimi sayesinde güçlü ve sağlıklı nesiller yetiştirilmek istenmiştir.

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde sporun gelişmesi için önce ülke genelinde çeşitli spor tesisleri yapılmaya başlanmıştır. 1930’larda Ankara’da, o zaman Türkiye ve Balkanların en büyük stadyumu olan 19 Mayıs Stadyumu yapılmıştır. 19 Mayıs Stadyumu’nun 17 Aralık 1936’daki açılış töreninde konuşan Başbakan İsmet İnönü, “Türkiye’yi idare edenler stadyumu en kıymetli mektep gibi her yerde kurmaya çalışacaklardır” demiştir.⁶⁷⁸ Diğer yandan ülkede kulüp sayısının artırılmasına çalışılmıştır. Bu kapsamda pratik bir çözüm olarak 1930’larda Halkevlerinin, spor kulüplerine bina bulması istenmiştir.⁶⁷⁹ Bu arada Halkevlerinin de spor faaliyetlerine katılması istenmiştir.⁶⁸⁰ Halkevlerinin spor kolları halka sporu sevdirmiş ve halkın spor yapmasını sağlamıştır.⁶⁸¹ 1931’de hükümet, yerel yönetimlerin spor faaliyetlerini desteklemelerini istemiştir.⁶⁸² 1933’te İçişleri Bakanlığı aracılığıyla -bir defaya mahsus olmak üzere- her ile ayrılan ödeneğin belirli bir bölümünün o illerdeki spor kulüplerine verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁸³

Cumhuriyeti kuranlar, toplumun her kesiminin sporla uğaşmasını istemiştir. Bu kapsamda hükümet bir “spor politikası” belirlemiştir. 1930’daki “*Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*”nun 168.maddesine göre belediyelere çocuklar için “*spor alanları*” kurma zorunluluğu getirilmiştir. CHP’nin 1935 Parti Programı’na göre fabrikalara da böyle bir yükümlülük getirilmiştir.

CHP’nin 1935’teki Dördüncü Büyük Kurultayı’na sunulan parti programında “fabrikada spor” konusuna da değinilmiştir. Programa göre Türk gençliği “*temiz bir ahlak,*

⁶⁷⁸ Cem Atabeyoğlu, “Cumhuriyet Döneminde Spor Politikası”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, s.2187-2192.

⁶⁷⁹ Baytal, *a.g.e.*, s.178.

⁶⁸⁰ BCA, 490-1-0-0, 4-20-12, 08.05.1939.

⁶⁸¹ Fişek, *a.g.e.*, s.135

⁶⁸² Dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker, 6 Temmuz 1931 tarih ve 1067 sayılı bir yazıyla CHP Yönetim Kurulu’ndan, spor kulüplerine yardım edilmesinin kolaylaştırılmasını istemiştir. Peker ayrıca İstanbul, İzmir, Uşak, Trabzon, Samsun, Mersin, Kütahya, Konya, Kocaeli, Giresun, Eskişehir, Edirne, Diyarbakır, Denizli, Bursa, Bilecik, Bandırma, Balıkesir, Antalya, Ankara, Amasya ve Adana illerine gönderdiği resmi yazıyla yerel yöneticilerden ve partililerden spor faaliyetlerini desteklemelerini istemiştir. (BCA, 490-1-2,6-32.)

⁶⁸³ BCA, 490-1-2,18-11.

yüksek bir yurt ve devrim aşkı içinde” ulusal bir örgüte bağlanacaktır. Bütün Türk gençlerine beden eğitimi verilecektir. Gençlik, “*yurdu korumayı en üst ödev sayan*” bir düşünceyle yetiştirilecektir. Türkiye’de spor örgütü bu esaslara göre düzenlenecektir. Yapılacak gençlik örgütü, üniversiteler, okullar, enstitüler, Halkevleri, “*toplu işçi kullanan fabrika ve kurumlarla*” yukarıdaki amaçlara göre, “*iş ve yönet birlikleri*” düzenlenecektir. Parti programında, “*Yurtta beden ve devrim eğitimi ile spor işlerinin*” birlikte ele alınarak “*okullarda, devlet kurumlarında ve özel kurum ve fabrikalarda bulunanların*” yaşlarına göre beden eğitimi ile uğraşacakları, bunun için de “*spor ve beden eğitimi için lüzumu olan alan ve kurumların meydana getirileceği*” belirtilmiştir.⁶⁸⁴

1936’da Türk Spor Kurumu, 1938’de de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurulmuştur. II. Dünya Savaşı’nın etkisiyle 1939’da “*Beden Terbiyesi ve Spor Mükellefiyeti*” adı altında tüm yurttaşlara “*Beden eğitimi ve spor yapma, spor kulüplerine girme mükellefiyeti*” getirilmiştir. Bakanlar Kurulu’nun 17 Nisan 1940 tarih ve 2/13258 sayılı kararnamesiyle “*spor mükellefiyeti*”nin 5 yıl süreyle geçerli olduğu bildirilmiştir. Bu mükellefiyet, II. Dünya Savaşı sonrasında ortadan kaldırılmıştır.⁶⁸⁵ 29 Haziran 1938 tarihli 3530 sayılı “*Beden Terbiyesi Kanunu*”nun 21. maddesine göre çalışan sayısı 500’den fazla olan işletmeler ve fabrikalar jimnastik salonu, spor alanı, yüzme havuzu gibi spor tesisleri yapmaya, uzman beden eğitimi öğretmeni ve antrenör tutmaya mecburdur.⁶⁸⁶ Böylece Türkiye’de spor altyapısına ve spor kadrosuna sahip fabrikalar kurulmaya başlanmıştır. Ancak Türkiye’de sporun fabrikaya girişi bu kanunundan öncedir. 1930’larda Sümerbank’ın Kayseri (1935) ve Nazilli (1937) fabrikalarının çeşitli spor tesisleriyle birlikte inşa edilmeleri, Sümerbank’ın spor altyapısının “*spor mükellefiyeti*”ne bağlı olarak ortaya çıkmadığını göstermektedir.

Türkiye’de de Cumhuriyetle başlayan sanayileşme sürecinde devletin kurduğu fabrikalarda kültür ve sanatla birlikte spora da özel bir önem verilmiştir.

Sümerbank fabrikalarındaki “sosyal teşkilatın” amaçlarından birinin “*spor terbiyesi vermek*” olduğu belirtilmiştir.⁶⁸⁷ Bunun için Sümerbank fabrikaları spor altyapısına sahip olarak inşa edilmiştir. 1943’te Sümerbank “*İşkân İşleri*” kapsamında fabrikalarda spor sahaları kurulduğu belirtilmiş; “*Memur ve işçi mahallelerinde oturanlar*

⁶⁸⁴ *CHP Programı*, (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.s.41-43

⁶⁸⁵ Kurthan Fişek, “Türkiye’de Spor”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, s.2179-2181.

⁶⁸⁶ *T.C. Resmî Gazete*, 16 .07.1938, S.3961, s.10300-10301.

⁶⁸⁷ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.237.

fabrika sahasında bulunan spor yerlerinden istifade etmektedirler” denilmiştir.⁶⁸⁸ 1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”nın “İskân Politikası” başlığı altında da fabrikalarda “*spor salonları*” bulunması istenmiştir.⁶⁸⁹ 1944 tarihli Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti projesine göre işçi mahallelerinde “*spor sahaları*” kurulduğu belirtilmiştir. Ayrıca “*işçilerin spor ihtiyacının temini için fabrikaya ait spor sahasından maada işçi mahallesinin muhtelif yerlerinde tenis, voleybol sahaları vücuda getirilmektedir*” denilmiştir.⁶⁹⁰

1943 tarihli Sümerbank X. Yıl kitabında “*Spor İşleri*” başlığı altında da şu bilgilere yer verilmiştir:

*“Gerek kanuni hükümleri tahakkuk ettirmek, gerek bunun fevkinde memur ve işçilerin muntazam spor teşkilatı altında beden terbiyelerini sağlamak üzere bütün fabrikalarımızda ehemmiyetli mesai sarf olunmaktadır. Spor nevleri fabrikaların muhitine göre değişmekte ve hepsinde kabil olduğu kadar sporun her şubesi tesis olunmaktadır. Fabrikalarımız spor teşkilatı yalnız kendi sınırlarına maksur kalmayarak içinde bulundukları bölge için bir örnek olmakta ve muhitteki mümasil teşkilatla ahenkli çalışmaktadır. Gerek fabrikalarımız, gerek diğer kulüplerle fabrikalarımız (spor) teşkilatı arasında spor temaslarına da bu mesai arasında önem verilmektedir.”*⁶⁹¹

Sümerbank, fabrikalarındaki memur ve işçilerin “beden terbiyeleri” için bir “spor teşkilatı” kurmuştur. Fabrikalardaki spor dalları, fabrikaların kuruldukları bölgelere göre değişmekle birlikte, fabrikalarda mümkün olduğunca sporun her dalına yer verilmiştir. Fabrika spor teşkilatları sadece fabrikalarla sınırlı kalmayarak bulundukları bölgelerdeki spor kulüpleriyle uyumlu biçimde çalışmıştır.

Belli başlı Sümerbank fabrikalarının spor altyapıları şöyledir:

Kayseri Fabrikası’nın kuruluşuyla Anadolu’nun ortasında sadece büyük bir sanayi tesisi değil, aynı zamanda bir spor kompleksi yükselmiştir. Çok güçlü bir spor altyapısına sahip Kayseri Fabrikası’nın futbol, basketbol, voleybol, tenis, güreş, kayak, atıcılık, boks, avcılık, dağcılık alanlarında faaliyet gösteren “Sümerspor” adlı kulübü kente büyük canlılık getirmiştir. Fabrika bünyesinde futbol, basketbol ve voleybol sahaları, yüzme

⁶⁸⁸ A.g.e., s.237.

⁶⁸⁹ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, s.14.

⁶⁹⁰ Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti, a.g.m., s.10-11.

⁶⁹¹ Sümerbank, X’uncu Yıl, s.254.

havuzu, tenis kortu, stadyum, biniş (atlı spor) sahaları, jimnastik salonu gibi spor alanları vardır.⁶⁹²

Şekil 1.21. Kayseri Fabrikası Stadyumu (1943)

Kaynak: Sümerbank, X'uncu Yıl, s.254.

Fabrikada 2.000 kişilik kapalı tribünlü stadyum, 1 basketbol sahası, 4 voleybol sahası, 4 tenis kortu, 1 tekerleki paten pisti, 400 metre uzunluğunda koşu pisti, gülle, disk ve cirit atma alanları, 1 biniş sahası (atlı spor için kulvar ve konkurhipik sahası), 1 aletli jimnastik salonu, 1 poligon ve etrafında caz eğlenceleri de düzenlenen yarı olimpiik (50x25 m boyutlarında) bir yüzme havuzu vardır.⁶⁹³ Burhan Belge, 1935'te kaleme aldığı bir yazıda, Kayseri Fabrikası'nı “Kemalist Türkiye'nin genç ağacında bitmiş yemişlerden biri” olarak tanımlamıştır. Belge, Anadolu stepinin güçlüklerini yaşayan gençler, fabrikanın açılmasıyla “ata biniyor, havuzlarda yüzyüyor, top oynuyor, boks yapıyor, geceleyin bile tenis oynuyor...” demiştir. Bu gelişmede fabrika müdürü mühendis Şevket Turgut Bey'in katkılarının büyük olduğunu belirtmiştir.⁶⁹⁴

Kayseri Fabrikası Müdürü Şevket Turgut Bey de, 1935'te fabrikadaki spor çalışmaları hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Yakında bütün fabrika amelesi yüzme öğrenecektir. Sabahları iş başlamadan evvel yüzme havuzunda yüzenler çoğalmaktadır. Fabrikada futbol takımları kurulmuştur.

⁶⁹² Asiliskender, *a.g.m.*, s.119; Arıtan, *a.g.m.*, s.185, Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.238, Polatoğlu, *a.g.e.*, s.140-141.

⁶⁹³ Selim Cavid, “Kayseri Bez Fabrikası”, *İktisadi Yürüyüş*, 4 Temmuz 1942, S.61-62, s.29; N. Baydar, “Erciyaşın Gölgesinde”, *Ulus*, 18 Eylül 1935, s.5; “Kayseri Bez Fabrikası”, *Endüstri*, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.5; Asiliskender, *a.g.m.*, s.117; Arıtan, *a.g.m.*, s.185, 188; Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.235, 238, 240; Polatoğlu, *a.g.e.*, s.140.

⁶⁹⁴ Burhan Belge, “Kayseri Kombinası”, *Ulus*, 18 Eylül 1935, s.3.

*Bu takımlar, Kayseri takımlarıyla fabrikanın stadyumunda maçlar yapmaktadır. Fabrikanın yanı başında stadyumdan başka at sporları için de bir saha vardır...”*⁶⁹⁵

Kayseri Fabrikası’nın spor etkinlikleri arasında diğer fabrikalarda pek görülmeyen binicilik ve bölgenin özelliğine uygun olarak kış sporları da yer almıştır.⁶⁹⁶

Şekil 1.22. Kayseri Fabrikası Yüzme Havuzu (1943)

Kaynak: Sümerbank, X’uncu Yıl, s.260.

Malatya Fabrikası’nda futbol, voleybol, hentbol sahaları, tenis kortu ve bisiklet parkı vardır. Fabrika, 1948’de inşa edilen 1.250 m² ve 50 x 25 m boyutlarında olimpik bir yüzme havuzuna sahiptir. Malatya’nın ilk stadyumu da fabrika bünyesinde inşa edilmiştir. Fabrikanın “Mekik Spor” (1946’dan sonra Sümerspor) adlı bir de spor kulübü vardır. Kulüp futbol, voleybol ve boks dallarında faaliyette bulunmuştur.⁶⁹⁷

Karabük Demir-Çelik Fabrikaları’nda 1943’te “modern bir spor sahası” yapılmaya başlanmıştır.⁶⁹⁸ 1948 yılında Karabük Demir- Çelik Fabrikaları basketbol, voleybol, futbol sahası, tenis kortu, atış poligonu gibi açık ve kapalı spor alanlarına ve yüzme havuzuna sahiptir.⁶⁹⁹ Fabrikada 1938’de mavi-gri renkli “Demir-Çelik Gençlik Kulübü” kurulmuştur.

⁶⁹⁵ “Kayseri Fabrikası İş Hayatında Yeni Bir Saha Açtı”, *Akşam*, 19 Eylül 1935, s. 4.

⁶⁹⁶ Yunus Nadi, “Kayseri Bez Fabrikası”, *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1936, s.6.

⁶⁹⁷ Polatoğlu, *a.g.e.*, s. 215,216; Eren, *a.g.t.*, s.433-436; Arıtan, *a.g.m.*, s.179, 181-182; Arıtan, *a.g.t.*, s.117-122; Toros, *a.g.e.*, s.150.

⁶⁹⁸ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.167.

⁶⁹⁹ *Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı*, s.146, Öktem, *a.g.m.*, s.161, 170; Toros, *a.g.e.*, s. 56.

Ayrıca fabrika çalışanları futbol, voleybol, binicilik, dağcılık, atletizm gibi alanlarda faaliyette bulunan “Karabük Spor Teşkilatı”nın kurulmasına öncülük etmiştir.⁷⁰⁰ Türkiye Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi’nin 1947 Yılı Raporu’nda da “Dinlendirme İşleri” başlığı altında fabrika bünyesinde çeşitli spor faaliyetleri yapıldığından söz edilmiştir.⁷⁰¹

Ereğli Fabrikası’nda basketbol, voleybol ve tenis sahaları ve stadyum vardır. Bu fabrika da “Sümerspor” adlı bir spor kulübüne sahiptir. Bu kulüp futbol, voleybol, tenis, atletizm dallarında faaliyette bulunmuştur.⁷⁰²

Bursa Merinos Fabrikası’nın basketbol ve voleybol sahaları, tenis kortu ve mini golf sahası ile bir yüzme havuzu vardır.⁷⁰³ Fabrikada 1937’de atletizm, kayak, güreş, atıcılık, boks ve futbol dallarında faaliyet gösteren “Merinosspor Kulübü” kurulmuştur.⁷⁰⁴ Fabrika kulübünün 1954’teki durumu şöyledir: “Fabrikanın spor kulübü gayet faaldir. Kayak, dağcılık, tenis, voleybol, futbol, güreş ve atletizmde kıymetli gençler yetiştiren bu kulüp, kayakçılıkta Türkiye birinciliklerine katılan elemanlar çıkarmıştır.”⁷⁰⁵ Merinos Fabrikası’nda elektrik teknisyenliği yapmış olan Tahir Adıman, fabrikanın spor etkinlikleri hakkında şunları anlatmıştır: “Merinos’ta yüzme takımı, futbol takımı, boks, güreş takımları vardı. Buradan olimpiyat şampiyonları, ordular arası şampiyonlar çıktı. Voleybol, basketbol, mini golf sahamız vardı, tenis sahalarımız vardı.”⁷⁰⁶ Merinos Fabrikası’nın Merinosspor Kulübü bünyesinde –Uludağ etkisiyle- kış sporları da yer almıştır. Türkiye’nin ilk kayakçıları buradan, fabrika kayak kulübünden yetişmiştir.

Gemlik Fabrikası’nın da çeşitli spor sahaları vardır.⁷⁰⁷ Fabrikada 1948’de kurulan “Sümerspor”, ilçede futboldan tenise pek çok alanda faaliyet göstermiştir.⁷⁰⁸ Denize yakın Sümerbank fabrikalarında kürek, yelken gibi su sporlarına da yer verilmiştir. Bu nedenle Gemlik Fabrikası’nın spor faaliyetleri arasında su sporları da vardır.⁷⁰⁹

Sivas Fabrikası da çeşitli spor sahalarına ve yüzme havuzuna sahiptir. Fabrikanın spor altyapısının 1954’teki durumu şöyledir:

⁷⁰⁰ “Kurulmakta Olan Fabrikanın Doğurduğu Yepyeni Bir Şehir”, *Ulus*, 3 Temmuz, 1938, s.6; Polatoğlu, a.g.e., s.339, 342.

⁷⁰¹ BUMH Sümerbank Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.19.

⁷⁰² Sümerbank, *X’uncu Yıl*, s.212; Arıtan, a.g.m., s.191; Toros, a.g.e., s.156; Polatoğlu, a.g.e., s.155.

⁷⁰³ Zeybekoğlu, a.g.m., s. 243-244; Arıtan, a.g.t., s.270-274.

⁷⁰⁴ Polatoğlu, a.g.e., s.203.

⁷⁰⁵ Toros, a.g.e., s.127.

⁷⁰⁶ İnce, a.g.e., s.120.

⁷⁰⁷ Cavid, “Gemlik Sunğı İpek Fabrikası”, s.21.

⁷⁰⁸ Polatoğlu, a.g.e., s.238-239.

⁷⁰⁹ Sümerbank Cumhuriyetin 25’nci Yılı, s.108; Toros, a.g.e., s.239.

“Müessese spor kulübünün her çeşit spor kolları faaliyet halindedir. Kulüp binasının önündeki yüzme havuzunda yazın su sporları da yapılmaktadır. Bu teşekkül, sporu bir gösteriş olmaktan çıkararak bilhassa işçilere, bunun bir sağlık gereği olduğunu aşlamak ve sporu alışkanlık haline getirmek gayesini gütmektedir.”⁷¹⁰

Sümerbank fabrikalarındaki futbol, basketbol, voleybol sahaları, tenis kortları, mini golf sahaları, paten pistleri, atlı spor sahaları, jimnastik salonları, yüzme havuzları bölgelerinin en iyi spor sahaları arasındadır. Örneğin, 1948 yılı itibariyle Adana, Ereğli, Gemlik, Kayseri, Malatya ve Nazilli dokuma fabrikalarının spor sahaları bölgelerinin en iyi spor sahalarıdır. Bakırköy, Gemlik ve Hereke fabrikalarında deniz sporları için güzel tesisler, Kayseri, Malatya, Sivas ve Karabük fabrikalarında ise yüzme havuzları vardır.⁷¹¹ Sümerbank fabrikalarında bulunan havuzların yüzme dışında yangın söndürmek gibi ikinci bir amacı daha vardır. Bu fabrika havuzları, muhtemel bir yangın anında su deposu işlevi de görmüştür. Bu nedenle havuzlar özel bir düzenekle yangın sistemine bağlanmış, itfaiye gerekli suyu bu havuzlardan sağlayabilmiştir.⁷¹²

1950’lerden itibaren Sümerbank fabrikalarındaki bazı spor sahaları kapatılmış, bazıları da MEB’e devredilmiş olmakla birlikte birçok Sümerbank fabrikasının spor altyapısı, fabrikalar kapanıncaya kadar hizmet vermiştir. Örneğin, 1965 yılında 24 Sümerbank işletmesinde toplam 13 futbol sahası, 11 voleybol sahası, 12 tenis kortu, 3 basketbol sahası, 3 yüzme havuzu, 2 kayıkhanesi vardır.⁷¹³

Tablo 1.27. 1969-1970-1971 Yıllarında 24 Sümerbank İşletmesindeki Spor Sahalarının Sayısı

Spor Tesisleri	1969	1970	1971
Futbol Sahası	14	16	13
Voleybol Sahası	19	15	11
Tenis Kortu	11	11	12
Basketbol Sahası	6	5	3
Yüzme Havuzu	3	3	3
Kayıkhanesi	1	1	-
Pinpon Masası	2	2	1

Kaynak: “Sümerbank’tan Rakamlar”, s.10; Yıldırım, “Sümerbank’taki İşçi-İşveren Münasebetleri İle İşçi Sorunları ve Sümerbank’ın Bu Konudaki Sosyal Politikası”, s. 40.

⁷¹⁰ Toros, a.g.e., s.72.

⁷¹¹ Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı, s.108; 146, Toros, a.g.e., s.72.

⁷¹² Eren, a.g.t., s.421.

⁷¹³ Katlan, a.g.m., s.30.

Tablo 1.28. 1972 Yılında 24 Sümerbank İşletmesi İçinde Spor Sahasına Sahip Olanlar

Fabrikalar	Futbol Sahası	Voleybol Sahası	Tenis Kortu	Basketbol Sahası	Yüzme Havuzu (m ²)	Masa Tenisi
Diyarbakır		1				
Bursa	1		1			
Hereke	1		1			
Kayseri	1	1	1	1	1000	
Erzincan	1	1	1			
Bakırköy	1				-	
Ereğli	1	1	1			
Malatya	1				1250	
Nazilli	1	1	1			
Denizli	1					
İzmir	1	1	1			
Adana Çırçır		1	2			
Taşköprü	1	1				
Gemlik		1	1			
Sivas	1	1	1	1	510	
Filyos	1	1	1	1		1
Toplam	13	11	12	3	3	1

Kaynak: Yıldırım, a.g.m., s.40, Tablo 2.

Tabloya bakıldığında 1972’de spor altyapısında sahip Sümerbank işletmelerinin genel olarak futbol, voleybol ve tenis sahalarına sahip olduğu, sadece 3 fabrikada basketbol sahası ve yüzme havuzu bulunduğu görülmektedir. 1970’lerin başında spor altyapısı en iyi durumdaki Sümerbank fabrikaları birer futbol, voleybol, basketbol sahası, bir tenis kortu ve bir yüzme havuzuna sahip Kayseri, Sivas ve Filyos fabrikalarıdır. Bunları bir futbol, bir voleybol sahası ve bir tenis kortuna sahip Erzincan, Ereğli, Nazilli ve İzmir fabrikaları takip etmiştir. Sümerbank fabrikalarındaki spor altyapısı bakımından en dikkat çekici durum, spor altyapısına sahip fabrikaların çoğunun tenis kortuna sahip olmasıdır. 1972’de Sümerbank’ın Bursa, Hereke, Kayseri, Erzincan, Ereğli, Nazilli, İzmir, Adana, Gemlik ve Sivas fabrikalarında tensis kortları vardır.

1976 tarihli *Sümerbank Personel Rehberi*’nde “*Spor Tesisleri*” başlığı altında şöyle denilmiştir:

“Bazı iş yerlerimizde iş gücünün zindeliğinin sağlanması amacıyla spor tesisleri kurulmuş bulunmaktadır. Futbol, voleybol, basketbol sahaları, tenis kortları ve yüzme havuzları personelin ve aile fertlerinin istifade ettiği tesislerdir.”⁷¹⁴

Sümerbank fabrikalarındaki spor altyapısının öncelikli amacı, burada da belirtildiği gibi “iş gücünün zindeliğinin sağlanması”dır. Ancak Sümerbank, bu temel amacın çok ötesine geçerek fabrikalarda spor kulüpleri kurmuş, fabrika takımlarıyla yerel liglere katılmış, başarılı sporcular yetiştirmiştir.

Sümerbank fabrikalarının sosyal harcamaları içinde spor harcamaları önemli bir yer tutmuştur. BUMH Sümerbank Raporlarında fabrikaların harcamaları arasında “spor masrafı” kalemiyle fabrikaların spor harcamalarına da yer verilmiştir. Örneğin, Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’nde 1946 yılında 2.332,43 TL, 1947 yılında 1.947,47 TL “spor masrafı” yapılmıştır.⁷¹⁵ Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları’nda 1946 yılında işçilerin “spor masrafı” 5.000 TL’dir. Bu miktar, işçi başı yıllık ortalama 0.10 TL’ye karşılık gelmektedir.⁷¹⁶ 1947 yılında tüm Sümerbank kuruluşlarında işçi başı aylık “spor masrafı” (sahalar hariç) yıllık ortalama 0.18 TL’dir.⁷¹⁷

Tablo 1.29. 1947 Yılında Sümerbank Fabrikalarında İşçi Başı Aylık Spor Harcama Oranları

İplik Dokuma	Selüloz	Demir Çelik	Çimento	Deri Kundura	Keramik	Toplam
0,12	0,24	0,12	0,47	0,15	-	0,18

Kaynak: BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.36

1947’de Sümerbank fabrikalarında aylık toplam ortalama işçi tedavi masrafları için 0,57 TL, hasta kaza ücreti için 0,43 TL, izinli işçi ücreti için 1.17 TL, okul ve kurslar için 0,79 TL, işçi sigortaları için 3, 60 TL harcama yapılmıştır. Bu oranlar içinde spor harcaması 0,18 TL’dir.⁷¹⁸

1947 yılında Sümerbank fabrikalarında spora ve spor sahalarına toplam 365.118 TL harcanmıştır.⁷¹⁹

⁷¹⁴ Sümerbank Personel Rehberi, s. 88.

⁷¹⁵ BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.19.

⁷¹⁶ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.15.

⁷¹⁷ BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.36.

⁷¹⁸ A.g.e., s.36.

⁷¹⁹ Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı, s.59.

Tablo 1.30. 1947 Yılı Sümerbank Sosyal Harcamaları

Hasta ve kazalı işçi ücretleri	169,244 TL.
İzinli işçi ücreti	573,061 TL
İşçi tazminatı	113,454 TL
Çocuk, evlenme, doğum, ölüm yardımı	1.348,522 TL
Sosyal kurum ve amaçlara yardım	155,937 TL
Sağlık koruma ve işçi tedavi masrafları	248,833 TL
Kurs ve okul masrafları	192,550 TL
İşçi yiyecek masrafları	3.623,519 TL
İşçi giyecek masrafları	513,548 TL
İşçi sigortaları aidatı	939,701 TL
Spor ve sahalalar	365,118 TL

Kaynak: Sümerbank, Cumhuriyetin 25'nci Yılı, s.59.

Tablodan görüldüğü gibi Sümerbank, 1947 yılı sosyal harcamaları içinde spor ve sahalara yapılan hacama miktarı, aynı yıl hasta ve kazalı işçi ücretleri, işçi tazminatı, sosyal kurum ve amaçlara yardım, sağlık koruma ve işçi tedavi masrafları, kurs ve okul masraflarından daha fazladır. Bu durum Sümerbank'ın fabrikada spora önem verdiğini göstermektedir.

Tablo 1.31. Kayseri Fabrikası'nda 1954 Yılında Bir Yıllık Sosyal Harcamalar (TL)

Hastalık Ücreti	40.497,73
İzinli İşçi Ücreti	207.345,93
İşçi Tazminatı	110.761,71
İşçi Çocuk Zammı	476.390,81
Evlenme Yardımı	39.531,31
Tedavi Masrafları	22.694,30
Okutma Masrafları	12.454,70
Yiyecek Masrafları	306.736,34
Giyecek Masrafları	114.866,28
Spor Masrafları	5.996,43
Sigorta Masrafı	457.403,08
Hizmet Evi ve Payon Masrafları	114.353,92

Kaynak. Toros, Türkiye Sanayi Devlet İşletmeleri, s.140.

Sümerbank'ta "spor masrafları" sonraki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin, 1950 yılında Sümerbank fabrikaları "spor masrafı" 50.658 lira; 1951 yılında ise 40.920 liradır.⁷²⁰ Ancak fabrikaların spor masrafları 1950'lerden itibaren -diğer harcamalara oranla- azalmıştır. Örneğin, en iyi spor altyapısına sahip fabrikalardan Kayseri Fabrikası'nda 1954 yılında tüm sosyal harcamaların içinde en düşük harcama kalemini "spor masrafları" oluşturmuştur.

Sonuç olarak Sümerbank fabrikalarındaki spor altyapısı Türkiye'de farklı spor dallarının tanınmasında, sevilmesinde ve gelişmesinde etkili olmuş, çalışanlara ve halka çok çeşitli sporlarla ilgilenme olanağı sağlamıştır. Ayrıca buralardan çok çeşitli dallarda başarılı sporcular yetişmiştir. Sümerbank fabrikaları Türk sporunun gelişimine katkıda bulunmuştur. Denizi olmayan Kayseri, Malatya, Sivas ve Karabük'te yaşayıp fabrika yüzme havuzlarında yüzme öğrenen insanlar vardır. Anadolu'da gençlerin spora yönelmesinde fabrikaların spor altyapılarının ve fabrika spor kulüplerinin rolü büyüktür. Sümerbank fabrikalarının bünyelerinde futbol, basketbol, voleybol, güreş gibi bilinen sporlar yanında, Türkiye'de çok az bilinen tenis, mini golf gibi sporlara da yer verilmesi bu sporların da Türkiye'de tanınmasını ve sevilmesini sağlamıştır. Spor altyapısına sahip Sümerbank fabrikaları, iyi stadyumları, açık ve kapalı spor sahaları ile uzun yıllar boyunca bulundukları yerlerin en donanımlı spor merkezleri olmuştur.

⁷²⁰ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.59.

İKİNCİ BÖLÜM

SÜMERBANK NAZİLLİ BASMA FABRİKASI'NIN KURULUŞU

1. Sümerbank'ın Dokuma Fabrikaları

20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti, her alanda olduğu gibi dokumacılıkta da dışa bağımlıdır. 1913'te Osmanlı Devleti'ndeki pamuklu dokumanın 1.272 tonu yerli fabrika ürünü, 14.753 tonu el tezgâhları ürünü, 48.303 tonu ise ithal malıdır.⁷²¹

1915 Sanayi Sayımı'na göre Osmanlı'da sanayi kuruluşlarında çalışan toplam 14.060 işçinin % 48,1'i; 1921 Sanayi Sayımı'na göre de toplam 76.216 işçinin % 48,34'ü dokuma sanayide çalışmaktadır. 1915 ve 1921 sanayi sayımlarına göre ülkedeki toplam sanayinin yaklaşık yarısını dokuma sanayi oluşturmaya karşın, 1923'te cumhuriyet ilan edilirken ithal edilen mallar içinde dokuma ürünleri 62,7 milyon lirayla ilk sırada gelmektedir.⁷²²

1923'te Türkiye'deki fabrikaların toplam iş sayısı 64.620, tezgâh sayısı ise sadece 762'dir. Pamuklu dokumaların ipliklerinin % 76'sı, yerli dokumaların ipliklerinin de % 70'i dışarıdan ithal edilmektedir.⁷²³ Türkiye'de 1930'larda pamuklu dokuma ihtiyacı 150 milyon m'dir. Buna karşın yıllık üretim yalnızca 15 milyon m kadardır. Her yıl dışarıdan yaklaşık olarak 135 milyon m pamuklu dokuma ithal edilmektedir.⁷²⁴ 1932'ye gelindiğinde Türkiye'deki toplam pamukla dokuma tüketiminin %57'si, yerli dokumalarda kullanılan pamuklu ipliklerinin % 47'si ithal edilmektedir.⁷²⁵

Cumhurbaşkanı Atatürk'ün, 1930, 1931 yıllarındaki yurt gezisi sırasında tuturduğu notların "Mensucat" başlıklı bölümünde şöyle denilmiştir:

*"Devletin teşebbüs edeceği büyük sanayi işlerinden acele olanı mensucat fabrikalardır.(...)Memleket içindeki dokuyucu tezgâh veya küçük, büyük fabrika sanatlarına lazım olan ipliği yapacak ve büyük kitleyi teşkil eden, ucuz yaşayan halkın kullanacağı birkaç kalem kaba mensucata verecek fabrikaların tesisine başlamak iktisadi vaziyetimizi ferahlandırır."*⁷²⁶

⁷²¹ Çavdar, a.g.e., s.47, 49, 50.

⁷²² Korum, a.g.m., s. 66.

⁷²³ Tekeli ve İlkin, Cumhuriyetin Harcı, s.413.

⁷²⁴ Polatoğlu, a.g.e., s.115.

⁷²⁵ Tekeli ve İlkin, a.g.e., s.413.

⁷²⁶ Tüfekçi, a.g.e, s. 118.

Cumhurbaşkanı Atatürk, 1930, 1931 yıllarındaki yurt gezisinde ülkede dokuma ürünlerine ihtiyaç olduğunu bizzat gözlemlemiş ve ülkede büyük sanayi kurulurken “mensucat fabrikalarına” öncelik verilmesini istemiştir.

1933'te BBYSP'de pamuklu dokuma sanayinin kurulmasına öncelik verilmiştir. 1933'te Sovyet uzmanların hazırladıkları ve BBYSP'nin omurgasını oluşturan, “Türkiye’de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi” başlıklı raporun büyük bölümü pamuk sanayisine ayrılmıştır. Çünkü Türkiye’de 1930’da pamuklu kumaş ihtiyacının %72’si ithalatla sağlanmıştı. Raporda, ülkenin pamuklu kumaş ihtiyacını yerli üretimle karşılamak için “10’ar saatten 2 sefer çalışmak şartıyla cem’an 170.000 işli ve 4.000 dokuma tezgâhlı ve iplik, dokuma ve ıslah şubelerinden mürekkep 3 adet komibana inşa etmek” gerektiği belirtilmiştir. Rapora göre; 1. Ham ve boyanmış kumaşlar için 32.000 iş, 900 tezgâh, 2. Alaca mensucat için 69.000 iş, 1.500 tezgâh, 3. Basma kumaşlar için de 67.000 iş, 1.500 tezgâh kurulması gerektiği belirtilmiştir.⁷²⁷

BBYSP’nin temel dayandığı durumundaki bu sanayi raporunu hazırlayan heyetin başkanı Profesör Orlof, o günlerde şu açıklamayı yapmıştır: “Hükümetçe üç fabrika yapılacaktır. Biri Kayseri, diğeri Nazilli’de olacaktır. Üçüncüsünün nerede olacağı henüz belli değildir. Bu hususta bilâhare karar verilecektir.” Orlof, bu fabrikalarda üç cins pamuklu kumaş üretileceğini de belirtmiştir.⁷²⁸ 1933’te Ekonomi Bakanlığı tarafından yazılan raporların “Mensucat Sanayi” bölümünde ise pamuklu sanayi üretimi için 5 fabrika ile işe başlanacağı, bu 5 fabrikanın 5 yıldan önce tamamlanacağı belirtilmiştir. Bu raporda fabrikaların faaliyete başlayacağı yıllar, tesis sermayeleri, kombinalara gereken pamuk miktarları ayrı ayrı hesaplanmıştır.⁷²⁹

1933’te Sümerbank kurulurken DSO’dan devraldığı dört fabrikadan üçü, (Bakırköy Bez Fabrikası, Defterdar –Feshane- Fabrikası ve Hereke Fabrikası) dokuma fabrikasıdır. Daha sonra Adana Bez Fabrikası da Sümerbank’a devredilmiştir. 1924’te kurulup 1927’de açılan Isparta İplik Fabrikası TAŞ, SKB’den Sümerbank’a geçmiştir. Bunlara ek olarak yine 1924’de kurulup 1927’de açılan Kayseri Bünyan Dokuma Fabrikası da 1934’te Sümerbank’a devredilmiştir.⁷³⁰ Fakat bu birkaç dokuma fabrikasıyla ülkenin dokuma ihtiyacını karşılamak mümkün değildir. Bu nedenle BBYSP kapsamında

⁷²⁷ Tekeli ve İlkin, a.g.e., s.223-224.

⁷²⁸ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, C.2, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1993, s.63.

⁷²⁹ “Raporlar, (İktisat Vekâletince Yazılmıştır), Kısım1, Sınai Tesiaat ve İşletme, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1933”, *Devletçilik İlkesi*, s.24-27.

⁷³⁰ *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, s. 27-30, 113-123, 133; Toprak, *Sümerbank*, s.11-19, 36, 44.46.

Sümerbank'ın yüksek üretim kapasitesine sahip dokuma fabrikaları kurmasına karar verilmiştir.

BBYSP kapsamında kurulması planlanan tüm dokuma fabrikaları belirlenen zamanda kurulmuştur. 1934, 1935, 1936'da temelleri atılan dokuma fabrikaları, bir veya iki yıl içinde bitirilerek işletmeye açılmıştır. Örneğin, Kayseri Pamuklu Fabrikası 15 ayda, Nazilli Basma Fabrikası 25 ayda, Bursa Merinos Yünlü Fabrikası 26 ayda tamamlanarak açılmıştır.⁷³¹ Üstelik kurulan fabrikalar, en iyi kalite üretim yapan dünya ölçeğinde büyük fabrikalardır. Tekeli ve İlkin'in belirttiği gibi devletin kurduğu pamuklu dokuma fabrikaları sadece yerli üretimin payını artıran “*niceliksel bir değişme değil, aynı zamanda niteliksel bir değişme*” yaratmıştır. Çünkü bu devlet fabrikalarında daha büyük numaralı iplikler üretilmiş, daha kaliteli bezler dokunmuş ve basma üretimine geçilmiştir. Yeni ve kaliteli üretime gereken elyafı elde etmek için de devlet eliyle Akala türü pamuk üretimi yaygınlaştırılmıştır.⁷³²

Sümerbank, 1934-1961 arasında ülkenin değişik yerlerinde şu dokuma fabrikalarını kurmuştur.

1. Bakırköy Bez Fabrikası –genişletildi- (1934)
2. Kayseri Bez Fabrikası (1935)
3. Ereğli Bez Fabrikası (1937)
4. Nazilli Bez Fabrikası (1937)
5. Gemlik Suni İpek Fabrikası (1938)
6. Bursa Merinos Fabrikası (1938)
7. Malatya Bez ve İplik Fabrikası (1939)
8. Taşköprü Kendir Sanayi Müessesesi -Kastamonu (1947)
9. Adana Pamuk Satınalma ve Çırçır Fabrikaları Müessesesi, Adana (1949)
10. Denizli Bez Fabrikası (1953)
11. İzmir Basma Sanayi Müessesesi (1954)
12. Halkapınar Dokuma Fabrikası -İzmir (1953, 1955)
13. Erzincan Bez Fabrikası (1954)
14. Diyarbakır Bez Fabrikası (1954)

⁷³¹ Yücebaş, *a.g.m.*, s.7.

⁷³² Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.417.

15. Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayi T.A.Ş. (1954)
16. Kahramanmaraş Pamuklu Fabrikası (1955)
17. Karaman İplik ve Pamuklu Mensucat T.A.Ş. (1955)
18. Eskişehir Basma ve Sanayi Müessesesi (1956)
19. Nevşehir Pamuklu Dokuma Sanayi T.A.Ş.(1957)
20. Adıyaman Pamuklu Dokuma Sanayi T.A.Ş.(1959)
21. Manisa Pamuklu Dokuma Mensucat (1960)
22. Antalya Pamuklu Dokuma Sanayi T.A.Ş. (1961)⁷³³

1938’de Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları AŞ kurulmuştur. Sümerbank’ın elindeki dokuma fabrikaları bu şirkete bağlanmıştır. 4 Temmuz 1938’de bu şirket Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları ve Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları olarak iki ayrı kurum haline getirilmiştir. 1 Ekim 1941’de ise bu iki kurum Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi adı altında yeniden birleştirilmiştir. Böylece Sümerbank, 17’ye ulaşan ana ve yan sanayi işletmeleriyle dokuma alanında Türkiye’nin en büyük sanayi teşebbüsü haline gelmiştir. 1946’da bu işletmenin yerine 12 imalatçı ve 2 ticari işletme kurulmuştur.⁷³⁴

Sümerbank dokuma fabrikalarının temel kuruluş amacı halk için ucuz ve kaliteli yerli kumaş üretmektir. Kurtuluş Savaşı’nda ülkede yeterli dokuma fabrikası ve kumaş yokluğunda orduyu giydirmek büyük bir sorun olmuştu. Bu nedenle Sümerbank dokuma fabrikaları önce halkı ve orduyu giydirmek için kurulmuştur. Ceyhun Atuf Kansu, bu gerçeği şöyle ifade etmiştir:

“(Kurtuluş Savaşı’nda) Türk halk ordusu giysisiyle, çarığından kabalağına, endüstrisiz bir ülkenin yoksulluğuna en açık bir örnekti... Halkın giyeceğini dokumak gerekiyordu. Bebekleri kundak bezine sarmak, köy kadınlarının basmalarını dokumak ve halkı giydirmek... Devrimin yöneldiği halk dokumacılığının en güzel örneğini 1933’te kurulan Sümerbank’ta görüyoruz. Bu banka, Atatürk Cumhuriyeti’nin devletçi, halkçı felsefesiyle kurulmuştur... Anadolu’nun dört bir köşesinde devletçi planın işlettiği Kayseri, Malatya, Nazilli fabrikalarından mekiklerin gürültüsü geldikçe Atatürk’ün içi ısınıyordu. Halk giyinecekti...”⁷³⁵

⁷³³ Toprak, Sümerbank A.Ş., s.87-101; Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, s.19-146.

⁷³⁴ Apak, Aydınelli ve Akın, a.g.e., s.170-174.

⁷³⁵ Ceyhun Atuf Kansu, “Halk Dokumacısı”, Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.5, Kasım 1965, S.53, s.32-33.

Sümerbank dokuma fabrikaları, özellikle II. Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik darboğazda halkın ucuza giyinmesini sağlamıştır. Hükümet, II. Dünya Savaşı'nın başlarında, 1938'de fabrikalardaki kaput bezi satış fiyatlarını % 12 ile % 20 arasında indirmiştir. 1939'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün isteği ile Sümerbank fabrikalarında sadece köylüler için maliyetine satılacak mallar üretilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda Sümerbank, tamamı yerli yapağıdan maliyetine elbiseler, çamaşırlar ve ayakkabılar üretmiştir. Bu ürünleri köylülere ulaştırmak için de Sümerbank Yerli Mallar Pazarları'nda bir köylü bölümü kurularak buralarda sadece köylülere satış yapılmıştır. 1940'larda II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarında, özellikle pamuk ipliği ve giyim eşyası fiyatları yükselince Sümerbank'ın Yerli Mallar Pazarları halka ucuz mal sağlayarak sosyal devlet anlayışına uygun ve halkçı bir işlev görmüştür. “*Milli Korunma Kanunu*”nun uygulanmasına yönelik 30 Ocak 1941 günlü kararla pamuk ipliği üreten tüm fabrikaların ipliklerine el konulmuş ve bu iplikler Yerli Mallar Pazarları eliyle halka dağıtılmıştır. Savaş koşullarında Türkiye’de halka kişi başına yılda 10 m pamuklu dokuma (basma, pazen, kaput bezi, patiska, drill) dağıtılmıştır. Ayrıca savaş koşullarında gelir düzeyleri ve alım güçleri düşen 110 bin memur, 25 bin emekli ve yetime kuponla mal verilmiştir.⁷³⁶

Türkiye’de 1939’da özel kesime ait dokuma fabrikalarda 140.486 iğ, 2.426 tezgâh, buna karşın devlet fabrikalarında 126.042 iğ, 3.091 tezgâh vardır. 1939 itibariyle Türkiye, pamuklu dokuma tüketiminin % 75’ini, pamuklu iplik kullanımının % 70’ini yerli üretimle karşılamaktadır.⁷³⁷ Türkiye’de dokuma sanayinin gelişiminde Sümerbank her bakımdan öncü durumdadır. 1952’de Sümerbank dokuma fabrikalarının toplam pamuklu iğ sayısı 211.483’e, toplam pamuklu dokuma tezgâhı sayısı 4.091’e çıkmıştır. 1952’de Türkiye’deki toplam pamuklu iğ sayısının 357.924, toplam pamuklu dokuma tezgâhı sayısının ise 6.519 olduğu bilinecek olursa, 1952 itibariyle Türkiye’deki toplam pamuklu iğ ve toplam pamuklu dokuma tezgâhı sayısının % 60’tan fazlasının tek başına Sümerbank’a ait olduğu görülecektir.⁷³⁸ Dolayısıyla 1950’lerde Türkiye’nin toplam pamuklu ve yünlü dokumasının yarısından fazlasını Sümerbank tek başına karşılamıştır. Sonraları dokuma sanayinin,

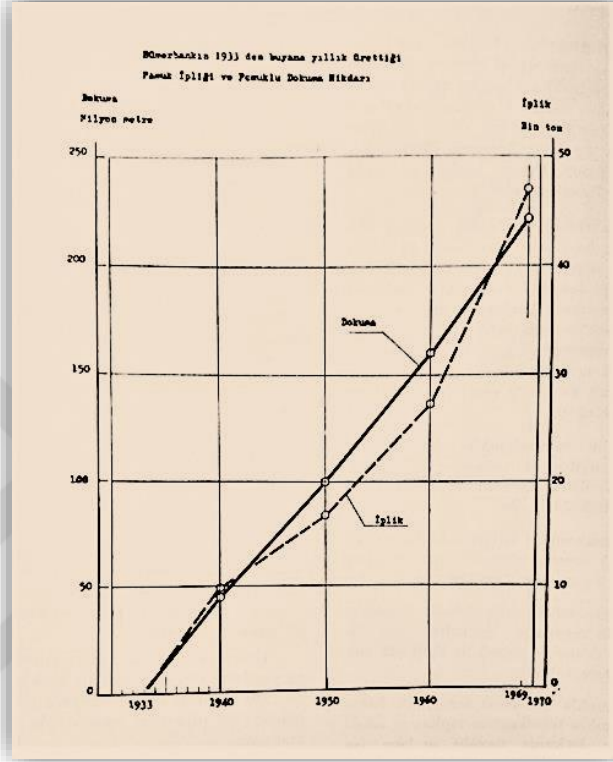
⁷³⁶ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.209-217; Tuna, *a.g.e.*, s.250; Toprak, *a.g.e.*, s.51-58; *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, 1933-1973*, s.5, 225; Tekeli-İlkin, *a.g.e.*, s. 450-455; Muzaffer Batum, “Sümerbank Alım ve Satım Müessesesi”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Ağustos 1976, S.170, s.5.

⁷³⁷ Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.417.

⁷³⁸ Aylin Dilek, *Türkiye’de Özelleştirme ve Özelleştirme Çalışmaları Sonucu Nazilli Sümerbank İşletmesinin Durumu İle Kârlılık ve Verimlilik Analizi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2006, s.64.

özellikle de yünlü dokumanın daha çok özel sektöre devredilmesiyle Sümerbank'ın toplam dokuma üretimindeki oranı yaklaşık % 20'lere gerilemiştir.

Tablo 2.1. 1933-1970 Yılları Arasında Sümerbank Fabrikalarının Ürettiği Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Miktarı.

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.10, Temmuz 1970, S.97, s.48.

Sümerbank, 50. kuruluş yılı olan 1983 yılında pamuklu sanayide 17 müessese ve 3 iştirake, yünlü sanayide 6 müessese ve 1 işletmeye sahiptir.⁷³⁹ 1983 yılında Sümerbank'ın ülke genelinde toplam 20 pamuklu fabrikası vardır. Bunlar: Adana Pamuklu, Adana Çırçır, Adıyaman, Antalya, Bakırköy, Bergama, Denizli, Ereğli, Erzincan, Eskişehir, İzmir, Karaman, Kayseri, Malatya, Manisa, K. Maraş, Nazilli, Nevşehir, Diyarbakır ve Taşköprü fabrikalarıdır. 1983 yılında Sümerbank, pamuklu sanayi kolunda toplam 559.656 iğ ve 8.238 tezgâhla üretim yapmaktadır. 1983'te Türkiye'deki pamuk ipliğinin % 17,8'ini, ham dokumanın % 18,3'ünü Sümerbank üretmiştir. 1983 itibariyle Sümerbank yünlü dokumada da Defterdar, Hereke, Bünyan, Diyarbakır Halı ve Yünlü ile Isparta Halıcılık

⁷³⁹ "Sümerbank 50 Yaşında", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.13-14.

müesseselerine sahiptir. 1983'te Türkiye'nin ynl üretiminin % 20'sini Sümerbank karşılamıştır.⁷⁴⁰

Sümerbank dokuma fabrikaları 1950'lerde ihracata da başlamıştır. Sümerbank ilk kez 1957'de Batı Almanya ve ABD'ye toplam 266,58 m²lik halı ihraç etmiştir. Sümerbank daha sonra pamuk ipliği, ham bez, pamuk dokumalar, hazır yatak carşafları, hazır giyim gibi dokuma ürünleri ve ayakkabı ihraç etmeye başlamıştır.⁷⁴¹ 1967'de sadece Almanya, ABD ve İngiltere'ye ihracat yapan Sümerbank, 1970'e gelindiğinde bu ülkelere ek olarak Fransa İtalya, Belçika, Hollanda, Danimarka, İsviçre, Avusturya, Yunanistan, Japonya, Lübnan, İsrail, Ürdün, Tunus ve Avustralya'ya da ihracat yapmaya başlamıştır.⁷⁴² Sanayi Bakanı Selahattin Kılıç, Sümerbank'ın 1970'te ABD, Japonya, İtalya, Yunanistan, Almanya, Fransa, Kanada, İngiltere, İspanya, Yugoslavya, Romanya, Polonya, Bulgaristan, Macaristan, İsviçre, Irak ve Lübnan'ın da içinde bulunduğu birçok yabancı ülkeye 16 milyon m ham bez, 4,5 milyon m basılı bez, 2,3. milyon m hasse, 575 bin m ynl kumaş, 100 bin çift ayakkabı, 9 bin m² halı ve 10 bin ton pamuk ipliği ihraç edeceğini açıklamıştır.⁷⁴³ Sümerbank'ın ihracatı sürekli artmıştır. Örneğin, Sümerbank'ın ihracatı 1977'de 9,4 milyon dolara, 1978'de 12,2 milyon dolara, 1979'da 25,4 milyon dolara ulaşmıştır.⁷⁴⁴

Sümerbank'ın toplam ihracatı içinde en önemli yeri dokuma sanayi oluşturmuştur. Sümerbank'ın en önemli üretim maddeleri pamuk ipliği ve pamuklu dokumadır. 1975 yılında dünya ülkeleri içinde Türkiye, pamuk ipliği üretiminde 310.000 tonla 6.sırada, pamuklu dokumada 275.400 tonla 4.sırada; yn ipliğinde 42.800 tonla 9. sırada, ynl dokumada ise 26.900 tonla 8. sıradadır. 1975 yılında Türkiye, AET lkeleri içinde pamuk ipliği ve pamuklu dokuma üretiminde 1. sırada, ynl dokuma üretiminde 5. sırada, yn ipliğinde ise 6.sıradadır.⁷⁴⁵ Türkiye'de dokuma sanayinin bu gelişiminde Sümerbank'ın katkısı çok büyüktür. Sümerbank, hem kendi işletmelerindeki üretimle, hem de özel sektöre verdiği destekle Türk dokuma sanayinin dünyada söz sahibi olmasında büyük bir etkiye sahiptir.

⁷⁴⁰ Yorulmaz, "Sümerbank'ın Türk Sanayiindeki Yeri", s.36-37.

⁷⁴¹ A.g.m., s.40.

⁷⁴² etinoğlu, a.g.m., s.33.

⁷⁴³ "Sanayi Bakanı Sayın Selahattin Kılıç'ın Bankamızın İhracatı İle İlgili Beyanatı", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.0, Temmuz 1970, s.34.

⁷⁴⁴ "Atatürk'n Kurduğu Sümerbank", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, S.211, 1981, s.22.

⁷⁴⁵ "Tekstil Sanayinde Dünya ve AET Durumu", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.16, Temmuz 1977, S.181, s.28-29.

Sümerbank'ın BBYSP kapsamında kurduğu ilk 6 dokuma fabrikasından biri de Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'dır.

2. Nazilli: Coğrafyası, Tarihi ve Diğer Özellikleri

Büyük Menderes Havzası'nın Ege Denizi'ne uzandığı sahada bulunan Aydın ilinin 12 ilçesinden (Merkez, Bozdoğan, Çine, Germencik, Karacasu, Koçarlı, Kuşadası, Kuyucak, Söke, Sultanhisar, Yenipazar) biri de Nazilli'dir. 1831'de Aydın'a bağlı bir ilçe haline gelen Nazilli'nin yüzölçümü 664 km², yüksekliği 85,7 m dir.⁷⁴⁶

Ege Bölgesi'nde bulunan Nazilli, Büyük Menderes'in suladığı verimli bir ovada kurulmuştur. Bu ova, kuzeybatıdan güneye doğru uzanan yüksek dağlarla çevrilmiştir. Bu nedenle Nazilli, şiddetli rüzgârlara kapalıdır. Şehrin güneyinden Büyük Menderes Irmağı, doğusundan Dereköy Çayı, batısından ise Gereniz Çayı akmaktadır. Ayrıca Muğla'dan gelen ve Atça yakınlarında Menderes'e karışan Akçay önemli akarsulardan biridir. Nazilli'nin yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlıdır. Yazları gece gündüz sıcaklık farkları çok azdır. Nazilli Ovası'nın değişik yerlerinde irili ufaklı bataklıklar vardı. Bir zamanlar Menderes'in taşmasıyla dolan bu bataklıklar hastalık (sıtma) kaynağıydı. Nazilli'nin, dördüncü jeolojik dönemden kalan birikintili toprakları çok verimlidir. Kentte, bol su kaynakları ve elverişli iklim sayesinde incir ve pamuk başta olmak üzere her çeşit ürün bolca yetişmektedir. Nazilli'de kömür, zımpara ve kükürt madenleri vardır. Doğu-batı yollarının geçiş güzergâhındaki Nazilli, yüzyıllar boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur.⁷⁴⁷

Nazilli çok köklü bir tarihe sahiptir. Nazilli'deki ilk önemli yerleşim M.Ö. 1200'lerde Lidyalılar döneminde kurulmuş olan Mastaura (Mastavra)'dır. Antik Çağ'da Ege ve Ön Asya arasındaki ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunan Mastavra, ekonomik olarak gelişmiştir. M.Ö. 546'da Pers saldırıları sonucunda Lidyalılar yıkılınca Nazilli ve civarı Pers egemenliğine girmiştir. Daha sonra Büyük İskender, M.Ö. 333'teki Asya Seferi sırasında bölgeyi ele geçirmiştir. İskender İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra bölge önce Hellen krallıklarından Selefkosların, sonra da Roma İmparatorluğu'nun kontrolüne girmiştir. Roma'nın 395'te ikiye ayrılmasından sonra bölge Doğu Roma

⁷⁴⁶ 1967 *Aydın İl Yıllığı*, Ticaret Matbaacılık T.A.Ş. İzmir, s.35-36, 45.

⁷⁴⁷ Müşerref Adalı ve Nihal Kulaksızoğlu, *Nazilli Çevre İncelemesi*, Dilek Matbaa ve Kitabevi, Nazilli, 1965, s.5-8; Gani Dikmen, *Nazilli, Tarih ve Coğrafyası, Dünkü ve Bugünkü Nazilli*, 1952, s.7-16.

(Bizans) İmparatorluğu'nun elinde kalmıştır. 1176'dan itibaren, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde bölgeye çeşitli Oğuz boyları yerleşmiştir. Nazilli ve civarındaki Yazır, Eymür gibi köy adları Oğuz boylarından kalmadır. Anadolu Selçuklularından sonra bölge önce Menteşe Beyliği'nin, sonra Aydınogulları Beyliği'nin eline geçmiştir. Nazilli, 1390'da Yıldırım Bayezit'in Aydınogulları Beyliği'ni ortadan kaldırmasıyla 1402'ye kadar Osmanlı Devleti'nin elinde kalmıştır. 1402'de Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki Ankara Savaşı sonrasında Anadolu Beylikleri yeniden kurulunca Nazilli de yeniden Aydınogulları'nın eline geçmiştir. 1426'da II. Murat, Aydınogullarına son verince Nazilli tekrar Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmiştir. Nazilli adı konusunda çeşitli söylentiler vardır. Nazilli'nin ilk adı Pazarköy'dür. Yunan Tarihçi Strabon'a göre Büyük Menderes Irmağı'nın sağ yanında Batı Anadolu'dan gelen göçmenlerin kurduğu "Nozi" diye adlandırılan bir yer vardır. Nazilli adınının bu "Nozi"den geldiğini iddia edenler vardır. Ünlü gezgin Evilya Çelebi'ye göre ise Nazilli'nin havasının, suyunun güzel olması ve bölgedeki çocukların "nazlı" diye sevilmesi nedeniyle bu şehre "Nazlı" denilmiştir. 1512, 1529 ve 1573 yılları tahrir kayıtlarında da "Nazlı" adı görülmektedir. 19. yüzyılda Anadolu'yu gezen Fransız Akademisi üyelerinden Şarl Teksiye de *Küçük Asya Tarihi* adlı eserinde Nazilli'den "Nazlu" diye söz etmiştir. Önceleri Kestel'e bağlı bir yerleşim birimi olarak geçen Nazilli daha sonra kaza haline gelmiştir.⁷⁴⁸

Osmanlı döneminde Nazilli nüfusunun büyük çoğunluğunu yerli Müslümanlar oluşturmakla birlikte kentte belirli sayıda yabancı ve gayrimüslim de yaşamıştır. Örneğin, 1886 tarihli Aydın Salnamesi'ne göre Nazilli Kazası'nda kadın (inas), erkek (zükür) yabancı (Yahudi, Ermeni, Rum, Müslüman) sayısı 554 kişidir. Bunların 285'i Müslüman yabancılarıdır. Nazilli Kazası'nda kadın, erkek yerli nüfus (Yahudi, Ermeni, Rum, Müslüman) sayısı ise toplam 54.839 kişidir. Bu nüfusun da 53.069'u Müslümandır.⁷⁴⁹

Cumhuriyet öncesinde pek çok Anadolu kenti gibi Nazilli de eğitim-öğretim çok gelişmemiştir. 1880 Salnamesi'ne göre Nazilli'de 1 rüştiye ve 1 iptidai mektebi vardır. Nazilli'de 20. yüzyılın başlarında bazı yeni okullar açılmıştır. Örneğin, 1901'de Nazilli'de 25 öğrencili 1 çırak mektebi açılmıştır. 1905'te Yukarı Nazilli'de 56 öğrencili 1 inas iptida (kız ilkolulu) açılmıştır. Aşağı Nazilli'de 1 rüştiye ve 1 iptidai, Yukarı Nazilli'de de zükür

⁷⁴⁸ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, Karınca Matbaacılık, İzmir, s.66-68; Dikmen, *a.g.e.* s. 61-65, 68, 77; Yasin Akmeşe, "XV ve XVII. Yüzyıllarda Kestel (Nazilli) Kazasının Mahalle ve Köylerinin Demografisine Bakış", *Kurtuluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, Ed. Sedat Akkurnaz, Tuncay Ercan Sepetçioğlu ve Arzu Özver, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022, s.112.

⁷⁴⁹ Yavuz Akbaş, *Salnamelerde Nazilli Kazası*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, s.57-58.

(erkek) ve inas (kız) 2 iptadi mektebi vardır. Daha sonraları Yukarı Nazilli’de 1 rüştiye mektebi daha açılmıştır. Ayrıca Nazilli’ye bağlı yerlerde de bazı okullar (iptidai ve rüştiyeler) açılmaya başlanmıştır. Osmanlı döneminde Nazilli’de mekteplerin azlığına karşın medreselerin sayısı oldukça fazladır. Örneğin, 1898’de Nazilli’de toplam 24 medrese faaliyettedir.⁷⁵⁰ 1913,1914 yıllarında Nazilli’de Türklere ait 2 ortaokul (rüştiye) ve 2 ilkokul (iptidaiyye) vardır. Kentte, Ermeni ve Rumlara ait -biri kız diğeri erkek olmak üzere- 2’şer ilkokul ve Yahudilere ait de 1 ilkokul vardır.⁷⁵¹ Cumhuriyet öncesinde tüm Anadolu’da olduğu gibi Nazilli’de de halkın büyük bir bölümü okuma-yazma bilmemektedir.

Nazilli’de ekonomin temeli tarıma dayalıdır. İlçede, geniş ve verimli tarım arazileri, uygun iklim koşulları, sulama olanakları ve Cumhuriyet döneminde gelen modern tarım araç gereçleri ve modern tarım teknikleri sayesinde tarım gelişmiş, tarımsal üretim artmıştır. Nazilli’de tarımsal ürün çeşitliliği çok fazladır. İncir, kestane, üzüm, zeytin ve zeytinyağı, nar, ceviz, elma, portakal, buğday, arpa, mısır, susam ve pamuk üretimi çok yaygındır. Nazilli’de nüfusun yaklaşık % 70’i tarımla uğramaktadır.

Nazilli, tarih boyunca aynı zamanda bir ticaret kenti durumundadır. Bir Selçuklu ve Osmanlı geleneğine göre ‘Cuma Yeri’, ”Pazar Yeri” olarak kurulan Nazilli’de –kentin konumunun ve ulaşım olanaklarının da etkisiyle- ticaret çok gelişmiştir. Türkiye’nin ilk kooperatiflerinden biri Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi, Aydın ve Nazilli çiftçilerinin girişimleriyle 1914’te burada kurulmuştur.⁷⁵² Bu kooperatifi finanse etmek için 1914’te Milli Aydın Bankası kurulmuştur. Cumhuriyet’in ilk ticaret odalarından biri 1924’te kurulan Nazilli Ticaret Odası’dır.⁷⁵³

Osmanlı’nın son döneminde kentte sanayi iyi durumda değildir. Burada çoğu yabancılara ait birkaç küçük işletme vardır. Örneğin, 1891 Aydın Salnamesi’ne göre Nazilli’de toplam 4 fabrika vardır. Bunlar; Nazilli merkezde Con Forbes’in buharla çalışan 1 meyan balı fabrikası, Nazilli merkezde Hacı Şeyhzade Hacı Ahmet Efendi’nin 1 pamuk ve un fabrikası, Nazilli Yenipazar’da Danek’in buharlı 1 un fabrikası ile Nazilli Atça’da İstavrakı Lazopulo’nun 1 buharlı pamuk fabrikasıdır. Nazilli’de bu 4 fabrikanın yanında bazı değirmenler ve zeytin işleme atölyeleri vardır.⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ A.g.e., s.11, 13-15.

⁷⁵¹ Arslan Buğdaycı, *Dünden Bugüne Nazilli*, Eğitim Yayınları A.Ş., İstanbul, 2001, s.56; Arslan Buğdaycı, *Milli Mücadele’de Nazilli 1919-1922*, Karacasu Matbaası, Nazilli, 1996, s.17,18.

⁷⁵² *Nazilli, Dün, Bugün, Yarın*, Nazilli Belediyesi, 1987, s.19-20.

⁷⁵³ *1967 Aydın İl Yıllığı*, s.252, 259-260.

⁷⁵⁴ Akbaş, **a.g.e.**, s.8,10-11, 93; Buğdaycı, *Dünden Bugüne Nazilli*, s.46.

1928’de Nazilli’de 2 pamuk fabrikası,⁷⁵⁵ 2 şeker fabrikası, 2 zeytinyağı fabrikası, 1 de sabun imalathanesi faaliyettedir.⁷⁵⁶ Pamuk yetiştirmeye uygun iklim ve coğrafyası, Menderes Ovası’nın verimli toprakları, ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunması, Nazilli’de pamuk yetiştiriciliğinin ve pamuk ticaretinin gelişmesini sağlamıştır. Ancak 1937’de Nazilli Basma Fabrikası kuruluncaya kadar Nazilli’de sadece 2 küçük pamuk fabrikasının kurulabilmiş olması, Nazilli’nin, kendi ürettiği pamuktan çok fazla yararlanamadığını göstermektedir.

Nazilli, tarihinin en zor dönemlerini 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yaşamıştır. Kent bu süreçte depremler, yangınlar, düşman işgali ve hastalıklarla sarsılmıştır. 1919 depreminde Nazilli’de birçok ev, işyeri ve cami yıkılmıştır. Nazilli yangınlardan da çok çekmiştir. Önce 1854’te Yukarı Nazilli, sonra 1863’te Nazilli’nin tamamı yanmıştır. 1922’de de Yukarı Nazilli tümüyle Aşağı Nazilli kısmen işgalcilerce yakılmıştır.⁷⁵⁷ 1919-1922 arasında Nazilli halkı bir taraftan işgalle, diğer taraftan sıtmayla mücadele etmiştir. Menderes taşkınlarının yarattığı bataklıklarda çoğalan sivrisineklerin yaydığı sıtma nedeniyle yüzlerce aile, binlerce insan hastalanmıştır.⁷⁵⁸

3. İlk Basma Fabrikasının Nazilli’de Kurulma Nedenleri

Sümerbank, BBYSP kapsamındaki ilk basma fabrikasını Nazilli’de kurmuştur. Fabrika yeri olarak Nazilli’nin seçilmesinin belli başlı nedenleri şunlardır.

3.1. Kurtuluş Savaşı ve Celal Bayar Etkisi

Aydın ve Nazilli, Kurtuluş Savaşı’nın ilk milli direniş merkezlerinden biridir. 15 Mayıs 1919’da İzmir’i işgal eden, 27 Mayıs 1919’da Aydın’a giren Yunan orduları, 3 Haziran 1919’da Nazilli’yi işgal etmiştir. Yörük Ali Efe ve arkadaşlarının 15-16 Haziran 1919’daki Malkaç (Malgaç) Baskını ile Yunanlara ilk darbeyi vurup Nazilli’ye yönelmeleri üzerine Yunanlar, 20 Haziran 1919’da Nazilli’yi boşaltmış, ancak çekilirken şehri

⁷⁵⁵Nazilli’de İstasyon Caddesi’ndeki bu pamuk fabrikalardan biri Amasyazade Ali Nihad ve biraderi Mustafa’ya, diğeri ise Ömer Lütfi’ye aittir. (Akbaş, a.g.e., s.262.)

⁷⁵⁶ Akbaş, a.g.e., s.8,10.

⁷⁵⁷ Nazilli, *Dün Bugün Yarın*, s.15-17.

⁷⁵⁸ Halil Volkan Arıkan vd.,“Bir Şehrin Yeniden Doğuşu-Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası ve Bu Fabrikanın Nazilli’deki Etiketleri”, *Liseli Gençlerin Gözüyle Cumhuriyetimiz, Yerel Tarih Yarışması, Ulusal ve Özel Jüri Ödülü Alan Çalışmalar 1998*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul,1999, s.159.

yağmamıştır.⁷⁵⁹ Osmanlı Genelkurmayı'nın, 21 Haziran 1919 tarihli bir resmi raporuna göre, 18 Haziran 1919 gününe kadar Batı Anadolu'daki milli direnişin önemli bir bölümü Aydın ve civarında gerçekleşmiştir. Rapora göre Aydın'ın 30 km doğusundaki Sultanhisar yakınlarında Malkaç (Malgaç) Köprüsü'ndeki Yunan kuvvetleri, milli kuvvetlerin baskınına uğramış, Malkaç ile Atça arasındaki demir yolu köprülerinden biri bombalarla tahrip edilmiş, Atça taraflarında Yunan müfrezelerine baskınlar yapılmış ve buradaki Yunanlar kaçmak zorunda kalmıştır. Raporda “*Aydın vilayeti halkının işgali kabul etmeyerek silahla mukabele ettikleri*” belirtilmiştir.⁷⁶⁰

Bölgedeki yurtseverler, 6-9 Ağustos 1919'da Birinci Nazilli Kongresi'ni, 19-23 Eylül 1919'da İkinci Nazilli Kongresi'ni, 6 Ekim 1919'da da Üçüncü Nazilli Kongresi'ni toplayarak milli direniş yolunda önemli kararlar almıştır. İkinci Nazilli Kongresi kararları doğrultusunda 49 kişiden oluşan “Nazilli Heyet-i Merkeziyesi” kurulmuştur.⁷⁶¹ Demirci Mehmet Efe, Umum Kuvayı Milliye Kumandı olmuştur. Bu sırada Atatürk, bölgedeki milli direnişin örgütlenmesi için Albay Refet Bey'i Nazilli'ye göndermiştir. Yunanlar, 27 Haziran 1920'de yeniden Nazilli'ye girmiştir. Bölgedeki milli kuvvetler Yunan işgaline karşı direnmeye çalışsa da Nazilli 1 Temmuz 1920'de bir kere daha Yunan işgaline uğramış ve 27 ay işgal altında kalmıştır. 30 Ağustos 1922'deki Başkomutan Meydan Muharebesi sonrası Türk ordularının önünden kaçan Yunan orduları, 5 Eylül 1922'de Nazilli'yi boşaltmıştır. Yunan orduları çekilirken Nazilli'yi ateşe vermiş, Yukarı Nazilli'nin büyük bir bölümü yanmıştır.⁷⁶²

Kurtuluş Savaşı yıllarında Nazilli'de milli direnişe katılanlardan biri de Celal Bayar'dır. İşgaller başladığında İzmir'de bulunan Celal Bayar, bölgedeki direnişe katılmak için kılık değiştirip “Galip Hoca” takma adıyla İzmir'den Nazilli'ye gitmiştir.⁷⁶³ Atatürk, Nutuk'ta Celal Bayar'ın bu özverisinden övgüyle söz etmiştir:

“Aydın bölgesinde, düşmanın İzmir'e girişinden sonra asker ve halktan kimi yurtseverler Yunanlara karşı çıkıyor; halkı yüreklendirmek ve silahlı ulusal örgütler

⁷⁵⁹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.7-8.

⁷⁶⁰ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Y.2, Aralık 1953, S.6, Vesika no: 119.

⁷⁶¹ Nazilli Kongreleri hakkında bkz. Günver Güneş ve Müslime Güneş, “Heyet-i Milliye'den Heyet-i Merkeziye'ye Sivil Temelli Direniş; Nazilli Kongreleri”, *Belgi Dergisi*, C.2, S.18, Yaz 2019/II, s.1255-1280.

⁷⁶² Buğdaycı, *Milli Mücadele'de Nazilli 1919-1922*, s.45- 62, 89-94,103- 125, 151; Dikmen, *a.g.e.*, s.121-127; *Nazilli, Dün Bugün Yarın*, s.21-22; *1967 Aydın İl Yıllığı*, s.110-115.

⁷⁶³ Dikmen, *a.g.e.*, s.123-125; Buğdaycı, *a.g.e.*, s.76-84.

*kurmak için çalışıyorlardı. Bu arada ad ve kılık değiştirerek İzmir'den o bölgeye gitmiş olan Celal Bey'in (İzmir Milletvekili Celal Bey) çaba ve özverisi anılmaya değer.”*⁷⁶⁴

O sırada Nazilli ve çevresindeki milli kuvvetlerin başında 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey, Demirci Mehmet Efe ve Yörük Ali Efe vardır. Celal Bayar, bir süre Demirci Mehmet Efe'yle birlikte çalışmıştır. Ancak bir ara Celal Bayar'ın hayatı tehlikeye girmiştir.⁷⁶⁵ Demirci Mehmet Efe, “Galip Hoca”nın gerçek kimliğini öğrendiğinde, İttihat ve Terakki'nin aranmakta olan bu “mesul kâtibinin” bir casus olabileceğinden kuşkulanarak onu tutuklamıştır. Celal Bayar, Nazilli ileri gelenlerinin araya girmesiyle kurtulmuştur.⁷⁶⁶

Celal Bayar işgal günlerinde Batı Anadolu'daki Yunan vahşetine tanık olmuş, bölge insanının çektiği sıkıntıları ve acıları yakından görmüştür. Bayar, İzmir'in işgalinin birinci yıl dönümünde, 15 Mayıs 1920'de, TBMM'de yaptığı konuşmada, İzmir ve Aydın'daki işgal karanlığını anlatmıştır. Yunan ordusunun İzmir'de İslamın kasalarını kıldığını, paralarını çaldığını, kadınlarımızın namusunu berbat ettiğini, din adamlarının sarıklarını boyunlarına takarak kordon üzerinde sürüklediğini anlatmıştır.⁷⁶⁷ Bayar, İzmir'den Aydın'a geçtiğinde karşılaştığı korkunç manzarayı şöyle tasvir etmiştir:

*“Bilhassa efendiler, Aydın bedbaht bir memleket, tam manasıyla bedbaht bir şehir itlak olunabilir. Dörtte üçü Yunanlar tarafından yakılan Aydın'a girdiğim zaman feci bir manzaranın müvacehesinde bulundum. Kömür gibi genç bir insan cesedi yolun üzerine yatırılmış ve yanında iki kadın bulunuyor ve ağlıyorlardı. Yanlarına sokuldum. ‘Valide nedir?’ dedim. ‘Evladım, burada yatan benim kızımdır. Bunun, düşman evvela namusunu berbat etti. Kolundan tutup alevler içine attı. Şu yanan evimizin içinden çıkardık’ dedi. İşte efendiler, bu bir misal değildir. Bunun pek çok numunesi vardır.(...) Ya bizzat Aydınlı arkadaşlarımı işhad ederim. Minarede müezzinler Ezanı Muhammed'i okur, Cenabı Hakk'ın tam azametini ilan ederken düşman kurşunu yediler.”*⁷⁶⁸

⁷⁶⁴ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk*, C.II, 3. Baskı, ADTYK TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.607.

⁷⁶⁵ Rahmi Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, AKDYYK TTK Yayınları, Ankara, 1990, s.109-110.

⁷⁶⁶ Hulusi Doğan, *Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne*, “Atatürk'ün Nazilli'ye Gelişi ve Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın Açılışının 70. Yılı Anısına (1937-2007)”, Detay Yayıncılık, Ankara, 2007, s.11.

⁷⁶⁷ Celal Bayar Diyor ki, 1920-1950, Haz. Nazmi Sevgin, Tan Matbaası, İstanbul, 1951, s.16-17.

⁷⁶⁸ A.g.e., s.17.

Kurtuluş Savaşı'nda tüm Batı Anadolu'da özellikle Aydın ve Nazilli civarında sergilenen Yunan vahşeti Celal Bayar'ı çok derinden etkilemiştir.⁷⁶⁹

Nazilli'nin Kurtuluş Savaşı'nın ilk direniş merkezlerinden biri olması, Celal Bayar'ın bölge halkının çektiği büyük acılara tanık olması ve o zor günlerde Nazilli ileri gelenlerince korunup kollanması, 15 yıl kadar sonra, -Celal Bayar'ın Ekonomi Bakanlığı döneminde- Sümerbank'ın dokuma fabrikalarından birinin Nazilli'de kurulmasında etkili olmuştur. Nazilli'de dolaşan bir söylentiye göre BBYSP kapsamındaki dokuma fabrikalarından birinin Nazilli'de kurulmasında Celal Bayar'ın rolü büyüktür.⁷⁷⁰

Celal Bayar, Türkiye'de devletçi sanayileşmeye karar verildiğinde fabrikalardan birinin Nazilli'de kurulmasını düşünmüş, bu düşüncesini ilk kez 1930'da Nazilli halkıyla paylaşmıştır. Bayar, 23 Ağustos 1935'te, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın temel atma töreninde yaptığı konuşmada, 1930'da Nazilli'ye geldiğinde burada bir fabrika kurmaktan söz ettiğini hatırlatmıştır.⁷⁷¹ Bayar'ın bu ve benzeri açıklamaları nedeniyle gazeteler daha 1932'de, aldıkları bilgiye göre, yeni açılacak iplik ve dokuma fabrikalarından birinin “*Nazilli taraflarında tesis edilmesine ihtimal verilmektedir,*” diye yazmıştır.⁷⁷²

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Kurtuluş Savaşı'nın yıkımını yaşayan tüm Batı Anadolu kentleri gibi Nazilli de perişan durumdadır. 1922'de Yunanlılar geri çekilirken Nazilli'yi ateşe vermiş, Yukarı Nazilli tümüyle Aşağı Nazilli ise kısmen yanmıştır. Her şeyden önce yangın yeri durumundaki Nazilli'nin yeni baştan imar edilmesi gerekmiştir. Bu amaçla 1923'te Nazilli Belediyesi bir imar planı hazırlamıştır. M.M. İmar Heyeti,

⁷⁶⁹ Yunan birlikleri Aydın'ın işgal ettiklerinde katliam yapmışlardı. Balatcık İstasyonu'nda durdurdukları trenden indirdikleri 130 Türk içindeki kadınlara, kocalarının gözü önünde tecavüz ettikten sonra hepsini katletmişlerdi. Yunanlar işgal ettikleri köyleri ateşe verip, ele geçirdikleri Müslümanları kadın, çocuk demeden yakarak öldürüp kuyulara atmışlardı. Ayrıca evlere girerek kadınlara tecavüz edip kocalarını ve çocuklarını katletmişlerdi. Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'in 12 Temmuz 1919 tarihli telgrafına göre Yunanlar, Aydın ve Nazilli'yi işgalleri sırasında 2000'den fazla Müslümanı ve 300-400 Hristiyanı katletmişlerdi. (Salim Gökçen, “Milli Mücadele’de Yunan İşgalinin Genel Karakteri”, *CTAD*, Yıl 12, (Bahar 2016), S.23, s.94-95.)

⁷⁷⁰ Emre Doğan, “Nazilli Basma Fabrikası Yerleşimi: Tarihçe ve Yaşantı”, s.80.

⁷⁷¹ Celal Bayar şöyle demiştir: “*Ben Serbest Fırka vakalarından sonra Nazilli'ye gelmiş idim. O vakit bana mahsulün para etmediğinden bahsettiniz. O vakit liberalizm denen sistem bilinerek bilinmeyerek münakaşa ediliyordu. O zaman size mahsulü dışarıya satmak müşküldür dedim. Fabrika yapmak lüzumunu işaret ettim. ‘Bu fabrikayı kendi vesaitimizle kurabilir misiniz?’ dedim. Bunun cevabı menfi oldu. ‘Memleketin başka yerlerindekiler gelip de sizin ihtiyacınız için bu fabrikayı kurarlar mı?’ dedim. Bittabi bu büsbütün imkânsızdı. Bu büyük işi ancak devlet eline alıp bir gün Nazilli'ye gelir, fabrikayı kurar, pamuklarınızı alır, bunun adına devletçilik derler. Böyle bir devletçiliğin taraftarı mısınız? (Kurbanıyız sesleri!) O vakit bana da aynı şeyi söylemiştiniz. Bu fabrikanın bu kadar yakın bir zamanda kurulacağını tahmin etmemiştim.*” (Toprak, *Sümerbank A.Ş.* s.180.)

⁷⁷² “Yeni Açılacak Fabrikalar”, *Son Posta*, 12 Temmuz 1932, s.1.

Yüksek Mühendis Musa Kazım'a, Yukarı Nazilli'nin imar planını yaptırmıştır. Bu plan, 20.000 liralık kısıtlı bir bütçeyle uygulanmaya çalışılmıştır. 15 yıl sonra, 1937'de de Fenni İnşaat adlı bir kuruluş Aşağı Nazilli'nin imar planını hazırlamıştır. Böylece Nazilli, Cumhuriyet döneminde imar planı yapılan ilk kentlerden biri olmuştur.⁷⁷³ Kurtuluş Savaşı'nda yakılıp yıkılmış Nazilli'yi ayağa kaldıracak en önemli proje ise 1937'de kurulan Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası olacaktır.

Sonuç olarak BBYSP kapsamındaki dokuma fabrikalarından birinin Nazilli'de kurulmasında -diğer temel nedenler yanında- Nazilli'nin Kurtuluş Savaşı'nda işgale karşı güçlü direnişinin, bu sırada çektiği sıkıntıların ve bu sürece tanık olan Celal Bayar'ın da etkili olduğu söylenebilir.

3.2. Demir Yolu ve Pamuk Etkisi

Nazilli'de bir dokuma fabrikası kurulmasının temel nedenlerden biri kentin 19.yüzyılda demir yoluyla tanışmış olmasıdır. Türkiye'deki ilk demir yolunun bu bölgeye yapılmasında buradaki pamuk üretiminin çok belirgin bir etkisi vardır.

Bir İngiliz şirket, 1860 yılında başladığı İzmir-Aydın Demir Yolu inşaatının ana hattını 1866'da bitirmiştir.⁷⁷⁴ Bu hattın Kuyucak'a kadar uzatılmasıyla 1876'da Nazilli demir yoluna kavuşmuştur.⁷⁷⁵ Böylece Nazilli, limanlara ve iç bölgelerle bağlanmıştır. Demir yolu, öncelikle tarımsal iş gücünün ve ürünün taşınmasını kolaylaştırmış, bu durum bölgede pamuk üretiminin artmasını sağlamıştır.

Türkiye'nin ilk demir yolunun 1860'larda bir İngiliz şirket tarafından İzmir-Aydın arasında döşenmesinde, İngiltere'nin pamuk ihtiyacını Büyük Menderes Ovası'ndan karşılama isteği etkili olmuştur. Çünkü 1860'larda Amerikan İç Savaşı, dünya pamuk piyasalarını vurmuştu. Dünyanın en büyük pamuk üreticilerinden Amerika'da, iç savaş nedeniyle pamuk üretimi iyice azalmış, pamuk fiyatları çok yükselmişti. Bu nedenle 1862 yılı başında İngiltere'nin, ABD'den ithal ettiği pamuk oranı % 96 azalmıştı. Bunun üzerine İngiltere'deki pamuklu fabrikaları kapanmaya başlamıştı. 1863 başlarında İngiltere pamuk sanayinin merkezlerinden Lancashire'de pamuklu fabrikalarında çalışan yarım milyondan

⁷⁷³ Nazilli, *Dün Bugün Yarın*, s.16, 17, 22, 23.

⁷⁷⁴ İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları, (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.12-13.

⁷⁷⁵ Nazilli, *Dün Bugün Yarın*, s.18.

fazla insan işsiz kalmıştı.⁷⁷⁶ Bu nedenle İngiltere, ABD'den karşıladığı pamuğu başka ülkelerden karşılamanın yollarını aramıştır. Bu süreçte İngiltere, dünyadaki önemli pamuk üretim alanlarından biri durumundaki Büyük Menderes Ovası'yla ilgilenmeye başlamıştır.⁷⁷⁷ İngiltere, Amerikan İç Savaşı nedeniyle ABD'den sağlayamadığı pamuğu Türkiye'den sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla İngiliz pamuk kapitalistlerinin girişimleri sonunda Osmanlı pamuk yetiştiricilerine özel ayrıcalıklar tanınmış, Türk üreticilere Amerikan pamuk tohumları dağıtılmış ve pamuğun limanlara sevkiyatını kolaylaştırmak için de İzmir-Aydın Demir yolu inşa edilmiştir.⁷⁷⁸

1862'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı topraklarında ne kadar pamuk yetiştirilebileceği konusunda bir rapor hazırlatmıştır. Aynı yıl İngiltere, Türk çiftçilere çok miktarda Amerikan pamuk tohumunu ücretsiz dağıtmıştır.⁷⁷⁹ Osmanlı Devleti de pamuk üretiminin artması için üreticilere teşviklerde bulunmuş ve bazı tedbirler almıştır. Bu kapsamda 1863'te Mısır'dan getirilen pamuk tohumları çiftçilere ücretsiz dağıtılmıştır. Dışarıdan alınan pamuk tohumları ve ziraat makineleri gümrükten muaf tutulmuştur.⁷⁸⁰ Osmanlı Devleti, 1866'da Amerikan pamuk tohumu ekenlere altın ve gümüş madalya verileceğini duyurmuştur. 1866 yılı içinde Anadolu'da çiftçilere 45.000 okka ücretsiz Amerikan pamuk tohumu dağıtılmıştır.⁷⁸¹ Bu çalışmalar sonunda Batı Anadolu'nun pamuk ihracatı 1860'larda 14.300 tona çıkarak üçe katlanmıştır.⁷⁸²

1876'da demir yoluyla tanışan Nazilli Ovası'nda tüm pamuk tarlaları ekilmiştir. Nazilli'de pamuk üretimi dört-beş katına çıkmış, çırçır fabrikaları ve el tezgâhları çoğalmıştır. Özellikle Yukarı Nazilli büyüyüp gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmeye paralel kentte siyasal, ekonomik ve sosyal hareketlilik artmıştır. 1881'de Nazilli Belediyesi kurulmuş, 1844'te Osmanlı Bankası Nazilli Şubesi ve 1889'da Ziraat Bankası Nazilli Şubesi açılmıştır. Burada 1914'te, ilk tarım satış kooperatifi durumundaki Aydın İncir Kooperatifi kurulmuştur.⁷⁸³

⁷⁷⁶ Sven Beckert, *Pamuk İmparatorluğu*, (Çev., Ali Nalbant), Say Yayınları, İstanbul, 2018, s.340.

⁷⁷⁷ Nazilli, *Dün Bugün Yarın*, s.18.

⁷⁷⁸ Beckert, *a.g.e.*, s.353.

⁷⁷⁹ *Ceride-i Havadis*, 21 Şaban 1278 (21 Şubat 1862), 5 Rebiyülahır 1279 (30 Eylül 1862). Aktaran: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s.127-128.

⁷⁸⁰ *Ceride-i Havadis*, 25 Şevval 1279 (18 Nisan 1863), 22 Zilhicce 1279 (29 Mayıs 1863). Aktaran: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.131.

⁷⁸¹ *Takvim-i Ticaret*, 25 Ramazan 1282 (10 Şubat 1866), 10 Sefer 1283 (23 Haziran 1866). Aktaran: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.134-135.

⁷⁸² Beckert, *a.g.e.*, s.353.

⁷⁸³ Nazilli, *Dün Bugün Yarın*, s.17-20.

Sonuç olarak demir yolu ve pamuk, ilk basma fabrikasının Nazilli’de kurulmasının en temel iki nedenidir.

3.3. Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretim Çiftliği Etkisi

Dünyada pamuk ıslahı konusundaki bilimsel çalışmalar 19. yüzyılda başlamıştır.⁷⁸⁴ Türkiye’de bu konudaki ilk çalışmalar Cumhuriyet’in ilk yıllarında başlamıştır. 1925’te Adana Tohum Islah Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun başına Dr. Marküs getirilmiştir. Türkiye’de pamuk ıslahı konusundaki ilk çalışmalar burada yapılmıştır. Pamuk ıslahı konusunda öğrenim görmek üzere Kemal Sezen Mısır’a gönderilmiştir. Ülkemizde yetiştirilen pamuklar dokuma sanayi için çok elverişli olmadığından 1927’den itibaren ABD’den 40 çeşit pamuk tohumu getirilerek burada bazı denemeler yapılmıştır.⁷⁸⁵ Burada görevlendirilen Mr. Clark, 1926’dan itibaren yaptığı çalışmalarla Çukurova için Cleveland (5), Ege Bölgesi için de Akala türü pamuğun uygun olduğuna karar vermiştir. Clark’ın önerisi doğrultusunda çalışmalara başlayan Tarım Bakanlığı, bir “*Pamuk Yetiştirme Planı*” hazırlamıştır. 1934’te uygulanmaya başlanan bu plana göre yurt dışından getirilen iyi cins pamuk tohumları üretim çiftliklerinde çoğaltılarak üreticilere dağıtılmıştır. Bu plan doğrultusunda 1935’ten itibaren bütçeye 3 milyon liralık bir ödenek konulmuş ve bu parayla üretim çiftlikleri kurulmuştur. 27 Ocak 1936’da 2903 sayılı “*Pamuk Islah Kanunu*” çıkarılmıştır. Bu kanuna göre hangi bölgelerde ne tür pamuk ekileceği belirlenmiştir.⁷⁸⁶

Adana’daki ilk çalışmalardan sonra Türkiye’nin en önemli pamuk bölgelerinden biri durumundaki Nazilli’de bir pamuk ıslah istasyonu kurulmasına karar verilmiştir. 1930’ların başlarında ilk hazırlıklar yapılmıştır. 1931 başlarında Nazillililer, bizzat Cumhurbaşkanı Atatürk’ten, Nazilli’de bir pamuk ıslah istasyonu kurulmasını istemiştir.

⁷⁸⁴ İngiltere’nin kontrolündeki Hindistan Sömürge Hükümeti, 1866’da “Merkez İlleri ve Berar İçin Pamuk Komiseri” adlı bir yapı oluşturmuş, 1873’te “Elyaf ve İpek Bürosu”nu kurmuştur. ABD’de 1862’de bir “Tarım Müdürlüğü” kurmuş ve pamuk üzerinde bilimsel çalışmalara başlamıştır. Müdürlük, önce istatistikî bilgiler toplamış, sonra pamuk hastalıklarını incelemiş ve belli çevresel koşullara uyan pamuk türlerini belirlemiştir. Rusya’da 1897’de Orta Asya’da pamuk üretimini geliştirmek için “Tarım ve Devlet Emlakları İdaresi”ni kurmuştur. Mısır’da da “Kraliyet Tarım Kurumu” pamuk araştırmaları yapmıştır. (Beckert, *a.g.e.*, s. 412-413.)

⁷⁸⁵ Necati Turgay, *Türkiye’de Pamuk, Yetiştirilmesi, Endüstrisi, Ticareti, (Cumhuriyet Devrinde)*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1952, s.11; Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.301.

⁷⁸⁶ Saadet Tekin, “Sanayileşmenin İlk Örneklerinden Biri: Nazilli Basma Fabrikası”, *Tarih ve Toplum*, C.39, Şubat, 2003, S.230, s.21-22; Doğan, *Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne*, s. 9; Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.301-302.

Atatürk, 4 Şubat 1931’de Denizli’ye geçerken Nazilli’ye uğramış ve Türk Ocağı’nda Belediye ve CHP heyetlerini, çiftçi, tüccar, öğretmen temsilcileri ile aydınları kabul ederek ülke işleri hakkında konuşmuştur. Bu sırada Nazillililer, yanmış olarak ele geçen kentin canlandırılması için o güne kadar 2-3 milyon liralık inşaat yaptıklarını belirterek pamuk tarımının durumunu anlatmışlar; yapılmakta olan Menderes kanallarının bir an önce tamamlanmasını ve kurulmasına karar verilip arazisi satın alınan pamuk ıslah istasyonunun da bir an önce yapılmasını temenni etmişlerdir.⁷⁸⁷

Nazilli Pamuk İstasyonu’nun temeli 1933’te atılmıştır. O yıl, 2 dönümlük bir deneme tarlası ekilerek işe başlanmıştır. 1934’te ekim alanı 200-300 dönüme çıkarılmıştır.⁷⁸⁸ Birkaç yıllık çalışmadan sonra 1934’te Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği açılmıştır.⁷⁸⁹ Böylece Türkiye’de ilk pamuk tohumu ıslah istasyonu ve üretme çiftliği Nazilli’de kurulmuştur. Kurumun başına ABD’de tarım öğrenimi görmüş olan Celal Ş. İğriboz getirilmiştir.⁷⁹⁰ Celal İğriboz, Ağustos 1935’te pamuk yetiştirme tekniklerini öğrenmek üzere Rusya’ya gönderilmiştir.⁷⁹¹

Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği için 4 Şubat 1934 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle ABD’den çırçır tezgâhı, yedek aksam, çeşitli ziraat aletleri getirilmiş ve iyi cins pamuk tohumu alınmasına karar verilmiştir.⁷⁹² 1934’te ABD’den alınamayan el çırçırı gibi bazı ziraat aletleri de 1935’te İngiltere’den alınmıştır.⁷⁹³ Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği’nde bölgeye uygun olduğu belirlenen Akala pamuğunun üretimine başlanmıştır.⁷⁹⁴ Böylece Türkiye’de Akala türü pamuk ilk kez Nazilli’de üretilmiştir.⁷⁹⁵

Nazilli Pamuk İstasyonu’nda 1936’da 750 dönümü istasyon, 4.500 dönüm ortaklar tarafından ekilmiştir. 1937 yılında istasyonun ekim alanı 1.300 dönüme çıkarılmıştır.

⁷⁸⁷ ATABE, C.25, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.80-81.

⁷⁸⁸ O. Becerik, “Nazilli”, *Aydın*, 22 Mart 1938, s.2.

⁷⁸⁹ *Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüsü Broşürü*, Pamuk Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayını, İzmir, 1990.

⁷⁹⁰ Tekin, *a.g.m.* s. 22; Doğan, *a.g.e.*, s.9; *Nazilli, Dün Bugün Yarın*, s.25.

⁷⁹¹ BCA, 30-18-1-2,57-67-9.

⁷⁹² BCA, 30-18-1-2,42-6-1.

⁷⁹³ BCA, 30-18-1-2,54-32-3; BCA, 30-18-1-2,53-24-15.

⁷⁹⁴ 1938’de Nazilli Pamuk İstasyonu Müdürlüğünü yapan Kemal Sezen, Akala Pamuğu hakkında şu bilgileri vermiştir: “Akala cinsi pamuk evsaf itibariyle çok yüksektir. Telleri 32 milimetredir. Hâsılatı, bu muhitte, dönümde vasatı 160 kilo çekirdekli pamuktur. Randımanı 36’dır. Yani 100 kilo çekirdekli pamuktan 36 kilo mahluç alınır. Telleri mukavimdir. Tellerin uzunluğu yeknesaktır. Bu cins pamuktan 40-50 numara iplik yapılabilir. Yerli cinsten, kiloda aşağı yukarı 10 kuruş fazlası ile satılabilir. Kıymetli bir pamuktur. Yerliye nazaran hem kalite, hem hasılat, hem de fiyat itibariyle çok yüksektir. İnce iplik yapan fabrikaların bütün ihtiyacını temin edebilir.” (Becerik, *a.g.m.*, s.2.)

⁷⁹⁵ *Nazilli, Dün Bugün Yarın*, s.25.

Nazilli, Karacasu ve Bozdoğan ilçelerinde de 70.000 dönüm alan ekilmiştir. 1937’de Akala cinsi pamuğun ekim sahası daha da genişletilerek Aydın, Söke ve Çine kazalarına 50.000, Muğla’ya 3.000, Denizli’ye 4.000, Çorum’a da 3.000 dönümlük has Akala tohumu verilmiştir.⁷⁹⁶

1936’da sadece Nazilli ve civarındaki pamuk üreticilerine 21.000 kg Akala tohumu dağıtılmıştır. Sonraki yıllarda üretim sürekli artmıştır. Burada üretilen tohumlar Aydın, Denizli, Manisa, Balıkesir, Kütahya, Çanakkale, Tekirdağ, Burdur, Isparta, Antalya, Muğla, Adana, Bursa ve Bilecik gibi illere de gönderilmiştir. Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği bu illere 1937’de 70.000, 1938’de 364.000, 1939’da 1.200.000 ve 1940’ta 1.300.000 kg pamuk tohumu dağıtmıştır. Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği, tohum gönderdiği bu yerlere ayrıca 100 adet de ekim makinesi göndermiştir.⁷⁹⁷

Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği, çiftçiye verdiği pamuğun saflığını ve tarım tekniğini sürekli kontrol etmiş ve pamuğun bozulmasını önlemek için esaslı tedbirler almıştır.⁷⁹⁸ Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği on yıl içinde Batı Anadolu’nun pamuk yetiştirilen bölgelerinde saf Akala tohumlarının yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. 1941 yılında Batı Anadolu’da Akala tarımı 500.000 dekara erişmiş ve üretim miktarı 100.000 balyaya yükselmiştir.⁷⁹⁹

Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği’nin öncülüğünde Adana Merkez İstasyonu ve Malatya Yan İstasyonu’nun da çabalarıyla birkaç yıl içinde Türkiye’deki pamuk üretiminde önemli artışlar olmuştur. 1937 yılında Türkiye’de kurulmuş ve kurulmakta olan dokuma fabrikalarının ihtiyacı olan pamuk miktarı 125.000 balyadan ibarettir. Ayrıca el dokumaları ve diğer ihtiyaçlar için 55.000 balya pamuğa ihtiyaç vardır. Yani, ülkenin ihtiyacı olan toplam pamuk miktarı 180.000 balyadır. Buna karşın 1937’de Türkiye’de toplam 323.000 balya pamuk üretilmiştir. Bu durumda iç tüketim karşılandıktan sonra geriye kalan 150.000 balya pamuk ihraç edilebilecektir. Bunun 1937 borsa fiyatlarındaki karşılığı 11.400.000 liralık dövizdir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ Becerik, *a.g.m.*, s.2.

⁷⁹⁷ M. Kemal Sezen, *Akala Pamuğu*, İzmir Satış Kooperatifleri Birliği Yayınları, İzmir, 1941, s.18; Ekrem Yazman, “Nazilli Pamuk İstasyonu”, *İktisadi Yürüyüş*, C.215, Birinci Teşrin 1940, Y.1, S.21, s.5; Tekin, *a.g.m.*, s. 22-23; Doğan, *a.g.e.*, s.9-10.

⁷⁹⁸ Sezen, *a.g.e.*, s.17.

⁷⁹⁹ *A.g.e.*, aynı yer.

⁸⁰⁰ *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Raporları*, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdürlüğü, Ankara, 1939, s.147, 154-157.

Pamuk üretimini artırmak için öncelikle sulama işlerini halletmek gerekmiştir. Bu kapsamda Menderes'ten büyük bir kanal açıp 200 hektarlık toprağı sulamak için Nazilli-Burhaniye Sulama Kooperatifi kurulmuştur. Nazilli, Dalca, İsabeyli ve Atça civarını sulamak için de Nazilli Sulama Kooperatifi kurulmuştur.⁸⁰¹ Mayıs 1934'te Horsunlu-Nazilli Sulama Kanalı inşa edilerek yaklaşık 30.000 dönümlük alan sulanmış, inşaat bittiğinde 50.000 dönümlük bir alanın sulanması amaçlanmıştır.⁸⁰²

Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği hem en iyi kalite tohum üretilmesini, hem de üretim maliyetinin düşmesini amaçlamıştır. Bunun için birçok yeni yetiştirme teknikleri uygulanmıştır. Bu çalışmalar sayesinde pamuk üretim maliyetleri düşmüş, 1937'de 35 kuruşa mal edilen pamuk, 1940'ta 25 kuruşa mal edilmiş ve çiftçi 25 kuruşa mal ettiği pamuğu 62 kuruşa satabilmiştir. 1940'ta 12 kontrol memuruna sahip olan Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği, döner sermaye ile çalışarak pamuk üretiminde çok başarılı sonuçlar elde etmiştir.⁸⁰³

Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretme Çiftliği'nde bir ara pamuğun yanında diğer tarla ürünleri, çayır, mera ve hayvancılık konularında da çalışmalar yapılmıştır. Kurum, 1952'de Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü adını almıştır. Ancak kurumun pamuk ıslahı, yetiştirme tekniği ve teknolojisi konularında daha yoğun çalışabilmesi için yeniden sadece pamukla ilgilenmesine karar verilmiştir. 1965'te kurumun adı Bölge Pamuk Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü olmuştur.⁸⁰⁴ 1987'de Pamuk Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü adını alan kurumda 2006'ya kadar yapılan ıslah çalışmaları ile 28 adet pamuk çeşidi tescil edilmiştir.⁸⁰⁵

⁸⁰¹ Tekin, *a.g.m.*, s.23.

⁸⁰² "Horsunlu-Nazilli Sulama Kanalı", *Aydın*, 16 Mayıs 1939, s.1.

⁸⁰³ Yazman, *a. g.m.*, s.5; Büşra Bigat, *Kuruluşu ve İlk Yıllarında Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2017, s.115.

⁸⁰⁴ *Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüsü Broşürü*, s.1. İki çiftlikten oluşan enstitü, 800 dekarlık bir alan üzerinde kurulmuştur. Birinci çiftlik, Nazilli Merkez Çiftliği, Nazilli-Bozdoğan Yolu üzerindeki Büyük Menderes Köprüsü'nden 400 m uzaklıktadır. Burada 1 yönetim binası, 2 laboratuvar, 2 atölye ve tamirhane, 1 tavla, 12 ambar, 1 Sowgen çırçır fabrikası ve 500 m² alanda ısıtma tesisatlı 1 sera vardır. İkinci çiftlik ise Koçarlı İlçesi'nde 2.180 dekarlık alana sahip Elit Tohum Üretme ve Deneme Çiftliği'dir. Bölge Pamuk Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü'nde 1967 yılı itibarıyla 22 yüksek ziraat mühendisi, 1 makine uzmanı, 7 ziraat teknisyeni ile muhasebe ve idari işlerde 20 personel görev yapmıştır. Ayrıca değişik birimlerde 180 kişi çalışmıştır. Çalışan sayısı yaz aylarına 500 kişiye ulaşmıştır. Enstitünün laboratuvarlarındaki son teknoloji aletler Amerika, İngiltere ve Almanya'dan getirilmiştir. Enstitü laboratuvarı dünyadaki örnekleriyle yarışacak düzeydedir. Enstitünün bilimsel çalışmaları sayesinde 1951'den itibaren Ege Bölgesi pamuk veriminde önemli artış sağlanmış, 1963'ten itibaren Akala yerine Coker türünün üretilmeye başlanmasıyla verim artışı daha da yükselmiştir. (1967 *Aydın İl Yıllığı*, s.321-323.)

⁸⁰⁵ Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüsü'nde ıslah edilerek tescil ettirilen pamuk çeşitlerinden bazıları şunlardır: Nazilli 84, Nazilli 87, Ege 7913, Nazilli 66-100, Coker 100 A/2, Delcerro, Seland-542, Ege 69

1934'te Nazilli'de bir pamuk istasyonu ve üretme çiftliği kurulması ile Sümerbank'ın ilk pamuklu dokuma fabrikasının 1937'de Nazilli'de kurulması arasında doğrudan bir ilişki vardır.

4. Fabrikanın Yapılışı

Büyük bir pamuklu dokuma fabrikasını çalıştırabilmek için bol miktarda pamuk yanında, zengin enerji kaynaklarına, bol suya ve yeterli insan gücüne ihtiyaç vardır. Büyük Menderes Ovası'nın alüvyonlu topraklarında kurulan Nazilli, yeterli pamuk yanında yeterli enerji ve su kaynaklarına da sahiptir. Fabrikanın linyit kömürü ihtiyacı Soma, Tunçbilek ve Tavşanlı'dan, su ihtiyacı ise Menderes Nehri'nden sağlanabilir durumdadır. İnsan gücüne gelince, 1927 Nüfus Sayımı'na göre Nazilli'nin toplam nüfusu 23.206 erkek, 26.590 kadın olmak üzere toplam 49.796 kişidir.⁸⁰⁶ Ayrıca Nazilli'de kurulacak bir fabrikanın işgücü ihtiyacının İzmir, Aydın, Denizli, Muğla ve Afyon gibi civar illerden sağlanabilmesi de mümkündür.

1933'te Türkiye genelinde sanayiye uygunluk araştırması yapan Sovyet uzmanlar, ham madde ve su kaynaklarına, kömür yataklarına, demir yollarına yakınlık ve iş gücü durumu gibi temel ölçütlere dayanarak fabrika yerlerini belirlerken Nazilli'nin bu ölçütlerin çoğuna uygun olduğunu görmüşlerdir. Kentte kanalizasyon sisteminin olmaması ve iş gücü azlığı, iki temel eksiklik olarak öne çıkmıştır. Ancak hazırlanan raporda, fabrikanın, şehrin sorunlarının çözümüne yardımcı olacağı belirtilmiştir. Yukarı Nazilli'de kent içinde ve demir yolu güzergâhında incelemeler yapan Sovyet heyet, burada eğimin fazla ve yeraltı sularının yüzeye yakın olması, Büyük Menderes Nehri'nin güney ve güneybatı bölümlerinin altta kalması ve demir yolu güzergâhındaki diğer sahaların da meyve bahçeleri, sulama kanalları ve kerpiç duvarlarla çevrili olması gibi gerekçelerle fabrikanın Aşağı Nazilli'de kurulmasını önermiştir. Ancak burada da zemin ve yağmur sularıyla mücadele etmek gerekmektedir. Raporda, fabrikanın batısında yer alan bataklık alanın kanallarla kurutulması gerektiği belirtilmiştir. Uzmanların belirlediği fabrika inşaat

Acala-1086, Maydos Yerlisi. Bunlardan Acala-1086, Cocer-100 A/2 ve Nazilli 66-100 çeşitlerinin her biri 10-15 yıl üretimde kalarak Ege Bölgesi'nde pamuk üretiminin artmasını sağlamıştır. 1984'te tescil ettirilen Nazilli 84 adlı çeşidi yüksek verimi ve kalitesi nedeniyle yaklaşık 20 yıl süreyle pamuk üreticisi tarafından yüzde 90-95 oranında tercih edilmiştir. (*Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüsü Broşürü*, 1990; Doğan, a.g.e., s.10).

⁸⁰⁶ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.70.

alanı, demir yolu istasyonuna 1.825 m, Menderes Nehri'ne 2.250 m uzaklıktadır. Fabrika, kuzey-güney doğrultusunda uzanan Bozdoğan Şosesi'nin batı ucunda yer almaktadır. Fabrika yeri belirlenirken çevreye de duyarlı davranılmıştır. Raporla, “*Burada garp yelleri, kombinatı (fabrikayı) şehir için zararsız bir yere koyar*” denilerek fabrikanın kent için en zararsız yere konumlandırıldığı vurgulanmıştır.⁸⁰⁷

Nazilli Basma Fabrikası ile Kayseri Bez Fabrikası'nın kuruluş hazırlıkları birlikte yürütülmüştür. Bu kapsamda 10 Ağustos 1933 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle Kayseri ve Nazilli'de kurulacak fabrikalar için 10.000 liralık yabancı malzemenin takasa bakılmadan biran önce satın alınmasına karar verilmiştir.⁸⁰⁸

Nazilli Basma Fabrikası'nın projelerini hazırlama görevi Türkstroy'a verilmiştir. Moskova'da projenin ilk taslağını hazırlayan mühendis, kimyager ve fabrikacılardan oluşan 6 kişilik Sovyet uzman heyet, 1935 Mart başında İstanbul'a gelerek Beyoğlu'ndaki Sovyet Dış Temsilciliği'nde çalışmalarını sürdürmüştür. Sovyet heyet, burada Bakırköy Bez Fabrikası Müdürü Fazlı Turga ile proje hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur. Daha sonra Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer de bu görüşmelere katılmıştır.⁸⁰⁹ 26 Mart 1935'te Siglin başkanlığındaki Sovyet uzmanlar heyeti Nazilli'ye giderek fabrikanın kurulacağı yerde teknik analizler yapmış ve bir rapor hazırlamıştır. Bu inceleme gezisinde Sovyet uzmanlar heyetine Bakırköy Bez Fabrikası Müdürü Fazlı Turga ile Sümerbank mühendislerinden Saylan ve Reşat Beyler eşlik etmiştir.⁸¹⁰ 1 Nisan 1935'te Nazilli'den İstanbul'a, oradan da Ankara'ya geçen Siglin başkanlığındaki Sovyet uzmanlar heyeti, orada Nurullah Esat Sümer başkanlığındaki Sümerbank heyeti ile buluşup Nazilli Basma Fabrikası'nın ilk projesinin teknik etüdlerini yapmıştır. Ankara'daki bu görüşme sonunda Sovyet heyetle, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer ve fen heyeti arasında fabrikanın ilk projesinin etüdlere ait bir protokol imzalanmıştır.⁸¹¹ Fakat Sümerbank, Turkstroy'un hazırladığı ilk proje üzerinde bazı düzenlemeler ve değişiklikler yapılmasını istemiştir. İlk proje üzerinde yapılan düzenleme ve değişikliklerden sonra proje son halini almıştır.⁸¹² Nazilli Basma Fabrikası'nın proje çizimlerini, Kayseri Dokuma

⁸⁰⁷ Türkiye, Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi Hakkında Sovyet Mühendisleri Tarafından Verilen Raporlar, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1933, s.103-105; Emre Doğan, a.g.m., s.84-85; Polatoğlu, a.g.e., s.157-158.

⁸⁰⁸ BCA, 30-18-1-2,38-57-4.

⁸⁰⁹ “Nazilli Fabrikası”, Cumhuriyet, 7 Mart 1935, s.2.

⁸¹⁰ Polatoğlu, a.g.e., s. 158-159.

⁸¹¹ “Nazilli Fabrikası”, Cumhuriyet, 2 Nisan 1935, s.2.

⁸¹² Polatoğlu, a.g.e., s.159.

Fabrikası'nın da çizimlerini yapan Sovyet Mimar İvan Sergeevich Nikolaev yapmıştır.⁸¹³ Nazilli Basma Fabrikası iplik, dokuma ve basma olmak üzere üç kısımdan oluşan bir "tekstil kombinası" olarak tasarlanmıştır. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın projesi her ne kadar bir Sovyet uzmanlar heyeti tarafından hazırlanmış olsa da, hazırlanan ilk proje Sümerbank heyetinin görüş ve önerileriyle şekillendirilerek son şeklini almıştır.

Bu sırada Bakanlar Kurulu, 28 Nisan 1935 tarihli bir kararla, projede görevlendirilen Fazlı Turga'nın teknik bilgiler alması için Sovyetler Birliği'ne gönderilmesine karar vermiştir.⁸¹⁴

Nazilli Basma Fabrikası'nın inşaatında kullanılacak malzemeler Sovyetler Birliği ile Almanya'dan getirilmiştir. 15 Kasım 1935 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararıyla Almanya'dan 320 ton demir traversin, 225.000 kilo beyaz çimento getirilmesine karar verilmiştir.⁸¹⁵ 29 Kasım 1935 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle de fabrika için Rusya'dan getirilecek araç gereçlerin gümrükten muaf tutulması kararlaştırılmıştır.⁸¹⁶ 12 Şubat 1936 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle de fabrika için Rusya'dan getirilecek tesisat malzemesinin kontenjan dışında yurda sokulmasına izin verilmiştir.⁸¹⁷ 26 Ocak 1937 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle ise fabrika inşaatında kullanılmak ve iş bittikten sonra geri gönderilmek üzere Moskova Türkstroy'dan bazı montaj aletlerinin getirilmesine karar verilmiştir.⁸¹⁸

27 Haziran 1935 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle fabrikanın birinci kısım inşaatının 2490 sayılı kanunun 45. maddesi gereğince "açık eksiltme" yöntemiyle daha önce iş yapmış tecrübeli firmalara ihale edilmesi uygun görülmüştür. İhaleye girmek isteyen firmalar dikkatle incelenmiş, aranılan özelliklere sahip firmalar belirlenerek bunlar arasında ihale yapılması uygun görülmüştür.⁸¹⁹

Kayseri Bez Fabrikası gibi Nazilli Basma Fabrikası da Sovyetler Birliği'nden alınan ve 20 yıl içinde geri ödenecek faizsiz krediyle kurulmuştur. Söz konusu Sovyet kredisi, hem Türk lirasıyla hem de Türk malıyla geri ödenebilecektir.

Nazilli Basma Fabrikası'nın bütün bu kuruluş hazırlıkları ve kuruluş süreci, genç Cumhuriyet'in bu basma fabrikasına büyük önem verdiğini göstermektedir. Hükümet,

⁸¹³ A.g.e., s.163.

⁸¹⁴ BCA, 30-18-1-2,54-32-4.

⁸¹⁵ BCA, 30-18-1-2,59-86-11.

⁸¹⁶ BCA, 30-18-1-2,60-91-6.

⁸¹⁷ BCA, 30-18-1-2,62-12-5.

⁸¹⁸ BCA, 30-18-1-2,71-6-2.

⁸¹⁹ BCA, 30-18-1-2,56-55-18.

fabrika yerinin belirlenmesinde, fabrika planlarının hazırlanmasında ve fabrikanın inşasında her şeyden önce akılcı, bilimsel ve gerçekçi hareket etmiş, halkın ve ülkenin çıkarlarını esas almış ve uluslararası işbirliğinden kaçınmamıştır. O günlerde Türkiye’de henüz ağır sanayi olmadığından ve pek çok yan sanayi ürünü ülke içinde üretilemediğinden, fabrika kurulurken sadece temel yapı malzemeleri ve makineler değil, tornavida ve cıvata anahtarı gibi araç gereçler bile yurt dışından sağlanmıştır.⁸²⁰ Fabrika, planlanmasından inşasına kadar Sovyet yardımı ile yapılmıştır. 1930’larda Türkiye, bilgi-teknoloji, ekonomik kaynak ve yetişmiş insan gücü olarak dünya ölçeğinde böyle büyük dokuma fabrikaları yapacak durumda değildir. Buna rağmen genç Cumhuriyet, tüm imkânsızlıkların üstesinden gelerek -üstelik çok kısa sürede- Nazilli Basma Fabrikası gibi büyük fabrikalar kurmayı başarmıştır. Nazilli Basma Fabrikası, Erken Cumhuriyet Dönemi idealizminin zafer anıtlarından biridir. Bu fabrika, Sümerbank’ın, “*inanıyoruz ve yapıyoruz*” sloganının cisimleşmiş halidir.

Nazilli Basma Fabrikası’nın temeli, 23 Ağustos 1935’te Ekonomi Bakanı Celal Bayar tarafından atılmıştır.⁸²¹ Bayar, beraberindeki heyetle birlikte 23 Ağustos 1935’te saat 17.30’da Nazilli’ye ulaşmıştır.⁸²² Bayar’ı Nazilli İstasyonu’nda, Aydın ve civar illerden gelen heyetler; köylü, kentli, kadın erkek binlerce insandan oluşan büyük bir kalabalık coşkuyla karşılamıştır. Aydın Halkevi Bاندosu’nun çaldığı marşlar eşliğinde halkın alkışları arasında trenden inen Bayar, önce Nazilli Halkevi’ne geçmiş, orada Nazilli Basma Fabrikası’nın Rusya’dan getirilen planını incelemiştir. Bayar daha sonra, beraberindeki heyetle fabrikanın kurulacağı alana gitmiştir. Orada fabrika müdürü ve Sovyet-Türk mühendisler tarafından karşılanmıştır.⁸²³

Temel atma töreninde önce Nazilli Halkevi Başkanı bir konuşma yapmıştır. Daha sonra da Ekonomi Bakanı Celal Bayar konuşmuştur.⁸²⁴ Bayar, kendisini dinleyen kalabalığa şöyle seslenmiştir:

⁸²⁰ Tekin, *a.g.m.*, s.24.

⁸²¹ “Ekonomi Bakanı Nazilli’de”, *Akşam*, 24 Ağustos 1935, s.2; “Bez Fabrikasının Temeli Dün Atıldı”, *Anadolu*, 24 Ağustos 1935, s.1.

⁸²² Heyet, İzmir milletvekili Rahmi Köken, Aydın milletvekili Nazmi Topçuoğlu, Isparta milletvekili İbrahim Demiralay ve Sümerbank Müdürü Nurullah Sümer Beylerden oluşmaktadır. (Polatoğlu, *a.g.e.*, s.160.)

⁸²³ “Nazilli Fabrikası’nın Dün Temeli Atıldı”, *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1935, s.1; “Dün Nazilli Mensucat Fabrikasının Temeli Atıldı”, *Kurun*, 24 Ağustos 1935, s. 2; “Dün Bir Fabrikanın Daha Temeli Atıldı”, *Son Posta*, 24 Ağustos 1935, s.1,6; “Nazilli Fabrikasının da Dün Temeli Atıldı”, *Tan*, 24 Ağustos 1935, s. 1;

⁸²⁴ “Dokuma Endüstrimizin İkinci Temel Direği Nazilli Kombinasyonunun Temeli Atıldı”, *Ulus*, 25 Ağustos 1935, s. 1, 5.

“Aziz Nazillililer, bugün Nazilli Kombinası’nın temellerini atıyorum. Nazilli Kombinası sanayi programımızda çok ehemmiyetli yer alan büyük bir endüstri müessesesidir. Bakırköy Bez Fabrikası’ndan ve bugün bütün dünya itibariyle mükemmel bir eser olan Kayseri ve Ereğli kombinalarından sonra sıra buraya geldi. Nazilli Kombinası’nın ayrı ve hatta diyebilirim ki, bizim cephemizden söylenecek bir hususiyeti vardır. Diğer pamuklu mensucatımız hususi vasıtalarla şu veya bu tarzda yapılmış bulunuyordu. Hükümet, pamuklu meselesini ele almak suretiyle memleketin umumi ihtiyacını karşılamayı düşünürken, hususi olarak da basmaya ehemmiyet vermişti. İşte buradaki kombina Türklerin ilk defa kuracakları basma fabrikası olacaktır. Fabrikamız yalnız Balkanlar bakımından değil, belki Avrupa bakımından da mukayese ettiğimiz zaman küçük sayılamayacak bir eserdir. Fakat teknik itibariyle bütün dünya ile boy ölçüşebilecek mükemmeliyettedir. Bunu, bittiği zaman güzel eserleriyle de göreceksiniz. (...) Türk-Sovyet dostluğu, Sovyet tekniği ile el ele vererek kuvvetlenmiş ve birbirini tekâmül ettirmiştir. Kayseri’de yine bu cümleden olarak bütün cihan itibariyle tetkike şayan mükemmel bir eser meydana gelmiştir. Buradaki, belki ondan daha mükemmel olacaktır.”

Bayar, konuşmasının sonunda, bu fabrikanın Türk ulusunun başarı sembollerinden biri olacağını da şöyle ifade etmiştir:

“Türk ulusu dünyanın herhangi bir ulusu ile her sahada boy ölçüşmeye muktedirdir. Siz öyle bir tarihin çocuklarısınız. Sizin için hayatta başarılmayacak hiçbir şey yoktur. Türk neslinin bir şans eseri olarak o kadar büyük bir reisi vardır ki, onun rehberliği altında yapılamayacak hiçbir şey yoktur. (Şiddetli alkışlar). Bu büyük ve dahi önderimiz hakkında candan izhar edilen minnettarlık duyguları yerindedir...”⁸²⁵

Konuşmasında Türk-Sovyet dostluğunun önemine değinen Bayar, Türk ulusunun büyük bir inançla “Büyük ve dahi önder” Atatürk’ün rehberliğinde her şeyi yapabileceğini belirtmiştir. Bayar’ın bu konuşması, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nın, Atatürk’ün önderliğindeki Türkiye Cumhuriyeti’nin dünya ile yarışma isteğinin, olağanüstü kalkınma arzusunun ve yüksek başarıma inadının abidelerinden biri olduğunu göstermektedir.

Temel atma töreninin ardından Aşağı Nazilli’de 502.098 m²lik alanda Nazilli Basma Fabrikası inşa edilmeye başlanmıştır. Fabrikanın inşaatında iki ekip halinde 2.400 işçi çalışmaya başlamıştır. Zamanla Aydın, Denizli, Sarayköy, Tavas, Söke, Yenipazar gibi çevre il ve ilçelerden gelen işçilerle işçi sayısı 4.000’e yaklaşmıştır. Ayrıca – bir ilk olarak-

⁸²⁵ Toprak, a.g.e., s.179,180.

Adalet Bakanlığı 200 mahkûmun inşaatla çalıştırılmasına izin vermiştir.⁸²⁶ İnşaatla yaklaşık 120 Sovyet Rus montör (takyapçı) ve mühendis makinelerin kurulmasına yardım etmiştir. Bu ekibin başında Nazilli Basma Fabrikası temsilcisi Sovyet Rus uzman Kozmin vardır. Sovyet işçiler, belirli bir proje dahilinde planlı biçimde çalışmışlardır. Her hafta başı Kozmin'in hazırladığı programa göre iş dağılımı yapılmış ve planlan işler tam zamanında bitirilmiştir. Bu arada Sümerbank, Kayseri Fabrikası Direktörü Fazlı Turga'yı Nazilli Fabrikası Direktörlüğü'ne getirmiştir.⁸²⁷ Bu sırada basına yansıyan haberlere göre fabrika inşaatında çalışacak kalifiye eleman yetiştirmek için Sovyetler Birliği'ne gönderilen 47 öğrenci Moskova Dokuma ve Yüksek Teknik Okulu'ndaki 6 aylık eğitimlerinin ardından Rusya'da 4 ay staj görecekle; Türkiye döndüklerinde 6 ay Kayseri Dokuma Fabrikası'nda çalıştıktan sonra yeterli durumda olanlar Nazilli Basma Fabrikası'na gönderileceklerdir.⁸²⁸

Nazilli Basma Fabrikası kurulurken yabancı uzmanlardan da yararlanılmıştır. 15 Şubat 1937 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle 4 yabancı uzamanın fabrika inşaatında çalıştırılmasına,⁸²⁹ 19 Temmuz 1937 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle de yabancı uzmanların fabrikada çalıştırılmasına izin verilmiştir.⁸³⁰ 15 Kasım 1938 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesiyle Sovyet Rus Victor Lebkovski'nin,⁸³¹ 7 Nisan 1938 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesiyle Sovyet İvan Novosolzev'in,⁸³² 19 Mart 1940 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesiyle Alman Schöbel'in (6 ay süreyle),⁸³³ 17 Nisan 1941 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesiyle de Polonyalı W.Lukaiewiez'in (1 yıl) Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışmalarına izin verilmiştir.⁸³⁴ Fabrikada sonraki dönemde, 1943'te İsviçreli Edvard Volary'in ve İsviçreli Jules Gabet, Oscar Urech ile Jakop Bacnofner'in, ayrıca İsviçreli iki montör ve bir mühendisin fabrikada çalıştırılmasına izin verilmiştir.⁸³⁵ Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışmalarına izin verilen yabancıların dokuma uzmanı, buhar ölçü aletleri uzmanı, sinyal cihazları ustası, dokuma makineleri uzmanı, montör ve mühendis gibi teknik uzmanlar olduğu görülmektedir.

⁸²⁶ Polatoğlu, *a.g.e.*, s.162; Doğan, *a.g.e.*, s.19.

⁸²⁷ Adnan Bilget, "Nazilli Dokuma Kombinasında 768 MakineninMontajı İkmal Edilmiştir. Amerika'dan ve İngiltere'den de İspesyal Makineler Getirilmiştir", *Yeni Asır*, 10 Nisan 1937, s.4.

⁸²⁸ "Nazilli Fabrikasının İnşaatı Temmuzda Bitiyor", *Son Posta*, 13 Nisan 1936,s.4.

⁸²⁹ BCA, 30-18-1-2,72-12-20.

⁸³⁰ BCA, 30-18-1-2,77-66-14.

⁸³¹ BCA, 30-18-1-2,85-98-3.

⁸³² BCA, 30-18-1-2,82-27-19.

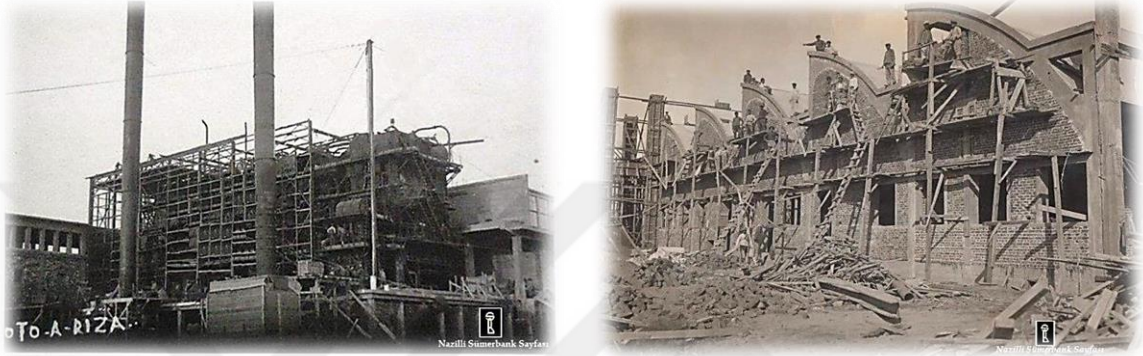
⁸³³ BCA, 30-18-1-2,90-26-19.

⁸³⁴ BCA, 30-18-1-2,102-53-17.

⁸³⁵ BCA, 30-18-1-2,101-19-12; BCA, 30-18-1-2,102-53-17; BCA, 30-18-1-2,103-70-20.

Nazilli Basma Fabrikası'nın 5.000.000 liraya mal olacağı hesaplanmış ve iki yılda bitirilmesi planlanmıştır. Fabrika, 28.236 işçi, yılda 2.914 ton pamuk tüketimine, 20 numara bazında 3.000 ton iplik üretim kapasitesine sahip bir kombina olarak tasarlanmıştır. Fabrikanın yılda 18.000.000 m basma üretmesi ve üç vardiyada yaklaşık 2.500 işçi çalıştırması planlanmıştır.

Şekil 2.1. Nazilli Basma Fabrikası'nın İnşası

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Fabrikanın belirlenen kısa süre içinde bitirilmesi için inşaat ve montaj çalışmaları birlikte yürütülmüştür. Montaj işinde Sovyet uzmanlarla birlikte Sovyet Rusya'da öğrenim görmüş 57 genç Türk teknisyen görev almıştır. Bir taraftan fabrika inşaatı devam ederken, diğer taraftan fabrikanın makineleri yurt dışından getirilmiştir. Nazilli Basma Fabrikası'nın basma makineleri ile bir kısım terbiye makineleri hariç, diğer tüm makine, türbin ve kazanları Sovyet kredisiyle SSCB'den alınmıştır.⁸³⁶ Fabrikanın bobinaj makineleri ABD'den, 768 dokuma makinesi SSCB'den ve basma makineleri ise İngiltere'den getirilmiştir. Basında çıkan haberlere göre SSCB'den sipariş edilen makinelerin bir kısmı Temmuz 1936'da İzmir Limanı'na getirilecek ve buradan Nazilli'ye taşınacaktır. Yine gazete haberlerine göre Nisan 1937'de getirilen 38 vagon makine ve makine aksamının gümrük işlemleri Nazilli'de yapılmıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nın yalnız makine aksamı 550.000 lira değerindedir. Getirilen makineler Sovyet mühendislerce kurulmuştur.⁸³⁷ Bu makineler SSCB'de K. Marks fabrikasında üretilmiştir.⁸³⁸

⁸³⁶ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.195; Toprak, *a.g.e.*, s.40.

⁸³⁷ Adnan Bilget, "Nazilli Fabrikasının İnşaatı Temmuzda Bitiyor", *Son Posta*, 13 Nisan 1936,s.4; Bilget, "Nazilli Dokuma Kombinasında 768 Makinenin Montajı İkmal Edilmiştir...", s.4; Polatoğlu, *a.g.e.*, s.164.

⁸³⁸ Arıtan, *a.g.t.*, s.100.

Turkstroy İkinci Müdürü ve Fabrika Teknik Şefi Alexander Siglin, Sovyet Hükümetinin Turkstroy'a şöyle bir emir verdiğini belirtmiştir:

“Nazilli Kombinası'nın makineleri ve makine aksamı Kayseri Kombinası makineleri ve makine aksamından daha modern olmalı ve denemeleri bizzat Turkstroy şefleri önünde yapıldıktan ve makinelerin iyiliği hakkında olumlu bir kanaat edildikten sonra Türkiye gönderilmelidir.”

Siglin, Sovyet Hükümetinin kendilerine verdiği bu emir üzerine, Nazilli Basma Fabrikası için *“makine çağıının bütün teknik icaplarına cevap verecek son model makineler”* yaptıklarını söylemiştir.⁸³⁹ Nazilli Basma Fabrikası'nda dönemin en son teknolojisi kullanılmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası daha kuruluş aşamasında Nazilli'nin çehresini değiştirmeye başlamıştır. *Yeni Asır* gazetesi muhabiri Adnan Bilget, Nazilli Basma Fabrikası açılmadan yedi ay önce, 7-8 Nisan 1937 tarihli röportaj yazılarında, fabrikanın inşa aşamasında Nazilli'nin çehresini değiştirmeye başladığını anlatmıştır. Bilget'in 7 Nisan 1937 tarihli yazısının başlığı şöyledir: *“Nazilli Tanınmaz Bir Hale Geldi: Şehir mütemadiyen büyüyor. İnşaat hareketlidir. Bina kıymetleri yükselmektedir. İnşaatı bitmek üzere olan fabrika şehre hayat vermiştir.”* Bilget, söz konusu yazısında, basma fabrikası inşaatının Nazilli'yi nasıl değiştirdiğini şöyle anlatmıştır:

“Daha bir yıl evvel ziyaret ettiğim Nazilli ile şimdiki Nazilli arasında epeyce farklar var. Şehir kalabalıklaşmış. Fabrikanın temel atma merasimi günü gördüğüm kalabalık şehrin tabii kalabalığı haline gelmiş. (...) Gözleri çeken bir hususiyet: Nazilli dokuma kombinasına devlet eli girdikten sonra Nazilli ve havalisinde tek işsiz adam kalmamış; fabrika her iş isteyen münasip vaziyetlerde kabul ettiği için işçi ücretleri yükselmiş. (...) Nazilli'ye çalışmak için hariçten gelenler arttığı için ev fiyatları yükselmiş. (...) Nazilli'de fabrika kurulmaya başlayalıdan beri köylünün cesareti artmış; ‘Devlet eli bereketlidir, bir yere girince orada hayat başlar’ ilkesince köylünün cesareti artmakla devam etmiş; günde 25 kuruş kazanamayan köylü, hafta başında fabrikadan 8-10 lira alınca doğru köy muhtarına koşmaya başlamış, her iş görmekle olurmuş, evleneni gören cesaretlenmiş, şimdi hemen her hafta köylerde düğün kazanları kaynıyormuş. Bu

⁸³⁹ “Nazilli Kombinasının İnşaatı”, *Yeni Asır*, 22 Kanuniusani 1937, s.6.

*sevindirici kalkınma izlerini neden sevinçle kabul etmemeli! Nazilli daha şimdiden ilerisini emniyetle görmeye başladı...*⁸⁴⁰

Bilget'in 8 Nisan 1937 tarihli yazısının başlığı da şöyledir: “Nazilli Dokuma Kombinası: Bu güzel şehrimize daha şimdiden büyük bir kudret kazandırmıştır. Beyaz altın (pamuk), Nazilli müstahsilini zengin edecektir.” Bilget, bu yazısında da fabrika inşaatının Nazilli’yi çok olumlu biçimde değiştirdiğini anlatmaya devam etmiştir:

*“Fabrikanın Nazilli’ye daha şimdiden neler kazandırdığını anlamak için şehirde bir iki gün kalmak kâfi... Nazilli adeta daimi bir şenlik içinde... Geceleri sokaklar kalabalık, irili ufaklı lokantalarda iş oluyor, oteller işleyip duruyor. Şehir, fabrikanın temel atıldığı zaman Yukarı Nazilli’ye inhisar ediyordu, şimdi Aşağı Nazilli yolu üzerinde bereket fazlalaşmış; yeni binalar yükseliyor. Toprak kıymetleri her gün biraz daha artıyor. (...) Fabrikanın kurduğu büyük elektrik santrali, şehrin elektrik cereyanından on küsür misli fazla; fabrika şehrin elektrik ihtiyacına geniş vesaitiyle cevap verecek...”*⁸⁴¹

Nazilli Basma Fabrikası, Haziran 1937’de neredeyse bitirilmiştir. 10 Haziran 1937 tarihi itibarıyla montaj çalışmaları tüm hızıyla devam etmiştir. Dokuma tezgâhları yerlerine alınıp ayarlanmıştır. Santral kazan kısmı, elektrik ana tablosu ve transformatörler hazırlanmıştır. Bunlar, tribünün çalışmasını beklemektedir. Fabrikanın sinema kantini açılmıştır. Burada düzenli toplantılar yapılmaktadır. Fabrikanın iplik bölümündeki makineler çalışmaya başlamıştır. Fabrika daha açılmadan fabrikanın iplik kısmında genç kızlara kurs verilmeye başlanmıştır. Başarılı olan kursiyerlerin fabrikada çalıştırılması amaçlanmıştır. Fabrikanın çevre yolları parke taşlarıyla döşenmiştir. Bütün bu işleri Sovyet mühendislerle Sümerbank’ın Türk uzmanları birlikte yapmıştır.⁸⁴²

Ekonomi Bakanı Celal Bayar, açılıştan önce Nazilli Basma Fabrikası’nı görmek için 16 Temmuz 1937’de Nazilli’ye gelmiştir. Fabrika Müdürü Fazlı Turga, Celal Bayar’a fabrikayı gezidirmiş ve fabrika hakkında bazı bilgiler vermiştir. Fazlı Turga’nın, Celal Bayar’a verdiği bilgiye göre Nazilli Kombinası, işin organize edilişi bakımından Kayseri Kombinası’ndan daha ekonomiktir, maliyet fiyatı % 4 daha düşüktür. Buna sevinen Celal Bayar, “Bu çok güzel! Meselenin ruhu asıl buradadır,” demiştir. Yine Fazlı Turga’nın verdiği bilgilere göre Nazilli Kombinası kumaşları da Kayseri Kombinası kumaşlarından

⁸⁴⁰ “Nazilli Tanınmaz Bir Hale Geldi: Şehir Mütemediyen Büyüyor...”, *Yeni Asır*, 7 Nisan 1937, s.4.

⁸⁴¹ Adnan Bilget, “Nazilli Dokuma Kombinası...”, *Yeni Asır*, 8 Nisan 1937, s.4.

⁸⁴² “Nazilli Dokuma Kombinası İplik Kısmı Makineleri Faaliyete Geçmiştir”, *Yeni Asır*, 11 Haziran 1937, s.4.

daha sağlam, daha kaliteli, daha güzel olacaktır. Fabrikada şehirli ve köylü için iki ayrı tür basma üretilenektir. Fabrikada üretilen kumaşlar Türk ihtiyacına, Türk zevkine göre hazırlanacaktır. Bugün dokunan basmalar dört renklidir. Fakat fabrika 10 renkten fazla basma çıkarabilecektir. Moskova’da silindir üzerine basma için çiçek işleme sanatı ihtisası yapan 13 genç yakında fabrikaya dönecektir. Fabrika iplik ve dokuma ile basma ve terbiye olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Fabrika, ihtiyaç halinde iki misli üretim kapasitesine de ulaşabilecektir. Fabrika 2.000.000 kilo pamuk işleyecek, yılda 18.000.000 m ince basma dokuyacak, kaba basma üretimini 20-22 milyon m’yi bulacak, yılda 400.000 kg’a kadar iplik üretecek, 34-38 numaraya kadar iplik çıkaracaktır. Fabrika, daha şimdiden 6.800.000 m sipariş almıştır. Yani, Nazilli Basma Fabrikası’nın, daha açılmadan altı aylık faaliyeti hazırır. Fabrikanın üreteceği kumaş ve iplik fiyatları da çok uygundur. Fabrika maliyet fiyatını düşürdüğü için böyle bir ucuzluk söz konusudur. Üretim arttıkça fiyatlar daha da düşürülecektir. Şimdiki halde bile alınan siparişler piyasanın 4 kuruş altındadır. Mevcut işçi sayısı şimdilik 1.500’dür, fabrika açılınca bu sayı 3.000’e çıkacaktır. Türkiye Sanat Okulu mezunu 90 genç burada staj yapmaktadır. 35 yerli kız da şimdiden işe başlamıştır. Bunun üzerine Celal Bayar fabrikada çalışan kızları yanına çağırıp, “*Çalışın kızlarımız çalışın, dokuma ve basmalarınızı hep giyeceğiz*” demiş ve bugün 35 kızın, yarın 350 olacağını söylemiştir. Ayrıca fabrika, Nazilli linyit madeninin işletme imtiyazını almış, madeni bizzat işletmektedir. Sovyet uzmanlar, 57 montör, montaj işini bir an önce bitirmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca Sovyet uzmanlar, Türk gençlerini dökmeçilik ve kaynakçılık konularında yetiştirmektedirler. İleride bunların bir kısmı Karabük Fabrikası’na gönderilecektir. Fabrikada 750 makine 1 Ağustos 1937’den itibaren çalışmaya başlayacaktır. Almanlardan beklenen makinelerin gelmesi halinde fabrikanın ilk kumaşları İzmir Fuarı’nda sergilenecektir.⁸⁴³

Nazilli Basma Fabrikası kurulurken “mümkün olan en ucuz fiyata en iyi ürün” mantığıyla hareket edilmiştir. Çünkü fabrikanın kuruluş amaçlarından biri öncelikle dar gelirli köylünün giydirilmesidir. Nazilli Basma Fabrikası Müdürü Fazılı Turga’nın ifadesyle “*Fabrika, önce köylüye hizmet verecek, sonra şehirlinin ihtiyacını sağlamaya çalışacaktır. İlk kumaşlar köylünün ihtiyacı içindir. Köylü, şimdikinden daha iyi, daha sağlam, daha zarıf giyinmeye teşvik edilecektir.*”⁸⁴⁴ Cumhuriyeti kuranlar, geçmişte

⁸⁴³ “Nazilli Fabrikasında Tetkikler”, *Son Posta*, 19 Temmuz 1937, s.1, 4; “Celal Bayar’ın Tedkikleri”, *Akşam*, 19 Temmuz 1937, s.4.

⁸⁴⁴ “Nazilli Fabrikasında Tetkikler”, *Son Posta*, 19 Temmuz 1937, s.4.

Anadolu köylüsünün elbisesizlikten neler çektiğini çok iyi bilen insanlardır. Türk köylüsünün, yerli kumaş yokluğunda, pahalı yabancı kumaşlardan elbise yaptırması mümkün olmamıştır. Bu nedenle Nazilli Basma Fabrikası öncelikle -Atatürk'ün tabiriyle- “milletin efendisi” üreten köylünün en en ucuza ve en iyi şekilde giydirilmesini amaçlamıştır. Erken Cumhuriyet Döneminde kurulan diğer fabrikalar gibi Nazilli Basma Fabrikası da devletçi bir yaklaşımla ve halkçı bir amaçla kurulmuştur. Fabrikanın temel kuruluş amacı, herhangi bir sanayi kapitalistini zengin etmek veya sadece kâr etmek değil, halkın en temel ihtiyaçlarından giyinme ihtiyacını karşılamaktır. Şükrü Saraçoğlu'nun deyişiyle bu fabrikaların kuruluş amacı daima halkın menfaatini sağlamaktır.⁸⁴⁵

Nazilli Basma Fabrikası aşağı yukarı planlandığı zamanda bitirilmiştir. Fabrika, 1 Ağustos 1937'de üretime başlamıştır.⁸⁴⁶ Fabrikada üretilen ilk basmalar İzmir Fuarı'nda Sümerbank Standı'nda sergilenmiş ve “*gerek bezin cinsi, gerekse emprimesinin güzelliğiyle*” çok beğenilmiş, takdir edilmiştir. Fabrika yerleşkesinde ana fabrika binalarından başka 1 kantin, 1 ambar, 1 garaj, 1 müdüriyet, 1 idare binası, 4 memur apartmanı, ikişer odalı 16'şar dairelik 4 usta apartmanı, 32 odalı 1 bekâr pansiyonu, 720 işçiyi barındırabilecek 2 işçi lojmanının inşası bitmiştir. Kanalizasyon tamamlanmıştır. Fabrika santrali, ileride kente de elektrik verecek biçimde tasarlanmıştır. Fabrikanın su ihtiyacı fabrika sahasında açılan artezyenlerden sağlanmıştır.⁸⁴⁷ 5.000.000 liraya mal olması planlanan fabrika, toplam 7.144.000 liraya mal olmuştur.⁸⁴⁸ Fabrikanın maliyeti, planlanan rakamın üstünde olsa da herhangi bir şekilde kaliteden taviz verilerek maliyeti düşürme yoluna gidilmemiştir.

Turkstroy İkinci Müdürü ve Nazilli Basma Fabrikası Teknik Şefi Alexander Siglin basına verdiği demeçte, “*Bizim işlerimiz hızını sizin milli heyecanınızdan alıyor*” diyerek Nazilli Basma Fabrikası'nı 29 Ekim 1937'de Cumhuriyet Bayramı'na yetiştireceklerini belirtmiştir.⁸⁴⁹ 1937 yaz aylarından itibaren tüm Nazilli, hatta civar kentler büyük bir heyecanla Nazilli Basma Fabrikası'nın açılacağı günü beklemiştir. 29 Ekim 1937'de

⁸⁴⁵ Şükrü Saraçoğlu, 12 Aralık 1944'te Ankara Halkevi'nde yaptığı konuşmada şöyle demiştir: Cumhuriyet iktisadi bir devlet olmuştur ve rejimin devletleştirme prensibi yerine getirilmektedir... Bu fabrika ve müesseselerde takip edilen tek hedef halkın menfaati, her vakit halkın menfaati, daima halkın menfaati olacaktır...” (BCA, 30-1-0-0,109-688-3.)

⁸⁴⁶ “Nazilli Fabrikası İlk Kumaşı Çıkardı”, *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1937, s.2.

⁸⁴⁷ “Nazilli Fabrikası'nın İstihsal Kudreti”, *Cumhuriyet*, 9 Birinciteşrin 1937, s. 6.

⁸⁴⁸ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.56; Doğan, a.g.e., s.27.

⁸⁴⁹ “Nazilli Kombinasyonunun İnşaatı”, *Yeni Asır*, 22 Kânunusani 1937, s.6.

açılması planlanan fabrika, daha önce bitirildiği için, planlanandan 20 gün önce, 9 Ekim 1937’de açılmıştır.

Atatürk, daha önce 5 Mart 1930’da ve 4 Şubat 1931’de Nazilli’yi ziyaret etmişti. 1931’deki ziyaretinde ordu, belediye ve CHP heyetleri ile çiftçi, öğretmen ve aydınları kabul ederek onlarla ülke sorunlarını konuşmuştu.⁸⁵⁰ Atatürk, bu görüşmeleri sonrasında Nazilli’nin sorunlarını bir raporla hükümete iletmışti. Bu raporda Nazilli’nin büyük bir üretim sahası olduğu, ancak bu sahanın ürünlerini en uygun biçimde ihracat iskelelerine götüremediği, çünkü İzmir-Aydın Demir Yolu tarifelelerinin çık ağır olduğu belirtilmiş, tarifelerin indirilmesi zor olduğundan Nazilli-Aydın-İzmir Şosesi’nin yaz-kış kamyonların geçişine uygun biçimde yapılması istenmiştir. Ayrıca bölgedeki su işlerinin halledilmesi gerektiği ifade edilmiş, Menderes Vadisi’nde yapılan Nazilli ve Horsunlu Kanallarının inşaatının olumlu sonuçlar verdiği, şimdiden 30.000 dönüme yakın arazinin kurtulduğu belirtilmiştir.⁸⁵¹

Atatürk, 1937’de, bu sefer Nazilli Basma Fabrikası’nı açmak için Nazilli’ye gitmiştir.

5. Fabrikanın Açılışı

Atatürk, Ege Manevraları’na katılmak için 8 Ekim 1937’de Ankara’dan hareket etmiş, 9 Ekim 1937’de Aydın’a ulaşmıştır.⁸⁵² Nazilli Basma Fabrikası’nın açılışı ile Ege Manevraları’nın aynı günlere denk gelmesi güzel bir tesadüf olmuştur. Dönemin basını bu güzel tesadüfü, genç Cumhuriyet’in “*ekonomik ve askeri güç gösterisi*” olarak yorumlamıştır.⁸⁵³

Atatürk, 9 Ekim 1937 günü Nazilli Basma Fabrikası’nı açmak için kalabalık bir heyetle Nazilli’ye gitmiştir.⁸⁵⁴

⁸⁵⁰ ATABE, C.25, s.80-81.

⁸⁵¹ Tüfekçi, *a.g.e.*, s.91-92.

⁸⁵² “Atatürk Manevra Sahasında”, *Yeni Asır*, 10 İlk Teşrin 1937, s.1, 3; “Büyük Önder Dün Nazilli’ye Hareket Etti”, *Ulus*, 9 Birinci Teşrin 1937, s.1.

⁸⁵³ “Nazilli Kombinasi”, *Yeni Asır*, 9 İlk Teşrin, 1937, s.1.

⁸⁵⁴ Heyetteki belli başlı isimler şunlardır: Başbakan İsmet İnönü, Ekonomi Bakanı Celal Bayar, Milli Savunma Bakanı General Kazım Özalp, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Dışişleri Bakanı Tevik Rüştü Aras, Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, Tarım Bakanı Şakir Kesebir, Gümrük ve İnhisarlar Bakanı Ali Rana Tarhan, Kültür Bakanı Saffet Arıkan, Trakya Umum Müfettişi General Kazım Dirik, Genelkurmay Başkanı Mareşal Favzi Çakmak, Genelkurmay As Başkanı Orgeneral Asım Gündüz, Jandarma Komutanı Korgeneral Naci İldeniz, İkinci Ordu Müfettişi Orgeneral İzzettin Çalışlar, Prof. Afet

9 Ekim 1937 Pazar günü, sabahın erken saatlerinden itibaren Nazilli kalabalıklaşmaya başlamıştır. Hem Cumhuriyet'in bu dev eserinin açılışında bulunmak, hem de açılışı yapacak olan Cumhurbaşkanı Atatürk'ü yakından görmek isteyenler civar illerden, ilçelerden, köylerden Nazilli'ye akmıştır. Halk sokakları, meydanları ve de fabrika sahasını doldurmuştur. *Ulus* gazetesinin deyişiyle “*Kasaba emsalsiz bir bayram şenliği içinde çalkalanıyordu.*” (Ulus, 10 Ekim 1937). Kent bir gelin evi gibi süslenmiştir. Her yer bayraklarla donatılmıştır. İstasyonda bir tak kurulmuştur. Ayrıca Aydın ve Nazilli heyetleri ile Tire ve Aydın bandoları istasyonda hazır bulunmuştur.

Nazilli'ye ilk önce Ege Manevraları için Aydın'da bulunan ordu komutanları gelmiştir. Saat 12.00'da istasyondaki Tire Bandosu'nun selam havası içinde Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, İkinci Ordu Müfettişi Orgeneral İzzettin Çalışlar, Genelkurmay Asbaşkanı Asım Gündüz ve Jandarma Komutanı Naci İldeniz, Nazilli İstasyonu'na gelmiştir. Bir süre sonra istasyona varan ikinci trenle ise Trakya Umum Müfettişi General Kazım Dirik ve İzmir Valisi Fazlı Güleç gelmiştir. Kafiye, istasyondan hep birlikte Nazilli Halkevi'ne geçmiştir. 12.40'da ise Ekonomi Bakanı Celal Bayar ile Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Bayındırlık Bakanı Vekili Ali Çetinkaya, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp, Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Kültür Bakanı Saffet Arıkan, Gümrük ve İnhisarlar Bakanı Ali Rana, Orman Umum Muhafaza Komutanı Korgeneral Seyfi Özel istasyona varmıştır. Nazilli Halkevi'nde kısa bir süre dinlenen bakanlar ve generaller, Atatürk'ü karşılamak için tekrar istasyona geçmiştir. Bu sırada Aydın Muzikası da istasyonda hazır beklemektedir.

Cumhurbaşkanı Atatürk, beraberinde Başbakan İsmet İnönü, Prof. Afet İnan, Tarım Bakanı Şakir Kesebir ve Kütahya Milletvekili Recep Peker'le birlikte tam saat 13.30'da istasyona gelmiştir. Vagondan inen Atatürk, istasyon civarını dolduran halkın hiç durmayan saygı, sevgi tezahüratı eşliğinde sırasıyla önce Mareşal Fevzi Çakmak'a sonra Celal Bayar'a ve diğer bakanlara iltifat etmiştir. İki tarafa sıralanmış ve geniş meydana doldurmuş halkın, öğrencilerin ve karşılamaya gelen heyetlerin sevgi gösterileri arasında, beraberindekilerle birlikte Nazilli Halkevi'ne gitmiştir. Atatürk orada biraz dinlendikten sonra “Gıdı Gıdı” adlı özel fabrika treniyle Nazilli Basma Fabrikası'na geçmiştir.

İnan, Orman Umum Muhafaza Komutanı General Seyfi (“Büyük Önder Dün Nazilli Kombinasını Açtı”, *Aydın*, 10 Birinci Teşrin 1937, s.1.)

Fabrikadaki törende havada bir uçak filosunun fabrika üzerinden uçuşu, yerde de sporcuların ve fabrika işçilerinin Atatürk'ün önünde resmigeçit yapması planlanmıştır. Atatürk, fabrika istasyonuna geldiğinde fabrika düdükları ötmeye ve Aydın Müzikası, İstiklal Marşı'nı çalmaya başlamıştır. Atatürk, fabrika istasyonunda Sümerbank İdare Meclisi Başkanı Safa, Sümerbank Genel Direktörü Nurullah Esat Sümer, Trakya Umum Müfettişi General Kazım Dirik, Nazilli Basma Fabrikası Müdürü Fazlı Turga, basın mensupları ve daha birçok kişi tarafından karşılanmıştır. Fabrika binaları ve meydan bayraklarla süslenmiştir. Fabrika binalarından birinin üstünde şu yazı göze çarpmaktadır: *“Atatürk'ümüze. Kudretli ve sihirli elinizle açtığınız basma fabrikası pamuk sanayinde kemalin en yüksek ifadesidir.”* Dış kapıdan girince sağdaki binanın önünde karşılıklı sağlı sollu 12 ilkokul öğrencisi dizilmiştir. Her öğrencinin elindeki seledede Nazilli'de yetişen ayrı cins pamuklar vardır. Selelerdeki pamukları inceleyip öğrencilerin başını okşayan Atatürk, binlerce insanın coşkun tezahüratları arasında, *“Yaş! Var ol!”* sesleri arasında Aydın Müzikası'nın güzel ezgileri eşliğinde müdüriyet binasına doğru yürümüştür. Üzerinde gri elbise, ayaklarında siyah iskarpin vardır. O sırada 5-6 yaşlarında iki sevimli kız Atatürk'e çiçek vermiştir.⁸⁵⁵

Fabrika müdüriyet binasının şeref direklerinde “Reisicumhur” bayrağı dalgalanmaktadır. Giriş kapısının yanındaki tabelada da *“Atatürk, Birinci Endüstrileşme Planı'na göre Sümerbank'ın kurduğu ilk Türk basma fabrikasını açtı”* yazmaktadır. Fabrikada müdüriyet dairesinde biraz dinlenen Atatürk, oradan fabrikanın balkonuna çıkmıştır. Atatürk fabrika balkonunda görünür görünmez bir kere daha halkın alkışları ve *“çok yaşa”* sesleri her tarafta yankılanmıştır.

⁸⁵⁵ Bu kızlardan biri; babası fabrikanın grafik bölümünde çalışan Sevim Duyal, yıllar sonra o anı şöyle anlatmıştır: *“Bana Ata'ya çiçek verme görevi verilmişti. Ülkü (Fabrika Müdürü Fazlı Turga'nın kızı) ile bizi öne çıkardılar. Gidip Ata'nın elini öptük. Ona çiçek demetlerini verdik. İnsanların saygılı telaşlarından mı, öyle büyük bir insan kalabalığını hiç görmediğimden mi bilmiyorum, ben de bir heyecan oldu. O güne kadar hiç kimseden korkmayan, cıvılcıvılcı konuşan ben ağlamaya başladım. Benim ağladığımı gören Ata elini başımda gezdirdi, okşadı.”* (Doğan, a.g.e, s.31.)

Şekil 2.2. Atatürk'ün Nazilli Basma Fabrikası'nı Açması (9 Ekim 1937)

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi

Açılış töreninde önce Nazilli Belediyesi adına avukat Sami bir konuşma yapmıştır. Sami konuşmasında bu değerli eser için Atatürk'e ve mesai arkadaşlarına Nazilli halkı adına teşekkür etmiştir. Daha sonra Ekonomi Bakanı Celal Bayar konuşmuştur. Bayar konuşmasında, BBYSP kapsamında kurulan bu fabrikanın kurulup işletilmesinin Sümerbank'a verildiğini, fabrikanın Türk-Sovyet ortak çalışmasının bir eseri olduğunu belirtmiştir. Bayar, daha sonra Türk mühendis ve işçilerin çabasından, Sovyet teknisyenlerin samimi ilgilerinden söz etmiştir. Fabrika makinelerinin ve teçhizatının çoğunun yakın komşumuz ve dostumuz Sovyet Rusya'dan alındığını belirtmiştir. Bayar, 18 ayda kurulan fabrikanın yaklaşık 7,5 milyon liraya mal olduğunu belirtmiş ve üretim kapasitesi hakkında bazı bilgiler vermiştir. 28.000 işçi, 800 otomatik tezgâha sahip olan fabrikanın yapacağı 2.400.000 kg iplikten 20.000.000 m basma üreteceğini, yılda 15.000 ton kömür kullanacağını, her gün 2.400 işçi çalıştıracağını, vatandaşlara senede 1.000.000 lira ödeyeceğini ve fabrikanın bölgenin iş hacmine her yıl doğrudan doğruya 5.000.000 liradan fazla yeni katkı sağlayacağını belirtmiştir.

Celal Bayar'ın konuşmasının ardından fabrika izcileri, Nazilli sporcuları ve kadın erkek fabrika işçileri Cumhurbaşkanı Atatürk'ün önünde resmigeçit yapmıştır. Bütün işçiler, fabrikanın ürettiği kumaşlardan dikilmiş giysiler içindedir. Sporcular spor kıyafetleriyle, kadın işçiler başlarında kasket, üzerlerinde pazen elbiseleriyle, erkek işçiler ise iş elbiseleriyle ve ellerinde bayraklarla resmigeçide katılmıştır. Atatürk resmigeçit sonrasında fabrikanın iplik, dokuma ve hallaç dairesinin kapısına gelmiştir. Burada Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer, kendisine Sümerbank amblemi şeklinde bir altın anahtar vermiştir. Anahtarın üzerinde "*Nazilli Basma Fabrikası, 9/10/1937*" yazmaktadır. Anahtarı alan Atatürk bu sırada karşıdaki elektrik dairesi duvarına yapılmış bir büstünü görmüştür; yaklaşp incelediği büstü beğenmiştir. Fabrika Müdürü Fazlı Turga, "*Dünya durdukça büstünüz de kalacaktır,*" deyince Atatürk de müdüre iltifat etmiştir. Atatürk, daha sonra elindeki altın anahtarla fabrikayı açmıştır. Bu sırada hep birden çalıştırılan makineler düzenli bir uğultuyla ilk pamuğu işlemeye başlamıştır. Atatürk, beraberindeki İsmet İnönü, Celal Bayar, Mareşal Fevzi Çakmak, General Asım Gündüz, General İzzettin Çalışlar, Prof. Afet İnan, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer, İdare Meclisi Başkanı ve bakanlarla fabrikanın her bölümü gezmiş, fabrikanın üretmeye başladığı basmaları incelemiştir. Bu sırada Fazlı Turga'dan fabrika hakkında uzun uzadıya bilgi almıştır. İncelemeleri sonrasında Nurullah Sümer ve Fazlı Turga'yı tebrik ederek

“Gördüklerimden çok memnun oldum” demiştir. Saat 16.00’da fabrikadan çıkan Atatürk, dışarıdaki kalabalık tarafından bir kere daha coşkuyla alkışlanmıştır. Başbakan İsmet İnönü ve Prof. Afet İnan’la birlikte otarayla Nazilli İstasyonu’na geçen Atatürk, oradan saat 16.15’te özel treniyle manevra sahasına doğru hareket etmiştir. Gece fabrikada davetlilere büyük ve güzel bir ziyafet verilmiştir.⁸⁵⁶ Atatürk Nazilli’den ayrılırken Nazilli Basma Fabrikası Müdürlüğü, açılışa katılanlara “Nazilli Basma Fabrikası Açılış Törenine Onur Veren Konuklara Mahsus Gezi Kılavuzu ve Andaç” adlı bir broşür dağıtmıştır.⁸⁵⁷

Nazilli Basma Fabrikası’nın açılışı sırasında Atatürk’ün yanında bulunan Prof. Afet İnan açılışa gördüklerini üç gün sonraki *Cumhuriyet* gazetesinde anlatmıştır.⁸⁵⁸

Sanayi Devrimi sonrası kurulan fabrikalar, din-tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişin karargâhları olmuştur. Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde devlet, kurduğu fabrikalarla sadece ekonomik kalkınmayı değil, aynı zamanda sosyo-kültürel değişimi ve çağdaşlaşmayı amaçlamıştır. Bu dönemde kurulan Sümerbank fabrikaları, tam da amaçlandığı gibi, daha inşa sürecinden itibaren, kuruldukları kentleri sosyo-kültürel olarak değiştirmeye, dönüştürmeye başlamıştır. Cumhuriyeti kuranlar, – ileride detaylandırılacağı gibi- planladıkları toplumsal değişime (laik ulus devlete) uygun çağdaş yurttaşlar yetiştirecek “sosyal fabrikalar” kurmuştur. Fabrikaların sadece yapıları ve işleyişleri değil, açılış törenleri bile bu değişimi ve dönüşümü yansıtmıştır. Erken Cumhuriyet Döneminde büyük devlet fabrikalarının açılış törenleri, laik ulus devletin gövde gösterileri olmuştur. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nın açılış töreni de bu tür bir gövde gösterisidir. Cumhurbaşkanı’ndan Başbakan’a, Ekonomi Bakanı’ndan Bayındırlık Bakanı’na, Genelkurmay Başkanı’ndan Milli Savunma Bakanı’na kadar devletin, sivil-asker en tepeden tüm unsurlarıyla fabrikanın açılış törenine katılması ile

⁸⁵⁶ Nazilli Basma Fabrikası’nın açılışı hakkında bkz. “Büyük Önder Dün Nazilli Kombinasını Açtı”, *Aydın*, 10 Birinci Teşrin 1937, s.1.3. “Atatürk Nazilli’de Coşkun Tezahüratla Karşılandı”, *Yeni Asır*, 10 İlk Teşrin 1937, s.1, 4; “İlk Basma Fabrikamız”, *Ulus*, 10 Birinci Teşrin 1937, 1,4; “Nazilli Fabrikası; Atatürk Fabrikayı Altın Bir Anahtarla Küşad Buyurdular”, *Son Telgraf*, 10 Birinci Teşrin 1937, s.2; “Nazilli Fabrikası Atatürk’ün Yüksek Huzurile Dün Açıldı”, *Son Posta*, 10 Birinci Teşrin 1937, s.3; “Atatürk Altın Bir Anahtarla Dün Nazilli İlk Basma Fabrikası’nı Açtı”, *Kurun*, 10 Birinci Teşrin 1937, s.1,4; “Nazilli Fabrikasını Bizzat Atatürk Açtı”, *Haber*, 10 Birinci Teşrin 1937, s.1, 8; “Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı”, *Cumhuriyet*, 10 Birinci Teşrin 1937, s.1,9; “Mıntıkamız En Mesut Günlerini Yaşıyor”, *Anadolu*, 10 İlk Teşrin 1937, s.1,4; “Nazilli Basma Fabrikası”, *Endüstri*, Yıl 23, S.2, İlkteşrin 1937, s. 27, 39; Günver Güneş, “Atatürk’ün Nazilli Seyahatleri ve Seyahatlerin Yarattığı Sonuçlar”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, 10 Kasım 2004, S.31, s.124-127. Doğan, a.g.e., s.27-33; Osman Girgin, *Anılarla Nazilli*, Bilal Ofset, Nazilli, 2015, s.151.

⁸⁵⁷ *Nazilli Basma Fabrikası Açılış Törenine Onur Veren Konuklara Mahsus Gezi Kılavuzu ve Andaç*, İzmir Cumhuriyet Basımevi, Nazilli, 1937.

⁸⁵⁸ Afet İnan, “Nazilli Kombinasi, Memleket, Millet İçin İşleyen Bir Eser Kazanmıştır”, *Cumhuriyet*, 12 Birinciteşrin 1937, s.1,3; *ATABE*, C.30, s.32-33.

fabrikanın “ulusal değeri” gözler önüne serilmiştir. Devletin en üst düzeyde temsil edildiği fabrika açılış töreni, adeta bir ulusal bayram havasına sokulmuştur; törende bandoların marşlar çalması, kadınlı erkekli sporcuların ve işçilerin resmigeçit yapması gibi çağdaş uygulamalar, din-tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişin tipik işaretleridir. Devlet, bu açılış töreniyle, Nazilli Basma Fabrikası’nın, laik ulus devletin ve çağdaş Cumhuriyet’in sembollerinden biri olduğunu herkese göstermek istemiştir. Nazilli’de yükselen fabrika bacaları sıradan bir sanayi kuruluşunu değil, aynı zamanda genç Cumhuriyet’in bir uygarlık anıtını simgelemiştir.

Nazilli Basma Fabrikası’nın açılışını en etkili biçimde anlatan Şevket Süreyya Aydemir’dir. Aydemir’e göre fabrika sayesinde Nazilli bacasıyla, santraliyle, iş binaları, çevre tesisleriyle ve bahçesinde sıra sıra soğutma havuzlarından göğe fışkıran ve Menderes perilerini andıran sularıyla “yeşillikler içinde bir masal şehri gibi doğmuştur.” Fabrika, Nazilli’yi değiştirmiştir. Atatürk, fabrikaya geldiğinde gördüklerinden çok etkilenmiştir. “Temiz yer, temiz insanlar bataklık Menderes Nehri’nin kara tılsımını silen yeni bir insan iradesinin sıra sıra eserleri...” Atatürk, ellerinde bayraklar, çiçek demetleriyle, alkışlarla, şarkılarla onu karşılayan okul çocuklarına “Efe mi olacaksınız?” diye sorduğunda, “Goca goca mekteplerde okuyacağız...” cevabını almıştır. Aydemir, “Demek ki, Nazilli artık efe değil, goca goca mekteplerde okuyacak yeni kızanlar yetiştirecekti...” demektedir. Aydemir, daha sonra makinalardan yükselen “fabrikanın musikisine” dikkat çekmiştir. Ona göre bu musiki, eski zamanların mitoloji tanrılarını kışkırtan türeden etkili ve sahici bir musikidir:

“Nihayet fabrika alanına girildi. Alkışlar, şarkılar, havuzlara dökülen şakrak suların şıptırtıları ve ta kasabadan beri yayılıp gelen davul zurna sesleri, zeybek naraları... Ama fabrikada tıs yoktu. Fabrika, garip, derin bir sessizliğe gömülü, sanki uyuyordu... Müdür Fazlı Turga öne düştü. Bir yoldan, bir holden geçildi. Fabrikanın tam 480 büyük tezgâhının birer çökmüş dev gibi sıra sıra dizildikleri düz, geniş tepeden ışıklarını alan aydınlık, temiz atölyeler uzayıp gidiyordu. Herkes yerinde, herkes makinesinin başındaydı. Atatürk’ü, her yeri gören, yerden yüksekçe bir platforma buyur ettiler. Burada fabrika; takımların, bölüklerin, taburların geçit resmi için sıralanıp yerlerini aldıkları bir karargâh meydanına benziyordu. Ve bir karargâh meydanı gibi burada da kumanda bekleniyordu. Kumanda duyulmadı ama Atatürk’ün arkasında duran müdürden sessiz bir işaret verildi. İşte o zaman bin başlı dev, korkunç bir kükreyiş, bir kuduruşla birden harekete geldi.

Müdürün verdiği o işaretle bütün motorlar, tezgâhlar birden coşmuş kudurmuşlardı. Şimdi Menderes Vadisi göklerine kadar varan Menderes'in kim bilir kaç defa duyduğu yer sarsıntısı gürültülerini, yıldırım uğultularını andıran bir dünya titreyişi havayı dolduruyordu. Atatürk'ün (...) işte o anda, belki kendi bile farkında olmadan ağzından şu kelimeler döküldü: 'İşte bu bir musikidir.' Evet, bu bir musiki idi. Devletin musikisi değil, tekniğin musikisi... İnsanoğlunun, tabiatın üstündeki zaferin musikisi... Mitologyanın bütün ilahları bir araya gelse bu yaratıcı kudretin zerresini harekete getiremezlerdi. Ne Olimpos'un hâkimi Zeus, ne Gök Tanrısı, ne Zelzeleler Tanrısı, ne Yeraltı Yanrısı, hayır, hiçbiri... Çünkü onlar bir masaldır. Ama bu musiki yarın bütün Türkiye'ye yayılarak yarınki Türkiye'nin eski Anadolu haraplığını yenişinin bir çılgılığı gibi bütün ovalarımızı, dağlarımızı, beldelerimizi doldurabilirdi. Yüzlerce ve yüzlerce fabrikanın, maden ocağının, santrallerin, dağ boylarınca rüzgârlardan inleyen pilonların, cereyan nakil hatlarının musikisi... Evet, neden olmasındı?(...) Burada bin bir tane Tanrıça Atena ve her biri Atena'dan bin bir defa hünerli yüzlerce insan, daha düne kadar sınırların dışından, dağlar, denizler ötesinden gelen bezleri, basmaları şimdi yurdun her bucağına yaymak için denk denk dokuyor dokuyorlardı... ”⁸⁵⁹

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde kurulan KİT’lerle Anadolu’nun yüzlerce yıllık kötü kaderi değiştirilmek istenmiştir. Nazilli Basma Fabrikası gibi büyük fabrikalar, Anadolu’daki durağanlığa son verecek bir potansiyele sahiptir. Bu bağlamda Nazilli Basma Fabrikası’ndaki 480 makinenin uğultusu, Atatürk’ün tabiriyle gerçekten de “bir musikidir”; bu, yapıcı ve yaratıcı düşüncenin, bilim ve tekniğin, sanayinin, üretimin, kalkınmanın, kentleşmenin ve çağdaşlaşmanın musikisidir. Nazilli Basma Fabrikası’ndan yükselen makine musikisi, Aydemir’in deyişiyle “Yarınki Türkiye’nin, eski Anadolu haraplığını yenişinin bir çılgılığıdır.” Gerçekten de Nazilli Basma Fabrikası çok geçmeden yapıcı etkisini gösterecek, Nazilli’nin çehresini değiştirecektir.

Nazilli Basma Fabrikası bittiğinde 28.236 iğ, 768 dokuma tezgâhına, 4 basma makinesine ve 6.750 saat çalışma esası üzerinden 58.980 ton iplik, 23.120.000 m ham bez üretim kapasitesine sahiptir.⁸⁶⁰ Ayrıca Nazilli Basma Fabrikası’nda döküntülerden iplik üretmek için Romanya’dan 612 iğlik bir telef tesisatı alınmıştır. Ekim 1943’te çalışmaya

⁸⁵⁹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, (1922-1938), C.3, s.355-359.

⁸⁶⁰ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.195; Toprak, *a.g.e.*, s.40; “Nazilli Fabrikası Yarın İşletmeye Açılıyor”, *Ulus*, 8 Birinci Teşrin, 1937, s.1, 4; Sümerbank’ın 50. yıl kitabına göre fabrika 3.186 ton iplik, 27.179.000 m pamuklu dokuma üretmektedir. (*Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, s.38.)

başlayan bu ünite günde 22,5 saatlik çalışma esası üzerinden yılda 540 ton iplik üretebilecek kapasitededir.⁸⁶¹ Fabrika iki postada 1.800 ve 8'er saatlik üç postada 2.500 işçi çalıştırabilecektir.⁸⁶² 1945 yılında hazırlanan Beş Yıllık İvedili Sanayi Planı ile Nazilli Basma Fabrikası'nın kapasitesinin 20.000.000 m artırılmasına karar verilmiştir.⁸⁶³

Nazilli Basma Fabrikası'nın, II. Dünya Savaşı koşullarında, özellikle yaz aylarında tam kapasiteyle çalıştırılmaması nedeniyle burada boş kalan 200 dokuma tezgâhıyla İzmir'de bir dokuma fabrikasının daha kurulması kararlaştırılmıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nın bir uzantısı biçimindeki İzmir Halkapınar Dokuma Fabrikası'nın 1944'te açılması planlanmıştır.⁸⁶⁴ Ancak temeli 1949'da atılabilen İzmir Halkapınar Dokuma Fabrikası'nın iplik ve dokuma üniteleri 5 Kasım 1953'te, basma bölümü ise Ocak 1955'te açılabilmiştir. Daha sonra Nazilli Basma Fabrikası ile İzmir Halkapınar Dokuma Fabrikası, ikisi bir arada, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi olarak adlandırılmıştır.

6. Fabrikanın Bölümleri, Üretimi ve Kente Etkisi

Nazilli Basma Fabrikası, 1937 tarihli vaziyet planına göre 213.875 m² (295x725 m) büyüklüğünde bir fabrika alanı, 84.000 m² (120 x700 m) büyüklüğünde bir konut alanıyla toplam 297.875 m²lik bir alanda kurulmuştur.⁸⁶⁵ Dış Evler Sahası ve Fabrika Dış Sahaları da dikkate alındığında toplam yerleşke sahası 596.926 m²'ye çıkmaktadır.⁸⁶⁶

Nazilli Basma Fabrikası, Türkiye'de son şeklini alan Sovyet projesine uygun olarak inşa edilmiştir. Fabrika, derin ve mütemadi temel sistemi, büyük açıklıklı betonarme çerçeveler ve yangın söndürme sistemi ile teknik ve estetik yönlerden Sovyet izleri taşıyan son derece modern bir yapıdır.⁸⁶⁷ Fabrika, çağının en ileri dokumacılık ve kimya tekniğine uygun olarak inşa edilmiştir.⁸⁶⁸

Aşağı Nazilli'de doğrudan kent merkezine bağlanan Bozdoğan Yolu üzerindeki Nazilli Basma Fabrikası yerleşkesi, “üretim” ve “konut” alanı olarak ikiye ayrılmıştır. Bozdoğan Yolu'nun bir yanında fabrika, sosyal alanlar ve iç memur evlerinden oluşan

⁸⁶¹ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.195; Toprak, *a.g.e.*, s.41.

⁸⁶² Doğan, *a.g.e.*, s.44.

⁸⁶³ Dilek, *a.g.t.*, s.89.

⁸⁶⁴ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.62, 208.

⁸⁶⁵ Emre Doğan, *a.g.m.*, s.86.

⁸⁶⁶ Mert Öreroğlu, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayiinin Kuruluşu ve Nazilli Basma Fabrikası*, Teknoed Yayınları, Ankara, 2004, s.100-101.

⁸⁶⁷ Arıtan, *a.g.t.*, s.219-220.

⁸⁶⁸ Tekin, *a.g.m.*, s. 25.

üretim alanı, yolun diğer yanında ise işçi ve memur evleri ile bazı sosyal alanların bulunduğu konut alanı yer almıştır.

Üretim alanında elektrik santrali, ambarlar, tamirhane, tren istasyonu, spor alanları, bisiklet parkı, pamuk sundurması, sosyal merkez, işçi kantini, işçi kontrol birimi, yönetim ve hastane binası, iç apartmanlar, kreş, soğutma havuzu, ekonoma, iplik, dokuma, basma fabrikası ile çırçır fabrikası bulunmaktadır.⁸⁶⁹

Üretim alanının en önemli yapılarından biri, civardaki linyit yataklarından beslenen fabrika santralidir. Beher saatte 23 atmosfer tazyikle 20 ton buhar üreten 4 kazan ve her biri 2.500 kw gücünde 2 buhar türbini ile fabrikaya gereken enerji burada üretilmektedir. Fabrikada ayrıca biri 250 kw, diğeri 50 kw gücünde yardımcı dizel jeneratörler vardır. Fabrikada artezyen kuyulardan elde edilen suyla çalışan bir de su santrali bulunmaktadır.⁸⁷⁰ 1943'de fabrika santralinin 1.500 kw gücünde iki türbinle güçlendirilmesine karar verilerek İsviçre'den türbin sipariş edilmiştir. Yapılan yenilemeler sonrasında 1946'da fabrikanın santral gücü 7.700 kw'a yükselmiştir. Fabrika santrali kendi elektriğini karşılamının ötesinde zamanla Nazilli'ye de elektrik vermiştir.⁸⁷¹

Üretim alanının bir ana giriş ile üç de yan giriş olmak üzere toplam dört girişi vardır. Alanın merkezinde iki bloktan oluşan betonarme çerçeveli, eğrisel şed çatılı fabrika binası yer almaktadır. Girişe yakın olan bölümde iplik ve dokuma üniteleri, diğer bölümde ise basma ünitesi bulunmaktadır. Bu ünitelerin zemin katında bloklara giriş ve işçi soyunma birimleri, üst katında ise bazı teknik bürolar ve kütüphane vardır.⁸⁷²

Bir kombina olarak inşa edilen Nazilli Basma Fabrikası iplik, dokuma ve basma bölümlerinden oluşmaktadır. Fabrikanın bu bölümlerinde yer alan belli başlı alt birimler ise şunlardır: İplik bölümünde harman-hallaç, tarak, iplik daireleri; dokuma bölümünde bobin, çözgü, haşıl, tahar, dokuma daireleri; basma bölümünde gravür, desen, beyazlatma, şardon, merserize, basma, buharlaşma, boyama, apre daireleri yer almaktadır. Ayrıca her üç bölümde de kontrol, ambarlar ve işçi soyunma alanları vardır⁸⁷³

Bu bölümler dışında fabrika bir mekanik odasına, fizik laboratuvarına ve bir tamirhaneye sahiptir. Dökümhanesi, demirhanesi, kaynak tesisi, marangozhanesi, teneke

⁸⁶⁹ İlgin Yeşim Eldeş, *Sümerbank Dokuma Fabrikalarının Dönüşümü (1935-219): Kayseri, Ereğli, Nazilli, Bursa ve Malatya Örnekleri*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimari Tasarım Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s.46; Arıtan, *a.g.t.*, s.224-230.

⁸⁷⁰ Doğan, *a.g.e.*, s.44, 48.

⁸⁷¹ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.209; Eren, *a.g.t.*, s.82-83.

⁸⁷² Arıtan, *a.g.t.*, s.218, 220.

⁸⁷³ Arıtan, *a.g.t.*, s.221; Doğan, *a.g.e.*, s.49.

dairesi ve modelhanesi ile fabrika tamirhanesi her türlü tamirin yapabildiği, hatta fabrika makinelerinin yeniden üretilebileceği çok modern bir tesistir.⁸⁷⁴ Fabrika çalışanları, bu fabrika tamirhanesinin savaş zamanlarında silah üretebilecek altyapıya sahip olduğunu belirtmektedirler.

Fabrikada her bölümün bir görevli şefi yanında teknik bölümlerden sorumlu işletme şefi ve idari kısımlardan sorumlu muhasebe şefi vardır. Fabrikanın yönetici kadrosu kurum müdürü, teknik müdür yardımcısı, idari müdür yardımcısı, plan bürosu şefi ve hukuk müşavirliğinden oluşmaktadır. Nazilli Basma Fabrikası açıldığında fabrika müdürlüğüne Mühendis Fazlı Turga getirilmiştir. Elektrik Mühendisi Celal Bey ve Santral Mühendisi Nihat Bey fabrikada Sümerbank mühendisleri olarak görevlendirilmiştir. Fabrikada ayrıca Hazırlık Şefi Salahattin Soysallı, İplik Şefi Baha Uruk, Hazırlık Şefi Orhan Pekerman, Dokuma Şefi Kenan Rasım ve Osman Beyler, Basma ve Gravür Şefleri Hamdi Berdi Bey, Nuri Bey, Salahattin Bey ve Atölyeler Şefi Nazmi Bey görevlendirilmiştir.⁸⁷⁵

İplik bölümünün ham maddesi durumundaki pamuk, Nazilli Ovası'ndan elde edilmiştir. Fabrika, iplik bölümünün ihtiyaç duyduğu pamuğu Sarayköy, Yenipazar, Aydın ve İzmir'deki pamuk çiftçilerinden satın almıştır. Fabrika ayrıca kendi pamuğunu kendisi üretme kapasitesine de sahiptir. Fabrika yılda 9.000 balya Akala, 3.000 balya yerli kısa elyafli pamuk kullanacaktır.⁸⁷⁶

Fabrikanın iplik bölümünde 28.236 iş vardır ve burada vardiya usulüyle, 8 saat arayla 3 ekip halinde 800 kadar işçi çalışmaktadır. Bu işçilerin genelde yarısı kadındır. İplik bölümünde üretilen ipliğin çoğu fabrikanın dokuma ve basma bölümlerinde kullanılmıştır. Üretilen ipliklerin bir kısmı da el tezgâhlarında kullanılmak üzere ülkenin değişik yerlerine gönderilmiştir.⁸⁷⁷

Fabrikanın dokuma bölümünde 768 dokuma tezgâhı vardır. Burada yılda ortalama 12.000.000 m ile 15.000.000 m bez üretilmiştir. Bu bölümde de geceli gündüzlü vardiya biçiminde çalışan 1.000 kadar işçi vardır. Bu işçilerin de % 10'u kadındır.⁸⁷⁸

Türkiye'nin ilk basma fabrikası durumundaki Nazilli Basma Fabrikası'nın en önemli bölümü şüphesiz basma bölümüdür. Fabrikadaki 4 basma makinesinde yılda

⁸⁷⁴ O. Becerik, "Nazilli Basma Kombinası-6", *Aydın*, 27 Mart 1938, s.2.

⁸⁷⁵ Bigat, *a.g.t.*, s.162.

⁸⁷⁶ Arıkan vd., *a.g.m.*, s.165; Doğan, *a.g.e.*, s.41.

⁸⁷⁷ Tekin, *a.g.m.*, s.25.

⁸⁷⁸ *A.g.m.*, s.25.

yaklaşık 23.000.000 m basma üretilmiştir. Üretilen bu basmanın 15.000.000 m'si kendi ürettiği bezlere, 8.000.000 m'si Sümerbank'ın diğer fabrikalarından gönderilen bezlere basılmıştır. Basma çeşitliliği de oldukça fazladır. Burada 100 desen üzerine 1000 çeşit basma üretilmiştir. Basma bölümünde çalışan 300 civarındaki işçinin yaklaşık % 30'u kadındır. Fabrikanın üretime başladığı 1937 yılında Türkiye dışarıdan 30.000 top basma almaktadır. Nazilli Basma Fabrikası daha açıldığı ilk yıl –dış alımın tamamından fazla- 40.000 top basma üretmiştir. Nazilli Basma Fabrikası üçüncü yılında 400.000 ton basma üretmeyi başarmıştır.⁸⁷⁹

Fabrikanın başlıca ürünleri halk tipi ince basma, tobralko ve pazendir.⁸⁸⁰ Fabrikada üretilen basmalar kendine özgü karakteriyle “*Nazilli Basması*” adıyla ünlenmiştir. Nazilli Basma Fabrikası'nın kurulup üretime başladığı 1937 sonları, II. Dünya Savaşı'nın artık ufukta görüldüğü bir dönemdir. Türkiye, II. Dünya Savaşı'na girmeyecektir, ancak herhangi bir saldırı tehdidine karşı savaş boyunca kalabalık bir orduyu hazır bulundurmak zorunda kalacaktır. Savaş ortamında erkeklerin askere çağırılması, tarım işçilerinin de fabrikada çalışmak istememesi gibi nedenlerle ilk yıllarında fabrikada çalıştıracak yetişmiş eleman ve işçi bulmakta sorun yaşanmıştır. Buna rağmen fabrika, kurulduğu 1937 yılından itibaren sürekli bir üretim artışıyla o zor savaş yıllarında Türkiye'nin çok ihtiyaç duyduğu iplik ve dokuma ihtiyacını karşılamıştır.⁸⁸¹

Tablo 2.2. Nazilli Basma Fabrikası'nda 1938-1942 Yılları Arasında Harcanan Pamuk ve Üretilen İplik ve Basma Miktarları (Yaklaşık Olarak)

Yıllar	Harcanan Pamuk (ton)	Satış İpliği (kilo)	Basma (metre)
1938	1.700	145.000	8.268.000
1939	2.200	408.000	13.427.000
1940	2.900	867.000	13.631.000
1941	2.400	817.000	14.627.000
1942	2.400	522.000	18.676.000

Kaynak: Sümerbank, X'uncu Yıl, s. 56.

Fabrika, kuruluşunun dördüncü yılında (1940'da), o sırada ülkedeki dört Sümerbank fabrikası içinde (Nazilli, Kayseri, Ereğli, Bakırköy), iplik üretim miktarı

⁸⁷⁹ A.g.m., s.25-26.

⁸⁸⁰ Apak, Aydınelli ve Akın, a.g.e., s.195; Toprak, a.g.e., s.40.

⁸⁸¹ Doğan, a.g.e. s.51.

bakımından ilk sıraya yükselmiştir. 1937 yılında 4.077 kg pamuk ipliği üreten fabrika, dört yıl sonra, 1940'ta, 866.832 kg iplik üretmeyi başarmıştır. Bu dört yıl içinde Nazilli Basma Fabrikası'nın Sümerbank pamuklu fabrikaları içindeki toplam iplik üretimindeki payı % 1.13'ten, % 40,3'e yükselmiştir. Böylece fabrika, 4 yılda -her yıl ortalama 10 kat olmak üzere- toplam 40 kat üretim artışı sağlanmıştır.⁸⁸²

Kayseri, Ereğli ve Bakırköy dokuma fabrikaları içinde basma üreten tek dokuma fabrikası Nazilli Basma Fabrikası'dır. Kayseri ve Bakırköy fabrikaları ham ve topu boyalı, Ereğli Fabrikası ise kasarlı ve topu boyalı ağırlıklı üretim yaparken Nazilli Fabrikası basma ağırlıklı üretim yapmıştır.⁸⁸³

Nazilli Basma Fabrikası sadece iplik üretiminde değil, bez üretiminde de ilk üç yılda büyük bir artış sağlamıştır. 1938'de 8.267.564 m pamuklu bez üreten fabrika, 1940'da 13.630.992 m pamuklu bez üretmiştir. Bu üç yıl içinde Nazilli Basma Fabrikası'nın Sümerbank pamuklu fabrikaları içindeki toplam bez üretim payı % 22,7'den % 29,6'ya yükselmiştir.⁸⁸⁴ Fabrikanın basma üretim artışı –savaş koşullarına rağmen- sonraki yıllarda da devam etmiştir. Basma üretimi 1941'de 14.627.000 m'ye, 1942'de 18.676.000 m'ye, 1945'te ise 23.281.417 m'ye yükselmiştir.⁸⁸⁵

II. Dünya Savaşı'nın zor günlerinde ülkenin basma ihtiyacının büyük bölümünü Nazilli Basma Fabrikası karşılamıştır.⁸⁸⁶

Nazilli Basma Fabrikası'nın kısa sürede üretim miktarlarında yakaladığı büyük artışlar, satış tutarlarına da yansımıştır. Fabrikanın 1939'daki satış tutarı bir önceki yıla göre % 146,03 artarak 3.398.443 liraya yükselmiştir. 1940'ta ise % 31,7 artarak 5.173.374 liraya yükselmiştir. Nazilli Basma Fabrikası'nın tüm Sümerbank pamuklu fabrikalarının toplam satış tutarı içindeki payı da bu iki yılda % 29,1 artmıştır.⁸⁸⁷ Fabrikanın satış tutarlarındaki artış –savaş koşullarına rağmen- sonraki yıllarda da devam etmiştir. Fabrikanın satış tutarı 1941'de 6.921.000 liraya, 1942'de ise -bir önceki yıla göre % 31,2 artışla- 9.087.000 liraya yükselmiştir.⁸⁸⁸

Nazilli Basma Fabrikası'nın üretim ve satış tutarlarındaki artışlar doğal olarak kâr-zarar hesaplarına da yansımış; fabrika üç yıl içinde önemli oranda kâr etmiştir. 1940

⁸⁸² A.g.e., s.51.

⁸⁸³ A.g.e., s.53.

⁸⁸⁴ A.g.e., s.53.

⁸⁸⁵ Doğan, a.g.e., s.56-57; *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.56.

⁸⁸⁶ "Nazilli Basma Fabrikamız Dokuz Yıl Önce Dün İşletmeye Açılmıştı", *Aydın*, 10 Ekim 1946, s.1.

⁸⁸⁷ Doğan, a.g.e., s.53-54.

⁸⁸⁸ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.56.

yılında fabrikanın satış vergi ve masrafları toplamı 928.611 liradır. Aynı yılın sonunda fabrikanın çeşitli zararları toplamı 14.516 lira, çeşitli kârları toplam 8.069 lira, satış kârları toplamı ise 1.603.658 liradır. Bu hesaplar çerçevesinde fabrikanın 1940 yılı net kârı 668.599 liradır.⁸⁸⁹ Fabrikanın savaştan hemen sonra, 1946 yılındaki kârı 1.378.149.64 lira iken, bu miktar 1947 yılında 3.754.016.78 liraya yükselmiştir.⁸⁹⁰

II. Dünya Savaşı koşullarında Sümerbank fabrikalarının üretimlerine devam etmeleri ve savaş sonrasındaki ekonomik koşullara çok çabuk uyum sağlayabilmeleri de çok önemlidir. Bunun için Cumhuriyet Hükümeti gerekli önlemleri almıştır. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, II. Dünya Savaşı sırasındaki bir Yerli Malı Haftası'nda, 12 Aralık 1944'te, Ankara Halkevi'nde yaptığı bir konuşmada, fabrikaların ve müesseselerin savaş sonrasındaki ekonomik koşullara uyabilmeleri için uzmanlardan oluşan bir heyetin çalışmalar yaptığını belirtmiştir.⁸⁹¹

Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası 1937 yılı sonunda işletmeye açıldıktan yaklaşık bir yıl sonra II. Dünya Savaşı çıkmıştır. Türkiye, II. Dünya Savaşı'na girmemekle birlikte savaşın yarattığı sosyo-ekonomik bunalımdan fazlasıyla etkilenmiştir. Bu sırada genelde Sümerbank fabrikaları, özelde Nazilli Basma Fabrikası üretim ve istihdam bakımından çok önemli bir rol oynamıştır. Tüm güçlüklerle rağmen aralarında Nazilli Basma Fabrikası'nın da olduğu Sümerbank fabrikaları savaş sırasında istihdama ve üretime devam etmiştir.

1939-1945 yılları arasındaki II. Dünya Savaşı sırasında Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası toplam 17.343 işçiye iş vermiştir. Bu işçilerin ailelerini de dikkate alacak olursak, 50.000'den fazla insanın o zor savaş yıllarında Nazilli Basma Fabrikası sayesinde geçimini sağladığını söyleyebiliriz. Ayrıca fabrika aynı yıllar arasında 16.643 ton iplik, 125.501,7 m pamuklu dokuma üreterek de ülke ekonomisine çok önemli bir katkıda bulunmuştur.⁸⁹²

⁸⁸⁹ Doğan, a.g.e., s.54.

⁸⁹⁰ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, 1947, s.93.

⁸⁹¹ "... Bütün fabrika ve müesseseler için bugün en büyük iş harp sonu şartlara intibak edebilmeleri için çareler aramak ve bulmak işidir. Bir müddetten beri mütehasşislardan mürekkep bir heyet bu mühim iş için çalışmaktadır. İlk elde edilen neticelerin, fabrika ve müesseselerimizin harp sonu iktisadi şartlarına uyabilmeleri için cesaret verici bir mahiyette olduğunu şimdiden tebşir edebilirim. (müjdelerim)" (BCA, 30-1-0-0,109-688-3.)

⁸⁹² II. Dünya Savaşı yıllarında (1939-1945 arasında) Sümerbank topluluğundaki fabrikalarda 1939'da 13.391 işçi, 1940'ta 17.588 işçi, 1941'de 18.515 işçi, 1942'de 20.048 işçi, 1943'te 23.023 işçi, 1944'te, 24.631 işçi, 1945'te 24.640 işçi olmak üzere toplamda 141.836 işçi istihdam edilmiştir. 1939-1945 arasında Sümerbank'ın istihdam ettiği toplam 141.836 işçiden 17.343'ü Nazilli Basma Fabrikası'nda istihdam edilmiştir. (Apak, Aydınelli ve Akın, a.g.e., s.88.) Aynı yıllar arasında Sümerbank pamuklu dokuma fabrikalarının pamuk ipliği

II. Dünya Savaşı yıllarında (1939-1945 arasında) Sümerbank fabrikalarının devlete ödediği toplam vergi miktarı ise 226.855.471 TL'dir.⁸⁹³ Ayrıca Sümerbank dokuma fabrikaları, II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılında dünya savaşı için alınan önlemler çerçevesinde ordu için -bedeli 9 yılda geri ödenmek üzere- elbise, kaputluk kumaş ve çadırılık bez üretme kararı almıştır.⁸⁹⁴

Sümerbank fabrikaları, II. Dünya Savaşı sonrasında üretimlerini artırmayı başarmışlardır. Bu konuda en başarılı olan fabrikalar, iplik ve dokuma fabrikalarıdır. Örneğin, 1947'de tüm Sümerbank fabrikaları içinde en büyük üretim bedeli 155.811.344 TL ile iplik ve dokuma fabrikalarına aittir.⁸⁹⁵ 1947'de Sümerbank fabrikaları içinde dokuma fabrikaları, 24.348.736.58 TL karla ilk sırada yer almıştır. 1947'de Sümerbank fabrikaları İplikte % 94, dokumada ise % 99 kapasiteyle çalışmıştır.⁸⁹⁶

1947'de Türkiye'nin pamuklu dokuma ihtiyacının çok büyük bir bölümünü tek başına Nazilli Basma Fabrikası karşılamıştır. Fabrika, 1947'de 20.404.275 m, 1948'de ise 23.236.892 m basma üretmiştir. Nazilli Basma Fabrikası 1947'de iplik üretim kapasitesinin % 91,5'ini, dokuma üretim kapasitesinin ise % 92'sini kullanmıştır. Bu dönemde tüm dokuma fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası da normal kadrosundan biraz daha fazla işçi istihdam etmiştir. Fabrikanın normal kadrosu 2.500 kişi olmasına karşın, fabrika 1947 yılında 147 işçi daha fazla istihdam ederek toplam 2.647 işçiyle üretim yapmıştır.⁸⁹⁷

üretim miktarları da şöyledir: 1939'da 8.163,7 ton, 1940'ta 9.578,1 ton, 1941'de 9.010,5 ton, 1942'de 8.871,5 ton, 1943'te 9.056,1 ton, 1944'te 9.661,7 ton, 1945'te 10.665 ton olmak üzere toplamda 65.006,6 ton. Bu yıllar arasında Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın pamuk ipliği üretim miktarları ise şöyledir: 1939'da 1.958,8 ton, 1940'ta, 2.624,7 ton, 1941'de 2.220,7 ton, 1942'de 2.090,3 ton, 1943'te 2.372,5 ton, 1944'te 2.500 ton, 1945'te 2.876 ton olmak üzere toplamda 16. 643 ton. Aynı yıllar arasında Sümerbank pamuklu dokuma fabrikalarının dokuma miktarlarına gelince; 1939'da 46.973,878 m, 1940'ta 47.006.498 m, 1941'de 49.570,973 m, 1942'de 53.675,681 m, 1943'te 52. 409,772 m, 1944'te 64.768,455 m ve 1945'te 68. 016,620 m olmak üzere toplamda 382.421,877 m pamuklu dokuma üretilmiştir. Bu üretim içinde Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın üretim miktarları ise 1939'da 13.427,025 m, 1940'ta 13.630,173 m, 1941'de 14.563, 017 m, 1942'de 18.684,793 m, 1943'te 19.238, 810 m, 1944'te 22.588,149 m ve 1945'te 23.369,733 m olmak üzere toplamda 125.501,7 m'dir. (Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.218-219.)

⁸⁹³ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.89.

⁸⁹⁴ BCA, 30-10-0-0,50-322-1, 20.02.1939.

⁸⁹⁵ 1947'de Sümerbank fabrikalarının toplam üretim miktarları ve toplam üretim miktarlarının TL karşılıkları şöyledir: İplik Sanayi Üretim Miktarı: 18.739 ton. Dokuma Sanayi Üretim Miktarı: 99.070.100 m. **İplik ve Dokuma Sanayi Bedeli: 155.811.344 TL.** Demir-Çelik Sanayi Üretim Miktarı: 541.293 ton. Bedeli: 53.540.292 TL. Selüloz Sanayi Üretim Miktarı: 24.556 ton. Bedeli: 18.536.387 TL. Deri ve Kundura Sanayi Üretim Miktarı: 1951 ton, 645.122 çift. Bedeli: 23.465.767 TL. Çimento Sanayi Üretim Miktarı: 102.382 ton. Bedeli: 3.361.666 TL. Suniipek Sanayi Üretim Miktarı: 302 ton. Bedeli: 2.487.000 TL. (BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.1.)

⁸⁹⁶ BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.122, 59; BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.95.115

⁸⁹⁷ Doğan, *a.g.e.*, s.57-59, 61.

1947’de Türkiye’nin toplam pamuklu dokuma ihtiyacı 293.141.000 m olarak hesaplanmıştır. Bunun 93.496.213 m’si Sümerbank fabrikalarından, 38.306.000 m’si diğer fabrikalardan, el tezgâhlarından ve ithal mallardan elde edilmiştir.⁸⁹⁸ Ancak bu miktar, ülke ihtiyacını karşılamaya yetmediği için 1947’de Japonya’dan 29.242.849 m ham bez ve 430.000 paket iplik satın alınmıştır. Ayrıca İtalya’dan 8.269.814 m çeşitli pamuklu dokuma ve 12.000 adet pamuklu mensucat, Amerika’dan da 238.571 kilo iplik ithal edilmiştir.⁸⁹⁹ II. Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrasındaki birkaç yıl -tüm çabalara rağmen- ülkenin ihtiyacı olan pamuklu dokumanın tamamını yerli üretimle karşılamak mümkün olmamıştır. Pamuklu üretime ağırlık veren Nazilli Basma Fabrikası’na bu süreçte çok büyük iş düşmüştür.

Nazilli Basma Fabrikası, 1951’de 22.816.042 m basma, 2.721 ton iplik üretmiştir.⁹⁰⁰ 1960’larda o zamana kadar ki en yüksek üretim miktarlarına ulaşmıştır. Fabrika 1965’te 29.275.935 m basma, 3.016 ton iplik üretmiştir. Fabrika 1970’lerde üretim rekorları kırmış, kârlılık-verimlilik bakımından örnek bir kurum olmuştur. Fabrika 1974’te, 26.307.000 m basma, 2.934 ton iplik üretimi sonunda elde ettiği 71.500.000 liralık kârla Türkiye’nin en büyük 100 işletmesi içinde 26. sırada yer almayı başarmıştır. Fabrika, 1977’de basma üretiminde 30.000.000 m bandını aşarak 30.396.000 m basma üretmiştir. Fabrika 1980’lerde üretim miktarını daha da artırmıştır. 1984’te 32.096.000 m basma, 3.182 ton iplik, 1985’te 34.319.000 m basma, 2.537 ton iplik, 1987’de de 36.852.000 m basma, 2.323 ton iplik üretimiyle üretim rekorları kırmıştır. Ancak bu üretim artışlarına rağmen 1980’li yıllarda fabrika zarar etmeye de başlamıştır. 1990’ların sonunda fabrikadaki üretim miktarı hızla düşmüştür. Fabrika kapanıştan bir yıl önce, 2001’de, sadece 1.527.000 m basma, 550 ton da iplik üretebilmiştir.⁹⁰¹ Türk dokuma sanayisinin lokomotiflerinden Nazilli Basma Fabrikası açık kaldığı 66 yıl boyunca –son yılları hariç- genel olarak kâr eden bir kuruluş olmuştur.

Nazilli Basma Fabrikası, ortalama 23.000.000 m basma, 2.300 ton iplik üretimiyle ve 2.500 kişilik işçi kapasitesiyle Türkiye’nin ilk ve en büyük basma fabrikasıdır. Fabrika yılda iki defa kente ıskarta basma dağıtmıştır. Fabrikanın kaliteli ve güzel basmaları çok

⁸⁹⁸ BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.17.

⁸⁹⁹ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.41.

⁹⁰⁰ BUMH, Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.15.

⁹⁰¹ Hulusi Doğan, “Sanayinin Musikisi Nasıl Başladı Nasıl Bitti? Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’na Tarihsel Bir Bakış”, *Ege Akademik Bakış*, 7 (2) 2007, s.671-672.

sevilmiştir. Nazilli halkı Sümerbank sayesinde ucuza, kaliteli ve güzel giyinmiştir.⁹⁰² Ancak fabrikanın Nazilli'ye ve ülkeye olan katkısını değerlendirirken sadece kaliteli basmaları, üretim miktarları ve kâr-zar hesapları üzerinden bir değerlendirme yapmak eksik olur. Çünkü Nazilli Basma Fabrikası -bu tezin temel konusunu oluşturan- sosyal-kültürel özellikleri ile kurulduğu kente ve hatta ülkeye ekonomik katkının ötesinde çok daha büyük bir katkı sağlamıştır.

Nazilli Basma Fabrikası, daha kuruluşundan itibaren Nazilli ve civarını değiştirmiştir. Öncelikle fabrika inşaatı için bataklık bölge kurutulmuştur. Bu amaçla kanallar açılmış ve kentin çeşitli yerlerine su toplayan okalıptüs ağaçları dikilmiştir. Ayrıca sıtmaya karşı halka kinin dağıtılmıştır. Nazilli'nin ilk hastanelerinden biri -30 yataklı- fabrika yerleşkesinde kurulmuştur. Fabrika santrali, aynı zamanda kentin elektrik ihtiyacını da karşılamıştır; 1947'de fabrikadan kente elektrik verilmeye başlanmıştır. Fabrika, gelişmiş tamirhanesiyle bölgedeki küçük sanayinin tamirhane ihtiyacını da karşılamıştır. Fabrika lojmanlarının kurulmasıyla Aşağı Nazilli canlanmıştır. Fabrika yerleşkesi çevresinde bakkal, kasap, fırın, ilkokul, ortaokul, kütüphane, banka, terzi, berber, lokanta, otel vb. mekânlar açılmış, böylece bir "Sümer Mahallesi" kurulmuştur. Fabrika yerleşkesinin bulunduğu Aşağı Nazilli her bakımdan gelişmeye başlamıştır. Fabrikanın kuruluşuyla birlikte Aşağı Nazilli'nin imar planı yapılmıştır. Fabrika, Sümerbank Genel Müdürlüğü'nün onayıyla Nazilli Devlet Hastanesi'nin, Nazilli Lisesi'nin, Nazilli Ticaret Lisesi'nin açılmasına, Nazilli Ortaokul'unun yeni binası ile park, bahçe ve yolların yapılmasına katkıda bulunmuştur. Nazilli-Bozdoğan Yolu'nu fabrika ağaçlandırmıştır. Fabrikanın Sümer İlköğretim Okulu Aşağı Nazilli'deki ilkokul ihtiyacını karşılamıştır. Fabrikanın açtığı Sümer Çocuk Kütüphanesi de çocukların kitapla buluşmasını sağlamıştır. Fabrikanın Sümer Halkevi, Aşağı Nazilli'nin kültür-sanat hayatını canlandırmıştır. Bu Halkevinin temsil kolu Nazilli ve çevresinde gösteriler yapmıştır. Sümer Halkevi'nde düzenli olarak biçki, dikiş, resim, müzik kursları düzenlenmiş, çeşitli sergiler açılmıştır. Fabrikanın 700 kişilik sahneli sinemasında gösterilecek filmler, sergilenen temsiller, yapılan gösteriler, verilen konserler halkın sanat zevkini geliştirmiş, bilgi ve görgüsünü artırmıştır. Fabrikanın güçlü bir spor altyapısı, çeşitli spor sahaları ve çeşitli dallarda faaliyette

⁹⁰² Arıkan vd., *a.g.m*, s.174; Güneş, *a.g.m.*, s.131.

bulunan “Sümerspor” adlı bir spor kulübü vardır. Fabrika spor sahaları ve spor kulübü ile Nazilli’de sporun gelişmesine de katkıda bulunmuştur.⁹⁰³

Fabrika, Nazilli ve çevresi başta olmak üzere tüm ülkeye iş imkânı sağlamıştır. Fabrika, Ağrı’dan Diyarbakır’a, Erzincan’dan Eskişehir’e kadar ülkenin her yerinden, hatta yurt dışından bile işçi kabul etmiştir.⁹⁰⁴ Fabrika, Nazilli’de nüfusun artmasını sağlamıştır. 1935 Nüfus Sayımı’na göre Nazilli merkezin nüfusu 13.025 kişidir. Bu nüfus, 1940’ta 16.478 kişiye, 1950’de ise 25.106 kişiye yükselmiştir. 1935’te Aydın ve Denizli’den daha az bir nüfusa sahip Nazilli, fabrikanın açılmasından sonra, 1940’ta Aydın’ı geçip Denizli’ye yetişmiş, 1950’de Denizli’yi de geçmiştir.⁹⁰⁵ 1927’deki ilk nüfus sayımına göre Nazilli’nin nüfusu 9.325 kişidir. 1985 Nüfus Sayımı’na göre ise Nazilli’nin nüfusu 77.627 kişiye yükselmiştir. Nazilli’nin 60 yılda nüfus bakımından yaklaşık 8 kat büyümesinde Nazilli Basma Fabrikası’nın etkisi büyüktür.⁹⁰⁶ Nazilli kent merkezinin nüfusu, köy ve kasaba nüfusunun toplamından daha fazladır. Örneğin, 1967’de Nazilli merkezin toplam nüfusu 41.330, kasaba ve köylerin toplam nüfusu ise 30.926’dır. Bu durumun temel nedeni de Nazilli Basma Fabrikası’nın Nazilli merkezde bulunmasıdır.⁹⁰⁷

Nazilli Basma Fabrikası’nın kurulmasıyla Nazilli’de artan nüfusa paralel ev, dükkân ve mağaza sayıları da artmış, ticaret gelişmiş, kentin ekonomisi canlanmış, esnafın kazancı artmıştır. Bu gerçek, 1938’de dönemin yerel basınına şöyle yansımıştır:

*“Son nüfus tahririnde 13.025 kişi yazılan Nazilli’nin nüfusu bugün 15.000’i geçmiş, 2.700 ev sayısı 2.800 olmuş, 700 dükkân, mağaza 800’e yaklaştı... Bu artış yalnız insan, ev dükkân sayısında değil... Alışveriş kızılmış, ticaet artmış, hayat ve hareket fazlalaşmış, Nazillililer refaha erişmiş... Yurdun her yerinde beliren kalkınma Nazilli’de daha hızlı yürüyor. Bunu yaratan müessirin basma kombinası olduğunu yazmaya lüzüm var mı?”*⁹⁰⁸

Fabrikanın Nazilli’de yarattığı istihdam, nüfus artışı ve ekonomik gelişme Nazilli Belediyesi bütçesinin de artmasını sağlamıştır. 1934’te 45.000 lira olan Nazilli Belediyesi bütçesi, 1936’da 60.000 liraya, 1937’de de 76.000 liraya yükselmiştir. Maliye Bakanlığı da

⁹⁰³ Fabrikanın özellikleri hakkında bkz. *L’Illustration de Turquie*, Ege Özel Sayısı, 1950; Arıkan vd., *a.g.m.*, s.166,169-171,173; Arıtan, *a.g.t.*, s.217,218; Tekin, *a.g.m.*, s.26; Nazilli, *Dün Bugün,Yarın*, s.23-24; Güneş, *a.g.m.*, 130-132.

⁹⁰⁴ Doğan, *a.g.m.*, s.673-675.

⁹⁰⁵ Arıkan vd., *a.g.m.*, s.170-171; Güneş, *a.g.m.*, s.132.

⁹⁰⁶ Nazilli, *Dün Bugün, Yarın*, s.26-27.

⁹⁰⁷ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.71.

⁹⁰⁸ O. Becerik, “Nazilli”, *Aydın*, 19 Mart 1938, s.2.

1937 bütçesinden Nazilli Hükümet Konağı'nın inşası için 30.000 lira ayırmıştır. Nazilli Belediyesi'nin bütçesi fabrikanın kuruluşundan iki yıl sonra, 1939'da 122.000 TL'ye yükselmiştir.⁹⁰⁹ Böylece Nazilli, Aydın'a bağlı 12 belediye arasında en yüksek gelire sahip ilçe belediyesi olmuştur. Nazilli Belediyesi, fabrikanın açıldığı 1937'den itibaren özellikle fabrikanın bulunduğu Aşağı Nazilli'de birçok yatırım yapmıştır. Aşağı Nazilli'de kentsel dönüşüme gidilmiş, 7 bin liralık bütçeyle, eski binlar yıkılıp yeni binalar yapılmaya başlanmıştır. Bir yılda 100 ev ve 50 dükkân yeniden yapılmıştır. Burada fabrika konutlarıyla uyum içinde yeni evler inşa edilmiştir. 17.000 liraya modern bir mezbaha kurulmuştur. Mevcut elektrik santrali yetersiz olduğu için yeni bir santralin yapımına başlanmıştır. Bölgedeki spor sahası tamamlanmıştır. 4.500 liraya bir anıt, 2.000 liraya da büyük bir park yapılmıştır.⁹¹⁰ Ayrıca fabrikayı kente bağlayan yollar –fabrika tarafından-parke taşlarıyla döşenmiştir.⁹¹¹ Yolların yapımı bitince kentteki park ve bahçeler düzenlenmiştir. Nazilli İstasyonu'ndan fabrikaya bir bulvar açılmıştır. Böylece Nazilli İstasyonu düz ve geniş bir şose ile fabrikaya bağlanmıştır. Nazilli Belediyesi, fabrikada çalışacak işçilerin ihtiyacını düşünerek Aşağı Nazilli'deki hamamı tamir ettirip işletmeye açmıştır. Aşağı Nazilli'de yapımına başlanan ilkokul binasının tamamlanması için 1937'de genel belediye bütçesine 20.000 lira eklenmiştir.⁹¹²

Nazilli Basma Fabrikası, Nazilli'deki pamuk üreticisinin de yüzünü güldürmüştür. Fabrikanın ihtiyaç duyduğu pamuk doğrudan Nazilli Ovası'ndan karşılanmıştır. Fabrika açılmadan önce Ziraat Bankası pamuk üreticilerine 200 adet modern tohum ekme makinesi dağıtmıştı. Ayrıca Nazilli'ye birçok traktör, römork getirilmişti. Nazilli Pamuk İstasyonu ve Üretim Çiftliği'nin de katkısıyla bölgede kaliteli pamuk üretilmiştir. Bu sayede hem

⁹⁰⁹ “Nazilli Büyük Bir İnkişaf Yoluna Girmiştir”, *Anadolu*, 11 Temmuz 1937, s.4.

⁹¹⁰ Bigat, *a.g.t.*, s.132-133.

⁹¹¹ Nazilli'de fabrikayı kente bağlayan ana yolun bir kısmı Nazilli Basma Fabrikası tarafından parke taşlarıyla döşenmiştir. 1940'ların sonunda Nazillililer, bu yolun kalan kısmının da fabrika tarafından yapılmasını istemiştir. Bu yöndeki istek, 1948'de yerel basına şöyle yansımıştır: “*Şehri fabrikaya bağlayan ana yolun bir kısmı fabrikamızın büyük himmetleriyle parke taş olarak yapılmıştır. Bunun tamamlanması için özel idare ve helediyemiz de dar bütçelerinden bir miktar para ayırabilmişlerdir. Fakat bu para ile de bunun tamamını yapmaya imkân yoktur. Onun için tekrar fabrikamızın himmetine sığınacağız...*” (“Sümerbank Fabrikamızdan Memleketin Dileği”, *Demokrat Nazilli*, 19 Ağustos 1948, s.1.) Nazilli Basma Fabrikası bu isteği geri çevirmemiş, bu yolun parke taşlarıyla döşenmesi için 30.000 lira daha vermiştir. (“Basma Fabrikamız Yeniden 30.000 Lira Daha Teberruda Bulundu,” *Demokrat Nazilli*, 2 Eylül 1948, s.2.)

⁹¹² “Nazilli Büyük Bir İnkişaf Yoluna Girmiştir”, *Anadolu*, 11 Temmuz 1937, s.4.

pamuk üreticisinin kazancı artmıştır her de yıllarca İzmir limanlarından yurt dışına gönderilen Türk pamuğu, artık Nazilli Basma Fabrikası'nda değerlendirilmiştir.⁹¹³

Nazilli Basma Fabrikası'nın ülkede dokuma sanayinin gelişimine katkısı çok büyüktür. Bu fabrika, ülkenin en temel ihtiyaçlarından pamuklu bez ve basma ihtiyacını karşılamak yanında Türk dokuma sanayisinin personel okulu olmuştur. Usta ve işçi yetiştirmek için fabrika içinde teknik kurslar açılmıştır. Adana, Aydın, Manisa, İzmir, Antalya, Eskişehir dokuma fabrikalarındaki işçi ve teknisyenler buradan yetişmiştir.⁹¹⁴

Fabrika sayesinde Nazilli bir hastaneye, yeni okullara, bir kreşe, üç kütüphaneye, bir sinemaya, yeni bir Halkevine, yeni bir spor kulübüne, yeni lojmanlara, yeni mahallelere, yeni yollara, parklara, yeşil alanlara, sürekli elektriğe kavuşmuş ve her bakımdan çağdaş bir kente dönüşmüştür. Fabrika sayesinde Nazilli halkının sadece ekonomik durumu değil, aynı zamanda sağlığı düzelmiş, eğitim seviyesi yükselmiş, kültür-sanat ve estetik zevki gelişmiştir. Fabrika; sineması/tiyatrosu, halkevi, kütüphanesi ve spor sahalarıyla kadın-erkek tüm halkın kültür-sanat-spor etkinliklerinde bir araya gelip sosyalleşmesini ve kendini geliştirmesini sağlamıştır. Fabrika, film gösterimleri, temsilleri, gösterileri, konserleri, konferansları, sergileri, defileleri, düğünleri, spor karşılaşmaları ve kadınlı-erkekli balolarıyla Nazilli'nin sosyo-kültürel yapısını değiştirmiş, Nazilli'yi Cumhuriyet'in çağdaş kentlerinden biri haline getirmiştir.

Nazilli Basma Fabrikası, sadece basma ve iplik üreten bir dokuma fabrikası değil, bununla birlikte çağdaş değerleri benimsemiş Cumhuriyet yurttaşı yetiştiren bir sosyo-kültürel değişim, dönüşüm ve çağdaşlaşma kurumudur; burası fabrikanın ötesinde –diğer Sümerbank fabrikaları gibi- Anadolu'da bir aydınlanma merkezidir.

⁹¹³ Adnan Bilget, "Nazilli Dokuma Fabrikası", *Yeni Asır*, 8 Nisan 1937, s.4; *Nazilli, Dün Bugün, Yarın*, s. 24,25; Arıkan, vd., *a.g.m.*, s.166,171; Güneş, *a.g.m.*, s.132.

⁹¹⁴ 1967 *Aydın İl Yıllığı*, s.275-276.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NAZILLİ BASMA FABRİKASI'NIN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Aydemir'in deyişiyle *“Devlet işletmeleri büyük tesislerdir. Bunlar Anadolu'nun içlerine serpiştirilmişlerdir. Her tesisin kuruluşundan bir süre sonra çevre ayrı bir şehir haline gelir. Tesisler, lojmanlar, parklar, spor yerleri, gün ışığında dünyaya gelir ve geceleri ısl ısl parıldarlar. Nazilli de bunlardan biridir.”*⁹¹⁵

Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası kuruluşundan itibaren sosyo-kültürel özellikleriyle dikkat çekmiştir. Öyle ki, fabrika açıldıktan kısa süre sonra gazeteler, fabrikanın Nazilli'yi *“yeni bir şehire”* dönüştürdüğünü, burada *“yeni bir âlem”* yaratıp *“yeni bir hayata”* yol açtığını yazmıştır.

“Nazilli'den Bozdoğan'a geçen yolcular, Menderes'e uzandıktan bir müddet sonra kendilerini yepyeni bir âlemin ortasında bulurlar. Derenin iki yanında yeni, büyük ve aydınlık binalarıyla büyük bir hareket ve canlılık kaynağı, geceleri buna eklenen ve ta uzaklardan göz alan ışıkları ile de nurla bezenmiş his veren yeni bir âlem... Bu nur kaynağı, bu yeni âlem, daha birkaç ay önce, en büyüğümüzün, Atatürk'ümüzün yaratıcı eli ile açılan Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'dır.”

“Cumhuriyet hükümetinizin yeni bir san'at abidesi olarak Nazilli Ovası'na kurduğu ve memlekete hediye ettiği Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası, gün geçtikçe hız alan ve yerli yabancı piyasaların dikkatini çeken bir köşe oluyor artık...”

“Nazilli Basma Fabrikası'nın basmalarından başka muhitinde yeni bir hayata yol açan, çevresinde hemen her bakımdan büyük hareketlere amil olan bir hayat ve medeniyet kaynağı da oluyor. Fabrika şehirden 3 km kadar uzakta olduğu için bütün işçi memur ve teknisyenleri barındıracak, istirahat ettirecek, ihtiyaçlarını temin edecek evler ile apartmanlar ile hastane ve kantin ile spor sahaları ile sineması ile Nazilli Ovası'nda yeni bir şehir halini alıyor ve gün geçtikçe büyüyor. Muhitinde kalabalık bir nüfusu toplayan fabrika mahallesi Ege'nin planlı bir parçası oluyor.”

“Sümerlilerin kurdukları Sümersporları, Türk Spor Kurumu'nca tescil edilmiştir. Spor çalışmaları, kadın erkek bütün mensuplarının ihtiyaçlarına cevap verecek bir genişlik ve zenginlikte; şehrin (fabrikaya) uzak kalışını düşünen CHP de fabrikada Sümer Semt Ocağı'nı açtı. Şimdi bu ay içinde Sümerlilerin iş haricindeki çalışmalarını toplu bir yolda

⁹¹⁵ Aydemir, Tek Adam, Mustafa Kemal, 1922-1938, C.3, s.356.

kuvvetlendirmek için 20 Şubat'ta Sümer Halkevi açılacaktır. Sümerliler kendi evlerinde planlı ve toplu çalışma imkân ve vasıtalarını bulacakları için bu çalışmalar daha verimli olacak; güzel Ege'nin bu şirin köşesi çalışkan ateşeli Atatürk evlatlarının hareketleri ile canlı sesleri ile yeni bir hayata kavuşacaktır.”⁹¹⁶

Şekil 3.1. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası (1937)

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi

Nazilli Basma Fabrikası, 1937’de açıldıktan sonra bir yıl süreyle doğrudan doğruya Sümerbank’a bağlı olarak çalışmıştır. 1938’den itibaren Sümerbank’ın kurduğu “Türkiye Pamuklu Dokuma ve Pamuk İpliği Fabrikaları A.Ş.”ye bağlanmış, Eylül 1941’den itibaren da bu şirketin varlıklarını devralan “İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi”ne bağlanmıştır. 1 Haziran 1949’da bu kurum ortadan kaldırılarak buradaki fabrikalar bağımsız birer kuruluş haline getirilirken, Nazilli Basma Fabrikası da “Sümerbank Basma Sanayii Müessesesi” adıyla ayrı bir kuruluş olmuştur. İzmir’de kurulan Halkapınar Pamuklu Fabrikası da bu müesseseye bağlanmıştır.⁹¹⁷

BBYSP kapsamında, 1937’de, Aşağı Nazilli’de Bozdoğan Yolu üzerine inşa edilen Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası yerleşkesi, Bozdoğan Yolu’nun bir yanında üretim ve sosyal-kültürel donatılar ile iç memur evlerinin bulunduğu üretim alanı, diğer yanında ise

⁹¹⁶ “Nazilli Fabrikası Müştemilatıyla Beraber Yeni Bir Şehir Halini Aldı”, *Son Posta*, 19 Şubat 1938, s.5; “Fabrikanın Yeni Basmaları Çok Beğenildi”, *Ulus*, 20 Şubat 1938, s.6.

⁹¹⁷ Apak, Aydınelli ve Akın, *a.g.e.*, s.195.

işçi ve memur evleri ile bazı sosyal-kültürel donatıların bulunduğu konut alanı olarak iki parçadan meydana gelmiştir. Sovyet projesine göre inşa edilen Nazilli Basma Fabrikası yerleşkesinin üretim ve konut alanlarında –mimarların ifadesiyle- zamanın en ileri teknolojisi kullanılmıştır.⁹¹⁸

Tablo 3.1. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Yerleşim Alanları ve Genişlikleri

Fabrika Yerleşkesi	Alan Genişliği
A. Fabrika İç Sahası	230.402 m²
1.Toplam İşletme Sahası	54.136 m ²
2.İşletme Kapalı Alanları	5.726 m ²
3.Depolar, Kuyular, Havuzlar	3.373 m ²
4.İdari Binalar	3.570 m ²
5.Sundurmalar	2.824 m ²
6.Lojmanlar	18.121 m ²
7.Ambarlar	590 m ²
8.Garaj	750 m ²
9.Kreş	6.970 m ²
10.Sosyal Tesisler	96.068 m ²
B.Dış Evler Sahası	315.198 m²
1.Dış Lojmanlar Sahası	175.585 m ²
2.Cüruf Sahası	94.653 m ²
3.Demir Yolu Güzergâhı	44.989 m ²
4.Dış Lojmanlar Kapalı Alanı	22.454 m ²
C. Fabrika Dış Sahaları	51.326 m²
1.Devlet Malzeme Ofisi	4.297 m ²
2.Kuşadası Kampı	46.929 m ²
Toplam	596.926 m²

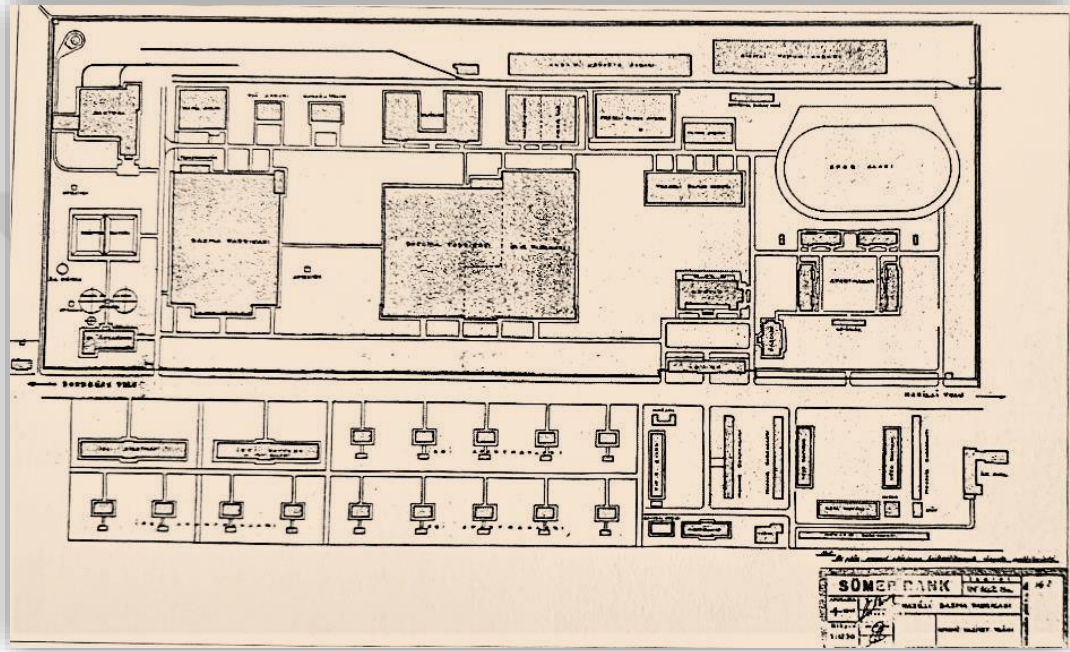
Kaynak: Öreroğlu, a.g.e., s.100-101.

Nazilli Basma Fabrikası'na kontrol, danışma, santral, misafir odası gibi birimlerin yer aldığı iki katlı giriş kapısından girildiğinde yeşil bir alanla çevrelenmiş Atatürk Büstü ile karşılaşılmaktadır. İçeride hemen kuzeyde hastane/revir, güneyde kreş görülmektedir. Yerleşkenin ortasında merkezi noktada betonarme çerçeveli, iki bloktan oluşan eğri şed çatılı büyük ve yüksek fabrika binaları konumlandırılmıştır. Bu iki bloktan girişe yakın olanda iplik ve dokuma, diğerinde ise basma bölümleri vardır. Her iki bloğun ön

⁹¹⁸ Arıtan, a.g.t., s.217-219.

cephesinde iki katlı yapılar yer almıştır. Bu yapıların giriş katlarında işçi soyunma birimleri, üst katlarında ise bazı teknik birimlerle fabrika kütüphanesi vardır. Fabrika üretim alanında çırçır fabrikası, ambarlar, atölyeler, inşaat bakım şefliği, kazan dairesi-güç santrali, itfaiye garajı, su kulesi, su pompası, soğutma havuzu, su santrali, su deposu, sera, istasyon birimi, idari bina ve sosyal merkez gibi birimler yer almaktadır ⁹¹⁹

Şekil 3.2. Nazilli Basma Fabrikası Umumi Vaziyet Planı (11.03.1946)

Kaynak: Emre Doğan, “Nazilli Basma Fabrikası Yerleşimi: Tarihçe ve Yaşantı”, s.85.

Fabrika yerleşkesinde üretim alanında, ana giriş kapısının tam karşısında sinema, memur yemekhanesi ve lokal birimlerinin bulunduğu sosyal merkez modern çizgileriyle dikkat çekmektedir. Diğer Sümerbank yerleşkelerinde olduğu gibi Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nda da sinema, fabrikanın sosyal-kültürel merkezi durumundadır. Bu fabrika sinemasında –yine diğer Sümerbank yerleşkelerinde olduğu gibi- yönetimin belirlediği ölçülerde -halka da açık- film, tiyatro, konser, toplantı, tören gibi çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. Üretim alanında sosyal merkezin sağında memur evleri, iç misafirhane, fabrika ile sosyal merkez arasında tek katlı işçi kantini, sosyal merkezin önünde açık yemek alanları, memur evlerinin ön cephesinde tenis kortları, arka cephesinde ise futbol ve basketbol sahaları, iki katlı kapalı spor salonu ve sera, futbol sahasının

⁹¹⁹ A.g.t., s.220-225.

batısında istasyon ve ana girişte solda bir bisiklet parkı vardır. Üretim alanındaki girişin tam karşısında, yolun karşısındaki konut alanında ise çalışanlara ve halka ucuz gıda sağlanan bir ekonoma, yine konut alanında işçi, memur evleri, iki katlı dış misafirhane, iki katlı bir ilkokul binası (Sümer İlkokulu) vardır. Fabrika yerleşkesinde ayrıca otoparklar, çocuk bahçeleri ve bolca yeşil alanlara yer verilmiştir.⁹²⁰ Nazilli Basma Fabrikası'na sonradan (1953 tarihli planla) yüzme havuzu, patinaj sahası ve açık hava sinemasının da eklenmesi düşünülmüştür.⁹²¹

Özetle Nazilli Basma Fabrikası yerleşkesi işçi-memur evleri, hastane, revir, ilkokul, kütüphane, memur yemekhanesi, lokal ve sinemadan oluşan sosyal merkez, işçi kantini, misafirhane, ekonoma, kreş, spor salonu, bisiklet parkı, tenis kortları, fubol ve basketbol sahaları, golf sahası, çocuk bahçeleri, otoparklar, fabrika treni (Gıdı Gıdı) ve tren istasyonu ile bolca yeşil alanlara sahiptir. Bu nedenle Nazilli Basma Fabrikası, sadece ekonomik amaçlarla kurulmamış, -diğer Sümerbank fabrikaları gibi- aynı zamanda kurulduğu bölgede çağdaş bir sosyal-kültürel dönüşüm yaratmak amacıyla kurulmuştur.

Aykaç, bu gerçeği şöyle ifade etmiştir:

*“Nazilli Basma Fabrikası lojmanları, sosyal tesisleri, çalışanların çocukları için okullarıyla büyük bir kollektif yapı içinde yalnızca üretim ilişkilerini değil, aynı zamanda yaşam biçimini de içeriyordu. (...) Bütün bu yerleşke inşası yalnızca üretim sürecinin etkinliğini veya emeğin verimliliğini artırmaya yönelik değildir. Bu plan aynı zamanda işçi sınıfı inşasını destekleyecek bir altyapı olarak kurulmuş, yine bu altyapıyla uyumlu bir şekilde, emeğin kendini yeniden üretimine imkân sağlayacak bir üstyapı ile de desteklenmiştir. Bu anlamda Nazilli Basma Fabrikası yalnızca bir ekonomik kalkınma aracı olarak tasarlanmamış, aynı zamanda ekonomik kalkınmaya eşlik edecek bir toplumsal dönüşüm de hedeflemiştir.”*⁹²²

Nazilli Basma Fabrikası'nda diğer harcamalar içinde sağlık ve sosyal tesis harcamalarının çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Örneğin, Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nde 1951 yılında 14.843.547,82 lira tutarındaki sabit kıymetlerin % 37 oranındaki 5,5 milyon lirası yerleşke binalarındadır. Binalar değerinin 1.484.236 lirası ikametgâh binalarına (lojmanlara, konutlara), 406.831 lirası sağlık koruma ve sosyal tesis

⁹²⁰ Arıtan, a.g.t., s.225-230; Arıtan, a.g.m., s.196-197.

⁹²¹ Zeybekoğlu, a.g.m., s.232.

⁹²² Aslıhan Aykaç, *Devletin İşçisi Olmak, Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s.98-99.

binalarına olmak üzere toplam 1.891.067 lirası sosyal teşkilata aittir. Ayrıca fabrika yerleşkesi üzerinde sağlık koruma ve sosyal teşkilata ait 71.933 liralık tertibat ile sağlık koruma ve sosyal teşkilatta kullanılan 93.783 liralık mefruşat ve demirbaş vardır.⁹²³ 1951 yılında fabrikanın sosyal harcamaları, fabrika sabit kıymetlerinin üçte birine yakındır.⁹²⁴

Nazilli Basma Fabrikası, Sümerbank fabrikaları içinde işçilerine en fazla sosyal harcama yapan fabrikalardan biridir. Örneğin, Nazilli Basma Fabrikası 1947’de işçi başına aylık 12,00 lira gibi yüksek bir “sosyal masraf” harcaması yapmıştır. Fabrika, bu harcama oranıyla o yıl 10 iplik ve dokuma fabrikası arasında ilk sırada yer almıştır.⁹²⁵

Nazilli Basma Fabrikası’nda sosyal işleri yürütmek için bir Sosyal Hizmetler Şefliği kurulmuştur. Nazilli Basma Fabrikası Sosyal Hizmetler Şefliği Organizasyon Şeması’na göre fabrikanın bir sosyal hizmetler şefi vardır. Nakil vasıtaları, 4 adet memur konutu, bahçe ve saha temizliği, tren, yemekhane, odacılar, banyocular, gardropçular, misafirhane bakımı ile çamaşırhane ve ütücüler, bu sosyal hizmetler şefine bağlıdır.⁹²⁶

Nazilli Basma Fabrikası işçi, memur konutları, demir yolu istasyonu, fabrika santrali, halka da açık olan hastanesi, okulu, kreşi, alışveriş alanı (ekonoma), sinema ve spor sahaları gibi sosyal-kültürel birimleriyle kentle doğrudan doğruya bir bağlantı kurmuş ve kenti biçimlendirmiştir. Nazilli Basma Fabrikası çalışmaya başlar başlamaz Nazilli’yi hareketlendirmeye, canlandırmaya, çağdaştırmaya başlamıştır.

Konut, hastane, okul, kreş, sinema, tiyatro ve spor sahalarına sahip Nazilli Basma Fabrikası’nı, bu çok çeşitli sosyal hizmetleri nedeniyle fabrikanın ötesinde “çok yönlü bir sosyal ve kültürel merkez” olarak adlandırmak mümkündür. Nitekim Erken Cumhuriyet Döneminde Nazilli’de “çağdaş konut”, “hastane”, “sinema”, “tiyatro”, “spor sahası” denildiğinde ilk önce Nazilli Basma Fabrikası’nın akla gelmesi bu yargıyı doğrulamaktadır. Nazilli Basma Fabrikası’nın çok çeşitli sosyal ve kültürel birimleri fabrikayı gerçek anlamda bir sosyo-kültürel fabrikaya dönüştürmüştür.

⁹²³ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.37.

⁹²⁴ A.g.e, s.17.

⁹²⁵ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.54.

⁹²⁶ Füsün Kapkaç, *Adaptasyon Çalışmaları, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi*, “Sosyal Hizmetler Şefliği” başlıklı bölüm. (Bu eserin büyük bölümünde sayfa numarası yok. Bu nedenle sayfa numarası olmayan yerlerden yapılan alıntılar bölüm başlıklarıyla belirtilmiştir.)

1. Çalışanların Sosyal ve Kültürel Durumu

BBYSP kapsamında 1935'te temeli atılan Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası 1937'de bitirilip işletmeye açılmıştır. Kuruluş sermayesi 7.039.563 TL olan fabrika dokumada 28.236 iğle, 768 dokuma tezgâhıyla, 4 adet rulo baskı makinasıyla, telef tesisatında ise 612 iğle üretim yapmıştır.⁹²⁷ Fabrika kuruluşta 116 memur 1.817 işçiye sahiptir.⁹²⁸ Fabrikanın, 1937'de işletmeye açılmasıyla birlikte yaklaşık 12.000 kişilik Nazilli'de, yaklaşık 2.000 kişiyi istihdam etmesi, Nazilli'de büyük bir ekonomik ve sosyal hareketlilik yaratmıştır. Fabrikada 1943'te 2.000 erkek 1.000 kadın işçi çalışmaktadır.⁹²⁹ 1947'de normal kadrosu 2.500 kişi olan fabrikada 2.647 kişi çalışmıştır.⁹³⁰ 1950'de fabrikanın norm kadrosu, Sümerbank Genel Müdürlüğü tarafından 2.719 işçi olarak belirlenmişse de fabrika yönetimi bu sayıyı 3.085 işçiye kadar çıkarmıştır.⁹³¹

Nazilli Basma Fabrikası hem Nazilli ve civarından hem de ülkenin dört bir yanından çalışmaya gelen insanlara kapılarını açmıştır. Fabrikanın 66 yıllık tarihinde fabrika çalışanlarının yarından fazlası Aydın ve Nazilli dışından gelmiştir. Fabrika çalışanları arasında Nazilli'den binlerce kilometre uzaktaki Anadolu köylerinden gelen insanlar bile vardır. Nazilli Basma Fabrikası, 66 yıllık tarihi boyunca Adıyman'dan Ağrı'ya, Tunceli'den Van'a, Afyon'dan Artvin'e, Antalya'dan Çanakkale'ye, Elazığ'dan Erzurum'a, Edirne'den, Şırnak'a kadar ülkenin her tarafından, tam 54 ilden toplam 29.221 çalışanı bünyesinde barındırmıştır. Bu işçilerin 12.666'sı Nazilli dâhil, Aydın ve civarından gelirken, 16.555'i dışarıdan (başka yerlerden) gelmiştir. Böylece Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışan işçilerin % 43,3'ü Aydın ve civarından, % 56,7'si ise dışarıdan gelmiş işçilerdir.⁹³²

Tarihi boyunca Nazilli Basma Fabrikası'na en çok işçi gönderen iller, gönderdikleri işçi sayıları ve yüzdeleri Tablo 3.2'de sırasıyla gösterilmiştir.

⁹²⁷ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.56; Toprak, *a.g.e.*, s 40,42; Öreroğlu, *a.g.e.*, s.99.

⁹²⁸ Arıtan, *a.g.t.*, s.217.

⁹²⁹ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.56.

⁹³⁰ Doğan, *a.g.e.*, s.59.

⁹³¹ *BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu*, s.111.

⁹³² Doğan, *a.g.m.*, s.674.

Tablo 3.2. Tarihi Boyunca Nazilli Basma Fabrikası'nda En Çok İşçi Gönderen İller

İller	İşçi Sayısı	Oran
Aydın	12.666	% 43.3
Denizli	4.165	% 14.2
Isparta	3.138	% 10.7
İzmir	1.679	% 5.7
Afyon	1.167	% 3.99
İstanbul	708	% 2.42
Burdur	462	% 1.58
Manisa	454	% 1.55
Uşak	428	% 1.46
Muğla	424	% 1.45
Konya	400	% 1.36
Balıkesir	308	% 1.05

Kaynak: Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası İşçi Kayıtları.⁹³³

Tabloya bakıldığında, tarihi boyunca Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışanların toplam % 88,76'sının Aydın ve Nazilli'ye daha yakın İç ve Batı bölgelerinden, geriye kalan % 11,24'ünün ise diğer bölgelerden geldiği anlaşılmaktadır.

Fabrikaya ülke dışından gelen işçiler de olmuştur. Suriye'den Macaristan'a, Katar'dan Rusya'ya kadar dünyanın dört bir yanından gelip Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışan işçiler vardır. Doğan'ın verdiği bilgiye göre fabrikanın 66 yıllık tarihinde 30.000'e yakın çalışanın arasında 1.209 çalışan yurt dışından gelmiştir. Bunların neredeyse tamamı Türk kökenli vatandaşlardır. Fabrika, II. Dünya Savaşı sırasında, 1941'de Sisam'dan gelen Yunan uyruklu 27 Rum'a da iş vermiştir.⁹³⁴ Ayrıca Avrupa'dan kaçan bazı Yahudi uzmanlar da fabrikada istihdam edilmiştir.⁹³⁵

Fabrikaya kurulduğu kentten ve bölge dışından, hatta ülke dışından çalışan kabul edilmesi, fabrikanın ulusal, hatta uluslararası boyutta bir kuruluş olduğunu göstermektedir. Fabrikada, Hitler baskısından kaçan Yahudi kökenli Almanlar dâhil, yabancı ülkelerden gelen işçilerin ve uzmanların çalıştırılması fabrikanın ilk dönemlerinde nitelikli işçi ve uzmana ihtiyaç duyduğunu ve yabancılar için bile iş kapısı olduğunu göstermektedir.

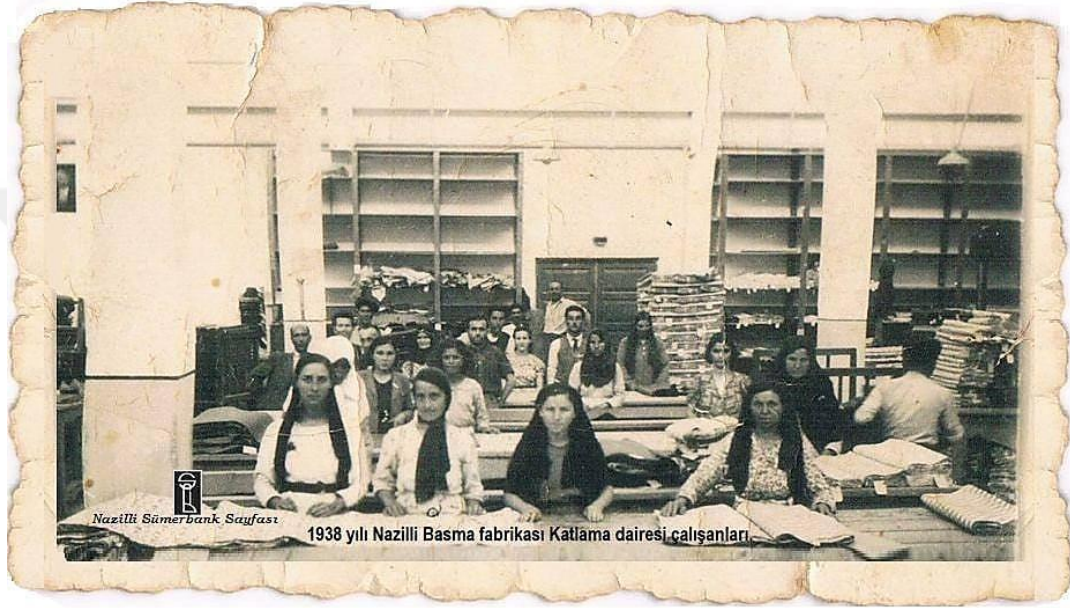
⁹³³ A.g.m., s.674.

⁹³⁴ A.g.m., s.673-675.

⁹³⁵ Örneğin, 19 Mart 1940 tarihli bir Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle Alman uyruklu Schöbel'in 6 ay süreyle Nazilli Basma Fabrikası'nda çalıştırılmasına izin verilmiştir. (BCA, 30-18-1-2,90-26-19.) 6 Mart 1939 tarihli bir kararla da Kayseri, Ereğli, Bakırköy ve Nazilli fabrikalarının çeşitli birimlerinde çalıştırılmak üzere işe alınan Alman uyruklu Yahudi Istefan Fürth ve eşinin 6 ay süreyle Türkiye'de oturmasına izin verilmiştir. (BCA, 30-18-1-2,86-20-2.)

Nazilli Basma Fabrikası'nın işçi yapısına bakıldığında kadın işçi oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Fabrika kurulurken fabrika çalışanlarının yarısının kadın olması planlanmıştır. Bu nedenle fabrika 1937'de açılırken fabrikada 3.000 kişinin barınabileceği işçi, memur evlerinin 1.800'ünün evli kadın işçilere ayrılması düşünülmüştür.⁹³⁶

Şekil 3.3. Nazilli Basma Fabrikası'nın Bazı Kadın Çalışanları (1938)

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi

II. Dünya Savaşı koşullarında fabrikalardaki kadın işçi sayıları artmıştır. Savaş nedeniyle seferberlik ilan edilerek erkeklerin askere çağırılması ile işçi bulmanın iyice zorlaşması üzerine 1941'de –gerekli hallerde- 11 saatlik mesai uygulamasına geçilebilmesi için bir yasal düzenleme yapılmıştır.⁹³⁷ Bu çerçevede dokuma fabrikalarında 12 yaşından büyük çocuklar ile kadınların -toplam mesai 11 saati aşmamak üzere- gece gündüz çalışabileceği, gündüz vardiyalarının 3 saat uzatılabileceği, buna karşın gece mesailerinin 8 saati geçemeyeceği belirtilmiştir.⁹³⁸ Bu değişiklikten sonra özellikle Sümerbank iplik ve

⁹³⁶ “Nazilli’de Yükselen Sanayi Abidesi, Yeni Mensucat Fabrikası Gelecek Sene Çalışacak”, *Cumhuriyet*, 21 Birincikanun 1936, s.5.

⁹³⁷ 1941’de, 3954 sayılı kanunla, 18 Ocak 1940 tarihli, 3780 sayılı “*Milli Korunma Kanunu*”nun 19. maddesi değiştirilmiştir. Buna göre hükümet, fazla çalışmaya gerek duyulan hallerde gece ve gündüz mesailerinin 3 saat daha artırılabilmesine, 12 yaşından büyük çocuklar ile kadınların da gece gündüz çalışmalarına izin vermiştir. (*T.C. Resmî Gazete*, S.4698, 28 Kânunuevvel 1940, s.243.)

⁹³⁸ *BCA*, 30-18-1-2/94-13-1, EK: 263, 18.01.1941.

dokuma fabrikalarında 12 yaşından büyük çocuklar ve kadın işçilerin sayısı artmış, gerekli hallerde gündüz vardiyaları da 3 saat uzatılabilmektedir. Bu süreçte kadın işçi sayısı en fazla artan fabrikalardan biri Nazilli Basma Fabrikası olmuştur.

Tablo 3.3. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Kadın İşçi İstatistiği (1941-1950)

Yıllar	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Kadın İşçi Sayısı	799	1027	1137	1128	1029	856	743	739	909	955
Tüm İşçilere Oranı (%)	44	51,6	59	56,4	45	46,8	42	42,6	44,4	42,7
Ortalama Saat Ücretleri	24,96	25,8	26,4	26,45	27,7	29,08	30,42	31,24	33,8	35,04
Erkek İşçi Saat Ücretlerine Oranı	10,6	10,8	12	12	12,1	12,3	12,4	12,5	12,5	12,6
Bekâr	368	576	686	701	590	465	374	362	452	463
Evli	347	349	359	326	344	286	286	282	374	387
Dul	84	102	94	101	95	105	83	95	83	109
Boşanmış	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Okuma Yazma Bilmeyen	476	539	579	594	548	482	394	367	472	482
İlkokul	323	488	558	534	481	374	349	370	436	471
Ortaokul	0	0	0	0	0	0	0	2	1	2

Kaynak: Niyazi Akşin, Die soziale Lage der Arbeiterin in den Betrieben der Sümerbank (Sümerbank Fabrikalarında Kadın İşçilerin Sosyal Konumu), Köln Üniversitesi Doktora Tezi, Köln, 1956. Aktaran: Zeybekoğlu, “Erken Cumhuriyet Döneminde Sanayi Komplekslerinin Mekânsal Analizi: Nazilli, Kayseri, Bursa, Eskişehir”, Fabrika’da Barınmak, s.230.

Tablodan görüldüğü gibi fabrikadaki kadın işçi sayısı II. Dünya Savaşı yıllarında en yüksek orana ulaşmıştır. Nazilli Basma Fabrikası’nda çalışan kadın işçilerin toplam işçilere oranı 1941’de % 44 civarındayken, 1942-1944 yılları arasında % 50’nin de üzerine çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sonunda, 1946, 1947 yıllarından itibaren fabrikadaki kadın işçi sayısı azalmaya başlamıştır. *Sümerbank, Cumhuriyet’in 25’inci Yılı* kitabına göre 1948’de Nazilli Basma Fabrikası’nda yaklaşık 1.600 erkek ve 750 kadın (istatistiklere göre 739)

işçi çalışmaktadır.⁹³⁹ Bu oranların ne anlama geldiğini doğru kavrayabilmek için aynı dönemde diğer Sümerbank fabrikalarındaki kadın işçi oranlarıyla karşılaştırmak gerekir. Örneğin, en büyük dokuma fabrikalarından Kayseri Dokuma Fabrikası'nda çalışan kadınların toplam çalışanlara oranı 1939'da % 4,93, 1941'de % 7,05'tir.⁹⁴⁰

Nazilli Basma Fabrikası'nda kadın işçiler iplik birimi, dokuma birimi, yemek dağıtımı, ofisler ve revir gibi bölümlerde çalışmıştır. Fabrikada kadın işçilerin çalışma saatleri ile erkek işçilerin çalışma saatleri arasında ciddi bir fark olmadığı gibi, performans olarak da kadınlarla erkekler aşağı yukarı aynı düzeydedir.⁹⁴¹ Genel olarak fabrikadaki bekâr kadın işçilerin sayısı evli kadın işçilerden biraz daha fazladır. 1940'lı yıllarda Nazilli Basma Fabrikası kadın işçi istatistiğinde göze çarpan en önemli noktalardan biri, kadın işçilerin yarıdan fazlasının okuma yazma bilmemesi, geri kalanların büyük bir bölümünün de ilkokul mezunu olmasıdır. Bu noktada fabrikanın çeşitli eğitim kurslarının; sinema, tiyatro, müzik, balo ve sportif faaliyetler gibi çeşitli sosyal-kültürel etkinliklerinin önemi çok daha iyi anlaşılmaktadır. Fabrika, okuma-yazma, çeşitli meslek kursları ve çeşitli sosyal-kültürel etkinlikleri ile okuma-yazma bilmeyen veya en fazla ilkokul mezunu olan kadın çalışanlarını eğitmiş bilgilendirmiş, her bakımdan geliştirmiş ve olabildiğince çağdaşlaştırmıştır.

Tüm Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi Nazilli Basma Fabrikası'nda da kadın işçiler önemli sosyal haklara sahiptirler. Fabrikada çalışan kadın işçilere hamilelikte ve doğumda çeşitli yardımlar yapılmış, gerekli izinler verilmiştir. Çocuklu kadın işçilerin gün içinde çocuklarını emzirme saatleri vardır. Fabrika, iyi bir kreşe sahiptir. İşçiler bu fabrika kreşinden ücretsiz yararlanmıştır. Fabrikada çalışan kadın işçiler genel olarak iyi çalışma koşullarına sahiptir. Sözlü tarih çalışmaları da bu yargıyı doğrulamaktadır. Örneğin, Aykaç'ın görüştüğü kadın işçilerden biri, fabrikanın çalışma koşulları hakkında şunları söylemiştir:

“Çok rahat çalıştık. Çocuğumuzu da büyüttük, evimizde huzurlu ortamımız oldu. Saatler uygundu, lojmanda oturuyorduk. Saat sekiz buçukta mesai başlardı, biz sekizi

⁹³⁹ Sümerbank, *Cumhuriyet'in 25'inci Yılı*, s.100.

⁹⁴⁰ Niyazi Akşin, *Die soziale Lage der Arbeiterin in den Betrieben der Sümerbank (Sümerbank Fabrikalarında Kadın İşçilerin Sosyal Konumu)*, Köln Üniversitesi Doktora Tezi, Köln, 1956. Aktaran: Zeybekoğlu, a.g.m., s.236.

⁹⁴¹ Zeybekoğlu, a.g.m., s.230.

çeyrek geçe evden çıkardık, çocuklarımı kreşe bırakırdım, oradan daireye gelirdim, çok rahat bir ortamdı.”⁹⁴²

Şekil 3.4. Nazilli Basma Fabrikası’nda Çalışan İşçilerinden Bazıları

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi

Diğer KİT yerleşkeleri gibi Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası da önceleri “köylü-işçi” diye adlandırılabilcek bir işçi yapısına sahiptir. Burada çalışmaya gelen işçilerin çoğu köylerde, kasabalarda ekip biçerek geçimini sağlamaya çalışan tarım işçileridir. 1937’de fabrika açıldığında fabrikada çalışmaya gelenlerin büyük bölümü okuma-yazma bilmeyen, eğitim seviyesi çok düşük, teknik bilgiye sahip olmayan, daha önce hiçbir sanayi işletmesinde çalışmamış, dolayısıyla “sanayi işçisi” diye tanımlanamayacak insanlardır.

Erken Cumhuriyet Döneminde Nazilli Basma Fabrikası ve diğer fabrikalardaki işçilerin önemli bir bölümü sürekli değil, geçici / mevsimlik işçidir; bu işçiler genelde kış döneminde birkaç ay fabrikalarda çalıştıktan sonra tarım işleri için yaz gelmeden köylerine, tarlalarına dönmüşlerdir. Bu nedenle diğer Sümerbank fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası’nda da işçi devir/değişim oranları II. Dünya Savaşı sonlarına kadar çok

⁹⁴² Aykaç, a.g.e, s.123.

yüksek düzeydedir. Fabrikada II. Dünya Savaşı başlarında % 100'ü aşan işçi devir/değişim oranları, II. Dünya Savaşı sonunda azalmış, 1950'lerde % 20'lere kadar gerilemiştir.⁹⁴³

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçilirken Türkiye'de dokumacılık alanında az çok bir birikim vardı. Bu birikimin, Nazilli Basma Fabrikası gibi yeni açılan dokuma fabrikalarındaki kalifiye işçi sorununu çözmesi beklenebilirdi. Fakat bu beklenti gerçekleşmemiştir. Çünkü Makal'ın deyişiyle kendi atölyelerinde bağımsız çalışan nitelikli dokuma ustaları fabrikalarda "işçi olmak" istememiştir. Durum böyle olunca dokuma fabrikalarına usta zanaatkarlar değil, kalfa veya yoksul ustalar gelmiştir. Bu nedenle Ali İktisat Meclisi'nin 1933 tarihli raporunda "*Memleketimizde mesleğine merbut ve tecrübeli amele pek azdır*" denilmiştir.⁹⁴⁴ Nitelikli işçi yokluğunda KİT'ler, kendi işçilerini kendileri yetiştirmiştir. KİT'ler işçilerini fabrikalara bağlayıp geçici "köylü işçilerden" sürekli "sanayi işçisi" yaratabilmek için işçilere okuma-yazma öğretmiş, çeşitli mesleki eğitimler vermiş, asıl ücretlerin yanında çeşitli ek ödemeler ve sosyal yardımlar yapmış ve çeşitli sosyal olanaklar sunmuştur. Bu bağlamda Nazilli Basma Fabrikası da çalışanlarına fabrikada okuma-yazma öğretmiş, mesleki kurslar düzenlemiş, çalışanlarının sağlıklı koşullarda barınmasını, iyi beslenmesini sağlamıştır. Ayrıca fabrika çalışanlarına, aylıkları yanında önemli miktarlarda ek ödemeler ile sosyal yardımlar yapmış ve sanattan spora çok çeşitli sosyal ve kültürel olanaklar sunmuştur. Böylece zamanla fabrika çalışanlarının sosyo-ekonomik durumları düzelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra fabrikada sürekli bir işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır.

Aykaç, fabrikada çalışan "köylü-proleter" yapıdaki işçilerin fabrika dışında genellikle ailelerine ait arazilerde tarımla uğraştıklarını, bağ-bahçe işleriyle ilgilendiklerini, fabrikadan elde ettikleri geliri de yine tarımsal işlerde kullandıklarını ifade ederek; fabrikanın sunduğu sinema, tiyatro, spor gibi sosyal ve kültürel olanaklara rağmen işçilerin

⁹⁴³ Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi değişim/devir oranları 1941'de % 163; 1942'de % 136; 1943'te % 106,1; 1944'te % 115; 1945'te % 112; 1946'da % 59; 1947'de % 35; 1948'de % 25,8; 1949'da % 20,8; 1951'de % 21,7'dir. Fabrikada ilk zamanlarda % 100'den fazla olan işçi değişim oranları, başarılı sosyal politikalar sonunda 1951'de % 20'ler civarına düşürülmüştür. Sümerbank'ın diğer dokuma fabrikalarındaki işçi değişim oranları da aşağı yukarı Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'na benzer bir seyir izlemiştir. 1951 yılı itibarıyla işçi değişim oranları Kayseri'de % 18,7'ye, Ereğli'de % 17,7'ye, Bursa'da % 13,2'ye, Gemlik'te % 25,1'e, Malatya'da % 18,7'ye gerilemiştir. (Eren, *a.g.t.*, s.135.) 1951 yılında Sümerbank dokuma fabrikalarında ortalama % 80'e varan işçi sürekliliği sağlanmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında (1939-1945) savaşa girilmemiş olsa bile ülkenin seferberlik halinde bulunması nedeniyle belli bir yaş aralığındaki erkek nüfusun askere alınması da fabrikalardaki işçi devir oranlarının yükselmesinde etkili olan nedenlerden biridir. Nitekim savaş sırasında Nazilli Basma Fabrikası'nda % 100'ün üstünde olan işçi değişim oranları savaş sonrasındaki birkaç yıl içinde % 50'lerin altına düşmüştür.

⁹⁴⁴ Makal, *a.g.e.*, s.122-123.

sosyal hayatlarında tarım-köy bağlantılı geleneksel yaşam tarzının devam ettiğini belirtmiştir.⁹⁴⁵ Ancak Nazilli ve civarından fabrikaya çalışmaya gelen işçiler, bölgede tarımın gelişmiş olması nedeniyle tarımdan ve geleneksel köy hayatından tamamen kopmamakla birlikte, fabrika sayesinde yeni ve çağdaş sosyal-kültürel hayatla da tanışmışlardır. Özellikle fabrikada büyüyen işçi çocukları, bu çağdaş hayattan fazlaca etkilenmişlerdir. Fabrika işçilerinin yarından fazlasını oluşturan ve Anadolu'nun değişik yerlerinden fabrikada çalışmaya gelen işçiler ise, fabrikada hem okuma-yazma ve meslek öğrenmişler hem de fabrikada görüp tanıdıkları sinemayı, tiyatroyu, müziği, çeşitli sporları, öğrendikleri yeni bilgileri ve edindikleri çağdaş yaşam deneyimlerini geldikleri yerlere götürmüşlerdir. Sonuçta fabrika, tüm çalışanlarını etkilemiş, değiştirmiş ve geliştirmiştir. Bu etkileşim, değişim ve gelişimin ölçüsü ise kişiden kişiye farklılık göstermiştir.

2. Fabrikanın Ücret Politikası ve Sosyal Yardımları

3008 Sayılı “*İş Kanunu*” çerçevesinde Sümerbank dokuma fabrikalarında yıllık çalışma süresi 300 gün üzerinden günlük 3 vardiyada yaklaşık 8 saatten toplam 22,5 saat çalışma esasıyla toplam 6.750 saat olarak belirlenmiştir.⁹⁴⁶ Nazilli Basma Fabrikası'ndaki çalışma süreleri de buna göre düzenlenmiştir. Sonraki yıllarda Nazilli Basma Fabrikası'ndaki memurlar 440 sayılı “*KİT Kanunu*”, 657/1897 sayılı “*Devlet Memurları Kanunu*”, “*Sümerbank Personel Yönetmeliği*” ve “*Emekli Sandığı Kanunu*”na; işçiler ise 1475 sayılı “*İş Kanunu*”, 506 sayılı “*Sosyal Sigortalar Kanunu*” ve toplu sözleşmeye tabi olmuşlardır.

Erken Cumhuriyet Döneminde halkçı ve sosyal devletçi bir yaklaşımla Sümerbank fabrikalarında işçi ücretlerinin normal koşullarda işçi ailelerinin geçimini sağlayabilecek düzeyde olması amaçlanmıştır. Ancak 1937'de Nazilli Basma Fabrikası açıldıktan sadece iki yıl sonra, 1939'da II. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Bu nedenle fabrikanın ücret politikasını değerlendirirken fabrikanın ilk döneminin II. Dünya Savaşı yıllarına (1939-1945) denk geldiği göz ardı edilmemelidir. Bu dönemde Türkiye savaşa girmemiş olsa da ülkede “savaş ekonomisi” uygulanmıştır.⁹⁴⁷ Savaşın küresel etkisi, gelişme aşamasındaki

⁹⁴⁵ Aykaç, a.g.e, s.118-120.

⁹⁴⁶ BUMH Sümerbank 1944 Yılı Raporu, s.64.

⁹⁴⁷ II. Dünya Savaşı sırasında başlayan seferberlikte tarımdan işçigücü çekilmiş, bu durum üretim kayıplarını çok fazla artırmıştır. Böylece tarımsal ürün fiyatları yükselmiştir. 1944-1946 arasındaki “*Toprak Mahsulleri*

Türk ekonomisini çok olumsuz etkilemiştir. Öyle ki, II. Dünya Savaşı'nın başında, 1939'da Türkiye'de büyüme % 6,9, enflasyon % 4,8 iken, II. Dünya Savaşı'nın sonunda, 1945'te Türkiye'de büyüme % -15,3'e gerilemiş, enflasyon ise % 54,1'e yükselmiştir.⁹⁴⁸ Bu ekonomik darboğazda fabrikalardaki işçi ücretlerinin istenilen düzeyde olması çok kolay değildir. Yine de Sümerbank fabrikaları o zor yıllarda çalışanlarına mümkün olan en iyi ücreti ödemeye gayret etmiş, ayrıca maaşların yanında çeşitli ek ödemeler ve sosyal yardımlarla çalışanların geçimlerini kolaylaştırmaya çalışmıştır.

1940'ların başında diğer Sümerbank fabrikaları gibi- Nazilli Basma Fabrikası'nda da çalışanların ücretleri belirlenirken ister istemez savaş koşullarının yarattığı sosyo-ekonomik darboğazda savaş ekonomisine uygun hareket edilmiştir.

II. Dünya Savaşı başında, 1939'da, Sümerbank'ın Bakırköy, Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarında işçi ücretleri için toplam 1.987.214 lira harcanmıştır. Bu rakamdan hastalık ve kaza harcamaları çıkarıldığında 1939 yılında Bakırköy, Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarında işçi başı ortalama aylık ücretin 23,50 lira civarında olduğu görülmektedir. İşçi başı yıllık kazanç miktarı ise 254,22 liraya kadar çıkmaktadır. İşçilerin günlük 80 kuruşa kadar olan kazançları vergiden muaftır. BUMH Sümerbank raporlarında, o dönemde işçi kazançlarının yeterli olduğu, alınan ücretin bir aileyi rahatça geçindireceği ifade edilmiştir.⁹⁴⁹

Diğer Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi Nazilli Basma Fabrikası'nda da işçi ücretleri II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarında her yıl biraz daha artırılmıştır. Örneğin, Nazilli Basma Fabrikası'nda ücret artış oranları; 1940 sonunda % 12,50, 1941'in 6. ayında % 12,66, 1942'nin 6. ayında % 22,07, 1943'ün 1. ayında ise % 23,20'dir. Aynı dönemlerde Kayseri Dokuma Fabrikası'nda ücret artış oranları sırayla % 12,73, % 12,92, % 17,48, % 23,14'tür.⁹⁵⁰

Vergisi" köylüler üzerinde ciddi bir ekonomik baskı yaratmıştır. Savaş sırasında iyice ağırlaştırılan "Yol Vergisi", ayrıca bu dönemde çıkarılan 18 Ocak 1940 tarihli "Milli Korunma Kanunu", 12 Kasım 1942'de çıkarılan "Varlık Vergisi" gibi uygulamalar, 1942 yılı sonunda ülkede karaborsacılık ve stokçuluğun artmasıyla Ocak 1942'de önce Ankara'da sonra İstanbul'da ekmeğin karneye bağlanması, karne uygulamasının 1944'e kadar devam etmesi savaş ekonomisinin yansımaları olarak kendini göstermiştir. Bu durum 1946 sonrasında DP'ye seçim propagandası için sağlam bir zemin oluşturmuştur. (Feridun Cemil Özcan, "Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Haz. Ahmet Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.39; Yalçın vd., *a.g.e.*, s.329.)

⁹⁴⁸ *DİE İstatistik Göstergeler*, Temmuz 1996. Aktaran: Yalçın vd., *a.g.e.*, s.329.

⁹⁴⁹ Tuna, *a.g.e.*, s.259.

⁹⁵⁰ Eren, *a.g.t.*, s.159.

Sümerbank fabrikalarındaki ücretler ve ücret artışları fabrikadan fabrikaya farklılık göstermekle birlikte genel olarak birbirine yakındır. Fabrikalardaki ücret artışlarına rağmen savaş ekonomisi koşullarında işçi gelirinin yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1943'te hazırlanan bir Sümerbank raporunda, işçilerin fabrikalardan ayrılma nedenlerinden birinin “*ücretlerin azlığı*” olduğu belirtilerek, “*İşçi fabrikada aldığı az ücreti tamamıyla sarf ettiğinden tasarruf edemiyor, edemeyince fabrikadan bir fayda beklemiyor, çıkıyor*” denilmiştir.⁹⁵¹ Bu nedenle II. Dünya Savaşı sonlarına doğru, 1943'ten itibaren, hem artan fiyatlar ve yükselen enflasyon karşısında işçiyi ezdirmemek hem de artan işçi devir oranlarını azaltmak için Sümerbank fabrikalarında işçi ücretleri biraz daha artırılmıştır. Bakırköy, Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarında 1939 yılında 23,50 lira civarındaki işçi başı ortalama aylık ücretler, 1944 yılında işçi başı ortalama 75 liranın, 1948'de ise işçi başı ortalama 110 liranın üstüne çıkmıştır.

Tablo 3.4. 1943-1949 Yılları Arasında Kayseri, Ereğli ve Nazilli Fabrikalarında Aylık Ortalama Nakdi Ücretler (TL)

Yıl	Kayseri	Ereğli	Nazilli
1943	55,67	59,08	53.75
1944	75,43	75,85	75.02
1945	85,31	77,08	84.23
1946	93,78	84,37	85.38
1947	94,02	83,59	100,50
1948	118,80	112,22	134,51
1949	130,33	114,99	131,00

Kaynak: Eren, a.g.t, s.161.

Tablodan görüldüğü kadarıyla 1943-1949 arasında Sümerbank'ın Kayseri, Ereğli ve Nazilli dokuma fabrikalarında işçi ücretleri ve yıllık ücret artışları birbirine oldukça yakındır. İşçi ücretleri II. Dünya Savaşı sonrasında biraz daha yükselmiştir. 1947'den itibaren üç dokuma fabrikası arasında en yüksek işçi ücreti Nazilli Basma Fabrikası'ndadır. Sümerbank fabrikalarında işçi ücretleri her yıl önemli oranda artırılmasına rağmen, bu artışlarının savaş yıllarındaki ve sonrasındaki yüksek enflasyon karşısında işçiyi ne derece koruduğu şüphelidir.

⁹⁵¹ BUMH Sümerbank 1943 Yılı Raporu, s.49.

İstanbul Ticaret Odası'nın verdiği rakamlara göre 1939-1944 arasında ithal malların İstanbul'da toptan fiyatlarındaki artış % 380'i bulmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında toplumun tüm kesimleri; sivil, asker bürokratlar, tarımdaki küçük üreticiler ve işçiler yüksek enflasyondan olumsuz etkilenmiştir.⁹⁵² II. Dünya Savaşı yıllarında işçilerin yaşam düzeylerinde büyük düşüşler olmuştur. 1939-1943 arasında imalat sanayide gerçek ücretler % 40 oranında azalmıştır. Kamu görevlilerinin gerçek gelirlerinde de önemli oranda düşüşler görülmüştür.⁹⁵³ 1939-1943 arasında imalat sanayide gerçek ücretlerin % 40 oranında azaldığı dönemde Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi başı ortalama aylık ücret 23,50 liradan, yaklaşık % 128'lik artışla 53,75 liraya yükselmiştir. Ancak yapılan ücret artışlarının yüksek enflasyon karşısında çok çabuk eridiği, işçiyi biraz rahatlatmakla birlikte “refaha” kavuşturmadığı söylenmelidir. Tezel'in ifadesiyle elimizde 1923-1950 dönemiyle ilgili gelir dağılımı hesapları yoktur.⁹⁵⁴ Bu nedenle bu dönemde Sümerbank fabrikalarındaki ücret artışlarını ve işçi ücretlerini doğru analiz etmek kolay değildir.

II. Dünya Savaşı sonlarında, 1945 yılında, Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi ücretleri konusunda fabrika müdürü şu bilgileri vermiştir:

*“Bizde işçi ücreti, fazla mesai ve prim hariç, mümasil memleketlere nazaran yüksektir. Bugün iplik servisinde çalışan ve günde 6,5 lira alan işçilerimiz olduğu gibi dokuma servisinde 10 liraya kadar kazananlar vardır...”*⁹⁵⁵

BUMH Sümerbank raporlarında, Sümerbank fabrikalarındaki işçi ücretlerinin ancak II. Dünya Savaşı'ndan bir süre sonra, 1947'de normal seviyelere ulaştığı belirtilmiştir. Örneğin, *BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları 1947 Yılı Raporu*'nda şöyle denilmiştir: “Memleket endüstrisindeki işçi saati başına istihsal kabiliyeti göz önünde tutulmak suretiyle, kazançlar umumiyet itibariyle normal seviyelere ulaşmış addedilebilir. Bu seviyenin üzerindeki işçi gelirlerinin işçiliğin artırılmasıyla değil, işçi saati başına istihsalin tezydi suretiyle temin edilmesi luzumuna kani bulunmaktayız.”⁹⁵⁶ Aynı raporda, ayrıca fabrikalarda işçi saati başına kazançlardaki artış ile orantılı olarak bütün fabrikalarda işçilik kıymetinin de yükseldiği belirtilmiştir.⁹⁵⁷ Yine

⁹⁵² Tezel, a.g.e., s.221-222.

⁹⁵³ A.g.e., s.222.

⁹⁵⁴ A.g.e., s.222.

⁹⁵⁵ O. Becerik, “Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası”, *Aydın*, 4 Aralık 1945, s.2.

⁹⁵⁶ *BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.57,126.

⁹⁵⁷ A.g.e., s.72.

aynı raporda memur maaşları konusunda da şöyle denilmiştir: “1947 yılında memur maaşlarına umumi bir zam yapılmış ise de kadroların azaltılması ve daha rasyonel çalışması suretiyle hayat şartlarının bir derece daha ıslah imkânlarının aranmasını lüzumlu buluruz.”⁹⁵⁸

1946, 1947 yıllarında Sümerbank fabrikalarına çalışan işçilere akord ve zaman üzerinden ödenen ücretler Tablo 3.5’te gösterilmiştir. Tabloya göre 1947 yılında işçilere ödenen ücretler, 1946 yılında ödenen ücretlere göre 7.372.829 lira, buna paralel ortalama işçi saati ücreti de 5,1 kuruş artırılmıştır. Sümerbank fabrikalarında işçilerin ortalama saat ücreti 1946’da 37,0 kuruşken, 1947’de 42,1 kuruşa yükselmiştir.

Tablo 3.5. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank Fabrikalarında İşçilere Akord ve Zaman Üzerine Ödenen Saat Ücretlerinin Karşılaştırılması

Müesseseler	1946		1947		+ Fark	
	Ücret (TL)	Ort. (Krş.Sa.)	Ücret (TL)	Ort. (Krş.Sa.)	Ücret (TL)	Ort. (Krş.Sa.)
İplik Dokuma	14.938,294	34,2	21.336,408	40,1	+ 6.398,114	+ 5,9
Karabük D.Çelik	3.498,518	41,9	3.941,897	46,3	+ 443,379	+ 4,4
İzmit Selüloz	1.968,676	36,3	2.314,449	43,7	+ 345,773	+ 7,4
Beykoz D. Kun.	1.501,744	35,8	1.573,341	40,8	+ 71,597	+ 5,0
Sivas Çimento	404,156	32,5	503,704	36,1	+ 99,548	+ 3,6
Kütahya Ker.	63,263	22,3	77,681	24,3	+ 14,418	+ 2,0
Toplam	22.374,651	37,0	29.747,480	42,1	+ 7.372,829	+ 5,1

Kaynak: BUMAH, Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.35.

1947 yılında kabul edilen 5088 sayılı kanuna göre gündeliği 200 kuruşa kadar olan işçilerin iktisadi buhran, kazanç ve muvazene vergilerinden muaf tutulmasından sonra Sümerbank fabrikalarında işçilerin eline geçen gündelik ücretler biraz daha artmıştır. Buna göre Nazilli Basma Fabrikası’nda akord, zaman ve yardımcı işçilik esasına göre işçi saat

⁹⁵⁸ A.g.e., s.127.

ücreti 1946'da ortalama 29,88 kuruş iken, 1947'de 33,72 kuruşa yükselmiştir. Memur aylıkları ise 1946'da 201,28 liradan, 1947'de 295,70 liraya yükselmiştir.⁹⁵⁹

1946, 1947 yıllarında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'ne bağlı 12 dokuma fabrikasında çalışan işçilerin akord, zaman ve yardımcı işçilik üzerinden saat ücretleri ve memur ödemeleri Tablo3.6'daki gibidir.

Tablo 3.6. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Akord, Zaman ve Yardımcı İşçilik Üzerinden Ödenen İşçi Saat Ücretleri ve Memur Ödemeleri

Müesseseler	İşçiler		Memurlar	
	1946 (Kırş)	1947 (Kırş)	1946 (TL)	1947 (TL)
Merinos	28,28	38,24	189,62	287,25
Defterdar	37,47	50,84	87,28	303,27
Hereke	32,38	45,21	193,45	291,84
Bünyan	19,78	27,03	134,00	228,80
Isparta	-	28,78	146,66	257,77
Kayseri	29,03	36,49	228,47	297,61
Nazilli	29,88	33,72	201,28	295,70
Ereğli	25,56	33,42	179,69	265,07
Malatya	30,84	39,69	179,59	257,55
Adana	24,37	31,82	192,40	237,62
Bakırköy	32,51	47,72	180,66	290,79
Gemlik	26,09	37,09	178,00	282,94

Kaynak: BUMH, Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.49.

Tabloya göre en düşük işçi saat ücreti 1946'da 19,78 kuruş, 1947'de 27,03 kuruşla Bünyan Fabrikası'ndayken, en yüksek işçi saat ücreti, 1946'da 37,47 kuruşla, 1947'de de 50,84 kuruşla Defterdar Fabrikası'ndadır.⁹⁶⁰ Memurlarda ise en düşük memur ücreti 1946'da 87,28 lirayla Defterdar Fabrikası'nda, 1947'de de 228,80 lirayla Bünyan Fabrikası'ndadır. En yüksek memur ücretleri ise 1946'da 227,48 lira ile Kayseri Fabrikası'nda, 1947'de de 303,27 lira ile Defterdar Fabrikası'ndadır.

Bu tabloya göre 1946, 1947 yıllarında Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi ve memur ücretlerinin diğer fabrikaların ortalamasına yakın olduğu görülmektedir. Nazilli Basma

⁹⁵⁹ BUMH, Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.49.

⁹⁶⁰ En yüksek ücret ödeyen fabrikanın Defterdar Fabrikası olması, BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu'nda şöyle açıklanmıştır: "Görüldüğü üzere en yüksek ücret ödeyen fabrika Defterdar Fabrikası'dır. Ancak mezkûr fabrikanın İstanbul'da ve bir sanayi muntakasında bulunuşu ve aynı zamanda mensucata nazaran ücret tarifesi yüksek bulunan büyük bir tamirhaneye malik oluşu bu yükselişe amil olmuştur denilebilir." (BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.56.)

Fabrikası, işçi saat ücretleri bakımından 12 dokuma fabrikası arasında, 1946'da 5. sırada, 1947'de 8. sıradadır. Memur ücretlerine gelince 12 dokuma fabrikası içinde Nazilli Basma Fabrikası, 1946'da Kayseri Fabrikası'ndan sonra 2. sırada, 1947'de ise Defterdar ve Kayseri fabrikalarından sonra 3. sıradadır.

Tablo 3.7. 1946, 1947 Yıllarında Dokuma Fabrikalarında İşçi Saat Ücretleri Artış Oranları Farkı

Fabrikalar	1946 (Krş)	1947 (Krş)	Fark %
Merinos	28,28	38,24	+ 35,22
Defterdar	37,47	50,84	+ 35,68
Hereke	32,38	45,21	+ 39,62
Bünyan	19,78	27,03	+ 36,65
Isparta	-	28,78	+ -
Kayseri	29,03	36,49	+ 25,70
Nazilli	29,88	33,72	+ 12,85
Ereğli	25,56	33,42	+ 30,75
Malatya	30,84	39,69	+ 28,70
Adana	24,37	31,82	+ 30,57
Bakırköy	32,51	47,72	+ 46,79
Gemlik	26,09	37,09	+ 42,16

Kaynak: BUMH, Sümerbank İplik ve Dokuma Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s. 56.

Tabloya göre işçi başı saat ücretleri ve ücret artış oranları fabrikadan fabrikaya farklılık göstermektedir. 1946, 1947 yıllarında Sümerbank dokuma fabrikalarında işçi saat ücretlerindeki artış oranı alt sınırı % 12,85, üst sınırı ise % 46,79 olmuştur. 12 Sümerbank dokuma fabrikası arasında 1947'de işçi saat ücretlerinin artış oranı en düşük fabrika, % 12,85'lik oranla Nazilli Basma Fabrikası'dır. Buna karşın Nazilli Basma Fabrikası'nda memur ücretlerindeki artış oranı daha iyi durumdadır. 1946'da 12 dokuma fabrikası içinde Kayseri Fabrikası'ndan sonra en yüksek memur ücreti ödeyen ikinci fabrika durumundaki Nazilli Basma Fabrikası'nda 1947'de memur ücretlerinin artış oranı % 46,90 olmuştur. Aynı yıllarda memur ücretlerindeki en yüksek artış oranı % 70,74'le Bünyan Fabrikası'ndadır.⁹⁶¹

1947 yılında Nazilli Basma Fabrikası'ndaki işçi ve memur ücretlerinin artış oranlarının birçok fabrikanın gerisinde kalmasında -başka nedenlerle birlikte- Nazilli Basma Fabrikası'ndaki işçi ve memur ücretlerinin diğer fabrikaların çoğuna göre daha iyi

⁹⁶¹ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.58.

durumda olmasının etkisi vardır. Böyle olunca artış oranları da sınırlı düzeyde kalmıştır. Örneğin, 1946'da memur ücretleri Bünyan Fabrikası'nda 134 lira iken, Nazilli Basma Fabrikası'nda 201,28 liradır. 1947 yılında, bir önceki yıla göre memur ücretlerinde % 70,74 oranında artış yapan Bünyan Fabrikası'nda memur ücretleri 228,80 liraya yükselmesine rağmen, aynı yıl memurlarına % 46,90 oranında zam yapan Nazilli Basma Fabrikası'nda memur ücretleri 295,70 liraya yükselmiştir. Böylece memurlarına daha çok zam yapan Bünyan Fabrikası, memurlarına daha az zam yapan Nazilli Fabrikası'nın gerisinde kalmıştır. (Bkz. Tablo 3.6)

1946-1949 yılları arasında Sümerbank fabrikalarındaki işçi ücretleri artırılmıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nda 1946'da ortalama 29,88 kuruş, 1947'de ortalama 33,72 kuruş olan işçi saat ücreti, 1948'de ortalama 38 kuruşa, 1949'da ise ortalama 42/43 kuruşa yükselmiştir. Ancak bu ortalama ile Nazilli Basma Fabrikası, 1949'da işçi saat ücretleri bakımından 6 pamuklu dokuma fabrikası arasında Ereğli Fabrikası'ndan önce 5. sırada yer alabilmiştir.⁹⁶²

Tablo 3.8. Sümerbank Pamuklu Dokuma Fabrikalarının 1948, 1949 Yıllarında İkinci Üç Aylık Dönemde Saat Başına Ortalama İşçi Ücretleri (Kırş)

Fabrikalar	Ortalama İşçi Ücreti	
	1948	1949
Nazilli	38	42
Kayseri	43	51
Ereğli	38	40
Bakırköy	56	58
Malatya	49	49
Adana	43	54

Kaynak: Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Ankara, 21.8.1949, s.58

1949 yılı itibariyle Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışan işçilerin çoğu “asgari ücret” düzeyinde saat ücreti almaktadır. Nazilli Basma Fabrikası'nda 1949 yılında toplam 2.472 işçinin 1.332'si 30 kuruşa kadar, 815'i 31-45 kuruş arasında, 257'si 46-60 kuruş

⁹⁶² BUMH, Sümerbank İplik ve Dokuma Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.56; Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Ankara, 21.08.1949, s.58.

arasında, 68'i de 60 kuruştan fazla saat ücreti almaktadır.⁹⁶³ Bu tabloyla göre Nazilli Basma Fabrikası işçilerinin % 86,85'i 1 ile 45 kuruş arasında saat ücreti almaktadır. İşçi aileleri bu düşük ücretle güçlüklerle geçinebilmiştir.⁹⁶⁴

Doğan, 1949 yılında Sümerbank pamuklu dokuma fabrikaları içinde en düşük ücret alan işçilerin ağırlıklı olarak Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışmalarını, "eğitim ve iş tecrübelerinin yetersizliğine ve işten ayrılmaların fazlalığına" bağlamıştır.⁹⁶⁵ Nitekim *Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*'nda Türkiye'de "işçi niteliğindeki gerilik ve verimsizlikten" söz edilerek Amerika'ya giden bir Sümerbank heyetinin oradaki fabrikalarda 100'den fazla tezgâha bakan işçiler gördüğü, bunun "cidden gıpta edilecek bir hal" olduğu belirtilmiştir. Nazilli Basma Fabrikası ile Amerika'daki bir fabrika karşılaştırılarak, Nazilli'de bir işçi ortalama 6 tezgâha bakarken Amerika'daki fabrikada bir işçinin ortalama 32 tezgâha baktığı belirtilmiştir.⁹⁶⁶

Tablo 3.9. Sümerbank Pamuklu Dokuma Fabrikalarında 1949-1950 Yıllarında İkinci Üç Aylık Dönemde Ortalama İşçi Saat Ücretleri (Kırş)

Fabrikalar	Ortalama İşçi Ücreti	
	1949	1950
Nazilli	42	48
Kayseri	51	52
Ereğli	40	51
Bakırköy	58	58
Malatya	49	53
Adana	54	54

Kaynak: Sümerbank Teşekkül Merkez İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı İkinci Üç Aylık Faaliyet Raporu, 15.9.1950, s.173.

Tablodan görüldüğü gibi Nazilli Basma Fabrikası'nda saat ücretleri 1949'da 42 kuruştan 1950'de 48 kuruşa yükselmiştir. 6 dokuma fabrikası içinde Ereğli Fabrikası'ndan sonra en yüksek artış Nazilli Basma Fabrikası'nda gerçekleşmiştir. Buna karşın Nazilli Basma Fabrikası 6 dokuma fabrikası arasında işçi saat ücretleri bakımından son sırada kalmıştır.

⁹⁶³ *Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu*, Ankara, 21.08.1949, s.59.

⁹⁶⁴ Akın, a.g.m., s.84-85.

⁹⁶⁵ Doğan, a.g.e., s.60.

⁹⁶⁶ *BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu*, s.3.

1950 öncesinde Nazilli Basma Fabrikası'nda tecrübeli, kalifiye işçi sayısının az olması, işçi kadrosunun kabarmasına, iş veriminin ve işçi ücretlerinin daha düşük olmasına neden olmuştur. Bu nedenle 1950'lerde fabrikadaki kalifiye işçi sayısını artıracak kurslara ağırlık verilmiştir.

Sümerbank fabrikalarında işçi ve memur ücretleri genel ekonomik koşullar çerçevesinde 1950, 1951 yıllarında daha iyi duruma gelmiştir. Tüm Sümerbank fabrikalarında aylık ücretlerin ortalaması; memurlarda 1950'de 420,57 liraya, 1951'de 446,86 liraya; işçilerde ise 1950'de 170,88 liraya, 1951'de 192,89 liraya yükselmiştir. Bu tabloda Nazilli Basma Fabrikası'nın görünümü ise şöyledir: Memur ücretleri 1950'de 390,06 liraya, 1951'de 468,12 liraya; işçi ücretleri ise 1950'de 143,75 lira, 1951'de 162,97 liraya yükselmiştir.⁹⁶⁷ Bu rakamlara göre Nazilli Basma Fabrikası, memur ücretlerinde, 17 Sümerbank kuruluşu arasında 1950'de 9. sırada; 1951'de 3. sırada; işçi ücretlerinde ise 15 Sümerbank kuruluşu içinde 1950'de 10.sırada, 1951'de 11. sıradadır. Nazilli Basma Fabrikası'nı sadece diğer Sümerbank dokuma ve iplik fabrikalarıyla karşılaştırdınca da benzer bir tablo söz konusudur.

Tablo 3.10. 1950, 1951 Yıllarında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikalarında Aylık Ortalama İşçi Ücretleri Karşılaştırması

Fabrikalar	1950 (TL)	1951 (TL)	Fark (+) TL
Defterdar	125,13	164,27	+ 39,15
Merinos	157,50	190,50	+ 33,00
Kayseri	152,27	164,53	+ 12,26
Nazilli	143,75	162,97	+ 19,22
Ereğli	124,22	140,79	+ 16,57
Malatya	138,60	146,49	+ 7,89
Bakırköy	158,73	164,87	+ 6,14

Kaynak: BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.60.

Tabloya göre Nazilli Basma Fabrikası, 7 iplik ve dokuma fabrikası arasında, işçi ücretlerinde, 1950'de 4. sırada, 1951'de 5. sıradadır. Görüldüğü kadarıyla 1950'lerin başında Nazilli Basma Fabrikası, işçi ücretlerinde diğer Sümerbank iplik ve dokuma fabrikaları içinde ortalama bir düzeydedir.

⁹⁶⁷ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.56,60.

Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi ücretleri 1950-1951 yılında ortalama düzeye çıkmış görünmektedir. Bu konuda BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1951 Yılı Raporu'nda şöyle denilmiştir:

“İşçi ücretlerinin artışı azami safhaya ulaştığından bundan böyle işçi ücretlerine zam yerine işçi verimini artırmak cihetine gidilmek suretiyle işçi kazancının yükseltilmesi, işçiden ziyade iş değerine ücret tespit edilmesi ve ücret sisteminin bu esas üzerine bina edilmesi...”⁹⁶⁸

1954'te Nazilli Basma Fabrikası'nın 3.000 işçisiyle 350 memur ve müstahdemine her ay ödediği ücret ve maaşların toplamı ortalama 300.000 liraya ulaşmıştır. Fabrikada işçiler üç vardiya halinde çalışmaktadır. 1954'te işçi ücretleri ayda ortalama 173 lira civarındadır. 1954'te Nazilli Basma Fabrikası'nın devlete ödediği vergi miktarı 500.000 lirayı aşmıştır.⁹⁶⁹

Sümerbank fabrikalarında zamanla sadece işçi ve memur ücretleri değil, aynı zamanda aynı ücretler ve sosyal yardımlar da artmıştır. Örneğin 1946, 1947 yıllarında Sümerbank dokuma fabrikalarında söz konusu artış oranları Tablo 3.11'de gösterilmiştir.

Tablo 3.11. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikalarında İşçi Başı Aylık Harcamalar (TL)

Fabrikalar	Nakdi Üc (TL)		Ayni Üc (TL)		Sosyal TL		Toplam (TL)	
	1946	1947	1946	1947	1946	1947	1946	1947
Merinos	78,09	93,21	16,46	15,58	3,36	6,07	97,91	114,86
Defterdar	104,04	116,45	14,41	12,10	3,83	4,95	122,28	133,50
Hereke	101,73	116,63	16,94	11,15	5,59	7,42	124,26	135,20
Kayseri	93,82	94,02	11,00	11,16	7,53	8,26	112,35	113,44
Nazilli	87,16	100,50	11,80	12,88	7,10	12,00	106,06	125,38
Ereğli	78,32	83,59	10,71	9,45	6,85	8,52	95,88	101,56
Bakırköy	92,70	123,43	15,87	13,41	9,66	11,95	118,23	148,80
Malatya	81,57	90,23	12,65	14,02	5,74	6,12	96,98	110,37
Adana	72,21.	85,66	10,37	9,95	3,61	5,56	86,19	101,17
Gemlik	73.84	89.45	17.01	19.81	5.89	8.91	96.74	118.17

Kaynak: BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s. 54.

Tablo incelendiğinde 1947 yılında fabrikaların nakdi, ayni ve sosyal masrafların genel olarak arttığı görülmektedir. Nakdi işçi ücretlerindeki artış, ortalama % 12,75'tir.

⁹⁶⁸ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.3.

⁹⁶⁹ Toros, a.g.e., s.163; Dikmen, a.g.e., s.143-144.

BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu'nda fabrikalar arasındaki asgari ücret artışlarının % 0,97 ile % 25,85 arasında olduğu, bu büyük farkın dikkate alınarak işçi ücretlerine zam yapılması ve zamların belirli esasa bağlanması gerektiği belirtilmiştir.⁹⁷⁰

Tabloya göre Nazilli Basma Fabrikası, 10 Sümerbank dokuma fabrikası arasında nakdi ücretlerde 1946'da 5. sırada, 1947'de 4. sırada; aynı ücretlerde 1946'da 7. sırada, 1947'de 5. sırada; sosyal harcamalarda 1946'da 3. sırada, 1947'de 1 sırada; toplamda ise 1946'da 5. sırada, 1947'de 4. sırada yer almıştır. Bu verilere göre Nazilli Basma Fabrikası'nın işçilere yönelik harcamalarda 10 iplik ve dokuma fabrikası arasında ortalama bir yerde konumlanmıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nın 10 dokuma fabrikası arasında 1947'de sosyal harcamalarda 1. sırada yer alması dikkat çekicidir.

Diğer Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi Nazilli Basma Fabrikası'nda da işçiye gündeliği yanında fazla mesai ücreti ve prim verilmiştir.⁹⁷¹ Nazilli Basma Fabrikası'nda “fazla çalışan işçiye ücretleri % 50 zamlı ödendiği gibi üstün randıman verenlere prim ve ayrıca kıdemli işçiliği teşvik primleri verilmektedir.”⁹⁷²

Örneğin, 1946, 1947 yıllarında 12 Sümerbank iplik ve dokuma fabrikasında işçilere esas ücretlerine göre ödenen primlerin yüzde oranları şöyledir:

Tablo 3.12. 1946, 1947 Yıllarında Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikalarında İşçilere Esas Ücretlere Göre Ödenen Primlerin Yüzde Oranı

Fabrikalar	1946 (%)	1947 (%)	Fark (%)
Deftedar	8,20	7,20	- 6,10
Hereke	10,85	6,24	- 42,49
Merinos	-	0,96	-
Kayseri	11,50	11,17	- 2,87
Nazilli	8,21	8,14	- 0,85
Ereğli	13,18	10,32	-21,70
Bakırköy	11,50	8,35	-27,39
Gemlik	9,60	3,80	-60,42
Bünyan	0,58	-	-
Isparta	-	-	-
Malatya	6,10	2,82	-53,72
Adana	8,44	3,81	-54,86

Kaynak: BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.56.

⁹⁷⁰ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.54-55.

⁹⁷¹ Becerik, “Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası”, *Aydın*, 4 Aralık 1945, s.2.

⁹⁷² Toros, a.g.e., s.164.

Tablo incelendiğinde fabrikalar arasında işçi ücretlerine göre prim oranlarında önemli farklar olduğu görülmektedir. İşçilere esas ücretlere göre ödenen primlerin oranı bakımından 12 fabrika arasında Nazilli Basma Fabrikası, 1946'da % 8,21'le 4. sırada, 1947'de ise % 8,14'le 7. sıradadır. Sümerbank iplik ve dokuma fabrikalarında 1947 yılında işçi ücretlerine göre işçi prim ödemeleri azalmıştır. Bu 12 fabrika arasında en az düşüş Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nda olmuştur.

Aynı dönemde aynı fabrikalarda esas ücretlere göre memurlara ödenen primlerin yüzde oranları ise daha yüksektir. 1947 yılında memurlara maaşlara göre ödenen primlerin azaldığı ve arttığı fabrikalar olmuştur. Nazilli Basma Fabrikası'nın memur prim ödemeleri 1946'ya göre 1947'de % 68,27 oranında artmıştır. Bu artışla Nazilli Basma Fabrikası memur primleri bakımından 12 fabrika arasında 3.sırada yer almıştır.⁹⁷³

Diğer Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi Nazilli Basma Fabrikası'nda da işçilere aylık ücretleri ve primleri yanında çeşitli ödemeler ve sosyal yardımlar yapılmıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nın çalışanlarına yaptığı çeşitli ödemeler ve sosyal yardımlar şöyledir:

1. **Aile Yardımı:** Çalışmayan eş için ayda 500 lira ödenmiştir.
2. **Çocuk Yardımı:** a) İlkokulda ve okumayan çocuklara 100 lira, b) Orta dereceli okuldakilere 200 lira, c) Yüksek tahsildekilere 400 lira ödenmiştir.
3. **Ölüm Yardımı:** Memur, eş ve çocuğunun ölümü halinde memurun son aylığı tutarında ödeme yapılmıştır. Memurun kendisinin ölümü halinde eş ve çocuklarına 2 aylık tutarında ödeme yapılmıştır, ölen memurun eş ve çocukları yoksa ana ve babasına ödeme yapılmıştır.
4. **Doğum Yardımı:** Bütçe kanunu ile belirlenmiştir.
5. **Yan Ödemeler:** Her ay kararname gereği ödenmiştir. 1. İş günlük zammı, 2. Eleman sağlamadaki günlük zammı, 3. Mali sorumluluk zammı, 4. İşçi riski zammı.
6. Fabrikanın çalışanlarına belli başlı diğer yardımları da şunlardır: Yiyecek Yardımı, Giyecek Yardımı, Evlenme Yardımı, Cenaze Yardımı, Tedavi Yardımı, Fazla Mesai Ücreti, Maluliyet Tazminatı, Kıdemli İşçiliği Teşvik Zammı, Taşıt Yardımı, Taksitle Satış ve Ordine, Vazife Evi Tahsisi, Kamp Olanakları, Kreş ve Emzirme Odaları... Ayrıca fabrikada işçilere aylık olarak

⁹⁷³ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.58.

yakacak yardımı, aylık ödenti, yılda 2 aylık tutarında ikramiye, kardan pay, ücretli izin, yol parası, perhizli olanlara yemek parası, ilk 10 yılını dolduran işçilere bir sonraki her 5 yılda kıdemli işçilik parası ödenmiştir.⁹⁷⁴ Fabrikanın yardım türleri fazla değişmemekle birlikte yardım miktarları ülkedeki ekonomik duruma göre değişmiştir.

1952 tarihli bir yayına göre Nazilli Basma Fabrikası'nda çocuklu işçilere “çocuk parası” ödenmiş, evlenen işçilere 1-2 aylık kazancı tutarında “evlilik yardımı” yapılmıştır. Doğumlarda sigorta, işçi aileye 120 lira ödemiştir. İş başında kaza geçirenlerin bakımları süresince yevmiyeleri yine sigorta tarafından ödenmiştir.⁹⁷⁵ 1954 tarihli bir yayına göre ise fabrikada “*çocuk yardımı, doğum ve evlenmelerinde işçinin kıdemine göre yardımlar yapıldığı gibi, kızını evlendiren işçilere de bu yardımın yarısı yapılmaktadır... İşçinin ölümü halinde ailesine, ölenin son aylığı esas tutularak ve 30 günlük kazancından az olmamak üzere her hizmet senesi için onar günlük tutarında ölüm yardımı yapılır.*”⁹⁷⁶

Fabrikada işçilere normal ücretlere ve primlere ek olarak çeşitli ek ödemeler ve çeşitli sosyal yardımlar yapılması, işçilerin aylık kazançlarını artırmış ve aylık giderlerini azaltmıştır. Aile yardımı, çocuk yardımı, doğum yardımı, evlenme yardımı, ölüm yardımı, yiyecek, giyecek yardımları, tedavi yardımı, yakacak yardımı, cenaze yardımı, yol parası gibi yardımlar ve çeşitli sosyal güvenceler ile ev, kamp ve kreş gibi sosyal olanaklar işçileri oldukça rahatlatmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası Arşivi'nde bulunan bazı belgeler, Sümerbank'ın sosyal yardımlarının çok geniş kapsamlı olduğunu göstermektedir.

Belge 1: Sümerbank Dokuma ve İplik Fabrikaları Müessesesi'nden Nazilli Basma Fabrikası Müdürlüğü'ne gönderilen, 28 Ocak 1946 tarihli ve 908/26 sayılı “*Doğum yardımı hakkında*” bir genelgeye göre, 4621 sayılı kanunla kabul edilen “*doğum yardımının*” ölü doğmuş çocukların ailelerine de yapılması uygun görülmüştür. Genelgedeki ifadeyle “*işçi ve müstahdemlerimiz arasında vuku bulacak bu gibi doğumlarda bankamız sosyal yardım talimatnamesi hükümlerine göre gereken yardımın*

⁹⁷⁴ Kapkaç, *a.g.e.*, s.3. Ayrıca Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi aylıklarından % 0.3 mali denge, % 12 sigorta primi, % 0.4 damga resmi kesintisi yapılmıştır. (Kapkaç, *a.g.e.*, s.3.)

⁹⁷⁵ Dikmen, *a.g.e.*, s.144.

⁹⁷⁶ Toros, *a.g.e.*, s.163-164.

yapılmasını rica ederiz” denilmiştir.⁹⁷⁷ Bu genelge doğrultusunda Nazilli Basma Fabrikası’ndaki doğum yardımları ölü doğmuş çocukları da kapsamıştır.

Belge 2: İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi’nden Nazilli Basma Fabrikası Müdürlüğü’ne gönderilen, 8 Ocak 1946 tarihli ve 3263/8995 sayılı “çocuk zammı” hakkındaki bir yazıya göre Nazilli Basma Fabrikası santral işçilerinden H.S’nın, medeni kanunla evli olduğu eşinden başka bir kadından dünyaya gelen çocuklarının kanunun gerekli maddesi çerçevesinde *Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine ait Sosyal Yardım Talimatnamesi’nin 24.maddesi* gereğince “çocuk zammından yararlandırılması” uygun görülmüştür.⁹⁷⁸

Doğum yardımı ve çocuk zammı konusundaki bu iki belge, Sümerbank’ın insan merkezli ve işçi odaklı halkçı yaklaşımı gözler önüne sermektedir. Sümerbank, daha fazla kâr elde etmek gibi kapitalist bir anlayışla sosyal yardımların kapsamını daraltmak yerine, halkçı bir anlayışla sosyal yardımların kapsamını olabildiğince genişletmiştir.

Genelde Sümerbank fabrikalarının, özelde Nazilli Basma Fabrikası’nın ücret politikasını doğru anlamak için, fabrikalarda işçilere ödenen maaşları, diğer ödemeleri ve sosyal yardımları bir arada görüp değerlendirmek gerekir.

Nazilli Basma Fabrikası’nın işçi-memur çalışan giderleri 1950’lerde biraz daha artmıştır. Örneğin, 1951 yılında Nazilli Basma Sanayi Müessesesi’nde işçi, memur çalışanların maaşları, diğer ödemeleri ve sosyal yardımları şöyledir:

Tablo 3.13. Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1951 Yılı İşçi Ücretleri (TL)

Ödemeler (TL)	Nazilli	Halkapınar	Toplam	İşçi Aylığı
Ücret	4.077,530	312.761	4.390,291	108,62
Fazla Mesai	13.332	4.141	17.473	-,43
Prim	318.562	40.000	358.562	8,87
Çocuk Zammı	275.048	10.762	285.810	7,08
İşsizlik Tazminatı	4.390	360	4.750	-,11
Vefat ve Ayrılma Tazm.	61.812	4.050	65.862	1,63
Doğum, Evlenme Yardımı	30.688	2.773	33.461	-,83
İkramiye	130	-	130	-
İzinli İşçi Ücreti	147.488	8.320	155.808	3,86
Hastalık ve Kaza	77.005	-	77.05	-
Toplam	5.005.985	383.167	5.389.152	133.34

⁹⁷⁷ Bkz. Ek 6.

⁹⁷⁸ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi, Belge No: Z.İ/M, 158/41, Naz: 3263/8995, T.Y/KA, Ankara, 9.01.1946.

Yedirme Masrafı	410.643	25.580	436.223	10,79
Giydirme Masrafı	87.079	6.577	93.656	2,32
Barındırma	83,229	-	83.229	2,06
Ulaştırma	4.550	-	4.550	-,11
Toplam	585.501	32.157	617.658	15.28
Revir Masrafı	175.654	3.014	178.668	4,42
Tedavi Masrafı	54.951	11.135	66.086	1,64
Sigorta Primleri	305.884	23.152	329.036	8,14
Mesleki Yetiştirme	3.058	596	3.654	-,09
Spor	2.250	206	2.456	-,06
Toplam	541.797	38.103	579.900	14.35
Genel Toplam	6.133.283	453.427	6.586.710	162.97

Kaynak: BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.53.

1951 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda 3.183, Halkapınar Fabrikası'nda 185 olmak üzere Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nde toplam 3.368 işi vardır. Tabloda görüldüğü gibi Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nde 1951 yılında işçi başı aylık ücret yaklaşık ortalama 109 liradır. Ayrıca ayda işçi başı ; fazla mesai, prim, çocuk zammı, işsizlik tazminatı, vefat ve işten ayrılma tazminatı, doğum ve evlenme yardımları, ücretli izin, hastalık ve kaza tazminatı gibi kanuni ödemelere yaklaşık 25 lira; yedirme, barındırma, giydirme ve nakliyat gibi hizmetlere yaklaşık 15,5 lira; tedavi, sigortaya iştirak, mesleki yetiştirme ve spor gibi sosyal hizmet giderlerine yaklaşık 14,5 lira ödenmektedir. Böylece Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi işçi başı aylık ortalama 109 lira maaşlar için, 55 lira da diğer ödemeler ve sosyal harcamalar için olmak üzere toplamda işçilerine yaklaşık 164 lira ödemiştir. 1951 yılında Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nde işçilere, 6.133.283 lirası Nazilli Fabrikası, 453,427 lirası Halkapınar Fabrikası olmak üzere toplamda 6.586.710 lira harcanmıştır. Bu paranın 4.390.291 lirasını işçi aylıkları (maaşlar), geri kalan 2.196.419 lirasını ise diğer ödemeler ve çeşitli sosyal harcamalar oluşturmuştur.⁹⁷⁹

Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nde işçilere olduğu gibi memurlara da ücret dışında fazla mesai, rasyonel çalışma primi, çocuk zamları, doğum, ölüm yardımı, kıymet muhafaza tazminatı, fevkalade ikramiye, işten ayrılma tazminatı, emekliliğe iştirak hissesi ve tedavi masrafları şeklinde çok sayıda ek ödeme ve sosyal yardım yapılmıştır.

⁹⁷⁹ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.31.

1951 yılı itibariyle Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nde (Nazilli ve Halkapınar fabrikalarında) toplam 195 memur çalışmaktadır. 1951 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda memurlara maaşlar ve diğer ödemeler, sosyal giderler dâhil toplam 949,503 lira ödeme yapılmıştır. Bunun 637,625 lirasını maaş ödemeleri, 311,878 lirasını ise diğer ödemeler ve sosyal giderler oluşturmuştur. Halkapınar Fabrikası'nda ise aynı yıl memurlara maaşlar ve diğer ödemeler ile sosyal giderler dâhil toplam 145,953 lira ödeme yapılmıştır. Bunun 101,65 lirası maaşlara, geri kalan 44,870 lirası ise diğer ödemeler ve sosyal harcamalara gitmiştir. 1951 yılında Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nin iki fabrikasında memurlara -her şey dâhil- toplam 1.095.456 lira harcanmıştır. Bunun 738,690 lirası maaşlara, geri kalan 356,766 lirası ise diğer ödemeler ile sosyal harcamalara gitmiştir. Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi'nin iki fabrikasında memur başına toplam aylık harcama -her şey dâhil- 468,12 liradır. Bunun 315,67 lirasını memur maaşları, geri kalan 152,45 lirasını ise diğer ödemeler ile sosyal harcamalar oluşturmuştur.⁹⁸⁰

Sonuç olarak Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi ücretleri –diğer Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi- sadece işçilere ödenen maaşlarla sınırlı kalmamış, fabrikanın işçi başı toplam aylık giderlerinin yaklaşık üçte birini diğer ödemeler ve çeşitli sosyal yardımlar oluşturmuştur. Nazilli Basma Fabrikası, çalışanlarına en fazla sosyal harcama yapan Sümerbank fabrikalarından biridir. Bu gerçek *BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1951 Yılı Raporu*'na şöyle yansımıştır: “Sosyal masraflar hakikaten ağır ve külfetlidir. Müessese sabit kıymetlerinin hemen hemen üçte birine yakındır.”⁹⁸¹

1960'larda Türkiye'de sendikal faaliyetler artmış, toplu iş sözleşmeleri yapılmıştır. Böylece diğer Sümerbank fabrikalarıyla birlikte Nazilli Basma Fabrikası'ndaki işçi, memur çalışanların maaşları, ek ödemeleri, sosyal yardımları ve toplam kazançları biraz daha artmıştır. Örneğin, 1965 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda işçilerin aylık ödemeleri; ek ödemesiz maaşlar 441,93 lira, sosyal masraflar 153,66 lira, sosyal yardımlar 102,83 lira olmak üzere, ek ödemeli toplam 698,42 lirayı bulmuştur. 1965 yılı içinde Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışan toplam 2.362 işçiye iş karşılığı yaklaşık 12,5 milyon lira, sosyal masraflar için yaklaşık 7,2 milyon lira olmak üzere toplam 19,7 milyon lira ödenmiştir. Nazilli Basma Fabrikası'nda 1964 yılında bir işçiye ayda toplam 618,93 lira ödenirken

⁹⁸⁰ A.g.e., s.52.

⁹⁸¹ A.g.e., s.17.

1965 yılında bir işçiye ayda toplam 698,42 lira ödenmiştir. 1965 yılında fabrikada istihdam edilen 160 memura ise yılda toplam 2,4 milyon lira ücret, 484,000 lira ikramiye, fazla mesai ve tazminat, 317,000 lira sosyal yardım olmak üzere toplam 3,2 milyon lira ödenmiştir. Fabrika memur başına aylık ortalama 1.774 lira ödeme yapmıştır.⁹⁸² Nazilli Basma Fabrikası'nda 1964'ten sonraki ücret artışlarında toplu iş sözleşmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. *BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1965 Yılı Raporu*'nda şöyle denilmiştir: “1964 yılında yapılmış olan toplu sözleşme gereğince işçilere 1964 yılında 22 kuruşluk, 1965 yılında da 10 kuruşluk zam yapılmıştır. Yeni yapılacak toplu sözleşmelerde ücret zammının işçi veriminin artışına bağlanması gerekir.”⁹⁸³

22.05.1966 tarihinde yürürlüğe giren toplu sözleşme gereğince 1.6.1967 tarihinden itibaren işçi saat ücretlerine 15 kuruş zam yapılmıştır. Nazilli Basma Fabrikası da işçi saat ücretlerine gereken zammı yapmıştır. Böylece 1968 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda işçilerin en düşük saat ücretleri 180 kuruşa, en yüksek saat ücretleri 474 kuruşa ve ortalama 234 kuruşa yükselmiştir. Bütün masraflarla birlikte ortalama saat ücreti 553 kuruşa çıkmıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nda 1967 yılında aylık ortalama işçi ücreti ek ödemesiz 564 lira, ek ödemeli 882 lirayken, 1968 yılında –işçi âdeti bir önceki yıla oranla 117 kişi azalmış olmasına rağmen- toplu sözleşme zammı nedeniyle aylık ortalama işçi ücreti, ek ödemesiz 592 liraya, ek ödemeli 948 liraya yükselmiştir. Fabrikanın 1967 yılında işçileri için toplam harcaması yaklaşık 24,5 milyon lirayken, 1968'de bu miktar yaklaşık 25 milyon liraya çıkmıştır.⁹⁸⁴ Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi ücretleri sonraki yıllarda da toplu iş sözleşmeleri çerçevesinde daha da artmaya devam etmiştir. Fabrikada aylık işçi ücretleri 1970 yılında -ek ödemeli- 1.100 lirayı geçmiştir.

Tablo 3.14. 1970 Yılında Sümerbank Pamuklu Sanayi İşletmelerinde Ortalama Aylık İşçi Ücretleri (TL)

İşletmeler	Ortalama Aylık (Ek Ödemesiz)	Ortalama Aylık (Ek Ödemeli)
Bakırköy	507	1214
Ereğli	514	1267
Kayseri	497	1269

⁹⁸² *BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu*, Ege Matbaası, Ankara, 1966, s. 8,10, 59.

⁹⁸³ *A.g.e*, s.10.

⁹⁸⁴ *BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu*, Ege Matbaası, Ankara, 1969, s. 16-17.

Adana	493	1241
Malatya	474	1144
Nazilli	534	1190

Kaynak: Sümerbank Teşekkül, Müessese, Fabrika ve İştirakleri Devre Faaliyet Raporu, 1970 Yılı 6 Aylık, s.95.

Tablo 3.15. 1975, 1976 Yıllarında Nazilli Basma Sanayi Müessesesi’nde İşçi Harcamaları (TL)

Yıllar	1975		1976	
Ödemeler	Yıllık Ödeme	İşçi Başı Ay.	Yıllık Ödeme	İşçi Başı Ay.
A.Esas Ödemeler	33.486.683	1.438	39.228.969	1.703
B.Ek Ödemeler				
1.İkramiyeler	7.150.413		7.718.781	
2.Tazminatlar	11.626		15.232	
3.Fazla Mesai	827.532		661.556	
4.Prim	8.017.050		9.595.036	
5.Ücretli İzin	3.626.034		3.296.750	
6.Yolluklar	36.779		32.310	
7.Öbür Ödemeler	13.043.27		12.608.880	
Toplam B	32.712.461	1.404	33.927.545	1.473
Toplam A+B	66.199.144	2.842	73.156.514	3.176
Sosyal Giderler	20.101.387	863	53.704.910	2.333
Genel Toplam	86.300.531	3.705	126.861.424	5.509

Kaynak: BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.21.

Tabloda görüldüğü gibi Nazilli Basma Sanayi Müessesesi işçi harcamaları 1975 yılında toplamda 86.300.531 liradan, 1976 yılında toplam 126.861.424 liraya yükselmiştir. Fabrikanın toplam işçi harcamaları 1976’da % 46,9 oranında, toplamda 40.560.893 lira artmıştır. Fabrikada işçi başı aylık ödemeler –her şey dâhil- 1975’te 3.705 liradan, 1976’da 5.509 liraya yükselmiştir. Fabrikanın işçi başı aylık ödemeleri 1976’da % 49 oranında, toplamda 1.804 lira artmıştır. Fabrikada esas ödemeler ile ek ödemeler biribine çok yakındır. 1975 yılında esas ödemelere 33.486.683 lira harcanırken, sosyal giderlere 20.101.387 lira harcanmıştır. 1976 yılında ise esas ödemeler için 39.228.969 lira harcanırken, sosyal giderler için 53.704.910 lira harcanmıştır. 1976 yılında esas ödemelerdeki (maaşlardaki) yüksek artışın ana nedeni, Ekim 1975’te 6. Dönem Toplu İş

Sözleşmesi gereği verilen ücret zamları ve sosyal hakların 1976 yılında 12 ayı tümüyle kapsamış olmasından kaynaklanmıştır.⁹⁸⁵

Nazilli Basma Sanayi Müessesesi, 1975 yılında bir işçi için –sosyal giderler hariç- 2.842 lira harcamıştır. Bunun 1.438 lirasını maaş, 1.404 lirasını ise ek ödemeler oluşturmuştur. Bu paranın Nazilli’de yaşayan bir ailenin geçinmesine yetip yetmediğini anlamak için 1975 yılının asgari geçim koşullarını bilmek gerekir. 1975’te İstanbul’da yaşayan bir işçi ailesinin her gün yalnız besin maddesi için harcaması gereken en az para miktarı, DİE verilerine göre 84,26 lira civarındadır. Besin maddelerinin pazardan eve taşınması, pişirilmesi, hazırlanması için maaliyetin % 10’u kadar bir harcamaya daha ihtiyaç vardır. Bu miktar da 8,42 liradır. Böylece günlük beslenme harcaması toplamı 92,68 liradır. İstanbul’da yaşayan 5 kişilik bir işçi ailesinin barınma, ısınma, aydınlanma, giyim, temizlik, taşıt, eğitim, sağlık koruma, dinlenme, eğlenme harcaması yine yaklaşık 92,68 liradır. Dolayısıyla İstanbul’da yaşayan bir işçi ailesinin günlük harcaması gereken en az miktar toplam 185,36 liradır. Buna karşın 1975’te SSK’ya bağlı iş yerlerinde çalışan işçilerin günlük ortalama cari ücreti 85,55 lira kadardır.⁹⁸⁶ Günlük yaklaşık 185 lira, aylık yaklaşık 5.500 liraya karşılık gelmektedir. Buna karşın SSK’ya bağlı iş yerlerinde çalışanlara ödenen günlük yaklaşık 86 lira, aylık yaklaşık 2.500 lira etmektedir. Bu miktar aynı yıl Nazilli Basma Sanayi Müessesesi’nde –ek ödemelerle birlikte- 2.842 liradır. Nazilli Basma Sanayi Müessesesi’nin 1975’te işçisine ödediği bu para, İstanbul koşullarına göre asgari geçim düzeyi için çok yeterli olmasa da Nazilli koşullarında yetebilecek bir miktardır. Ayrıca Nazilli Basma Fabrikası, işçisine maaş ve ek ödemeler yanında çeşitli sosyal yardımlar da yapmaktadır. Örneğin, 1975 yılında Nazilli Basma Fabrikası’nda –esas ödemeler ve ek ödemelerle- 2.842 lira olan işçi başı aylık harcama, 863 liralık sosyal giderlerle birlikte işçi başı aylık 3.705 lirayı bulmuştur.

1976 yılında, fabrikanın işçi ücretleri, ek ödemeleri ve sosyal yardımları biraz daha artmıştır. Özellikle sosyal harcamalardaki yüksek artış dikkat çekicidir.

⁹⁸⁵ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.22.

⁹⁸⁶ Osman Nuri Koçtürk, “İnsan Gibi Yaşama ve Çalışmanın Koşulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Aralık 1979, S.210, s.49-50.

Tablo 3.16. 1975, 1976 Yıllarında Nazilli Basma Fabrikası’nda Sosyal Harcamalar (TL)

Yıllar	Memurlar		İşçiler	
Ödemeler	1975	1976	1975	1976
Evlenme, Doğum, Ölüm Yardımları	2.300	32.931	329.226	313.005
Çocuk Yardımı	72.300	85.875	865.665	794.275
Barındırma Giderleri	2.608	12.308		
Yedirme Yardımı	65.170	86.362	3.619.212	4.540.865
Giydirme Yardımı	5.200	900	391.509	458.661
Taşıma Giderleri			114.564	88.661
Emekli Sandığı, İştirak Payı	1.239.246	1.119.781		
Emekli ikramiyesi, İşten Ayrılma Ödeneği	57.262	1.046.433	6.395.154	36.889.405
SSK Primi, İşveren Payı			8.351.362	10.498.720
Sağlık Giderleri	212.092	202.044	31.663	94.211
Eğitim Giderleri	8.038	3.795	26.959	93.157
Lokal, Kantin, Sinema Film Giderleri	17.157	17.935	14.162	14.673
Sosyal Tesis Giderleri	354.154	359.037	169.806	168.959
Aynı ve Nakdi Sosyal Giderler			6.120	9.180
Toplam	2.035.527	2.967.401	20.315.402	53.963.772

Kaynak: BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.23.

Tabloda görüldüğü gibi Nazilli Basma Fabrikası’nın 1976 yılında memur ve işçi tüm çalışanlarına yaptığı net sosyal harcama oranı 1975 yılına göre % 157 oranında olmak üzere toplam 34.514.641 lira artmıştır. En önemli artış 31,5 milyon lirayla emekli olan çalışanlara ödenen ikramiye ve tazminatlar ile 2,1 milyon lirayla sigorta primleri nedeniyle gerçekleşmiştir. Yedirme harcamasında ise 942,8 liralık bir artış söz konusudur. Fabrikada 1976 yılında sosyal harcamalardaki büyük artışın temel nedeni *BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1976 Yılı Raporu*’nda şöyle açıklanmıştır: “İşçi sosyal harcamalarındaki artışta, emekli olan 262 işçiye ödenen 36,9 milyon lira tutarındaki tazminat etkili olmuştur.”⁹⁸⁷

Nazilli Basma Fabrikası’nda işçilere ödenen ücretler zamanla çok daha iyi duruma gelmiştir. Arica işçiler, bağlı bulundukları kurum veya başka bir iş yerinde 25 yıl

⁹⁸⁷ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.22.

çalışmaları halinde emekli olma hakkına sahiptirler.⁹⁸⁸ Nazilli Basma Fabrikası işçilerinin emekli ikramiyeleri ve emekli aylıkları da genel olarak oldukça iyi durumdadır.

Fabrika ücretleri, diğer ödemeler ve sosyal yardımlar, emekli ikramiyesi ve emekli aylıklarıyla birlikte Nazilli koşullarında çalışanların geçimlerini sağlamaya yetecek düzeydedir. Hatta birikim yapan, emekli maaşıyla ev, araba ve tarla alan fabrika çalışanları vardır. Fabrikada çalışmış işçiler, fabrikanın ücret politikası konusunda genelde olumlu izlenimlere sahiptirler. Örneğin, bir işçi bu konuda şöyle demiştir: “*Maaşlar iyiydi... Bir sene fazla mesai yaptık. 80’li yıllarda fazla mesai parası iyiydi. O zaman 12-13 saat çalışıyorduk, çok güzel parası vardı... Biz akort işçisiyiz... Devlet bize diyor ki, 27 makineye ip bağlarsanız günlük 125’lik yevmiyeniz var. Bizim 30 oluyor, 35 oluyor, tabi prim çok oluyor...*” Başka bir işçi de şunları söylemiştir: “*Genelde memnunduk. Ev yaptık, tarla aldık, araba aldık, traktör aldık oranın parasıyla Allah’a şükür. Emekli olduk 1992’de, 140 milyon lira tazminat aldık; o zaman çok paraydı 140 milyon lira. Şimdi zor, şimdi çok zor...*”⁹⁸⁹ Nazilli’de yıllarca “*Basma Fabrikası işçilerinin çok para aldığı*” söylenmiştir. Nazilli Basma Fabrikası emeklisi İlhan Öden, 2002’de fabrika kapatılırken halkın tepki vermemesinde, “*fabrika işçilerinin çok para aldığı*” söylentisinin etkili olduğunu belirtmiştir. Öden, bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“*Fabrika işçisi çok para alıyordu. Bu doğru ama neye göre çok para alıyordu? Hükümetin popülist toplu sözleşme yaklaşımıyla İstanbul’da çalışan işçiyle Nazilli’de çalışan işçiye (...) aynı parayı vermesinden kaynaklanan bir yanlışlıktı. İstanbul şartlarında işçiye yetmeyen para, Nazilli şartlarında büyük paraydı.*”⁹⁹⁰

Türkiye’de 1947’den itibaren sendikaların kurulması ve 1960’lardan itibaren toplu iş sözleşmelerinin yapılmasıyla fabrikaların ücret politikasında “emeğin” de söz hakkı doğmuştur. Nazilli’de ilk olarak 1948 yılında Nazilli Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası kurulmuştur.⁹⁹¹ 21 Aralık 1951’de, aralarında Nazilli Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası’nın da olduğu 10 sendika, Türkiye Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Federasyonu (TEKSİF)’i kurmuştur. O zaman TEKSİF’in (İstanbul 11.600, Hereke 600, Ereğli 1.024, Malatya 1.452, İçel 3.000, Gaziantep 400. Bursa 3.670, Isparta 276, Adana Çırçır 2.000 ve Nazilli 1.848 olmak üzere) toplam 25.506 üyesi vardır. Bu federasyona katılan 10 sendika

⁹⁸⁸ Kapkaç, a.g.e, “Personel Müdürlüğü” başlıklı bölüm.

⁹⁸⁹ Aykaç, a.g.e, s.115,120.

⁹⁹⁰ İlhan Öden, 2009, “Sümerbank Vazife Evleri”, <http://sumerbank.blogspot.com/2009/04/fabrika-evleri.html>, Et: 25 Ocak 2022.

⁹⁹¹ Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı, s.227.

içinde en fazla üyesi olan 5. büyük sendika Nazilli Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası'dır. TEKSİF, 3-6 Kasım 1961'de Türkiye Tekstil Örne ve Giyim Sanayi İşçileri Sendikası adıyla milli bir sendikaya dönüştürülmüştür.⁹⁹² Nazilli'de TEKSİF'e bağlı Nazilli Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası yanında bir de 1960'larda Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Personeli Sendikası kurulmuştur.⁹⁹³

Sonuç olarak Erken Cumhuriyet Döneminde Nazilli Basma Fabrikası'nın ücret politikası, işçi devir oranının yüksek olması, sürekli işçi kadrosunun oluşturulamaması, kalifiye işçi sayısının az olması gibi nedenlerle genelde ortalama düzeyde, bazen de ortalamanın altında seyretmiştir. Ancak fabrikada çalışanların kazançları hiçbir zaman aylıklarla sınırlı kalmamış, primlerle ve ek ödemelerle yaklaşık iki katına çıkmıştır. Fabrikanın, özellikle II. Dünya Savaşı sırasında yarattığı kadın istihdamının ve yaptığı üretimin bölgeye ve ülkeye sosyo-ekonomik katkısı büyüktür. BUMH ve BYDK Sümerbank raporlarına göre fabrikada işçi ücretleri 1951 yılında istenilen düzeye ulaşmış, 1964'ten itibaren toplu iş sözleşmeleriyle daha da artmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası, -tıpkı diğer Sümerbank fabrikaları gibi- halkçı, devletçi ve insan merkezci yapısıyla en zor zamanlarda bile çalışanlarını korumaya özen göstermiştir. Fabrika, çalışanlarının eğitim, sağlık, yiyecek, giyecek ihtiyaçlarını ücretsiz karşılamıştır. Ayrıca doğum, evlenme, aile, çocuk ve ölüm yardımlarıyla, konut, kreş, ücretli izin ve kamp olanaklarıyla, sigorta ve emeklilik ödemeleriyle fabrika 66 yıl boyunca çalışanlarına sosyal güvence sağlamış, iş ve aş kapısı olmuştur. Fabrika, Nazilli'nin ekonomik yapısını da çok olumlu etkilemiştir.

3. Fabrikanın Sağlık ve Güvenlik Altyapısı

Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın sağlık ve güvenlik altyapısı ile sağlık hizmetlerini üç başlık altında incelemek mümkündür. 1. Fabrikanın koruyucu sağlık ve güvenlik önlemleri, 2. Fabrika hastanesi ve reviri, 3. Fabrikanın bölgedeki sıtma mücadelesine katkısı.

⁹⁹² "Türkiye Tekstil Örne, Giyim ve Deri Sanayi İşçileri Sendikası, Tarihçe", <http://www.teksif.org.tr/>, Et: 12 Mayıs 2022.

⁹⁹³ *Aydın 1967 İl Yıllığı*, s.22-23.

3.1. Fabrikanın Koruyucu Sağlık ve Güvenlik Önlemleri

Türkiye’de işçi sağlığı ve iş güvenliğiyle ilgili yasalar 6 Kasım 1930 tarihli ve 1593 sayılı “*Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*” ve 15 Haziran 1937 tarihli ve 3008 sayılı “*İş Kanunu*” ile kabul edilmiştir. “*İş Kanunu*”nun 54 ile 62. maddeleri bu konuyla ilgilidir. Kanuna göre bu genel maddeleri uygulamak için çeşitli tüzükler çıkarılması öngörülmüştür. Bu kapsamda 17 Mayıs 1941’de yürürlüğe giren “*İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi*” ile “*İş Kanunu*”na bağlı iş yerleri ile işçilere özgü konut ve benzeri birimlerin sağlık koşullarını, fabrikalarda mesleki ve bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak önlemleri ve iş yerlerinin özelliklerine göre bulundurmaları gereken sağlık gereçlerini denetleme görevi Ekonomi Bakanlığı’na verilmiştir. Bu denetim görevi daha sonra, 22 Haziran 1945’te kurulan Çalışma Bakanlığı’na devredilmiştir. Çalışma Bakanlığı’nın isteği ile TBMM, 7 Temmuz 1945’te “*İş Kazanları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası Kanunu*”nu kabul etmiştir.⁹⁹⁴

Sümerbank’ın genel sağlık politikası gereği Nazilli Basma Fabrikası’nda işçi sağlığını koruyucu önlemlere çok önem verilmiştir. Fabrikanın bir sağlık koruma ünitesi vardır. Fabrikadaki sağlık altyapısı bu ünitenin sorumluluğundadır. Fabrika, sosyal teşkilat yatırımları kapsamında sağlık koruma ünitesine önem vermiş, buraya ciddi miktarlarda harcama yapmıştır.⁹⁹⁵ Nazilli Basma Fabrikası’nın sağlık koruma ünitesinde 1950’de 18, 1951’de ise 24 sağlık koruma personeli görevlendirilmiştir.⁹⁹⁶

Nazilli Basma Fabrikası’nda çalışmaya başlayan işçi ve memurlar fabrika hastanesinde sıkı bir muayeneden geçirilerek işe alınmış ve düzenli olarak kontrol edilmiştir. 1942 tarihli “*Vazife Evleri Yönetmeliği*”ne göre fabrikadaki bekâr pavyonları için bazı kurallar belirlenmiştir. Bu kurallara göre bekâr pavyonlarındaki mobilyalar, aydınlatma, ısıtma gibi donatılar ile yatak, çarçaf, ranza gibi malzemeler ve bunların bakım, onarım ve temizliğini fabrikalar üstlenecektir. Yönetmeliğe göre işçilerin sağlıkları, temizlikleri fabrika tarafından denetlenecektir. Yönetmelik, fabrikalarda iç hizmetler servisinde düzenli olarak temizlik muayenesi yapılmasını, işçilerin sabah ve akşam

⁹⁹⁴ Ayrıca işçi sağlığı ve iş güvenliği kapsamında 27 Şubat 1949’da “*Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü*”, 15 Mayıs 1953’te “*Parlayıcı, Patlayıcı, Tehlikeli ve Zararlı Maddelerle Çalışan İşyerlerinde Alınacak Tedbirler Hakkında Tüzük*”, 18 Şubat 1954’te “*Maden İşletmelerinde Alınacak Emniyet Tedbirleri Hakkında Nizamname*,” 26 Eylül 1969’da da “*Gebe ve Emzikli Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Kreşler Hakkında Nizamname*” çıkarılmıştır.

⁹⁹⁵ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.37.

⁹⁹⁶ A.g.e., s.30, 51.

yıkamalarının sağlanmasını, bekâr pavyonlarına kabul edilenlerin hamamda yıkanıp üzerlerindeki elbiselerin etüvden geçirilmesini ve saçlarının 2 numarayla kesilmesini şart koşturmuştur.⁹⁹⁷ Tüm Sümerbank farikalarında uygulanan bu yönetmelik, Nazilli Basma Fabrikası'nda da uygulanmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası'nda iş güvenliğine de büyük önem verilmiştir. Fabrikada bir iş güvenliği komitesi vardır. İş güvenliği komitesi; teknik müdür, iş güvenliği sekreteri, planlama müdürü, mensucat işletme müdürü, basma işletme müdürü, makine enerji müdürü, müessese doktoru, iş yeri temsilcisi ve 4 sendika temsilcisinden meydana gelmiştir. Komitenin görevi her ay bir defa toplanarak işçi sağlığı ve iş güvenliği konularını görüşmek ve sonuçları müessese müdürüne arz etmektir.⁹⁹⁸

Fabrika, çalışanlarını iş güvenliği konusunda sürekli bilgilendirilmiştir. Fabrikanın her yanına iş kazalarına karşı uyarıcı levhalar asılmış, çalışanların, temizlik başta olmak üzere temel sağlık kurallarına uymaları istenmiş, fabrikanın boyahane, kaynakhane gibi bölümlerinde çalışan işçilere zehirli gazlara karşı her gün yarım kilo ile 1 kilo arasında taze süt verilmiş, sıcak havaya, gazlara ve pamuk tozlarının zararlı etkilerine karşı havalandırma sistemleri yapılmış, çalışanların sağlıklı yiyeceklerle beslenmelerine, iyi giyinmelerine sağlıklı ortamlarda çalışmalarına ve barınmalarına özen gösterilmiştir. Düzenli sağlık muayenesinden geçirilen işçilerden zayıf ve sağlıksız olanlar 15'er gün kampa gönderilmiştir. Düzenli aşılamasıyla çalışanlar ve yakınları hastalıklara karşı korunmuştur. Hastalanan işçiler ve yakınları fabrika hastanesinde ücretsiz muayene ve tedavi edilmiştir.⁹⁹⁹ Fabrika doktorları kendi dalları dışındaki hastalıklarla karşılaştıklarında hastaları başka hastanelere sevk etmiştir. Ağır ateşli hastaların bakımı evlerinde yapılmıştır. Fabrika doktorları 3 yılda bir, işçi ve memur çalışanların tifo ve tetanoz aşılarını yapmıştır. Fabrika doktoru ve hemşiresi 6 ayda bir işçilerin kilo ve tansiyonlarını ölçmüştür. Aşırı kilo kaybı görülen işçiler hemen dispansere gönderilmiştir. Nazilli Basma Fabrikası'nda "sağlık yardımı" kapsamında çalışanlara doğum ve ölüm yardımı yapılmış, ayrıca çalışanların ve yakınlarının tedavi ve ilaç giderleri yanında gözlük, işitme cihazı, çeşitli korse, kasık bağı, varis çorabı, ortopedik ayakkabı, tabanlık, alçı bandajları, koltuk değneği, baston, aplinter, çollar, ortopedik brace ve çeşitli protez

⁹⁹⁷Bkz. *Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği*, (26. 5. 1942 Tasdik Tarihli Yönetmeliğin 27. 4. 1951 Tasdik ve 1. 5. 1951 Yürürlük Tarihli Değişikliklerini İçerir), 1954.

⁹⁹⁸Kapkaç, a.g.e., s.14.

⁹⁹⁹ İlhan Öden, 2016, "Sümerbank ve Sağlık", (sumerbank.blogspot.com/20016/02/sumerbank-ve-saglik.html), Et: 25 Ocak 2022; Arıkan vd., a.g.m., s.168.

giderleri de fabrika tarafından karşılanmıştır. Fabrika, yurt içinde bulunmayan vücut organ protezlerini ise ücretlerini ödeyerek yurt dışından getirtmiştir.¹⁰⁰⁰

İlk zamanlarda Nazilli Basma Fabrikası'nın sağlık altyapısı çok güçlü değildir. Örneğin, 1944'te, aralarında Nazilli Basma Fabrikası'nın da olduğu bazı Sümerbank fabrikalarında *“işçilerin bünyelerinde, bina ve iskân şartlarında, giyimlerinde, temizliklerinde hayli müsaitsizlikler olduğu”* tespit edilmiştir. Sağlık müfettişlerinin gözlemlerine göre, *“Bekâr pavyonlarının teftişinde Kayseri, Nazilli, Karabük, Hereke pavyonlarında bol bit görülmüştü, odalar toz ve süprüntü içindeydi.”*¹⁰⁰¹ BUMH, bu tür sağlık sorunlarını raporladıktan sonra, fabrikalar bu sorunları çözmek için hemen harekete geçmiş ve zamanla fabrika sağlık koşulları olabildiğince iyileştirilmiştir.

TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi M. Ş. Korkut, 1947'de Sümerbank fabrikalarını ziyaret ederek bir inceleme raporu hazırlamıştır. Korkut'un, 29 Temmuz 1948 tarihli bu raporuna göre Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın sağlık koşulları şöyledir:

- Kazan dairesi, boyahane, marangozhane ve dökümhane gibi zehirli gazlar ve tozların bulunduğu bölümlerde havalandırma sistemleri vardır. Ancak kazan dairesindeki serin hava sisteminin motoru bozulmuştur. Dokuma dairesi aspiratörleri iyi çalışmadığından içerisi tozlu ve sıcaktır. Atölyede de havalandırma sistemi olmasına rağmen içerisi sıcaktır.
- Ateşçilere, kaynakçılara, boyahane ve basmahane işçilerine zehirlenme tehlikesine karşı günlük olarak belirli miktarda yazın soğuk, kışın sıcak taze süt verilmektedir.
- Fabrikanın değişik bölümlerinde sıcak duşlar ve bir hamam vardır. İşçiler her gün banyo yapabilmektedir. Bazı bölümlerdeki duşlar yeterince temiz değildir. Atölyedeki banyolar iyi durumdadır. Burada işçilerin kendi özel dolapları ve soyunma yerleri de vardır.
- Apre hazırlama ve boyahanede çalışanlar eldiven kullanmaktadır. Kazan dairesinde gözlük takması gereken ateşçiler gözlük takmamaktadır. Burada çalışan geçici işçiler iş elbiselerini kendileri satın almıştır. Bazı geçici işçilerin ayağında çarık vardır.

¹⁰⁰⁰ Kapkaç, a.g.e, “Sağlık İşleri” başlıklı bölüm.

¹⁰⁰¹ Aytemur, a.g.e., s.251.

- İplik ve tarak bölümünde Ruslar tarafından yapılan havalandırma sistemi soğuk iklime göre yapıldığından yetersizdir. Burada zararlı tozlara karşı gerekli önlemler alınmalıdır.
- Marangozhane ve dökümhanedeki tuvaletler ve lavabolar kirlidir. Bekâr lojmanlarındaki (işçi pavyonlarındaki) lavabolar, tuvaletler ve duşların bir kısmı bakımsızdır. Bekâr lojmanlarında sivrisineklere karşı pencerelere sineklik, ranzalara ise cibinlik takılmıştır.
- Fabrika hastane kayıtlarına göre sıtma ve diğer hastalıklar nedeniyle 3.235 laboratuvar muayenesi yapılmıştır. Sıtma savaşında daha kararlı ve daha etkili bir mücadele gereklidir.¹⁰⁰²

1947 yılında, Nazilli Basma Fabrikası, temel sağlık standartlarına sahip olmakla birlikte, fabrikada çalışanların temizliği ve güvenliği konusunda bazı aksaklıklar olduğu da görülmektedir.

Fabrikada yapılan incelemeler sonunda hazırlanan raporlarda fabrikadaki sağlık koşullarının iyileştirilmesi için bazı önerilerde de bulunulmuştur. Örneğin, *Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1951 Yılı Raporu*'nda "Temenniler" başlığı altında fabrikanın temizliği konusunda "çamaşırhane ve bulaşıkhanenin mekinelerle teçhizi konusunun tetkiki" önerilmiştir.¹⁰⁰³

Nazilli Basma Fabrikası'nın sağlık altyapısından söz ederken fabrikanın spor altpayısı, spor sahaları ve spor faaliyetleri de unutulmamalıdır.

Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi sağlığı ve iş güvenliği yanında, tüm birimleriyle ve tüm çalışanlarıyla fabrikanın güvenliği de düşünülmüştür. Fabrikada savaşımlara, doğal afetlere, yangınlara ve sabotajlara karşı gerekli güvenlik önlemleri alınmıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nın bir sivil savunma teşkilatı vardır. Yangın, sel, deprem, savaş gibi olağanüstü durumlarda gerekli tedbirleri almak bu sivil savunma teşkilatının görevidir. Fabrika, sivil savunmada 45 yaşından büyük erkeklerle her yaştaki kadınlardan yararlanmıştır. Programa göre seçilen kişiler sivil savunma eğitiminden geçirilmiştir. Fabrikanın olağanüstü haller için geliştirdiği bir "personel erteleme planı" vardır. Bu plan gereğince savaş gibi olağanüstü hallerde belirli süre fabrikada kalacak veya bu süre sonunda silahlı altına alınacak memur ve işçiler belirlenmiştir. Bu kadroların ertelenme onayı

¹⁰⁰² BCA, 490-1-0-0,1438-5-2, 29.07.1948,s.89-93, 95; Eren, a.g.t., s.210-211, 221.

¹⁰⁰³ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.3.

Genelkurmay Başkanı ve Kara Kuvvetleri Komutanı'na aittir. Fabrikada savaş gibi olağanüstü durumlarda eldeki araçlardan hangilerinin orduya verileceğine, hangilerinin fabrikada kalacağına karar vermek, 24 saat çalışma programları ve görev tespiti, avcı birliklerinin hazırlanması, silahaltına alınacak işçi sayısının tespiti, savaş halinde üretilecek ürünün nereye ne kadar verileceğinin belirlenmesi, yardımcı itfaiye yetiştirilmesi ve sivil savunma planının hazırlanması gibi tedbirler düşünülmüştür. Fabrikada güvenlik amacıyla bir sivil savunma planı ve bir sel planı hazırlanmıştır. Önce sivil savunma personeli, sonra ihtiyaçlar belirlenmiş ve personel eğitimden geçirilmiştir. Fabrikada yangınlar için de bir tedbir planı hazırlanmıştır. Bir itfaiye teşkilatı kurulmuştur. Bir de yardımcı itfaiye ekibi oluşturulmuştur. Yardımcı itfaiye, yangın durumunda itfaiye teşkilatına haber verdikten sonra yangına ilk müdahaleyi yapmakla görevlidir. Ayrıca fabrikada yangına karşı odaların tavanına, yükselen sıcaklıkla otomatik olarak açılan söndürme sistemi döşenmiştir.¹⁰⁰⁴ Fabrikaya giren her erkek işçi, işe başlamadan önce fabrikanın itfaiye teşkilatında üç günlük bir kurs görmüştür. Bu kursta işçi adaylarına yangınlar hakkında bilgi verilmiş ve yangın söndürme aletlerinin kullanımı öğretilmiştir.¹⁰⁰⁵

Fabrikaya yönelik her türlü muhtemel saldırıya ve sabotaja karşı “gizli” tutulan “Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Koruyucu Güvenlik Özel Talimatı” hazırlanmıştır. Bu talimat kapsamında hazırlanan “koruma planı”na göre fabrikanın sabatoja uygun yerlerinde gerekli tedbirler alınmıştır. Fabrikanın sabatoja uygun yerleri önem derecesine göre şöyle sıralanmıştır:

1. Enerji santrali
2. Elektrik dağıtım tesisatı ve nakil hatları
3. Su santrali ve artezyen kuyuları
4. Transformatörler
5. Esas işletme üniteleri (çırçır, dokuma ve basma bölümleri)
6. Yardımcı işletme üniteleri (atölyeler, pres takoz, mekik ve elektrik bakım atölyeleri)
7. Pamuk ambarları
8. Akaryakıt depoları
9. Graj ve itfaiye tesis ve araçları.

¹⁰⁰⁴ Kapkaç, a.g.e., s.1.

¹⁰⁰⁵ Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi Koruyucu Güvenlik Özel Talimatı, Gizli, s.17.

Fabrikada alınacak güvenlik önlemleri “Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Koruyucu Güvenlik Özel Talimatı”nda çok ayrıntılı olarak anlatılmıştır.¹⁰⁰⁶ Örneğin, bu gizli talimata göre fabrikanın sosyal bina ve tesislerinde alınacak güvenlik önlemleri şunlardır:

“Müessesemizin başlıca sosyal bina ve tesisleri şunlardır: Sinema salonu, yazlık bahçe, futbol sahası, kreş, misafirhane, bekâr pavyonu, fırın ve lojmanlar... Bütün bu tesislerde yangınlara karşı gerekli emniyet tedbirleri alınacaktır. Kalorifer bulunmayan misafirhane, bekâr pavyonu, lojmanlar ve fırında kış mevsiminde sobalar kurulurken yangına sebep olmayacak şekilde kurulacaktır. İcabında bu hususun kontrolü itfaiye amirliğince yaptırılacaktır. Binaların elektrik tesisatları her yıl elektrik bakım şeflerince kontrol edilerek arızalı olanlar hemen onarılacaktır. Fırın ve mutfak gibi yiyecek maddelerinin hazırlandığı yerlere yabancıların giriş çıkışı önlenecek ve buralarda gerekli tedbirler alınacaktır.”

“Sinema, müsamere, düğün, spor müsabakaları dolayısıyla müesseseye gelecek yabancılar daima gözetiminde bulundurulacaktır. Müessesenin yazlık bahçesine gelenler de aynı şekilde izlenecektir. Misafirhane ve bekâr pavyonuna özel talimatlarında yazılı şahıslardan başkası kabul edilmeyecektir. Kreş binasına yalnız ilgililer ve çocuk bırakan anneler girip çıkacaklardır.”¹⁰⁰⁷

“Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Koruyucu Güvenlik Özel Talimatı”na göre fabrikanın sinema salonu, yazlık bahçesi, futbol sahası, kreşi, misafirhanesi, bekâr pavyonu, lojmanları, fırını ve yemekhanesi yangına, elektrik kaçaklarına ve sabotajlara karşı korumaya alınmıştır. Kısacası, fabrika yerleşkesinde güvenlik üst düzeydedir.

Sonuç olarak Nazilli basma Fabrikası öncelikle koruyucu sağlık ve güvenlik önlemleriyle işçinin sağlığını, fabrikanın güvenliğini korumaya çalışmıştır. İşçiler, işe girişte ve çalışırken düzenli olarak muayene edilmiş, çalışanların gerekli aşıları yapılmış, zehirli gazlarla temas edilen bölümlerde çalışan işçilere günlük taze süt dağıtılmış, işçilerin temizliğine özen gösterilmiştir. İşçiler, iş kazalarına karşı sürekli uyarılmıştır. Fabrikada doğal afetlere, savaşımlara, sabotajlara ve yangınlara karşı gerekli önlemler alınmış, bunun

¹⁰⁰⁶ A.g.e., s.1-17.

¹⁰⁰⁷ A.g.e., s.10-11.

için bir sivil savunma teşkilatı kurulmuş, ana ve yardımcı itfaiye birimleri oluşturulmuş ve gizli tutulan bir “*Koruyucu Güvenlik Özel Talimatı*” hazırlanmıştır.

3.2. Fabrika Hastanesi ve Reviri

Nazilli’de Cumhuriyet öncesinde sağlık hizmetleri genellikle azınlık hekimlerince yürütülmüştür. Ayrıca “ocaklı” adlı verilen ve babadan oğula geçen bir tür alaylı hekimlik ile “hocalık” adı verilen bir tür dinsel hekimlik söz konusudur. Ayrıca asker ocağında hastane ve revirlerde görev yapan erler, köylerine döndüklerinde askerde öğrendikleri sağlık bilgilerini kullanmışlardır. Doğumlar, çok sağlıksız koşullarda, yerli ebelerce yaptırılmıştır. Kent genelinde anne ve çocuk ölümü oranı çok yüksektir. Genellikle ölümle sonuçlandığı için “ölet” adı verilen kolera, veba ve çiçek gibi hastalıklar çok yaygındır. Hastalıklar ve ölümler konusunda “Allah verdi, Allah aldı!” şeklindeki kaderci anlayış egemendir.¹⁰⁰⁸ Cumhuriyet öncesinde bölgede yatırlara bez bağlayarak hastalıkların geçeceğine inanılması şeklindeki batıl inanç da çok yaygındır.¹⁰⁰⁹ Ayrıca Nazilli’ye bağlı Kuyucak Nahiyesi Ortakçı Köyü’nde bulunan ılıcaların bazı cilt ve karın hastalıklarına iyi geldiği düşünülmüştür. Bu nedenle pek çok insan bu ılıcalarda hastalıklarına çare aramıştır.¹⁰¹⁰

1885’te Aydın ve civarında frengi hastalığı görülmüştür. Bunun üzerinde devlet, belediye dairelerinde birer doktor bulundurulmasını istemiştir. İlk aşamada 22 kazaya – maaşları belediyelerce ödenmek üzere- bir sıhhiye müfettişi ve doktor gönderilmiştir. Bu kapsamda Nazilli Belediye Dairesi’nde de Dr. Nizamettin Sadık Efendi görevlendirilmiştir. 1896’da belediye, 110 çocuğu aşılammıştır.¹⁰¹¹

Nazilli’de, Kurtuluş Savaşı yıllarında Heyeti Milliye’nin çabalarıyla Nazilli Hastanesi açılmıştır. Hükümet Tabibi, hastanenin başhekimisi olmuştur. Bu hastane, 1919 ve 1920 yıllarında buraya yardım eden Hilal-i Ahmer’e (Kızılay’a) verilmiştir.¹⁰¹² Nazilli’de Cumhuriyet öncesinde salgın hastalıklara mücadele edebilecek bir hastane yoktur.

¹⁰⁰⁸ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.189.

¹⁰⁰⁹ Adalı ve Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, 1965, s.34.

¹⁰¹⁰ Akbaş, *a.g.e.*, s. 9-10.

¹⁰¹¹ *A.g.e.*, s.10.

¹⁰¹² *Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, C.VII, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara, 1975, s.22; Buğdaycı, *Dünden Bugüne Nazilli*, s.57.

Cumhuriyet'in ilanından sonra illerde Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlükleri, ilçelerde Hükümet Tabiplikleri kurulmuştur. Bu çerçevede 1924'te Aydın Sağlık Yüksek Müdürlüğü oluşturulmuştur. Aynı yıl, Dr. Nafiz Yazgan, Aydın Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürü olarak atanmıştır. Dr. Nafiz Yazgan ayrıca yeni açılan Memleket Hastanesi'nin dâhiliye servisini idare etmiştir. 1924'te Aydın'a bağlı 5 ilçe merkezinde Hükümet Tabiplikleri kurulmuş ve başlarına sağlık memurları atanmıştır. Bu kapsamda Nazilli'de de Nazilli Hükümet Tabipliği kurulmuş ve başına bir sağlık memuru atanmıştır.¹⁰¹³

1930 tarihli “*Hıfzıssıhha Kanunu*”na göre İşyerlerinde doktor bulundurulması zorunlu hale getirilmiştir. Hastanesi olmayan yerlerdeki işletmelerde bir hasta odası, 100-500 arası işçiye sahip işletmelerde bir revir, 500'den fazla işçisi olan işletmelerde de bir hastane açılması mecburi kılınmıştır.

Nazilli donanımlı bir hastaneye 1937'de Nazilli Basma Fabrikası sayesinde kavuşmuştur. 1952'de Nazilli Devlet Hastanesi açılncaya kadar Nazilli'nin en önemli hastanesi, Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'dir.¹⁰¹⁴

Nazilli Basma Fabrikası'yla birlikte inşa edilmeye başlanan fabrika hastanesi, 9 Ekim 1937 günü fabrikayla birlikte açılmıştır. Fabrikanın açıldığı gün, açılışa katılanlara dağıtılan *Gezi Kılavuzu ve Andaç*'a göre 20 yataklı fabrika hastanesi bir tahlil laboratuvarına, bir diş tedavi muayenehanesine, bir eczaneye ve bir amaliyathaneye sahiptir. Hastanede 3 doktor görev yapmaya başlamıştır.¹⁰¹⁵ Fabrikanın açılış haberlerinde fabrika hastanesinin özellikleri şöyle sıralanmıştır: “*Fabrikanın 20 yataklık hastanesi; ameliyathanesi, eczanesi, tahlil laboratuvarları, muayene ve tedaviehaneleri ile her türlü konfora sahiptir.*”¹⁰¹⁶ Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'nin dâhiliye ve hariciye servisleri yanında çocuk servisi de açılıştan birkaç yıl sonra hizmete girmiştir.¹⁰¹⁷

Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi ilk açılıшта, fabrika üretim alanında, giriş kapısının hemen sağındaki idare binasında yer almıştır. Ancak 1950'lerden önce burası revir haline getirilmiş, sonra da yine girişe yakın bir yerde ayrı bir revir ile kreş yapılmıştır.

¹⁰¹³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.189.

¹⁰¹⁴ Nazilli'de bulunan Memleket Hastanesi ise Nazilli için çok yetersizdi.

¹⁰¹⁵ Doğan, a.g.e, s.126.

¹⁰¹⁶ Abidin Daver, “Atatürk Nazilli Fabrikası'nı Dün Altın Anahtarla Açtı”, *Cumhuriyet*, 10 Birinciteşrin 1937, s.9.

¹⁰¹⁷ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.197.

Şekil 3.5. Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi

Kaynak: İlhan Öden Arşivi.

Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'nin yatak sayısı II. Dünya Savaşı yıllarında 15'e inmiştir.¹⁰¹⁸ Fabrika hastanesi 1940'ların sonunda geliştirilmiş, röntgen gibi modern cihazlara donatılmış, 30 yataklı modern bir hastane haline getirilmiştir.¹⁰¹⁹ 1948'de Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'nde hariciye, dâhiliye, kadın doğum, bulaşıcı hastalıklar, çocuk ve diş bölümleri vardır. Hastane 1 ameliyathaneye, 1 laboratuvara ve 1 eczaneye sahiptir. Hastanenin, başhekim, dâhiliye uzmanı, işletme doktoru, çocuk doktoru, operatör, saha doktoru, diş doktoru, röntgen uzmanı, eczacı, başhemşire, 2 hemşire ve birkaç hasta bakıcından oluşan geniş bir sağlık kadrosu vardır. Fabrikaya giren işçiler işe girişlerinde bu hastanede muayene edilmişler ve burada düzenli olarak sağlık kontrolünden geçirilmişlerdir. Fabrika çalışanları ile ailelerinin muayene ve tedavilerini ücretsiz yapan hastane, hastalara ilaçlarını da ücretsiz vermiştir. Hastane, çalışanlar ve onların yakınlarından başka, Nazilli ve çevresinden gelen ve acil müdahaleyi gerektiren hastalara da bakmıştır.¹⁰²⁰ 1954 tarihli bir yayında fabrika hastanesinden şöyle söz edilmiştir:

¹⁰¹⁸ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.197.

¹⁰¹⁹ “BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1951 Yılı Raporu”na göre fabrika hastanesi 30 yataklıdır. (BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.32.)

¹⁰²⁰ *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, 14 Temmuz 1948, S.350-103, s.8; BCA,490-1-0-0,1438-5-2,29.07.1948; Dikmen, *a.g.e.*, s.133, 144; Kiraz, *a.g.e.*, s.105; Doğan, *a.g.e.*, s.128.

“Fabrikanın tam manasıyla modern 30 yataklı hastanesi (...) kazanın bütün hastalarına bir şifa köşesidir... Hastane ve poliklinik tedavileri ve verilen ilaçlardan ücret alınmadıktan başka, büyük şehirlerde yaptırılmasına lüzüm görülenlerin ameliyat masrafları da fabrikaca karşılanır.”¹⁰²¹

1952’de Nazilli’de, Hükümet Tabibi Ahmet Hadımlıoğlu, Belediye Tabibi Ali Rıza Ünal ve Serbest Tabip Operatör Şevki Yıldız dışındaki sağlık personelinin tamamı Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi personelidir. 1952’de fabrika hastanesinde 1 başhekim, 1 röntgen uzmanı, 2 poliklinik doktoru, 1 operatör doktor, 1 bakteriyolog, 1 göz doktoru, 1 çocuk uzmanı, 1 kadın hastalıkları uzmanı, 1 sıtma savaş doktoru ve 2’si uzman olmak üzere 7 dâhiliyecisi görev yapmıştır. Ayrıca Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi’nin Bayan Güngör tarafından işletilen güzel bir eczanesi vardır. O yıllarda bu fabrika eczanesi; Nazilli Eczanesi, Cumhuriyet Eczanesi ve Yeni Eczane ile birlikte kentin 4 eczanesinden biridir.¹⁰²²

Şekil 3.6. Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi Personeli

Kaynak: İlhan Öden Arşivi.

Fabrika doktorları, fabrika çalışanları, onların yakınları ve bölge halkı dışında fabrika kreşindeki çocukların sağlığıyla da yakından ilgilenmiştir. Ayrıca bu doktorlar işçi sendikası ve fabrika müdürünün katılımıyla fabrika yemekhanesinde hazırlanan yemeklerin kalori değerlerini kontrol etmiş ve yemeklerin sağlık koşullarına uygunluğunu

¹⁰²¹ Toros, a.g.e., s.163.

¹⁰²² E. Lütfi Ressamoğlu, *Ege Rehberi, Coğrafi-Tarihi-İktisadi-Ticari-Zirai ve Sınai Çehresiyle Aydın İli, Merkez Aydın-Bozdoğan-Çine-Germencik-Nazilli-Karacasu-Koçarlı-Söke*, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir, 1952, s.87.

denetlemiştir. Fabrika doktorları fabrikanın sağlık koşullarını daha da iyileştirmek için fabrikada inceleme, araştırma ve düzenlemeler yapmıştır.¹⁰²³

Fabrika hastanesi, bölgedeki salgın hastalıklara mücadeleye katılmış, özellikle sıtma ve veremle mücadelede büyük rol oynamıştır. Nazilli Basma Fabrikası'ndaki Foto Röntgen adlı makine veremle mücadelede çok işe yaramıştır. 1950'lerde Nazilli Verem Savaş Derneği, bütün okul öğrencilerini fabrika hastanesindeki bu röntgen cihazı sayesinde bir taramadan geçirmiştir.¹⁰²⁴

Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi, 1950'lerin sonlarına kadar hem fabrikaya hem de Nazilli ve çevresine başarıyla hizmet etmiştir. 1947 yılında inşa edilmeye başlanan Nazilli Devlet Hastanesi, Nazilli Hastane Yaptırma Derneği'nin girişimleriyle 1952 yılında bitirilerek faaliyete geçmiştir.¹⁰²⁵ Bu hastane inşa edilirken Nazilli Basma Fabrikası da Nazilli Hastane Yaptırma Derneği'ne maddi yardımda bulunmuştur.¹⁰²⁶ Nazilli Devlet Hastanesi'nin inşası için Nazilli Basma Fabrikası'nın 4 yılda yaptığı yardımların toplamı 240.000 lirayı geçmiştir.¹⁰²⁷ Nazilli Devlet Hastanesi, 20 hasta yatağı, 25 göğüs hastalıkları yatağı olmak üzere toplam 45 yataklı iki servisle 1952 yılında "sağlık merkezi" olarak hizmete girmiştir. Burası, 1959 yılında 5 doğum yatağı eklenerek devlet hastanesine dönüştürülmüştür. Nazilli Devlet Hastanesi'nin yatak sayısı 1967'de 109'a, 1968'de ise 150'ye çıkarılmıştır. 1973 yılında bu hastane, fizik tedavi, ortopedi ve radyolji servisleri dışında bütün servislere sahiptir.¹⁰²⁸

Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi, 1 Ocak 1958'de sağlık personeli ve tüm donanımıyla birlikte fabrika üretim alanı dışındaki fabrika binalarında (U tipi apartmanlar diye adlandırılan fabrika konutlarında) Nazilli SSK Hastanesi olarak 15 yatakla hizmete başlamıştır. Yatak sayısı daha sonra 50'ye çıkarılmıştır. Böylece Türkiye'nin ilk SSK hastanelerinden biri 1958 yılında Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın katkılarıyla

¹⁰²³ Öden, *a.g.m.*, aynı yer.

¹⁰²⁴ Dikmen, *a.g.e.*, s.138-139.

¹⁰²⁵ *Nazilli, Dün, Bugün, Yarın*, s.25; *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.197.1945 yılında Nedim Yıldırım, Haydar Bilgen, Âlim Mumcu, Rifat Tuncer Ragıp Tapıcı, Nuri Sarıkaya, Ahmet Soysal'ın önyak olmasıyla Nazilli'de bir hastane kurulması için harekete geçilmiştir. Bu kişilerin 1945 yılında düzenledikleri bir eşya piyngosundan elde ettikleri gelirle hastane binasının temeli atılmıştır. Bu sırada hastane için bağış toplanmıştır. 1947'de inşa edilmeye başlanan ve 1952'de tamamlanarak açılan hastane, halktan ve çeşitli kurumlardan sağlanan 300.000 liraya mal olmuştur. (Dikmen, *a.g.e.*, s.137-138.)

¹⁰²⁶ "Örnek Bir Kadırbilirlik: Sümerbank, Nazilli'de Yapılacak Memleket Hastanesi İçin 50.000 lira verdi." *Yeni Menderes*, 21 Haziran 1948, s.2.

¹⁰²⁷ Dikmen, *a.g.e.*, s.144.

¹⁰²⁸ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.197.

Nazilli’de hizmete girmiştir. Nazilli SSK Hastanesi, 31 Aralık 1968’e kadar fabrika binalarında hizmet vermiştir.¹⁰²⁹

Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi SSK’ya geçtikten sonra fabrikada bir revir açılmış, fabrikada doktor ve sağlık personeli bulundurulmaya devam edilmiştir.¹⁰³⁰

1960’larda Nazilli Basma Fabrikası Reviri’nde 1 doktor, 2 hemşire (bunlardan biri fabrika kreşinin sağlık işleriyle görevlidir) ve 1 hademe görev yapmıştır.¹⁰³¹ 1965 yılında Nazilli Basma Fabrikası’ndaki 2 yataklı revir ve kreş için 1 dâhiliye uzmanı, 1 diş doktoru, 1 hemşire, 1 laborant, 1 kayıt memuru ve 1 hademe olmak üzere toplam 6 personel görevlendirilmiştir.¹⁰³² Revir, çalışanların tüm sağlık sorunlarıyla ilgilenmiş, muayane ve tedavi hizmeti yanında işçilere gerekli aşıları da yapmıştır.¹⁰³³ Nazilli Basma Fabrikası’nda 1968 yılında 2 yataklı fabrika revirine ve fabrika kreşine 1 sözleşmeli doktor bakmıştır. Ayda 1.750 lira maaş alan bu doktor, cumartesi, pazar dışında haftada 5 gün, günde 3 saat fabrika ve kreşte görev yapmıştır. Revirde ayrıca kadrolu 1 hemşire, 1 laborant ve 1 sağlık memuru olmak üzere 3 personel daha görev yapmıştır. 1968 yılında fabrika reviri için 79.383 lira harcanmıştır.¹⁰³⁴ 1972 yılında Nazilli Basma Fabrikası Reviri’nde 1 yatak vardır.¹⁰³⁵ 1976 yılında fabrikada revir ve kreşin sağlık işleri 1 doktor gözetiminde 1 sağlık memuru ve 1 hemşire ile yürütülmüştür. 1976 yılında, o sırada açık olan ve anlaşmalı bir doktor tarafından yürütülen tek yataklı fabrika revirinin doktor kadrosuna atama yapılmıştır. Doktor, ocak ayında fabrika revirinde göreve başlamıştır. 1958’den itibaren işçilerin sağlık işleri SSK Nazilli Hastanesi’nde yürütülmüş, muayeneleri ise fabrika revirinde yapılmıştır.¹⁰³⁶

Öden’in anlattığına göre 1985 yılında fabrika revirinde 2 sözleşmeli doktor görev yapmıştır. Hasta işçiler, sabah ve öğleden sonra bu doktorlarca muayene edilmiştir. Hastalara gerekli ilaçlar yazılmış, rapor ve istirahat verilmiş, ağır hastalar başka hastanelere sevk edilmiştir. Revirde enjeksiyon, pansuman, tansiyon ölçümü, dikiş gibi küçük müdahaleler yapılmıştır. İşçilere doğum kontrol araç ve ilaçları ücretsiz

¹⁰²⁹ 1 Ocak 1969’da Nazilli SSK Hastanesi dâhiliye, hariciye, kadın, çocuk, beveliye (üroloji), intaniye (enfeksiyon) ve K.K.B servisleri ile 50 yataklı bir hastane durumundadır. (*Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.199.)

¹⁰³⁰ Nazilli, *Dün, Bugün, Yarın*, s.26; Doğan, a.g.e., s.125-126.

¹⁰³¹ Kapkaç, a.g.e., “Sağlık İşleri.”

¹⁰³² BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1965 Yılı Raporu, Ege Matbaası, Ankara, 1966, s.10.

¹⁰³³ Doğan, a.g.e., s.128,130.

¹⁰³⁴ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.19-20,

¹⁰³⁵ Yıldırım, a.g.m., s.40.

¹⁰³⁶ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.27.

dağıtılmıştır. Fabrikanın çeşitli birimlerinde yer alan ecza dolapları da fabrika sağlık birimince doldurulup kontrol edilmiştir.¹⁰³⁷

Nazilli’de kurulan iki hastanenin -Nazilli Devlet Hastanesi (1952) ile Nazilli SSK Hastanesi (1958)- Nazilli Basma Fabrikası’nın katkılarıyla kurulduğu ve Nazilli’deki ilk devlet hastanesinin de 1952’de “sağlık merkezi” olarak hizmete girebildiği dikkate alınacak olursa, 1937’de açılan Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi’nin Nazilli için ne kadar önemli olduğu çok daha iyi anlaşılacaktır.

Salgın hastalıkların kol gezdiği Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank fabrikalarında her yıl çok sayıda işçi hastalanmış ve izinli sayılmıştır. Hasta, izinli ve izinsiz işçiler nedeniyle her yıl fabrika başına belli oranlarda işçi saati zayıatları (kayıpları) ortaya çıkmıştır. İşçi saati zayıatının yüksek olduğu Sümerbank dokuma fabrikalarından biri de Nazilli Basma Fabrikası’dır.

Tablo 3.17. 1945 ve 1947 Yıllarında Bazı Sümerbank Dokuma Fabrikalarındaki İşçi Saati Zayıat Oranları (%)

Fabrikalar	Hasta		İzinli		İzinsiz		Toplam	
	1945	1947	1945	1947	1945	1947	1945	1947
Kayseri	2.2	1.53	0.71	1.62	7.39	1.09	10.30	4.24
Nazilli	2.42	2.30	0.92	2.50	3.34	1.78	6.90	6.58
Ereğli	1.79	3.12	1.80	3.63	3.56	0.54	4.86	7.29
Bakırköy	2.75	3.07	1.34	1.73	4.51	2.83	8.60	7.63
Malatya	-	1.36	-	0.67	-	8.96	-	10.96
Merinos	1.38	1.01	2.01	1.70	2.14	1.15	5.53	3.86
Gemlik	1.06	2.54	1.03	0.89	2.21	1.90	4.30	5.33

Kaynak: BUMH, Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s. 60.

Tablodan görüldüğü kadarıyla 1945’te Bakırköy Fabrikası’ndan sonra, 1947’de de Bakırköy, Ereğli ve Gemlik fabrikalarından sonra hastalık nedeniyle en yüksek işçi saat zayıatı Nazilli Basma Fabrikası’ndadır. 1945 ve 1947 yıllarında hasta, izinli ve izinsiz toplam işçi kaybı sıralamasında Malatya, Bakırköy ve Ereğli fabrikalarından sonra Nazilli Basma Fabrikası gelmektedir.

Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nda 1951 yılında toplam 7.943.430 işçi saatinin 7.325.678 saati fiilen çalışmayla geçmiştir. Bu durumda toplam 617.752 zayı (kayıp) işçi saati vardır. Bu 617.752 zayı işçi saatinin 265.500’ü hastalıktan, 298.554’ü

¹⁰³⁷ Öden, *a.g.m.*, aynı yer.

izinli işçilerden, 53.698'i de izinsiz işçilerden kaynaklıdır. İşçi saati zayıat oranı fiili işçi saatinin % 7,8'ine karşılık gelmektedir.¹⁰³⁸

Görüldüğü kadarıyla Erken Cumhuriyet Döneminde Nazilli Basma Fabrikası'ndaki işçi saat zayıatının yüksek olmasının temel nedenlerinden biri hastalıktır. Fabrikalardaki hasta sayılarını olabildiğince azaltmak, işçi saat zayıatının azalması ve iş veriminin artması bakımından da çok önemlidir. Bu nedenle Sümerbank fabrikalarındaki sosyal harcamaların önemli bir bölümünü sağlık harcamaları oluşturmuştur. Diğer Sümerbank fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası da çalışanların muayene ve tedavileri için her yıl önemli miktarlarda sağlık harcaması yapmıştır.

Tablo 3.18. 1942-1946 Yılları Arasında Bazı Sümerbank Dokuma Fabrikalarındaki İşçi Başı Aylık Sağlık Harcamaları (TL)

Fabrikalar	1942	1943	1944	1945	1946
Bursa	1.22	1.64	2.01	2,63	2,18
Kayseri	2,86	2,91	5, 18	3,83	3,75
Nazilli	1,23	1.58	3,18	4,58	4,63
Ereğli	1,44	1,64	2,60	4,16	5,01
Gemlik	2,25	3,68	6,29	6,95	3,90
Malatya	-	-	-	-	1,61

Kaynak: Eren, a.g.t., s.229.

Erken Cumhuriyet Döneminde yatarak ve ayakta en çok hasta tedavi eden Sümerbank fabrika hastanelerinden biri Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'dir. Örneğin, 1944-1949 yılları arasında Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'nde yatarak 4.626, ayakta 77.503 olmak üzere toplam 82.129 hasta tedavi edilmiştir. Aynı dönemde Kayseri Fabrikası Hastanesi'nde yatarak 2.331, ayakta 115.664 olmak üzere toplam 117.975 hasta; Ereğli Fabrikası Hastanesi'nde yatarak 1.551, ayakta 49.864 olmak üzere toplam 51.415 hasta; Malatya Fabrikası Hastanesi'nde 3.282'si ayakta, 48.688'i yatarak toplam 51.970 hasta; Bursa Fabrikası Hastanesi'nde 727'si yatarak 14.871'i ayakta toplam 15.598 hasta tedavi edilmiştir.¹⁰³⁹ 1944-1949 yılları içinde Sümerbank'ın Bursa, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Gemlik ve Malatya fabrikaları arasında yatarak en çok hasta tedavi eden fabrika hastanesi, 4.626 hastayla Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi olmuştur. Aynı dönemde bu 6 fabrika hastanesi arasında yatarak ve ayakta toplam 117.975 hasta tedavi eden Kayseri Fabrikası

¹⁰³⁸ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.31.

¹⁰³⁹ Eren, a.g.t., s.232.

Hastanesi'nden sonra, yatarak ve ayakta toplam 82.129 hasta tedavi eden Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi ikinci sırada yer almıştır.

1951 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nın 30 yataklı hastanesinin yıllık masrafı 175.654 liradır. 54.951 lira tedavi masraflarına harcanmıştır. Yıl içinde fabrika hastanesinde 1.163 işçi, 37 memur, 181 aile ve 153 de dışarıdan gelen hasta yatarak tedavi edilmiştir. Yıl içinde ayrıca 20.813 poliklinik muayenesi yapılmıştır. Aynı yıl içinde diğer hastanelere gönderilen işçi ve memurlardan 19'u yatarak, 542'si de ayakta tedavi edilmiş, 11 işçi ise sanatoryuma yatırılmıştır.¹⁰⁴⁰

1952'de Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'nin yıllık masrafı 138.740 liradır. 46.026 lira da diğer tedavi masrafları için harcanmıştır. Yıl içinde 1.268 memur, 11.139 işçi olmak üzere toplam 12.407 kişi viziteye çıkmıştır. Yıl içinde 24 memur, 1.314 işçi olmak üzere toplam 1.338 kişi yatarak tedavi edilmiştir.¹⁰⁴¹

1958'de Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'nin SSK'ya devrinden sonra açılan fabrika reviri de çok önemli bir işlev görmüştür. Yıllar boyunca fabrika revirinde binlerce işçi kontrol ve muayene edilmiş, aşılanmış, hatta tedavi edilmiştir.

Tablo 3.19. Nazilli Basma Fabrikası 1967-1968 Yılı Sağlık Faaliyetleri

Sağlık Hizmeti	1967	1968
Viziteye Çıkan Memur	1.048	1.055
Viziteye Çıkan Memur Ailesi	220	257
Viziteye Çıkan Çocuk	101	75
Diş Muayenesi	90	21
Röntgen	16	9
Pansuman	472	302
Diş Hastanelere Gönderilen	158	90
Laboratuvar Tahlili	1.500	1.497
İşçilere Aşı	1.250	331
Kreşte Yatırılan Çocuk (Günde Ortalama)	40	48

Kaynak: BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.20.

¹⁰⁴⁰ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.32, 53.

¹⁰⁴¹ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1952 Yılı Raporu, s.39.

1976 yılında fabrikada 5.437 kişi viziteye çıkmış, 1.351 kişi ayakta tedavi edilmiş, 268 kişi de başka hastanelere gönderilmiştir. Yıl içinde memurların tedavi ve ilaçları için 202.043 lira harcanmıştır.¹⁰⁴²

Sümerbank BUMH ve BYDK raporları, Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi'nde her yıl binlerce hastanın ücretsiz muayene ve tedavi edildiğini, bunun için fabrikanın her yıl yüz binlerce lira harcadığını göstermektedir.

Sonraki yıllarda Sümerbank Vakfı'na ait gezici bir hastane aracı hizmete girmiştir. Bu araç belirli aralıklarla Sümerbank fabrikalarını ziyaret etmiş, tüm çalışanların akciğer röntgen filmlerini çekmiş, hastalık belirtisine rastlanan personeli hastaneye sevk etmiştir.¹⁰⁴³ Böylece Sümerbank'ın revir ve hastanelerine ek olarak Sümerbank Vakfı da gezici hastane aracıyla çalışanlara sağlık hizmeti sunmuştur.

Diğer Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi Nazilli Basma Fabrikası'nda da çalışanlara diğer yardımlarla birlikte “doğum” ve “ölüm” yardımı da yapılmıştır. Memur, eş ve çocuğunun ölümü halinde memurun son aylığı tutarında ödeme yapılmıştır. Memurun kendisinin ölümü halinde eş ve çocuklarına 2 aylık tutarında ödeme yapılmıştır. Ölen memurun eş ve çocukları yoksa ana ve babasına ödeme yapılmıştır. İşçilere, eşi veya çocuğunun ölümü halinde 3 gün, anne-babası veya kardeşlerinin ölümü halinde 2 gün, nikâhta da 1 gün izin verilmiştir. Memurların ölümleri halinde cenaze giderleri de fabrika tarafından karşılanmıştır.¹⁰⁴⁴

Nazilli Basma Fabrikası'nda ayrıca bir de İşçi Ölüm ve Hastalık Yardım Sandığı kurulmuştur. İşçi aidatlarıyla ayakta duran sandık, gerektiğinde işçilere hastalık, kaza, ölüm, işten ayrılma yardımları yapmıştır.

Sonuç olarak Nazilli Basma Fabrikası'nın 1937'de fabrikayla birlikte açılan hastanesi uzun yıllar boyunca Nazilli'nin en önemli sağlık kuruluşu olmuştur. Nazilli'de henüz bir devlet hastanesinin olmadığı 1937-1952 yılları arasında Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi bölgede adeta bir devlet hastanesi işlevi görmüştür. Fabrika, hastalanan ve kaza geçiren çalışanları ile onların yakınlarını fabrika hastanesinde ve revirinde ücretsiz tedavi ettirmiş, ilaçlarını da fabrika eczanesinden ücretsiz vermiştir. Fabrika hastanesi salgın hastalıklarla, özellikle de sıtmayla başarıyla mücadele etmiştir. Fabrika ayrıca çalışanlarına ve onların yakınlarına doğum ve ölüm yardımı yapmıştır. Fabrikanın İşçi, Ölüm, Hastalık

¹⁰⁴² BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.27.

¹⁰⁴³ Öden, a.g.m., aynı yer.

¹⁰⁴⁴ Kapkaç, a.g.e., s.3 vde.

ve Yardım Sandığı da hastalanan işçilere, ölen işçilerin ailelerine ve aile bireylerini kaybeden işçilere yardım etmiştir.

3.3. Fabrika Hamamı

1930’larda Sümerbank fabrikaları kurulurken ülkenin en büyük sorunlarından biri salgın hastalıklardı. Salgın hastalıkların ise kirli ve sağlıksız ortamlarda hızla yayıldığı bilinmekteydi. Bu nedenle Sümerbank fabrikaları kuruluşlarından itibaren temizliğe önem vermiştir. Fabrikalar, işçilerin temizliği için gerekli altyapıyı oluşturmakla kalmamış, özellikle bekâr işçilerin bireysel temizliğini çok sıkı biçimde kontrol ederek salgın hastalıkların yayılmasını engellemek istemiştir. Bu kapsamda fabrikalarda işçilerin yıkanmalarına büyük özen gösterilmiştir.

1942 tarihli “Sümerbank Vazife Evleri ve Lojman Yönetmeliği”ne göre fabrikalarda iç hizmetler servisinin düzenli temizlik muayenesi yapması, işçilerin sabah ve akşam yıkanmalarının sağlanması, bekâr işçi pavyonlarına kabul edilen işçilerin hamamda yıkandıktan sonra lojmanlara alınması istenmiştir.

Salgın hastalıklarla kararlı bir mücadelenin yürütüldüğü 1930’larda belediyeler, kentlerde hamamlar yapmakla görevlendirilmiştir. 1930 tarihli ve 1593 sayılı “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu”nun 20. maddesinde belediyelerin sağlık ve sosyal yardım işleriyle ilgili görevleri sıralanırken 7. sırada “sıcak ve soğuk hamalar tesisi”ne yer verilmiştir.¹⁰⁴⁵

1930’lardan itibaren bazı Sümerbank fabrikaları, belediye hamamlarını beklemeden işçilerin kullanımı için yerleşkelerinde fabrika hamamları inşa etmişlerdir. Çok sayıda çalışanın barındığı fabrikalarda işçi temizliği için gerekli donanımların başında banyolar ve hamamlar gelmiştir. Sümerbank fabrikaları kuruluşlarından itibaren işçi banyolarına ve hamamlarına özel bir önem vermiştir. 1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İktimai Teşkilat Planı”nda “İşkân Politikası” başlığı altında fabrikalarda “yıkanma ve soyunma yerleri” yapılması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁴⁶ Bu doğrultuda Sümerbank fabrikalarında “işçi yıkanma yerleri” yapılmıştır.¹⁰⁴⁷ Buralarda “işçilerin periyodik

¹⁰⁴⁵ “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu”, T.C. Resmi Gazete, 6.05.1930, S.1489.

¹⁰⁴⁶ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İktimai Teşkilat Planı, s.3.

¹⁰⁴⁷ 1943’te Defterdar Yünlü Fabrikası’nda “işçi yıkanma yerleri”, Sivas Çimento Sanayi Müessesesi’nde ve Kayseri Bez Fabrikası’nda “soyunma ve yıkanma yerleri” inşaatı devam etmektedir. (Sümerbank, X’uncu Yıl, s.212-214) 1945’te de Deri ve Kundura Fabrikası’nın “soyunma yıkanma binası” inşaatı devam etmektedir.

yıkanmaları” sağlanmıştır.¹⁰⁴⁸ Nazilli Basma Fabrikası organizasyon şemasına göre işçilerin yıkanmaları, sosyal hizmetler şefine bağlı “banyocular” tarafından organize edilmiştir.¹⁰⁴⁹

1944 yılında, Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti’nin “Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri” başlıklı projesine göre Sümerbank fabrikalarının işçi mahallelerinde “Zaruri ahvalde umumi banyolar” yapıldığı belirtilmiştir. Projede ayrıca, işçi evlerinin inşaat tarzları belirlenirken “Her işçi evinde banyo bulunmasına rağmen bazı zaruri ahvalde işçi mahallesinin münasip yerinde ‘alaturka hamam’ yaptırılması icap etmektedir.” denilmiştir.¹⁰⁵⁰ Bu doğrultuda bazı Sümerbank fabrikalarında işçi banyolarından ayrı hamamlar inşa edilmiştir.

Nazilli Basma Fabrikası, işçi banyoları yanında hamama da sahip Sümerbank fabrikalarından biridir. Nazilli Basma Fabrikası Hamamı’nın temelleri fabrika inşa edilirken atılmıştır. Fabrikayı inşa eden Ruslar, fabrika inşaatında çalışanların banyo ihtiyaçlarını karşılamak için bir de hamam inşa etmiştir. Fabrika açıldıktan sonra fabrika işçilerince kullanılan bu hamamda aynı anda 10-15 kişi yıkanabilmiştir.¹⁰⁵¹ Ayrıca 1937’de “fabrika işçilerinin ihtiyacını göz önüne alarak Aşağı Nazilli’deki hamam tamir ve ıslah edilerek işletmeye başlanmıştır.”¹⁰⁵² Nazilli Basma Fabrikası’nda, yapıldığı yıllarda banyosu olmayan U apartmanlarında kalan işçiler ile banyosu olmayan barakalarda kalan İstanbul göçmenleri de fabrika hamamı kullanmıştır. Fabrikada hamamın bulunduğu bina ile Sümer İlkokulu arasında, “tekerleksiz lokomotif benzer buhar kazanı bulunan küçük bir binadan” hamama sıcak su verilmiştir.¹⁰⁵³

Fabrika hamamının 1940’larda yenilendiği anlaşılmaktadır. Sümerbank Genel Müdürü Hulki Alisbah, 1945 yılında Nazilli Basma Fabrikası “işçi mahallesi genel hamamının” bitirildiğini belirtmiştir.¹⁰⁵⁴ TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi M. Şerif Korkut, 1947’de Nazilli Basma Fabrikası ziyareti sonrasında hazırladığı 1948 tarihli

(1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.43; BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.69.)

¹⁰⁴⁸ Sümerbank, Cumhuriyetin 25’inci Yılı, s.52.

¹⁰⁴⁹ Kapkaç, a.g.e., “Sosyal Hizmetler Şefiği” başlıklı bölüm.

¹⁰⁵⁰ “Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti, a.g.m., s.10, 13.

¹⁰⁵¹ Doğan, a.g.e., s.146; Hulusi Doğan vd., “Çağdaş İşletmelerin Sosyal Sorumluluk Anlayışı Ekseninde Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Örneği ve Cumhuriyet Kültürünün Yerleşmesindeki Rolü”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2011), s.191.

¹⁰⁵² “Nazilli Büyük Bir İnkışaf Yoluna Girmiştir”, *Anadolu*, 11 Temmuz 1937, s.4.

¹⁰⁵³ Öden, 2009, “Sümerbank Vazife Evleri”, aynı yer.

¹⁰⁵⁴ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.43.

inceleme raporunda Nazilli Basma Fabrikası'nın değişik bölümlerinde sıcak duşlar ve bir de hamam bulunduğunu ve buralarda işçilerin her gün duş alabildiklerini belirtmiştir.¹⁰⁵⁵

Fabrika hamamı fabrika işçileriyle birlikte halka da hizmet vermiştir. Fabrika hamamı, Nazilli'de modern banyo ve tuvalet kültürünün gelişmesinde etkili olmuştur.¹⁰⁵⁶

1971 yılına kadar fabrika konut alanındaki işçi apartmanlarında hizmet veren fabrika hamamı, buradaki işçi apartmanlarının yıktırılmasından sonra 11 Ekim 1971'de yenilenip düzenlenerek Sümer Çocuk Kütüphanesi'ne dönüştürülmüştür.¹⁰⁵⁷

Nazilli Basma Fabrikası'nda fabrika hamamına bağlı bir de fabrika berber salonu vardır. Fabrika bu salonu, elektrik ve diğer masrafları ödenmek koşuluyla kiraya vermiştir.¹⁰⁵⁸

Nazilli'de 1950'lerde Nazilli Basma Fabrikası Hamamı dışında halkın hizmetine sunulmuş 2 hamam daha vardır.¹⁰⁵⁹ Salgın hastalıkların kol gezdiği bir dönemde toplam 2 hamamın olduğu Nazilli'de 3.000 civarında işçiye sahip Nazilli Basma Fabrikası'nın kendine ait hamamının olması, hem fabrika için hem de Nazilli için önemlidir.

3.4. Fabrikanın Sıtma Mücadelesi

Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de sıtma mücadelesine önem verilmiştir. Sıtma mücadelesi için hem çeşitli yasalar çıkarılmış, hem de önemli miktarda kaynak ayrılmıştır. 1924'te Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı "Türkiye Sıtma Haritası" hazırlamıştır. 26 Nisan 1926'da 826 sayılı "*Doktorların Sıtma Enstitülerinde Staj Memuriyeti Hakkında Kanun*" çıkarılmıştır. 13 Mayıs 1926'da 839 sayılı "*Sıtma Mücadelesi Kanunu*" kabul edilmiştir. 1928'de Adana Sıtma Enstitüsü kurulmuştur.

Türkiye'de sıtma mücadelesi 1940'larda sıtma savaşına dönüşmüştür. Buna karşın 1942 yılında bütçenin % 11'i maliyeye, % 8,5'i işlerine ayrılırken, % 3,5'i sağlığa ayrılmıştır. Sıtma savaşının devam ettiği o günlerde Sağlık Bakanlığı'na ayrılan bu bütçe

¹⁰⁵⁵ BCA, 490-1-0-0,1438-5-2, 29.07.1948.

¹⁰⁵⁶ Arıkan vd., *a.g.m.*, s.173; Güneş, *a.g.m.*, s.130.

¹⁰⁵⁷ Doğan, *a.g.e.*, s.146.

¹⁰⁵⁸ "Fabrikamız hamamı ittisalinde bulunan berber salonu, yıllık –elektrik vesair masrafları karşılığı tutarı olan- 100 liradan kiraya verilecektir. Talip olanların fabrika müdürlüğüne ve şartnameyi görmek için de gıda ve dağıtım şefliğine müracaatları..." ("Sümerbank İ.D.F. Müessesesi Nazilli Basma Fabrikası Müdürlüğü'nden", *Demokrat Nazilli*, 23 Eylül 1948, s.3.)

¹⁰⁵⁹ Dikmen, *a.g.e.*, s.129; Adalı ve Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, s.35.

az bulunup eleştirilmiştir.¹⁰⁶⁰ Bütçenin çok idareli kullanıldığı savaş koşullarında sıtmayla mücadele konusunda Sağlık Bakanlığı'nın yanında diğer devlet kurumları da göreve çağırılmıştır. Sıtma mücadelesinde devlete yardım eden o kurumlardan biri de Sümerbank'tır.

Türkiye'de Cumhuriyet öncesinde sıtmamnın en fazla yayıldığı alanlardan biri Menderes Vadisi'dir.¹⁰⁶¹ 1924 tarihli "Türkiye Sıtma Haritası"nda Türkiye'nin en yoğun sıtmalı alanlarından birinin Aydın Nazilli civarında olduğu belirtilmiştir. Haritaya göre Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes deltalarında ve vadilerinde yoğun sıtmalı alanlar vardır. Bu nedenle 1925'ten itibaren kurulan ilk sıtma bölge teşkilatlarından biri Aydın'da kurulmuştur.¹⁰⁶²

Cumhuriyet öncesinde Nazilli'nin sağlık altyapısı oldukça yetersizdir. Halk, pek çok salgın hastalığın, özellikle de sıtmanın pençesindedir. Büyük Menderes'in yarattığı bataklıklarda çoğalan sivrisinekler Nazilli çevresinde sıtmanın yayılmasına yol açmıştır. Birkaç doktorun kendi olanaklarıyla sıtmaya karşı yürüttüğü mücadele başarılı olamamıştır. Bir türlü bitirilemeyen sıtma hastalığı Nazilli halkının başka yerlere göç etmesine yol açmıştır. Örneğin, 1927 Nüfus Sayımı'nda toplam nüfusu 49.872 kişi olan Nazilli, 1935 Nüfus Sayımı'nda 30.859 kişiye gerilemiştir. Bu dönemde Nazilli'de nüfusun azalmasının en temel nedenlerinden biri halkın sıtmadan kurtulmak için Nazilli'den başka yerlere göç etmesidir. Bu nedenle Nazilli'de bir Sıtma Mücadele Teşkilatı kurulmuştur.¹⁰⁶³

Erken Cumhuriyet Döneminde Nazilli'de sıtmayla mücadelenin öncülüğünü yapan kuruluşların başında Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası gelmektedir. Fabrika kurulmadan önce hazırlanan raporda fabrikanın batısında yer alan arazinin bataklık olduğu, ırmağa doğru yol bulamayan yağmur sularının burada birikerek sıtmaya yol açtığı, bu nedenle söz konusu bataklık alanın kanallarla kurutulup arındırılması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁶⁴ Böylece fabrika yerleşkesinin kurulacağı bataklık zemin kurutularak işe başlanmıştır. Bu sayede fabrika daha kurulurken bölgedeki sıtma mücadelesine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁶⁵

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, yurt genelindeki sıtma mücadelesinde büyük bataklıkların kurutulmasına çok önem vermiştir. Bu kapsamda Nazilli'deki bataklıkların

¹⁰⁶⁰ TBMM ZC, D.6, C.25, İ.3, 25.05.1942, s.263.

¹⁰⁶¹ "Sıtma Savaşı Başkanlığı Batak Kurutma Çalışmaları", *Aydın*, 10 Ekim 1946, s.1.

¹⁰⁶² Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, s.128-139.

¹⁰⁶³ Arıkan vd., *a.g.m.*, s.159-160.

¹⁰⁶⁴ Emre Doğan, *a.g.m.*, s.84.

¹⁰⁶⁵ Arıtan, *a.g.t.*, s.217.

kurutulmasına da öncelik verilmiştir. Türkiye’de 1925-1936 yılları arasında 25.155 hektar bataklık kurutulmuştur. Kurutulan büyük bataklıklar arasında Nazilli Bozdoğan Yolu arasındaki bataklık da vardır.¹⁰⁶⁶ Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası, 1937’de bu yol üzerine kurulmuştur. Bu nedenle fabrikanın kuruluşundan itibaren buradaki bataklıkların kurutulmasına büyük bir önem verilmiştir.

18 Kasım 1941 tarihinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’ndan Başbakanlığa gönderilen bir yazıda, Nazilli Basma Fabrikası çevresindeki bataklıkların kurutulması ve bölgede sıtmaya karşı alınan önlemler hakkında ayrıntı bilgi verilmiştir.¹⁰⁶⁷

Söz konusu yazıya göre;

Nazilli Basma Fabrikası’nda 3.000’i aşkın işçi ve müstahdem arasında geçen yıl normalden fazla sayıda sıtma vakasının bulunduğu öğrenilmesi üzerine Aydın Bölgesi Sıtma Mücadele Başkanlığı’nın durumu yerinde incelemesi gerektiği belirtilmiştir. Aydın Bölgesi Sıtma Mücadele Başkanı, Nazilli Basma Fabrikası’nda yaptığı incelemeler sonunda şu sonuçlara varmıştır:

- 1.Fabrika dâhilinde öteden beri mevcut artezyen kuyuları ayaklarının Menderes’e kadar düzenlenmesi ve ıslah edilmesi,
- 2.Havuzlar ve diğer kuyularla çukurlarda “antilarver tedbirlerin” alınması,
- 3.Fabrika mesken ve müstemilatı içinde “külisid tedbirlerin” alınması,
- 4.Fabrika doktorlarınca uygulanan eksik tedavinin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın usûl ve mevzuatına uygun olarak takibinin gerektiği anlaşılmış ve fabrika müdürlüğünce fabrikadaki işçilerin ve genel sağlığın, sonuç olarak da fabrikanın ekonomik çıkarına olan bütün tedbirlerin alınması ve uygulanmasına çalışılması gerektiği, 21 Eylül 1940 tarih ve 16333 sayılı yazıyla Ekonomi Bakanlığı’na iletilmiştir.

Gerek Nazilli’nin ve gerek Nazilli Basma Fabrikası’nın maruz kaldığı “sürfe ve sivrisinek” yetiştiren yerlerin esaslı bir biçimde belirlenmesi için 23 Eylül 1940 tarihinde Nazilli’ye, Aydın Bölgesi Sıtma Mücadele Başkanı ile birlikte Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı mühendislerinden Necati Suar gönderilmiş ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’na gelen ayrıntılı rapor ve ıslah projesinin birer nüshası da fabrika müdürlüğüne ve Nazilli Belediyesi’ne iletilmiştir. Bu işlerden, ıslah ve düzenlenmesi kolay olanların fabrika tarafından yaptırılması gerektiği Ekonomi Bakanlığı’ndan rica edilmiş, Nazilli’deki

¹⁰⁶⁶ Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s.140.

¹⁰⁶⁷ BCA, 30-10-0-0,177-223-12.

ufak tefek işlerin ise mahalli idare tarafından yaptırılması gerektiği Aydın Valiliği'ne yazılmıştır.

Aydın Valiliği'nin 21 Mart 1941 tarihli ve 122/522 sayılı bir yazısına göre Aşağı Nazilli'de 56 parça tarladaki ve kerpiç çukurlarındaki sular birbirine bağlanan arklarla boşaltılmıştır. Tahliye olan suların aktığı yönde bir kanal açılması ve bu kanalın fabrika kanallarına bağlanması için Nazilli Sıtma Komisyonu'nca mükellefiyet ilan edilmiştir. Nazilli Basma Fabrikası ise fabrikaya ait tren hattının iki tarafındaki çukurları tahliye ederek suları beton koruma kanalının sonuna vermiştir. Buradan da tekrar fabrikanın açtığı 1400 m'lik kanalla sular daha ileriye sevk edilmiştir. Ancak yılın belli zamanlarında, özellikle yağmurlardan sonra fazla sel suları taşıyan Dereköy, Mergen, Mastavra, Kestel ve Kuyucak çaylarının yataklarının dolu olması nedeniyle sular araziye yayılarak geniş göller ve bataklıklar meydana getirmiştir. Bu durum fabrikayı da tehdit etmiş, bu nedenle gerek söz konusu dere yatağının ve gerek Menders Nehri tuğyanlarından etkilenen diğer bataklıkların fabrika ve Nazilli Belediyesi'nce "ıslah ve izalesi" mümkün görülemediğinden bu işin Bayındırlık Bakanlığı'na yapılması istenmiştir. Bu istek, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından 2 Nisan 1941 tarih ve 4800 sayılı bir tezkereyle Bayındırlık Bakanlığı'na bildirilmiştir. Bu konuya dair Bayındırlık Bakanlığı'nın, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, mevcut şartlar dâhilinde mevcut elemanların ancak eldeki işleri çevirmeye yetiştirebildiğinden ve aslında elde bu işi halletmeye yetecek para da olmadığından, şimdilik bu konunun halledilmesinin mümkün olmadığı, ancak 50 milyon liralık yeni su işleri ödeneği kabul edildiği takdirde bu işe bakılabilceği belirtilmiştir.

Ekonomi Bakanlığı'nın, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na gönderdiği 17 Haziran 1941 tarih ve 14/2456 sayılı tezkerede, "*Nazilli Fabrikası'na yeterli oranda kinin sevk edildiği, fabrika çevresindeki küçük çukurların doldurulduğu ve civar bataklıkların kısmen mazotlandığı, Aşağı ve Yukarı Nazilli arasında Mergen Çayı ile Menderes Nehri yataklarından taşan sulardan Pamuk Islah İstasyonu arkasında meydana gelen birçok birikintilerin kaldırılmasının 20.000 küsür lira bir masrafa yol açacağı, bu konuda gereken incelemenin yaptırılmakta ve kanal planlarının mahallinde hazırlanmakta bulunduğu*" bildirilmiştir.

Son olarak da Nazilli Basma Fabrikası işçilerinin ve Nazilli halkının sağlığını korumak için taşkınlıkların yarattığı bataklıkların Sıtma Mücadele Teşkilatı, fabrika ve

mahalli idarece ıslah edilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. 4100 numaralı kanunla kabul edilen 50 milyon liralık yeni su işleri ödeneğiyle bataklıkların kurutulması konusuna öncelik verilmesi gerektiği, 15 Eylül 1941 tarih ve 14804 sayılı yazısıyla Bayındırlık Bakanlığı'na bildirilmiştir. Ancak sorun yine de tam olarak çözülememiştir.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Nazilli'yi ziyaretinden sonra bu bölgenin yeni baştan incelenmesine gerek duyulmuştur. Eylül 1941 ortalarında Genel Sıtma Mücadelesi Müfettişi Dr.Asım Asrak ve Hıfzıssıhha Mektebi Müdürü Dr. Mahmut Sabit Akalın Nazilli'ye gönderilerek incelemeler yaptırılmıştır. Bu kişilerden alınan ayrı ayrı raporlarda belirtilen konular Bayındırlık Bakanlığı'na ve Aydın Valiliği'ne bildirilmiştir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın, Ekonomi Bakanlığı'ndan aldığı 12 Kasım 1941 tarih 14/5009 sayılı bir tezkerede Nazilli Basma Fabrikası'nın ve Nazilli'nin sıtmayla mücadelesinde gereken tedbirlerden fabrika tarafından alınması mümkün olanların Sümerbank'a yazıldığı, ayrıca mahalli idarenin yardımının sağlanması için de İçişleri Bakanlığı'ndan ricada bulunulduğu bildirilmiştir. Sıtma Mücadele Teşkilatı'nca yapılması olası görülen işlerin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca yapılması, büyük ıslahatın ise Bayındırlık Bakanlığı'nın yardımına bağlı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca sıtma mücadele şubesinde yapılması gereken işlerin yapılarak bu şubenin sıkı bir biçimde kontrol edilmesi Aydın Bölgesi Sıtma Mücadele Başkanlığı'na emredilmiştir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın, Bayındırlık Bakanlığı'ndan aldığı 2 Aralık 1941 tarihli ve 13820/13182 sayılı bir tezkerede de Nazilli'deki bataklıkların kurutulması, etütlerin ve projelerin tamamlanmasına bağlı bulunmuştur. Buna karşın eleman sayısının yetersiz olması nedeniyle tam kadro çalışamadığı belirtilmiş, iş ve kadro durumuna göre bu bölgedeki su işlerinin ileride ele alınacağı bildirilmiştir. Bununla birlikte Nazilli'de bulunan büyük bataklıklar ıslah edilmedikçe yapılacak ufak tefek ıslahat ve sürfe mücadelesiyle sıtma konusunda kesin sonucun elde edilemeyeceği de belirtilmiştir.

Görüldüğü kadarıyla 1941'de Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Nazilli'deki ve Nazilli Basma Fabrikası'ndaki sıtma sorunuyla çok yakından ilgilenmiştir. Bu kapsamda Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı; Bayındırlık Bakanlığı, Ekonomi Bakanlığı, Aydın Bölgesi Sıtma Mücadele Başkanlığı, Aydın Valiliği, Nazilli Belediyesi, Nazilli Sıtma Komisyonu, Ankara Hıfzıssıhha Mektebi ve Nazilli Basma Fabrikası ile ortak hareket ederek, bölgede incelemeler yaptırıp raporlar hazırlatmış, Nazilli'de sıtmanın kaynağı durumundaki bataklıkların kurutulması için girişimlerde bulunmuş, özellikle Bayındırlık

ve Ekonomi Bakanlıklarını devreye sokarak gerekli maddi desteği almaya çalışmıştır. Ancak dönemin savaş koşulları nedeniyle bölgedeki bataklıkların kurutulması için gereken para bulunamamıştır. Bu durumda Aydın Bölgesi Sıtma Mücadele Başkanlığı, Nazilli Sıtma Komisyonu, Nazilli Belediyesi ve Nazilli Basma Fabrikası el birliği ile Nazilli'deki sıtma sorununu çözmeye çalışmıştır.

Tüm iyi niyetli çabalara karşın Nazilli'de sıtma mücadelesi uzun sürmüştür. Bölgenin sıtma sorunu 1940'ların ortalarında da devam etmiştir. Örneğin, Sümerbank raporlarında, 1942, 1943 yıllarında Nazilli'de, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın üretimini olumsuz etkileyecek boyutlarda bir sıtma sorunu olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶⁸ Bu nedenle Nazilli Basma Fabrikası, fabrika çevresindeki bataklıkları kurutmayı sürdürmüştür. 1943 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda "*bataklık kurutma kanallarının*" inşasına devam edilmiştir.¹⁰⁶⁹

1944 tarihli "*Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı*"nın "*Sınai Sağlık İşleri*" başlığı altında 4. maddede "*Mıntıka hastalıkları ile mücadele imkânlarının hazırlanması*" gerektiği belirtilerek bu çalışmanın ilk olarak Karabük ve Nazilli'de başlatılması istenmiştir.¹⁰⁷⁰ Burada "*mintıka hastalıkları*" derken kastedilen bölgesel salgın hastalıklardır. Sümerbank'ın salgın hastalıklarla mücadelede Nazilli'ye öncelik vermesinin nedeni, Nazilli'de sıtmanın çok yaygın olmasıdır. Karabük ve Nazilli'deki mücadele sırasında elde edilecek tecrübeyle diğer fabrika bölgelerindeki salgın hastalıklarla daha bilinçli biçimde mücadele edilmesi amaçlanmıştır.

TBMM, "*Sıtma Mücadelesi Kanunu*"na ek olarak 26 Mart 1945'te 4707 sayılı "*Sıtma İle Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun*"u çıkarmıştır.¹⁰⁷¹ Bu kanun kapsamında 11 Nisan 1945'te Sümerbank, bünyesindeki fabrikalara sıtma mücadelesi konusunda bir yönerge vermiştir. Bu yönergeye göre sıtmanın yaygın olduğu bölgelerdeki fabrikalardan, sıtma mücadelesi kapsamında durgun suların yok edilmesi, gerekli araçlarla kurtçukların öldürülmesi, ilaç ve cibinlik dağıtılması ve sıtmaya karşı halkın bilgilendirilmesi istenmiştir.¹⁰⁷²

Sümerbank, sıtma mücadelesinde üzerinde düşen görevi fazlasıyla yerine getirmiştir. Sümerbank Yönetim Meclisi'nin 31.12.1945 tarih ve 101 sayılı toplantısında

¹⁰⁶⁸ Sümerbank 1942 Senesi İMR, s.11; Sümerbank 1943 Senesi İMR, s.10.

¹⁰⁶⁹ Sümerbank X'uncu Yıl, s.214.

¹⁰⁷⁰ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı, s.23.

¹⁰⁷¹ T.C. Resmî Gazete, 28.03.1945, S.5967, s.8437-8438.

¹⁰⁷² Sümerbank 1944 Yılı UMHR, s.40.

Sümerbank Genel Müdürü Hulki Alisbah, “*Olağanüstü sıtma savaşı konusunda bankamız üzerine büyük ve önemli görevler almış ve Sağlık Bakanlığı’nın memnurluğunu çekecek müsbet sonuçlara erişmiştir*” demiştir.¹⁰⁷³

Önceleri Aydın, Denizli ve Muğla illeri, Sıtma Savaş Bölgesi içine alınmıştır. Daha sonra bu bölge Aydın ve Denizli ile sınırlandırılmıştır. Aydın Sıtma Savaş (Mücadele) Teşkilatı bir taraftan sıtmalıları tedavi etmekle uğraşırken, diğer taraftan bataklıkları kurutmaya çalışmıştır. 1945 yılında Aydın Sıtma Mücadele Teşkilatı Başkanı Dr. Şemsi Eryılmaz başkanlığında gerçekleştirilen çalışmalar sonunda Aydın’ın merkez ilçesinde Çeştepe, Tepecik, Hızırbeyli, Gümüş ve Karahayıt köylerinde 8.750 m kanal ve ark açılmış, 704.290 m² bataklık kurutulmuştur. Nazilli’de ise 8 köyde 12.410 m uzunluğunda kanal ve ark açılmış, 4.001,900 m² bataklık ve su birikintisi kurutulmuştur. Söke’de de eski Menderes yatağı ile Akçakaya gölünden 2.480 m kanal açılmış, böylece 2 milyon m² toprak kurtarılmıştır. Bozdoğan İlçesi’nde de 1.140 m uzunluğunda kanal açılarak 164.817 m² arazi kurutulmuştur. Denizli Çivril ve Acıpayam ilçelerinde de 4.750 m kanal açılarak 366.122 m² bataklık kurutulmuştur. Böylece toplamda 29.535 m uzunluğunda kanal ve ark açılmış, 11.912,512 m² bataklık ve su birikintisi yok edilmiştir. 1946 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sıtma Savaş Bölgesine Yüksek Mühendis Sabri Talay’ı göndermiştir. Sabri Talay, Aydın Sıtma Mücadele Teşkilatı Başkanı Dr. Şemsi Eryılmaz’la birlikte bölgedeki bütün bataklıkları inceleyerek Söke İlçesi ve Köşk Bucağı’ndaki bataklıklar üzerinde etüde başlamıştır. 1946 yılında kurutma çalışması yapılan iki bataklıktan biri Denizli İli Kaklık Köyü’ndeki Akgöl’dür. 3-4 bin dekarlık bir alanı kaplayan bu bataklığı kurutmak için yapılması planlanan 2,5 km’lik kanalın 1 km’si 1946’da bitirilmiştir. 1946’da kurutulmaya başlanan diğer bataklık ise Nazilli Ovası’ndadır. Bu bataklığın kurutulması, Nazilli Basma Fabrikası işçilerinin sağlığı bakımından çok önemlidir. Nazilli Ovası’ndaki bataklıkların kurutulması için Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nın öncülüğünde çalışmalara başlanmıştır. Burada önce 1945 yılında irili ufaklı bazı arklar açılmış, 1946 yılında ise fabrika ve belediye işbirliğiyle 110 cm genişliğinde, 1 km uzunluğunda kanal açılması kararlaştırılmış, ilk aşamada bu kanalın 600 m’lik kısmı tamamlanmıştır. Çalışmalara 1947 yılında da devam edilmiş, üçüncü ve son kanalın

¹⁰⁷³ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların İlk Sonuçları Hakkında..., s.14.

tamamlanmasıyla Nazilli'deki bataklıklar tamamen kurutulmuştur. Kurutulan bataklıklardan kazanılan topraklar ise çiftçilere verilmiştir.¹⁰⁷⁴

Şekil 3.7. Aydın Sıtma Mücadele Teşiklatı'nın Çalışmaları (1945-1946)

Kaynak: Anadolu, 11 Ekim 1946, s.5

Nazilli'nin en büyük sorunu sıtmanın ortadan kaldırılmasında fabrika hastanesinin ve buradaki sağlık ekibinin katkısı büyüktür. Fabrika bir taraftan işçisinin temizliğine olabildiğince dikkat ederken, diğer taraftan sıtma mücadelesi kapsamında kentin değişik yerlerine su toplayan okaliptüs ağaçları dikmiş ve sıtmaya karşı halka kinin dağıtmıştır.¹⁰⁷⁵ Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi, 1937'den itibaren Nazilli'deki sıtma mücadelesinin merkez üssü durumuna gelmiştir. Fabrika, bataklıkları kurutarak, mazotla ilaçlama yaparak, sıtmalı hastaları tedavi ederek bölgede sıtmanın ortadan kalkmasını sağlamıştır.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷⁴ "Aydın ve Havalisinde Sıtma İle Mücadele," *Anadolu*, 11 Ekim 1946, s.5; "Sıtma Savaşı Başkanlığı Batak Kurutma Çalışmaları", *Aydın*, 10 Ekim 1946, s.1-2; "Nazilli'de Son Kanal Tamamlandı", *Aydın*, 27 Eylül 1947, s.3.

¹⁰⁷⁵ Arıkan vd., *a.g.m.*, s.167-168.

¹⁰⁷⁶ Tekin, *a.g.m.*, s.26, Güneş, *a.g.m.*, s.132; Doğan, *a.g.e.*, s.126.

1948’de “İplik Dokuma Fabrikalarının Memleket Ekonomisindeki Rolü ve Etkisi” başlıklı bir yazıda, Nazilli Basma Fabrikası’nın sıtma mücadelesindeki rolü şöyle anlatılmıştır:

“Fabrikanın kuruluş tarihinden bugüne kadar geçen zaman içinde Nazilli’de büyük bir afet halinde olan sıtmanın azaldığı görülmüştür. Bu azalışta, fabrikanın kendi teşkilatıyla organize ettiği ekiplerin büyük hizmetlerinin tesirleri vardır. Fabrika mahalli gayretleri de birbirine katarak büyük bir çalışma göstermiş ve nihayet bu bölgede sıtma afeti gözle görülecek kadar azalmıştır. Bu hadiesden sonra Nazillili vatandaşlar daha ilk günlerden fabrikaya karşı büyük bir sempati duymuşlar...”¹⁰⁷⁷

Uzun soluklu sıtma mücadelesi sayesinde bölgedeki sıtmalı sayısı her geçen yıl biraz daha azalmıştır. Örneğin, Nazilli’de sıtma şikâyetiyle fabrika hastanesine başvuranların sayısı 1944’te ayda 200 ile 800 kişi arasındayken, bu sayı 1945’te 70-360 kişiye, 1946’da 14-132 kişiye, 1947’de 12-125 kişiye, Nisan 1948’de ise 40 kişiye kadar düşmüştür.¹⁰⁷⁸

Nazilli, ilgili bakanlıkların, Sıtma Mücadele Teşkilatı’nın ve Nazilli Basma Fabrikası’nın ortak ve etkili mücadelesiyle 1950’lerde sıtmadan kurtulabilmiştir. 1950’lerin başında Nazilli’de sıtmadan eser kalmamıştır. Dikmen, 1952 tarihli *Nazilli, Tarih ve Coğrafyası* adlı eserinde bu gerçeği şöyle ifade etmiştir: “Eskiden sıtma diyari olarak bilinen Nazilli’de bütün benizler soluk, davranışlar kaygılıydı. Kanallar açılarak bataklıklar kurutulduktan sonra halk sıtmadan kurtuldu.”¹⁰⁷⁹ 1952 tarihli *Ege Rehberi, Aydın İli* adlı rehber kitapta da “Eskiden bir sıtma yatağı ve sivrisinek meşheri olan Nazilli’de artık sıtma ve sinek görülmez olmuştur,” denilmiştir.¹⁰⁸⁰

4. Fabrikanın Sosyal Hizmetleri

Sümerbank fabrikaları içinde Nazilli Basma Fabrikası, sosyal hizmetleri ile öne çıkan fabrikalardan biridir. Nazilli Basma Fabrikası, çalışanlarının barınma, yeme-içme,

¹⁰⁷⁷ “İplik Dokuma Fabrikalarının Memleket Ekonomisindeki Rolü”, *Türkiye Ticaret Postası, Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Özel Sayısı*, 19 Temmuz 1948, Y. 2, S.350-107. Aktaran: Arıkan vd., a.g.m., s.171.

¹⁰⁷⁸ *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, 14 Temmuz 1948, S.350-103, s.7.

¹⁰⁷⁹ Dikmen, a.g.e., s.132.

¹⁰⁸⁰ Ressamoğlu, a.g.e, s.87.

giyinme, ulaşım gibi temel sosyal ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılaması yanında, çalışanlarına önemli miktarlarda çeşitli sosyal yardımlar da yapmıştır.

Bu bölümde Nazilli Basma Fabrikası'nın belli başlı sosyal hizmetleri; “Barınma”, “Beslenme ve Giyinme”, “Biriktirme ve Yardım Sandıkları” başlıkları altında incelenecektir.

4.1. Fabrikada Barınma

Fabrikada barınma kavramının özünü fabrika konutları oluşturur. Diğer Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi Nazilli Basma Fabrikası'nda da fabrika konutlarına büyük önem verilmiş, fabrikayla birlikte fabrika konutları da inşa edilmeye başlanmıştır.

Aşağı Nazilli'de Nazilli-Bozdoğan Yolu'nun iki yanına konumlandırılan Nazilli Basma Fabrikası'nın hem üretim hem de konut alanında çeşitli boyutlarda ve sayılarda işçi ve memur evleri inşa edilmiştir. Fabrika üretim alanında iç memur evlerine, aradan geçen yolun diğer tarafında, üretim alanının karşısındaki konut alanında ise memur ve işçi evlerine yer verilmiştir.

1937 tarihli fabrika vaziyet planına göre toplam 297,875 m² büyüklüğündeki Nazilli yerleşkesi; 213.875 m² (295 x 725 m) büyüklüğündeki fabrika alanı ve 84.000 m² (120x700 m) büyüklüğündeki konut alanından meydana gelmiştir. Nazilli Basma Fabrikası ön projeler dosyasında yolun karşı tarafındaki konut alanı Sovyet projesinde yer almamış, Bozdoğan Yolu'nun doğusundaki işçi konutları Turkstroy'da üretilen özgün projeye sonradan Türkiye'de eklenmiştir. 1945 tarihli arazi planında ise fabrika konut sahasının kuzeyine 18.000 m² (120 x150 m) büyüklüğünde bir ilkokul alanı eklenmiştir. 1953 tarihli plana göre de burada 1947'de inşa edilen 104.000 m²lik küçük işçi konutlarıyla fabrika konut alanı 420.000 m²ye kadar çıkmıştır.¹⁰⁸¹ İlk Sovyet projesinde yer almayan konut alanının fabrikaya sonradan Türkiye'de eklenmiş olması dikkat çekici bir ayrıntıdır. Cumhuriyet hükümeti, fabrikayı Cumhuriyet'e uygun olarak şekillendirmiştir.

Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın çeşitli tiplerdeki fabrika konutları ve söz konusu konutların belli başı özellikleri şöyledir.

¹⁰⁸¹ Emre Doğan, *a.g.m.*, s.86.

4.1.1. Vazife Evleri ve Bekâr İşçi Pavyonları (Lojmanları)

Üretim Alanındaki Evler: Nazilli Basma Fabrikası Vaziyet Planı'na göre idarenin kuzeyinde, bir avlu içinde iki katlı (dubleks), betonarme, kırma çatılı iç apartmanlar diye bilinen 4 memur evi bloğu yer almaktadır. Burada iki katlı dairelerle, bağımsız apartman daireleri bir aradadır. 1950'lerde burada bir de iç misafirhane yapılmıştır.¹⁰⁸²

İç apartmanlar, bir tarafta futbol sahası diğer tarafta müdüriyet binası arasında, yeşil alanla ayrılmış U formunda 4 blokton oluşmuştur. Üretim alanındaki bu iç apartmanlarda statü bakımından daha üstte bulunan müdür, müdür yardımcıları ve şefler oturmaktadır. Bu konutlar, konumları itibarıyla özellikle fabrikaya ve diğer birimlere daha yakın inşa edilmiştir.¹⁰⁸³

Konut Alanındaki Evler: Bu evler fabrikanın hemen karşısındadır. Fabrikanın önünden geçen Bozdoğan Yolu'nun karşısındaki fabrika konut alanında iki katlı, kırma çatılı, 8 daireli dış apartmanlar, farklı tipte birkaç apartman bloğu ve bekâr işçi pavyonları (lojmanları) yer almaktadır.¹⁰⁸⁴

Burada evli memur apartmanları olarak adlandırılan U tipi apartmanlar vardır. Toplam 48 dairelik betonarme yapılardan oluşan bu apartmanlarda her dairede bir oturma odası ve buradan geçilen bir yatak odası mevcuttur.¹⁰⁸⁵

A-2 tipi işçi apartmanları olarak adlandırılan apartmanlar ise evli işçiler için tasarlanmıştır. Bunlar toplam 14 blokta toplanmış 2 katlı ve her biri 49 m²lik 4 daireden oluşmuştur. Her dairede 1 yatak odası, 1 oturma odası, banyo ve mutfak vardır. Bu yapıların duvarlarında tuğla yerine taş kullanılmıştır.¹⁰⁸⁶

Konut alanının en önemli yapılarından biri de yaklaşık 350 işçi kapasiteli bekâr işçi pavyonlarıdır. Burada, yaşları küçük işçiler (çıraklar), sanat okulu mezunları ve aynı meslek grubundaki bekâr işçiler için ayrı ayrı yatakhaneler vardır. Nazilli Basma Fabrikası

¹⁰⁸² Arıtan, *a.g.t.*, s.228.

¹⁰⁸³ Emre Doğan, *a.g.m.*, s.93.

¹⁰⁸⁴ Arıtan, *a.g.t.*, s.228.

¹⁰⁸⁵ Emre Doğan, *a.g.m.*, s.94.

¹⁰⁸⁶ *A.g.m.*, s.97.

konutlarında kalmak isteyen işçi ve memurlar çok düşük bir kira bedeliyle bu lojmanlarda barınmıştır.¹⁰⁸⁷

Bekâr işçi pavyonları, bir koridor etrafında dizilmiş tek kişilik odalardan meydana gelmiştir.¹⁰⁸⁸ Öncelikle sezonluk tarım işçileri ve özellikle bekâr işçiler için tasarlanan ve iki bloktan oluşan bekâr işçi pavyonları başlangıçta koğuş sistemine göre inşa edilmiştir. Koğuşlardaki mobilyalar, aydınlatma ve ısıtma sistemleri, yatak, çarşaf gibi malzemeler ile bunların bakımı ve temizliği fabrikaya aittir. 1940 tarihli yenilenme planına göre 1945 yılında buradaki 6 yatakhane bölünerek toplam 19 daire elde edilmiştir. Zamanla fabrikada işçi sürekliliğinin sağlanmasıyla geçici mevsimlik işçi sayısının azalması nedeniyle bu değişiklik yapılmıştır.¹⁰⁸⁹

Konut alanında ayrıca 32 küçük odadan oluşan otele benzeyen iki katlı bekâr memur apartmanı vardır. Bu yapı 1954'te dış misafirhaneye dönüştürülmüştür.¹⁰⁹⁰

Arıtan'ın ifadesiyle konut alanındaki işçi ve memur apartmanları standart tipte, kübik rasyonel özellikler gösteren, fakat balkon, bahçe ve dış avlu kullanımları nedeniyle kendi içinde çeşitlenen, farklılaşıp zenginleşen bir yapıdadır.¹⁰⁹¹

Konut alanında ayrıca tek odalı fabrika barakaları vardır. Fabrika çalışanlarından 1940 yılında İstanköy Adası'ndan gelen soyadaşlarımız için burada barakalar inşa edilmiştir. “*Ahşap ve tek odalı, tren vagonu gibi bitişik nizam sıralanmış evler*” durumundaki bu barakalarda vasfız işçi aileleri barınmıştır. Bu barakalarda banyo olmadığı için buraya inşa edilen büyükçe bir hamam toplu olarak kullanılmıştır. U apartmanlarının üç tarafına sıralanan bu barakalar, uzun süre kullanıldıktan sonra ihtiyaç kalmayınca yıktırılmıştır.¹⁰⁹²

Konut alanında ayrıca bekâr işçi pavyonundan daha aşağıda yerleşkenin sonunda barakalara göre çok daha kullanışlı, yine işçilerin oturduğu betonarme bitişik bahçeli küçük evler vardır. Bunların arkasında ise 1950'lerde inşa edilen, sokak ve caddeleri geometrik şekilde ve üç değişik boyutta tek tek sıralanmış bahçeli tek evler bulunmaktadır. Diğer binalara göre daha kullanışlı olan bu evlere “Şirin Evler” adı verilmiştir.¹⁰⁹³

Konut alanında memur ve işçi evleri karışık olmakla birlikte hiyerarşi gereği önde memurlar arkada işçiler oturmuştur. 1950'lerden itibaren konut alanının arkasında inşa edilen 228 adet küçük müstakil bahçeli işçi evi (Tek Evler) ile buradaki konut sayısı iki katına çıkmıştır.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁷ Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı, s.8; Doğan, a.g.e, s.147; Doğan vd., a.g.m., s.191; Güneş, a.g.m., s.132; Arıkan vd., a.g.m., s.168; Kiraz, a.g.e., s.106.

¹⁰⁸⁸ Zeybekoğlu, a.g.m., s.227.

¹⁰⁸⁹ Emre Doğan, a.g.m., s.94-96.

¹⁰⁹⁰ A.g.m., s.94-97.

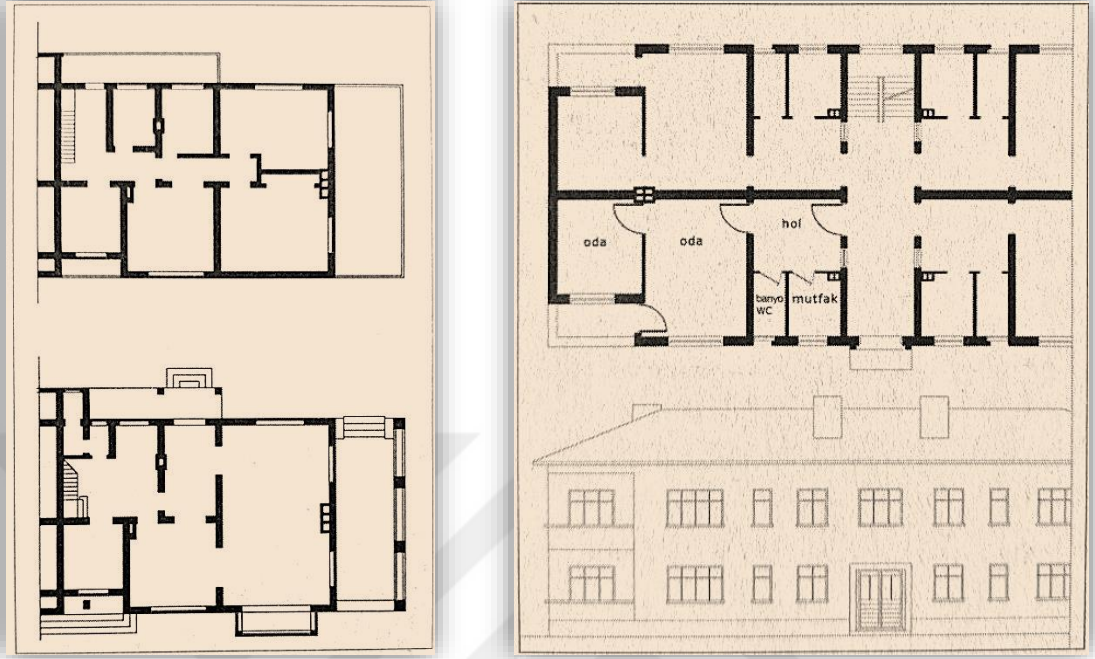
¹⁰⁹¹ Arıtan, a.g.m., s.201.

¹⁰⁹² İlhan Öden, 2009, “Sümerbank Vazife Evleri”, <http://sumerbank.blogspot.com/2009/04/fabrika-evleri.html>, Et: 25 Ocak 2022.

¹⁰⁹³ A.g.m., aynı yer.

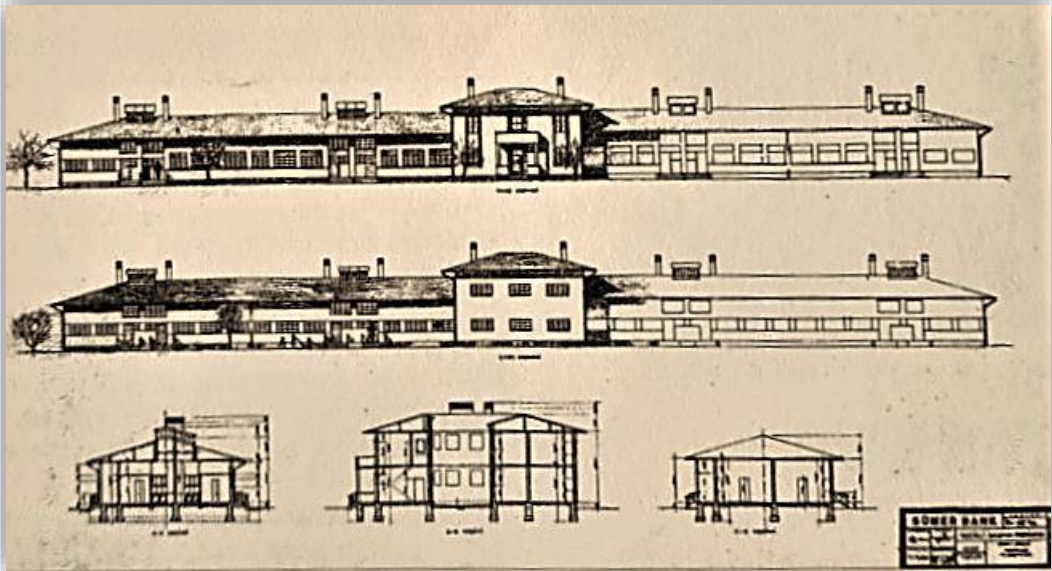
¹⁰⁹⁴ Arıtan, a.g.t., s.228.

Şekil 3.8. Nazilli Basma Fabrikası Evli Memur Apartmanları (İç Apartmanlar) ve U Tipi Evli Memur Apartmanları

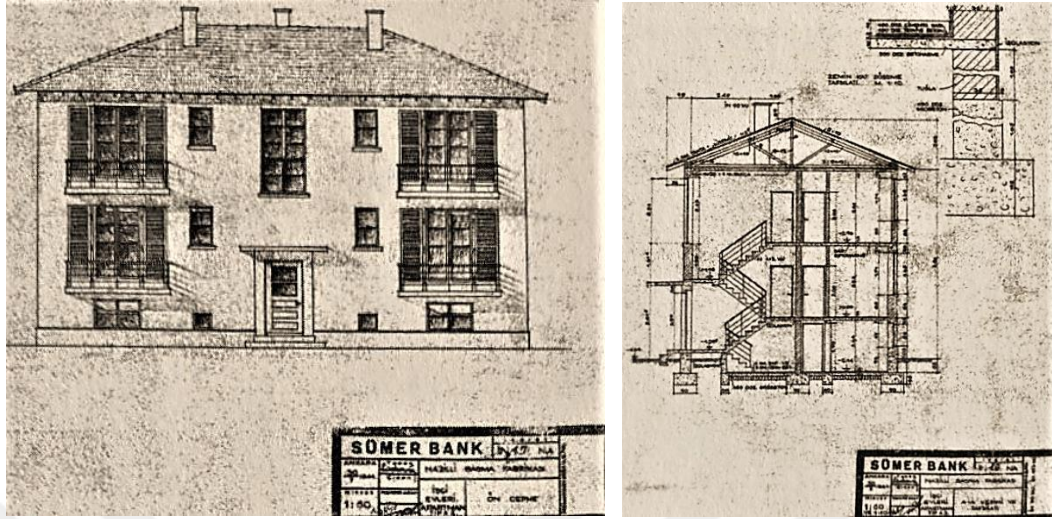
Kaynak: Emre Doğan, a.g.m., s.93-94. (Çizim: Ç. Emre Doğan.)

Şekil 3.9. Nazilli Basma Fabrikası İşçi Pavyonu Tadilat Projesi (4.12.1940)

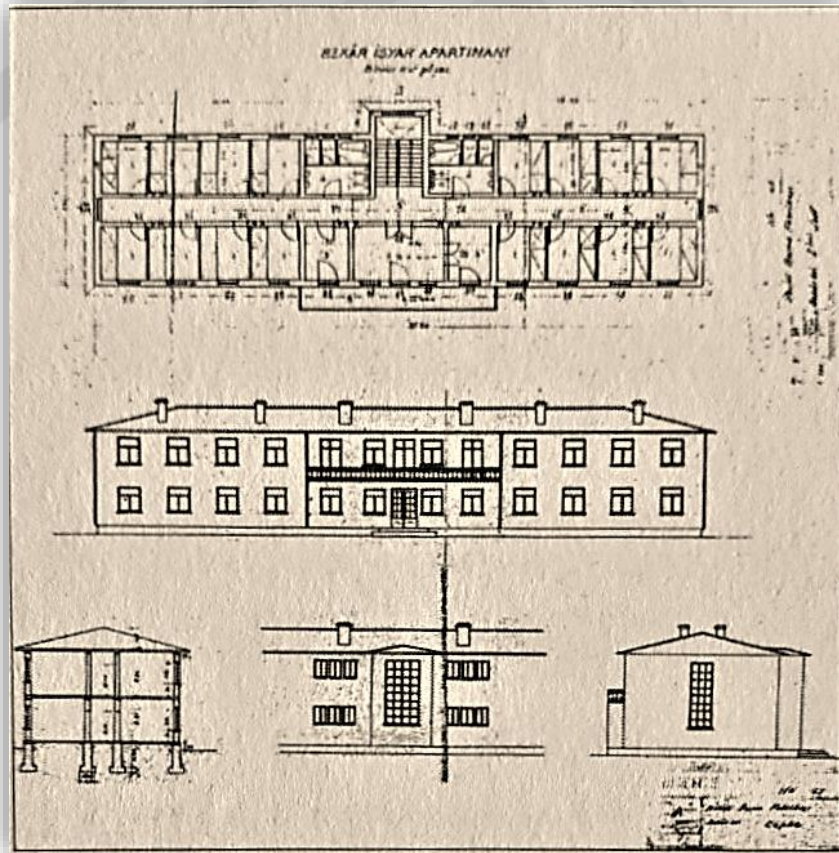
Kaynak: Emre Doğan, a.g.m, s.95.

Şekil 3.10. Nazilli Basma Fabrikası İşçi Evleri, A2 Apartman Tipi (30.07.1941)

Kaynak: Emre Doğan, a.g.m., s.98.

Şekil 3.11. Nazilli Basma Fabrikası Bekâr Memur Apartmanı Planı (20.01.1937)

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi; Emre Doğan, a.g.m, s.96.

Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi ve memur ailelerinin barınmaları için inşa edilen evlere genel olarak "Vazife Evleri" denilmiştir. Nazilli Basma Fabrikası inşa edilirken fabrikayla birlikte bu Vazife Evleri de inşa edilmiştir. Gazete haberlerine göre "*Fabrika şehirden 3 km kadar uzakta olduğu için bütün işçi memur ve teknisyenleri barındıracak, istirahat ettirecek, ihtiyaçlarını temin edecek evler ile apartmanlar*" inşa edilmiştir.¹⁰⁹⁵ Hem üretim hem de konut alanında yer alan lojmanların önemli bir bölümü fabrikanın kuruluş yıllarından kalmadır.¹⁰⁹⁶ Daha 1936'da Nazilli Basma Fabrikası'nın memur apartmanları ve bürolarının inşaatı bitmiştir.¹⁰⁹⁷ Gazete haberlerine göre 1937 yılında "*Fabrikanın en mühim kısmı tamamlanmıştır, 780 kişi için amele evleri inşa edilmiştir. Konfor tamdır. İstirahat yerleri mükemmeldir.(...) Fabrikada ustalar için 48 usta evi inşa edilmiş ve bunlar tamamlanmıştır. Müdür evi, şef evi tamamdır.*"¹⁰⁹⁸ 1937 tarihli başka bir gazete haberine göre de "*Fabrika sahasında (...) 4 memur apartmanı, ikişer odalı 16'şar dairelik 4 usta apartmanı, 32 odalı bekârlara mahsus 1 pansiyon ve 720 ameleyi barındırabilecek büyüklükte 2 amele pavyonu inşa edilmiştir.*"¹⁰⁹⁹ 1937'de Nazilli Basma Fabrikası açılırken "*300'er kişilik iki işçi binası, usta ve memur apartmanları*" da açılmıştır.¹¹⁰⁰

Rusların fabrikayla birlikte inşa ettiği 1 ev ve 92 daireli 8 apartman, fabrikanın açılışıyla birlikte 1937 yılında hizmete girmiştir.¹¹⁰¹ 1942 tarihli bir plana göre fabrika yerleşkesinde 4 iç apartman, 3 dış apartman, 1 bekâr evi, 15 işçi evi ile 2 işçi pavyonu olmak üzere 25 adet konut birimi bulunmaktadır.¹¹⁰²

II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarına rağmen Sümerbank yatırımlarına devam etmiştir. 1941 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda 74 ailelik apartman ile fabrikada kullanılmayan kadın koğuşlarının tadil edilmesiyle 20 ailelik "muntazam apartman" inşasına başlanmıştır.¹¹⁰³ Kasım 1941'de Nazilli Basma Fabrikası işçi apartmanlarının yapımı, 337.693 TL'ye Rıfat Köknar ve Asım Köknar adlı yüklenicilere ihale

¹⁰⁹⁵ "Nazilli Fabrikası Müstemilatıyla Beraber Yeni Bir Şehir Halini Aldı", *Son Posta*, 19 Şubat 1938, s.5; "Fabrikanın Yeni Basmaları Çok Beğenildi", *Ulus*, 20 Şubat 1938, s.6.

¹⁰⁹⁶ Arıtan, *a.g.t.*, s.228.

¹⁰⁹⁷ "Nazilli Kombinası İnşaatı, Memur Apartmanları ve Büroları İnşaatı Bitti", *Ulus*, 20 İlkanun 1936, s.4.

¹⁰⁹⁸ "Nazilli Fabrikası da Bitmek Üzere", *Son Posta*, 8 Nisan 1937, s.5.

¹⁰⁹⁹ "Nazilli Fabrikasının İstihsal Kudreti", *Cumhuriyet*, 9 Birinciteşrin, 1939, s.6.

¹¹⁰⁰ Abidin Daver, "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", *Cumhuriyet*, 10 Birinciteşrin 1937, s.9.

¹¹⁰¹ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.242.

¹¹⁰² Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.232-233.

¹¹⁰³ Aytemur, *a.g.e.*, s.245.

edilmiştir.¹¹⁰⁴ 1941 yılında temeli atılan 4'er daireli 14 apartman, 6 ailelik sıra evi ile 1 işçi lokali 1943 yılında bitirilerek hizmete girmiştir. Böylece Nazilli Basma Fabrikası'nda 62 ailelik konut inşa edilmiştir.¹¹⁰⁵ 1940 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda toplam 73 apartman dairesinde 220 oda varken, bu sayı 1943 yılında 155 apartman dairesi ve 387 odaya yükselmiştir.¹¹⁰⁶ 1940-1945 yılları arasında belli başlı dokuma fabrikalarında işçilerin fabrikada barınma oranları biraz daha yükselmiştir. 1945 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda aileleriyle birlikte barınan evli işçilerin oranı % 16'dır. 1945'te evli işçilerin barınma olanakları bakımından Nazilli Basma Fabrikası, belli başlı dokuma fabrikaları arasında daha geridedir.¹¹⁰⁷

1945 yılında kendisiyle yapılan bir röportajda, bölge işçilerinin, "*fabrika işçiliğini*" ek iş olarak gördüklerini belirten fabrika müdürü, "*Bunda birinci olarak iskân işinin, ikincisi de ruhi haletin büyük etkisi vardır. Bu sebeptendir ki Sümerbank iskân meselesi üzerinde çok esaslı bir şekilce durmak niyetindedir,*" demiştir.¹¹⁰⁸

1950'lerde diğer Sümerbank fabrikalarıyla birlikte Nazilli Basma Fabrikası'ndaki konut sayısı biraz daha artırılmıştır.

1950'lerde fabrikadaki konut sayısının artmasına paralel fabrikada barınanların sayısı da artmıştır. 1950 yılında Nazilli Basma Fabrikası konutlarında 139 memur ve 166 işçi ailesi barınmıştır. Aynı tarihte fabrikanın bekâr işçi pavyonlarında ise 254 bekâr işçi kalmıştır.¹¹⁰⁹ Böylece 1950 yılında Nazilli Basma Fabrikası'ndaki konutlarda (139 memur + 166 işçi + 254 bekâr işçi) olmak üzere toplam 559 çalışan barınabilmiştir. O yıl Nazilli Basma Fabrikası'nda fiilen 173 memur ve yaklaşık 3.000 işçi olmak üzere toplam 3.200'e yakın çalışan vardır.¹¹¹⁰

1951 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda fiilen 173 memur, 3.451 işçi olmak üzere toplam 3.624 çalışan vardır.¹¹¹¹ Buna karşın fabrikada 8 adet 5 odalı, 16 adet 3 odalı, 172 adet 2 odalı apartman dairesi ile 54 baraka, 29 bekâr pavyonu ve 1 adet 335 yataklı

¹¹⁰⁴ Eren, a.g.t., s.266-267.

¹¹⁰⁵ Sümerbank, *X'uncu Yıl*, s.212, 242.

¹¹⁰⁶ Eren, a.g.t., s.268.

¹¹⁰⁷ Özeken'in verdiği rakamlara göre 1945 yılında Sümerbank fabrikalarında evli işçilerin aileleriyle birlikte barındırılma oranları Gemlik Fabrikası'nda % 44, Konya Ereğli Fabrikası ile Kayseri Fabrikası'nda % 35, Hereke Fabrikası'nda % 20, Nazilli Basma Fabrikası'nda % 16, Karabük Fabrikaları'nda % 40'dır. (Özeken, "Türkiye'de Sanayide İşçiyi Barındırma Problemi", s.118; Makal da, *Amele'den İşçiye* adlı çalışmasında Özeken'in rakamlarını kullanmıştır. (Bkz. Makal, a.g.e., s.49,138.)

¹¹⁰⁸ Becerik, "Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası", *Aydın*, 4 Aralık 1945, s.2.

¹¹⁰⁹ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu, s.14.

¹¹¹⁰ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.29-30.

¹¹¹¹ A.g.e., s.29-30.

bekâr işçi pavyonu bulunmaktadır. Bu fabrika binalarında 138 memur, 244 evli işçi, 301 bekâr işçi olmak üzere toplam 683 çalışan barınmıştır.¹¹¹²

Nazilli Basma Fabrikası da diğer Sümerbank fabrikaları gibi her yıl barınmaya önemli miktarlarda para harcamıştır. Örneğin, fabrika 1951 yılında işçilere barınma masrafı olarak toplam 83.229 lira harcamıştır.¹¹¹³

1937’de Nazilli Basma Fabrikası açılırken fabrika yerleşkesindeki konut alanına evli ve kadın işçiler için 1.800 işçi kapasiteli, bekâr işçiler için de 1.200 işçi kapasiteli olmak üzere toplam 3.000 işçiyi barındırabilecek işçi evleri inşa edilmesi düşünülmüştür.¹¹¹⁴ Ancak Sümerbank raporlarından anlaşıldığı kadarıyla Nazilli Basma Fabrikası 1950, 1951 yıllarında, yaklaşık 550 ile 680 kişinin barınabileceği sayıda konuta sahiptir.

Tablo 3.20. 1951 Yılında Sümerbank Dokuma Fabrikalarındaki Çeşitli Konutların Sayısı

Fabrikalar	Mustakil Evler	Apartmanlar	Kiralık Ev	Oda Sayısı	Pavyonlar
Merinos	34	-	-	132	-
Hereke	3	59	-	641	2
Kayseri	-	32	-	584	2
Adana Bez	15	-	-	62	1
Ereğli	3	27	-	446	2
Malatya	92	-	-	257	2
Bakırköy	1	-	-	5	-
Gemlik	29	-	-	85	1
Nazilli	54	28	-	533	2

Kaynak: Sümerbank Teşekkül Merkezi, Müessese ve Fabrikaları 1951 Yılı Dördüncü Üç Aylık Faaliyet Durumu Raporu, Ankara, 12.03.1952, s.64.

Tabloda görüldüğü kadarıyla 1951 yılında 9 dokuma fabrikası içinde Nazilli Basma Fabrikası, en fazla müstakil eve sahip 2. fabrika, en fazla apartmana sahip 3. fabrika durumundadır. 1951 yılında Merinos Fabrikası’nda toplam 34 konut, Hereke Fabrikası’nda 64 konut, Kayseri Fabrikası’nda 34 konut, Adana Bez Fabrikası’nda 16 konut, Ereğli Fabrikası’nda 32 konut, Malatya Fabrikası’nda 94 konut, Bakırköy Fabrikası’nda 1 konut, Gemlik Fabrikası’nda toplam 30 konut vardır. Nazilli Basma Fabrikası’nda ise 54 müstakil

¹¹¹² A.g.e., s.32.

¹¹¹³ A.g.e., s.53.

¹¹¹⁴ “Nazilli Kombinası İnşaatı, Memur Apartmanları ve Büroların İnşaatı Bitti”, *Ulus*, 20 İlkânun 1936, s.4.

ev, 28 apartman ve 2 de pavyon olmak üzere toplam 84 konut vardır. 1951 yılında 9 Sümerbank dokuma fabrikası içinde Nazilli Fabrikası, Malatya Fabrikası'ndan sonra en fazla konuta sahip 2. fabrika; Hereke ve Kayseri fabrikalarından sonra en fazla odaya sahip 3. fabrikadır.

Sümerbank, çalışanlarının fabrikada barınması için büyük çaba harcamış, ancak 1950'lere gelindiğinde Nazilli Basma Fabrikası da dâhil Sümerbank fabrikalarının barınma sorununu tam olarak çözülememiştir. Bu nedenle hükümet, Sümerbank fabrikalarının konut sorununu çözmek için 1952 yılında yapı kooperatifleri kurulmasına izin vermiştir. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın 6/2254-1778 sayılı ve 21 Mart 1952 tarihli yazısı, Bakanlar Kurulu'nun 26 Mart 1952 tarihli kararıyla, Ticaret Kanunu'nun 480. maddesine göre *“Ortaklarını ev sahibi yapmak ve bu işle ilgili başka teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi Nazilli olmak üzere 30 yıl süre ve en az 3.000 TL sermaye ile Sümer İşçi Yapı Kooperatifi'nin kurulmasına”* karar verilmiştir.¹¹¹⁵ Böylece 1952 yılında Nazilli merkezli Sümer İşçi Yapı Kooperatifi kurulmuştur.

1953'te Nazilli Basma Fabrikası konut alanına 228 işçi evi daha inşa edilmiştir. Zeybekoğlu'nun çizimlerini de yaparak verdiği bilgilere göre “Tip 1 İşçi Evi” tek katlıdır. İçinde hol, 1 yatak odası, mutfak, duş, tuvalet ve depo yer almaktadır. “Tip 2 İşçi Evi” de tek katlıdır. Modernist çizgilere sahiptir. Yükseltilmiş merdivenlerle küçük bir verandadan girilen evde önce 1 giriş holü vardır. Bu giriş holünün sağında banyo ve tuvalet, solunda ise mutfak ve kiler yer almaktadır. Giriş holünün ilerisinde sağda sandık odası, solda da 1 oda konumlandırılmıştır. “Tip 3 İşçi Evi” de tek katlıdır. Girişteki küçük antrenin sağında 1 oda, solunda ise duş ve tuvalet vardır. Antreden geçilen holün yanında mutfak sağında ise 1 oda vardır. “Tip 3 İşçi Evi”, diğerlerinden farklı olarak 2 odalıdır.¹¹¹⁶

1953'te yapılan yeni birimlerle Nazilli Basma Fabrikası yerleşkesindeki konut birimi sayısı 30 ev, 132 apartman dairesi, 228 işçi evi, 56 baraka ve 31 diğer evler olmak üzere toplam 477'ye yükselmiştir.¹¹¹⁷

Nazilli Basma Fabrikası'nın konut sayısı 1965 yılında en yüksek sayıya ulaşmıştır. 1965'te fabrika çeşitli tiplerde toplam 479 konuta/lojmana sahiptir. Bu konutlarda 346 işçi ailesi, 114 memur ailesi oturmaktadır. Fabrika, 16 dairelik bir bloğu İşçi Sigortaları

¹¹¹⁵ BCA, 30-18-1-2,128-24-11.

¹¹¹⁶ Zeybekoğlu, a.g.m., s.233-234.

¹¹¹⁷ A.g.m., s.232-233.

Hastanesi'ne, 3 evi de Sümer İlkokulu ile PTT hizmetine vermiştir. 1965 yılında fabrika, lojmanlarından toplam 240.000 lira kira alırken, 317.000 lira masraf yapmıştır.¹¹¹⁸

Tablo 3.21. 1965 Yılında Nazilli Basma Fabrikası Vazife Evleri Tip ve Sayıları

Ev Tipi	Daire Adedi	Oturan Aile Memur İşçi	İşçi Sig. Kurumu	Okul	PTT	1964 Kirası (TL)
Müdür Evi	1	1				200
5 Odalı Daireler	7	7				150
3 Odalı Daireler	16	16				100
2 Odalı Daireler	20	1	19			25
2 Odalı Daireler	84	57	27			25/60/70
2 Odalı Daireler	6	5			1	55
2 Odalı Müstakil İşçi Evleri	229		229			30/35/40
2 Odalı Baraka	54		54			18
2 Odalı Usta Apartmanı	48	27	5	16		50/55
2 Odalı Şantiye	14		12		2	15/18/25
Toplam	479	114	346	16	2	1

Kaynak: BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, Ankara 1966, Ek 5.

Nazilli Basma Fabrikası'ndaki vazife evleri 5 odalı, 3 odalı ve 2 odalı olarak tasarlanmıştır. Evlerin çoğu 2 odalıdır. Evler; müdür evi, çeşitli daireler, müstakil işçi evleri, barakalar, usta apartmanı ve şantiye tipindedir. 5 odalı ve 3 odalı daireler memurlara, çeşitli tiplerdeki 2 odalı daireler ile 2 odalı usta apartmanları memurlara ve işçilere, 2 odalı müstakil işçi evleri, 2 odalı barakalar ve 2 odalı şantiyeler ise işçilere verilmiştir. Vazife evlerinde kalan memur ve işçilerden kaldıkları ev tiplerine göre belirli miktarda kira alınmıştır. Kira bedelleri, memur ve işçilerin rahatça ödeyebileceği, düzeydedir. Örneğin, işçilerin büyük bir çoğunluğunun barındığı 2 odalı dairelerin aylık kirası -1965 yılı itibariyle- 25 ile 70 lira arasında değişmiştir. (Bkz.Tablo 3.21)

1968 yılına Nazilli Basma Fabrikası'nda 30 ev, 132 apartman dairesi, 228 işçi evi, 56 baraka ve 31 diğer evler olmak üzere toplam 477 konut vardır. Bunlardan 16'sı SSK'ya, 2'si de diğer kurumlara verilmiştir. 01.01.1969 tarihinde Nazilli'de SSK Hastanesi faaliyete geçince bu kurumun kullandığı 16 daire boşaltılmıştır. Genel Müdürlük

¹¹¹⁸ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, s.10

Yönetim Kurulu’nun 23.05.1968 tarihli ve 744 sayılı kararıyla evlerin kiralari 10 ile 50 lira arasında belirlenmiştir.¹¹¹⁹

Şekil 3.12. Nazilli Basma Fabrikası Konutları

Kaynak. İlhan Öden Arşivi; Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Nazilli Basma Fabrikası vazife evlerinin sayısı zaman içinde değişmekle birlikte bu evlerin sayısı 1953’ten fabrikanın kapandığı 2002’ye kadar hiçbir zaman 400’ün altına

¹¹¹⁹ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.19.

düşmemiştir. 1953'te ulaşılan 477 konut sayısı ve 1965 yılında ulaşılan 479 konut sayısı, 2002'de fabrika kapanıncaya kadar ulaşılan en yüksek sayılardır.¹¹²⁰

Nazilli Basma Fabrikası'ndaki vazife evlerinin sayısı 1965-1976 yılları arasında biraz azalmıştır. Örneğin, 1976 yılında fabrikada toplam 420 vazife evi vardır. Bu evlerin 97'si memurlara, 323'ü işçilere ayrılmıştır. Vazife evlerinde oturan memurlardan m²si 90 kuruş üzerinden ayda 30 ile 135 lira arasında masraf (kira) alınmış, bu miktar kış aylarında kaloriferler yandığında % 50 fazlası ile tahsil edilmiştir. Vazife evlerinde kalan işçilerden ise ayda 10 ile 20 lira arasında kira alınmıştır. Bu oranların değiştirilmesi toplu iş sözleşmesi ile mümkün olabilmıştır. Örneğin, 1976 yılındaki toplu iş sözleşmelerinde “çok sembolik düzeyde kalan bu masrafların artırılması” istenmiştir. Vazife evlerinde kullanılan elektrik ve su bedelleri ise evlerde kalan çalışanların bordrolarından tahsil edilmiştir. 1976 yılında fabrikada ayrıca 29 odalı 37 yataklı 2 konuk evi (misafirhane) ile 12 oda 26 yataklı 1 bekâr pavyonu vardır.¹¹²¹

Nazilli Basma Fabrikası memur ve işçilerine “Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği” ilkelerine göre vazife evi verilmiştir.¹¹²² Fabrikanın vazife evleri, “Vazife Evleri ve Konuk Evleri Yönetmeliği” ile belirlenen şartlar dikkate alınarak öncelikle fabrika müdürü ile fabrikanın gerekli gördüğü teknik elemanlara ve memurlara verilmiştir. Fabrikanın çeşitli genişlikteki konutları (lojmanları), fabrikadaki 3.000'den fazla çalışanın barınmasına yetmediği için fabrika konutları genel olarak çalışanların fabrikadaki hiyerarşik düzeyine göre farklı kategorilerde puanlama ile dağıtılmıştır.¹¹²³ Fabrikada çalışanlara konut verilirken acil durumda fabrikaya çağırılması muhtemel personele öncelik tanınmıştır, sonra ailedeki çalışan sayısı ve kıdem gibi özelliklere bakılmıştır.¹¹²⁴ Personelin mülkiyetine geçecek evlerde ise önce fabrikada ailesinden en çok kişi çalışanlar, sonra fabrikalardaki ihtiyaç derecesi, son olarak da fabrikalarda işinin önemi ve kalifiye personel olma derecesi dikkate alınmıştır.¹¹²⁵ Nazilli Basma

¹¹²⁰ Doğan vd., a.g.m., s.190; Doğan, a.g.e., s.143.

¹¹²¹ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.24.

¹¹²² A.g.e., s.24.

¹¹²³ Kapkaç, a.g.e., “Sosyal Hizmetler Şefliği”, madde 5.

¹¹²⁴ Öden, a.g.m., aynı yer.

¹¹²⁵ Şevket Süreyya Aydemir vd., Devlet Endüstrisinde Çalışan Personelin İşletmeler Civarına Yerleştirme Şekilleri Hakkında Rapor, 1945, s.16-19.

Fabrikası'ndaki fabrika konutları daha çok Nazilli ve civarından gelen yerli işçilerin kullanımına verilmiştir.¹¹²⁶

Nazilli Basma Fabrikası'nın kuruluşundan beri inşa ettiği konutlar Sümerbank fabrikaları içindeki en başarılı örnekler arasındadır. Nitekim Erken Cumhuriyet Döneminde birkaç Sümerbank fabrikasıyla birlikte Nazilli Basma Fabrikası'nın konut politikası, diğer fabrikalara örnek model olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda 1943 tarihli *Sümerbank 10. Yıl* kitabında şöyle denilmiştir:

*“Kayseri, Ereğli ve Nazilli gibi yeni kurulan fabrikalarla birlikte inşa edilen memur ve işçi evlerinden çok müsait neticeler alınması, Sümerbank'ı, bunlardan alınan tecrübelerle dayanarak, bilhassa son senelerde bu mevzu üzerinde daha emniyetle yürümeye sevketmiş ve vasi bir programla çalışmak imkânını vermiş bulunmaktadır.”*¹¹²⁷

Nazilli Basma Fabrikası'ndaki memur ve işçi konutları, inşa edildikleri dönemin Türkiye koşullarına göre oldukça modern yapılarıdır. Bu fabrika evlerinde genelde 1 oturma odası, 1 yatak odası, mutfak ve banyoya yer verilmiştir. Apartman dairesi biçiminde evler yanında, iki katlı (dubleks), biraz daha geniş ve bahçeli evler de vardır. Fabrika yöneticilerinin oturduğu üretim alanındaki 4 adet iç apartman, diğerlerinden farklı olarak 3 ve 5 odalı, daha geniş ve daha konforlu dairelerdir.

Önemli bir bölümü daha fabrika bitmeden tamamlanan fabrika iç apartmanları (memur apartmanları), Aralık 1936 tarihli bir gazete haberlerinde şöyle tanıtılmıştır:

*“Memur apartmanları tamamen hazırlanmıştır. Buralarda modern bir esas için azami hassas davranıldığı derhal göze çarpıyor: Her apartman 3 veya 5 odalıdır. Hepsinde ayrı ayrı mutfak ve banyo daireleri ile mükemmel bir konfor vardır. Bir apartman herhangi bir şehir ortasında bize büyük bir maliyet rakamı gösterdiği halde, burada toplu ve tek elden inşaat yapıldığı için apartmanlar çok ucuza mal olmuş, aynı zamanla tek bir mimari sistemle büyük bir manzume kurulmuştur.”*¹¹²⁸

Fabrikanın 3 ve 5 odalı memur apartmanlarındaki mutfaklı ve banyolu daireler, memurlara oldukça sağlıklı ve konforlu bir yaşam alanı sunmuştur.

¹¹²⁶ Aynı şekilde Hereke, Kayseri ve Gemlik fabrikalarında da fabrika evleri daha çok yerli işçilerin kullanımına verilmiştir. Özek, yanlış bir düşünceden mi, yoksa sadece plansızlıktan mı kaynaklandığına karar veremediği bu yaklaşımın doğru olmadığını belirtmiştir. Özek, fabrikalar “daima, uzak bölgelerden gelen işçiler arasından — yerleştirilmek, daimileştirilmek, profesyonel ve ve kalifiye işçi haline sokulmak istenilen bir miktar yabancı amele — ön plânda tutmalıdır,” demiştir. (Özek, a.g.m., s.120.)

¹¹²⁷ *Sümerbank X'uncü Yıl*, s.239.

¹¹²⁸ “Nazilli’de Yükselen Sanayi Abidesi, Yeni Mensucat Fabrikası Gelecek Sene Çalışacak”, *Cumhuriyet*, 21 Birincikanun 1936, s.5. Benzer bir gazete haberi için bkz. “Nazilli Kombinasi İnşaatı, Memur Apartmanları ve Büroların İnşaatı Bitti”, *Ulus*, 20 İlkkanun 1936, s.4.

Fabrikada büyüyen İlhan Öden'e göre de Nazilli Basma Fabrikası konutları işlevsel ve kullanışlı yapılardır. Binalar ağaçlarla çevrilmiş güzel bahçeler içinde küçük ama sağlam ve şirin evlerdir. Hepsinde elektrik, su, bina içi tuvalet, -barakalar hariç- her evde termosifonlu banyo vardır. 1970'lere kadar lojmanların badana, boya, elektrik su tesisatı ve bakımları ile bahçe işleri fabrika tarafından yapılmıştır.¹¹²⁹

Nazilli Basma Fabrikası Elektrik Santrali'nde çalışmış türbin ustası bir babanın kızı olan Şengül Özdemir, çocukluğunun ve ilk gençliğinin geçtiği fabrika konutları hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Ben ortaokuldayken babam fabrikada çalışmaya başlamıştı. İlk başlarda Yukarı Nazilli'de oturduğumuz için işe Gıdı Gıdı treni ile gidip geliyordu. Daha sonra (fabrika) lojmanına taşındık. Ben evlenene kadar da lojmanda yaşadım. Bizim oturduğumuz lojmanlar dış apartmanlardı.(...) Lojmanlar küçüktü, ancak çok kullanışlıydı. Banyomuzda küvet vardı. Mutfağımız vardı. 24 kilovata kadar elektrik bedavaydı. Belli bir tona kadar suyu da ödemezdik. Yaz mevsiminde her gün sabah arabalar gelir, koca koca buz kalıpları verirdi. Bu buz kalıplarını buzdolabı niyetine kullanırdık. Fitilli gaz ocaklarımız, tel dolaplarımız vardı. Lojmanlarımızın içinde hoparlör vardı. Zaman zaman buradan sesli yayın yapılır, müzik dinlememiz sağlanırdı. Bunun dışında önemli haberleri de buradan edinirdik. Ülke ile ilgili duyuruların yapıldığı hoparlörden Kore Savaşı'nı dinlediğimizi hiç unutmam. Bizim lojmanlar dışında bir de bekâr işçiler için bekâr (işçi) pavyonları vardı.”¹¹³⁰

Özdemir'in anlattıklarına göre banyolu, mutfaklı fabrika konutlarında belli bir kilovata kadar elektrik, belli bir tona kadar su bedavadır. Bölgenin sıcak iklim koşulları nedeniyle –buzdolabının olmadığı dönemde- yazları fabrika konutlarına buz verilmiştir. Konutlarda fitilli gaz ocakları ve tel dolaplar vardır. Konutların içindeki hoparlörlerden müzik yayını ve önemli duyurular yapılmıştır. Kısacası fabrika konutları, uygar yaşamın gerektirdiği en temel donanımlara sahiptir.

Zeybekoğlu'na göre geleneksel konut anlayışından farklılık gösteren Nazilli Basma Fabrikası lojmanları “tümüyle çalışanların ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulmuş” ilk toplu konut örneklerini oluşturmuştur. Fabrikanın doğusunda yeşil doku içinde tek katlı birimler olarak inşa edilen lojmanlar, plan şemalarının basitliğiyle “modernist mimari”

¹¹²⁹ Öden, a.g.m., aynı yer.

¹¹³⁰ Bigat, a.g.t., s.200.

yaklaşımını yansıtmıştır. Dış apartmanların plan ve görünüşleri ise (geometrik plan şeması ve cephe anlayışı) dönemin rasyonel-fonksiyonalist mimari anlayışından izler taşımıştır.¹¹³¹

Nazilli Basma Fabrikası konut alanları oluşturulurken çalışanların sağlığı da düşünülmüştür. E. Doğan, Nazilli Basma Fabrikası planlanırken, işçi ve memur evleri ile enerji santralinin, çalışanların sağlığı düşünülerek ona göre konumlandırıldığını ileri sürmüştür. E. Doğan'a göre konut bölgesinin fabrikadan biraz daha uzakta, yolun diğer tarafında, enerji santralinin yerleşkenin güneybatısında ve fabrika alanında yer alan iç apartmanların ise ana fabrika yapısından yaklaşık 190 m kuzeyde konumlandırılmasında, işlevsel kolaylığın yanında, *“konutları, endüstriyel üretimden kaynaklanabilecek gürültü ve hava kirliliğinden uzak tutmak niyeti”* etkili olmuştur.¹¹³² Ayrıca Sümerbank fabrika yerleşkelerinde, *“her binaya ayrılan asgari 250 m²lik bahçede işçilerin boş zamanlarında ziraatle uğraşmalarına imkân verilmekte ve bu sayede kendilerinde bedeni ve mali istifadeler temin edilmektedir.”*¹¹³³ Fabrika yerleşkelerinde *“ihtiyaca göre geniş yaya kaldırımlı yollara, ağaçlı gezinti yollarına”* ve *“yeşil sahalara”* yer verilmiş, *“her evin bahçesinin müstakil olmasına özellikle dikkat edilmiştir.”*¹¹³⁴ Sümerbank fabrika yerleşkeleri özenle ağaçlandırılmıştır.¹¹³⁵ Bu doğrultuda Nazilli Basma Fabrikası yerleşkesi de bahçelere, çeşitli ağaçlara ve bol yeşil alanlara sahiptir. Fabrika konutları, ağaçlı yeşil bir dokuyla iç içe tasarlanmıştır. Fabrika, yeşil bir kuşak ile Nazilli Bozdoğan Yolu'ndan ayrılmıştır. Ayrıca fabrika, bölgedeki bataklıkları kuruturken fabrika alanına ve kentin belli bölgelerine su toplayan okaliptüs ağaçları dikmiştir.¹¹³⁶ 1953'te fabrikayı ziyaret eden Bedri Rahmi Eyüboğlu, fabrika misafirhanesine giderken bu okaliptüs ağaçlarıyla karşılaşmıştır: *“Kocaman bir bahçeden geçiyoruz. Ağaçların birinden bir yaprak koparıyorum. Bir parça ufalıyorum. ‘Mis gibi kokar’ diyorlar. Okaliptüs ağacı, kavak*

¹¹³¹ Zeybekoğlu, a.g.m., s.232-233.

¹¹³² Emre Doğan, a.g.m., s.87.

¹¹³³ Sümerbank, X'uncu Yıl, s.237.

¹¹³⁴ Sümerbank İnşaat Fen Heyeti, a.g.m., s.13.

¹¹³⁵ Örneğin, 1975'te Kahramanmaraş fabrika alanına dâhil edilen 130.000 m²lik bir saha, fabrika müdürü Ruşen Karamercan'ın çabalarıyla 2.000 adet Kanada cinsi kavak dikilerek ağaçlandırılmıştır. (“Kahramanmaraş Fabrika Sahasına 2000 Adet Ağaç Dikildi”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.14, Mart 1975, S.153, s.8.) Sümerbank fabrikalarında ağaç bayramları da yapılmıştır. Örneğin, 1975'te Sümerbank Erzincan Bez Fabrikası'nda bir ağaç bayramı düzenlenmiştir. (“Sümerbank Erzincan Bez Fabrikası'nda Tertip Edilen Ağaç Bayramı”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.14, Mayıs 1975, S.155, s.51.)

¹¹³⁶ Zeybekoğlu, a.g.m., s.231-232.

boyunda dizi dizi... ”¹¹³⁷ Gani Dikmen de 1952 tarihli kitabında Nazilli Basma Fabrikası konutlarının “*bol ağaçlı bahçeleri, beton yollarıyla şehrin kıyısında modern bir siteyi andırdığını*” belirtmiştir.¹¹³⁸ Kısacası, Nazilli Basma Fabrikası, diğer özelliklerinin yanında, insan sağlığına önem veren, doğaya saygılı, çevreye duyarlı bir sanayi kuruluşudur.

Nazilli Basma Fabrikası’nda çalışanların yaklaşık yarısını Nazilli dışından gelmiş bekâr işçiler, önemli bir bölümünü de kadın işçiler oluşturmuştur. Buna karşılık Nazilli’de yeterli sayıda kiralık ev olmaması, olsa bile işçilerin bu evlerde kalacak maddi güce sahip olmamaları, fabrikada işçi sürekliliğini sağlamak için işçilerin barınma ihtiyaçlarının fabrika tarafından karşılanmasını zorunlu kılmıştır. Ayrıca Erken Cumhuriyet Dönemindeki halkçılık politikası da bu zorunluluğun başka bir nedenidir. Halkçılık politikası gereği, “*sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitle*” yaklaşımı doğrultusunda konutlar yapılıp çalışanlara verilirken olabildiğince “eşitlikçi” hareket edilmiştir. Bu nedenle konut dağılımında hiyerarşi çok belirgin değildir. Arıtan’ın ifadesiyle “*Nazilli (Basma Fabrikası), hiyerarşik yapıyı en az yansıtan yerleşkelerden biridir. Çünkü burada üretim alanı memur evleri sınırlı bir orandadır ve konut alanında yer alan memur ve işçi evleri farklı sıralar halinde de olsa aynı ada üzerinde karışık biçimde konumlanır*”¹¹³⁹ Fabrika konutları, genelde çalışanların barınma ihtiyacını en pratik biçimde çözebilecek tarzda küçük; ancak işlevsel birimler olarak tasarlanmıştır. Fabrika yakınında inşa edilen ve üst düzey memurlara (yöneticilere) tahsis edilen iç apartmanlar nispeten daha konforludur. Konut alanındaki memur ve işçi evleri karışık tasarlanarak “eşitlik”; öndeki evlere memurlar arkadakilere işçiler yerleştirilerek de belli oranda bir “hiyerarşi” sağlanmıştır. Burada belli bir hiyerarşi sağlanırken de rasyonel, akılcı ve gerçekçi bir yaklaşımla yöneticilik, acil ihtiyaçlar, kıdem farkı ve aile gibi unsurlar dikkate alınmıştır. Nazilli Basma Fabrikası’nda memurların büyük bölümüne konut sağlanmıştır. Örneğin, 1950’de Nazilli Basma Fabrikası’ndaki konutlardan % 33 oranında idari memurlar, % 40 oranında teknik memurlar, % 27 oranında da maaşlı ustalar yararlanmıştır.¹¹⁴⁰ 1968’de Nazilli Basma Fabrikası’ndaki tüm memurların % 72’si fabrika konutlarında oturmaktadır. Buna

¹¹³⁷ Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Toplu Eserleri-Yazılar 1952-1953, Sabır İle Koruk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.295.

¹¹³⁸ Dikmen, *a.g.e.*, s.144.

¹¹³⁹ Arıtan, *a.g.m.*, s.202.

¹¹⁴⁰ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu, s.14.

karşın 1968 yılı sonunda 9'u müstakil 22 daire ise boştur.¹¹⁴¹ 1976'da ise fabrika yerleşkesindeki toplam 420 vazife evinden 97'si memurlara 323'ü de işçilere ayrılmıştır. Böylece memurların % 76'sı, işçilerin ise % 16,5'i bu evlerden yararlanabilmiştir.¹¹⁴²

Fabrika bir de konukevine (misafirhaneye) sahiptir. Fabrika konukevinde fabrikaya resmi veya geçici görevle gelenler ve yeni tayin olanlar, fabrikanın olanakları dâhilinde konuk edilmiştir. Fabrikaya yeni tayin edilen memurlar en fazla 15 gün konukevinde kalabilmiştir. Konukevinde kalma şartları “Vazife Evleri ve Konuk Evleri Yönetmeliği” ile belirlenmiştir.¹¹⁴³

Şekil 3.13. Nazilli Basma Fabrikası Misafirhanesi

Kaynak: İlhan Öden Arşivi; Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

1953 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nı ziyaret eden Bedri Rahmi Eyüboğlu, konut alanında bulunan fabrika konukevinden şöyle söz etmiştir:

“Fabrikaya arkamızı dönüp beş on adım ötedeki misafirhaneye giriyoruz. Kocaman bir bahçeden geçiyoruz. (...) Saat neredeyse bir olacak. Fabrikanın misafirevi hiç homurdanmadan kapılarını açıyor. İstanbul'da eşine az rastlanan çekidüzen içinde mükemmel bir otel. Yanı başında duşu, banyosu ile çiçek gibi bir oda...”¹¹⁴⁴

¹¹⁴¹ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.19.

¹¹⁴² BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.24.

¹¹⁴³ Kapkaç, a.g.e., “Sosyal Hizmetler Şefliği”, madde 4.

¹¹⁴⁴ Eyüboğlu, a.g.e., s.295-296.

Nazilli Basma Fabrikası'nın, çalışanların barınma sorununu çözmek için Bozdoğan Yolu'nun doğusundaki konut alanında inşa ettiği dış apartmanlar daha kurulurken burada bir işçi mahallesi ortaya çıkmıştır. 1936'da fabrika inşaatını gezen *Cumhuriyet* gazetesi muhabirinin “fabrikayı gezerken karşımıza bir işçi şehri çıkıyor. Burası müstakbel fabrika işçisinin mahallesidir”¹¹⁴⁵ diye söz ettiği bu işçi mahallesi, zamanla daha da büyüyüp gelişmiştir. Fabrika konutlarının inşasından sonra bölgede başka konut alanları da oluşmuştur. Sonradan buradaki bekâr memur apartmanlarının kuzeydoğusuna bir fırın, güneyine, içinde berber, terzi, manav, bakkal, kasap, banka gibi birimlerin bulunduğu dükkânlar açılmış ve bu alanın fabrikaya yakın ucuna da çalışanların temel ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir tüketim kooperatifi, “ekonoma” eklenmiştir. 1945 yılında dükkânlar ve işçi mahallesi genel hamamı bitirilmiş, ilkokul inşaatı ise devam etmiştir. Buradaki U tipi apartmanların kuzeyine inşa edilen ilkokul (Sümer İlkokulu) 1946 yılında bitirilmiştir. 1958'de fabrika hastanesi de bu U tipi apartmanlara taşınarak 1960'larda burada SSK Hastanesi olarak hizmet vermiştir.¹¹⁴⁶ Böylece 1946'dan itibaren Aşağı Nazilli'deki fabrika konut alanında ve civarında kurulan yeni konutlarla, dükkânlarla, eğitim ve sağlık yapılarıyla yepyeni bir mahalle meydana gelmiştir. Bu fabrika mahallesine “Sümer Mahallesi” adı verilmiştir.¹¹⁴⁷ Zaman içinde Sümer Mahallesi Nazilli'nin en büyük mahallelerinden biri haline gelmiştir. Örneğin, 1989 yılına gelindiğinde Sümer Mahallesi 150 hektarlık yüzölçümüyle 15 mahalle içinde Nazilli'nin en büyük mahallesi durumundadır. Aynı yıl Sümer Mahallesi nüfus bakımından 4.477 kişilik nüfusuyla 7. sırada; hane sayısı bakımından da 1.157 haneyle 6.sıradadır.¹¹⁴⁸

Nazilli Basma Fabrikası'nın vazife evleriyle şekillendirdiği Sümer Mahallesi o mahallede yaşayan işçi ve memurlar için olduğu kadar tüm Nazillililer için de unutulmaz bir yaşam deneyimi sunmuştur. Fabrika çalışanlarının fabrika konutlarında ve Sümer Mahallesi'nde geçirdikleri güzel anılar, onların hafızasında bugün de canlılığını korumaktadır. Örneğin, çocukluğu bu fabrika konutlarında geçen İlhan Öden, 1960'larda Sümer Mahallesi'nde yaşadığı hayatı hiç unutamamıştır.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁵ “Nazilli'de Yükselen Sanayi Abidesi, Yeni Mensucat Fabrikası Gelecek Sene Çalışacak”, *Cumhuriyet*, 21 Birincikanun 1936, s.5.

¹¹⁴⁶ Emre Doğan, *a.g.m.*, s.92, 97, 99; *1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında...*, s. 43.

¹¹⁴⁷ Arıtan, *a.g.t.*, s.217-218; Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.228.

¹¹⁴⁸ Arıkan vd., *a.g.m.*, s.170.

¹¹⁴⁹ Öden, *a.g.m.*, aynı yer.

Şekil 3.14. Nazilli Basma Fabrikası İşçi Lojmanları

Kaynak: İlhan Öden Arşivi.

Öden'in anımsadığı kadarıyla Nazilli'nin en güzel, en düzgün yolları, fabrika konutları (lojmanları) arasındadır. Nazillililer bisiklete binmek için lojmanlar arasındaki bu yollara gelmiştir. Pazar günleri lojman araları bayramyeri gibi olmuştur. Özellikle pazar günleri anneler babalar, daha modern daha güzel giyinmiştir. Aynı şekilde şehirden gelen akraba ve dostlar da Sümer Mahallesi'ne gelirken giyim kuşamlarına özen göstermiştir. Sümer Mahallesi'nde herhangi bir güvenlik sorunu yoktur. Aileler çocuklarının bu mahallede gezip dolaşmalarına, oyun oynamalarına izin vermekten korkmamıştır. Fabrika lojmanlarında oturan çocuklar mahallede gönüllerince koşup oynamıştır. Onları kısıtlayan tek şey, gece vardiyasında çalışıp gündüz uyuyan babalarını uyandırma korkusudur. Ortaokul ve lise için şehre giden öğrenciler, işçilerle birlikte fabrikanın Gıdı Gıdı adlı trenini kullanmıştır. Mahalledeki aileler arasında sıkı dostluklar kurulmuştur. Gece sokaklar elektrikle aydınlatıldığı için geç vakitlere kadar sokaklar cıvıl cıvıldır. Özellikle yaz geceleri sokaklar arasında gruplar halinde dolaşmak, fabrika bahçesinde oturmak, yazlık sinemaya gitmek, fabrika bahçesinde güzellik yarışmasını veya Halkevi müzik gruplarının konserlerini seyretmek mahalle sakinlerinin önemli eğlenceleri arasındadır. Fabrika konutlarında oturanlar dışarı çıktıklarında kendilerini adeta sudan çıkmış balık gibi hissetmiştir. Çünkü belediye çevresi ve çarşı dışında Nazilli'de yollar çamurludur. Elektriği ve suyu olmayan ev çoktur. Fabrika lojmanlarında oturanlar kentteki bu evleri görünce elektriği ve suyu olan kendi lojmanlarının değerini daha iyi anlamıştır. Fabrika lojmanlarında oturanların kışın yakacakları odun ve talaş da Sümerbank ağaç atölyelerinden gelmiştir. Bazı fabrika konutlarında fabrikanın verdiği, demirbaşa kayıtlı, içi galvanizli ve buzla soğutan elektriksiz buzdolapları vardır. Yazın çok sıcak olan Nazilli'de

yemekleri korumak için fabrika her eve yarım kalıp buz vermiştir. Evlerde yine demirbaşaya kayıtlı metal somya ve yün battaniyeler vardır. Emekli olan işçiler eşyalarını evlerin yeni sakinlerine devretmiştir. Sümerbank için personeli çok değerlidir. Bu nedenle Sümerbank, elindeki tüm imkânlarını personeli için kullanmıştır. Fabrika itfaiyesi, yaz günleri toza karşı beton yolları sulamış, çeşitli hastalıklara karşı ağaçları, zararlı böceklerle karşı evleri ve kanalizasyonları ilaçlamıştır. Ayrıca fabrika itfaiyesi her yıl tüm fabrika konutlarının baca temizliğini de yapmıştır. 1964-65 yıllarında Kıbrıs'ta olaylar meydana geldiğinde olası bir Yunan hava saldırısına karşı fabrika konutlarında karartma uygulanmış, sirenler çalmış, işçiler evlerinden sığınaklara koşmuş, bu tatbikatlar sırasında işçi ailelere uygulamalı eğitim verilmiştir.

1952 tarihli *Ege Rehberi*, *Aydın İli* adlı çalışmada Nazilli'de “Kültür ve Sosyal Hayat” başlığı altında Sümer Mahallesi'nde sosyal hayatın “daha ileri bir durumda” olduğu belirtilmiştir:

*“Nazilli halkının hayat seviyesi ileridir. Yaşama endeksi burada yüksek bir durum arz eder. Sinemaları ile lokanta ve gazinoları ile eğlence mahalleri ile Nazilli bir şehir manzarası gösterir. Bilhassa sosyal hayat Sümer Mahallesi'nde daha ileri bir durumdadır. Burada Basma Fabrikası'nın mevcudiyeti şehrin sosyal bakımdan da ilerlemesine büyük bir amil olmuştur.”*¹¹⁵⁰

Görüldüğü kadarıyla Nazilli Basma Fabrikası'nın yarattığı Sümer Mahallesi, Nazilli'de yeni ve canlı bir sosyal hayatın ortaya çıkıp gelişmesini sağlamıştır. Sümer Mahallesi, Nazilli'ye her bakımdan çağdaş ve hareketli bir görünüm kazandırmıştır.

4.2. Fabrikada Ulaşım/Ulaştırma

Sanayinin temel kurallarından biri ham madenin ve ürünün fabrikaya ve pazarlara kolay ve ucuz taşınabilmesidir. Buna bir de işçinin fabrikaya kolayca ulaşabilmesini eklemek gerekir. Bu çerçevede Sümerbank fabrikaları fabrika ulaşımına/ulaştırmasına büyük önem vermiştir. Fabrikaların ulaşım altyapısı ve ulaşım harcamaları bunu doğrulamaktadır. BUMH Sümerbank Raporlarında “*Seyrüsefer*” veya “*Nakliyat*” başlığı altında fabrikaların ulaşım/ulaştırma giderlerine de yer verilmiştir.¹¹⁵¹

¹¹⁵⁰ Ressamoğlu, a.g.e, s.86.

¹¹⁵¹ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.53; BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.140.

BBYSP kapsamında devlet işletmelerine yer seçilirken, ulaşım ve ulaştırma olanaklarının durumu belirleyici unsurların başında gelmiştir. Devlet işletmelerinin demir yollarına yakın veya işlek kara yollarının bağlantı noktalarında kurulmasına özen gösterilmiştir. Ayrıca her fabrikanın kendi içinde işlek bir ulaşım/ulaştırma ağı oluşturması amaçlanmıştır. Sümerbank fabrikaları kurulurken de bu mantıkla hareket edilmiştir.

Türkiye'nin ilk basma fabrikasının Nazilli'de kurulmasının nedenlerinden biri Nazilli'nin daha 19. yüzyılda demir yoluyla tanışmış olmasıdır. Demir yolunun inşasından sonra özellikle Yukarı Nazilli gelişmeye başlamıştır. Afyon-Aydın-İzmir Demir Yolu'nun önemli duraklarından biri Nazilli'dir. Nazilli İstasyonu birinci sınıf teşkilat istasyonudur. 1950'lerin başında Nazilli'ye her gün İzmir'den iki tren ve bir otoray (motorlu tren), Söke'den bir tren, Aydın'dan bir öğrenci treni, Denizli'den bir tren ve bir otoray gelmiştir. Ayrıca Nazilli'ye haftanın beş günü Afyon'dan ve İzmir'den Ankara ve İstanbul ekspres trenleri gelmiştir. Bunların dışında bir de Nazilli'den İzmir'e, İzmir'den Nazilli'ye gelip giden Nazilli treni vardır. 1950'lerin başında Nazilli tren garına haftada 84 yolcu treni, 56 yük treni gelmiştir.¹¹⁵²

Nazilli Basma Fabrikası, fabrika yerleşkesinin ortasından, (üretim alanı ile konut alanların arasından) geçen Bozdoğan Yolu ile Yukarı Nazilli'ye bağlanmıştır. 1874 yılında yalnızca arabaların geçebileceği durumdaki Nazilli-Bozdoğan Yolu, 1925'te onarılarak motorlu taşıtların da geçebileceği hale getirilmiştir. 1927'de Akçay Köprüsü inşa edilmiştir.¹¹⁵³ Bozdoğan Yolu'nun, Nazilli Basma Fabrikası ile kent arasındaki bölümü fabrika tarafından parke taşlarıyla döşenmiş ve yol ağaçlandırılmıştır.¹¹⁵⁴

Yıllar boyunca Yukarı Nazilli'den Aşağı Nazilli'deki Nazilli Basma Fabrikası'na “otobüs, payton, taksi ve fabrika treni ile” gidilebilmiştir.¹¹⁵⁵

4.2.1. Kara Ulaşım Araçları

Sümerbank fabrikaları belli başlı kara ulaşım araçlarına sahip olarak kurulmuştur. Bu araçlar otobüsler, kamyonlar, kamyonetler, bisikletler, motosikletler, atlar ve at arabalarıdır. 1942 tarihli, “Sümerbank'a Bağlı Müessese ve Fabrikalarda Mevcut Nakil

¹¹⁵² Dikmen, a.g.e., s.148, 151; Ressamoğlu, a.g.e., s.84-85.

¹¹⁵³ Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı, s.470.

¹¹⁵⁴ Toros, a.g.e., s.163; “Nazilli Şehri”, L'illustration de Turque (Ege Özel Sayısı), 1950, s.4; Arıkan vd., a.g.m., s.171.

¹¹⁵⁵ “Karabüklü Kardeşlerin Mektunu”, Beş Eylül, 15 Şubat 1950, s.2.

Vasıtları Listesi”ne göre Sümerbank iplik ve dokuma fabrikalarında bulunan çeşitli nakil araçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3.22. Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikalarındaki Nakil Vasıtaları (1942)

Fabrikalar	Fabrikalarda Bulunan Çeşitli Türlerdeki Araçlar
Bünyan	1 Ford kamyon
Hereke	2 at, 1 kısarak, 3 araba
Gemlik	1 Ford otobüs
Bakırköy	1 Spe kamyon, 1 Ford kamyon, 1 Ford otobüs
Ereğli	1 Şevrole K. otobüs, 1 Ford kamyonet, 1 motosiklet
Kayseri	1 Ford kamyon, 1 K. otobüs, 1 Ford otobüs, 1 bisiklet, 1 Tarelli küçük otobüs, 1 Ford binek otosu, 4 çift atlı araba, 1 binek arabası, 2 kamyon veya oto, 1 motosiklet, 2 bisiklet
Merinos	1 otomobil, 1 K. otobüs, 1 araba, 1 at, 1 bisiklet, 1 otobüs
Nazilli	1 Ford K. otobüs, 1 Ford kamyon, 2 Wanderer bisiklet, 1 K. otobüs, 1 Ford K. otobüs

Kaynak: TBMM ZC, D.6, C.25, 25.5.1942, D/62-65.

Tablodan görüldüğü gibi 1942 yılında Sümerbank iplik ve dokuma fabrikaları çeşitli araçlara sahiptir; fabrikalarda en az bir veya birkaç otobüs veya kamyon vardır. Bu fabrika otobüsleri fabrika işçilerini taşımıştır. Araçlardan bazıları ham madde (pamuk), eşya ve malzeme taşımada, bazıları posta işlerinde, bazıları da servis ve irtibat işlerinde kullanılmıştır. Ayrıca bazı fabrika otobüsleri aynı zamanda okul servisi olarak da kullanılmıştır. Örneğin, 1942’de Kayseri Fabrikası’ndaki Ford K. Otobüsün “*çocukları mektebe işçileri de şehre nakil işlerinde*” kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi’nde bir Fordson Hasta Otomobili fabrika hastanesine hizmet vermiştir.¹¹⁵⁶ 1940’larda değişik Sümerbank fabrikalarına yeni fabrika ulaşım araçları satın alınmış, böylece fabrika araçlarının sayısı ve çeşidi artırılmıştır.¹¹⁵⁷ Örneğin, 1947’de Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi’ne bağlı fabrikaların satın aldığı “nakil vasıtaları” ve satın alma bedelleri şu şekildedir:

- Adana Bez: Jeep kaptı kaçtı, 9.081,61 lira.
- Bakırköy: Ford kamyon ve karoseri, 6.416,83lira.

¹¹⁵⁶ TBMM ZC, D.6, C.25, 25.5.1942, D/64,67.

¹¹⁵⁷ TBMM ZC, D.7, C.2, 24-5-1943, D/66-68; TBMM ZC, D.7, C.2, 24-5-1943, D/67-68; TBMM TD, D.8, C.3, 30-12-1946, Ek, s.46-48. Ayrıca 1947 yılında Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi’ne satın alınan araçlar için bkz. BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.32. 1947 yılında Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi’ne satın alınan araçlar için bkz. BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.69.

- Ereğli: jeep kaptıkaçtı ve araba hayvanı, 10.314,94 lira.
- Kayseri: Otobüs, kamyon ve sıhhiye otomobili, 33.596,64 lira.
- Malatya: Otobüs, jeep ve levent arabası, 39.654,78 lira.
- **Nazilli:** Kamyon, kaptıkaçtı, araba vs. nakil vasıtaları, 44.598,38 lira.
- Bünyan: Şevrole kaptıkaçtı, 10.108,27 lira.
- Deftardar: Kaptıkaçtı, 2.810,00 lira.
- Merinos: Otomobil, araba vs. nakil vasıtaları, 11.653,02 lira.
- Adana Çırçır: Jeep, Ford (1942 model), 35.957,36 lira.
- Ceyhan Çırçır: Jeep kamyon, 25.484,24 lira.
- Gemlik: Ford kaptıkaçtı, 8.464,81 lira.
- İsparta: Kamyon, 8.813,06 lira¹¹⁵⁸

Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank iplik ve dokuma fabrikaları içinde Nazilli Basma Fabrikası'nın ulaşım/ulaştırma olanaklarını daha yakından inceleyince şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.¹¹⁵⁹

- **1 Ford K. Otobüs:** 18-9-1936 tarihinde 1.890 liraya satın alınan ve 4 yıl kullanım süresi olan bu otobüs, personel taşımada ve değişik nakliyat işlerinde kullanılmıştır.
- **1 Ford Kamyon:** 10-11-1936 tarihinde 2.200 liraya alınan ve 4 yıl kullanım süresi olan bu kamyon çeşitli nakliyat işlerinde kullanılmıştır.
- **1 Ford K. Otobüs:** 15-12-1937 tarihinde 1.875,08 liraya alınan ve 4 yıl kullanım süresi olan bu otobüs, “*Gerenez Maden Ocaklarının memur ve işçileriyle fabrika memur çocuklarının mektebe nakil işlerinde*” kullanılmıştır.
- **2 Wanderer Bisiklet:** 27-2-1940 tarihinde 100 liraya alınan ve 3 yıl kullanım süresi olan bu bisikletler “*idare emrinde müteferrik işlerde*” kullanılmıştır.
- **1 K. Otobüs:** 25-5-1942 tarihi itibarıyla satın alınacağı belirtilen bu otobüs personel ve değişik nakliyat işlerinde kullanılacaktır.
- **1 Wanderer K. Otobüs:** 24-5-1943 tarihi itibarıyla “*yeniden alınacaktır*” denilen bu otobüs personel ve değişik nakliyat işlerinde kullanılacaktır.

¹¹⁵⁸ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.142.

¹¹⁵⁹ TBMM ZC, D.6, C.25, 25.5.1942, D/64-65; TBMM ZC, D.7, C.2, 24-5-1943, D/68-69; TBMM TD, D.8, C.3, 30-12-1946, Ek: “1947 Yılı Bütçesine Bağlı Taşıt Kadroları, Sümerbank ve Fabrikalar”, s.47.

- **1 Kamyon:** 24-5-1943 tarihi itibariyle “yeniden alınacaktır” denilen bu kamyon çeşitli nakliyat işlerinde kullanılacaktır.
- **1 Moris Kamyon:** 1943 yılında 10.000 liraya satın alınan bu kamyon “Şehirle fabrika arasında irtibat ve nakliye işleri, pamuk mubayaa ve naklinde” kullanılmıştır.
- **1 Kaptıkaçtı Otomobil:** 24-3-1945 tarihinde 5.200 liraya satın alınan bu otomobil “Şehirle fabrika arasında irtibat ve nakliye işleri, pamuk satın alma ve taşımasında” kullanılmıştır.
- **1 Ford Kamyon:** 5-4-1945 tarihinde 7.781 liraya satın alınan bu kamyon “Şehirle fabrika arasında irtibat ve nakliye işleri, pamuk satın alma ve taşımasında” kullanılmıştır.(Motör No: 605190)
- **1 Ford Kamyon:** 5-4-1945 tarihinde 7.781 liraya satın alınan bu kamyon “Şehirle fabrika arasında irtibat ve nakliye işleri, pamuk satın alma ve taşımasında” kullanılmıştır. (Motör No: 606460)
- **1 Ford Kamyon:** 1-4-1946 tarihinde alınan bu kamyon da “Şehirle fabrika arasında irtibat ve nakliye işleri, pamuk satın alma ve taşımasında” kullanılmıştır. (Motör No: 176169)
- **5 İki Tekerlekli At Arabası:** 30-12-1946 tarihiyle “yeniden alınacaktır” denilen bu at arabaları “çöp naklinde” kullanılacaktır.

Görüldüğü kadarıyla 1940’larda Nazilli Basma Fabrikası ulaşım/ulaştırma işlerinde kullanılmak üzere değişik modellerde 4 otobüs, 6 kamyon, 1 kaptıkaçtı otomobil, 2 bisiklet ile 5 de iki tekerlekli at arabasına sahiptir. Bu araçlar işçi ve memurların fabrikaya, memur çocuklarının okula taşınmasında, personel ve değişik nakliyat işlerinde, idare emrinde çeşitli işlerde, şehir ve fabrika arasındaki irtibat ve nakliye işleriyle pamuk satın alma ve taşınmasında kullanılmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası, sonraki yıllarda da gerekli oldukça değişik araçlar satın almaya devam etmiştir. Örneğin, yukarıdaki tabloda görüldü gibi 1947 yılında Nazilli Basma Fabrikası’na kamyon, kaptıkaçtı, araba vb. araçlar satın alınmış ve bunlar için toplam 44.598.38 lira ödenmiştir.¹¹⁶⁰

¹¹⁶⁰ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.142.

Tarihi belirsiz olmakla birlikte 1970'lere ait olduğu anlaşılan Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Adaptasyon Çalışmaları notlarına göre Nazilli Basma Fabrikası'nda 2 kamyon, 2 triportör, 1 traktör, 2 açık pikap, 1 kapalı pikap ve müdüriyet makam otosu vardır. Fabrikanın içindeki temizlik ve nakil işlerini traktör ve triportör yapmaktadır. Fabrikalar arası ve şehirler arası büyük yükler kamyonlar ile taşınmaktadır. Kapalı pikap vezne işlerinde, açık pikaplar günlük satın alma işlerde kullanılmaktadır. Müdüriyet otosu ise fabrika müdürünün emrindedir; müdür resmi ziyaretlerinde ve seyahatlerinde bu otomobili kullanmıştır.¹¹⁶¹ 1976 yılında fabrika 1 binek oto, 2 pikap, 1 jeep, 4 kamyon, 1 traktör ve 3 triportöre sahiptir.¹¹⁶²

Nazilli Basma Fabrikası'nda, fabrika treni (Gıdı Gıdı) dâhil tüm nakil araçları Sosyal Hizmetler Şefine bağlıdır.

Bedri Rahmi Eyüboğlu, 1953'teki fabrika ziyaretinde, bir fabrika otobüsünden inen işçileri gözlemlemiş ve kendisi de aynı otobüsle fabrikaya gitmiştir.

*“Dükkânın önünde bir otobüs duruyor. İçinden bir sürü işçi çıkıyor. Çoğu kadın. Birkaç erkek var. Fabrikadan dönüyorlarmış. Gece postası. Pek yorgun görünmüyorlar, ama kına gecesinden dönmedikleri de belli. Telaşsız adımlarla sokaklara dalıyorlar. Çoğu siyah gömlek üstüne beyaz bir başörtüsü sallandırmış. Aynı otobüsle fabrikanın yolunu tutuyoruz. Şehirden bir on beş yirmi dakika ötede. Yol güzel, farlar ikide bir gürbüz ağaç gövdelerini, iki adım boyunda kargı dizilerini aydınlatıyor...”*¹¹⁶³

Nazilli Basma Fabrikası'nda yıllar boyunca işçilerin en fazla kullandığı ulaşım araçlarından biri bisiklettir. Fabrika mahallesinde veya fabrikaya yakın yerlerde oturan işçiler fabrikaya genelde bisikletle gelip gitmişlerdir. Bu nedenle Nazilli Basma Fabrikası'nda bir bisiklet parkı vardır. Fabrika üretim alanında *“ana girişten sola, güneye dönen aks üzerinde üstü örtülü bir bisiklet garaj alanı bulunur.”*¹¹⁶⁴

Eyüboğlu, 1953 yılında fabrikada gördüğü bisiklet bolluğu karşısında çok şaşırdığını şöyle itiraf etmiştir:

“Nazilli'de bisiklet bolluğu göze çarpıyor. Motosikletler ve takma motrolu bisikletler de var. Bisikletlerin çoğu basma fabrikasında çalışan işçilerin olmalı. Fabrikanın bir bisiklet garajı var. Burada 500'e yakın bisiklet vardı. Yol dümdüz olduğu

¹¹⁶¹ Kapkaç, a.g.e, “Sosyal Hizmetler Şefliği”, madde 7.

¹¹⁶² BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.26.

¹¹⁶³ Eyüboğlu, a.g.e, s.285.

¹¹⁶⁴ Arıtan, a.g.t., s.230.

*için işçiler bisikleti benimsemişler. Fabrikanın Nazilli'ye bağışladığı nimetlerden birisi de bu olmalı. Ne yalan söyleyeyim. Sinemada görsem reklamdır derdim. Bana Anadolu'da, bir kaza merkezinde işine bisikletle giden 500 işçi gördüm deseler kolay kolay aklım yatmazdı.”*¹¹⁶⁵

Diğer fabrikalar gibi Nazilli Basma Fabrikası'nın ulaşım/ulaştırma giderleri de BUMH Sümerbank raporlarına yansımıştır. Örneğin, Nazilli Basma Fabrikası'nın 1951 yılı işçi ödemeleri içinde “seyrüsefer” giderleri 83.229 lira tutmuştur.¹¹⁶⁶ Fabrikanın “nakliye” giderleri 1964'te 78.608 lira, 1965'te 72.210 liradır.¹¹⁶⁷ Fabrikanın “taşıma giderleri” 1975'te 114.564 lira, 1976'da da 88.661 liradır.¹¹⁶⁸

Nazilli Basma Fabrikası'nda otobüs, kamyon, kaptıkaçtı otomobil, bisiklet ve at arabaları yanında -1950'lerde- fabrika ile kent arasında 2 belediye otobüsü, 30 çift atlı fayton, 80 kadar tenezzüh arabası ile bir de -fabrikanın açılışından beri- “Gıdı Gıdı” adlı fabrika treni hizmet vermiştir.¹¹⁶⁹

4.2.2. Fabrika Treni (Gıdı Gıdı)

Nazilli Basma Fabrikası'nda ulaşım ve taşımada demir yolu ve trenden de yararlanmıştır. Nazilli Basma Fabrikası, karayolu yanında, fabrikayla birlikte inşa edilen tek raylık ve 3 km'lik bir demir yolu hattıyla Nazilli'den geçen İzmir-Aydın Demir Yolu'na bağlanmıştır. 1936 yılında fabrika inşaatı ziyaret eden Hulusi Günay, bu fabrika hattının daha o tarihlerde bitirildiğini yazmıştır.¹¹⁷⁰ Bir Sümerbank raporundaki ifadeyle “fabrika ile şehir arasında 3 km'lik bir iltisak hattı vardır. Fabrikanın ham madde, malzeme ve mamullerinin bir kısmı bu tren hattı ile nakledilmektedir.”¹¹⁷¹ İşletmesi fabrikaya ait olan bu tren hattı fabrikaya ait ham madde, malzeme ve ürünlerin taşınması yanında, işçi servisi olarak da kullanılmış ve fabrika personelinin taşımıştır.¹¹⁷²

¹¹⁶⁵ Eyüboğlu, a.g.e., s.303.

¹¹⁶⁶ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.53.

¹¹⁶⁷ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, s.59, Ek: 3.

¹¹⁶⁸ BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.23.

¹¹⁶⁹ Dikmen, a.g.e., s.148.

¹¹⁷⁰ “Nazilli istasyonundan fabrikaya uzatılan 3 kilometrelik bir şimendifer hattı işlemeye hazır vaziyete getirilmiştir. Hattın nihayet bulunduğu yerde müsait bir ambar yapılmıştır. Fabrika sevkiyatını buradan yapacak, içeriye buradan mal alacaktır.” (Hulusi Günay, “Nazilli Endüstri Şehri”, Yeni Asır, 12 Eylül 1936, s.6.)

¹¹⁷¹ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.20.

¹¹⁷² BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.26.

Bu 3 km’lik fabrika hattı üzerinde Aşağı Nazilli’deki fabrika yerleşkesinden kentin merkezi durumundaki Yukarı Nazilli’ye düzenli olarak seferler yapan bir fabrika treni vardır. Çalışanların “Gıdı Gıdı” adını verdikleri bu küçük tren, fabrika çalışanlarınca servis olarak da kullanılmıştır.¹¹⁷³ Uzun yıllar boyunca işçileri fabrikaya ücretsiz taşıyan bu trene, lokomotifin raylar üzerinde ilerlerken çıkardığı seslerden dolayı “Gıdı Gıdı” adı verilmiştir. Zaman içinde ilk kullanılan lokomotifin yerine yeni bir lokomotif alınarak “Gıdı Gıdı” yenilenmiştir.¹¹⁷⁴ Fabrikadaki tren istasyonunda 1 başmakiniist ve ona yardımcı 13 elaman görev yapmıştır.¹¹⁷⁵

Sümerbank, fabrika üretim alanında bir tren istasyonu ve 3 km’lik demir yolu güzergâhı üzerinde duraklar inşa etmiştir. Tren istasyonu ve demir yolu hattı fabrika yerleşkesinin batısında Bozdoğan Yolu’na paralel konumdadır. Bu demir yolu hattının batısındaki yerleşke sınırına daha sonradan depolar ve atölyeler eklenmiştir. Fabrika yerleşkesindeki fabrika konutlarında barınmayan, özellikle de Yukarı Nazilli’de yaşayan fabrika işçileri işi gelip giderken genelde “Gıdı Gıdı” adlı bu fabrika trenini kullanmıştır. Ulaşımı “Gıdı Gıdı” ile sağlayan çalışanlar, futbol sahasının batısındaki istasyondan fabrika üretim alanına girmiştir.¹¹⁷⁶ Gıdı Gıdı, fabrikaya işçi ve memurları taşımak için günde 12-13 sefer yapmış, günde ortalama 1.700-1.800 memur ve işçi taşımıştır.¹¹⁷⁷

Gıdı Gıdı’nın ilk yolcularından biri Atatürk’tür. Fabrikanın açılış töreni için Nazilli’ye gelen Atatürk, 9 Ekim 1937’de fabrikaya Gıdı Gıdı ile geçmiştir.¹¹⁷⁸

¹¹⁷³ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.345.

¹¹⁷⁴ Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı, s.8; Kiraz, a.g.e., s.107.

¹¹⁷⁵ Kapkaç, a.g.e., “Sosyal Hizmetler Şefliği”, madde 7.

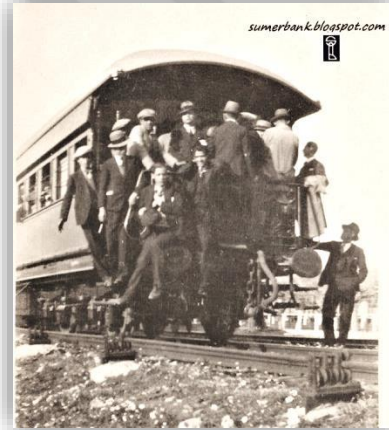
¹¹⁷⁶ Emre Doğan, a.g.m., s.86-87, 89.

¹¹⁷⁷ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.20.

¹¹⁷⁸ Gıdı Gıdı treninin ilk makinistinin kızı Hatice, Atatürk’le birlikte Gıdı Gıdı treniyle Nazilli Basma Fabrikası’na gidişini hiç unutamamıştır: “İlkokul ikinci sınıfa geçtiğim yıld. Ekim’in 8’i miydi ne, babam eve telaşlı geldi. Olağanüstü bir şey olduğunu onun yürüyüşünden anladım. ‘Yarın Nazilli’ye Atatürk’ümüz geliyor. İstasyondan fabrikaya kadar da benim ‘Gıdı Gıdı’ treniyle gidecekmış.’ Nasıl da heyecanlıydı babam, titriyordu. ‘Kızım sen de güzel giysilerini giy istasyona gel. Sana Gazi’yi göstereyim’ dedi. Beni de bir heyecan sardı ki sormayın. Kalbim yerinden fırlayacak sanki. Sabaha kadar doğru dürüst uyuyamadım. Gözlerimi kapar kapamaz Mustafa Kemal’in altın saçlarını, ışıklar saçan mavi gözlerini görüyorum. Babam çok erken gitti fabrikaya. Ben de hazırlanıp, kelebek gibi kollarımı açıp koştum istasyona. İstasyon allı morlu giysili kadınlar, çocuklar, kasketli amcalar tarafından doldurulmuş, ‘iğne atsan yere düşmez’ derler ya ta öyle. Saat öğleye yakındı, 11 gibiydi. Bir tren düdüğü duyuldu Aydın yönünden. Halk duramıyor yerinde. Kalabalık demir yolu boyunca koşmaya başladı. Bekçiler, demir yolu görevlileri zor durdurabildi kalabalığı. (...) Bir alkış tufanı kapladı her yeri. Atatürk’ü gördüm tren penceresinde. Pencerenin camını indirmiş kollarını dayamış, el sallıyor. (...) Babam beni ‘Gıdı Gıdı’ treninin sürücü bölümüne oturttu. Atatürk, (manevi) kızı Afet Hanım ve seçkin konuklar, trenin vagonuna bindiler. Tren yavaş yavaş hareket etti. Demir yolu kenarları insan kaynıyor. Kalabalık bir ırmak gibi trenle beraber fabrikaya akıyordu. O coşku, o heyecan ancak yaşanır...” (Etem Oruç, 2020, “Gıdı Gıdı Treni”, <http://olayaydin.com/yazarlar/etem-oruc/gidi-gidi-treni/743/>, Et: 27 Şubat 2022.)

Gıdı Gıdı'yı 1940'lerde işçiler yanında Aşağı Nazilli halkı da kullanmaya başlamıştır. 1950'lerde Yukarı Nazilli'de kurulan Perşembe Pazarına giden Aşağı Nazillililer Gıdı Gıdı'dan yararlanmıştır. Gıdı Gıdı'nın fabrikaya olan maaliyeti ise yıldan yıla sürekli artmıştır. Örneğin, trenin fabrikaya maliyeti 1966'da 182.515 lira, 1968'de 257.716 lira, 1976'da 551.237 lira, 1979'da 5.272.546 lira, 1983'te 10.695.000 lira, 1987'de ise 22. 690.000 liraya kadar yükselmiştir.¹¹⁷⁹ Gıdı Gıdı'nın maliyetinin giderek artması, fabrikanın 1976 yılı raporunda şöyle açıklanmıştır: *“Kuruluşunda şehir dışında olduğundan müesseseye işçi temini için öngörülen tren hattı, motorlu kitle taşıma vasıtalarının artması karşısında işletmecisi pahalı bir ünite haline gelmiştir.”* Aynı raporda, önceki yıllarda toplu iş sözleşmelerinde işçiler için bir *“sosyal hak”* olarak kabul edilen, ancak zamanla fabrikaya *“önemli ölçüde külfet yükleyen ve bu gün için gerekliliği kalmamış tren işletmeciliğinin”* kaldırılması için, yapılacak toplu iş sözleşmelerinde gerekli girişimlerde bulunulması istenmiştir.¹¹⁸⁰ Fakat Gıdı Gıdı kaldırılmamış, fabrika kapanıncaya kadar çalışmaya devam etmiştir.

Şekil 3.15. Nazilli Basma Fabrikası Treni Gıdı Gıdı

Kaynak. İlhan Öden Arşivi.

Fabrika treni Gıdı Gıdı, özellikle çocukluğu Nazilli'de geçenlerin hafızasında derin izler bırakmıştır.

¹¹⁷⁹ Doğan, a.g.e., s.134; BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.20; BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.26.

¹¹⁸⁰ BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.26-27.

1937’de Nazilli Basma Fabrikası ile birlikte çalışmaya başlayan “Gıdı Gıdı”, 1940’lardan itibaren önce fabrikanın, sonra Nazilli’nin sembolü haline gelmiştir.¹¹⁸¹ Bu nedendir ki fabrika, yılda bir defa düzenlenen fabrika balosunda baloya katılanlara dağıtılmak üzere “Gıdı Gıdı” adlı bir mizah gazetesi çıkarmıştır.¹¹⁸²

Sonuç olarak Nazilli Basma Fabrikası, çalışanlarının bir kısmına fabrika konutlarında barınma olanağı sağlarken, fabrika dışında barınan çalışanlarına da fabrika otobüsleri ve fabrika treniyle fabrikaya kolay ulaşım olanağı sağlamıştır. Fabrika ayrıca fabrikaya bisikletle gelip giden işçileri için bir bisiklet parkına sahiptir. Fabrika treni Gıdı Gıdı, sadece fabrika işçileri tarafından değil, zaman zaman bölge halkı tarafından da kullanılmıştır. Aşağı Nazilli’yi Yukarı Nazilli’ye ve fabrikayı kente bağlayan Gıdı Gıdı, Nazilli’de fabrikanın, sanayileşmenin ve modernleşmenin şirin, sevilen ve işlevsel bir sembolü haline gelmiştir.

4.3. Fabrika Kreşi (Çocuk Yuvası)

Sümerbank’ın ilk kreşleri, kadın çalışan sayısının fazla olduğu dokuma fabrikalarında açılmıştır. Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen, 27 Mayıs 1943 tarihli Meclis konuşmasında, “*Kadın amelesi çok olan Kayseri ve Nazilli fabrikalarımızda birer kreş açmak niyetindeyiz*” demiştir.¹¹⁸³ Sümerbank fabrikalarındaki ilk kreşlerden biri 1943 yılında Nazilli Basma Fabrikası’nda inşa edilmeye başlanmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası’nda 1943’te yaklaşık 2.000 erkek, 1.000 kadar kadın işçi çalışmaktadır.¹¹⁸⁴ Fabrikada çalışan kadın işçilerin toplam işçilere oranı 1941’de % 44 civarındayken, 1942-1944 yılları arasında % 50’nin de üzerine çıkmıştır.¹¹⁸⁵ 1940’larda Nazilli Basma Fabrikası’ndaki bütün işçilerin yaklaşık yarısını oluşturan kadın işçilerin yine yaklaşık yarısı evli ve çocuklu işçilerdir. Bu nedenle Sümerbank’ın ilk kreşlerinden biri -Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen’in, 27 Mayıs 1943 tarihli meclis konuşmasında dile

¹¹⁸¹ Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası kapatıldıktan sonra yıllarca fabrika istasyonunda çürümeye terk edilen “Gıdı Gıdı” treni (lokomotif ve vagon), yıllar sonra restore edilerek 19 Şubat 2016’da tekrar sefere başlamıştır. (“Gıdı Gıdı Treni İlk Resmi Seferini Yaptı”, 2016, <https://www.aydinpost.com/aydin/gidi-gidi-treni-ilk-resmi-seferini-yapti-h242078.html>, Et: 27 Şubat 2022.)

¹¹⁸² Gıdı Gıdı gazetesinin sayılarından biri için bkz. “Tam Gece Yarısı Çıkar Balo Gazetesi”, *Gıdı Gıdı*, Yıl 1957, S.20.

¹¹⁸³ TBMM ZC, D.7, C.2, 27-5-1943, s.279.

¹¹⁸⁴ Sümerbank, *X’uncu Yıl*, s. 56.

¹¹⁸⁵ Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.230.

getirdiği gibi- çalışan kadın işçi sayısının çok olduğu Nazilli Basma Fabrikası'nda açılmıştır. (1944).

Şekil 3.16. Nazilli Basma Fabrikası Kreşi

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Kaynak: Doğan, Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne, s.137,139.

Nazilli Basma Fabrikası, 1948 yılında 25 yataklı ve 40 mevcutlu bir kreşe sahiptir.¹¹⁸⁶ Kreşte bir ultraviyole odasının yanında bir de emzirme odası vardır. Kreşte çocuklar yaşlarına göre gruplara ayrılmıştır. Kreşte her çocuğun kendine ait numaralı bir elbise dolabı vardır. Kreşte zayıf çocuklar ultraviyole odasında tedavi edilmiştir. Burada bir başhemşire ve iki yardımcının sorumluluğunda işçi çocuklarına, sağlıklarına, temizliklerine, beslenmelerine, rahatlarına dikkat edilerek en iyi şekilde bakılmıştır.¹¹⁸⁷ Fabrika anneleri işe giderken çocuklarını bu fabrika kreşine bırakmıştır. Burada yedirilip,

¹¹⁸⁶ 1948 tarihli TBMM Çalışma Komisyonu Raporu'na göre Nazilli Basma Fabrikası'ndaki kreş ve çocuk yuvası 25 mevcuttur ve temizliğe önem verilmektedir. Raporda ayrıca işçi çocuklarının 5 yaşından sonra öğretmeni olan anaokuluna gittikleri ifade edilmiştir. (BCA, 490-1-0-0,1438-5-2, 29.07.1948, s.93.)

¹¹⁸⁷ *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, s.8; 1973 yılında Nazilli Basma Fabrikası Kreşi'nde 1 hemşire görev yapmıştır. (*Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.193.)

içirilip temizlenerek en iyi şekilde bakılan çocuklar vardiya sonrası fabrikadan çıkan annelerine teslim edilmiştir. Fabrika kreşinde çocuk bakımı ve hasta çocukların tedavisi ücretsizdir.¹¹⁸⁸

Hüsamettin Toros, 1951’de yayınlanan kitabında, “*Fabrikanın tam manasıyla modern 30 yataklı hastanesinin yakınında bir de kreşi vardır. İşe gelen çocuklu kadınlar yavrularını buraya tam bir emniyet içinde bırakırlar*” demiştir.¹¹⁸⁹ 1952 tarihli Ege Rehberi, Aydın İli adlı rehberde de fabrika kreşinden şöyle söz edilmiştir: “*Evlat sahibi, hayatta her insanın titreyerek gözünden kıskanarak sevdiği yavrulara sahip işçilerin çalıştıkları saatlerde o cihandeğer ciğerparelerin korunması için çocuk yuvası gibi bir şefkat ocağı kuran fabrika, insanlık vazifelerinden birini de ifa eylemiş bulunmakta idi.*”¹¹⁹⁰

Nazilli Basma Fabrikası Kreşi 1940’larda fabrikanın girişindedir. Vaziyet planına göre kreş, fabrikanın giriş ünitelerinin güneyinde yer almaktadır. 1950’lerin sonunda ise girişe yakın bir yerde ayrı bir kreş ve revir binası inşa edilmiştir.¹¹⁹¹ 1956 Yılı Sümerbank İdare Meclisi Raporu’na göre “*Nazilli (Fabrikası) kreş binası inşaatı*” devam etmektedir.¹¹⁹²

Fabrika kreşinin 1940’lardaki 25 yatak kapasitesi, 1950’lerde 70’e çıkarılmıştır. 1965 yılında fabrikada revirinde ve kreşinde sözleşmeli bir dâhiliye uzmanı görev yapmıştır. Ayrıca fabrika revirinin hemşire, diş doktoru ve laboranttan oluşan sağlık personeli kreşe de bakmıştır.¹¹⁹³ 1968 yılında 70 yataklı fabrika kreşine, -aynı zamanda fabrika revirine de bakan- 1.750 lira aylık alan bir sözleşmeli doktor bakmıştır. Kreşte ayrıca 1 hemşire ve 12 bakıcı olmak üzere toplam 13 kişi görev yapmıştır. Kreşte yatırılan çocuk sayısı (günde ortalama) 1967’de 40, 1968’de 48’dir.¹¹⁹⁴ 1976 yılı itibariyle “*kreş 70 yataklı olup 13 bakıcısı bulunmaktadır.*”¹¹⁹⁵ Kreşte ayrıca çamaşırcı, temizlikçi ve eğitici öğretmen görev yapmıştır. Bir ara her 10 çocuğa bir bakıcının düştüğü kreşte 140 çocuğa bakılmıştır.¹¹⁹⁶ 1976 yılına kadar kreş bakıcıları ilkokul mezunuyken, 1976 yılından itibaren en az ortaokul mezunu olma şartı getirilmiştir. Üç vardiyalı Nazilli Basma Fabrikası’nın kreşi de üç vardiyalı olarak (07.00-15.00,15.00-23.00,23.00-07.00) hizmet

¹¹⁸⁸ Dikmen, a.g.e., s.144.

¹¹⁸⁹ Toros, a.g.e., s.163.

¹¹⁹⁰ Ressamoğlu, a.g.e., s.104.

¹¹⁹¹ Arıtan, a.g.t., s.220.

¹¹⁹² Sümerbank 1956 Senesi İMR ve Bilançosu, s.7.

¹¹⁹³ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, s.10.

¹¹⁹⁴ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.19-20.

¹¹⁹⁵ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.27.

¹¹⁹⁶ Kapkaç, a.g.e., “Sağlık İşleri”, madde 4.

vermiştir. Fabrika kreşine 1980 yılına kadar sadece fabrika işçilerinin çocukları alınırken 1980’den itibaren fabrika memurlarının çocukları da alınmıştır. Zaman içinde kreşte bakılan çocuk sayısı 150’lere kadar çıkmıştır.¹¹⁹⁷

Fabrika her yıl belli bir oranda “*kreş masrafı*” yapmıştır. Örneğin, fabrikanın kreş masrafı 1964’te yıllık 41.978 TL, işçi başı aylık 1,41 TL, 1965’te yıllık 44.536 TL, işçi başı aylık 1,57 TL’dir. 1967’de yıllık 51.004 TL, 1968’de 55.440 TL’dir. 1968 yılında fabrika kreş için toplam 162.459 lira harcanmıştır.¹¹⁹⁸

Tablo 3.23. SSK’ya ve MEB’e Devredilenler Dışında, 1972 Yılında Sümerbank Fabrikalarının Kreşlerindeki ve Emzirme Odalarındaki Yatak Sayısı ve Çocuk Bahçelerinin Büyüklüğü

Fabrikalar	Kreş	Emzirme Odası	Çocuk Bahçesi (m ²)
Defterdar	50	-	160
Bünyan	-	-	-
Isparta	-	-	-
Diyarbakır	-	-	-
Bursa	205	-	800
Hereke	4	25	800
Kayseri	20	-	-
Adana Bez	-	13	-
Erzincan	-	-	200
Bakırköy	39	35	1.000
Ereğli	70	-	1.500
Malatya	31	10	300
Nazilli	70	1	460
Denizli	15	-	600
İzmir	25	-	2.250
Adana Çırçır	-	-	-
Taşköprü	-	-	50
Gemlik	-	10	419
Beykoz	34	16	-
Sivas	-	-	-
Kütahya	-	-	-
Filyos	-	-	692
Yıldız Çini	-	-	-
Toplam	563	110	9.231

Kaynak: Yıldırım, a.g.m., s.40.

¹¹⁹⁷ Doğan, a.g.e., s.136; Doğan vd., a.g.m., s.189.

¹¹⁹⁸ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, s.59; BYDK Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.17,20.

Tabloda görüldüğü gibi Sümerbank fabrikalarında çocuk bakımı ve çocuk eğitimi bir bütün olarak düşünülmüş, bu nedenle fabrikalarda kreş, emzirme odası ve çocuk bahçesi birbirini tamamlayan üçlü bir yapı oluşturmuştur. 1972 yılında 23 Sümerbank fabrikası içinde 205 yatak kapasiteli Bursa Merinos Fabrikası Kreşi'nden sonra 70 yatak kapasitesiteli Nazilli Basma Fabrikası Kreşi, yine 70 yatak kapasiteli Ereğli Dokuma Fabrikası Kreşi ile birlikte ikinci sırada gelmektedir. Buna karşın Nazilli Basma Fabrikası sadece 1 emzirme odasına sahiptir. Fabrikada ayrıca yeterli büyüklükte bir de çocuk bahçesi vardır.

Nazilli Basma Fabrikası Kreşi'ne annesi çalışan işçilerin çocukları, eğer kadro kalırsa da memurların çocukları alınmıştır. Kreşte 0-6 yaş grubundaki çocuklara bakılmıştır. Kreşte bir gün özetle şöyle geçmiştir: 07.00-15.00 postasında kreşe getirilen çocuklara önce kendi elbiseleri çıkarılıp kreş elbiseleri giydirilmiştir. Sonra kahvaltı ettirilmiştir. Temizlikleri yapıldıktan sonra oyun odasına alınan çocuklara saat 10.00'da meyve verilmiştir. Saat 12.00'da yemek yedirilen çocuklar öğlen uykusuna yatırılmıştır. 4-6 yaş grubundaki çocuklara eğitimcileri gözetiminde çeşitli çalışmalar yaptırılmıştır. Saat 14.00'te uyandırılan çocuklara kendi elbiseleri giydirilmiştir. Çocuklar saat 15.00'te annelerine teslim edilmiştir.¹¹⁹⁹

1950'lerden itibaren iki katlı olan Nazilli Basma Fabrikası Kreşi'nin üst katında 0-2 yaş grubundaki çocuklara, alt katında ise 2-4 ve 4-6 yaş grubundaki çocuklara bakılmıştır. Kreşte, 0-2 yaş çocukların kıyafetleri de -yazın basmadan, kışın pazenden olmak üzere- fabrikada fabrika kumaşlarından dikilmiştir. Hazır çocuk bezlerinin olmadığı dönemde kreşteki çocukların bezleri de özel olarak yine fabrikada, fabrika kumaşlarından yapılmıştır. İşçi anneler çocuklarını kreşe bırakırken çocuklara yine Sümerbank malı özel kreş kıyafetleri giydirilmiştir. Kreşte 0-2 yaş grubundaki çocuklara süt ve pirinç unuyla yapılan mamalar ve özel çorbalar verilmiştir. Üst yaş grubundaki çocuklara ise onların yiyebileceği özel et ve sebze yemekleri hazırlanmıştır. Kreşte kullanılan sütler günlük olarak satın alınmış ve fabrikanın kimya laboratuvarında incelendikten sonra uygun olanlar mama ve yoğurt yapımında kullanılmıştır. İşçi anneler, sabah 10.00-10.45, öğleden sonra 13.30-14.15 saatleri arasında kreşe gelerek emzirme odasında çocuklarını emzirmiştir. Kreşte işçi annelere de özel olarak hazırlanan çorba, günlük taze yoğurt ve meyve suları dağıtılmıştır. Anneler kreşte bebeklerini emzirip besledikten sonra fabrikaya dönmüştür.

¹¹⁹⁹ Kapkaç, a.g.e, "Sağlık İşleri", madde 4.

Anneler kreşten ayrıldıktan sonra bakıcılar, fabrikada üretilen özel pijamaları giydirdikleri çocukları öğlen uykusuna yatırmıştır. Çocukların tüm temizliği kreşte yapılmıştır. Çocukların kirli bezleri ve tüm kıyafetleri de kreşte yıkanmıştır. İşçi anneler fabrikadan çıkıp kreşe gelmeden önce bakıcılar çocukların kreş kıyafetlerini çıkarıp günlük giysilerini giydirerek anneleri beklemiştir. Mesai bitiminde çocuğunu kreşten alan anneler gönül rahallığı içinde evlerine dönmüştür.¹²⁰⁰

Kreşin alt katında 2-4 yaş grubu çocukların oyun odası, 4-6 yaş grubu çocukların ise eğitim odası vardır. Bu gruplardaki çocuklar kahvaltılarının ardından oyun odasına ve eğitim odasına alınmıştır. Oyun ve eğitim saatlerinin ardından öğlen yemekleri verilen çocuklar uykuya yatırılmıştır. İkinci kahvaltısında çocuklara çay, süt ve meyve suyu yanında börek veya pasta verilmiştir. Her yıl şehir stadında yapılan 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı kutlamalarına fabrika kreşindeki 4-6 yaş grubu çocuklar da katılmıştır. Çocuklar, bir ay önceden kutlamalara hazırlanmıştır. Fabrika kreşinde, bayram için çocuklara özel kıyafetler hazırlanmıştır. 23 Nisanlarda kreş çocukları bayraklarla, basmalarla süslenmiş fabrika arabaları ve fabrika bandosu eşliğinde törene katılmıştır. Törende kreşten iki çocuk şiir okumuştur. Geçit törenine de katılan fabrika çocukları coşku, sevinç ve gururla bayramlarını kutlayıp şen şakrak biçimde fabrika kreşine dönmüştür. Kreşteki 4-6 yaş grubu çocuklar diğer özel günleri ise fabrikada kreş içinde kutlamıştır.¹²⁰¹

Kreşteki çocuklar, fabrika hastanesinin doktoru ve sağlık personeli tarafından düzenli olarak kontrol edilmiştir. Fabrika doktoru aynı zamanda kreşe de bakarken, kreşte bakıcılar dışında bir de hemşire görevlendirilmiştir. Fabrika kreşindeki çocukların bakımı gibi her türlü ilacı ve tedavisi de ücretsizdir. Çocuklar hastalandıklarında gerekirse fabrika hastanesine sevk edilmiştir. Ayrıca kreşte ve lojmanlarda kalan tüm fabrika çocukları, fabrika hastanesi tarafından ücretsiz aşılanmıştır. Çocukların tüm kreş giysileri de fabrika tarafından ücretsiz verilmiştir.¹²⁰²

Nazilli Basma Fabrikası'nın kreşi, uzun yıllar boyunca Nazilli'deki iki kreşten biri olarak hizmet vermiştir. 1973 yılında Aydın'da, Aydın Tekstil Fabrikası ile Nazilli Basma Fabrikası'nın kreşi dışında üçüncü bir kreş daha yoktur. Bu fabrika kreşlerinden ise sadece

¹²⁰⁰ Doğan, *a.g.e.*, s.136.

¹²⁰¹ Doğan, *a.g.e.*, s.139; Doğan vd., *a.g.m.*, s.190.

¹²⁰² İlhan Öden, 2011, "Çocuklar Yuvaya, Anneler Çalışmaya", (sumerbank.blogspot.com/2011/9/cocuklar-yuvaya-anneler-ise-.html), Et: 8 Mart 2022.

fabrikada çalışan annelerin çocukları yararlanabilmiştir. 1973 yılında Aydın’da fabrika dışında hiç çocuk yuvası da yoktur. Aydın ve civarında yuvada bakılması gereken çocuklar bölge çocuk yuvası durumundaki İzmir Karşıyaka Çocuk Yuvası’na gönderilmiştir.¹²⁰³ 1973 yılı gibi geç bir tarihte bile Aydın’da –fabrika dışında- tek bir kreş ve çocuk yuvasının olmadığı düşünülecek olursa, 1944’ten beri faaliyette bulunan Nazilli Basma Fabrikası Kreşi’nin önemi çok daha iyi anlaşılacaktır.

Nazilli Basma Fabrikası’nın en önemli sosyal hizmetlerinden biri olan fabrika kreşi ve onu tamamlayan emzirme odası ve çocuk bahçesi çalışan annelere, işçi ailelere, çocuklara ve topluma çok faydalı olmuştur. Fabrika kreşi sayesinde işçi anneler, çocuklarına bakma kaygısı taşımadan gönül rahatlığıyla işlerine devam edebilmiştir. Fabrika kreşinde çocuklarına en iyi şekilde bakıldığını bilen kadın işçilerin iş verimi ve iş sürekliliği sağlanmış, üretime katkıları artarak devam etmiştir. Yıllarca Aydın’da fabrika dışında başka bir kreş olmaması, bölgede yaşayıp Nazilli Basma Fabrikası Kreşi’nden yararlanmak isteyen evli ve çocuk sahibi kadınların fabrika işçisi olmalarını kolaylaştırmıştır. Fabrikanın doğum ve çocuk yardımları ile fabrika kreşinden yararlanmak isteyen evli ve çocuklu aileler fabrikada çalışmayı tercih etmiştir. Fabrika kreşinin konumu ve çalışma biçimi, anne ve çocuk ilişkisinin kesintiye uğramadan devam etmesini sağlamıştır. Anneler gün içinde iki defa işten ayrılıp çocuklarını emzirmek için kreşte çocuklarıyla buluşabilmiştir.¹²⁰⁴ Kreş, fabrika üretim alanında olduğu için çalışan annelerin çocuklarıyla ilişkisi hiç kopmamıştır. Bu durum, özellikle 0-2 yaş grubundaki çocukların ruhsal ve fiziksel gelişimini çok olumlu etkilemiştir. Kreşte çocuklara, mümkün olan en sağlıklı ortamda, bilimsel yöntemlerle en iyi şekilde bakılması; burada çocukların yaşlarına uygun biçimde beslenmesi, özel olarak giydirilmesi, temizlenmesi, düzenli olarak muayene edilmesi, aşılanması ve eğitilmesi, ülkede olanakların hayli kısıtlı olduğu bir dönemde, çocukların fiziksel, ruhsal, psiko-sosyal ve sosyo-kültürel gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Çocuklarını kreşe veren işçi aileler, aile bütçesinden hiç harcama yapmadan, çocuklarının temiz ve güvenli bir ortamda sağlıklı biçimde büyüüp gelişme olanağına sahip olmuştur. Nüfus artışına çok ihtiyaç duyulan, ancak yeni doğan çocuklarda ölüm oranının çok yüksek olduğu bir dönemde fabrika kreşinin ve fabrikanın doğum ve çocuk

¹²⁰³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.209.

¹²⁰⁴ 8 Haziran 1936 tarihli ve 3008 Sayılı İş Kanunu’na göre “Emzikli kadın işçilerin çocuklarına süt vermek için tayin edilecek olan zamanlar, 35, 26 ve 37. maddeler mucibince tespit edilmiş bulunan günlük kanuni çalışma müddetleri içinde sayılır ve bu sebeplerden dolayı işçi ücretleri hiçbir türlü eksiltmeye uğratılamaz.” (“İş Kanunu”, T.C. Resmi Gazete, 15 Haziran 1936, S. 3330, s.6626.)

yardımlarının işçi ailelerine sağladığı olanaklar, işçi ailelerin bakım endişelerini azaltarak çocuk sahibi olmalarını da kolaylaştırmıştır. Fabrika kreşi, halkçı bir uygulama olmasının yanında kadın işçi sayısının çok fazla olduğu fabrikadaki işçi devir oranlarını azaltarak işçi devamlılığını sağlamaya yönelik akılcı ve pratik bir çözümdür.

4.4. Fabrika Dinlenme Kampı

Sümerbank'ta dinlenme kampları düşüncesi 1940'lerde ortaya çıkmıştır. Bu düşüncenin fikir babası -büyük olasılıkla- Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'dür. İnönü, 1940'lerde Sümerbank fabrikalarını dolaşırken işçilerin biraz zayıf olduklarını gözlemlemiş, işçilere bir öğün sağlam yemek verilmesi yanında, zayıf ve hasta işçilerin dinlenme, bakım ve tedavi amaçlı olarak temiz havalı yerlere gönderilmesini istemiştir. İnönü'nün bu isteği üzerine fabrikalar, ihtiyacı olan işçileri tedavi ve dinlenme amaçlı olarak yaz aylarında kurulan seyyar kamplara göndermeye başlamıştır. İlk seyyar kamplar Selçuk Çamlık, Buldan ve Kuşadası'nda oluşturulmuştur. Sümerbank'ın bu seyyar işçi kamplarına gidenlerin anlattığına göre kamplarda günde üç öğün yemek yanında, ara öğün olarak da süt, yoğurt ve çerez gibi destekleyici yiyecekler verilmiştir. Ancak bu seyyar kamp uygulamasından istenilen sonuç alınamamıştır.¹²⁰⁵

1940'ların sonunda BUMH, fabrikalarda yaptığı incelemeler sonunda hazırladığı raporlarda fabrikalardaki işçilerin dinlendirilmesine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.¹²⁰⁶ 1940'ların sonlarından itibaren bazı Sümerbank fabrikaları, işçileri için fabrika dinlenme kampları kurmuştur. İşçiler bu kamplarda hafta tatillerini veya yıllık izinlerinin bir bölümünü de geçirebilmiştir. Örneğin, Türkiye Sümerbank Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi, 1946'da Ankara'da bir işçi dinlendirme kampı kurmuştur. 1946 ve 1947 yıllarında 3.000'i aşkın işçi hafta tatillerini ve izinlerini bu kampta geçirmiştir. Kampta işçilere çok uygun fiyata yemek verilmiştir.¹²⁰⁷

28 Ağustos 1956'da "*Sümerbank Müessesesi ve Fabrikaları Tarafından Kurulacak Dinlenme Kamplarına Ait Yönetmelik*" çıkarılmıştır.¹²⁰⁸ 1956'dan itibaren Sümerbank dinlenme kampları bu yönetmelik kapsamında kurulmuştur. Sümerbank, 1956'da

¹²⁰⁵ Doğan, a.g.e., s.156; Doğan vd., a.g.m., s.194.

¹²⁰⁶ BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.86.

¹²⁰⁷ BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları 1947 Yılı Raporu, s.19.

¹²⁰⁸ Yıldırım, a.g.m., s.38.

“çalışanların denizden ve güneşten faydalanabilmeleri ve dinlenebilmeleri için” Nazilli Basma Fabrikası’nın yönetiminde Kuşadası’nda bir dinlenme kampı kurmuştur. Kuşadası Dinlenme Kampı, Söke Yolu üzerinde Kuşadası’na yaklaşık 7 km uzaklıktadır.¹²⁰⁹

Kamp, 1 km’lik sahille denize açılan 100.000 m²lik bir alana inşa edilmiştir. Bu ilk kamp geçici barakalardan oluşmuştur. Kamp arazisi, 2.774 lira bedelle hazineden satın alınmıştır. Böylece geçici barakalardan oluşan kamp yerinde kalıcı kamp evleri inşa edilmeye başlanmıştır. 1965 yılında kamp yerinde geçici barakalardan ve bazı sosyal tesislerden başka 16 kalıcı ev bulunmaktadır. 1965 yılında kampın aşınma payı ve bakım masrafı 26.500 lira tutmuştur. 1968’de kampta 48 oda/daire vardır. 1970’lerin başında kamptaki oda/daire sayısı 100’ü geçmiştir. Kuşadası Dinlenme Kampı, Nazilli Basma Fabrikası çalışanları yanında tüm Sümerbank çalışanlarına ve halka açıktır. 1968 yılında kamptan 55’i Nazilli Müessesesi, 308’i Sümerbank mensubu, 66’sı diğer kurum mensubu olmak üzere toplam 479 kişi yararlanmıştır. Sümerbank 1968 yılında kamp için toplam 180.712 lira harcamıştır. Kamp, temmuz ve ağustos aylarında 4 devre olarak çalışmıştır. Kamp, 1970’lerde, o zamanki Nazilli Basma Fabrikası Müdürü Yusuf Kazmacı’nın çabalarıyla ağaçlandırılmıştır.¹²¹⁰

Kuşadası Dinlenme Kampı’nın kendine özel bir de “Sümerbank Plajı” vardır. Nazilli Basma Fabrikası’na ait sayfiye kamp evlerinin bulunduğu yerdeki bu plaj, geniş bir kumsala sahiptir. Kamp idaresinden izin alınması şartıyla plaj ve sosyal tesisler halka da açıktır. “Sümerbank Plajı”nı turizm sezonunda kısa bir süre tursitler de kullanabilmiştir.¹²¹¹

Kuşadası Dinlenme Kampı, sadece bir tatil ve dinlenme kampı değildir. Sümerbanklılar özel günleride bu kampta toplanmıştır. Özellikle Sümerbank’ın kuruluş yıl dönümleri bu kampta kutlanmıştır.¹²¹²

¹²⁰⁹ Sümerbank Personel Rehberi, Sümerbank Kültür Yayınları, 9/120, Ankara, 1975, s. 87.

¹²¹⁰ BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, s.10; BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.20-21;Doğan, a.g.e., s.156-157; Doğan vd., a.g.m., s. 193-194;

¹²¹¹ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.231.

¹²¹² Örneğin, 1972 yılında Sümerbank’ın kuruluşunun 39. yıl dönümü, çok sayıda Sümerbanklının katıldığı görkemli bir eğlenceyle burada kutlanmıştır. Sümerbank dergisinde bu kutlamadan şöyle söz edilmiştir: “Bankamızın 39’uncu yıl dönümü, 11.7.1972 Salı günü Sümerbank Kuşadası Dinlenme Kampı sakinleri, özel vasıtalarla gelen diğer Sümerbanklılar ve misafirlerin iştirakiyle kutlanmıştır. Bayrak, fener ve kotyonlarla süslenen kamp avlusunda kurulan sahnede İzmir Basma Sanayi Müessesesi Cazı eşliğinde tanınmış solistlerin iştirakiyle kutlama programı başlamış, bunu İzmir Halk Eğitim Merkezi’nin 40 kişilik folklor grubunun muhtelif mahalli oyunları takip etmiştir. Gecenin en büyük sürprizi, Kuşadası’nda misafir bulunan film yıldızı Hülya Koçyiğit ile eşinin eğlencelerimize katılmaları olmuştur. Civar kamplardan gelen misafirlerle birlikte bini aşkın davetli sabaha kadar program ve dansla unutulmaz bir gece geçirmişler ve bütün Sümerbanklılara nice kuruluş yıl dönümleri için mutluluk ve esenlikler dilemişlerdir.” (“Sümerbank’ın

1973 yılında Kuşadası Dinlenme Kampı'nın oda sayısı 140'a yatak sayısı 330'a çıkmıştır. 2.000'den fazla personel kamptan yararlanmıştır.¹²¹³

Kuşadası Dinlenme Kampı zaman içinde geliştirilmiş, kamp ortamı iyileştirilmiş ve kamptan yararlananların sayısı artmıştır. 1975 yılı itibariyle Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın yönetimindeki Kuşadası Dinlenme Kampı'ndan;

- a) Sümerbank topluluğunda çalışanlar,
- b) Her devre belirli kontenjanlar dâhilinde Sümerbank'tan emekli olanlar,
- c) Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı mensupları,
- d) Yüksek Denetleme Kurulu mensupları
- e) Genel Müdürlük misafirleri yararlanabilmektedir.

1975 yılında 15'er günlük 5 devre halinde faaliyette bulunan Kuşadası Dinlenme Kampı'nda konut tiplerine göre yatak sayıları ve ücretler değişmektedir. Kamp, yemek salonu yanında yüzme havuzu, gazino ve disko gibi birimlere de sahiptir. Kampta her devrede 1 doktor ve hemşire görev yapmıştır. Kuşadası Dinlenme Kampı'ndan 1975 yılında 5 devrede 2.104 kişi yararlanmıştır.¹²¹⁴

1976 yılı itibariyle Kuşadası Dinlenme Kampı 153 müstakil ev, 190 oda, 1 yemek salonu, 2 dinlenme bölümü olan 1 gazino ve yüzme havuzuna sahiptir. Ayrıca kampta çalışan işçiler ve görevliler için de özel ayrı bölümler vardır. Fabrika kampı 1976 yılında 15'er günlük 4 dönem halinde 16 Haziran-20 Ağustos arasında açık tutulmuş, bu 4 dönem boyunca kampa toplam 1.860 kişi katılmış, o yıl 288 lira gelir fazlası elde edilmiştir. 1976 yılında fabrika dinlenme kampından yararlananlardan 654 kişi (% 35) Sümerbank Genel Müdürlüğü'nden, 621 kişi (%33) Sümerbank fabrikalarından, 585 kişi (%32) de Sümerbank dışındandır. Kampa, Sümerbank dışından katılanların sayısının yüksek olması nedeniyle 1976 Yılı Sümerbank Raporu'nda şöyle denilmiştir: *“Tesisin başlıca kuruluş amacı topluluğa ait iş gücünün dinlendirilmesidir. Bu bakımdan bu konunun üzerinde hassasiyetle durularak tesisin özellikle ve büyük ölçüde topluluk mensuplarına tahsis edilmesi sağlanmalıdır.”* Ülke genelindeki çok sayıda fabrikada on binlerce çalışana sahip Sümerbank, çok doğal olarak kamp önceliğini kendi çalışanlarına vermek istemiştir.

Kuruluşunun 39.Yıl Dönümü Kuşadası Kampında Kutlandı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Temmuz 1972, S.121, s.21.)

¹²¹³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, s.254.

¹²¹⁴ *Sümerbank Personel Rehberi*, s.87-88.

Kuşadası Dinlenme Kampı 1976 yılında eğitim için düzenlenmiştir. Bu düzenleme sırasında kampa 171.410 liralık harcama yapılarak bazı odalara ve salona elektrikli ısıtma sistemi eklenmiştir. Böylece kamp dinlenme amacıyla kullanılmadığı aylarda da boş bırakılmamış, Sümerbank'ın eğitim, kurs, seminer gibi toplantılarına tahsis edilmiştir.¹²¹⁵ Böylece Kuşadası Dinlenme Kampı, “Kuşadası Eğitim ve Dinlenme Kampı” haline gelmiştir. 1980’lerden itibaren büyük çaplı eğitim ve devre toplantıları için burada Kuşadası Genel Eğitim Merkezi kurulmuştur. Bu merkezde personel, muhasebe, satış, bankacılık ve yönetim seminerleri düzenlenmiş, öğretim kurumlarıyla işbirliği yapılarak Sümerbank personeli için dil kursları açılmıştır.¹²¹⁶

Şekil 3.17. Kuşadası Eğitim ve Dinlenme Kampı

Kaynak: İlhan Öden Arşivi.

Sümerbank'ın düzenlediği çeşitli yarışmalarda başarılı olan gençler ve aileleri de zaman zaman Kuşadası Dinlenme Kampı'nda ağırlanmıştır. Örneğin, Temmuz 1983'te Sümerbank konulu bir resim yarışmasında ilk üçe giren öğrenciler, aileleriyle birlikte 15 gün bu kampta misafir edilmiştir. Söz konusu misafirlerin gidiş-dönüş her türlü harcamaları da Sümerbank tarafından karşılanmıştır.¹²¹⁷

¹²¹⁵ BYDK, *Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu*, s.28-29.

¹²¹⁶ “Sümerbank 50 Yaşında”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.19.

¹²¹⁷ “Sümerbank Konulu Resim Yarışması,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.21.

Nazilli Basma Fabrikası yönetimindeki Kuşadası Dinlenme Kampı, Sümerbank'ın, işçi ve memurlarının sağlığına, dinlenmesine, eğlenmesine ve eğitimine önem verdiğini gösteren yine halkçı uygulamalardan biridir. Ayrıca bu kampı kuranlar dinlenmiş, eğlenmiş, öğrenmiş, sağlıklı, mutlu ve bilgili işçilerin iş veriminin artacağını, bunun da üretimi artıracağını düşünmüştür.

4.5. Fabrikada Beslenme ve Giyinme

Fabrikalarda çalışanların temel ihtiyaçlarının başında beslenme ve giyinme ihtiyacı gelmektedir. Sümerbank 1940'larda çalışanlarının beslenme ihtiyacını en iyi şekilde karşılamak için bir “*gıda politikası*” belirlemiş ve bu kapsamda “*kooperatif, ekonom, satış mağazaları, lokanta ve yemekhaneler konularında*” çalışmalar yapmış, planlar hazırlamıştır.¹²¹⁸

Tüm Sümerbank fabrikaları, -daha önce örneklendirildiği gibi- çalışanlarına her yıl önemli miktarlarda yiyecek ve giyecek harcaması yapmıştır. İMR ve BUMH Sümerbank Raporlarında bu harcamalar “*Yedirme ve Giydirme Masrafı*” veya “*Yiyecek*” ve “*Giyecek*” başlığı altında gösterilmiştir.¹²¹⁹

Sümerbank, işçilerin beslenme ve giyinme ihtiyaçlarını en iyi ve en uygun şekilde karşılamak için fabrika yerleşkelerinde yemekhaneler, fırınlar, bakkallar, ekonomalar açmış, kooperatifler, biriktirme ve yardım sandıkları kurmuştur. Fabrikalar çalışanlarına ücretsiz yemek ve giyecek vermiştir.

4.5.1. Fabrika Yemekhanesi ve Yemek Yardımları

5 Şubat 1941 tarihli ve 2-15156 sayılı kararnamenin 18.maddesine göre işyerlerinde yemekhane bulundurulması yasal bir zorunluluk olmuştur.¹²²⁰ 1941 tarihli bu kararnameden önce yemekhaneye sahip Sümerbank fabrikaları vardır. Nazilli Basma Fabrikası o fabrikalardan biridir. Sümerbank fabrikalarının sosyal donatılarından biri fabrika yemekhaneleridir. Sümerbank fabrika yemekhaneleri kapalı ve açık yemekhaneler

¹²¹⁸ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, s.16.

¹²¹⁹ BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu, s.36; BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.19; BUMH Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.53.

¹²²⁰ T.C. Resmî Gazete, 17 Şubat 1941, S.4736, s.479.

olarak ikiye ayrılmıştır. Buralar, hem çalışanların yemek saatlerinde yemek yedikleri hem de belli zamanlarda aileleriyle birlikte sosyalleştikleri mekânlardır.

Nazilli Basma Fabrikası Yemekhanesi 1937’de fabrikayla birlikte açılmıştır. Nazilli Basma Fabrikası’nda fabrika üretim alanının girişinde hemen nizamiyenin karşısında, içinde sinema, lokal ve yemekhane birimlerinin olduğu bir sosyal merkez bulunmaktadır.¹²²¹ “*Binanın ortasında yüksek sinema salonu, salonun iki yanında daha alçak kütlelerde ise memur yemekhanesi, lokal ve bugün ortadan kalkmış bulunan sinema giriş+fuaye birimi yer alır.*”¹²²² Nazilli Basma Fabrikası’nın sosyal merkezi çok amaçlı kullanıma uygun olması için sahneli inşa edilmiştir.¹²²³ Sosyal merkez iki temel işleve sahiptir. Birincisi, burası yemekhane ve lokal/kulüp olarak kullanıldığından çalışanların yemek yedikleri ve sosyalleştikleri bir alandır. İkincisi, sinema salonu ve tiyatro sahnesi olarak da kullanılan çok amaçlı salon, sadece fabrika için değil, aynı zamanda Nazilli için de büyük önem taşımıştır. Çünkü burası adeta Nazilli’nin en önemli “kültür merkezi” durumundadır. Bu yapının bodrum katında işçi yemekhanesi, bunun üzerinde ise memur yemekhanesi ve sinema salonu vardır. 1950’lerden sonra sinema fuayesi değişmiş, bir üst kata tüccar salonları eklenmiş ve burası lokale katılmıştır. Sinema, 1970’lerden itibaren memur yemekhanesi ve düğün salonu olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹²²⁴ 1970’lerde fabrikada ayrı bir işçi yemekhanesi inşa edilmiştir.¹²²⁵

Nazilli Basma Fabrikası yemekhanesinde, memur ve işçilerle birlikte müdür ve ailesine de ucuz ve lezzetli yemek verilmiştir.¹²²⁶ 1937’de Nazilli Basma Fabrikası’nı ziyaret eden *Ulus* gazetesi muhabiri, “*Memur ve işçiler için yapılan lokantada çok nefis ve ucuz yemek temin olunmuştur. Kombina müdürü de ailesiyle birlikte burada yemek yiyor*” demiştir.¹²²⁷ 1936’da *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan “*Nazilli’de Yükselen Sanayi Abidesi*” başlıklı bir haberde ise fabrikanın, “*mükemmel servisli büyük bir lokantası var. Bütün memur ve amele, gayet ucuz olarak yemeği burada yiyor. Bir şehir lokantasının mükemmeliyetini burada da bulabilirsiniz,*” denilmiştir.¹²²⁸

¹²²¹ Dicle Aydın ve Esra Aksoy, “Nazilli Sümerbank Fabrikası’nın Sosyal Tesis Binasının İşlevsel Dönüşümü İçin Analizler”, *Güney Mimarlık*, TMMOB Mimarlar Odası Adana Şubesi, Haziran 2012, S.8, s.42.

¹²²² Arıtan, *a.g.t.*, s.225.

¹²²³ “Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı”, *Cumhuriyet*, 10 Birinciteşrin 1937, s.9.

¹²²⁴ Arıtan, *a.g.t.*, s.226; Emre Doğan, *a.g.m.*, s.89, 101-102.

¹²²⁵ Arıtan, *a.g.t.*, s.226.

¹²²⁶ Tuna, *a.g.e.*, s.264.

¹²²⁷ “Nazilli Kombinasi İnşaatı, Memur Apartmanları ve Büroları İnşaatı Bitti”, *Ulus*, 20 İlkkanun 1936, s.4.

¹²²⁸ “Nazilli’de Yükselen Samayî Abidesi, Yeni Mensucat Fabrikası Gelecek Sene Çalışacak”, *Cumhuriyet*, 21 Birincikanun 1936, s.5.

Erken Cumhuriyet Döneminde Nazilli’de nitelikli yemekhane (lokanta) sayısı çok azdır. Şehirdeki lokanta sayısı 1950’lerden itibaren artmıştır.¹²²⁹ 1973’te Nazilli’de 5 restoran vardır.¹²³⁰ Çağdaş mimarisi, geniş, rahat, düzenli yapısı, sağlıklı ve temiz ortamıyla Nazilli Basma Fabrikası’nın yemekhanesi, uzun yıllar boyunca kentin en iyi yemekhanelerinden biri olmuştur.

1937’de Nazilli Basma Fabrikası açıldığında fabrikayı ziyaret eden Hulusi Günay, fabrika yemekhanesini ve fabrikanın yemek hizmetini şöyle gözlemlemiştir:

“Konuşmamız sırasında kulağımıza, canavar düdüğüne benzer bir ses gelmişti. ‘Yemek borusu,’ dediler.

Başmühendisin odasından ayrılarak refikimle birlikte fabrikanın sahneli gazinosuna gidiyoruz.

Burası bir âlemdi. İşini bırakan soluğu bu geniş salonda alıyor. Şefler, memurlar, mühendisler, teknisyenler, san’atkar ve işçiler akın ediyorlar.

Biraz geçince bol müzik içinde bir ‘diş faaliyeti’ başlıyor. Hem burada yemek de ucuz. İki tabak yemek, bir pilav ve bir tatlı 25 kuruşun içinde. Fabrikada çalışanlar aylık karne alıyorlar. Bu takdirde yüzde 12,5 tenzilat yapılıyor.

Yemekte, fabrikanın genç daktilolarından bir bayan (şöyle) söylüyordu:

‘Benim aylık yemek masrafım burada 8 lirayı aşmıyor’

Onun yanında bulunan bir teknisyen ortaya atıldı. (...)

‘Ya sen’ dedik. ‘Sen ne kadar veriyorsun?’

‘12-14 (lira) arasında dalgalanır’ cevabını verdi.”¹²³¹

Sümerbank fabrikalarında ilk zamanlarda yemeklerin -çok ucuz da olsa- ücretli olması, işçilerin yeterince beslenememelerine neden olmuştur. Bu durumun fark edilmesiyle Sümerbank fabrikalarında çalışanlara belirli şartlarla ücretsiz yemek verilmeye başlanmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında, Haziran 1941’de Nazilli Basma Fabrikası’ndaki müdürler toplantısında, Sümerbank fabrikalarındaki yemek sistemi yeniden organize edilmiştir. Buna göre işçiye asker kalorisi mantığıyla sıcak yemek verilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Eylül 1941’den itibaren gündeliği 160 kuruşun altında olan işçilere ücretsiz, 160 kuruşun üstünde olan işçilere ise -maliyeti üzerinden- ücretli ucuz

¹²²⁹ Dikmen, a.g.e, s.129; Adalı ve Kulaksızoğlu, a.g.e., s.23.

¹²³⁰ 1973 Aydın İl Yıllığı, s.180-181.

¹²³¹ Hulusi Günay, “Nazilli Dokuma Fabrikasında”, *Yarım Ay*, No: 68, 1 İlkkanun 1937, s.19.

yemek verilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda 1941 yılı sonundaki 4 aylık dönemde 12 Sümerbank fabrikasında toplam 17.620 işçiye ücretsiz ve ücretli yemek verilmiştir.¹²³²

1944 yılında Sümerbank fabrikalarında yemekler tamamen ücretsiz hale getirilmiştir. Bu kapsamda Nazilli Basma Fabrikası'nda da erkek ve kadın bütün işçilere her gün ücretsiz bir öğün yemek ve bir ekmek verilmiştir.¹²³³ 1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı”nda fabrikalardaki parasız yemek uygulamasının kalori, vitamin değerlerinin tespit ve kontrol edilmesi istenmiştir.¹²³⁴ 1940'ların ortalarından itibaren Sümerbank fabrikalarında işçilere her öğün 1.700 kalorilik 2 kap yemek ile 450 gr ekmek verilmiştir.¹²³⁵ Nazilli Basma Fabrikası'nda ilk dönemlerde 2 kap ve 1 ekmekten oluşan öğünler, daha sonra 3 kap yemek ve 1 ekmek olmuştur. Ayrıca memurlara öğün başı yemek yardımı yapılmıştır. Sözleşmeli personele ise maliyetine yemek verilmiştir. Zamanla işçilere verilen ücretsiz yemeklerin kalorisi biraz daha artırılmıştır. Bir öğün ücretsiz işçi yemeğinin ortalama kalorisi 1945 yılında 1.500-1.800 kalori arasındayken¹²³⁶ 1960'larada 1.800, 1970'lerde ise 2.000 kalorinin altına düşmemiştir. Örneğin, 1972 yılında verilen yemekler 2.000-2.500 kalori arasındadır.¹²³⁷ Bu dönemdeki fabrika yayınlarına göre, “Fabrikanın yemek yardımı: İşyerinde çalışan bütün üyelere günde bir defa, ekmek dâhil, bir öğün parasız yemek verilecektir ve bu yemek her öğün 3 kap ve 2.000 kalori olacaktır.”¹²³⁸ Fabrika, perhizli olup da fabrikada yemek yiyemeyen işçilere ise yemek parası ödemiştir.¹²³⁹ Örneğin, 1976 yılında “çeşitli nedenlerle fabrikada yemek yiyemeyen işçiler için 271.519 lira ödeme yapılmıştır.”¹²⁴⁰ Fabrika, ramazan aylarında – insana ve emeğe saygıyla- oruçlu işçilerin yemeklerini iş çıkışı özel kaplarla evlerine göndermiştir.¹²⁴¹ Fabrika, öğle yemeğini fabrikada yemek isteyen memurlara da günlük belli bir miktar yemek yardımı yapmıştır.

¹²³² 1941 BUMH Sümerbank Raporu, s.29; Sümerbank 1941 Senesi İMR, Ankara, 1942, s.7; Eren, a.g.t, s. 237; Eren ve Tuna, a.g.m., s.171.

¹²³³ Toros, a.g.e., s.163.

¹²³⁴ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı, s.16-17,24.

¹²³⁵ Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı, s.7; Dikmen, a.g.e, s.144.

¹²³⁶ 1945 yılında fabrika müdürü, kendisiyle yapılan bir röportajda “İşçilerimize 2500 kaloriyi düşmemek üzere her gün bir öğün parasız yemek veriyoruz,” demiştir. (O. Becerik, “Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası”, Aydın, 4 Aralık 1945, s.2.)

¹²³⁷ Doğan, a.g.e, s.133-134; Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, s.255.

¹²³⁸ Kapkaç, a.g.e, “Personel Müdürlüğü” başlıklı bölüm.

¹²³⁹ A.g.e, aynı yer.

¹²⁴⁰ BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.25.

¹²⁴¹ Doğan, a.g.e., s.134. Çocukluğu Nazilli Basma Fabrikası'nda geçen İlhan Öden, fabrikanın ramazan aylarındaki yemek politikasını şöyle anlatmaktadır: “Pek çok Nazillili Sümerbank çocuğu gibi ben de 8-9 yaşlarımda, ramazan dolayısıyla fabrika mutfağıyla tanıştım. Ramazada oruç tutacak işçiler öğle yemeklerini

Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi-memur çalışanlara verilen yemeklerin listeleri, büyük bir özenle, kalori değeri hesaplanarak, bir ay önceden hazırlanmıştır. Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Adaptasyon Çalışmaları kitabında bu konuda şöyle denilmiştir: *“2000 kaloriden az olmamak kaydıyla her işçiye bir öğün (yemek) verilmektedir. Verilecek olan yemeğin günlük çeşitleri bir ay evvelinden ve aylık liste olarak 1 sendikacı, 1 ahçıbaşı ve sosyal hizmetler şefi (tarafından) beraberce hazırlanır. Hazırlanan liste, müdüriyetin onayından sonra yürürlüğe girer. Günlük yemek tabelası, verilecek o günkü yiyecek miktarı, yiyeceğin kalorisi esas alınarak düzenlenir. Bir işçiye üç çeşit yemek verilir.”*¹²⁴²

Sümerbank'ta işçilerin beslenmesine özen gösterilmiştir. Bu bağlamda Sümerbank fabrikalarında yemekhaneler ve yemekler düzenli olarak sıkı bir şekilde kontrol edilmiştir. Yemeklerin, işçinin günlük alması gereken kalori miktarına sahip olmasına dikkat edilmiştir. İşçilere verilen yemeklerin malzemeleri günlük ve taze olarak ticaret servisi mubayaa memurları tarafından piyasadan satın alınmıştır. Bu malzemeler, fabrikanın usta aşçılarının deneyimli ve maharetli ellerinde leziz yemeklere dönüştürüldükten sonra – işçilere yedirilmeden önce- bir camekân içerisinde önce fabrika doktoruna, sonra fabrika müdürüne sunulmuştur. Yemekler, denenip onaylandıktan sonra çalışanlara servis edilmiştir. Fabrikada yapılan ve işçilere sunulan yemek, fabrika kreşindeki çocuklara, stajyer öğrencilere ve misafirlere de ücretsiz verilmiştir. Fabrika işçileri gruplar halinde kendilerine ayrılan saatlerde topluca yemekhaneye gelmişler, birbirlerini görmedikleri alçak pencereli tezgâhlardan yemek fişlerini verip yemeklerini almıştır. Yemek fişi olmayan ya da doymayan işçilere ayrıca ilave yemek verilmiştir. Nazilli Basma Fabrikası mutfağı ve yemekhanesi özel günlerde halka da açılmıştır. Fabrikanın çok yetenekli aşçıları vardır. Özellikle Bolulu aşçıları Mehmet Ali Arslan ve Mustafa Arslan kardeşler, yaptıkları lezzetli yemeklerle fabrikanın unutulmaz isimleri arasına girmişlerdir. Arslan kardeşler, çalıştıkları dönem boyunca Nazilli Basma Fabrikası Kuşadası Dinlenme

oruç sebebiyle yemedikleri için isterlerse yemeklerini akşam saatlerinde alırlar, ya da yine isterlerse yemek yemez, parasını alırlardı. Babalarımız genellikle birinci seçeneği seçtikleri için akşamları sefertasıyla fabrika yemekhanesine gidip yemekleri almak bizim görevimiz olurdu. Komşu çocuklarıyla birkaç kişilik küçük gruplar halinde yemekhaneye giderdik. (Bu) pek çok Nazilli Sümerbank çocuğunun hatıralarında iz bırakan güzel bir uygulamaydı. 1970 sonrasında bu uygulamadan vazgeçilse de özellikle ramazan aylarında özel menü uygulamaları fabrika kapanıncaya kadar devam etti...” (İlhan Öden, 2013, “Sümerbank’ın Tadı Başka”, <http://sumerbank.blogspot.com/2013/04/>, Et: 30 Mart 2022.)

¹²⁴² Kapkaç, a.g.e., “Sosyal Hizmetler Şefliği” başlıklı bölüm.

Kampı'nın da değişmez aşçıbaşı ve ustaları olarak görev yapmışlardır. Bu iki kardeş, fabrika yemekhanesinde yetenekli ustalar yetiştirmiştir.¹²⁴³

İlhan Öden, Nazilli Basma Fabrikası'nda yemek saatlerinde yaşadıklarını ve fabrika yemekleri hakkındaki izlenimlerini şöyle anlatmaktadır:

“İlk işçi yemekhanesi fabrikamızın meşhur sinema salonunun altında sonradan sığınak, konfeksiyon atölyesi gibi farklı işler için kullanılan salondur. Daha, merdivenli giriş kapısına geldiğimizde güzel yemek kokularının cazibesine kapıldık. Önce Nazilli Sümerbank fırınında pişmiş yuvarlak somun ekmeğimizi posta pulu gibi özel basılmış minik ‘fiş’ ile alırdık, sonra ekmeğin fişine benzeyen başka bir fiş ile yemek penceresi önünde sıraya girer, iltiması engellemek amacıyla sadece birbirimizin belden aşağısını görebildiğimiz alçak pencerenin arkasından uzanan ellerdeki kepeçlerin sefertaslarına koyduğu yemeklere bakardık. Çoğu zaman bu yemekleri evde pişen yemeklere pek benzetemezdik. Kare şeklinde kâğıt paket içinde pişirilmiş bezelye, et gibi malzemeler görünen acayip kebaplar, adını duyup evde piştiğini görmediğimiz kadınbudu köfteler, yanında patates pürelili dana rosto, kuş üzümlü pirinç pilavı, içi yumurtalı dalyan köfte, tas kebabı, çam fıstıklı helvalar, tulumba tatlıları ve buna benzer başka bilmediğimiz, görmediğimiz yemekleri çoğumuz orada tanıdık. Bir türlü düzgün şekilde üst üste dizmeyi beceremediğimiz sefertaslarıyla sularını akıta akıta evlerimize taşıdık...”¹²⁴⁴

Sümerbank fabrikalarının en önemli harcama kalemlerinden birini ücretsiz yemekler oluşturmuştur. II. Dünya Savaşı'nın sonlarında doğru, 1944 yılında, Nazilli Basma Fabrikası'nda işçilere toplam 840.634 öğün ücretsiz yemek verilmiş, bunun karşılığında 451.861lira harcamıştır. Ortalama öğün maliyeti 53,75 kuruşa karşılık gelmiştir.¹²⁴⁵

Tablo 3.24. 1944 Yılında Dokuma Fabrikalarında İşçilere Verilen Ücretsiz Yemek

Fabrikalar	Öğün Sayısı	Tutar (TL)	Ortalama Öğün Maliyeti (Kırş)
Ereğli	544.813	245.056	44,97
Nazilli	840.634	451.861	53,75
Kayseri	900.700	353.760	39,27
Bursa	556.849	312.510	56,12
Gemlik	87.770	92.490	105,37
Toplam	2.930.766	1.455.677	49,66

Kaynak: Sümerbank 1944 Yılı UMHR, s.41.

¹²⁴³ Öden, a.g.m., aynı yer.

¹²⁴⁴ A.g.m., aynı yer.

¹²⁴⁵ Sümerbank 1944 Yılı UMHR, s.41; Eren, a.g.t, s.239; Eren ve Tuna, a.g.m., s.173.

Tabloya göre 1944 yılında yıllık ücretsiz öğün sayısı bakımından 5 Sümerbank dokuma fabrikası içinde Nazilli Basma Fabrikası, Kayseri Fabrikası'ndan sonra ikinci sırada yer alırken, yıllık öğün maliyeti bakımından Kayseri Fabrikası'nın da önünde birinci sırada yer almıştır. 1945 yılında ise işçilere en fazla ücretsiz yemek veren ve bunun karşılığında en fazla “yedirme masrafı” yapan fabrika açık ara Nazilli Basma Fabrikası olmuştur.

Tablo 3.25. 1945 Yılında Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Ücretsiz Öğünler

Fabrikalar	Yedirme Giderleri (TL)	Yıllık Öğün Sayısı	Ortalama Kalori	Bir Öğün Maliyeti (Krş)
Ereğli	256.865,72	548.946	1.657	46,79
Nazilli	566.503,04	1.027.544	1.696	55,13
Kayseri	387.644,76	957.469	1.934	40,49
Bursa	275.418,88	622.354	1.700	44,25
Gemlik	112.947,81	131.070	1.822	86,17
Toplam	1.599.380,21	3.287.383	1.762	54,57

Kaynak: Eren ve Tuna, a.g.m., s.175.

II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarında fabrika işçilerinin fabrikada ücretsiz yemekle karnını doyurması çok önemlidir. Ücretsiz yemek, işçinin fabrikaya bağlanmasında, iş veriminin ve iş sürekliliğinin sağlanmasında etkili olmuştur. Fabrikanın ücretsiz yemek uygulaması sonraki yıllarda da devam etmiştir.

Bütün Sümerbank fabrikalarının “yedirme masrafı”, 1950 yılında 4.051.075 lira, 1951 yılında ise 4.565.302 liradır. 1950 yılında tüm Sümerbank işletmelerinde işçiler ve az ücretli müstahdemler için -ekmek dâhil- toplam 7.803.762 öğün yemek verilmiş, bunun karşılığında 3.502.560 lira harcanmıştır. 1951 yılında tüm Sümerbank işletmelerinde işçiler ve az ücretli müstahdemler için -ekmek dâhil- toplam 8.921.621 öğün yemek verilmiş ve bunun için toplam 4.244.949 lira harcanmıştır. 1950 yılında en düşük öğün maliyeti 33,16 kuruşla Kayseri Fabrikası'na, en yüksek öğün maliyeti ise 63,28 kuruşla Bakırköy Fabrikası'na aittir. 1951 yılında en düşük öğün maliyeti 32,81 kuruşla Kütahya Fabrikası'nda, en yüksek öğün maliyeti ise 69,48 kuruşla Bakırköy Fabrikası'ndadır.¹²⁴⁶ 1950 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda işçilere toplam 946.401 öğün ücretsiz yemek

¹²⁴⁶ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.59-61.

verilmiş, bunun karşılığına 351.364 lira harcanmıştır. Öğün başına ekmek ve yemeğin malzeme maliyeti 36,36 kuruş tutmuştur.¹²⁴⁷

1951 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nın “*yedirme masraflarına*” göz atınca şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Fabrikada yıl içinde işçiye 946.405 öğün yemek verilmiştir. Gıda maddeleri ve ekmek bedeli olarak 372.563 lira ödenmiştir. Bir öğünün ortalama maliyeti 39,10 kuruş tutmuştur. Ortalama kalori ise 1.590'dır. Fakat Nazilli Basma Fabrikası'nda 39,10 kuruş tutan öğün maliyeti yalnız gıda maddeleri bedelidir. Yemekhane için harcanan işçilik, personel masrafı, malzeme ve yıpranma payı gibi diğer giderlerle birlikte öğün maliyeti 52,60 kuruşa çıkmıştır. Buna su, elektrik, sosyal masraflar da eklenince ortalama öğün maliyeti 59,10 kuruşa kadar yükselmiştir. Böylece Nazilli Basma Fabrikası'nda 1951 yılında “*yedirme masrafı*” toplam 410.643 lirayı bulmuştur.¹²⁴⁸

1950, 1951 yıllarında Sümerbank işletmelerinde gıda dağıtım işinde görevli 75 memurun 4'ü Nazilli Basma Fabrikası'nda görevlidir.¹²⁴⁹

1952 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda işçilere 912.515 öğün ücretsiz yemek verilmiştir. Gıda maddeleri ve ekmek bedeli olarak 351.330 lira harcanmıştır. Bir öğünün ortalama maliyeti 38,50 kuruştur. Bu rakama, yemekhane için harcanan işçilik, personel masrafı, malzeme ve aşınma payı giderleri de eklenince miktar 52,29 kuruşa; su ve elektrik gibi diğer giderler de eklenince toplam öğün maliyeti 62,77 kuruşa kadar yükselmiştir. Böylece Nazilli Basma Fabrikası'nda 1952 yılında “*yedirme masrafı*” toplam 392.074 lirayı bulmuştur.¹²⁵⁰

Tablo 3.26. 1953 Yılında Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Ücretsiz Yemek Harcaması (TL)

Fabrikalar	3.Üç Aylık Dönem	1.Üç Aylık Dönem	2. Üç Aylık Dönem
Defterdar	80.702,82	92.931,59	91.007,28
Merinos	98.246,37	100.942,96	96.904,32
Hereke	37.541,70	39.144,58	38.324,51
Kayseri	72.930,16	81.473,06	76.726,63
Adana Bez	53.699,83	54.332,29	51.160,75
Bakırköy	110.680,83	104.792,30	114.462,22
Ereğli	68.774,23	69.088,-	72.498,04
Malatya	109.486,84	116.689,46	112.067,02
Gemlik	26.444,60	22.570,80	27.007,84
Nazilli	79.683,71	89.004,22	83.671,36

Kaynak: Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1953 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 31.10,1953, s.265 b, liste 3.

¹²⁴⁷ Eren, *a.g.t.*, s.245; Eren ve Tuna, *a.g.m.*, s.179.

¹²⁴⁸ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.31,53.

¹²⁴⁹ A.g.e, s.30, 51.

¹²⁵⁰ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1952 Yılı Raporu, s.38, ek.10.

Tablo 3.27. 1954 Yılında Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Ücretsiz Yemek Harcaması (TL)

Fabrikalar	3.Üç Aylık Dönem	2.Üç Aylık Dönem	1. Üç Aylık Dönem
Defterdar	83.994,76	86.421,07	83.518,57
Merinos	128.053,79	122.472,73	118.635,99
Hereke	51.077,46	47.316,56	45.426,31
Kayseri	74.141,13	78.530,95	76.005,17
Adana Bez	45.107,91	49.664,21	51.869,19
Bakırköy	122.290,32	120.043,06	105.962,21
Ereğli	57.143,54	81.026,58	69.578,50
Malatya	102.374,03	104.756,62	110.912,96
Gemlik	31.276,58	27.208,95	26.191,62
Nazilli	91.003,13	101.096,05	106.036,42

Kaynak: Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1954 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 15.11.1954, s.333.

1950’lerde Nazilli Basma Fabrikası’nın ücretsiz yemek harcaması aşağı yukarı diğer Sümerbank dokuma fabrikalarının ortalaması düzeyindedir. Örneğin, yukarıdaki tablolarda görüldüğü gibi Nazilli Basma Fabrikası, 10 Sümerbank dokuma fabrikası içinde, 3 aylık dönemlerdeki ücretsiz yemek harcamasında, 1953 yılında 5. sırada, 1954 yılında ise 2. ve 3. üç aylık dönemlerde 4. sırada, 1. üç aylık dönemde ise Merinos ve Malatya fabrikalarından sonra 3. sıradadır. Fabrikanın 1953’te ortalama 80.000 lira düzeyindeki 3 aylık ücretsiz yemek harcaması, 1954’te ortalama 90-100.000 lira düzeyine yükselmiştir.

1965 yılında Nazilli Basma Fabrikası’nda işçilere toplam 599.000 öğün ücretsiz yemek verilmiştir. Yemekler yıllık ortalama 1.843 kaloriye sahiptir. Sadece gıda maddeleri için 902.000 lira harcanmıştır. Direkt harcamalarla birlikte ücretsiz yemek gideri toplam 1.419.200 liraya yükselmiştir. Sadece gıda maddeleri fiyatına göre bir öğün yemek maliyeti 151 kuruş, diğer masraflarla birlikte toplam yemek maliyeti 237 kuruştur.¹²⁵¹

1968 yılında Nazilli Basma Fabrikası’nda işçilere toplam 555.584 öğün ücretsiz yemek verilmiştir. Sadece gıda maddeleri ve malzeme için 1.387.582 lira harcanmıştır. 3 kap yemek ve 1 ekmekten oluşan öğün maliyeti 249,75 kuruş olmuştur. Direkt harcamalarla birlikte (işçilik: 382.536 lira, personel: 40.903 lira, aşınma payı: 27.190 lira) ücretsiz yemek maliyeti toplam 1.838.211 lirayı bulmuştur. Ortalama öğün maliyeti de 330,86 kuruşa yükselmiştir. Yıllık kalori miktarı 1.858’dir.¹²⁵²

¹²⁵¹ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, s.10.

¹²⁵² BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.19.

Nazilli Basma Fabrikası'nda 1950'lerde yıllık -en aşağı- 350.000 lira olan ücretsiz yemek harcaması, 1960'larda yıllık 1,5 milyon lirayı, 1970'lerde ise yıllık 3,5 milyon lirayı geçmiştir.

Tablo 3.28. 1975-1976 Yıllarında Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Yedirme Yardımı Tutarı

	Memurlar		İşçiler		Toplam	
Yıllar	1975	1976	1975	1976	1975	1976
Miktar (TL)	65.170	86.362	3.389.952	4.540.865	3.684.382	4.627.227

Kaynak: BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.23

Tablo 3.29. 1975-1976 Yıllarında Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Öğün Miktarı ve Direkt Masraflarla Birlikte Ücretsiz Yemek Harcaması Miktarı

Yıllar	Öğün Sayısı	Direkt Masraflarla Birlikte	
		Tutar (TL)	Birim Maliyet (Kuruş)
1975	489.156	5.328.781	1.089
1976	549.795	6.264.686	1.139

Kaynak: BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayî Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.25.

Nazilli Basma Fabrikası Yemekhanesi genelde müziklidir. Yemek aralarında bazen fabrika radyosundan güzel müzikler çalınmış, bazen de fabrika çalışanlarının kurduğu müzik grupları güzel eserler seslendirmiştir.¹²⁵³ 1937'de Nazilli Basma Fabrikası'nı ziyaret eden Hulusi Günay, fabrika yemekhanesine gittiğinde işçilerin “*bol müzik içinde*” yemek yediklerine tanık olmuştur.¹²⁵⁴ Fabrika, yemek aralarında işçilerine dünya klasiklerinden eserler dinletmiş, işçilere klasik müzik zevki kazandırmaya çalışmıştır. Güneş'in deyişiyle fabrika, “*çalışanlarına yemek aralarında dünya klasiklerinden eserler okutup Beethoven dinletecek zevke ulaştırabilmiştir.*”¹²⁵⁵ Hâlâ fabrika yemekhanesinde duran bir piyano, fabrikanın sanat ve estetik anlayışının o günlerden kalan somut bir kanıtı durumundadır.

Nazilli Basma Fabrikası'nda bir de işçi kantini vardır. Tek katlı, betonarme ve eğrisel biçimdeki bu yapı, fabrika ile sosyal merkez arasındadır. İşçiler molalarda burada dinlenebilmiştir.

¹²⁵³ Bigat, a.g.t., s.192.

¹²⁵⁴ Günay, a.g.m., s.19.

¹²⁵⁵ Güneş, a.g.m., s.133.

İşçilerine yıllarca güzel yemekhanesinde –üstelik müzik eşliğinde- ücretsiz, sağlıklı, leziz ve besleyici yemekler sunan Nazilli Basma Fabrikası –tıpkı diğer Sümerbank fabrikaları gibi- çalışanları için gerçek anlamda bir iş ve aş kapısı olmuştur. Fabrikada, özellikle II. Dünya Savaşı’nın yarattığı ekonomik darboğazda, 1941 yılında, 160 kuruşun altında ücret alan işçilere ücretsiz, 160 kuruşun üstünde ücret alan işçilere maliyetine yemek yardımına başlanması, 1944 yılından itibaren de tüm işçilere bir öğün ücretsiz yemek verilmesi, işçileri gün içinde yemek masrafından kurtarmıştır. Ayrıca Sümerbank çalışanları için fabrikada yemek yemek, bedavaya karın doyurmanın ötesinde, nezih, temiz ve çağdaş bir restoranda, genellikle evlerinde yiyemedikleri, kalorisi hesaplanmış sağlıklı ve lezzetli yemekleri yiyebilme ayrıcalığına sahip olmak demektir. Bu nedenle Nazilli Basma Fabrikası Yemekhanesi yıllarca Nazilli’nin en gözde yemekhanelerinden biri olmuştur.

4.5.2. Fabrika Fırını

Sümerbank fabrikalarında işçilere ücretsiz yemek yanında her öğün ücretsiz 1 ekmek verilmiştir.¹²⁵⁶ Çalışanların ekmek ihtiyacı artmaya başlayınca Sümerbank fabrikaları 1940’larda kendi fırınlarını inşa etmeye başlamıştır. Örneğin, 1942’de inşa edilmeye başlanan Kayseri Fabrikası fırını 1943’te tamamlanmıştır.¹²⁵⁷ 1945’te inşa edilen Karabük Demir-Çelik Müessesesi’nin fırını 92.000 liraya mal olmuştur.¹²⁵⁸ 1947’de Hereke Fabrikası’nın fırın binası ve işçi barakaları için 33.480,82 lira harcanmıştır.¹²⁵⁹ Yine 1947’de Sivas Çimento Sanayi Müessesesi’nde fırın ve bakkaliye binası için 37.129,49 lira harcanmıştır.¹²⁶⁰

Nazilli Basma Fabrikası Fırını’nın inşasına ise 1943’te başlanmıştır. Fabrika konut alanında inşa edilen fırın, 1943-1946 yılları arasında tamamlanmıştır. Nazilli Basma Fabrikası, 1946’dan itibaren ekmek ihtiyacını kendi fırınından karşılamıştır.¹²⁶¹

Nazilli Basma Fabrikası, -diğer Sümerbank fabrikaları gibi- her öğün işçilere ücretsiz yemek yanında, ücretsiz 1 ekmek (450 gr) vermiştir.¹²⁶² Bu nedenle fabrikanın

¹²⁵⁶ BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.60; Sümerbank Teşekkül Merkezi, Müessese ve Fabrikaları 1951 Yılı Dördüncü Üç Aylık Faaliyet Durumu Raporu, s.63.

¹²⁵⁷ Eren, a.g.t, s.238; Eren ve Tuna, a.g.e., s.172.

¹²⁵⁸ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları..., s.41.

¹²⁵⁹ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.140.

¹²⁶⁰ BUMH, Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.32.

¹²⁶¹ Eren, a.g.t, s.238; Eren ve Tuna, a.g.m., s.172.

yemek giderleri hesaplanırken bu hesaba ekmek maliyeti de dâhil edilmiştir. Örneğin, Nazilli Basma Fabrikası’nda 1951 yılında “*gıda maddeleri ve ekmek bedeli olarak 372.563 lira sarf edilmiştir.*”¹²⁶³

Nazilli Basma Fabrikası işçileri, kendilerine verilen ekmek karneleriyle fırından istedikleri zaman ekmek alabilmişlerdir. Toplam ekmek bedeli ay sonlarında işçilerin aylıklardan kesilmiştir.¹²⁶⁴

Fabrika fırınında pişirilen kabarık, pişkin, gözenekli ve kıvrımlı Francala ekmekler gerek lezzetiyle gerek tadıyla bütün Nazilli’de en çok aranan ekmekler olmuştur. Doğan’ın deyişiyle “*fırın önünde oluşan kuyruklar, bu ekmekle yapılan kavatlılar hafızalardan silenecek gibi değildir.*”¹²⁶⁵

Nazilli’deki fırın sayısı 1940’lardan itibaren artmaya başlamıştır. 1950’lerde ve 1960’larda Nazilli’de halka hizmet veren toplam 30 fırın vardır.¹²⁶⁶ 1946’dan itibaren kentin en iyi fırınlarından biri Nazilli Basma Fabrikası Fırını’dır. Bu fabrika fırını, yaklaşık 3.000 işçinin günlük ekmek ihtiyacını karşılayacak kapasitededir.

Nazilli Basma Fabrikası Fırını, fabrikanın yiyecek yardımının en önemli ünitelerinden biri olmuştur.

4.5.3. Fabrika Giyecek Yardımları

Erken Cumhuriyet Döneminde kurulan Sümerbank fabrikalarının önemli bir bölümünün dokuma fabrikası olmasının temel nedeni ülkedeki bez yokluğuna bir an önce çözüm bulmaktır.¹²⁶⁷ Sümerbank, ülkenin değişik yerlerinde kurduğu dokuma fabrikaları ile savaşların, yokluğun ve yoksulluğun pençesinde kalmış, “altta yok üstte yok” Anadolu insanını en ucuza ve en iyi şekilde giydirmek istemiştir. Bu çerçevede Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’na “*milli tip basma*” üretme görevi verilmiştir. 1937 yılındaki bir gazete haberindeki ifadeyle “*Nazilli Fabrikası memlekete hizmet edecek bir ödev daha almıştır. Buna göre Anadolu köylü kadınları için fabrika milli bir tip basma kabul edecektir.*

¹²⁶² Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı, s.7; Dikmen, a.g.e, s.144; Toros, a.g.e., s.163.

¹²⁶³ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.31.

¹²⁶⁴ Doğan, a.g.e., s.145.

¹²⁶⁵ Doğan, a.g.e, s.145; Doğan vd., a.g.m., s.190-191.

¹²⁶⁶ Dikmen, a.g.e., s.129; Adalı ve Kulaksızoğlu, a.g.e., s.23.

¹²⁶⁷ “Sanayi Siyasamız; Eski Adliye Bakanı Yusuf Kemal Dün İnkılab Dersinde Sanayi Siyasetinin Esaslarını Anlattı”, Cumhuriyet, 27 Mart 1935, s.3.

*Fabrika imalata başladıktan sonra bu tip basma evvela fabrikada çalışan kadınlara giydirilecek, yavaş yavaş bütün memlekete yayılacaktır.”*¹²⁶⁸

Nazilli Basma Fabrikası’nın ürettiği kendine özgü “milli tip basmalar”, kumaşı, renkleri ve desenleriyle “*Nazilli Basması*” veya “*Sümerbank Basması*” diye ünlenmiştir. Nazilli Basması kitaplara, şarkılara, şiirlere, türkülere, manilere konu olmuştur. Bu basmanın renkleri, desenleri, estetik güzelliği öve öve bitirilememiştir.¹²⁶⁹ Öyle ki, sevda türkülerinin bolca yakıldığı Nazilli’de âşık olunan sevgili de Nazilli Basmasından rengârenk giysiler içinde betimlenmiştir. Örneğin, “*Emire’min avlusu yediveren asması/ Emire’min giydiği Nazilli basması...*” diye devam eden “*Emirem*” adlı sevda türküsündeki sevgili bile Nazilli Basması giymektedir.¹²⁷⁰

Sümerbank dokuma fabrikalarının temel kuruluş amacı öncelikle yoksul halkı giydirmektir. Sümerbank, bu kapsamda önce kendi işçilerini giydirmiştir. Çünkü Sümerbank’ta çalışmaya gelen işçiler de genelde köylerden, kasabalardan yoksul halkın içinden çıkıp gelmiştir. 1941 yılından itibaren Sümerbank fabrikalarında çalışanlara önce iş kıyafetleri ücretsiz verilmiştir. 1941’de Nazilli Basma Fabrikası’nda yapılan müdürler toplantısında işçilere iş kıyafetlerinin ücretsiz dağıtılmasına karar verilmiş, bu doğrultuda o yıl sonuna kadar Sümerbank fabrikalarındaki 17.620 işçiden 14.114’üne (yaklaşık % 80’ine) ücretsiz iş kıyafeti dağıtılmıştır. Ayrıca “*İş Kanunu*”ndan kaynaklı olarak da işçilere tahta ayakkabı, eldiven ve koruyucu aksamlar ücretsiz verilmiştir. 1941 yılındaki toplantıda alınan başka bir kararla da Sümerbank, işçilerin ve ailelerinin giyim ihtiyaçlarını en ucuz ve en kaliteli biçimde karşılayabilmeleri için elbise, gömlek, fanila, çamaşır, ayakkabı, çorap üretimine başlamıştır. Ayrıca işçilere kıdemlerine göre ucuza kumaş vermiştir. Buna göre 6 aylık işçilere bir elbiselik kumaş, 1 yıllık işçilere 40 metre bez, 3

¹²⁶⁸ “Nazilli Fabrikası Milli Tip Basma Yapacak”, *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1935, s.7.

¹²⁶⁹ “Sümerbank Basma Sanayi Müessesesi’nin işlediği basma, doğrudan doğruya Nazilli’nin malıdır. Nazilli Ovası’nı boydan boya kaplayan kar beyazı pamuklardan işlenen bezler türlü türlü desenler alır. Şafak rengine, akşam rengine girer. Lalelerin, sümbüllerin, şeftali çiçeklerinin rengine boyanır. Gerçekten basma, bir renk ve desen dünyasıdır. Basma yurdun en çorak toprağında bile çiçek açar. Boz renkli bir toprakta çoğu zaman bir kadın şalvarı, bir erkek gömleği gözümüzü alır. Bizi bu çiçekler dünyasına çeker, avutur. Sonra da bize çevrenin çoraklığını unutturur. Basma her keseye uygun olduğu için hemen her tabakadan halkın giyim ve döşeme ihtiyacını karşılar. Bugün basmadan ev elbisesi, sokak elbisesi, iş elbisesi, plaj elbisesi, gardenparti elbisesi yapılıyor. Evlerde basmadan perde, abajur, duvar örtüleri, minder ve yastık yüzleri kullanılıyor. Bugün, tarih boyunca Türk’ün özebeöz malı kalan basma, uzun süren karanlık bir devrin kucağında uykulayıp kaldıktan sonra Nazilli’de yeniden dünyaya gözlerini açtı. Yurdu boydan boya dolandı, bucak bucak sardı, renkten renge buladı.” (Dikmen, a.g.e., s.145-146.)

¹²⁷⁰ Nazilli, *Dün, Bugün, Yarın*, s.23-24.

yıllık işçilere bir paltoluk kumaş, 6 yıllık işçilere de 1 battaniye verilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁷¹

Nazilli Basma Fabrikası, kuruluşundan itibaren çalışanlarına “giyecek yardımı” yapmaya başlamıştır. 1940’larda Sümerbank’ın teşkilat planlarıyla daha sistematik hale getirdiği giyecek yardımları, 1960’lardan itibaren -toplu iş sözleşmeleri gereği- daha da genişletilmiştir. 1964’ten itibaren fabrikada işçilere verilen giyim eşyaları her yıl sabit kalmamış, iki yılda bir yapılan toplu sözleşmeyle yeniden belirlenmiştir. Memurlara verilen giyim eşyaları ise “Sümerbank Giyim Yönetmeliği” gereğince memurların çalıştıkları bölümlere ve ünvanlarına göre ayrı ayrı belirlenmiştir. Buna göre Nazilli Basma Fabrikası, yılda iki defa tüm işçilere iş elbisesi, iş ayakkabısı, çizme, gocuk, gömlek, takım elbise, palto ve manto gibi giyim eşyaları vermiştir. Fabrika ayrıca odacı, bekçi, itfaiyeci ve makinist gibi işçilere de yazlık ve kışlık olmak üzere özel elbiseler ve ayakkabılar dağıtmıştır. Memurlara ise ayakkabı, gömlek, elbise, iş gömleği, yağmurluk, deri ceket ve çizme gibi giyim eşyaları vermiştir.¹²⁷²

Nazilli Basma Fabrikası her yıl çalışanlarına binlerce ücretsiz giyim eşyası dağıtmıştır. Örneğin, 1968 yılında işçilerine ücretsiz olarak 3.277 takım erkek iş elbisesi, 614 adet kadın işçi elbisesi ve pantolonu, 26 palto, 627 çift ayakkabı, 140 çift çizme vermiş, bunların karşılığında toplam 225.574 lira harcamıştır. Bunlara ek olarak fabrika ayrıca giyim yönetmeliğine göre teknik ve idari memurlara da ücretsiz ceket ve iş gömleği vermiştir. Bunlar için de 7.011 lira harcamıştır.¹²⁷³

Nazilli Basma Fabrikası işçilerine 6 ayda bir takım elbise dağıtmıştır.¹²⁷⁴ Fabrika, işçi ve memurlara yaptığı giyim yardımlarının bir kısmını 1970’lerden itibaren alışveriş çekleriyle dağıtmaya başlamıştır. Belirli bir limiti olan bu alışveriş çeklerini alan çalışanlar, Sümerbank mağazalarına giderek ihtiyaç duydukları giyim eşyalarını satın alabilmişlerdir.¹²⁷⁵

Nazilli Basma Fabrikası, çalışanlarına en çok giyecek yardımı yapan Sümerbank fabrikalarından biridir. Fabrikanın giyecek yardımları yıldan yıla artmıştır. Örneğin, Nazilli Basma Fabrikası’nın 1941 yılında işçi başına 0,35 liralık giyim harcaması, 1944 yılında

¹²⁷¹ Eren, *a.g.t.*, s.251-252; Eren veTuna, *a.g.m.*, s.181-182.

¹²⁷² Kapkaç, *a.g.e.*, “Sosyal Hizmetler Şefliği”, madde 6; Doğan, *a.g.e.*, s.134; Fabrikada giyim eşyası, işçilere ‘toplu iş sözleşmeleri’, memurlara ise ‘Sümerbank Giyim Yönetmeliği’ esasları içinde verilmiştir.” (BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.26.)

¹²⁷³ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.19.

¹²⁷⁴ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.275.

¹²⁷⁵ Doğan, *a.g.e.*, s.134-135.

1,53 liraya, 1945 yılında 1,60 liraya, 1949 yılında 2,05 liraya, 1950’de 2,30 liraya, 1951’de 2,32 liraya yükselmiştir. (1950’lerdeki oranlara Halkapınar Fabrikası da dâhildir). 1949 yılı itibariyle 6 dokuma fabrikası (Nazilli, Bursa, Kayseri, Ereğli, Gemlik ve Malatya fabrikaları) içinde, 2,96 liralık işçi başı giyim harcamasına sahip Gemlik Fabrikası’ndan sonra, 2,05 liralık işçi başı giyim harcamasıyla Nazilli Basma Fabrikası, giyim harcaması en yüksek ikinci dokuma fabrikası durumuna gelmiştir.¹²⁷⁶

1949’dan itibaren Sümerbank’ın belli başlı dokuma fabrikaları içinde toplam giyim giderleri en yüksek fabrika Nazilli Basma Fabrikası’dır. Fabrikanın, işçilerin giyim kuşamına önem vermesi yanında, fabrikadaki işçi sayısının fazla olması da giyim giderlerinin artmasında etkili olmuştur.

Tablo 3.30. Bazı Sümerbank Dokuma Fabrikaları Toplam Giyim Giderleri (1950-1951)

Yıllar	Ereğli	Merinos	Malatya	Gemlik	Nazilli
1950	33.546	-	68.366	24.434	86.415
1951	52.305	59.618	50.349	11.514	87.079

Kaynak: BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu, s.13; BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.53; BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesinin 1951 Yılı Raporu, Ek-10; BUMH Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.57; BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesinin 1951 Yılı Raporu, Ek-10; BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, Ek-14.

Nazilli Basma Fabrikası’nda işçilerin giyim giderleri 1950’de 86.415 liraya, 1951’de de 87.079 liraya yükselmiştir. Fabrikanın işçi giyim giderleri 1960’lardan itibaren toplu iş sözleşmeleri etkisiyle daha da artmıştır. Örneğin, söz konusu giderler 1964’te 163.762 liraya, 1965’te 211.457 liraya, 1967’de 270.108 liraya, 1975’te 391.509 liraya, 1976’da 458.661 liraya, 1980’de 3.600.000 liraya, 1984’te 30.390.000 liraya kadar yükselmiştir.¹²⁷⁷

¹²⁷⁶ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.53; Ek: IV.d; Eren, a.g.t., s.253; Eren ve Tuna, a.g.m., s.183-184.

¹²⁷⁷ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu, s.13; BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.53; BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, s.59, Ek-3; BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.17; BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.23; Doğan, a.g.e., s.135.

Tablo 3.31. Nazilli Basma Fabrikası'nın Çalışanlarına Yaptığı Giyim Yardımları (1967-1985)

Yıllar	İşçilere Giyim Yardımı (TL)	Memurlara Giyim Yardımı (TL)
1967	270.108	5.000
1968	225.574	7.011
1975	391.509	5.200
1976	458.661	-
1978	718.760	-
1980	3.600.000	71.988
1981	22.864.246	98.250
1982	23.841.000	159.000
1983	22.180.000	76.000
1984	30.390.000	384.000
1985	30.774.000	368.000

Kaynak: Doğan, Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne, s.135.

Nazilli Basma Fabrikası'nın çalışanlarına yaptığı ücretsiz giyecek yardımları yanında, fabrikaya bağlı Sümerbank Yerli Mallar Şubesi de bayramlarda çalışanlara Sümerbank ürünlerinden kostümlük kumaşlar dağıtmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası 6 ayda bir halka da ıskarta basma dağıtmıştır. Nazilli Basması kalitesi ve güzelliği ile halkın beğenisini kazanmıştır. Fabrika, hem Nazilli halkının giyim zevkini geliştirmiş hem de halkın ucuz ve kaliteli biçimde giyinebilmesini sağlamıştır.

Nazilli Basma Fabrikası'nın giyecek yardımları sayesinde çalışanlar gerekli iş elbiseleri yanında, gündelik hayatta kullanabilecekleri yeni ayakkabı, gömlek, takım elbise, gocuk, palto, manto, deri ceket ve çizme gibi giysilere de sahip olmuşlardır. Böylece fabrika işçilerinin çoğu belki de hayatlarında ilk kez yeni, şık, güzel ve kaliteli giysiler giyebilmişlerdir. Fabrikanın, giyecek yardımlarının bir kısmını 1970'lerde itibaren alışveriş çekleriyle yapması da çalışanlara giyinme konusunda bir özgürlük sağlamıştır. Fabrikanın yılda iki defa çalışanlarına dağıttığı ücretsiz giysiler ve alışveriş çekleri, işçilerin aile bütçesine önemli bir katkı yapmıştır. Sümerbank'ın giyecek yardımları, Cumhuriyet'in kılık kıyafet devrimine; giyinişiyle, görünüşüyle çağdaş insan yaratma amacına da hizmet etmiştir. Sümerbank kumaşından şık takım elbiseli erkekler, rengârenk güzel basma elbiseli kadınlar Cumhuriyet'in “çağdaş yurttaşını” temsil etmiştir.

Fabrika işçilerine yiyecek ve giyecek yardımı yanında yakacak yardımı da yapmıştır. Temerküz atölyesinden çıkan talaşı çalışanlarına ücretsiz veren fabrika, gerektiğinde işçilerine kömür de dağıtmıştır.

4.6. Fabrika Yardım Sandıkları

Sümerbank'ta sosyal yardım ve sosyal sigorta bağlamında işçi-memur biriktirme ve yardım sandıkları kurulmuştur. Sümerbank Yardım Birliği bunlardan en büyüğüdür. 1947 yılı itibariyle 5-6 bin memur ve müstahdem bu birliğe dâhildir. Bu birlik ölüm, ihtiyarlık, hastalık, maluliyet, çocuk ve dul ana ölümü ve işten ayrılma durumlarında birlik üyesi çalışanlar için büyük bir güven kaynağıdır.¹²⁷⁸

1949'da Sümerbank Genel Müdürlüğü bünyesinde Sümerbank Biriktirme ve Yardım Sandığı kurulmuştur. Bu sandığın amaçları şunlardır: “a) Sandık ortaklarını tasarrufa alıştırmak, b) İhtiyaç sahibi üyeye, belirlenen esaslar dâhilinde ödünç para vermek, c) Üyenin ihtiyacı olan malı sağlamak ve bu belirlenen esaslar dâhilinde peşin veya taksitle üyeye ulaştırmak, d) Sandığın bünyesinde toplanan aidatlarla Genel Kurulun tasvibi alınmak şartıyla gelir getirecek yatırıma girmek.”¹²⁷⁹ Sümerbank'ın bu ana yardım birliği ve yardım sandığı yanında Sümerbank fabrikalarında çalışanların temel ihtiyaçlarını karşılayan ve sayıları 18'e varan daha küçük ve yan birlikler de vardır.¹²⁸⁰

Yardım sandıklarına sahip Sümerbank fabrikalarından biri Nazilli Basma Fabrikası'dır. 1937'de Nazilli Basma Fabrikası'nı ziyaret eden Hulusi Günay, daha o tarihte fabrikada “*Kooperatif ve Teavün Sandığı*” olduğunu yazmıştır.¹²⁸¹

Nazilli Basma Fabrikası'nda, 1948 yılında yöneticilerin teşvik ve desteğiyle fabrika işçileri ve memurları 160.000 lira sermayeyle İşçi ve Memur Biriktirme Sandığı kurmuştur. Bu sandık, işçiler için para biriktirmiş, ihtiyacı olan işçilere çok düşük faizle borç vermiş, aynı yardımlar yapmış, işçilerin (halı, ayakkabı, yağ vb.) temel ihtiyaçlarını taksitle karşılamalarını sağlamış ve üyelerine yılda %5 faiz ile 1-40 lira arasında kâr payı dağıtmıştır.¹²⁸² Bu sandık sayesinde fabrika işçileri ek bir gelir kaynağına sahip

¹²⁷⁸ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.55.

¹²⁷⁹ Sümerbank Personel Rehberi, s.92; *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, s.253.

¹²⁸⁰ Sümerbank, *Cumhuriyetin 25'inci Yılı*, s.55.

¹²⁸¹ Günay, a.g.m., s.19.

¹²⁸² *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, s.7-8.

olabilmişler ve temel ihtiyaçlarını en uygun biçimde karşılayabilmişlerdir. Böylece işçilerin geçim standartları yükselmiş, bu da çalışma verimlerinin artmasını sağlamıştır.

Nazilli Basma Fabrikası'nda da İşçi Ölüm ve Hastalık Yardım Sandığı kurulmuştur. Bu sandık, işçinin kötü gün dostudur. İşçi aidaatlarıyla varlığını sürdüren bu sandık, işçilerin işten ayrılmaları veya işçilerin ve aile fertlerin hastalanmaları, ölmeleri, doğum yapmaları ve evlenmeleri durumunda işçilere veya ailelerine nakdi yardım yapmıştır. 1947 yılında 1.250 üyesi olan sandık, işçi yakınının ölümü halinde kişi başı 50 lira, kendisinin ölümü halinde ailesine 100 lira, hastalık halinde 3 ay tedavi veya 300 lira, işçinin işten ayrılması hâlinde de 150 lira ödemiştir. 1947 yılında Nazilli Basma Fabrikası İşçi Ölüm ve Hastalık Yardım Sandığı üyelerine toplamda; kaza ve hastalık için 22.803 lira, evlenme ve doğum için 16.297 lira, izin parası olarak 47.073 lira, çocuk zammı olarak da 86.809 lira ödemiştir.¹²⁸³

1937'de Nazilli Basma Fabrikası'yla birlikte kurulan Teavün Sandığı, 1940'ların sonunda İşçi ve Memur Biriktirme Sandığı ile İşçi Ölüm ve Hastalık Yardım Sandığı'na dönüşmüştür. Bu sandıklar sayesinde Nazilli Basma Fabrikası çalışanları, hem en temel ihtiyaçlarını kolayca karşılayabilmişler hem de en zor zamanlarında ihtiyaç duydukları maddi desteğe sahip olabilmişlerdir.

4.7. Fabrika Ekonoması ve Fabrika Kooperatifleri

Erken Cumhuriyet Döneminde devlet, fabrika çalışanlarının ve ailelerinin tüm ihtiyaçlarının fabrika yerleşkelerinde karşılamalarına özen göstermiştir. Bu nedenle fabrika yerleşkelerinde “ekonomik fabrika marketleri” diye adlandırılabilen ekonomalar açılmıştır.

1936 tarihli “İş Kanunu” ile fabrikalarda ekonomalar açılması yasal bir zorunluluk halini almıştır. 8 Haziran 1936 tarihli ve 3008 Sayılı “İş Kanunu”nu’nun 27. maddesinde iş yerlerinde işçiler için ekonomalar açılmasının şartları ayrıntılı biçimde belirlenmiştir.¹²⁸⁴

¹²⁸³ Doğan, a.g.e., s.135; Arıkan vd., a.g.m., s.167.

¹²⁸⁴ İş Kanunu 27. maddeye göre;

“A) İşçilere veya bunların ailelerine yiyecek, içecek, giyecek ve yakacak gibi zaruri ihtiyaçlara ait maddeleri satmak üzere, doğrudan doğruya veya dolayısıyla her ne şekilde olursa olsun ‘ekonomalar’ açılması aşağıdaki şartlarla İktisat Vekâleti’ne bırakılmıştır.”

“1. Yukarıda yazılı zaruri ihtiyaç maddelerinin işçiler tarafından kendi başlarına tedarik edilmesi müşkül olursa,

2. Ekonoma açılmasının işçiler için daha faydalı olacağı anlaşılırsa,

1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı”nda “Gıda Politikası” başlığı altında fabrikalarda kurulacak “ekonoma ve satış mağazaları”ndan da söz edilmiştir.¹²⁸⁵ Sümerbank çalışanlarının en temel ihtiyaçlarını uzak pazarlara gitmeden ucuz ve temiz biçimde karşılayabilmeleri için işçi mahallelerinde satış yerleri kurulmasına karar verilmiştir. Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti’nin 1944 tarihli “Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri” başlıklı projesine göre Sümerbank işçi mahallelerinde, “işçi ailelerini, iâşe ve giyim ihtiyaçları için uzak mesafedeki şehir pazarlarına gitmek külfetinden kurtarmak, aynı zamanda ucuz ve temiz malzeme temini bakımından işçi mahallelerinde birer hal binası inşası prensip ittihaz olunmuştur.”¹²⁸⁶ Burada “hal binası” diye söz edilen yapı aslında ekonamadır.

Sümerbank fabrikalarında işçiler neredeyse bütün ihtiyaçlarını fabrika yerleşkesindeki birimlerden karşılayabilmiştir. Sümerbank fabrikalarının yemekhanesi, işçi kantini, fırını yanında bir de ekonoması vardır. Sümerbank ekonomaları, çalışanların en temel ihtiyaçlarını en uygun fiyatla karşılabildikleri fabrika marketleri olmanın ötesinde, aynı zamanda fabrika ürünlerinin sergilendiği ve fabrikaları ziyaret edenlerin fabrika ürünlerini uygun fiyata satın alabildikleri fabrika satış mağazaları durumundadır.

Nazilli Basma Fabrikası’nın da yemekhanesi, işçi kantini ve fırını yanında bir de ekonoması vardır. Ekonoma, fabrika ana girişinin tam karşısındaki konut alanında yer alan tek katlı kırma çatılı bir yapıdır. Bu ekonoma, özellikle çeşitli gıda ürünlerini ucuz fiyatlarla fabrika çalışanlarına ve çevre halkına ulaştıran bir satış kooperatifidir.¹²⁸⁷ İşçilerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan Nazilli Basma Fabrikası Ekonoması, 1940’ların sonunda işçilerin halıdan beyaz eşyaya her türlü ihtiyacının çok ucuza karşılandığı Sümer Tüketim Kooperatifi’ne dönüştürülmüştür.¹²⁸⁸

B) Şehir ve kasabalardan uzak işyerlerinde işçiler veya bunlara müşterek işveren tarafından ekonoma açılmamaış olduğu takdirde, işverenin ekonoma açması mecburidir.

C) Bu suretle açılacak ekonomalarda satılacak zaruri ihtiyaç maddelerinin cinslerini, vasıflarını ve satış fiyatları ile tarzlarını tayin ve bunları murakebe etmek İktisat Vekâleti’ne aittir.

Ç) İşçiler ekonomalardan alışveriş etmeye mecbur edilemezler.

D) İşçinin alacağı ücretten başka yemesi, içmesi gibi zaruri ihtiyaçları veya yataısı dahi temin edilmek şartıyla bu maddenin şumulü haricindedir. Şu kadar ki, bu takdirde işçilere verilen istihlak maddeleri ve yatılarına tahsis edilen yerlerin şartları her zaman hükümetin murakebesi altında bulunur...” (“İş Kanunu”, T.C. Resmi Gazete, 15 Haziran 1936, S. 3330, s. 6624.)

¹²⁸⁵ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı, s.16.

¹²⁸⁶ Sümerbank İnşaat ve Fen Heyeti, a.g.m., s.11.

¹²⁸⁷ Arıtan, a.g.t., s.229.

¹²⁸⁸ Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı, s.8.

Şekil 3.18. Nazilli Basma Fabrikası Ekonoması

Kaynak: Doğan, Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne, s.146.

Sümerbank fabrikalarında çalışanların barınma başta olmak üzere en temel ihtiyaçlarını en uygun biçimde karşılanabilmesi için 1940’lardan itibaren fabrikalarda tüketim kooperatifleri kurulmaya başlanmıştır. Sümerbank raporlarında bu fabrika kooperatiflerinden övgüyle söz edilmiştir.¹²⁸⁹

Tüketim kooperatifine sahip Sümerbank fabrikalarından biri de Nazilli Basma Fabrikası’dır. 1948 yılında, satın alacağı tüketim maddelerini ortaklarına ve hak sahiplerine dağıtmak ve ortaklarının ihtiyaçlarını karşılayacak başka teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi Nazilli olmak üzere 30 yıl süre ve en az 2.000 TL sermaye ile Nazilli Basma Fabrikası Tüketim Kooperatifi’nin kurulması istenmiştir. Bu konuda Ticaret Bakanlığı’nın 28 Aralık 1948 tarihli ana sözleşmesi, 12 Ocak 1949 tarihinde Bakanlar Kurulu’nda incelenmiştir. Ticaret Kanunu’nun 480. maddesine göre Nazilli Basma Fabrikası Tüketim Kooperatifi’nin kurulmasına izin verilmiştir.¹²⁹⁰ Böylece 1949 yılı başında Nazilli Basma Fabrikası Sümer Tüketim Kooperatifi kurulmuştur.

Sümerbank fabrikalarında 1940’ların sonundan itibaren tüketim kooperatifleri yanında bir de işçi yapı kooperatifleri kurulmuştur. Örneğin, 1949’da Hereke Fabrikası İşçilerinin barınma ihtiyacını karşılamak için bir “ev yaptırma kooperatifinin” kurulması kabul edilmiştir.¹²⁹¹ Sümerbank’ın Kayseri, Ereğli, Bursa, Bakırköy, Defterdar, Gemlik,

¹²⁸⁹ “Bilhassa kooperatifler başarılı bir şekilde faaliyette bulunmaktadır.” (Sümerbank Teşekkül Merkez İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı İkinci Üç Aylık Faaliyet Raporu, s.175; “Manisa Tekstil Mensupları Tüketim Kooperatifi Hizmete Açıldı”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.13, Nisan 1974, S.142, s.4.)

¹²⁹⁰ BCA, 30-18-01-02,118-92-6.

¹²⁹¹ Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, s.60.

İzmit ve Nazilli fabrikalarında da işçi yapı kooperatifleri kurulmuştur.¹²⁹² Sümerbank, kendi fabrikalarındaki işçi yapı kooperatiflerine gerekli desteği vermiştir. 1950 tarihli bir Sümerbank raporundaki ifadeyle “İşletmelerimizde kurulmuş bulunan yapı kooperatifleri vasıtası ile iskân davasının halli yolundaki gelişmeler dikkatle takip edilmiş, bunlara kredi temini hususunda mümkün olan kolaylık ve yardım sağlanmıştır.”¹²⁹³ 1951 tarihli bir Sümerbank raporunda da şöyle denilmiştir: “İşçilerin işletmeler civarına yerleşmelerini sağlıklı ve ucuz birer ev sahibi olmalarını temin gayesiyle azami derecede kolaylık gösterilmekte; yapı kooperatiflerinin kurulması teşvik edilmektedir.” Bu amaçla İşletmeler Bakanlığı’nda kurulan İşçi Yapı Kooperatifleri Teşvik ve Tanzim Komitesi tarafından hazırlanan ilkelere göre fabrikalarda kurulacak işçi yapı kooperatiflerine yaptırılacak evlerin maliyet bedellerinin % 10’unun işçiler tarafından, % 75’inin Emlak ve Kredi Bankası tarafından, % 15’inin de Sümerbank kredisiyle sağlanması kararlaştırılmıştır.¹²⁹⁴

Nazilli Basma Fabrikası’nın ilk yapı kooperatifi 1948’de kurulmuştur. Basına yansıdığına göre, “Şehrimiz basma fabrikasında, ortaklarına ucuz ve müsait taksitle ev yapmak amacıyla bir yapı kooperatifi kurulmuş ve şimdiden 200 ortak yazılmıştır.”¹²⁹⁵

Nazilli Basma Fabrikası’nda çalışan işçilerin artan barınma taleplerini karşılamak için 1950’lerin başında Nazilli’de üç yapı kooperatifi daha kurulmuştur. Bunlardan ilki 26 Mart 1952’de kurulan Sümer İşçi Yapı Kooperatifi Ortaklığı’dır.¹²⁹⁶ İkincisi, 13 Ekim 1952’de kurulan Nazilli Bahçeli Evler Kooperatifi’dir.¹²⁹⁷ Üçüncüsü de 15 Şubat 1954’te kurulan Nazilli Basma Sanayi İşçileri Yapı Kooperatifi’dir.¹²⁹⁸ Bu yapı kooperatifleri “ortaklarını ev sahibi yapmak amacıyla” çeşitli konut projelerini hayata geçirmiştir.

Sonuç olarak Nazilli Basma Fabrikası Ekonoması, bugünkü hiper veya süper marketlerin 1940’lardaki ilk uygulamalarından biri olarak değerlendirilebilir. Nazilli’ye marketçiliğin ve kooperatifçiliğin bu ekonoma ile geldiği de söylenebilir. Nazilli’de 1950’lerde ve 1960’larda irili ufaklı toplam 90 bakkal vardır.¹²⁹⁹ Nazilli’nin ilk marketi ise

¹²⁹² Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1950 Yılı İkinci Üç Aylık Faaliyet Raporu, s.175; Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1954 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, s.325-326.

¹²⁹³ Sümerbank Teşekkül Merkezi İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, s.177.

¹²⁹⁴ Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1951 Yılı Dördüncü Üç Aylık Faaliyet Durumu Raporu, s.63-64.

¹²⁹⁵ “Şehrimizde Yapı Kooperatifi Kuruldu”, Demokrat Nazilli, 29 Temmuz 1948, s.2

¹²⁹⁶ BCA, 30-18-01-02,128-24-11.

¹²⁹⁷ BCA, 30-18-01-02,130-74-16.

¹²⁹⁸ BCA, 30-18-01-02,135-17-13.

¹²⁹⁹ Adalı ve Kulaksızoğlu, a.g.e., s.23; Dikmen, a.g.e., s.129.

Nazilli Basma Fabrikası Ekonoması'dır. 1949'da Nazilli Basma Fabrikası Sümer Tüketim Kooperatifi kurulmuştur. Nazilli Basma Fabrikası işçileri, 1950'lerde kurdukları işçi yapı kooperatifleri ile de barınma sorunlarına çözüm bulmaya çalışmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası'ndaki ekonoma, tüketim kooperatifi ve işçi yapı kooperatifleri fabrika çalışanlarının yeme, içme, barınma gibi en temel ihtiyaçlarını karşılamalarını kolaylaştırmıştır. Fabrika ekonoması ile tüketim ve işçi yapı kooperatifleri çalışanların sosyo-ekonomik durumuna katkıda bulunan halkçı ve dayanışmacı uygulamalar olarak fabrikaya ve kente değer katmıştır.

4.8. Fabrika Camisi

Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank fabrikaları kurulurken fabrikalarda dinsel yapılara yer verilmemiştir. Arıtan'ın deyişiyle Erken Cumhuriyet Döneminde fabrika binalarının “*seküler bir yapı ortaya koyduğu açıktır.*”¹³⁰⁰ 1945'ten itibaren seküler modernleşmenin yumuşatılması sürecinde Sümerbank fabrikaları da cami yapımıyla ilgilenmiştir. Bu bağlamda 1945'te Türkiye Sümerbank Demir-Çelik Müessesesi'nin yardımıyla Karabük'te bir cami inşasına başlanmıştır. Sümerbank Genel Müdürü Hulki Alisbah'ın 1945 yılındaki demecine göre, “*Halkın ve müessesenin müşterek bağışları ile*” yaptırılan cami 1945 yılında bitirilemeyerek 1946 yılına devredilmiştir.¹³⁰¹

1950'lerden itibaren bazı Sümerbank fabrikalarında fabrika çalışanları para toplayarak cami yaptırmıştır. Örneğin, 1951'de Nazillli Basma Fabrikası çalışanlarının girişimiyle fabrika konut alanında Sümer Camisi'nin temeli atılmıştır. 1976'da da, Bursa Merinos Fabrikası'nın kuruluşunun 38. yıl dönümünde, Sümerbank Genel Müdür Teknik Muavini Ertan Yülek, Sümerbank adına Bursa'da bir caminin temelini atmıştır. 1975'te hayatını kaybeden Sümerbank Genel Müdür Yardımcısı ve Yönetim Kurulu Üyesi Hamza Güveli'nin adı verilen bu caminin de Sümerbank mensuplarının yardımlarıyla yapılacağı belirtilmiştir.¹³⁰² Merinos Hamza Güveli Camisi, 1983'te bitirilerek ibadete açılmıştır.

¹³⁰⁰ Arıtan, a.g.t., s.356, 371.

¹³⁰¹ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.25, 42.

¹³⁰² “Hamza Güveli Camii'nin Temeli Törenle Atıldı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C. 15, Şubat 1976, S.164, s.9-10.

1952’de Nazilli’de; Yukarı Nazilli’de 8, Aşağı Nazilli’de 5 olmak üzere toplam 13 cami vardır.¹³⁰³ Nazilli’deki cami sayısı 1965’te Yukarı Nazilli’de 9, Aşağı Nazilli’de 7 olmak üzere toplam 16’ya yükselmiştir. Bu camilerden biri de Aşağı Nazilli’deki Sümer Camisi’dir.¹³⁰⁴

Nazilli Basma Fabrikası Camisi (Sümer Camisi), Dokuma Teknisyeni Mithat Erkana’nın öncülüğünde, çalışanların kurduğu bir derneğin çabasıyla yaptırılmıştır. Caminin mimarı Ali Vasfi Egelidir. Cami, fabrika konut alanında, yine sonradan yapılan ilkokulun kuzeydoğusunda inşa edilmiştir. 1951’de inşa edilmeye başlanan Sümer Camisi 1955’te bitirilerek ibadete açılmıştır. 2.362 m²lik alanda kurulan cami 300 kişiliktir.¹³⁰⁵

İşçilerin yardımlarıyla yapılan ve yaklaşık 380.000 liraya mal olan Sümer Camisi kendine özgü güzel bir mimariye sahiptir. Nazilli’de Sümer Mahallesi’ndeki Sümer Camisi, bugün de Nazilli halkı tarafından kullanılmaya devam etmektedir.¹³⁰⁶

5. Fabrikanın Eğitim Altyapısı ve Eğitim Hizmetleri

3 Haziran 1933 tarihli ve 2262 sayılı “Sümerbank Kanunu”na göre Sümerbank’ın görevlerinden biri de Sümerbank fabrikalarına ve ülkeye gerekli olan teknik elemanları ve işçileri yetiştirmektir.¹³⁰⁷ Sümerbank, kurulur kurulmaz kendisine verilen bu görev doğrultusunda işçi yetiştirmeye başlamış, bu konuda önce Sovyetler Birliği’nden yardım almıştır. Sümerbank kurulur kurulmaz, 1933 yılında, “Sümerbank’ın kuracağı pamuklu mensucat fabrikaları için Rusya’ya 70 talebe” gönderilmiştir.¹³⁰⁸ Sümerbank Kayseri ve Nazilli fabrikalarının ilk teknik kadroları Moskova’da Teknikom Enstitüsü’nde yetiştirilmiştir.

Nazilli Basma Fabrikası daha açılmadan, 1935’te, ileride bu fabrikada çalışacak teknik elemanları ve ustaları yetiştirmek üzere SSCB’ye öğrenci gönderilmiştir. Doğan’a

¹³⁰³ Dikmen, *a.g.e.*, s.95.

¹³⁰⁴ Adalı ve Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, s.15.

¹³⁰⁵ Doğan, *a.g.e.*, s.140; Doğan vd., *a.g.m.*, s.193.

¹³⁰⁶ Doğan, *a.g.e.*, s.140-142; İlhan Öden, 2014, “Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Camisi”, <http://sumerbank.blogspot.com/2014/08/>, Et: 22 Mart 2022.

¹³⁰⁷ Sümerbank Kanunu, D) “Memlekete ve kendi fabrikalarına lüzumu olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere mektepler açmak ve sanayi mühendis ve mütehassıslarını yetiştirmek için dâhildeki yüksek mekteplerde talebe okutmak veya bu maksatla İktisat Vekâleti’nce açılacak mekteplere yardım etmek ve ecnebi memleketlere talebe ve stajyer göndermek.” (Sümerbank ve Müesseslerini Alakadar Eden Kanunlar, s.2.)

¹³⁰⁸ Afet İnan, “Raporlar, (İktisat Vekâletine Yazılmıştır), Kısım 1, Sınai Tesiat ve İşletme, Birinci Kısım 1933, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1933”, *Devletçilik İlkesi*, s.133.

göre, “Kurulacak bu yeni tesisin ihtiyaç duyacağı elemanların eğitim için yurt dışına gönderilmesi talimatını bizzat Ulu Önder (Atatürk) vermiştir.”¹³⁰⁹

SSCB’de staja gönderilecek kişiler bir sınavla belirlenmiştir. 1935 yılında gazetelere verilen ilanlarla “Sonradan Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nda çalışmak üzere ecnebi memleketlerde ihtisasları dâhilinde basmacılık işlerinde yetiştirilmek üzere çinkograf, pantograf, ince tornacı, maden ve ahşap üzerine oyma işleri yapanlardan 30 yaşını geçmemiş olanlar arasında seçim yapılacağından, talip olanların seçime girmek ve şartları öğrenmek üzere en geç ayın 6’sına (6 Nisan 1935’e) kadar Bakırköy Bez Fabrikası Müdürlüğü’ne müracaat etmeleri” istenmiştir.¹³¹⁰

SSCB’de staj görececek gençlerin sınavı 7 Nisan 1935’te Bakırköy Bez Fabrikası’nda yapılmıştır. Sınava giren 25 gençten 20’si sınavı kazanmıştır. Sovyet Rusya’ya staja gönderilecek bu 20 gencin, 18 Nisan’a kadar Bakırköy Fabrikası’nda günde 1 lira yevmiyeyle çalışacakları ve 18 Nisan 1935’te SSCB’ye hareket edecekleri belirtilmiştir.¹³¹¹

18 Nisan 1935’te Mecit Uluğ başkanlığında 9 mühendis ve teknik memur ile 36 öğrenciden oluşan 45 kişilik üçüncü katile, Çiçerin Vapuru’yla SSCB’nin Odesa Limanı’na hareket etmiştir. Öğrenciler, Moskova’da Teknik Enstitüde birkaç ay teorik eğitim gördükten sonra Sovyetler Birliği’nde çeşitli dokuma fabrikalarında ve laboratuvarlarda uygulamalı staj yapacaktır.¹³¹² Yurt dışındaki bu stajdan sonra ustabaşı ehliyetlerini alan gençlerin yurda dönerek Nazilli ve Ereğli fabrikalarında çalışmaları planlanmıştır.¹³¹³ Gazete haberlerine göre 1935 yılı yaz aylarında “Nazilli Fabrikası’nda montaj ve fabrikasyon işlerinde usta muavini olarak çalışacak sanayici gençler” Sovyet Rusya’da staj yapmaktadırlar. Bunların bir bölümü SSCB’deki dokuma kimya enstitülerinde yetiştirilmektedirler. Bu gençler stajlarının tamamlanacağı Ağustos 1935’te yurda dönecektir.¹³¹⁴ 1935’te Nazilli Basma Fabrikası için SSCB’ye “mütehassıs

¹³⁰⁹ Doğan, a.g.e., s.118.

¹³¹⁰ “Sümerbank Bakırköy Bez ve Pamuklu Mensucat Fabrikası Müdürlüğünden”, *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1935, s.6.

¹³¹¹ “Rusya’ya Gönderilecek Gençler”, *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1935, s. 6.

¹³¹² “Sümerbank’ın İkinci Amele Partisi Gidiyor”, *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1935, s.5; “9 Mühendis ve 36 Talebe Rusya’ya Gitti”, *Milliyet*, 19 Nisan 1935, s.3.

¹³¹³ “Sümerbank’ın Moskova’ya Yolladığı Talebe”, *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1935, s.2.

¹³¹⁴ “Ekonomi Bakanı Bu Ayın Ortasında Rusya’ya Hareket Ediyor”, *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1935, s.4.

yetiştirmek üzere 50 talebe” daha gönderilmiştir.¹³¹⁵ Böylece Nazilli Basma Fabrikası daha açılmadan bu fabrika için SSCB’ye gönderilen öğrenci sayısı 70’i geçmiştir.

Sümerbank bir taraftan teknik eğitim için yurt dışına eleman ve öğrenci gönderirken, diğer taraftan yurt dışından da fabrikalarda çalıştırmak için çok sayıda yabancı uzman getirmiştir. 19 Temmuz 1937 tarihli ve Cumhurbaşkanı Atatürk imzalı bir kararnameyle “*yabancı mütehassısların Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nda çalışmasına izin*” verilmiştir.¹³¹⁶

1937-1943 yılları arasında Sovyet Rus Feder Smirnov’un,¹³¹⁷ Sovyet Rus İvan Noosolze’ın,¹³¹⁸ Sovyet Rus Victor Lebkovski’nin,¹³¹⁹ Alman Schöbel’in (6 ay süreyle),¹³²⁰ Polonyalı W. Lukasiewicz’in (1 yıl süreyle),¹³²¹ İsviçreli Edvard Volary’in,¹³²² İsviçreli Jules Gabet, Oscar Urech ve Jakob Bachofner’in¹³²³ ve İsveçli 2 montör ile 1 mühendisin Nazilli Basma Fabrikası’nda çalıştırılmasına izin verilmiştir.¹³²⁴

1935-1945 yılları arasında Nazilli Basma Fabrikası’nda Sovyet Rusya, Avusturya, Çekoslovakya ve İsviçre’den toplam 16 yabancı uzman görev yapmıştır.¹³²⁵

1937’de Nazilli Basma Fabrikası açıldığında bir taraftan SSCB’de teorik ve pratik eğitim gören gençler yurda dönerek fabrikada çalışmaya başlamış, diğer taraftan başka ülkelerden davet edilen yabancı uzmanlar fabrikada görev almıştır. Böylece Nazilli Basma Fabrikası kurulduğunda yurt dışında teknik eğitim almış ve yurt dışından getirilmiş uzman bir kadroyla işe başlamıştır. Ancak fabrikanın ortalama 3.000 civarında çalışanı vardır. Bu çalışanların hem okuma-yazmaya hem temel eğitim-öğretime hem de mesleki eğitime ihtiyacı vardır. Bunun için fabrika kuruluşundan itibaren okuma-yazma ve çeşitli mesleki kurslar açmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası kuruluşunun 9 yılı olan 1946 yılında “*tamamen Türk teknisiyenleri, Türk ustaları ve Türk işçileri tarafından*” yönetilir ve işletilir duruma gelmiştir.¹³²⁶

¹³¹⁵ Aytemur, a.g.e., s.158; Tuna, a.g.e., s.267.

¹³¹⁶ BCA, 30-18-1-2,77-66-14.

¹³¹⁷ BCA, 30-18-1-2,80-100-7.

¹³¹⁸ BCA, 30-18-1-2,82-27-19.

¹³¹⁹ BCA, 30-18-1-2,85-98-3.

¹³²⁰ BCA, 30-18-1-2,90-26-19.

¹³²¹ BCA, 30-18-1-2,94-32-10.

¹³²² BCA, 30-18-1-2,101-19-12.

¹³²³ BCA, 30-18-1-2,102-53-17.

¹³²⁴ BCA, 30-18-1-2,103-70-20.

¹³²⁵ Aytemur, a.g.e., s.161.

5.1. Fabrika Kursları

1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı”na göre mesleki yetiştirme teşkilatı “Memleket İçi Yetiştirme İşleri”, “Memleket Dışı Yetiştirme İşleri” olarak ikiye ayrılmıştır.¹³²⁷ “Memleket İçi Yetiştirme İşleri” kapsamında Sümerbank fabrikalarında “İşçi Yetiştirme Kursları” açılmıştır. Bu kurslar, okuma-yazma, acemi işçi, bilgili işçi, usta hazırlama ve işçi özel kursları olarak bölümlere ayrılmıştır.¹³²⁸ Sümerbank’ın bütün fabrikalarında okuma-yazma kursları ve mesleki eğitim kursları vardır.¹³²⁹ Nazilli Basma Fabrikası’nda da erken dönemlerden itibaren hem bu kurslar hem de fabrikanın kendi ihtiyaçları doğrultusunda başka kurslar açılmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası’nda önceleri, fabrikadaki Sovyet Rus mühendis ve uzmanlar fabrika işçilerine mesleki konferanslar vermiştir. 1937’de ilk açıldığında Nazilli Basma Fabrikası’nı ziyaret eden Hulusi Günay, fabrikanın Sovyet Rus Mühendisi Mösyö Balandin’den fabrikadaki bu konferanslar hakkında detaylı bilgi almıştır. Buna göre dersler hep pratik değildir, akşamları belirli saatlerde teknik dersler de verilmektedir. Balandin, fabrikanın montaj aşamasından işleme aşamasına geçildiğinde Türk çocuklarının hızlı uyum sağlama yeteneğine ve zekâsına tanık olduklarını belirtmiştir. Günay, Balandin’e fabrikadaki kurslarda uyguladıkları programı sormuştur. Balandin, çekmecesinden bir kâğıt çıkarıp Günay’a göstermiştir. Günay’ın anlatımıyla, “*Bu aylık bir programdı. Haftanın her gününde Rusyalı mühendislerden biri mesleki konferans verecek. Fabrikanın basit işlerinde bulunanlar hariç, diğer branşlarda çalışanların bu konferanslara devamı mecburi. Bilhassa kaynak, tesviye, dokuma, elektrik, iplik ve ocak kısımlarında çalışan sanatkârları imtihana hazırlamak bakımından bu konferansların ehemmiyeti artıyor.*”¹³³⁰

Günay’ın verdiği bilgiye göre fabrika kurs programındaki konferans konularından bazıları ve söz konusu konferansları verecek uzmanlar şöyledir:

1. Kuvvei Muharrike Santralı: Kimyevi Temzileme Hakkında: Mühendis Goreviç.
2. Kombinanın Su Tesisatı: Buhar, Su, Kanalizasyon, Pompa İstasyonlarının Nasıl Çalıştığı Hakkında: Mühendis Genin.

¹³²⁶ “Nazilli Basma Fabrikamız Dokuz Yıl Önce Bugün İşletmeye Açılmıştı”, *Aydın*, 10 Ekim 1946, s.1.

¹³²⁷ *Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İctimai Teşkilat Planı*, s.9-11.

¹³²⁸ “Faaliyet Çeşitleri”, *Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.5, S.54, s.9

¹³²⁹ *Sümerbank, X’uncu Yıl*, s.256.

¹³³⁰ Günay, *a.g.m.*, s.9, 19.

3. Kombinanın Tekstil Tesisatının Teknolojisi Hakkında: Mühendis İvanof.

Günay'ın aktarımına göre “Bu konferanslar gece teknik, gündüz ders halinde pratik olarak ilk kanuna kadar devam etmekle sona ermiş olacak.

Rus mühendise sordum: ‘Ondan sonra?’

Gülerek cevap verdi: ‘Ondan sonra Türkiye’den ayrılacağız. Hem de gözümüz arkada kalmadan ve uzun yıllarda elde edilebilen tekniği zeki Türk çocuklarının kısa bir zamanda öğrenmiş olmalarına hayranlık taşıyarak Rusya’ya döneceğiz!’¹³³¹

Türkstroy İkinci Başkanı ve Nazilli Basma Fabrikası Teknik Şefi Aleksandır Siglin de 1937’de kendisiyle yapılan bir röportajda, fabrikanın yapımında çalışan Türk işçiler hakkında şunları söylemiştir:

“Türk işçileri şayanı hayret derecede zeki, çalışkan, elleri işe yatar, her işi çabuk kavrar insanlardır. Samimi bir şekilde, bizim işçilerin yanında çalışarak azami randıman veriyorlar.(...) Moskova’dayken Türk işçilerle tanışmış, onların çalışmalarını, iş kabiliyetlerini gözlerimle görmüş ve takdir etmiştim. Kayseri ve Nazilli kombinaları için Moskova’da çalışan teknik Türk işçileri, çalışma esnasında müstesna bir kabiliyet gösterdiler. Daha şayanı dikkat bir nokta da ecnebilerin kolaylıkla öğrenemedikleri lisanımızı kolayca öğrendiler. Bu bizi hayrete düşürdü. Fılvaki Rusya’ya staj için gönderdiğiniz gençler arasında tahsilli ve kültürlü olanları da vardı. Ben bu hususiyeti nazarı itibara alarak aynı şeyi söyleyebilirim. Ben Nazilli’ye geldiğim zaman yepyeni çehrelerle karşılaştım. Bunlar kısa bir zaman içinde işe yarar bir hale geldiler. Tahsil görmeyen Türk işçilerine verdiğimiz sobacılık, kazancılık ve oksijen san’atları onlar için çok iyi neticeler vermeye müsteittir.”¹³³²

Nazilli Basma Fabrikası kurulurken fabrikada çalışan Sovyet Rus mühendislerin ve uzmanların Türk işçilere verdiği mesleki konferansların yerini bir süre sonra fabrikanın mesleki kursları almıştır. Nazilli Basma Fabrikası mesleki kurslarına belli şartlarla öğrenci alınmıştır. Kurslara kabul edilecek kişilerde aranan şartlar gazete ilanlarıyla duyurulmuştur. Örneğin, 1938’de Nazilli Basma Fabrikası’nın mesleki kurslarında mensucat ve elektrik ustabaşı yetiştirilmek üzere aşağıdaki şartlarda 30 sanat mektebi mezunu alınacağı duyurulmuştur. Arzu edenlerin en geç 31 Mart 1938 tarihine kadar gerekli evraklarla birlikte ve mektupla fabrika müdürlüğüne başvurmaları istenmiştir.

Başvuru şartları şöyledir:

“1. Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, sanat mekteplerinden birinden mezun olmak,

¹³³¹ A.g.m., s.19.

¹³³² “Nazilli Kombinasının İnşaatı Nisanın İlk On beşi İçinde Hitam Bulacaktır”, *Yeni Asır*, 22 Kanunisanı, 1937, s.6.

2. *Mektep şahadetnamesi, evvelce çalıştıkları yerlerden alacakları bonservis suretleri ile hüsnühal mazbatas, sıhhat raporu ve iki fotoğraf gönderilecektir.*

3. *Seçimde muvaffak olanlara işe başladıkları tarihten kurs ve staj müddetinin hitamına kadar, 2 lira yevmiye verilecek ve 1 seneden aşağı olmamak şartıyla gösterecekleri liyakat ve ehliyet göre fabrika dâhili talimatı dairesinde tedricen yevmiyeleri artırılacaktır.*

4. *Kabul edilenlere fabrikaca ayda 1 lira mukabilinde yatacak yer ve maliyet fiyatı üzerinden fabrika kantininden yemek temin edilecektir.*

5. *Askerliğini yapmış olanlar tercih edilir.*

6. *Fabrikanın hususi kurslarında yetiştirilecek talipler 2 sene müddetle idareye hizmet edeceklerine dair taahhüt senedi vereceklerdir.”¹³³³*

Nazilli Basma Fabrikası’ndaki ilk mesleki kurslara sanat okulu mezunları alınmıştır. Fabrikanın meslek kurslarına katılmaya hak kazananlara kurs ve staj dönemleri boyunca 2 lira yevmiye verilmiş ve bu ücret liyakat ve ehliyet oranında zamanla artırılmıştır. Ayrıca kursiyerlere ayda 1 liraya fabrika lojmanlarında yatacak yer ve maliyetine yemek verilmiştir. Buna karşılık fabrika meslek kurslarında yetişenlerin 2 yıl fabrikaya hizmet etmeleri istenmiştir. Nazilli Basma Fabrikası, mesleki kurslarında eğitim gören kursiyerlere en uygun şartları hazırlayarak ihtiyaç duyduğu uzmanları biran önce yetiştirmeye çalışmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası’nda eğitim işleri, müessesenin Eğitim İşleri Planlama Şefliğine bağlı bir eğitim ve iş güvenliği uzmanı tarafından yürütülmüştür. Fabrikada yıllık eğitim programları düzenlenmiş ve üçer aylık eğitim uygulamaları Sümerbank Genel Müdürlüğü’ne bildirilmiştir.¹³³⁴

Nazilli Basma Fabrikası’nda mesleki kurslar kadar, hatta onlardan daha öncelikli ve önemli olan okuma-yazma kurslarıdır. Çünkü okuma-yazma bilmeyen işçilere mesleki eğitim vermek çok zor, hatta imkânsızdır. Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank fabrikanlarında çalışmaya başlayan işçilerin büyük bölümünün okuma-yazma bilmediği düşünülecek olursa, fabrikalardaki okuma-yazma kurslarının önemi çok daha iyi anlaşılacaktır.

¹³³³ “Sümerbank Umumi Müdürlüğünden”, *Tan*, 20 Mart 1938, s.11.

¹³³⁴ *BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu*, s.21; *BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu*, s.27.

1927 Nüfus Sayımı'na göre Türkiye'de toplam okur-yazar oranı % 10 civarındadır. Aydın, toplam % 9.01'lik okuma-yazma oranıyla Türkiye ortalamasına yakın bir görünüm sergilemektedir. 1927'de Aydın'da okuma-yazma oranı erkek nüfusta % 16,89, kadın nüfusta ise % 2,43'tür.¹³³⁵ 1935 Nüfus Sayımı'na göre Aydın'da okuma-yazma oranı toplamda % 19,4'e yükselmiştir. Bu oran 1945'te % 30,4'e, 1955'te % 43,2'ye, 1965'te de % 53,2'ye yükselmiştir.¹³³⁶ Aydın'da 1920'lerin sonunda toplamda % 9.01 olan okuma-yazma oranı, ancak 1960'ların ortalarında % 50'yi geçmiştir.¹³³⁷ 1965 Nüfus Sayımı'na göre Aydın Nazilli'nin toplam nüfusu 61.907 kişidir. Bunun 30.820'si erkek, 31.087'si kadındır. Erkeklerin 22.607'si, kadınların 14.237'si; toplamda 36.844 kişi okuma-yazma bilmektedir. Buna karşın Nazilli'de 8.208 erkek, 16.846 kadın; toplamda 25.054 kişi hâlâ okuma-yazma bilmemektedir.¹³³⁸ 1937'de Nazilli Basma Fabrikası açılırken ülke genelinde ve Aydın'da okuma-yazma oranı % 20 civarındadır. Ülkenin ve kentin bu yapısı, uzun yıllar boyunca fabrikaya da yansımıştır. Bu nedenle Nazilli Basma Fabrikası açıldığında burada çalışmaya başlayan işçilerin önemli bir bölümünün okuma-yazması yoktur. Örneğin 1940'larda fabrikadaki işçilerin yaklaşık yarısını oluşturan kadın işçilerin yine yaklaşık yarısı okuma-yazma bilmemektedir; okuma-yazma bilen kadın işçilerin ise neredeyse tamamı ilkokul mezunudur.¹³³⁹

Tablo 3.32. 1950 Öncesi Nazilli Basma Fabrikası'ndaki Kadın İşçilerin Okuma-Yazma Durumu

Yıllar	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Kadın İşçi Sayısı	799	1027	1137	1128	1029	856	743	739	909	955
Okuma Yazma Bilmeyen	476	539	579	594	548	482	394	367	472	482
İlkokul	323	488	558	534	481	374	349	370	436	471
Ortaokul	0	0	0	0	0	0	0	2	1	2

Kaynak: Zeybekoğlu, a.g.m., s.230.

¹³³⁵ Köse, a.g.t., s.173-175.

¹³³⁶ Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı, s.80.

¹³³⁷ 1965 Nüfus Sayımı'na göre Aydın'da okuma-yazma bilmesi gereken 6 yaş üstü toplam nüfus 446.129 kişidir. Bunlardan 70.257'si erkek, 138.438'i kadın olmak üzere toplam 208.688 kişi okuma-yazma bilmemektedir. Aydın'da 1965'te okur-yazar oranı % 50'nin üstüne çıkabilmiştir. (1967 Aydın İl Yıllığı, s.73.)

¹³³⁸ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.76, tablo 6.

¹³³⁹ Akşin, a.g.t; Aktaran: Zeybekoğlu, a.g.m., s.230.

Nazilli Basma Fabrikası açılır açılmaz burada okuma-yazma kursları ve mesleki kurslar açılmıştır. 1940'larda Nazilli Basma Fabrikası'nın beş sınıflı bir okuma-yazma kursu vardır. Bu kurs 1 daimi fabrika öğretmeni ve 4 ilkokul öğretmeni tarafından yönetilmiş ve kursu bitiren işçiye ilkokul diploması verilmiştir. 1947'de kurslardaki toplam öğrenci sayısı 104'tür. O yıl 24 kişilik son sınıftan 17 kişi mezun olmuştur.¹³⁴⁰

Nazilli Basma Fabrikası, düzenlediği kurslarla tüm işçiler için bir eğitim-öğretim yuvası olmanın yanı sıra, özellikle okuma-yazma oranı çok düşük olan kadın işçilerin okuma-yazma öğrenmelerini ve mesleki bilgi sahibi olmalarını sağlayan bir “kadın okulu” olmuştur. Ekonomik öncelikleri nedeniyle genç yaşlarında Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışmaya başlayan, ancak hiç okula gitmedikleri için okuma-yazma bilmeyen genç kızlar, fabrikanın okuma-yazma ve çeşitli meslek kurslarına devam ederek hem ilkokul diploması alabilmişler hem de meslek öğrenebilmişlerdir. Fabrikada çalışan kadınlar, fabrikanın çeşitli kursları ve diğer sosyal kültürel olanakları sayesinde, Cumhuriyet'in okuyan ve çalışan kadın idealine uygun olarak meslek sahibi olabilmişler, kendilerini yetiştirip sosyal ve kültürel hayata katılabilmişlerdir.

Nazilli Basma Fabrikası okuma-yazma kurslarına devam ederek ilkokul diploması alan çok sayıda işçi vardır. Örneğin, onlardan biri, 1945'te, 13 yaşında fabrikada çalışmaya başlayan Mihriban Gürdal'dır. Gürdal, kendisiyle yapılan bir söyleşide, fabrikanın okuma-yazma ve mesleki kursları hakkında şunları söylemiştir:

“Babamı 3 yaşımdayken kaybetmiştim. Aydın'da oturuyorduk. O zamanlar arkadaşlarımdan fabrikaya işçi alınacağını öğrendim. Paraya da ihtiyacımız vardı. Annemle birlikte Nazilli'ye gelip fabrikaya iş için müracaat ettim. Başvurum kabul edildi. Ancak ben okumak da istiyordum. O sene ilkokul beşinci sınıfa geçmiştim. Bana okuma arzusun bir sorun oluşturmayacağını söylediler. Fabrikada okuma-yazma kursları olduğu ve bu kurslara bir yıl devam etmem halinde ilkokul diploması alabileceğim ifade edildi. Bunu duyunca rahatlamıştım. Yıldıztepe Mahallesi'nden bir ev kiraladık. Ben 16 kuruş saat ücreti ile fabrikada işe başladım. Fabrikanın düzenlemiş olduğu iki kursa birden gidiyordum. Günde 2-3 saat okuma yazma kursuna giderken, 2-3 saat da dokuma kurslarına katılıyordum. Kurslar hafta içi her gün gerçek bir okul ciddiyetinde aralıksız

¹³⁴⁰ Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Fabrikası Özel Sayısı, s.8; Arıkan, vd., a.g.m., s.168.

devam ediyordu. Örneğin, turnaklarımız, mendillerimiz sürekli kontrol edilirdi. Sonuçta her iki kursu da başarıyla bitirdim ve ilkokul diplomamı aldım.”¹³⁴¹

Nazilli Basma Fabrikası’nın eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında Dikmen, 1952’de çıkan kitabında şu bilgileri vermiştir:

*“Müessesenin yeni yapılı bir ilkokulundan başka işçiler için açtığı özel bir okuma yazma kursu vardır. Bu kursu beş yılda bitiren işçilere ilköğretim belgesi verilmektedir. Ayrıca fabrika içinde usta, işçi yetiştirmek üzere açılan teorik kurslarda mühendis ve teknisyenlerin verdiği ameli ve nazari derslerle işçinin bilgisi artırılmaktadır.”*¹³⁴²

9 Ekim 1937’de Nazilli Basma Fabrikası açılırken 1 Kasım 1928’deki Harf Devriminin üzerinden henüz 9 yıl kadar zaman geçmiştir. Harf Devriminden hemen sonra 1 Ocak 1929’da ülkenin dört bir yanında Millet Mektepleri kurulmuş, buralarda halka okuma-yazma öğretilmiştir.¹³⁴³ Ülke genelindeki okuma-yazma seferberliğinin devam ettiği bir dönemde Nazilli Basma Fabrikası da okuma-yazma kurslarıyla bu seferberliğe çok önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu bakımdan, genel olarak okuma-yazma kurslarına sahip Sümerbank fabrikalarını, özel olarak da Nazilli Basma Fabrikası’nı “İşçi Mektebi” diye adlandırmak mümkündür.

1968 yılı sonunda Nazilli Basma Fabrikası’ndaki 2.117 işçinin 1’i tekniker okulu, 46’sı sanat enstitüsü, 50’si ortaokul, 1.236’sı ilkokul mezunu olup fabrikaya eskiden girmiş olan 784 işçi de okur-yazardır. 1960 yılından itibaren fabrikada işe alınmak için ilkokul mezunu olma şartı getirilmiştir.¹³⁴⁴ Ülkede okuma-yazma oranının artmasıyla birlikte böyle bir karar alındığı anlaşılmaktadır.

Nazilli Basma Fabrikası, 66 yıllık tarihi boyunca açtığı çok sayıda mesleki kursta kendi kalifiye elemanlarını kendisi yetiştirmiştir. Fabrikanın usta işçi ve usta yardımcısı kurslarında işçiler iplik, dokuma, basma, atölye ve santral alanlarında eğitilmiştir. 1947’de bu kurslarda eğitim gören 15 işçiden 13’ü usta ve usta yardımcısı olarak mezun olmuştur.¹³⁴⁵

Nazilli Basma Fabrikası’ndaki mesleki kurslar çok çeşitlidir. Örneğin, fabrikada 1962-1972 yılları arasında “pamuk eksperliği” kursları bile açılmıştır. 9 Mayıs 1972’de Nazilli Basma Sanayi Müessesesi’nde Teknik Baş Müfettiş Nurettin Besen’in öğretim ve

¹³⁴¹ Doğan, a.g.e., s.119.

¹³⁴² Dikmen, a.g.e., s.144.

¹³⁴³ Yalçın vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II*, s.118-119.

¹³⁴⁴ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.18.

¹³⁴⁵ *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Fabrikası Özel Sayısı*, s.8.

gözetimi altında fabrikanın, Tarım Bakanlığı'nın ve Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüsü'nün teknik elemanlarından yararlanılarak bir yıl süreli Pamuk Ekspertiz Kursu açılmıştır. Bu kursta, Adana Pamuk Satın Alma ve Çırçır Fabrikaları Müessesesi'nde ve pamuk satın alan diğer müessese ve fabrikalarda çalışacak 20 pamuk eksper, pamuk konusunda teorik ve partik eğitimden geçirilmiştir.¹³⁴⁶

Nazilli Basma Fabrikası'nda 1967-1988 arasında açılan belli başlı mesleki kurslar şunlardır: Usta yetiştirme kursu, eğitim ve yetiştirme kursu, dokuma ustabaşı tekâmül kursu, dokumacı kursu, ön eğitim kursu, usta işçi yetiştirme kursu, veterci tekâmül kursu, cer-fitil tekâmül kursu, basma bilgili işçi kursu, memur eğitim kursu, işbaşı eğitim kursu, yurtiçi eğitim kursu, eğitim ve yetiştirme kursu, işçi giriş eğitimi, yetiştirme eğitimi, geliştirme kursu, yangın söndürme kursu, yabancı dil kursu, aile planlaması eğitimi... Bu kurslardan 33'ü eğitim, yetiştirme ve geliştirme kursudur. Fabrikanın bu meslek kurslarına toplamda 5.678 çalışan katılmıştır. 1987 yılı fabrika eğitim-öğretim programına göre fabrikada yılda toplam 342 gün, 2.565 saat sürecek 15 geliştirme kursunda toplam 448 işçi mesleki eğitim görmüştür. Ayrıca o yıl fabrikada 3 yangın söndürme, 1 yabancı dil kursu açılmış, 1 de memur ve işçilerin katıldığı aile planlaması eğitimi verilmiştir.¹³⁴⁷

Fabrikada işçiler için okuma-yazma ve mesleki kurslar yanında öğrenciler için de çeşitli kurlar düzenlenmiştir. Öğrenciler için yaz dönemlerinde fabrikada fen bilimleri, sosyal bilgiler ve yabancı dil derslerinin verildiği yaz kursları açılmıştır. Ayrıca Nazilli Erkek Sanat Enstitüsü Tekstil Bölümü öğrencilerine fabrikanın teknik elemanlarının gözetiminde teorik ve pratik dersler verilmiştir. Fabrika, montörler için de kurslar düzenlemiştir.¹³⁴⁸ Ayrıca her yıl çok sayıda öğrenci Nazilli Basma Fabrikası'nda staj yapmıştır. Örneğin, 1968 yılında 138'i sanat enstitüsü, 14'ü yüksekokul ve fakülte öğrencisi olmak üzere toplam 152 öğrenci fabrikada staj yapmıştır.¹³⁴⁹

Nazilli Basma Fabrikası kendi bünyesindeki kursların yanında gerektiğinde çalışanlarını başka kurslara da göndermiştir. Örneğin, 1968 yılında 17 memur ve 29 işçi müessese merkezi ile Sümerbank Genel Müdürlüğü, İzmir Basma Sanayi Müessesesi ve Malatya Pamuklu Sanayi Müessesesi ile İzmir ve İstanbul'da açılan çeşitli kurs ve

¹³⁴⁶ "Pamuk Ekspertiz Kursu Nazilli'de Yapıldı", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Mayıs 1972, S.119, s.26.

¹³⁴⁷ Doğan, A.g.e., s.120.

¹³⁴⁸ Polatoğlu, a.g.e., s.178.

¹³⁴⁹ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.21

seminerlere katılmıştır.¹³⁵⁰ 1976 yılında ise fabrika çalışanlarından 33 memur ve 6 işçi Sümerbank topluluğuna ait kuruluşlarda, 4 memur da topluluk dışındaki kuruluşlarda düzenlenen çeşitli kurs, seminer ve konferanslara katılmıştır. 1976 yılı fabrika eğitim programında 120 kişinin ön eğitimden geçirilmesi öngörülürken, bu sayı 31 kişiyle sınırlı kalmış; 80 işçinin alınması planlanan usta yetiştirme programı ise 60 işçiyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca o yılın fabrika eğitim programında yer alan “işçi yetiştirme”, “işçi tekâmül” ve “usta tekâmül” kursları da yapılamamıştır. Bu nedenle BYDK’nın 1976 yılı fabrika raporunda, “*verimli bir üretim faaliyetinin gerçekleştirilebilmesinde tekâmül kurslarının büyük yararına önemle işaret olunur*” denilerek vasıflı ve tecrübeli işgücünün emeklilik gibi nedenlerle işten ayrılmasının arttığı bu dönemde yeni işçilerin eğitilmesi için programlanan işçi ve usta tekâmül kurslarının mutlaka yapılması gerektiği belirtilmiştir.¹³⁵¹

Nazilli Basma Fabrikası, okuma-yazma ve meslek kurslar için her yıl önemli miktarda harcama yapmıştır. Fabrikanın “mesleki yetiştirme” harcamaları Sümerbank raporlarına yansımıştır. Örneğin, Sümerbank fabrikalarında “*Mesleki Yetiştirme ve Okul Masrafı*” 1950’de toplam 392.814 lira, 1951’de ise toplam 333.276 liradır.¹³⁵² Bu genel toplam içinde 1951 yılında Nazilli Basma Fabrikası işçiye tedavi, sigortaya iştirak, spor ve “*mesleki yetiştirme*” masrafı olarak ayda 14 lira harcamıştır.¹³⁵³ 1951 yılında Nazilli Basma Fabrikası’nın “*mesleki yetiştirme*” için harcadığı para, yılda toplam 3.058 liradır.¹³⁵⁴ 1952 yılında fabrikanın “*mesleki yetiştirme ve okul masrafı*” 19.704 liradır.¹³⁵⁵ Fabrikanın eğitim giderleri her geçen yıl biraz daha artmıştır. Fabrika 1968 yılında 69.178 lira eğitim harcaması yapmıştır.¹³⁵⁶

Tablo 3.33. Nazilli Basma Sanayi Müessesesi 1975-1976 Yılları Eğitim Harcamaları (TL)

	Memurlar		İşçiler		Toplam	
Yıllar	1975	1976	1975	1976	1975	1976
Miktar (TL)	8.038	3.795	26.959	93.157	34.997	96.952

Kaynak: BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.23.

¹³⁵⁰ A.g.e., s.21.

¹³⁵¹ BYDK, Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.27-28.

¹³⁵² BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu, s.59.

¹³⁵³ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.31.

¹³⁵⁴ A.g.e., s.53.

¹³⁵⁵ BUMH Sümerbank Nazilli Basm Sanayii Müessesesi 1952 Yılı Raporu, s.41, Ek-10.

¹³⁵⁶ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, s.21.

Erken Cumhuriyet Döneminde mesleki eğitim-öğretime önem verilmiştir. Bu çerçevede 1933'te Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu müdürlük, 1941'de Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı'na dönüştürülmüştür. 1934'ten itibaren ülkenin çeşitli yerlerinde erkek, kız, sanat ve yapı enstitüleri, ticaret okulları, kız teknik yüksek öğretmen okulları açılmıştır.¹³⁵⁷

Bu tür mesleki ve teknik okulların açılmaya başladığı 1930'larda Sümerbank fabrikaları daha yeni kurulmaya başlanmıştı. Ülkede mesleki eğitim almış kalifiye eleman sayısının çok az olduğu bir ortamda genelde Sümerbank fabrikaları, özelde Nazilli Basma Fabrikası, kendi bünyelerindeki mesleki kurslar sayesinde kendi elemanlarını kendileri yetiştirmiştir.

Sümerbank'ın mesleki eğitim konusunda MEB'le işbirliği içinde çalıştığını ve 1950'lerin sonlarından itibaren sanat enstitülerinde mensucat şubeleri kurduğunu belirtmiştik. Hatırlanacağı gibi, Sümerbank ve MEB işbirliği sayesinde Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi ile Nazilli Sanat Enstitüsü arasında hazırlanan statüye göre Nazilli Sanat Enstitüsü Tekstil Şubesi kurulmuştur. Bu şube, 1969-1970 öğretim yılında açılmıştır. Sümerbank, 25.000 lirayla bu şubenin masraflarına katılmıştır.¹³⁵⁸

Tablo 3.34. Nazilli Sanat Enstitüsü Tekstil Şubesi Öğrenci Durumu (1969-1974)

Öğretim Yılı	1.Sınıf	II. Sınıf	III. Sınıf
1969-1970	26	—	—
1970-1971	35	16	—
1971-1972	35	18	14
1972-1973	37	28	15
1973-1974	38	36	26

Kaynak: “Endüstriyel, Mesleki ve Teknik Öğretim ile Sanayi İlişkileri Sempozyumu Düzenlendi,” Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, S.165, C.15, Mart 1976, s.22.

Nazilli Basma Fabrikası hem kendi bünyesindeki çeşitli meslek kurslarında hem yurt içindeki ve yurt dışındaki çeşitli okullarda hem de Nazilli Sanat Enstitüsü Tekstil Şubesi ile işbirliği içinde teknik eleman yetiştirerek sadece kendi ihtiyacını karşılamakla kalmamış, diğer Sümerbank fabrikalarının yetişmiş eleman ihtiyacını da karşılamıştır.

¹³⁵⁷ Yalçın, vd., a.g.e., s.132.

¹³⁵⁸ “Endüstriyel, Mesleki ve Teknik Öğretim ile Sanayi İlişkileri Sempozyumu Düzenlendi,” Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.15, Mart 1976, S.165, s.22.

Fabrika, Türk dokuma sanayinin personel okulu olmuştur. Adana, Aydın, Manisa, İzmir, Antalya, Eskişehir dokuma fabrikalarındaki işçi ve teknisyenler buradan yetişmiştir.¹³⁵⁹

Okuma-yazma kursları, mesleki kursları, yetiştirme, geliştirme kursları, değişik konulardaki özel kursları ve staj olanakları ile Nazilli Basma Fabrikası bir “İşçi Mektebi” olmanın ötesinde adeta bir “İşçi Akademisi” işlevi görmüştür.

5.2. Fabrika Okulu (Sümer İlköğretim Okulu)

Cumhuriyetin ilk yıllarında Nazilli’de Beş Eylül, Recep Bey, Turan ve İstiklal olmak üzere toplam 4 ilkokul vardır. Nazilli Ortaoklu 1932’de 2 sınıf, 70 öğrenciyle eğitim-öğretime başlamıştır. 1933’te Nazilli’deki ilkokullarda 930 erkek, 467 kız olmak üzere toplam 1.397 öğrenci eğitim-öğretim görmüştür.¹³⁶⁰

Nazilli Basma Fabrikası’nın açıldığı dönemde sadece fabrika işçilerinin çocukları için değil, bölgede yaşayan çocuklar için de Aşağı Nazilli’de ilkokula ihtiyaç vardır. Bu nedenle 1937’de Aşağı Nazilli’de yapımına başlanan ilkokulun tamamlanmasına çalışılmıştır. 11 Temmuz 1937 tarihli bir gazete haberine göre “*Aşağı Nazilli’de başlanan ilkokul binasının tamamlanması için umumi meclis bütçesine 20 bin lira tahsisat konulmuştur. Bu yıl mektep de tamamlanacak. Fabrika memur ve amelelerinin çocuklarının bu mektepte okumaları temin olunacaktır.*”¹³⁶¹

Nazilli Basma Fabrikası konut alanındaki konut sayısı arttıkça fabrikada barınan işçi sayısı da artmıştır. Bu nedenle Sümerbank, hem fabrika çalışanı işçi çocuklarının hem de Aşağı Nazilli’de yaşayan çocukların eğitim-öğretim sorununa çözüm bulmak için harekete geçmiştir. Fabrika, 1940’larda, önceleri civardaki okullara gönderilen işçi çocukları için Sümer Mahallesi’nde bir ilkokul yapılmasına karar vermiştir.

1945 yılında O. Becerik, Aydın gazetesinde, Nazilli Basma Fabrikası’nı anlattığı bir yazısında, “*Bugün tek eksik, memur ve işçinin çocuklarının okutulması için okul ihtiyacıdır ki, fabrikanın yaptırmakta olduğu ilkokul binası bitmek üzere olduğundan bu da tamamlanmak üzeredir.*” demiştir.¹³⁶²

¹³⁵⁹ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.275-276.

¹³⁶⁰ Günver Güneş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm, Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası,” *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi, 12-16 Kasım 2017-Ankara, Bildiriler*, C.1, s. 955; Bigat, a.g.t., s.96.

¹³⁶¹ “Nazilli Büyük Bir İnkişaf Yoluna Girmiştir”, *Anadolu*, 11 Temmuz 1937, s.4.

¹³⁶² O. Becerik, “Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası,” *Aydın*, 4 Aralık 1945, s.2.

1945-1946 yıllarında Nazilli Basma Fabrikası konut alanının Nazilli'ye bakan ucunda, 2 katlı L formlu ve kırma çatılı bir ilkokul inşa edilmiştir.¹³⁶³ Nazilli Basma Fabrikası'nın yaptırdığı Sümer İlkokulu, fabrika konut alanında U tipi apartman bloklarının kuzeyinde yer almıştır. İlkokulun konumu, bu okulun sadece Sümerbank çalışanlarına değil, aynı zamanda Aşağı Nazilli'ye hizmet vermek amacıyla yapıldığını göstermektedir.

Nazilli Basma Fabrikası Sümer İlkokulu'nun temeli 17 Ağustos 1945'te atılmıştır.¹³⁶⁴ İnşaat 1945 yılı boyunca devam etmiştir.¹³⁶⁵ Proje maliyeti 130.000 lira olarak belirlenen Sümer İlkokulu için 1945'te 75.400 lira harcanmıştır.¹³⁶⁶ İlkokul inşaatı, İnşaat Şefi Mustafa Övünç'ün kontrolünde Yüksek İnşaat Mühendisi ve Müteahhit Behlül Menteşe'ye yaptırılmıştır. Sümer İlkokulu, 22 Mayıs 1946'da bitirilmiştir. İlkokul için toplam 120,77 lira sarf edilmiştir.¹³⁶⁷ 1947 BUMH Sümerbank Raporu'na göre 1946'da Nazilli Basma Fabrikası'nda, idare binaları ilavesi ile birlikte ilkokula 11.899,73 lira harcanmıştır.¹³⁶⁸

Nazilli Basma Fabrikası Sümer İlkokulu, fabrikanın 9. kuruluş yıldönümünde, 9 Ekim 1946 Çarşamba günü güzel bir törenle açılmıştır. İlkokul açılışına Kaymakam Fevzi Akkor, Belediye Başkanı Rıfat Tunca, CHP İlçe Örgütü Başkanı Haydar Bilgen ile fabrika müdürü Hayri Toker, fabrika çalışanları ve Nazilli halkı katılmıştır. Sümer İlkokulu'nda fabrika memur ve işçilerinin çocuklarıyla birlikte Nazillili çocukların da okuyacakları belirtilmiştir.¹³⁶⁹ Açılış töreninde öğretmen Muzaffer Aksaylı ile okul inşaatına büyük katkısı olan fabrika müdürü Hayri Toker birer konuşma yapmıştır. Muzaffer Aksaylı, konuşmasında, *"Biraz sonra gezip göreceğiniz bu güzel okuldan yetişecek çocuklarımızın Atatürk gibi güneş, Mithat Paşa gibi cesur, Namık Kemal gibi vatansever, Hamit gibi şair, İnönü gibi azimli ve iradeli birer kahraman olmalarını dilerim,"* demiştir. Konuşmalardan sonra Kaymakam Fevzi Akkor, kırmızı kurdeleyi keserek Sümer İlkokulu'nu açmış, öğrenciler sınıflarına alınmıştır. 1947'de okul bahçesi düzenlenmiş, bahçeye ağaçlar dikilmiştir.¹³⁷⁰

¹³⁶³ Arıtan, a.g.t., s.230.

¹³⁶⁴ Doğan, a.g.e., s.111.

¹³⁶⁵ 1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında..., s.43.

¹³⁶⁶ Sümerbank 1945 Yılı UMHR, s.28.

¹³⁶⁷ Doğan, a.g.e., s.113.

¹³⁶⁸ BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu, s.140.

¹³⁶⁹ "İlimiz Yeni Bir Okul Kazandı", Aydın, 12 Ekim 1946, s.1.

¹³⁷⁰ Doğan, a.g.e., s.113.

Şekil 3.19. Sümer İlkokulu ve Öğretim Kadrosu (1947)

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Sümer İlkokulu’nun açılışından bir gün sonra, 10 Ekim 1946 tarihli Nazilli gazetesinde fabrika ilkokulundan şöyle söz edilmiştir:

*“Nazillimiz böyle bir yapı ile büyük bir ilkokul daha kazanmış olmanın sevinci içindedir. Milli Eğitim alanında kavuştuğumuz bu yeni varlığa vücut veren Sümerbank kuruluşunu candan överiz.”*¹³⁷¹

1948’de 15 öğretmene sahip olan Sümer İlkokulu, ikili sistemle eğitim-öğretim vermiş, burada çoğu işçi çocuğu, 980 öğrenci eğitim-öğrenim görmüştür.¹³⁷² Sümer İlkokulu’nun bir de ana sınıfı vardır. Burada da okul öncesi çocuklara eğitim verilmiştir.¹³⁷³ Nazilli Basma Fabrikası’nın yaptırdığı Sümer İlkokulu’ndan her yıl 20’ye yakın öğrenci diploma alarak ortaokula ve sanat okuluna devam etmiştir.

Sümer İlkokulu’nun yapıldığı dönemde Nazilli’de Beş Eylül, Turan, Recep Bey ve harap durumda İstiklal İlkolu vardı. Ayrıca bir de 10 Aralık 1932’de 2 sınıf ve 70 öğrenciyle eğitim öğretime başlayan Nazilli Ortaokulu açılmıştı.

Yapıldığında Aşağı Nazilli’nin çalışır durumdaki tek ilkokulu olan Sümer İlkokulu kısa zaman içinde ihtiyaca cevap verememeye başlamıştır. 5 Ağustos 1948 tarihli *Yeni Menderes* adlı yerel gazetede çıkan bir habere göre Nazilli halkı yeni atanan kaymakama bu konuda şu şikâyet dilekçesini sunmuşlardır:

“Dört mahallesi olan aşağı kısımda devlete ait bir ilkokul binası yoktur. Mevcut okul binası Sümerbank’a ait olup bu bina ihtiyacı karşılayacak büyüklükte olmadığından çocukların çoğu okumaktan mahrumdur. Devlete ait olup metruk bir halde bulunan İstiklal

¹³⁷¹ Emre Doğan, a.g.m., s.99.

¹³⁷² *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, s.8.

¹³⁷³ BCA, 490-1-0-0, 1438-5-2, 29.07.1948, s.94.

Okulu'nun mahallen temin edilen yardımla iki odası tamir edilerek önümüzdeki sene tedrisata açılacaksa da bu da ihtiyacı karşılayamayacaktır... İhtiyacı karşılayacak büyüklükte bir okul binası yaptırılmasına kati luzum vardır.”¹³⁷⁴

1940'ların sonunda Aşağı Nazilli'nin tek ilkokulu durumundaki Nazilli Basma Fabrikası Sümer İlkokulu'nun yükünü biraz hafifletmek için 1948'de Aşağı Nazilli'de İstiklal İlkolu'nun yapımına başlanmıştır. 4 Eylül 1948 tarihli *Demokrat Nazilli* gazetesi bu konuda okurlarına şu haberi vermiştir:

“Senelerdenberi harap vaziyette bulunan Aşağı Nazilli istiklâl İlkokulu'nun inşasına başlanmış olup bir ay zarfında ikmâl edilecek ve bu seneki ders devresinde 5 sınıflı olarak tedrisata açılacaktır. Bu suretle haddinden fazla kalabalıklaşan Sümer Okulu'nun yükü hafifleyecek ve yavrularımız da kışta kıyamette uzak olan Sümer Okulu'na gidip gelme külfetinden kurtulmuş olacaklardır.”¹³⁷⁵

Şekil 3.20. Sümer İlkokulu (1948 Eğitim Öğretim Yılı)

Kaynak: Demokrat Nazilli, 25 Eylül 1948, s.2.

¹³⁷⁴ Aktaran: Emre Doğan, *a.g.m.*, s.100.

¹³⁷⁵ “İstiklal Okulu,” *Demokrat Nazilli*, 4 Eylül 1948, s.2.

1950'ye gelindiğinde Nazilli'de -biri Sümer İlköğretim Okulu olmak üzere- toplam 5 ilkokul, 1 de ortaokul vardır. Her okulda bir de okul kitaplığı bulunmaktadır.¹³⁷⁶ Dikmen, 1952'de Aşağı Nazilli'de İstiklal İlkokulu ve Sümer İlkokulu dışında başka ilkokul olmadığını belirtmektedir.¹³⁷⁷ 1960'larda 27 Mayıs Atatürk İlkokulu'nun yapılmasıyla Aşağı Nazilli'deki ilkokul sayısı 3'e çıkmıştır.¹³⁷⁸

Sümer İlkokulu'nda öğrenci sayısının giderek artması nedeniyle 1952-1955 yılları arasında okul içine iki sınıf eklenmiştir. Böylece Sümer İlkokulu 9 derslikli hale getirilmiştir. Okul, 1956'da bir kere daha genişletilmiştir. Okulun doğusuna üç dersane ile bir temsil salonu eklenmiştir. Bu ek yapılar 1957'de bitirilmiş, böylece okul 12 derslikli olmuştur. Bu ek yapılar için Sümerbank Genel Müdürlüğü toplam 120.000 lira para harcamıştır. 1959'da okulun kapalı salonunda Sümer Çocuk Kütüphanesi açılmıştır. 1961'de Okul Koruma Derneği okula 5.000 liraya bir sinema makinesi almıştır. 1962'de okul yenilenmiş, okula yeni sıralar yapılmıştır. 1964'de Nazilli Basma Fabrikası Müdürü Nurettin Besen'in talimatıyla okul bahçesine bir Atatürk Büstü konulmuştur. Büst, 22 Nisan 1964'te Aydın Valisi Doğan Uluergünen'in de katıldığı bir törenle açılmıştır.¹³⁷⁹ Yine fabrika müdürü Nurettin Besen'in yardım ve katkılarıyla okula iskelet, tabiat araçları, haritalar, episkop, projeksiyon gibi çeşitli ders araç gereçleri alınmıştır. 1965'te okulun doğusundaki Nazilli Basma Fabrikası'na ait 370 m²lik arsa okul bahçesine katılmak üzere okula verilmiştir. Aynı yıl 2.500 lira harcanarak bir okul işliğı yapılmıştır. Sümer İlkokulu'nun temel ihtiyaçlarının karşılanmasında Okul Koruma Derneği'nin katkısı büyüktür.¹³⁸⁰

Sümer İlkokulu'nun temel ihtiyaçlarını karşılamak için Nazilli Basma Fabrikası bünyesinde zaman zaman piyangolar, defileler ve geceler düzenlemiştir. Örneğin, 1974 yılında Sümer İlkokulu'na gelir sağlamak amacıyla Nazilli Basma Fabrikası Müdürü Yusuf Kamacı'nın eşi Öznur Kamacı tarafından fabrikada bir müzikli çaylı defile düzenlenmiştir. Fabrika sinema salonunda düzenlenen defileye Ankara'dan katılan Butik'in tasarımları

¹³⁷⁶ "Karabüklü Kardeşlerin Mektubu", *Beş Eylül*, 15 Şubat 1950, s.2.

¹³⁷⁷ Dikmen, *a.g.e.*, s.133.

¹³⁷⁸ Adalı ve Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, s.24.

¹³⁷⁹ 1964'te Sümer İlköğretim Okulu'nun bahçesine koyulan bu Atatürk Büstü, Nazilli Basma Fabrikası dökümhanesinde yapılmıştır. Fabrika dökümhanesi çok sayıda Atatürk Büstü üretip yurdun dört bir yanına bedelsiz olarak göndermiştir. (Doğan vd., *a.g.m.*, s.187.)

¹³⁸⁰ Doğan, *a.g.e.*, s.113.

büyük ilgi görmüştür. Gecede Sümer İlkokulu'na 10 bin liralık gelir sağlanmıştır.¹³⁸¹

Şekil 3.21. Naziilli Basma Fabrikası Sümer İlkokulu İçin Yapılan Defile

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.13, Nisan 1974, S.142, s.4.

Nazilli Basma Fabrikası kendi ilkokuluna (Sümer İlkokulu) sahip olmasının yanında Nazilli'deki başka okullara da katkılarda bulunmuştur. Örneğin, 1932,1933'te açılan Nazilli Ortaokulu, 1947, 1948 eğitim-öğretim döneminde Sümerbank'ın katkılarıyla yapılan yeni binasına taşınmıştır. Nazilli Ortaokulu'nun adı 1967'de "Atatürk Ortaokulu" olarak değiştirilmiştir. Nazilli'nin ikinci ortaokulu Yenimahalle Ortaokulu adıyla 1966-1967 eğitim-öğretim yılında açılmıştır. Nazilli'de 1970-1971 eğitim-öğretim yılı başında "Sümer Ortaokulu" adıyla üçüncü bir ortaokul daha açılmıştır. Nazilli'de 1957-1958 eğitim-öğretim yılında Nazilli Lisesi açılmıştır. 1973-1974 eğitim-öğretim yılında da

¹³⁸¹ "Sümer İlkokulu İçin Nazilli'de Çaylı Defile Düzenlendi," *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.13, Nisan 1974, S.142, s.4.

Nazilli Ticaret Lisesi'nin öğretime başlaması kararlaştırılmıştır.¹³⁸² Nazilli Lisesi ve Nazilli Ticaret Lisesi'nin yapımında da Sümerbank'ın katkıları olmuştur.¹³⁸³

1960'ların ortalarından itibaren Nazilli'de birkaç mesleki ve teknik okul açılmıştır. Kentte 1967'de 530 öğrencili Nazilli Kız Enstitüsü, 271 erkek öğrencili Nazilli Sanat Enstitüsü, 372 erkek ve 124 kız olmak üzere toplam 496 öğrencili Nazilli İlköğretmen Okulu eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmiştir.¹³⁸⁴

1969 ve 1970 yılında Sümerbank'ın –MEB'e devredilenler dışında- ülke genelindeki fabrika okullarında toplam 2.410 öğrenci eğitim-öğrenim görmüştür.¹³⁸⁵ 1972 yılında 24 Sümerbank işletmesi içinde –MEB'e devredilenler dışında- 5 fabrika, toplam 1.800 öğrencilik okul binasına sahiptir. Bu 5 Sümerbank okul binasından biri de Nazilli Basma Fabrikası'ndadır. 1972'de Nazilli Basma Fabrikası'nın Sümer İlkokulu 760 kişiliktir.¹³⁸⁶

Tablo 3.35. 1972 Yılında –MEB'e Devredilenler Dışında- Okul Binasına Sahip Sümerbank Fabrikaları ve Fabrika Okullarının Kapasiteleri

Fabrikalar	Kapasite
Hereke	600
Kayseri	800
Malatya	700
Sivas	250
Nazilli	760

Kaynak: Yıldırım, a.g.m., s.40.

Sonuç olarak Nazilli Basma Fabrikası, Aşağı Nazilli'de çalışır durumda hiçbir ilkokulun olmadığı bir dönemde Sümer İlkokulu'nu kurarak fabrikanın ve Aşağı Nazilli'nin ilkokul ihtiyacını karşılamıştır. Ayrıca fabrika, Nazilli'deki bir ortaokula ve iki liseye yardım etmiştir. Böylece Nazilli Basma Fabrikası, Nazilli'de eğitim-öğretimin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

2002'de Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası kapatılmış olsa da Sümer İlkokulu Nazilli'ye hizmet etmeye devam etmiştir. 2005-2006 eğitim-öğretim yılında Sümer İlköğretim Okulu'nda ana sınıfı dâhil 11 şube vardır. Okul, o yıl 226 öğrenci, 1 hizmetli,

¹³⁸² *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı*, s.85-87, 90.

¹³⁸³ Arıkan vd., a.g.m., s.171.

¹³⁸⁴ *1967 Aydın İl Yıllığı*, s.160.

¹³⁸⁵ “Sümerbank'tan Rakamlar“, s.10.

¹³⁸⁶ Yıldırım, a.g.m., s.40, tablo: 2.

13 öğretmen, 1 müdür yardımcısı ve 1 müdür kadrosuyla eğitim-öğretim vermiştir.¹³⁸⁷ 2006-2007 eğitim-öğretim yılında Sümer İlköğretim Okulu geniş çaplı bir onarım geçirmiş, iç ve dış cepe boyası yapılmış, kalorifer sistemi eklenmiş, kapı ve pencereler ile elektrik tesisatı yenilenmiştir. Temsil salonu, fen ve bilgisayar laboratuvarı, televizyon ve VCD gibi modern araçlarla desteklenmiştir. 23 Ekim 2009'da elektrik kontağından çıkan bir yangın sonunda büyük hasar gören Sümer İlköğretim Okulu onarılarak yeniden eğitim-öğretime hazır hale getirilmiştir. 2011 yılında Sümer İlköğretim Okulu 16 öğretmen, 4 hizmetli, 1 memur ve 166 öğrenciyle hizmet vermiştir.¹³⁸⁸ 2013'te son bir kez daha yenilenen Sümer ilköğretim Okulu, 2015'te öğrenci azlığını nedeniyle kapatılmıştır. 2016'da Nahit Menteşe Kız Meslek Lisesi'nin bazı sınıflarınca kullanılan Sümer İlköğretim Okulu, 2017'de Nazilli Endüstri Meslek Lisesi'nin kullanımına verilmiştir. Ancak yeterli öğrenciye sahip olmayan meslek lisesi bu binayı hiç kullanmamıştır.¹³⁸⁹

Sümer İlköğretim Okulu 2022'de –depreme dayanıksız olduğu gerekçesiyle– yıktırılmıştır.

5.3. Fabrika Kütüphaneleri

Sümerbank fabrikalarında kütüphaneler ve okuma odaları vardır. Sümerbank yayınlarında belirtildiği gibi ”*Fabrikalarda memur ve işçiler için kütüphaneler ve okuma odaları mevcuttur.*”¹³⁹⁰ Sümerbank, kütüphane konusuna gereken önemi vermiştir. 1944 tarihli “Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı”na göre fabrikalarda mutlaka “okuma odaları” ve “okuma ve istirahat salonları” açılması istenmiştir.¹³⁹¹

Nazilli Basma Fabrikası inşa edilirken bir de fabrika kütüphanesi inşa edilmiştir. 1937'de fabrikayı ziyaret eden Adnan Bilget, fabrikayı tanıttığı yazısında, işçiler “okuma ihtiyacını fabrikanın kütüphanesinde, hiçbir ücret ödemededen temin edecektir” diye yazmıştır.¹³⁹² Nazilli Basma Fabrikası'nda fabrika binasının olduğu bölümde iplik ve

¹³⁸⁷ Doğan, a.g.e, s.113.

¹³⁸⁸ “Nazilli Sümer İlköğretim Okulu Eski Mezunlarıyla Biraraya Gelecek,” <https://haberciniz.biz/nazilli-sumer-ilkogretim-okulu-eski-mezunlariyla-bir-araya-gelecek-aydin-955215h.htm> Et: 1 Ağustos 2022.

¹³⁸⁹ İlhan Öden, 2017, “Yaşasın Okulumuz”, <http://sumerbank.blogspot.com/2017/05/yasasin-okulumuz.html>, Et: 22 Nisan 2022.

¹³⁹⁰ Sümerbank X'uncu Yıl, s.256.

¹³⁹¹ Ana Hatları İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, s.11, 15.

¹³⁹² Adnan Birget, “Nazilli Kombinasında...”, *Yeni Asır*, 10 Nisan 1937, s.4.

dokuma ünitelerinin önündeki iki katlı ve estetik yapıların üst katında bazı teknik bürolarla birlikte bir de kütüphaneye yer verilmiştir.¹³⁹³

Nazilli Basma Fabrikası Kütüphanesi, okuma salonu, içi kitap dolu rafları ve fiş dolabıyla yıllarca çalışanların okuma ihtiyacını karşılamıştır. Kütüphanede fabrikanın mekanik ve teknik bölümleri, üretim üniteleri hakkında yerli yabancı, Türkçe, Almanca, Fransızca ve İngilizce çok sayıda kitap vardır.¹³⁹⁴ Kütüphanede ayrıca iş ve güvenlik konusunda bilgi veren kitaplar, çeşitli mesleki broşürler, raporlar, dokuma sanayi ile ilgili yayınlar, kültür, sanat, spor ve bilimle ilgili çeşitli kitaplar, yerli ve yabancı klasik eserler, romanlar ve çeşitli süreli yayınlar vardır.

Bugün hâlâ Nazilli Basma Fabrikası'nda bulunan “*Nazilli Basma Sanayii Müessesesi Kütüphanesi Kitap Kütük Defteri*”nden fabrika kütüphanesinde bulunan kitaplar hakkında bilgi edinmek mümkündür.

Tablo 3.36. Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Kütüphanesi Kitap Kütük Defteri'ne Kayıtlı Kitaplardan Bazıları

	Kitabın Adı	Yazarı	Dili	Baskı Yeri, Yılı
1	Textil Fibers	Herbert R.M.G	İngilizce	Londra, 1948
2	Kavak Kültürüne Dair İtalya'da Yapılan Etüd Raporu	Sümerbank Selüloz	Türkçe	İzmit, 1949
3	Türkiye'de Pamuk Yetiştirilmesi, Endüstrisi, Ticareti	Necati Turgay	Türkçe	T.Y.Z.M Birliği, 1947
4	Yerli ve Türk Merinos Yünlerinin Menşe ve Kalitelerine Göre Ştapel Uzunluk ve İncelik Analizleri Üzerine İstatistik İncelemeler	İlhan Kudakoğlu ve Şevket Davasoğlu	Türkçe	İstanbul, 1949
5	Die Unterscheidung der Textil Fasern	von Brön Sunurk	Almanca	Zürich, 1945
6	Kumaş Tanıma Bilgisi	Ekrem M.	Türkçe	İstanbul, 1945
7	Handbuch Derbaum Woll Spinnerei Zelwoll Spinnerei	İ. E.H. Ottojohanson	Almanca	Leipzig, 1945
8	Pamuklu Fabrika İşletme Esasları	Sovyet Men. Komiserliği	Türkçe	İstanbul, 1945
9	Pamuklu Mensucat	Sabahattin Toray	Türkçe	İstanbul, 1948

¹³⁹³ Arıtan, a.g.t., s.220.

¹³⁹⁴ Örneğin fabrika kütüphanesindeki Fransızca kitaplardan biri bugün hâlâ fabrika kütüphanesinde bulunan Orhan Conker'in, *Redressement economique et Industrialisation de la Nouvelle Turquie*, Paris, 1937 adlı kitabıdır.

	Fabrikasının Makine ve İşletmesi			
10	Mensucat Fabrikaları Makine ve Techizatının Tamir ve Bakımına Ait Rehber	Hikmet Gür	Türkçe	İzmir, 1938
11	Türkiye’de Mensucat Sanayinin On Yıllık Faaliyetleri	Fuat Orpacı	Türkçe	Ankara, 1951
12	Dokuma Desenleri	Erenst Grubner	Türkçe-Almanca	İstanbul, 1947

Kaynak: Nazilli Basma Sanayii Müessesesi Kitap Kütük Defteri, (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.) (Kitaplar, deftere yazıldığı şekliyle aktarılmıştır.)

Şekil 3.22. Nazilli Basma Fabrikası Kütüphanesi Kitap Kütük Defteri

Nazilli Basma Sanayii Müessesesi Kütüphanesi KİTAP KÜTÜK DEFTERİ									
Sıra No.	Adet	Kitabın adı	Yanlışs dili	Gibi No.	Yazan	Çeviren	Basıldığı		Kıymeti
							Yer	Tarih	Lira K.
1	1	Textil Fibers	İngilizce		Herbert A. Mavens		London	1948	40 -
2	1	Kavak Kültürüne dair İtalyada yapılan etüt raporu	Türkçe		Sümerbank Selüloz		İzmit	1949	- 25
3	1	Türkiyede pamuk yetistirilmes	Türkçe		Necatiturgay		T.Y.Z.M.	1947	3 -
4	1	Yarık ve Türk merinos günlük nın merino ve kalitelerine göre stapel uzunluk ve inceciklik oran lari üzerine istatistik incelemeleri.	Türkçe		İlhan K. Aatku Sevket Zıvırlıgil		Sirlişi İstanbul	1948	6 -
5	1	Die Unterseheidung der Textil faseren	Almanca		Von Brön Sunurk		Zurich	1945	18 -
6	1	Kumaş tanıma bilgisi	Tür						

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

2002 yılında Nazilli Basma Fabrikası kapandıktan sonra fabrika kütüphanesi de kaderine terk edilmiştir. Buradaki kitapların çoğu kaybolmuş, kalanlar da zamanla bir harabeye dönen fabrikada çürümeye yüz tutmuştur. Fabrika kütüphanesinden geriye kalan kitaplar, çeşitli belgeler, fabrikayla ilgili çeşitli planlar ve raporlar bugün fabrikanın arşiv odasında toplanmıştır. Ayrıca bu odada, fabrikada çalışan işçi kayıtlarının yer aldığı defterler, fabrika kütüphanesinde bulunan kitapları gösteren bir fiş dolabı ve içinde çok sayıda kitap fişi ile *Nazilli Basma Fabrikası Müessesesi Kütüphanesi Kitap Kütük Defteri* de bulunmaktadır. Burası bugün, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi’ne bağlı Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Arşivi olarak hizmet vermektedir.

Nazilli Basma Fabrikası, fabrika kütüphanesi dışında bir de çocuk kütüphanesine sahiptir. Nazilli'nin ilk çocuk kütüphanesi, 1959'da Nazilli Basma Fabrikası tarafından kurulan Sümer Çocuk Kütüphanesi'dir.

Türkiye'de ilk çocuk kütüphaneleri Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu) tarafından kurulmuştur. Himaye-i Etfal Cemiyeti, 1927'de Ankara'da bir çocuk kütüphanesi açmış, daha sonra cemiyetin diğer şube merkezlerinde de çocuk kütüphaneleri açılmıştır. Cemiyetin çocuk kütüphanelerinden büyükler de yararlanabilmiştir.¹³⁹⁵

Aydın'da ise ilk olarak 24 Nisan 1954'te Aydın Halk Kütüphanesi'nin üst katında Aydın Merkez Çocuk Kütüphanesi açılmıştır.¹³⁹⁶ Aydın ve civarındaki diğer çocuk kütüphanelerinin açılış tarihleri de şöyledir: 28 Haziran 1966'da Aydın Orta Mahalle Çocuk Kütüphanesi, 11 Eylül 1966'da Çine Çocuk Kütüphanesi, 17 Eylül 1962'de Germencik Çocuk Kütüphanesi, 1962'de Söke Halil Paşa Çocuk Kütüphanesi, 17 Eylül 1962'de Kuşadası Çocuk Kütüphanesi ve 17 Nisan 1960'ta Nazilli Beş Eylül Çocuk Kütüphanesi açılmıştır. 1971'de de Nazilli Bucağı Çocuk Kitaplığı açılmıştır.¹³⁹⁷

1952'de yaklaşık 30.000 nüfuslu Nazilli'de 50 kahvehaneye karşılık 5 ilkokul ve 1 ortaokul vardır. Tek bir kütüphane bile yoktur.¹³⁹⁸ Aydın'ın ikinci, Nazilli'nin ilk çocuk kütüphanesi Nazilli Basma Fabrikası Sümer Çocuk Kütüphanesi'dir. Sümer Çocuk Kütüphanesi, 1959'da Nazilli Basma Fabrikası Sümer İlkokulu'nun kapalı salonunda kurulmuştur.¹³⁹⁹ Sümer İlkokulu'nun alt katında 15 x 4 m² boyutlarında sahneli bir okuma salonuna sahip Sümer Çocuk Kütüphanesi, 6 Ocak 1960'ta, 790 kitapla hizmete girmiştir. Kütüphane açılırken 60 tabure, 60 sandalye, 18 masa, 8 kitap dolabı ve 2.413 kitaba sahiptir. 1966 yılı içinde 7.296 erkek, 6.937 kız olmak üzere toplam 14.223 okuyucu bu kütüphaneden yararlanmıştır. İare servisinin 226 erkek ve 207 kız olmak üzere toplam 433 üyesi vardır. Kütüphane, 1960'larda bir öğretmen ve bir yardımcı personelle çalışmalarını sürdürmüştür. Kütüphane projeksiyon cihazı, sinema makinası ve radyo gibi modern eğitim-öğretim araç-gereçlerine de sahiptir. Sümer Çocuk Kütüphanesi'nin tüm ihtiyaçları Nazilli Basma Fabrikası tarafından karşılanmıştır.¹⁴⁰⁰

¹³⁹⁵ Sarıkaya, a.g.e., s.159.

¹³⁹⁶ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.190.

¹³⁹⁷ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.190-192; Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 Aydın İl Yıllığı, s.123-124

¹³⁹⁸ Dikmen, a.g.e., s.134.

¹³⁹⁹ Doğan, a.g.e., s.113.

¹⁴⁰⁰ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.191; Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 Aydın İl Yıllığı, s.123-124.

Sümerbank işçi lojmanlarının bir bölümünün yıktırılması üzerine Sümerbank işçi lojmanlarında oturan işçilerin banyo dairesi uzun süre boş kalmıştır. 1971’de bu bina kütüphaneye dönüştürülmüştür. Sümer Çocuk Kütüphanesi, 11 Ekim 1971’den itibaren Aşağı Nazilli’de Sümerbank Lojmanları ile Sümer İlkokulu yanındaki bu yeni binada hizmet vermiştir. Kütüphane güzel bir okuma salonuna sahiptir. Dikdörtgen şeklindeki 126 m²lik bu okuma salonunun üç tarafında büyük pencereler vardır. Giriş kapısının karşısında pencerenin alt tarafı boydan boya sarmaşıklarla süslenmiştir. Kitaplar, Dewey Onlu Sınıflama’ya göre açık raf sistemiyle düzenlenmiştir. 1978 yılı itibariyle kütüphanede 3.609’u ciltli, 51’i ciltsiz toplam 3.660 adet kitap vardır. Kütüphanenin 1 Ocak - 31 Aralık 1977 tarihleri arasındaki okuyucu sayısı; 3.462’si kız, 3.278’i erkek olmak üzere toplam 6.740 kişidir. Kütüphaneden okul öncesi çocuklar, ilk ve orta ortaokul öğrencileri yanında halk da yararlanmıştır. 1978 yılı itibariyle kütüphanede kız meslek lisesi çocuk gelişim ve eğitim bölümü mezunu, kütüphanecilik kursu görmüş bir kütüphane öğretmeni görev yapmıştır. Ayrıca bir de kütüphane hizmetlisi bulundurulmuştur. Sümer Çocuk Kütüphanesi, 1978’den itibaren kitap ödünç vermeye de başlamıştır. Kütüphane, 35’i erkek, 58’i kız toplam 93 üyeye 3.153 kitap ödünç vermiştir. Kütüphane zamanla ülkedeki önemli süreli yayınları da biriktirmiştir. Örneğin, 1978 yılı itibarıyla *Mavi Kırılmaç*, *Kızılay*, *Bilim Teknik*, *Türk Dünyası*, *Doğan Kardeş* gibi süreli yayınlar kütüphaneye girmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı ders araçları merkezinden sağlanan araçlarla kütüphanede çeşitli filmler gösterilmiştir. Ayrıca dia ve projeksiyon gösterimleri yapılmıştır. Kütüphanede önemli günleri anmak için “belli günler köşesi” kurulmuştur. Anma ve kutlama günlerinde kütüphanede sergiler düzenlenmiş, filmler gösterilmiştir.¹⁴⁰¹

1959’dan 1996’ya kadar tam 37 yıl Nazilli’ye hizmet veren Sümer Çocuk Kütüphanesi, 1996’da kadro eksikliği nedeniyle hizmet veremez duruma gelmiştir. 1996’dan 2002’ye kadar kapalı kalan kütüphane, 28 Şubat 2002’de soyulmuştur. Bu olay sonrasında kütüphane kapatılmıştır. 2002’de kapatılan kütüphanedeki bazı önemli eserler Nazilli Halk Kütüphanesi Müdürü Nazmi Ateş’in çabasıyla kurtarılmıştır. Nazmi Ateş, Sümer Çocuk Kütüphanesi’ndeki 4.068 adet kitabı Nazilli Halk Kütüphanesi’ne

¹⁴⁰¹ Ahmet Babaeren, *Nazilli Halk ve Çocuk Kütüphaneleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kütüphanecilik Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1978, s.32-34; Doğan, a.g.e., s. 114-115; Doğan vd., a.g.m., s.187-188.

taşıtmıştır.¹⁴⁰² 2002’de Sümer Çocuk Kütüphanesi kapatılırken, aynı yıl Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nın üretim faaliyetleri de resmen durdurulmuştur.

Nazilli Basma Fabrikası; Sümer İlkokulu, Sümer Çocuk Kütüphanesi, fabrika kütüphanesi ve -ileride görüleceği gibi- Sümer Halkevi Kütüphanesi ile fabrika çalışanlarının ve Nazilli halkının eğitim-öğretim ve kültür hayatına çok önemli katkılarda bulunmuştur. Nazilli Basma Fabrikası, üç farklı kütüphanesiyle uzun yıllar boyunca Nazilli’nin en zengin kitap koleksiyonlarından birine sahip olmuştur. Bu yönüyle fabrika aynı zamanda kentin en büyük kütüphanesi olmuştur.

5.4. Fabrika Vakfı (Nazilli Sümer Vakfı)

Sümerbank çalışanlarının kanunlarla belirlenen şartlara göre dernekler ve vakıflar kurup bunlara üye olmaları serbesttir. Bu kapsamda Sümerbank çalışanları, “Sümerbank Memurları Derneği”, “Sümerbank Memurları Yardımlaşma Vakfı” gibi dernekler ve vakıflar kurmuştur.¹⁴⁰³

1981’de Nazilli Basma Fabrikası öncülüğünde Nazilli Sümer Vakfı kurulmuştur.

Nazilli Sümer Vâkıfı, Nazilli Kaymakamının başkanlığında, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Müdürü, KÖYTAŞ Genel Müdürü, Nazilli’nin etkin iş insanları ve Sümerbank çalışanları tarafından Nazilli 1. Noterliği’nin 7731 nolu senediyle Nazilli Basma Fabrikası bünyesinde kurulmuştur.¹⁴⁰⁴

3 Haziran 1981’de 25 kurucu üyenin gayretiyle kurulan vakfın kuruluş amacı kuruluş beyannamesinde şöyle ifade edilmiştir:

“Nazilli ve köylerinde okuyan ilkokul, ortaokul, lise ve dengi okul ve yüksekokulda okuyan Nazillili dar gelirli, fakat üstün başarılı öğrencilere karışılıksız burs vererek okutmak, bu öğrencilere yurtlar, aş evleri, okuma ve çalışma salonları açmak, yabancı dil kursları, seminerler, konferanslar ve benzeri ilmi-akademik faaliyetlerde bulunmak, dar

¹⁴⁰² Bu 4.068 eserin konularına göre dağılımı şöyledir: Genel: 319, Felsefe ve Psikoloji: 50, Din: 133, Toplum Bilimleri: 496, Dil ve Dilbilim: 156, Doğa Bilimleri ve Matematik: 618, Uygulamalı Bilimler ve Teknoloji: 99, Sanatlar: 188, Edebiyat ve Retorik: 1.033, Coğrafya, Tarih ve Yardımcı Disiplinler: 976. (Doğan, a.g.e, s.118.)

¹⁴⁰³ Sümerbank Personel Rehberi, s.72, 88-93.

¹⁴⁰⁴ “Sümer Vakfı Küllerinden Yeniden Doğuyor”, <https://www.iha.com.tr/aydin-haberleri/sumer-vakfi-kullerinden-yeniden-doguyor-2864979/> Et: 2 Ağustos 2022.

*gelirli hastalara ilaç ve tedavi gibi yardımlar sağlamak ve bu maksatla açılmış kurum ve kuruluşlara yardım etmek...*¹⁴⁰⁵

Görüldüğü kadarıyla vakfın temel kuruluş amacı, yardıma muhtaç ailelerin başarılı çocuklarına eğitim-öğretim desteği sağlamaktır. Ayrıca vakfın Nazilli’de Sümerbank kültürünü yaymak, yaşatmak, sosyal yardımlaşmayı ve dayanışmayı güçlendirmek gibi amaçları vardır.

Sümer Vakfı, dönemin Nazilli Basma Fabrikası müdürü Şerafettin Gündoğan’ın çabalarıyla faaliyete geçmiştir. Vakıf, fabrika müdür sekreteri Tülay Tuğrul’un çabalarıyla güçlenmiştir. Sümer Vakfı’nın gelişmesinde özellikle Nazilli Basma Fabrikası müdürlerinin eşleri etkili olmuştur. Müdür eşlerinin vakıf için düzenlediği geceler, kermesler vakfa önemli maddi kaynak sağlamıştır. İşçi ve memur aidatlarıyla ayakta duran, Nazilli halkı ve Nazilli ileri gelenlerince desteklenen vakıf sayesinde binlerce başarılı gence eğitim-öğrenim bursu verilmiştir. Sümer Vakfı, sadece fabrika çalışanlarının çocuklarıyla sınırlı kalmamış, Nazilli çevresindeki fakir ve başarılı çocuklara da burs vermiştir.¹⁴⁰⁶

Sümer Vakfı, muhtaç ve başarılı öğrencilere verdiği burslarla yaklaşık 20 yıl boyunca Nazilli’de birçok öğrencinin eğitim-öğretim görmesini sağlamıştır. Örneğin, Nazilli Sümer Vakfı, 1983-1984 öğretim yılının ilk burslarını, dar gelirli ve başarılı 30 ilkokul, 15 ortaokul, 10 lise ve dengi okul ile 3 yüksekokul olmak üzere toplam 58 öğrenciye Kasım 1983’te törenle dağıtmıştır. Nazilli Basma Fabrikası’nda yapılan törene öğrencilerle birlikte veliler de katılmıştır. Törende birer konuşma yapan Nazilli Sümer Vakfı Başkanı, Nazilli Kaymakamı Mehmet Önal ile Nazilli Sümer Vakfı Mütevelli Heyeti Başkanı ve Müessese Müdürü Oral Türkdogan, vakfın kuruluş amacını anlatmıştır. Konuşmalarda, bursların karşılıksız olduğu ve öğrencilerin başarıları devam ettiği sürece burslarının kesilmeyeceği belirtilmiştir. Törene babasıyla birlikte katılan Nazilli Kız Meslek Lisesi birinci sınıf öğrencisi Fatma Baran ise şunları söylemiştir:

“Babam bir inşaat şantiyesinde bekçilik yapıyor. Biz 5 kardeşiz ve ben en büyükleriyim. İlkokulu bitirdikten sonra diğer arkadaşlarım gibi ben de okumak istiyordum. Ama maddi yönümüzün çok zayıf olması nedeniyle okuyamayacaktım. İlkokuldaki derslerim çok iyi olduğundan ilkokul öğretmenim benim okumam için bana ve

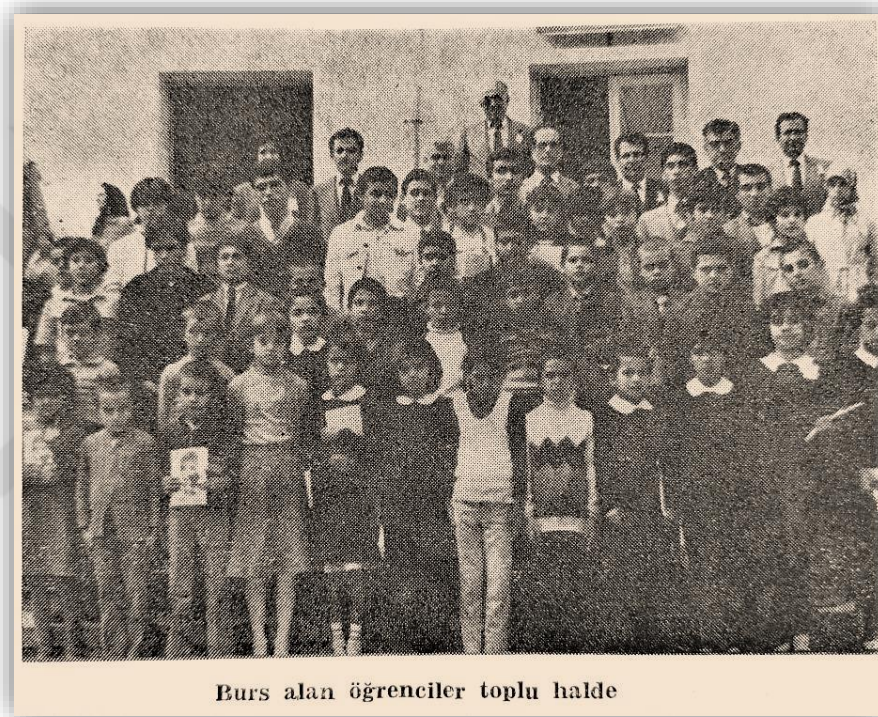
¹⁴⁰⁵ “Nazilli Sümer Vakfı Faaliyetlerini Sürdürüyor,” *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Aralık 1983, S.218, s.14.

¹⁴⁰⁶ Doğan, a.g.e., s.121-123.

aileme ısrar ediyor, gerekirse maddi yardımda bulunabileceğini söylüyordu. Ve ben buna dayanarak okumaya devam ettim. Böyle burs verildiğini hiç bilmiyordum. Zaten derslerime çok çalışıyordum ama şimdi bursun kesilmemesi için daha çok çalışacağım.”¹⁴⁰⁷

Nazilli Sümer Vakfı’nın bursları, maddi durumu yetersiz olduğu için çocuğunu okutamayan Nazillililer için büyük fırsat olmuştur. Dar gelirli Nazillililer, başarılı çocuklarını bu vakıf bursu sayesinde okutabilmiştir.

Şekil 3.23. Nazilli Sümer Vakfı’nın Burs Verdiği Öğrenciler (Kasım 1983)

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, S. 218,C.19, Aralık 1983, s.14.

2002’de Nazilli Basma Fabrikası’nın üretim faaliyetlerini durdurmasıyla birlikte Sümer Vakfı da çok zor durumda kalmıştır. Vakıf, bir süre daha ayakta kalmaya devam etmişse de zamanla faaliyetlerini durdurmuştur. Sümer Vakfı, 2021’de yeniden faaliyete başlamıştır. Sümer Vakfı’nın ilk toplantısında tüm Nazillilileri vakfa üye olmaya davet edilmiştir.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁷ “Nazilli Sümer Vakfı Faaliyetlerini Sürdürüyor”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Aralık 1983, S.218, s.14.

¹⁴⁰⁸ Sümer Vakfı 2000’li yıllara kadar aktif faaliyet göstermiş, bu tarihten itibaren çeşitli nedenlerle vakfın faaliyetleri yavaşlayarak zamanla durma noktasına gelmiştir. Nazilli Kaymakamlığı’nın 2020 yılındaki girişimleri ile vakfın tekrar aktif hale getirilmesi için yeni olağanüstü genel kurul yapılarak üye kaydı alınmıştır. Vakıf tüzüğü’nün güncellenmesi için mevzuat gereği gerekli dava açılmıştır. Dava 20 Ocak

6. Fabrikanın Kùltür-Sanat Altyapısı ve Kùltür Sanat Etkinlikleri

Sümerbank fabrikalarına “sosyo-kùltürel fabrika” niteliği kazandıran özelliklerin başında fabrikaların kùltür-sanat altyapıları ve kùltür-sanat etkinlikleri gelmektedir. Kùltür-sanat altyapısına sahip Sümerbank fabrikaları, bulundukları kentlerin kùltür-sanat atmosferini değiştirmiştir.

En iyi kùltür-sanat altyapısına sahip Sümerbank fabrikalarından biri Nazilli Basma Fabrikası’dır. Fabrika açılırken gazeteler, fabrikanın sosyal-kùltürel altyapısına geniş yer ayırmıştır. Örneğin, 1937’de *Son Posta* gazetesi, Nazilli Basma Fabrikası’ndan şöyle söz etmiştir:

*“İşçi fabrikadaki işinden çıktıktan sonra evinde her türlü yaşama ve dünya hadiseleriyle alakalanma imkânını bulacaktır. Geceleyin fabrikanın büyük sinemasına giderek eğlenecek, gene fabrikanın tiyatrosuna devam edebilecek, spor sahasında spor ihtiyacını tatmin edecektir.”*¹⁴⁰⁹

Nazilli Basma Fabrikası’nda yıllarca tiyatrodan sinemaya, konserden sergiye, balodan defileye pek çok kùltür-sanat etkinliği düzenlenmiştir. Fabrika, çok amaçlı salonu ve Sümer Halkevi ile işçisini ve bölge halkını, her türlü kùltür-sanat etkinliğiyle buluşturmuştur.

6.1. Fabrika Sineması ve Tiyatrosu

Sümerbank fabrikalarının en ilginç özelliklerinden biri çok amaçlı fabrika salonları ve sinemalarıdır. Nazilli Basma Fabrikası da üretim alanında büyük birçok amaçlı sinema salonuna sahiptir. İşçi, memur tüm fabrika çalışanlarının ve belirli zamanlarda halkın hizmetindeki bu sahneli fabrika sineması, düzenli film gösterimleri yanında çeşitli temsiller, konserler, balolar, törenler, eğlenceler, sergiler ile işçilerin, halkın ve kentin sosyo-kùltürel gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır.

2021’de sonuçlanmıştır. Böylece vakıf tüzüğü güncellenmiştir. Güncellenen tüzük gereğince; vakıf olağanüstü genel kurul toplantısını yapmıştır. Yeni oluşan vakıf mütevelli heyeti ilçenin sosyal, kùltürel ve ekonomik kalkınmasını geliştirecek, destekleyecek çalışmalarda bulunacaktır. Nazilli halkı, vakıf üyeliği dâhil Sümer Vakfı’na katkıda bulunmaya davet edilmiştir. (“Sümer Vakfı Küllerinden Yeniden Doğuyor”, <https://www.ih.com.tr/aydin-haberleri/sumer-vakfi-kullerinden-yeniden-doguyor-2864979/> Et:Ağustos 2022.)

¹⁴⁰⁹ “Nazilli Fabrikası da Bitmek Üzere”, *Son Posta*, 8 Nisan 1937, s.5.

Şekil 3.24. Nazilli Basma Fabrikası Sinemasının Bulunduğu Sosyal Merkez

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Nazilli Basma Fabrikası inşa edilirken üretim alanındaki sosyal merkez içinde bir de sinema/tiyatro salonu inşa edilmiştir.¹⁴¹⁰ 1936’da fabrika inşaatını gezen Hulusi Günay, fabrikada, “*modern bir sinema binasının inşasına da başlanmıştır*” demiştir.¹⁴¹¹ 1937’de fabrika inşaatı bitmek üzereyken Nazilli Basma Fabrikası’nı gezen *Son Posta* gazetesi muhabiri de “*işçi fabrikadaki işinden çıktıktan sonra (...) geceleyin fabrikanın büyük sinemasına giderek eğlenecek, gene fabrikanın tiyatrosuna devam edebilecek...*” diye yazmıştır.¹⁴¹²

Nazilli Basma Fabrikası’nın sineması, fabrika girişindeki, doğu-batı yönünde konumlandırılmış, dikdörtgen plan şemalı, üç katlı sosyal merkez içinde yer almaktadır. Yüksek sinema salonu sosyal merkez binasının tam ortasına yerleştirilmiştir. Salonun iki yanında daha alçak biçimlerde tasarlanmış memur yemekhanesi ve lokal birimleri ile sinemanın giriş ve fuaye bölümü yer almaktadır. Fuaye bölümü 1950’lerde kaldırılmıştır.¹⁴¹³

¹⁴¹⁰ “Nazilli Fabrikası Müstemilat İle Birlikte Yeni Bir Şehir Halini Aldı”, *Son Posta*, 19 Şubat 1938, s.5; “Nazilli Basma Fabrikası Yepyeni Bir Hayat ve Yepyeni Bir Şehir Doğurdu”, *Ulus*, 20 Şubat 1938, s.6.

¹⁴¹¹ “Nazilli Endüstri Şehri, Pamuk İstasyonu Pamukçuluğun İnkısaı İçin Dikkatle Çalışıyor”, *Yeni Asır*, 12 Eylül 1936, s.6.

¹⁴¹² “Nazilli Fabrikası Bitmek Üzere”, *Son Posta*, 8 Nisan 1937, s.5.

¹⁴¹³ Arıtan, *a.g.t.*, s.225-226; Aydın ve Aksoy, *a.g.m.*, s.42-43.

1937’de Nazilli basma Fabrikası ile birlikte açılan fabrika sineması 700 kişiliktir.¹⁴¹⁴ Fabrikayı kuran Sovyet mühendisler, fabrika sinemasına bir Sovyet sinema makinesi koymuştur.¹⁴¹⁵ Basın haberlerine göre 1938’de fabrika sineması için Amerika’dan da bir sinema makinesi getirilmiştir.¹⁴¹⁶ Mart 1938’de fabrikayı gezen O. Becerik şöyle yazmıştır: “Eğer on beş gün sonra fabrikayı gezersen Amerika’dan gelen sinema makinesi kurulmuş olur. Yorgunluğunu sinemada giderir, Nazilli’ye öyle dönersin.”¹⁴¹⁷ Nazilli Basma Fabrikası sinemasında haftada iki defa memurlara, iki defa ustalara, iki defa da işçilere olmak üzere, çalışanlara haftada toplam 6 defa film gösterilmiştir.¹⁴¹⁸ Film sayısı ve film saatleri koşullara göre değişiklik göstermiştir. Fabrika sinemasında özellikle cumartesileri çocuklara özel Walt Disney çizgi filmleri de gösterilmiştir.¹⁴¹⁹ Dikmen, 1952’de “müessesenin 700 kişilik kantin (sinema) saloununda her akşam işçi ve memurlara sinema gösterilir,” demiştir.¹⁴²⁰ Toros da 1954’ te Nazilli Basma Fabrikası’nın “700 kişilik (sinema) salonunda her akşam işçi ve memurlara sinema gösterilir, balolar, eğlenceler tertip edilir” demiştir.¹⁴²¹ Fabrika çalışanlarına, sinemadan yararlanmaları için “sinema karneleri” vermiştir. (Bkz. Şekil 3.25.)

Şekil 3.25. Nazilli Basma Fabrikası Sinema Karnesi

Kaynak: Yazarın Kişisel Arşivi

¹⁴¹⁴ “Nazilli Şehri”, *L, Illustration de Turquie, (Ege Özel Sayısı)*, 1950, s.55; Toros, *a.g.e.*, s.163; Dikmen, *a.g.e.*, s.149; Tekin, *a.g.m.*, s.26; Güneş, “Atatürk’ün Nazilli Seyahatleri...,” s.130. Bazı kaynaklarda fabrika sinemasının 600 kişilik olduğu belirtilmektedir. (*Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Fabrikası Özel Sayısı*, s. 8; Kiraz, *a.g.e.*, s.107.) Nazilli Fabrikası’nın açılış haberini veren Cumhuriyet gazetesi ise fabrikanın sahneli sinemasının 1000 kişilik olduğunu yazmıştır. (“Atatürk Nazilli Fabrikası’nı Dün Altın Bir Anahtarla Açtı”, *Cumhuriyet*, 10 Birinciteşrin 1937, s.9). 1972 yılında fabrika sinemasının kapasitesi 750 kişidir. (Yıldırım, *a.g.m.*, s.40.)

¹⁴¹⁵ “Makine dairesinde 1937 tarihli Sovyet sinema makinesi halen korunmaktadır.” (Arıtan, *a.g.t.*, s.226.)

¹⁴¹⁶ “Basma Fabrikasının Faaliyeti, Nazilli’de Hayat Tamamen Değişti”, *Anadolu*, 1 Nisan 1938, s.9.

¹⁴¹⁷ O. Becerik, “Nazilli Basma Kombinasi-6”, *Aydın*, 27 Mart 1928, s.2.

¹⁴¹⁸ *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, s.8.

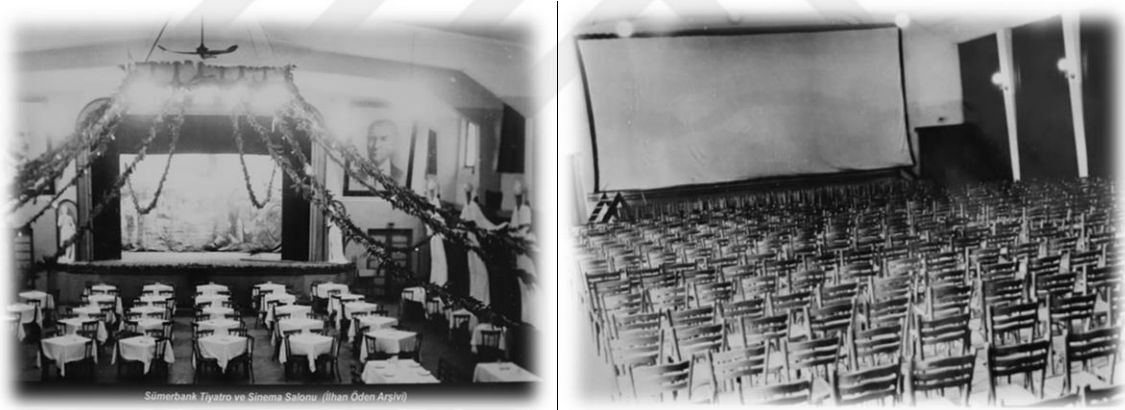
¹⁴¹⁹ Bingül Adalığ, “Atatürk Nazilli’de”, *Nazilli Müze Kurma ve Koruma Derneği Bülteni*, Nazilli, Eylül 2006, Y.3, S.9, s.5; Doğan, *a.g.e.*, s.161; Doğan vd., *a.g.m.*, s.194.

¹⁴²⁰ Dikmen, *a.g.e.*, s.144.

¹⁴²¹ Toros, *a.g.e.*, s.163.

Nazilli Basma Fabrikası'nın sahneli sinema salonu tiyatro, temsil, gösteri, konser, defile sahnesi olarak da kullanılmıştır. 1937'de Nazilli Basma Fabrikası'nı ziyaret eden *Yeni Asır* gazetesinden Adnan Bilget, akşamüzeri fabrikadan çıkan işçi, “fabrikanın içindeki sinemaya gidecek, tiyatrodan, konferanstan istifade edecek” demiştir.¹⁴²² Çünkü 1937'de, *Cumhuriyet* gazetesindeki ifadeyle burası bir “sahneli sinema”dır.¹⁴²³ Bu sahne özellikle tiyatro sahnesi olarak kullanılmış, burada çok sayıda tiyatro oyunu oynanmış, değişik temsiller verilmiştir. Turneye çıkan çeşitli tiyatro ve temsil grupları bu sahneyi kullanmıştır. 1953'te fabrikayı ziyaret eden Bedri Rahmi Eyüboğlu, fabrika salonundan “tiyatro salonu” diye söz etmiştir: “İstanbul'da eşine az rastlanır bir tiyatro salonları var. Geçenlerde ‘Soygun’u oynamışlar. Şehirde böyle bir salon olmadığı için bazı düğünler burada kutlanırmış. Balolar da eksik değil.”¹⁴²⁴ Fabrikada düzenlenen sinema, tiyatro, konser, defile, balo, konferans gibi etkinliklere fabrika yönetiminin belirlediği zamanlarda Nazilli halkı da katılmıştır.

Şekil 3.26. Nazilli Basma Fabrikası Sineması

Kaynak: İlhan Öden Arşivi; Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Bingül Adalığ, Nazilli Basma Fabrikası çalışanlarından İlhan Duyal'ın kızı Sevim Duyal ile bir söyleşi yapmıştır. Sevim Duyal, fabrika salonu hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Duyal'a göre fabrika “şahane” bir salona sahiptir. Fabrikanın 7-8 kemani, kontrbası, akordeonları ve piyanosuyla büyük ve sürekli bir orkestrası vardır. Özel günlerde salonda yemekler dörder kişilik masalarda yenilmiştir. Masalarda, alt bölümü

¹⁴²² Adnan Bilget, “Nazilli Dokuma Kombinasında...”, *Yeni Asır*, 10 Nisan 1937, s.4.

¹⁴²³ “Atatürk Nazilli Fabrikası'nı Dün Altın Bir Anahtarla Açtı”, *Cumhuriyet*, 10 Birinciteşrin 1937, s.9.

¹⁴²⁴ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s.304.

tabla şeklinde yukarı doğru incelen 40 cm yükseklikte üstü geniş düz daire şeklinde, kumaşla kaplı 10 cm kadar kenarı olan bronz oymalarla süslenmiş iki küçük ampullü birer gece lambası vardır. Lambalar yemek yiyecek kadar ışık vermektedir. Salon film izlerken görüntüyü bozmayacak loş bir ışıkla aydınlatılmıştır. Yemekler gümüş tabaklarda servis edilmiştir. Aşçısı, Rus karı-koca Vemostre ile Jorc'tur Bubile adında bir kızları vardır. Daha sonra Nazilli Basma Fabrikası'ndan ayrılıp Bursa Çelik Palas Otel'i'nin aşçılığını yapmışlardır. Gece lambalarının loş ışığında gümüş tabaklarda servis edilen yemekler müzik eşliğinde yenilmiştir. Yemekten sonra güzel Amerikan filmleri izlenmiştir. Fabrika sinemasında önceleri sessiz filmler gösterilmiştir. Haftada üç gün büyükler için film gösterilmiştir. Sonra müzik eşliğinde dans edilmiştir. Çocuklar da 21.00'e kadar oturmuştur. Cumartesi günleri bu sinemda çocuklara Walt Disney çizgi filmleri gösterilmiştir.¹⁴²⁵

Nazilli Basma Fabrikası'nda 1940'larda bir fabrika caz grubu ve –kadın üyelere de sahip- bir fabrika orkestrası kurulmuştur. Özellikle caz grubu, sadece Nazilli'de değil, Aydın ve Denizli'de de çok aranılmış ve beğenilmiştir. Klasik müzik parçalarını seslendiren bu fabrika grubu, Nazilli, Aydın ve Denizli'de konserler vermiştir. Ayrıca Nazilli Basma Fabrikası Sümer Halkevi, fabrika çalışanlarından oluşan bir gösteri/temsil kolu kurmuştur. Nazilli Basma Fabrikası'nın orkestrası, caz grubu ve temsil kolu, etkinliklerini genelde fabrika sinemasının sahnesinde gerçekleştirmiştir. Bu salondaki piyano, bugün de oradadır; toz içinde, çürümeye terk edilmiştir. O dönemde Ankara ve İstanbul gibi büyük kentlerde sergilenen ve çok beğenilen “Köşebaşı” ve “Paydos” piyesleri ile Devlet Konservatuarı'nın ünlü “Yol Kapalı” oyunu, genelde fabrika işçilerinden oluşan temsil kolu tarafından 1940'larda bu sahnede sergilenmiştir. Temsil kolu, ünlü “Özsoy” operasını da 15 Şubat 1948'de yine bu fabrika sahnesinde sergilemiştir. Fabrikanın temsil kolunun Nazilli ve çevresinde düzenlediği gösteriler Nazilli'de tiyatrunun tanınmasını ve sevilmesini sağlamıştır.¹⁴²⁶

¹⁴²⁵ Adalığ, a.g.m., s.5.

¹⁴²⁶ “Nazilli Şehri”, L, *Illustration de Turquie*, s.55; *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, s.8; *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, Aydın 1938, s.160; Arıkan, vd., a.g.m., s.173 ; Güneş, a.g.m., s. 130; Eren, a.g.t., s.394,400-401.

Şekil 3.27. Nazilli Basma Fabrikası Sahnesi’nde Özsoy Operası Sergilenirken (1948)

Kaynak: İlhan Öden Arşivi

Sevim Duyal, Nazilli Basma Fabrikası’nın sahnesinde oyunlar sergileyen fabrikanın temsil kolunu ve fabrikadaki tiyatro çalışmalarını şöyle anlatmıştır:

“Ben ilkokul yaşlarındayken babam (İlhan Duyal) fabrikanın gravür bölümünde pantograftı. Grafik bölümünde çizilen desenleri çinko levhalara çizer, baskıya hazırlardı. Avrupa’da tahsil görmüştü. Altı dil bilen, ileri görüşlü, aydın birisiydi. Babam fabrikada bir temsil kolu kurmuştu. Dekorları, makyajları kendisi yapardı. Rejisör oydu. Babam o zaman Fransa’daki arkadaşlarına yazıp oradan peruklar getirtmişti. Kostümleri çizip diktiren de oydu. Pek çok oyun oynandı. Mesela Molyer’in ‘Cimri’si, ‘Hastalık Hastası’ oynandı. ‘Köşebaşı’, ‘Paydos’, ‘Yol Kapalı’, ‘Mavi Yıldırım’ adlı eserler gibi Nazilli Halkevi’nin de hazırladığı birçok eser fabrika salonunda, daha sonra da çevre il ve ilçelerde sergilenmiştir. Dışarıdan gelen ses, saz, tiyatro grupları bu sahnede gösterilerini Nazillililere sunarlardı. Muammer Karaca babamın okul arkadaşыdı. Nazilli’ye her geldiğinde bizde kalırdı. Film ve tiyatro sanatçısı Güzin Özipek burada iplik kısmında çalışırken başarısını gören babam ona da rol vermişti. Muammer Karaca ile tanıştırtarak onun tiyatro ve sinema sanatçısı olma yolunun açılmasını sağlamıştı. Yine ben ortaokula giderken sinema ve tiyatro sanatçısı Yıldırım Önal bir üst sınıftaydı. Okuldaki tiyatro

*kolunu çalıştıran babam, Yıldırım Önal'ın başarılı olacağını anladığı için onu kendisi Ankara'ya götürüp Konservatuvara yazdırmıştır.”*¹⁴²⁷

Anlaşıldığı kadarıyla fabrikanın salonu/sahnesi aynı zamanda adeta bir şehir tiyatrosu işlevi görmüştür. Bu sahnede, aralarında dünyaca ünlü klasikleşmiş eserlerin de olduğu pek çok tiyatro oyunu oynanmıştır. Hem fabrika temsil kolunun hem de dışarıdan gelen tiyatro gruplarının oyunları burada sergilenmiştir. Fabrika işçilerinden oluşan temsil kolu aynı zamanda bir “tiyatro okulu” işlevi görmüştür; Güzin Özipek ve Yıldırım Önal gibi iki önemli sinema ve tiyatro sanatçıları buradan çıkmıştır.

1970'lerin başında Nazilli Basma Fabrikası'nda bir Sümerbank Kulübü kurulmuştur. Bu kulüp, fabrika çalışanlarının kız ve erkek çocukları, mühendis, memur ve işçileri ile Süm-Er Amatör Tiyatro Topluluğu'nu kurmuştur. 1972 yılında bu tiyatro topluluğu, Sümerbank Planlama Tekstil Mühendisi İlhan Kellecioğlu'nun sahneye koyduğu, Haldun Taner'in “*Keşanlı Ali Destanı*”nı 45 kişilik geniş bir kadroyla çeşitli Sümerbank işletmelerinde oynamıştır. Nazilli Basma Fabrikası Süm-Er Amatör Tiyatro Topluluğu bu oyunu 16 Temmuz 1972'de Manisa Pamuklu Mensucat Fabrikası'nda, 23 Temmuz 1972'de Sümerbank Kuşadası Aile Kampı'nda başarıyla sahnelemiştir.¹⁴²⁸

Turneye çıkıp Nazilli'ye gelen temsil ve tiyatro grupları ile ses sanatçıları da Nazilli Basma Fabrikası salonunu kullanmıştır. Fabrika salonundaki çeşitli kültür-sanat etkinlikleri, fabrika işçileri ve Nazilli halkı tarafından heyecanla beklenmiş, büyük bir coşkuyla karşılanmış, beğeniyle izlenmiştir.¹⁴²⁹ Örneğin, İzmir Belediyesi Şehir Tiyatrosu, 27 Eylül 1946'dan itibaren birkaç gün Nazilli Basma Fabrikası'nın sahnesinde “*Sözün Kısası*” gibi bazı önemli oyunları oynamıştır.¹⁴³⁰ Sonraki yıllarda fabrika sahnesine Lale Oraloğlu tiyatrosu gelmiştir. Muammer Karaca'nın ünlü “*Cibali Karokolu*” ve Haldun Taner'in “*Keşanlı Ali Destanı*” gibi önemli oyunlar da fabrika temsil kolu tarafından fabrika sahnesinde izleyici ile buluşturulmuştur.¹⁴³¹

¹⁴²⁷ Adalığ, *a.g.m.*, s.5-6; Doğan, *a.g.e.*, s.162-163.

¹⁴²⁸ “Keşanlı Ali Destanı Süm-Er Amatör Tiyatro Topluluğunca Başarı İle Oynanıyor”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Temmuz 1972, S.121, s.18.

¹⁴²⁹ “Nazilli Şehri”, *L, Illustration de Turquie*, s.55; Arıkan, vd., *a.g.m.*, s.173; Güneş, *a.g.m.*, s.130.

¹⁴³⁰ “İzmir Şehir Tiyatrosu”, *Aydın*, 28 Eylül 1946, s.2.

¹⁴³¹ Doğan, *a.g.e.*, s.163; Doğan vd., *a.g.m.*, s.195.

Dikmen, 1952’de çıkan kitabında “*Fabrika müzik ve temsil kollarınca sık sık tertiplenen konserler, temsiller, aile toplantıları çevrenin yakın ilgisini çeker. Turneye çıkan temsil grupları ve ses sanatkârları da bu salondan faydalanır*” demiştir.¹⁴³²

Fabrika sahnesi sadece büyük tiyatro gruplarına değil, daha küçük temsil gruplarına ve yerel sanatçılara da kapılarını açmıştır. Örneğin, Aralık 1948’de Nazillili sanatçılardan Ahmet Şenses ve arkadaşları Nazilli Basma Fabrikası sahnesinde bir konser vermiş, konser kalabalık bir dinleyici kitlesince izlenmiştir.¹⁴³³

Bölgedeki Halkevleri de zaman zaman temsillerini bu fabrika sahnesinde sergilemiştir. Örneğin, 9 Temmuz 1937’de Anadolu gazetesinde yer alan bir haberde şöyle denilmiştir:

“*Aydın Halkevi Temsil Kolu evvelki gün Nazilli’ye giderek Sümerbank Basma Fabrikası sahnesinde (Canavar ve Hasbahçe) piyeslerini temsil etmiştir. Piyesi 2000 kişi seyretmiştir. Gerek fabrika müdürü Fazlı ve gerekse Nazilli parti ve Halkevi başkanlarının nezaket ve misafirperverlikleri temsil kolunca şükranla karşılanmıştır.*”¹⁴³⁴

Nazilli ve civarındaki ilkokul ve ortaokullar da temsillerini zaman zaman fabrika sahnesinde gerçekleştirmiştir. Örneğin, 6 Mayıs 1939’da Nazilli Ortaokulu öğrencileri Nazilli Basma Fabrikası salonunda bir müsamere sahnelemiştir. Fabrika sahnesinde “*Mavi Yıldırım*” adlı oyunu başarıyla sergileyen öğrenciler, çeşitli danslarla çok renkli sahneler yaratmıştır. Müsamere, çok kalabalık bir davetli huzurunda geç saatlere kadar devam etmiştir.¹⁴³⁵

1937’den itibaren genellikle sinema, tiyatro ve konser gibi kültür, sanat etkinlikleri için kullanılan Nazilli Basma Fabrikası’nın solunu, 1950’lerden itibaren, Türkiye’deki siyasal ve toplumsal dönüşüme paralel -diğer bazı Sümerbank fabrikalarda da olduğu gibi- aynı zamanda memur yemekhanesi ve düğün salonu olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴³⁶

Zaman içinde Sümerbank fabrikalarındaki sinema salonlarından bazıları kapatılmıştır. 1969 yılında Sümerbank fabrikalarındaki sinema salonlarının toplam kapasitesi 8.556 kişiyken, 1970 yılında bu sayı 8.334 kişiye düşmüştür.¹⁴³⁷ 1970’lerde açık

¹⁴³² Dikmen, *a.g.e.*, s.144.

¹⁴³³ “Ahmet Şenses Konseri,” *Demokrat Nazilli*, 4 Aralık 1948, s.3.

¹⁴³⁴ “Nazilli’de Verilen Temsil”, *Anadolu*, 11 Temmuz 1937, s.4.

¹⁴³⁵ “Nazilli Ortaokulu Dün Akşam Bir Müsamere Verdi”, *Aydın*, 7 Mayıs 1939, s.1.

¹⁴³⁶ Arıtan, *a.g.m.*, s. 200; Aydın ve Aksoy, *a.g.m.*, s.43.

¹⁴³⁷ “Sümerbank’tan Rakamlar”, s.10.

olan Sümerbank sinema salonlarından biri de Nazilli Basma Fabrikası Sinema Salonu'dur. 1972'de 23 Sümerbank fabrikasından 12'sinde fabrika sineması/salonu vardır.¹⁴³⁸

1972'de sinemaya sahip Sümerbank fabrikaları Tablo 3.37'de gösterilmiştir.

Tablo 3.37. 1972 Yılında –MEB'e Devredilenler Dışında- Sümerbank Fabrikalarındaki Sinemalar ve Kapasiteleri

Fabrikalar	Kapasite (Kişi)
Bünyan	500
Diyarbakır	400
Hereke	150
Kayseri	400
Bakırköy	700
Malatya	500
Nazilli	750
İzmir	500
Gemlik	500
Beykoz	350
Sivas	300
Filyos	400
Toplam	5.450

Kaynak: Yıldırım, a.g.m., s.40, tablo:2.

Tablodan görüldüğü gibi 1972 yılında sinemaya sahip 12 Sümerbank fabrikası arasında 750 kişilik kapasitesiyle Nazilli Basma Fabrikası Sineması ilk sıradadır. 1970'lerin başında Sümerbank fabrika sinemalarının kapasitesinde büyük düşüş yaşanmıştır. Sümerbank fabrikalarındaki sinema salonlarının toplam kapasitesi 1960'ların sonunda yaklaşık 8.500 kişiyken, 1970'lerin başında yaklaşık 5.500 kişiye düşmüştür.

Nazilli Basma Fabrikası'nda, "*yemekhanenin yanında bulunan sinemanın*" dışında, 1953 tarihli planla fabrikaya bir de "*açık hava sineması*" eklenmiştir.¹⁴³⁹ Futbol sahası ile Bozdoğan Yolu arasında kalan fabrika açık hava sinemasında öğleden sonraları çocuklara filmler gösterilmiştir. 1980'lerde burası tenis kortuna dönüştürülmüştür.¹⁴⁴⁰

Nazilli'de 1924'ta açılan Nazilli Türk Ocağı'nın bir sineması vardır. Aileler Türk Ocağı Sineması'na giderek film izlemiştir.¹⁴⁴¹ Nazilli'de sinema kültürünün gelişmesini

¹⁴³⁸ Yıldırım, a.g.m., s.40.

¹⁴³⁹ Zeybekoğlu, a.g.m., s.232.

¹⁴⁴⁰ Emre Doğan, a.g.m., s.101-102.

¹⁴⁴¹ Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın Türk Ocağı (1923-1931)", *Türk Yurdu*, Ağustos 2012, Y. 101, S.300, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1332>, Et: 27 Ekim 2022.

sağlayan ise 1937’de açılan Nazilli Basma Fabrikası Sineması’dır. 1950’lerde Nazilli’de, 700 kişilik fabrika sineması hariç, biri 750 kişilik, diğeri 450 kişilik olmak üzere toplam 2 sinema daha vardır.¹⁴⁴² 1967’de Nazilli’deki sinema sayısı –fabrika sineması hariç- yine 2’dir.¹⁴⁴³ 1973’te Nazilli’deki sinema sayısı, -5’i sadece yazlık sinema olmak üzere- 8’e çıkmıştır.¹⁴⁴⁴

Nazilli Basma Fabrikası sinema salonu uzun yıllar boyunca aynı zamanda Nazilli’nin en önemli tiyatro salonu/sahnesi olmuştur. Aydın ve civarında, antik dönemden kalan tiyatroların kalıntıları vardır. Fakat bölgede yüzyıllar boyunca yeni bir tiyatro inşa edilmemiştir. 1973 gibi geç bir tarihte bile Aydın ve çevresinde sürekli olarak çalışan bir tiyatro grubu ve tiyatro salonu yoktur.¹⁴⁴⁵ 1932-1950 yılları arasında Aydın’daki tiyatro ve temsiller için Aydın Halkevi’nin 300 kişilik sahneli sinema salonu kullanılmıştır. 1973’te bir tiyatro grubu ve bir tiyatro salonunun dahi olmadığı Aydın ve çevresinde, bu tarihten 30 yıl kadar önce Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nın bir gösteri/temsil kolu ile tiyatro sahnesi olarak da kullanılan 700 kişilik çok amaçlı bir sinema salonunun olduğu düşünülecek olursa, fabrikanın Nazilli’ye ve bölgeye olan sosyo-kültürel katkısı çok daha iyi anlaşılacaktır.

6.2. Fabrikada Resim ve Heykel

Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Atatürk’ün “çağdaş uygarlık” vurgusu doğrultusunda resim ve heykel gibi güzel sanatlar da gelişmeye başlamıştır.¹⁴⁴⁶

Erken Cumhuriyet Döneminde Ankara’da kurulan Sergievi’nde belli zamanlarda resim sergileri düzenlenmiştir.¹⁴⁴⁷ 1926’da Ankara Gazi Enstitüsü’nde bir “resim bölümü” açılmıştır. 1926’da Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane, Güzel Sanatlar Akademisi’ne dönüştürülmüştür. 1930’da bu okulun kütüphanesi için 3.000 lira harcanmıştır. 1937’de

¹⁴⁴² Dikmen, a.g.e, s.149.

¹⁴⁴³ 1967 Aydın İl Yıllığı, s.192.

¹⁴⁴⁴ Bu sinemalar şunlardır: Park (Yazlık), Saray (Yazlık-Kışlık), Yeni (Yazlık-Kışlık), Yıldız (Yazlık), Zafer (Yazlık), Sümerbank (Yazlık-Kışlık), Arzu (Yazlık), Efe (Yazlık). (Cumhuriyetin 50.Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı, s.152.)

¹⁴⁴⁵ Cumhuriyetin 50.Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı, s.150.

¹⁴⁴⁶ Atatürk, 22 Ocak 1923’te, Bursa Şark Sineması’nda halkla seslenirken güzel sanatların öneminden şöyle söz etmiştir: “Resim yapmayan, heykel yapmayan, güzel sanatları anlamayan bir milletin noksanı var demektir. Böyle bir milletin ilerleme yolunda yeri yoktur. Hâlbuki Türk milleti bütün fitri vasıtalarıyla en medenî, en gelişmiş bir millet olmaya layıktır ve olacaktır.”(ATABE, C.14, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.361.)

¹⁴⁴⁷ BCA, 30-10-0-0,146-44-7.

resim bölümünün başına Fransız Leopold Levy, heykel bölümünün başına da Rudolf Belling getirilmiştir. 1929'da Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği kurulmuştur. Birlik, 1929-1940 arasında ülke genelinde 20'den fazla sergi açmıştır. 1933'te D Grubu Ressamlar Birliği'ni kurulmuştur. Bu grup, 1934-1947 arasında ülke genelinde 15 resim sergisi açmıştır. Cumhuriyetin ilanından itibaren resim ve heykel öğrenimi için Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir. Atatürk, 1937'de Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi'nde bir Resim ve Heykel Müzesi açmıştır.¹⁴⁴⁸

Atatürk başta olmak üzere devlet ileri gelenleri resim sergileri gezerek, sergilerden resim satın alarak resim sanatının gelişmesine katkıda bulunmak istemişlerdir. Cumhuriyetin ilk döneminde devlet kurumlarının, resim sergilerinden resim satın almaları istenmiştir.¹⁴⁴⁹ Hükümet, resim sergilerinin gezilmesini sağlayarak ve ressamı ödüllendirerek de resim sanatının gelişmesine çalışmıştır.¹⁴⁵⁰ Ankara'daki önemli resim sergileri siyasilerin katıldığı devlet törenleriyle açılmıştır.¹⁴⁵¹

Erken Cumhuriyet Döneminde hükümet, 1938'den itibaren Anadolu'ya ressam göndermiştir. 1938-1943 yılları arasında Anadolu'ya her yıl 10 ressam gönderilmiştir. 1938'de Edirne, Bursa, Konya, Antalya, İzmir, Gaziantep, Malatya, Trabzon, Rize ve Erzurum'a gidilmiştir. Ressamların masrafları hükümetçe karşılanmış ve her sanatçıya 300 lira ödenmiştir. Gezilerde barınma ve gerekli ihtiyaçlar gidilen yerlerdeki Halkevlerince karşılanmıştır. Yapılan eserler bir seçici kurulca değerlendirilmiş, en iyi eserler ödüllendirilmiş ve her yıl Cumhuriyet Bayramı'nda Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nde sergilenmiştir. 1938-1943 yılları arasındaki gezilere 50 ile 63 arasında ressam katılmıştır. Ressamlar, toplam 6 gezide yaklaşık 700 eser yapmıştır.¹⁴⁵² Ülkü dergisinin yeni serisinin neredeyse bütün kapaklarını Yurt Gezileri Resim Sergisi'nden seçilen resimler süslemiştir.¹⁴⁵³ Bu gezilere kadın ressam da katılmıştır. Örneğin, 1938'deki ilk

¹⁴⁴⁸Uluskan, a.g.e., s.519-529, 547-548; Ünsal Yücel, "Atatürk Döneminde Sanat Yaşamı", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, 2. Baskı, İstanbul, 1986, s.423-424; Yalçın vd., a.g.e., s.207-208.

¹⁴⁴⁹ Örneğin, 27 Mart 1927 tarihli bir kararla "Milli Eğitim Bakanlığı himayesinde açılacak olan resim sergisinden eser alınması için para ayrılması" istenmiştir. (BCA,30-10-0-0,146-43-12.)

¹⁴⁵⁰ Örneğin, 3 Haziran 1935'te "Güzel Sanatlar Birliği'nin Ankara'da açtığı resim sergisinin gezilmesi hakkında bir tamim" yayınlanmıştır. (BCA, 30-10-0-0,173-194-2.). 10 Kasım 1936'da da "Halkevi binasında açılan İnkılâp Resim Sergisi'nin gezilmesi hakkında bir tamim" yayınlanmıştır. (BCA,30-10-0-0,173-194-5.) 15 Mayıs 1933 tarihli bir kararla da "Ankara'da açılan resim sergisine katılan sanatçıların ödüllendirilmesi" istenmiştir. (BCA, 30-10-0-0,172-193-17.)

¹⁴⁵¹ "Ankara'da Bir Resim Sergisi Açıldı", *Aydın*, 4 Haziran, 1938, s.2.

¹⁴⁵² Candaş Kesgin, "Yurdu Gezen Ressamlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilgiler Dergisi*, Y.2012, S.27, s.143-147.

¹⁴⁵³ Gümüsoğlu, a.g.e, s.337.

yurt gezisine Sabiha Rüştü Bozcalı katılmıştır. 1940'taki Yurt Gezileri Resim Sergisi'nde Melahat Ekinci, Melek Celal Sofu ve Sabiha Bengütaş'ın eserleri de sergilenmiştir. Üçüncü sergide Melahat Ekinci'nin bir eseri en iyi üçüncü eser seçilmiştir.¹⁴⁵⁴

Erken Cumhuriyet Döneminde resim sanatının halka tanıtılmasında Halkevlerinin rolü büyüktür. Halkevleri Güzel Sanatlar Şubeleri, Halkevleri Resim Sergileri ve Halkevleri Ülkü dergisi ile resim sanatını halka tanıtır ve sevdirmiştir. 1933-1950 yılları arasında Anadolu'nun dört bir yanındaki çok sayıda Halkevinde çok sayıda resim sergisi açılmıştır. Halkevlerinde 1935'te toplam 59 sergi açılmışken 1938'de 179 sergi açılmıştır.¹⁴⁵⁵

Türkiye'de resim sanatının gelişimine katkıda bulunan kurumlardan biri de Sümerbank'tır. Öncelikle Sümerbank Genel Müdürlüğü ve MEB işbirliği ile öğrencilerin katıldığı çok sayıda resim yarışması düzenlenmiştir. Kazananlara törenlerle çeşitli ödüller verilmiştir. Seçilen resimler Sümerbank'ta sergilenerek çocuklara resim sanatı sevdirmeye çalışılmıştır.¹⁴⁵⁶

Sümerbank'ta uzun yıllar boyunca çok sayıda tasarımcı ve desinatör görev almıştır. Sümerbank'ın dokuma fabrikalarındaki yetenekli tasarımcılar, desinatörler aynı zamanda ressamdır. Bu nedenle fabrikalarda görev alan ilk tasarımcılardan “ressam” diye söz edilmiştir. Bu fabrika tasarımcıları/ressamları çizdikleri güzel desenler ve göz alıcı motifler yanında çeşitli resimler yaparak, sergiler açarak veya çeşitli sergilere katılarak ülkede resim sanatının tanınır ve sevilmesine katkıda bulunmuştur. Bazı Sümerbank fabrikalarının sinema salonlarında ve lokallerinde fabrika ressamlarınca çeşitli resim sergileri açılmıştır. Örneğin, Nazilli Basma Fabrikası'nın çok amaçlı sinema salonu tiyatro, temsil ve konserler yanında resim sergilerine de sahne olmuştur.

Nazilli Basma Fabrikası çok çeşitli renklerde ve desenlerde basma ürettiğinden fabrika güzel sanatlarla da ilgilenmiştir.¹⁴⁵⁷ Burası bir basma fabrikası olduğu için bir desen dairesine ve gravür bölümüne sahiptir. Fabrikanın bu bölümlerinde çalışan yetenekli

¹⁴⁵⁴ Uluskan, *a.g.e.*, s.534.

¹⁴⁵⁵ “B.Şükrü Kaya'nın Ankara Halkevi'nde Verdiği Nutkun Metni”, *Aydın*, 24 Şubat 1938, s.3.

¹⁴⁵⁶ Örneğin, 1983 yılında Ankara ilkokulları 4 ve 5. sınıfları arasında “*Yerli Malı Kullanmanın Yurt Ekonomisindeki Önemi ve Ulusal Ekonomide Sümerbank'ın Yeri*” konulu bir resim yarışması düzenlenmiştir. Bu resim yarışmasında dereceye girenlere ödülleri 11 Temmuz 1983'te Sümerbank Genel Müdürlüğü'nde dağıtılmıştır. Yarışmada birinciliği kazanan, Fevzi Atlıoğlu İlkokulu'ndan Cevriye Küntay'a ödülünü Sümerbank Genel Müdürü Remzi Yücebaş vermiştir. (“Sümerbank Konulu Resim Yarışması Sonuçlandı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.20-21.)

¹⁴⁵⁷ O. Becerik, “*Nazilli'de*”, *Aydın*, 3 Nisan 1938, s.2.

tasarımcılar ve desinatörler çizim ve resim yeteneğine sahip ve bu konuda öğrenim görmüş kişilerdir. Bunların arasında çok iyi ressamalar vardır.

1939'da fabrikayı ziyaret eden O. Becerik, fabrikanın bir genç desinatöründen şöyle söz etmiştir:

*“Fabrikayı son ziyaretimde yemek salonundaki fabrika mamulâtı perdeler, renklerin imtizacı, çiçeklerin tabiatı uygunluğu ve deseninin millî zevke intibakı bakımından nazarlarımızı üzerinden ayıramadık. Bunu fark eden fabrikanın model servis şefi izah etti. ‘Bir gün eşim sofraya badem çiçeği koymuş, bunun modelini oradan aldım. Bu genç, fabrikanın temeli atıldıktan sonra ecnebi memlekete staja gitmiş, fabrikanın çalışmaya başlaması ile işe girişmiş bir Türk genci idi. Fabrikanın yalnız model atölyesi değil, her servisi, tek yabancı olmadan umumiyetle Türk gençlerinin bilgileri ile yürüyor.”*¹⁴⁵⁸

Bedri Rahmi Eyüboğlu da, 1953 yılında fabrikada karşılaştığı genç bir ressamdan şöyle söz etmiştir:

*“Bu genç kendi başına resme çalışıyor. Duvardaki büyük dekorlar, manzara resimleri onun elinden çıkmış. Hiç de küçümsenmeyecek bir istidat... Ne olur fabrika bu çocuğu nakış tahsili için İstanbul’a hatta Avrupa’ya gönderse...”*¹⁴⁵⁹

Sümerbank, basma desenlerinin özgün, güzel ve etkileyici olması için tasarımcılarına, desinatörlerine araştırma ve inceleme olanakları sağlamıştır. Bu sayede Nazilli Basma Fabrikası’nın tasarımcıları, desinatörleri istedikleri zaman Türkiye’nin herhangi bir bölgesinde araştırma ve inceleme yapmış, yetenekleri ve yaratıcılıkları ile harika desenlere, motiflere ve resimlere imza atmıştır.¹⁴⁶⁰

Nazilli Basma Fabrikası’nda, gravür bölümünde çalışan ve bazıları Güzel Sanatlar Akademisi’nden mezun olmuş yetenekli tasarımcıların, desinatörlerin özel çalışma odası vardır. Fabrika sanatçıları, kendilerine verilen özel odada çok sayıda çarpıcı basma deseni çizmiştir. Fabrika sanatçılarından Hamdi Berdi, İlhan Duyal, Mustafa Balaban, Sulhi Nalbantoğlu, Müzeyyen Nalbantoğlu ve Mustafa Kurt fabrikada çok beğenilen desenlere, çizimlere ve resimlere imza atmıştır.¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁸ O. Becerik, “Nazilli Basma Kombinasi,” *Aydın*, 21 Temmuz 1939, s.2.

¹⁴⁵⁹ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s.304.

¹⁴⁶⁰ Kiraz, *a.g.e.*, s.103.

¹⁴⁶¹ Doğan, *a.g.e.*, s.163-164; Doğan vd., *a.g.m.*, s.195.

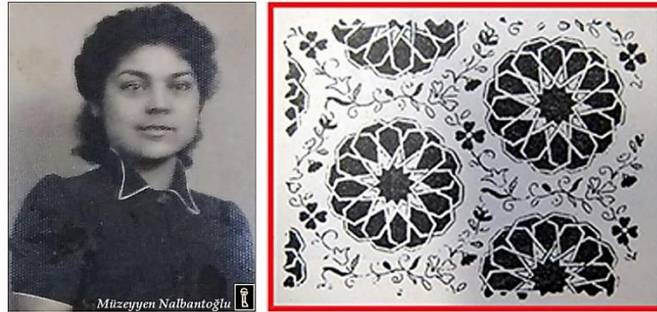
Fabrika desinatörlerinin çizdikleri desenler, genelde iki ile dört renk olarak hazırlanmıştır. Bu desenler gravür bölümünde madeni levhalara aktarılmıştır. Baskı bölümünde bu levhalar bir silindire yerleştirilmiş ve silindirdeki desen kumaşa basılmıştır, böylece renkli desenli Sümerbank basmaları ortaya çıkmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası desinatörlerinden İlhan Duyal'ın kızı Sevim Duyal, babasını şöyle anlatmıştır: “Ben ilkokul yaşlarındayken babam (İlhan Duyal) fabrikanın gravür bölümünde pantograftı. Grafik bölümünde çizilen desenleri çinko levhalara çizer, baskıya hazırlardı. Avrupa’da tahsil görmüştü. Altı dil bilen, ileri görüşlü, aydın birisiydi.”

1942’de Ülkü dergisinde yer alan bir yazıya göre Türkiye’nin ilk kadın tasarımcısı, Nazilli Basma Fabrikası’nın desinatörlerinden Müzeyyen Nalbantoğlu’dur:

“Bizde ilk defa olarak bir Türk kızı, Müzeyyen Nalbantoğlu, okuldan fabrikaya geçerek basma üzerinde orijinal eserler meydana getirmiştir... Basma sanatında ressamın en büyük meziyeti motif buluşudur. Müzeyyen’in motif bulmaktaki istidadı şaşılacak bir şeydir. O hem eski milli yadigârları işleyerek, hem günlük hayatın türlü tesirlerine kendini bırakarak onları ahenkli bir tarzda renkliyerek durmadan eser vermektedir.”¹⁴⁶²

Şekil 3.28. Müzeyyen Nalbantoğlu ve Çizdiği Basma Desenlerinden Biri

Kaynak: Fotoğraf: İlhan Öden Arşivi. Desen: Ülkü, Milli Kültür Dergisi, 1942, S.27.

Fabrika sanatçıları belli zamanlarda fabrika dışına çıkarak Nazilli ve civarının çok güzel manzara resimlerini yapmıştır. Bu tabloların bazıları önce fabrikada sergilenmiş, sonra fabrikanın lokal vb. birimlerinin duvarlarını süslemiştir. Bu tabloların bazıları ise açık artırmalarda satılmış veya bazı kurumlara hediye edilmiştir. Satılan tabloların geliri

¹⁴⁶² Perihan Tuğrul, “Okuldan Fabrikaya”, *Ülkü Milli Kültür Dergisi*, 1942, S. 27, s.22. Aktaran Gülname Turan, *Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi Ziraat ve Endüstri Üretiminde Tasarım*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Temmuz 2009, s.95.

muhtaç ailelerin ihtiyaçları için kullanılmıştır. Ayrıca fabrikada zaman zaman resim ve heykel sergileri düzenlenmiştir.¹⁴⁶³

Şekil 3.29. Nazilli Basma Fabrikası Desinatörlerinin Yaptığı Tablolardan Biri

Nazilli Basma Fabrikası desinatörlerinden bir sanatçıya ait tablo, halen tesisin lokalinde duvara asılı. Çalışma Ankara Sanat dergisinde de yayımlandı.

Kaynak: İnce a.g.e., s.137.

1939'da CHP Genel Sekreterliği yayınladığı bir tamimle her Halkevinin bir sergi açmasını ve bir sergiye katılmasını istemiştir.¹⁴⁶⁴ Böylece Halkevleri her yıl resim sergisi açmaya ve sergilere katılmaya başlamıştır. 1939'dan itibaren her yıl bir resim sergisi açan ve çeşitli resim sergilerine katılan Halkevlerinden biri de Nazilli Basma Fabrikası'nın Sümer Halkevi'dir. 1938'de Halkevleri Müfettişi olarak Nazilli'ye gelen *Ulus* gazetesi Genel Yayın ve Kurum Müdürü Naşit Uluğ, Sümer Halkevi'ni denetlerken o yıl fabrikada tasarlanan basma desenlerinden biri çok hoşuna gitmiştir. Bu deseni, sofrasını süsleyen bir demet çağla çiçeğinden ilham alarak çizen genç sanatçıyı kutlayan Uluğ, bu genç sanatçıların eserlerinin her yıl açılacak sergilerle halka gösterilmesini önermiştir.

¹⁴⁶³ Arıkan vd., *a.g.m.*, s.173; Güneş, *a.g.m.*, s.131; Doğan, *a.g.e.*, s.164; İnce, *a.g.e.*, s.136-137. Ziya Demirciefe şöyle diyor: “İçeride (fabrikada) ressamalar, her yerlere ve Nazilli'ye resimler çizmişler.” (Girgin, *Anılarla Nazilli*, s.79-81.)

¹⁴⁶⁴ “Mayıs Ayında Halkevlerinin Umumi Resim Sergisi Açılacak”, *Aydın*, 29 Ekinciteşrin 1939, s.2.

Fabrikanın genç ressamaları da ertesi yıl eserlerini Aydın, Nazilli ve Sümer Halkevlerinde sergilemiştir.¹⁴⁶⁵

Nazilli Basma Fabrikası Sümer Halkevi Sanat (Ar) Kolu'nun resim çalışmaları ve resim sergileri fabrikanın resim sanatına katkısı kapsamında değerlendirilmelidir. Nazilli Basma Fabrikası Baş Ressamı Hamdi Berdi, aynı zamanda Nazilli Halkevi Sanat Kolu Başkanı'dır. Sümer Halkevi Sanat Kolu'nda resim çalışmalarına devam eden Hamdi Berdi, burada yetenkli gençlere ve halka resim öğretmiştir.¹⁴⁶⁶

Fabrika ressamlarından Hamdi Berdi ve İlhan Duyal, Haziran 1939'da, Aydın Halkevi'nde düzenlenen “*Nazillili Ressamların Birinci Resim Sergisi*”ne katılmıştır. Bu sergiye katılan 7 ressamdan 2'si Nazilli Basma Fabrikası ressamıdır. Hamdi Berdi, “Atatürk”, “İnönü” ve “İsabeyli'den Bir Parça”; İlhan Duyal ise “Harem” ve “Mehtap” adlı tablolarıyla sergiye katılmıştır. *Aydın* gazetesi, Nazilli Halkevi'nde düzenlenen “*Nazillili Ressamların Birinci Resim Sergisi*”ne katılan her iki fabrika ressamının eserleri hakkında övgü dolu değerlendirmeler yapmıştır. Gazete, Hamdi Berdi'nin eserlerini şöyle değerlendirmiştir:

“(Bu eserler), bize değerli ressamın, bir kelime ile sanatına karşı olan titizliğini ve sanatındaki kuvvet ve kudretini ifade etmektedir. ‘İsabeyli’den Bir Parça’ adlı eseri önünde güzelliğin ve tabii renklerin birbirlerine kaynaşmasından husule gelen hakiki bir sadelik görüyoruz. Kıymetli ressam bütün tesirlerden kendini kurtarıp bünyesinde bulduğu bambaşka janr ile çalıştığını bu eseriyle ortaya koymuş oluyor. Değerli sanatkârdan yarın için birçok kıymetli eserler bekleyebiliriz.”

Gazetenin, İlhan Duyal'ın eserleriyle ilgili değerlendirmesi de şöyledir:

*“İlhan Duyal, ‘Harem’ isimli eseriyle ruhundaki inceliği ve sanatına karşı titiz olduğunu gösteriyor. Fakat henüz kendini tesir altından kurtaramamış. Biraz da realiteye yaklaşırsa yarının değerli bir sanatkârı olacaktır. Bunun için de ‘Mehtap’ isimli tablosunu şahit olarak gösterebiliriz.”*¹⁴⁶⁷

Yetenekli fabrika ressamlarının yaptığı güzel resimler fabrikada sergilendikten sonra Ankara, İzmir, İstanbul gibi büyük kentlerdeki sergilere de gönderilmiştir.¹⁴⁶⁸ Örneğin, İlhan Duyal ile Sulhi Nalbantoğlu ve Müzeyyen Nalbantoğlu, 31 Ekim-30 Kasım

¹⁴⁶⁵ O. Becerik, “Sümer Halkevi'nde Resim Sergisi,” *Aydın*, 28 Ocak 1945, s.1.

¹⁴⁶⁶ Naim Özel, “Sümer Ar Kolunda”, *Aydın*, 7 Mayıs 1939, s.2.

¹⁴⁶⁷ “Nazilli Halkevi'nde Birinci Resim Sergisi”, *Aydın*, 14 Haziran 1939, s.2.

¹⁴⁶⁸ *L'Illustration de Turquie*, s.55; Güneş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm,” s. 965.

1942 tarihleri arasında Ankara Sergievi’nde açılan “IV. Devlet Resim ve Heykel Sergisi”ne katılmıştır. İlhan Duyal, “Arpaz Köyünde Eski Türk Evi”, “Köprübaşı Kahvesi’nden” ve “Nazilli Dere Köyü Yolu” adlı eserleriyle, Müzeyyen Nalbantoğlu “Arpaz Köyü’nden”, Sulhi Nalbantoğlu da “Peyzaj” ve “Portre” çalışmalarıyla sergide yer almıştır.¹⁴⁶⁹

Nazilli Basma Fabrikası’nın güzel sanatlara katkısı sinema, tiyatro, müzik ve resimle sınırlı kalmamıştır. Fabrika, heykelle de ilgilenmiştir. Fabrikadaki Atatürk Büstü, fabrika dökümhanesinde yapılmıştır. Fabrika dökümhanesi aynı zamanda adeta bir heykel atölyesi gibi çalışmıştır. Bu dökümhanede yapılan Atatürk Büstleri yurdun dört bir yanına gönderilmiştir.¹⁴⁷⁰

Fabrika bahçesindeki havuzun heykelleri de yine bu fabrika dökümhanesinde üretilmiştir.¹⁴⁷¹ Ortada bir kadın ile kadının sağında ve solunda oturan birer çocuğun betimlendiği fabrika heykelleri, 1940’larda fabrika dökümhanesinde çalışan mimar Hüseyin Can tarafından tasarlanıp yapılmıştır.¹⁴⁷² Fabrikadaki bu heykeller, fabrikanın güzel sanatlara verdiği önemin cisimleşmiş kanıtı durumundadır.

Şekil 3.30. Nazilli Basma Fabrikası’nın Havuzunu Süsleyen Heykeller

Kaynak: Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası

¹⁴⁶⁹ Dördüncü Devlet Resim ve Heykel Sergisi, Ankara Sergievi, Açılış 31 Birinci Teşrin 1942- Kapanış 30 İkinci Teşrin 1942, Maarif Matbaası, Ankara 1942, s.7-8,11.

¹⁴⁷⁰ Doğan, a.g.e, s.173

¹⁴⁷¹ İnce, a.g.e., s.136.

¹⁴⁷² Doğan, a.g.e., s.172-173.

Bedri Rahmi Eyüboğlu, 1953'te fabrikadaki bu heykelleri görünce şaşkınlığını gizleyememiştir:

“Kantinin önünde bir havuz, havuzun içinde akademi mezunu bir heykeltıraş elinden çıktığını sandığım bronz bir heykel; çıplak bir kadın heykeli. İşçilerden birisi yapmış. Fabrikada bronz dökürmüş. Aman Allah'ım! Akademimizde bizim çocukların yaptıkları heykellerin en güzelini bronz değil, alçıya bile dökmek nasip olmaz...”¹⁴⁷³

Fabrika ressamlarının yaptığı çeşitli tabloların fabrikada ve çeşitli resim sergilerinde sergilenmesi ve bir dönem fabrika dökümhanesinde Atatürk Büstleri ve bazı heykeller yapılması, fabrikaya bir sanat atölyesi görünümü vermiştir. Fabrika ressamlarının yaptıkları bazı tabloların fabrika duvarlarını, fabrika dökümhanesinde yapılan bazı heykellerin de fabrika bahçesini süslemesi, fabrika çalışanlarının resim ve heykeli tanınmasını ve sevmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak Nazilli Basma Fabrikası, uzun yıllar boyunca sinemadan tiyatroya, müzikten resim ve heykele kadar güzel sanatların neredeyse her alanında çalışmalar yapılan bir kültür-sanat merkezi olmuştur. Fabrikanın kültür-sanat etkinlikleri fabrika çalışanlarının ve Nazilli halkının sanat ve estetik duygusuna önemli katkılar yapmıştır.

6.3. Fabrika Halkevi (Sümer Halkevi)

10-18 Mayıs 1931'de toplanan CHP 3. Büyük Kongresi'nde Halkevlerinin kurulmasına karar verilmiştir.¹⁴⁷⁴ İlk Halkevi, 19 Şubat 1932'de Ankara'da açılmıştır. O gün ülke genelinde 13 Halkevi daha açılmıştır.¹⁴⁷⁵ Kültür sanat ağırlıklı etkinliklerde bulunacak olan Halkevlerinde 9 şube (kol) oluşturulacaktır: 1.Dil, Edebiyat, Tarih, 2. Güzel Sanatlar, 3. Temsil (Tiyatro ve Seyirlik Oyunlar), 4. Spor, 5. Sosyal Yardım, 6. Halk Dershaneleri ve Kurslar, 7. Kütüphane ve Yayın, 8. Köycülük, 9. Müze ve Sergi.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷³ Eyüboğlu, a.g.e., s.303.

¹⁴⁷⁴ Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s.95; Gümüşoğlu, a.g.e., s.129; Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008, s.605; Selçuk Duman, *Modern Türkiye'nin İnşasında Halkevleri ve Sivas Halkevi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s.61.

¹⁴⁷⁵ 19 Şubat 1932'de aynı anda açılan 14 Halkevi şunlardır: Ankara, Adana, Samsun, Afyon, Van, Aydın, Konya, Eskişehir, Diyarbakır, İzmir, Çanakkale, Bursa, İstanbul ve Denizli. (Gümüşoğlu, a.g.e., s. 131-132; Çeçen, a.g.e., s.97-100; Turan,a.g.e., s.605, 607.)

¹⁴⁷⁶ Uluğ İğdemir, “Halkevleri ve Halkodaları”, *Atatürk ve Halkevleri, Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974, s.121-127.

Her Halkevi bu 9 kolun en az 3'ünde örgütlenecektir.¹⁴⁷⁷ Ülke genelindeki Halkevi sayısı giderek artmıştır. Halkevlerinin kapatıldığı 1951'de yurt genelinde 478 Halkevi merkezi, 5.000 Halkevi şubesi ve 4.000 Halkodası vardır.¹⁴⁷⁸

Sümerbank fabrikaları sadece devletçi değil, aynı zamanda halkçı kuruluşlardır. Bu nedenle Sümerbank, çalışanlarının sosyal ve kültürel gelişimi için fabrikalarında Halkevleri ve Halkodaları açmak istemiştir.

1943 tarihli *Sümerbank, X. Yıl* kitabında “*Fabrikanın parti ocakları, Halkevi ve Halkodaları içtimai sahada güdülen gayeyi tahakkuk ettirecek verimle çalışmaktadır*” denilmiştir.¹⁴⁷⁹ Ancak 1940'larda sadece iki fabrikada Halkodası, bir fabrikada da Halkevi vardır. *Sümerbank X. Yıl* kitabında 1943'te Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda Halkodası hazırlıkları yapıldığı belirtilmiştir.¹⁴⁸⁰ Sümerbank Yönetim Meclisi'nin 31 Aralık 1945 tarih ve 101 sayılı toplantısında Sümerbank Genel Müdürü Hulki Alisbah'ın verdiği bilgiye göre de 1945'te, Sümerbank Sivas Çimento Fabrikası'nda bir Halkodası inşa edilmektedir.¹⁴⁸¹ Alisbah, 1945'te “*Müesseseye yaptırılan Halkodası bitirilmek üzeredir*” demiştir.¹⁴⁸² Halkevine sahip tek Sümerbank fabrikası ise Nazilli Basma Fabrikası'dır.

8 Ağustos 1951'de 5830 sayılı yasayla Halkevlerinin ve Halkodalarının kapatılmasına karar verildiği için 1951'den itibaren fabrikalarda Halkodası ve Halkevi açılamamıştır.

Nazilli Basma Fabrikası tarafından 1937'de Sümer Mahallesi'nde bir Sümer Halkevi inşa edilmiştir. Binanın cinsi kargir, yarım kargir ve ahşaptır. 2.000 liraya mal olan bina, kalorifer tesisatına ve sıhhi donatılara sahiptir. Sümer Halkevi'nin bahçesi yoktur. Halkevinin, Nazilli Basma Fabrikası'nın bahçesinden yararlanması planlanmıştır. Ayrıca Sümer Halkevi, Nazilli Basma Fabrikası Sahnesi'nden de yararlanabilecektir.¹⁴⁸³ Dolayısıyla Nazilli Basma Fabrikası'nın sosyo-kültürel donatılarından biri durumundaki Sümer Halkevi, fabrikaya sonradan eklenmemiş, fabrika ile birlikte planlanmış ve yapılmıştır. Fabrikanın bahçesinden ve sahnesinden yararlanan Sümer Halkevi'nin üyelerinin çoğu da fabrika işçilerinden oluşmuştur.

¹⁴⁷⁷ Bkz. *CHP Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932.

¹⁴⁷⁸ Turan, a.g.e., s. 607,610; Gümüsoğlu, a.g.e., s.145.

¹⁴⁷⁹ *Sümerbank, X'uncu Yıl*, s.259.

¹⁴⁸⁰ A.g.e., s.167.

¹⁴⁸¹ *1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında...*, s.18.

¹⁴⁸² A.g.e., s.41.

¹⁴⁸³ BCA, 490-1-0-0,1663-789-3.

1937’de Nazilli Basma Fabrikası açıldıktan bir yıl kadar sonra fabrika bünyesinde Sümer Halkevi’nin açılacağı belirtilmiştir. 1938 başlarında gazeteler bu haberi şöyle duyurmuştur:

*“Şehirden uzak kalışını düşünerek CHP, fabrikada Sümer Semt Ocağı’nı açmıştı. Şimdi de bu ay içinde, 20 Şubat’ta, Sümer Halkevi açılacaktır. Sümerliler, kendi evlerinde planlı ve toplu çalışma imkân ve vasıtalarını bulacakları için bu çalışmalar daha verimli olacak, güzel Ege’nin bu şirin köşesi çalışkan ve ateşli Atatürk evlatlarının hareketleriyle canlı sesleriyle yeni bir hayata kavuşacaktır.”*¹⁴⁸⁴

İki gazetede birden (*Son Posta* ve *Ulus* gazeteleri) yayınlanan bu haberde, fabrikada CHP Semt Ocağı’nın açılmasına, fabrikanın şehre uzak kalması gerekçe gösterilmiştir ki, aynı gerekçenin fabrikada Halkevi açılmasında da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü mevcut Nazilli Halkevi, Yukarı Nazilli’dedir ve fabrikanın bulunduğu Aşağı Nazilli’ye uzak kalmaktadır. Bu nedenle Nazilli Basma Fabrikası, Sümer Mahallesi’nde yaşayan fabrika işçileri ve Aşağı Nazilli halkı için Sümer Halkevi’ni açmak istemiştir.

Bölgede önce 1932’de, 9 şubesiyle Aydın Halkevi açılmıştır. Aydın Halkevi’nin açılışında bir konuşma yapan CHP İdare Heyeti Başkanı Adnan Menderes, kısa bir süre Aydın Halkevi Başkanlığı da yapmıştır.¹⁴⁸⁵ Adnan Menderes’in eşi Berrin Menderes Hanım da Şubat 1935’te İzmir’den getirdiği piyanosunu Aydın Halkevi’ne armağan etmiştir.¹⁴⁸⁶ Aydın Halkevi’nin kültür, sanat, spor ve sosyal yardım faaliyetleri neredeyse her gün *Aydın* gazetesinin birinci sayfasının sol alt köşesinde halka duyurulmuştur. Ayrıca gazetede Halkevi etkinlikleriyle ilgili ayrıntılı haberler de yapılmıştır.¹⁴⁸⁷ Örneğin, Aydın Halkevi 1938 yılında yoksul öğrencilere kitap yardımı yapmıştır. O yıl, Aydın Halkevi Sosyal Yardım Kolu, ortaokulda okuyan yoksul öğrencilere toplam 374 kitap

¹⁴⁸⁴ “Nazilli Fabrikası Müstemilat İle Beraber Yeni Bir Şehir Halini Aldı”, *Son Posta*, 19 Şubat 1938, s.5; “Nazilli Basma Fabrikası, Yepyeni Bir Hayat ve Yeni Bir Şehir Doğdu”, *Ulus*, 20 Şubat 1938, s.6.

¹⁴⁸⁵ Müslime Güneş, “Adnan Menderes ve Halkevleri”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XII/25 (2012-Güz), s.144-146.

¹⁴⁸⁶ *A.g.m.*, s.147.

¹⁴⁸⁷ Aydın Halkevi Köycülük Kolu’nun faaliyetleri dikkat çekicidir. Örneğin, Aydın Halkevi Köycülük Kolu’nun, Eylül 1938’de bir iki doktor ve birkaç ziraatçinin yer aldığı ikinci köy gezisinde köylerde birçok hastaya bakılmıştır. Hastalara ilaç dağıtılmış, 11 hastanın reçeteleri yaptırılmış, 3 hastanın hastaneye sevkı yapılmıştır. Diş doktoru 10 kişinin dişlerine bakmış, 3 kişinin dişlerini çekmiştir. Heyetteki Kabile Hanım da iki lohusayı evlerinde ziyaret edip muayene etmiştir. Ziraatçiler ise köylerin tarımsal durumunu inceleyip köylülere bazı öğütler vermiştir. Ayrıca köylerin nüfusu, çocuk durumu incelenmiş ve 5 köyden 2’sine ortak okullar yapılmak için alınan önlemler gözden geçirilmiştir. Heyetin beraberinde götürdüğü radyo, her köyde çalınarak köylüye milli ezgiler ve Batı müziği parçaları dinletilmiştir. (“Halkevi Köycülük Şubesinin İkinci Köy Gezisi, *Aydın*, 20 Eylül 1938, s.1.)

dağıtmıştır.¹⁴⁸⁸ Aydın Halkevi'nin bir de "Halkevi Bakımevi" vardır. Buraya önceden müracaat eden hastalar haftanın 7 günü uzman doktorlar tarafından ücretsiz muayene edilmiştir. Muayene günleri, muayene saatleri ve muayene yapacak doktorların adları ve uzmanlık alanları *Aydın* gazetesinde halka duyurulmuştur.¹⁴⁸⁹ Aydın Halkevi'nde 1932-1937 yılları arasında 178 gösteri, konser, konferans ve söylev verilmiş, bunlara 70.219 kişi katılmış; 171 çeşitli kongre, nikâh, nişan, balo ve çaylı dans partisi yapılmış, bunlara 17.340 kişi katılmıştır. Halkevinin açtığı bando, caz, İstiklal Marşı, Onuncu Yıl Marşı, mandolin, keman, viyolonsel, piyano, Almanca, Fransızca, dikiş-nakış ve hapishane okuma kurslarında toplam 2.515 ders yapılmış ve bu derslere 32.859 kişi katılmıştır.¹⁴⁹⁰

14 Şubat 1933'te güzel sanatlar, temsil, spor, kitaphane ve yayın şubeleriyle Yukarı Nazilli'de Nazilli Halkevi açılmıştır. 1938'de Nazilli Halkevi Sosyal Yardım Kolu kurulmuştur.¹⁴⁹¹ Nazilli Halkevi, düzenlediği kültür, sanat, spor etkinlikleriyle, gerçekleştirdiği sosyal yardımlarla kısa sürede Nazilli halkının beğenisini kazanmıştır. Nazilli Halkevi'nde 1933-1938 arasında 97 konferans düzenlenmiş, bunlara 18.920 kişi katılmış; 39 konser verilmiş, bunlara 10.700 kişi katılmış; 48 gösteri yapılmış, bunlara 22.115 kişi katılmıştır. Böylece Nazilli Halkevi'nde 5 yılda konser, konferans ve gösterilere katılanların sayısı 20.000 kişiyi geçmiştir.¹⁴⁹²

O. Becerik, 1938'de Aydın gazetesinde Nazilli Halkevi'nden şöyle söz etmiştir:

*"Yukarı Nazilli Halkevi çalışmaları, programlı ve metodlu yürüyor. Bu Halkevi Nazilli'de spor, hareket ve canlılığın nazımı rolünü hakkıyla yapıyor. Gösteri alanında gittikçe hızlanan bir faaliyet göze çarpıyor. 1938'de iki yeni piyesi temsil eden kol, üçüncü piyesini hazırlıyor. Ar (sanat) şubesinin ulusal musikiyi yapmakta verimli başarıları görülüyor. Kitapsaray şubesinin zengin kütüphanesi bütün gençliği sinesinde topluyor. Yeniden açılacak köycülük ve sosyal yardım şubeleriyle Nazilli Halkevi en ileri ve verimli evler arasında yer almağa namzettir."*¹⁴⁹³

¹⁴⁸⁸ "Halkevi Yoksul Talebeye Kitap Yardımı Yapıyor", *Aydın*, 17 Şubat 1938, s.1.

¹⁴⁸⁹ "Halkevi Reisliğinden," *Aydın*, 14 Nisan 1940, s.2.

¹⁴⁹⁰ Özkan Sevinç, *Atatürk Döneminde Aydın'da Eğitim (1928-1938)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Sosyal Bilgiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2016, s.84.

¹⁴⁹¹ Aydın'da 1934'te Söke Halkevi, 1938'de de Çine Sümer Halkevi açılmıştır. "Partimizin Kültür Kaynağı Halkevlerimiz", *Aydın*, 28 Birinciteşrin 1938, s.1-2. Aydın'da 1939'da da Sultanhisar, Umurlu, Kuyucak ve Karapınar Halkevleri açılmıştır. ("Şehir Haberleri", *Aydın*, 22 Şubat, 1939, s.2; *Aydın*, 26 Şubat 1939, s.3).

¹⁴⁹² *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, Aydın, 1938, s.160.

¹⁴⁹³ O. Becerik, "Nazilli", *Aydın*, 19 Mart 1938, s.2.

Yukarı Nazilli'deki Nazilli Halkevi'nin çok faal ve başarılı bir Halkevi olması, Nazilli Basma Fabrikası'nın Aşağı Nazilli'de açacağı Sümer Halkevi'ne daha da önem vermesine yol açmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası Sümer Halkevi, Halkevlerinin 6. kuruluş yıldönümüne denk gelen günlerde, 21 Şubat 1938'de açılmıştır. 22 Şubat 1938 tarihli *Aydın* gazetesinde, “Yeni Halkevleri” başlıklı bir haberde “Çine ve Nazilli Sümer Halkevleri dün açıldı” denilmiştir.¹⁴⁹⁴ Sümer Halkevi'nin açılışını Nazilli CHP İl Başkanı Avukat Sami Kutluğ yapmıştır.¹⁴⁹⁵ Sümer Halkevi'nin açılış töreninde önce Halkevlerinin kuruluş yıl dönümü nedeniyle Şükrü Kaya'nın radyodan yayınlanan konuşması, sonra da işçi kızların söyledikleri İstiklal Marşı saygıyla dinlenmiştir. Daha sonra parti il yönetim kurulu adına Avukat Sami Kutluğ, töreni açmıştır. Fabrika Direktörü Fazlı Turga'nın Halkevlerinin kuruluş amacını anlatan söylevinden sonra Halid Arpaç bir konuşma yapmıştır. Hamdi de kendi şiirini okumuştur. Eski ve yeni dönem okullarını gösteren tabloların sunumundan sonra Sümer Halkevi Temsil Kolu, Halkevi sahnesinde “Hayırlı İzdivaç” komedisini sahnelemiştir. Gece de Halkevliler arasında aile eğlencesi düzenlenmiştir.¹⁴⁹⁶

Nazilli Basma Fabrikası Sümer Halkevi açılır açılmaz adından söz ettirmeye başlamıştır. 1938'de O. Becerik, Sümer Halkevi hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Bu yıl açılan Sümer Halkevi ise gerek eleman gerek vesait itibariyle yarın için büyük ümit müjdeliyor. Bu ümidi kuvvetlendiren amel, başında bulunan azimkâr eldir.”¹⁴⁹⁷

1938'de Sümer Halkevi, gösteri (temsil), spor, kitapsaray ve yayın kollarıyla açılmış, bir yıl içinde sosyal yardım kolu da kurulmuştur.¹⁴⁹⁸ Sümer Halkevi'nin ilk zamanlarda değişik kollarında toplam 222 üyesi vardır.¹⁴⁹⁹ Bu kollarda faaliyet gösteren üyelerin çoğu fabrika işçisidir.

Sümer Halkevi'nin en önemli kollarından biri üyelerinin çoğu fabrika işçilerinden oluşan temsil koludur. Bu temsil kolu, hem Nazilli'de hem de civar illerde faaliyet göstermiş, bölgede tiyatrunun tanınmasında ve sevilmesinde etkili olmuştur. Sümer

¹⁴⁹⁴ “Yeni Halkevleri”, *Aydın*, 22 Şubat 1938, s.1.

¹⁴⁹⁵ “Yeni Halkevleri”, s.1.

¹⁴⁹⁶ “Nazilli'de Halkevi Açıldı”, *Aydın*, 22 Şubat 1938, s.1.

¹⁴⁹⁷ Becerik, “Nazilli”, s.2.

¹⁴⁹⁸ “Partimizin Kültür Kaynağı Halkevlerimiz”, *Aydın*, 28 Birinciteşrin 1938, s.2.

¹⁴⁹⁹ Bigat, *a.g.t.*, s.257.

Halkevi Temsil Kolu ilk temsilini (Hayırlı İzdivaç) 21 Şubat 1938’de Halkevi açılış töreninde sergilemiştir.¹⁵⁰⁰

Sümer Halkevi Temsil Kolu 1939’da çalışmalarına başlamıştır. Nisan 1939’a kadar 3 gösteri yapan kol, düzenli çalışma ve üyelerinin çabasıyla kısa sürede başarılı olmuştur. Sümer Halkevi Temsil Kolu’nun 1939 yılı Nisan ayı başında sahneye koyduğu “Hisse-i Şayia” vodvilinde rol alan Halkevi oyuncularının başarısı “*amatör bir sahne bakımından*” takdirle karşılanmıştır. O sırada Sümer Halkevi Temsil Kolu rejisörünün kadın olması da dikkat çekicidir. Temsil Kolu Rejisörü Danende Hanım, kendisiyle yapılan röportajda, “*Biz Halkevlerinin çalışma programına uygun olarak çalışıyoruz. Arkadaşlarımın vazifelerine karşı gösterdikleri sevgi ve alaka beni son derece memnun etmektedir. Muvaffakiyet, birlik ve metodik çalışma mahsulüdür. Biz bunu bir düstur olarak kabul ettik*” demiştir. Danende Hanım, “Hisse-i Şayia”nın tamamen yeni bir kadro ile oynandığını, oyuncuların bazılarının ilk defa sahneye çıktıklarını, bu nedenle ilk günlerde oyuncuların başarısından endişe ettiğini, fakat oyunun başından sonuna kadar rollerinde gösterdikleri başarının, endişesinin gereksizliğini ortaya koyduğunu belirterek şöyle demiştir: “*Faika rolünü oynayan Müzeyyen’in ve Mahmure rolünü oynayan Bayan Saime Okyay’ın, o hayatı yaşamış veya yaşıyormuş gibi canlandırmaları büyük bir muvaffakiyettir.*” Esere kendine özgü bir nitelik kazandıran ve o dönemin Babıali tipindeki bir memuru canlandıran Ziya Bey’in başarısının da kendilerini çok memnun ettiği gibi, halkın da hoşuna gittiğini belirtmiştir. Danende Hanım, daha sonra Sümer Halkevi Temsil Kolu’nun sorunlarından söz etmiştir. Temsil kolunun birçok sorunla mücadele etmek zorunda kaldığını; öncelikle ödeneğinin azlığı nedeniyle “*fazla masraflı ve ağır gardrop ve dekorlu oyunları*” oynayamadıklarını, ellerindeki eserlerin azlığı da buna eklenince “*çok dar bir çerçevede bir şeyler başarmak için*” uğraştıklarını, bütün bu zorluklara karşın yine de amaçlarına ulaşmak için bütün gayretleriyle çalıştıklarını söylemiştir. Bu çalışmalarla yakından ilgilenen valinin kendilerine yardım vaadinde bulunduğunu belirterek temsil kolu adına valiye de teşekkür etmiştir. 15 Mayıs 1939’da bir temsil daha vereceklerini, şimdilik adını söylemek istemediği bu temsilde bu sefer rolleri “*yeni yeni arkadaşlara*” verdiklerini ve aldıkları rollere, görev bilinciyle bütün gayretleriyle çalışacak bu arkadaşların başarısından da da emin olduklarını söylemiştir. Danende Hanım, temsil kolunda bulunan kişileri teker teker sahneye çıkarıp yetenekli olanları ayırmak istediklerini, bu nedenle her

¹⁵⁰⁰ “Nazilli’de Halkevi Açıldı”, *Aydın*, 22 Şubat 1938, s.1.

yeni üyeye yeni bir rol vererek sahneye çıkardıklarını, belki de bunların içinden “yarının milli tiyatrosunda büyük muvaffakiyetler elde edecek” yeteneklerin çıkabileceğini; örneğin, “Hisse-i Şayia”da büyük başarı kazanan Meziyet Hanım’ın yarının Habibe Mollası olabileceğini belirtmiştir. Temsil kolunda başka yetenekli oyuncuların da olduğunu, örneğin amca rolünü oynayan İlhan Gür’ün belki yarının büyük bir sanatkârı olabileceğini söyleyen Danende Hanım sözlerini şöyle bitirmiştir: “Eğer halka ve Türk gençliğine çalışmalarımızla bir şeyler öğretmiş ve kazandırmış oluyorsak bahtıyarız. Bizim için en büyük muvaffakiyet de budur.”¹⁵⁰¹

Sümer Halkevi’nin, çoğu fabrika işçilerinden oluşan temsil kolunun, Danende Hanım yönetiminde, bazıları ilk kez sahneye çıkan oyuncularla Meşrutiyet Dönemi tiyatrosunun öncü isimlerinden İbnürrefik Ahmet Sekizinci’nin “Hisse-i Şayia” adlı oyununu¹⁵⁰² başarıyla sahnelemesi dikkat çekicidir. Temsil kolunun ödenek ve eser azlığına rağmen tiyatro aşkıyla, sanat sevgisiyle çalışmalarını sürdürmesi; temsil kolu yönetmeni Danende Hanım’ın, buradan geleceğin yeteneklerinin çıkabileceğine inanması, o inançla temsil kolunu yönetmesi ve bütün bunların bir fabrika Halkevi bünyesinde gerçekleşmesi, Erken Cumhuriyet Dönemi idealiziminin ve bu dönemde kültüre-sanata verilen önemin yansımalarından biridir. Cumhuriyet’ten önce İstanbul’da bile Müslüman kadının sahneye çıkmasının yasak olduğu, sahneye çıkan ilk Müslüma kadın Afife Jale’nin türlü baskılara maruz kalıp cezalandırıldığı¹⁵⁰³ dikkate alınacak olursa, Nazilli Basma Fabrikası Sümer Halkevi Temsil Kolu’nun ilk yönetmeninin kadın olması ve bu temsil kolunda kadın oyuncuların bir Anadolu kentinde sahneye çıkması, Cumhuriyet’in yarattığı aydınlanmanın göstergelerinden sadece biridir.

19 Mayıs 1939’da CHP Genel Sekreterliği, Sümer Halkevi Temsil Kolu’na, oynaması için “Zehirli Kaçak”, “Konuk”, “Özyurt”, “Vatan ve Vazife”, “Venedik Taciri,” “Yalnız Bir Kelime” ve “Yanık Efe” piyeslerini göndermiştir.¹⁵⁰⁴

Sümer Halkevi Temsil Kolu daha sonra da “Köşebaşı”, “Paydos”, “Yol Kapalı”, “Mavi Yıldırım” gibi ünlü piyesleri de fabrika sahnesinde başarıyla sergilemiştir.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰¹ Naim Özel, “Sümer Halkevi Temsil Kolunda”, *Aydın*, 16 Nisan 1939, s.2-3.

¹⁵⁰² Bir evlilik komedisi olan oyun, ayrıldıktan sonra da çatışmaya devam eden ve tek kızlarını bir türlü paylaşamayan, ancak birbirlerini seven karı kocanın (hisse-i şayanın) bitmeyen kavgalarını ve onların aralarında kalan bir genç kızın eğlenceli öyküsünü anlatmaktadır. (Bkz. İbnürrefik Ahmet Nuri, *Hisse-i Şayia*, Ulus Matbaası, Ankara, 1935.)

¹⁵⁰³ Olcay Özkaya Duman, “Darülbedayi’den Tiyatroya Atipik Modernist Bir Kadın: Afife Jale ve Dönemi,” *Tarih Okulu Dergisi*, XXIII, Eylül 2015, Y.8, S.23, s.73-75.

¹⁵⁰⁴ BCA, 490-1,919-578-2.

Sümer Halkevi Temsil Kolu'nun sahnelediği oyunların dekorlarını ve makyajlarını da fabrika çalışanları hazırlamıştır. Temsil kolunun sanat aşkı engel tanımamıştır. Öyle ki, 1946'da Molyer'in "*Hastalık Hastası*" ve "*Cimri*"si oynanacakken gereken peruk bulunamayınca fabrika çalışanlarından İlhan Duyal, Fransa'daki arkadaşlarından peruk istemiş ve bir oyun için Fransa'dan Nazilli'ye peruk getirtmiştir.¹⁵⁰⁶ Sümer Halkevi Temsil Kolu, 1946'da Halkevlerinin kuruluş yıl dönümü nedeniyle Molyer'in "*Hastalık Hastası*" piyesini başarıyla sergilemiştir.¹⁵⁰⁷

Şekil 3.31. Nazilli Basma Fabrikası Temsil/Tiyatro Grubu Bir Oyun Sonrasında

Kaynak: İlhan Öden Arşivi

Sümer Halkevi'nin fabrika işçilerinden meydana gelen temsil kolu, sadece Nazilli'de değil, Nazilli civarında ve hatta Aydın'da da çeşitli temsiller vermiş, tiyatroyu ve müziği halka götürmüştür. Örneğin, Sümer Halkevi Temsil Kolu, 1947'de sosyal yardım kolu yararına, Aydın Halkevi Salonu'nda "*İnsan Sarrafı*" piyesini sergilemiştir.¹⁵⁰⁸ Sümer Halkevi Temsil Kolu'nun, 13 Nisan 1940'da yine Aydın Halkevi'nde bu sefer de "*Kör*" piyesini sahneleyeceği duyurulmuştur.¹⁵⁰⁹

Sümer Halkevi Temsil Kolu'nun özellikle civar köylere yaptığı geziler, köyleri kültür, sanatla buluşturmuştur. Örneğin, Sümer Halkevi'nin temsil ve sanat (ar) kolları,

¹⁵⁰⁵ *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, Aydın, 1938, s.160; Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm...", s.964; Arıkan vd., *a.g.m.*, s.173.

¹⁵⁰⁶ Güneş, *a.g.m.*, s.964.

¹⁵⁰⁷ *BCA*, 490-1,952-689-1.

¹⁵⁰⁸ "Sümer Halkevi Temsil Kolunun Temsili Başarılı Oldu", *Aydın*, 16 Aralık 1947, s.4.

¹⁵⁰⁹ "Halkevi Sineması", *Aydın*, 9 Nisan 1940, s.1

daha ilk yıllarında, 25 Mart 1939 Cumartesi günü, Sultanhisar Köyü'ne bir gezi yaparak çocuk bahçesi, parti ve ilkokul himaye cemiyeti yararına bir temsil vermiştir. Sultanhisar köylülerinin büyük ilgi gösterdikleri ve büyük bir kalabalık tarafından seyredilen temsile Umurlu, Köşk ve Yenipazar gibi komşu kasabalardan da birçok misafir katılmıştır. Temsil, çok başarılı olmuştur. Temsilde özellikle oyunculardan Danende Hanım, Arpaç, Hamdi, Fuat ve İhsan beyler çok alkışlanmıştır. Ayrıca Halkevi sanat kolunun 8 kişilik müzik grubunun çaldığı alafranga parçalar Sultanhisarlılara unutulmaz bir gece yaşatmıştır.¹⁵¹⁰

Sümer Halkevi'nin en önemli kollarından biri de sanat (ar) koludur. Sümer Halkevi Sanat Kolu Başkanı -fabrika ressamlarından- Hamdi Berdi'dir. Berdi, Mayıs 1939'da *Aydın* gazetesinden Naim Özel'e, sanat kolunun ilk çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buna göre 1939 yılında -daha yeni açılan- sanat kolunda sürekli çalışan 40 kişi vardır. Ancak bu sayı giderek artmaktadır. Halk, özellikle "musikiye" büyük ilgi duymaktadır. Halkevine yapılan müracaatlar bunu göstermektedir. Sümer Halkevi Sanat Kolu'nda haftanın belli günlerinde öğrencilere keman, mandolin ve musiki konularında genel bilgi verilmektedir. Şimdilik keman derslerine 15 kişi devam etmektedir. Keman öğretmeni Hikmet Atalay, esaslı bir yöntem ve düzenli bir pragramla keman derslerini sürdürmektedir. Mandolin öğrenimine devam edenlerin sayısı ise 20 kadardır. Mandolin derslerini mandolin öğretmeni Hidayet Bey vermektedir. Öğrenci sayıları günden güne artmaktadır. Dersler 6 aylık kurslar şeklinde planlanmıştır. Birinci 6 aylık kursu bitiren öğrenciler sınava girdikten sonra ikinci 6 aylık kursa devam etmektedir. Sınavda başarısız olan öğrenciler ise ilk 6 aylık kursu tekrar etmek zorundadır. Öğrenciler her 6 ayda bir sınavdan geçirilerek en iyi şekilde yetiştirilmektedir. Ayrıca kolun bütün üyeleri, haftanın belirli günlerinde genel musiki derslerine girmektedir. Genel musiki derslerini, fabrika tamirhanesi işçilerinden İzzet Bey vermektedir. Sanat kolunda keman ve mandolin derslerinden başka saz, caz, bağlama dersleri verilmesi planmıştır, ancak o sırada Halkevinde henüz bu sazlar olmadığından bu derslere başlanamamıştır. Henüz bu derslere başlanamamasının nedeni ödenek azlığı değil, sanat kolunun yeni kurulmuş olmasıdır. Sanat kolu, bu sürede gereken parayı başka kollardan almıştır. Sazlar ve gerekli eşyalar sipariş edilmiştir. Sanat kolunda yakında piyano dersleri de başlayacaktır. Halkevinde bir piyano vardır. Ancak o sırada Nazilli'de piyano öğretmeni olmadığından yakında İzmir'den bir piyano öğretmeni getirilmesine karar verilmiştir. Adı geçen piyano

¹⁵¹⁰ "Sümer Halkevi Sultanhisar'da Bir Müsamere Verdi", *Aydın*, 29 Mart 1939, s.3.

öğretmeni bir işçidir, fabrikanın tamirhanesinde işe başlayacaktır; hem fabrikada çalışacak hem de haftanın belirli günlerinde Sümer Halkevi'nde piyano dersleri verecektir.¹⁵¹¹ Öğrencilere gereken müzik aletlerini de ayda 1-2 lira taksitle Sümer Halkevi Sanat Kolu vermektedir. Böylece öğrenciler çok uygun fiyata keman ve mandolin sahibi olabilmektedir. Sümer Halkevi Sanat Kolu ilk konserini, Halkevlerinin 7. kuruluş yılı dönümünde, 1939 yılında vermiştir. Sanat kolu yeni kurulduğundan bu konsere çok iyi hazırlanarak çıkamamasına rağmen yine de ilgiyle karşılanmıştır. Ayrıca sanat kolu, temsil kolu ile birlikte Sultanhisar'a giderek orada küçük bir konser vermiştir. “*Halk alafranga parçaları ve neşeli müziği*” ilgiyle dinlemiştir. Sümer Halkevi Sanat Kolu, bütün gayretiyle ilk büyük konserine hazırlanmaktadır. Ancak büyük konserlerden önce başka daha küçük konserler verilecektir. Sanat kolu, her 15 günde bir pazar akşamları çay saati yapmaktadır. Bu toplantılar samimi ve neşeli geçmektedir. O küçük konserlerin bu çay saatlerinde verilmesi düşünülmektedir. Bir iki hafta içinde resim dersleri de başlayacaktır. Sanat kolu üyeleri arasında resim bilenler vardır. Şimdilik onlar kendi kendine çalışmaktadır. Sanat kolunun resimdeki amacı “*halkın zevkini okşayacak tablolar yapmaktır.*” 6 ay sonra bir resim sergisi açılarak yapılan eserler sergilenecektir.¹⁵¹²

Sümer Halkevi Sanat Kolu'nun daha kurulur kurulmaz -tüm olanaksızlıklara rağmen- planlı ve programlı biçimde çalışmaya başlaması, müzik derslerini 6 aylık kurslar halinde düzenlemesi, öğrencilere çok uygun fiyata müzik aleti vermesi, yavaş yavaş halk konserlerine başlaması ve resim çalışmalarına da başlayarak 6 ay içinde ilk resim sergisini açmayı planlaması ancak “kültür-sanat aşkıyla” açıklanabilir. Sümer Halkevi Sanat Kolu'nun en dikkat çekici ve özgün niteliklerinden biri, kolun pek çok üyesinin yanında bazı öğretmenlerinin de Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi olmasıdır. Örneğin, Sümer Halkevi Sanat Kolu Başkanı ve resim öğretmeni Ressam Hamdi Berdi, aynı zamanda

¹⁵¹¹ Nazilli Basma Fabrikası'nın ve Sümer Halkevi'nin sanat iklimi, fabrikada çalışanların çocuklarını da derinden etkilemiştir. Örneğin, Nazilli Basma Fabrikası Başressamı ve Sümer Halkevi Sanat Kolu Başkanı Hamdi Berdi'nin kızı Betigül Berdi, 1944 yılında bir dilekçeyle Devlet Konservatuarı Müdürlüğüne başvurarak “*piyona şubesi imtihanına parasız yatılı olarak kabul edilmek*” istediğini bildirmiştir. (Dilekçe için bkz. (<https://sumerbank.blogspot.com/2019/11/>, Et: 13 Ağustos 2022.)) Fabrika Başressamı ve Sümer Halkevi Sanat Kolu Başkanı Hamdi Berdi'nin kızı Betigül Berdi'nin bu dilekçesi, fabrika salonundaki ve Sümer Halkevi'ndeki piyanoları akla getirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Betigül Berdi, babasının çalıştığı Nazilli Basma Fabrikası'na ve Sümer Halkevi'ne gelip giderken buralarda piyona çalmayı öğrenip Devlet Konservatuarı Piyano Bölümü sınavlarına girmek için başvurmuştur. Başvurunun sonucu bilinmemekle birlikte 1940'larda Nazilli Basma Fabrikası'ndan Konservatuar'a uzanan bir yol açılması çok dikkat çekicidir.

¹⁵¹² Naim Özel, “Sümer Halkevi Ar Kolunda”, *Aydın*, 7 Mayıs 1939, s.2.

Nazilli Basma Fabrikası Başressamı'dır.¹⁵¹³ Sanat kolunda genel müzik derslerini fabrika tamirhanesi işçilerinden İzzet Bey vermektedir. Piyano derslerini ise fabrika tamirhanesinde çalışacak bir tamirhane işçisinin vermesi planlanmıştır. Resim, genel müzik ve piyano dersi öğretmenlerinin fabrika işçisi olduğu Sümer Halkevi Sanat Kolu, Türkiye'de Erken Cumhuriyet Dönemindeki halkçı aydınlanmanın çok özgün bir örneğidir.

1939 yılından itibaren Sümer Halkevi'nde her yıl resim sergileri açılmıştır. Sümer Halkevi Resim Sergilerinde Halkevi kurslarında yapılan tablolar sergilenmiştir. Örneğin, 2 Aralık 1940'ta açılan resim sergisinde yapılan yarışmada "*Menderes Ovası'ndan Görünüş*", "*Bozdoğan'da Sokak*", "*Menderes'ten Görünüş*" adlı eserler dereceye girmiştir. 1944 *Çalışma Raporu*'na göre Sümer Halkevi'nin "*Amatör Resim ve Fotoğraf Sergisi*" açtığı belirtilmiştir.¹⁵¹⁴ Sümer Halkevi Sanat Kolu'nun 1945 yılı başında düzenlediği resim sergisindeki resimlerin tamamını fabrika çalışanları yapmıştır. Sergide Abbas Çapraz, Hamdi Berdi, Güzin Duyal, Cevdet Aklay, Mualla Çapraz, İlhan Duyal, Hüseyin Can, Selahattin Dilaveroğlu, Müzeyyen Nalbantoğlu, Mustafa Timurkan Berdi ve Sudi Nalbantoğlu'nun resimleri sergilenmiştir. Sergide, 11 fabrika ressamının toplam 78 eseri sergilenmiştir.¹⁵¹⁵

Nazilli halkı, Sümer Halkevi Sanat Kolu bünyesindeki müzik bölümüne yoğun ilgi göstermiştir. Fabrika çalışanlarından oluşan Sümer Halkevi Müzik Grubu, Nazilli ve çevresinde seslendirdiği klasik parçalarla halkın beğenisini kazanmıştır. Sümer Halkevi Müzik Grubu'nun konserleri dolup taşmıştır.

Sümer Halkevi Müzik Grubu, Şubat 1945'te Nazilli Basma Fabrikası Salonu'nda bir konser vermiştir. *Aydın* gazetesi söz konusu konserden şöyle söz etmiştir:

"Geçen cumartesi akşamı Sümer Halkevi tarafından, Basma Fabrikasının geniş salonunda, çok zengin bir programlı bir müzik konseri verilmiş, konserde salonu dolduran kalabalık bir dinleyici (topluluğu) bulunmuştur. Halkevi Orkestrası Şefi Recep Yücet'in idare ettiği konsere H. Aktalay, R. Yücet, M. Tapkin, H. Can, İzzet Üner iştirak etmişler, hepsi de büyük başarı göstererek dinleyicilerin sürekli alkış ve candan takdirlerini toplamışlardır."¹⁵¹⁶

¹⁵¹³ "Nazilli Halkevi'nde Birinci Resim Sergisi", *Aydın*, 14 Haziran 1939, s.2

¹⁵¹⁴ Müslime Güneş ve Özlem Karabacak, "II. Dünya Savaşı Sürecinde Nazilli'de Eğitim ve Kültür Hayatı," *Kurtuluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, Ed., Sedat Akkurnaz, Tuncay Ercan Sepetçioğlu ve Arzu Özver, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022, s.381.

¹⁵¹⁵ O. Becerik, "Sümer Halkevi'nde Resim Sergisi," *Aydın*, 28 Ocak 1945, s.1

¹⁵¹⁶ "Sümer Halkevi'nde Çok Zengin Bir Programlı Bir Müzik Konseri Verildi", *Aydın*, 20 Şubat 1945, s.1.

Şekil 3.32. Nazilli Basma Fabrikası Müzik Grubu

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

1946 yılında, Halkevlerinin kuruluş yıl dönümünde Sümer Orkestrası Şefi Hikmet Aktalay başkanlığında Nazilli’de bir konser daha düzenlenmiştir. Konserde halk türküleri ve oyun havaları çalınmış, Sümer Mandolin Birliği ve Korusu, Halkevi Orkestrası Şefi Recep Yüce’in başkanlığında çeşitli eserler seslendirmiştir. Ayrıca bir zeybek gösterisi yapılmıştır. Nejdet Sümer’in grubu da bir Erzurum Halayı oynamıştır.¹⁵¹⁷

Sümer Halkevi kültüre ve sanata olduğu kadar spora da önem vermiştir. Sümer Halkevi Spor Kolu, işçilere ve halka spor alışkanlığı kazandırmak istemiştir. Şube, 130.000 liraya bir spor sahası yaptırmıştır.¹⁵¹⁸ Birçok dalda spor faaliyetlerini yürüten Sümer Halkevi Spor Kolu, değişik dallarda spor hocaları getirip Halkevinde çeşitli spor dersleri vermiştir. Örneğin, 1939 yılı başlarında getirilen bir güreş hocaları, Sümer Halkevi’nde ve Nazilli Halkevi’nde gençlere güreş dersleri vermiştir.¹⁵¹⁹ Sümer Halkevi Spor Kolu özellikle Nazilli Basma Fabrikası’nın Sümerspor Futbol Takımı ile birlikte ortak çalışmalar yapmıştır. Osman Becerik, 1945 yılında Sümer Halkevi ziyaretinde fabrika çalışanlarının iş saatini beklerken spor yaptıklarını gözlemlemiştir.

¹⁵¹⁷ BCA, 490-1,952-689-1.

¹⁵¹⁸ Güneş ve Krabacak, *a.g.m.*, s.381.

¹⁵¹⁹ “Nazilli Halkevi’nde Güreş Dersleri Veriliyor”, *Aydın*, 14 Şubat 1939, s.2.

*“Ben bu notları alırken önümüzdeki spor alanında iş saatini bekleyen gençler, voleybol, basketbol ve iki çift de tenis oynuyorlardı. Bu kadar araç ve imkânlarla spor olmaz mı?” (...)*¹⁵²⁰

Sümer Halkevi’nin sosyal ve kültürel etkinlikleri arasında sosyal yardımların da çok önemli bir yeri vardır. Sümer Halkevi’nin en etkin kollarından biri durumundaki sosyal yardım kolu, ihtiyaç sahiplerine çeşitli yardımlar yapmıştır. Örneğin, Mayıs 1938’de, Sümer Halkevi Sosyal Yardım Kolu’nun teşebbüsü ile Nazilli Basma Fabrikası’ndaki işçi, memur bütün çalışanlar, aylıklarının % 1’ini Kırşehir felaketzedelerine¹⁵²¹ vermiştir. 14 Mayıs 1938’e kadar fabrikada depremzedeler için 400 lira yardım toplanmıştır.¹⁵²² Yine benzer şekilde 1943 Adapazarı depremi¹⁵²³ sonrası da Sümer Halkevi depremzedelere 2.500 m Amerikan bezi, 2.500 m basma bağışlamıştır. Bunların 1.000’er m’si dikilmiş olarak depremzedelere gönderilmiştir.¹⁵²⁴

Sümer Halkevi Sosyal Yardım Kolu, Kızılay’la birlikte de ortak çalışmalar yapmıştır. Örneğin, Sümer Halkevi Sosyal Yardım Kolu’nun organize ettiği Kızılay Balosu, 12 Mart 1938 akşamı -Nazilli Halkevi Salonu tamir edildiğinden- Sümer Halkevi Salonu’nda yapılmıştır. Önce saat 21.00’da İstiklal Marşı okunmuş, sonra Kızılay Başkanı, bir konuşma yapmıştır. Daha sonra İzmir’den getirilen caz grubu seslendirdiği yeni parçalarla ve aralarda yaptığı serenatlarla seyircileri coşturmuştur. Sabahın 4’üne kadar aralıksız devam eden baloda gece yarısından sonra zeybek, horon ve diğer milli oyunlar oynanmış ve halk balodan büyük bir nezaket, samimiyet içinde eğlenerek ayrılmıştır. Nazilli Kızılay Kurumu, *“bu şefkat balosuna katılan ince duygulu Aydınlılar ve civardan gelen davetlilere”* teşekkür etmiştir.¹⁵²⁵ Bu balodan Cumhuriyet gazetesi de övgüyle söz etmiştir:

“Şimdi Sümer Halkevi harekete geçmiştir. Sosyal yardım, spor ve gösteri kolları hummalı bir çalışma halindedir. Bu hafta salonlarında verilen Kızılay balosunda Sümer Halkevinin sosyal yardım koluna mensub bayanların çalışmalarını yakından gördük. Yarın

¹⁵²⁰ O. Becerik, “Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası,” *Aydın*, 1 Aralık 1945, s.1-2.

¹⁵²¹ 19 Nisan 1938’de Kırşehir’in Akpınar (Köşker) kazasında 6,8 şiddetinde çok yıkıcı bir deprem meydana gelmiştir. *“Zelzeleden 2356 ev yıkıldığı tespit edildi. Köşker mıntıkasının 16 köyündeki evler bu hesaptan hariçtir. 126 ölü, 69 yaralı sayıldı.”* (Akşam, 23 Nisan 1938, s.1.)

¹⁵²² “Sümer Halkevi’nin Yardımları”, *Aydın*, 14 Mayıs 1938, s.3.

¹⁵²³ 20 Haziran 1943’te Adapazarı Hendek yakınlarında meydana gelen 6,6 şiddetindeki depremde çok sayıda bina yıkılmış, 304 kişi yitirmiş, 234 kişi de yaralanmıştır. (“20 Haziran 1943 Hendek Adapazarı Depremi”, <https://depem.afad.gov.tr/tarihteBuAy?id=25> Et: 9 Haziran 2021.)

¹⁵²⁴ Bigat, a.g.t, s.263.

¹⁵²⁵ “Nazilli’de Hilaliahmer Balosu”, *Aydın*, 13 Mart 1938, s.2.

için büyük ümitler bağlandı' demekte haklı olduğumuzu bir kez daha anladık. Sabaha kadar devam eden Kızılay balosu Nazillililere ve Sümerlilere hoş hatıralar birakan bir giizellikle oldu."¹⁵²⁶

Sümer Halkevi Sosyal Yardım Kolu'nun 60 çocukluk bir kreşi vardır.¹⁵²⁷ Bu kreşte yardıma muhtaç annelerin çocuklarına bakılmıştır.

Sümer Halkevi, köylünün sorunlarıyla da yakından ilgilenmiştir. Halkevi, köy gezileriyle köylere ilaç ve sağlık personeli götürmüş, hasta köylüleri ücretsiz muayene ettirmiştir. Ayrıca Halkevi, bulunduğu bölgedeki kadınların sosyal hayata katılmalarına, sosyal-kültürel olarak kendilerini geliştirip meslek sahibi olmalarına yardım etmiştir. Fabrikadaki kadın işçilerden bazıları Sümer Halkevi'nin çeşitli kollarına devam ederken, Nazillili genç kızlar da her yıl Halkevi bünyesinde açılan bički-dikiş kurslarına devam etmiştir.¹⁵²⁸ Sümer Halkevi bički-dikiş kurslarından yetişen genç kızlardan bazıları kendi bički-dikiş kurslarını açmıştır.

Sümer Halkevi'nde Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi'nin düzenlediği çeşitli kurslar büyük ilgi görmüştür. 1945 yılı sonunda Sümer Halkevi'ni ziyaret eden O. Becerik, Sümer Halkevi'nin kursları hakkında şu bilgileri vermiştir:

"Bu Halkevinizin kurslar şubesi, İngilizce yabancı dil, okuma yazma bilmeyenler için okuma yazma, müzik, dikiş, nakış kursları açmış; Müzeyyen Nalbantoğlu, Zekâvet Yapar ve Recep Yücet'in yönettikleri bu kursların hepsi de verimli sonuç vermişlerdir. Fabrikanın yıl dönümünde açılan sergide gösterilen dikiş kursunda yetişen kızlarımızın yaptıkları çocuk elbiseleri ve bebe takımları sosyal yardım kolu eliyle fabrika çocuk yuvasına bağışlanmıştır ki, bu, Halkevi kolları arasında birlikte çalışmayı belirten bir olaydır."¹⁵²⁹

Sümer Halkevi'nde zaman zaman halkı bilgilendirmeye yönelik çeşitli konferanslar da verilmiştir. Örneğin, 12 Nisan 1941'de Kemal Özkaynak "*Dünya Ahvalı Karşısında Türkiye*" başlıklı bir konferans vermiştir. Sümer Halkevi'nde haftada iki defa da film gösterilmiştir.¹⁵³⁰

¹⁵²⁶ "Sümer Halkevi ve Nazilli Fabrikasında Kurulan Sümerspor Kulübünün Faaliyetleri", *Cumhuriyet*, 19 Mart 1938, s.7.

¹⁵²⁷ Güneş ve Karabacak, *a.g.m.*, s.381.

¹⁵²⁸ *L'illustration de Turguie*, s.55; Güneş, "Atatürk'ün Nazilli Seyahatleri ve Seyahatlerin Yarattığı Sonuçlar", s.131; Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm...", s.965; Arıkan vd., *a.g.m.*, s.173.

¹⁵²⁹ O.Becerik, "Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası," *Aydın*, 1 Aralık 1945, s.1.

¹⁵³⁰ Güneş ve Karabacak, *a.g.m.*, s.381.

Sümer Halkevi, çeşitli temsiller, sergiler, film gösterimleri, çeşitli kurslar ve konferanslar yanında balolara da ev sahipliği yapmıştır. Örneğin, Sümer Halkevi her yılbaşında “Halkevi Balosu” düzenlemiştir.¹⁵³¹

Bir Halkevi’nin açılabilmesi için gereken en az 3 koldan biri kütüphane ve yayın koludur. Kütüphane ve yayın kolu, halkın okuyabilmesi için gerekli çalışmaları yapmak, büyük kitaplıklar kurarak halkın ihtiyaç duyduğu konularda kitaplar sağlamak, kitap sergileri açmak, gezici kütüphanelerle halkın ayağına kitap götürmek ve okuma yazma odaları kurmakla görevlidir.¹⁵³² Bu çerçevede tüm Halkevleri gibi Sümer Halkevi de kendi kütüphanesini kurmuştur.

1938 yılında Aydın ve civarındaki üç Halkevinin kitap ve okur sayıları şöyledir: Aydın Halkevi Kütüphanesi’nde toplam 2.778 kitap vardır. Bu kitapları toplam 72.471 kişi okumuştur. Nazilli Halkevi’nde 1.710 kitap vardır. Bu kitapları toplam 95.499 kişi okumuştur. Söke Halkevi’nde ise 450 kitap vardır ve bu kitapları toplam 4.285 kişi okumuştur. Aydın, Nazilli ve Söke Halkevlerindeki toplam 4.938 kitaptan, toplam 172.255 okur yararlanmıştır.¹⁵³³ *Aydın* gazetesinde verilen bilgiye göre 1938’de Aydın Halkevi’nde 1.169’u ciltli, 200’ü de ciltlenmekte olan toplam 2.645 kitap vardır. Burada ayrıca 3.583 dergi ve 5 yıllık ciltli gazete koleksiyonları vardır. Bu Halkevine günlük *Ulus*, *İstanbul*, *İzmir* ve çeşitli vilayet gazetelerinden başka 54 çeşitli meslek dergisi gelmektedir. Bir yıl içinde Aydın Halkevi Kütüphanesi’nde kitap, gazete ve dergi okuyanların sayısı 15.216 kişidir. Halkevi yayın kolu da *Aydın Tarihi* hariç 10 adet değerli eser yayınlamıştır.¹⁵³⁴ 1939’da Aydın Halkevi Kütüphanesi’nde bir “*İnkılâp Tarihi Köşesi*” açılmasına karar verilmiş, bunun için Halkevinin tarih, dil ve edebiyat kolu, Türk Devrimi hakkında İngilizce, Fransızca ve Almanca eserleri incelemiştir. Bu kolun başkanı Ethem Menderes, 1939’da Ankara’dan, Aydın Halkevi Kütüphanesi için 25 kitap satın almıştır. Bu kitapların 11’i Fransızca, 6’sı İngilizce, 4’ü de Almancadır.¹⁵³⁵ 1951 tarihli ve 5830 sayılı kanunla Halkevlerinin kapatılması üzerine Bakanlar Kurulu’nun 18.06.1952 tarih ve 3/15201 sayılı kararı ile Aydın Halkevi Binası olduğu gibi Aydın İl Halk Kütüphanesi’ne tahsis

¹⁵³¹ “Sümer Halkevi Balosu da Tehir Edildi”, *Aydın*, 31 Birincikanun 1939, s.2.

¹⁵³² C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, Ankara, 1943, s.12; Çeçen, a.g.e., s.107-108.

¹⁵³³ *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, s.160.

¹⁵³⁴ O. Becerik, “Halkevi Kitapsarayında”, *Aydın*, 22 İkincikanun 1938, s.2-3.

¹⁵³⁵ “Halkevi Kitapsarayında İnkılâp Tarihi Köşesi”, *Aydın*, 13 Haziran 1939, s.1.

edilmiştir. Bu sırada Aydın Halkevi'nin 3.700 kitabı da Aydın İl Halk Kütüphanesi kitaplık koleksiyonuna katılmıştır.¹⁵³⁶

1938'de Sümer Halkevi açılırken kurulan üç koldan biri kitapsaray ve yayın koludur.¹⁵³⁷ 1 Haziran 1938'de Sümer Halkevi'nde kütüphane (kitapsaray) ve okuma odası açılmıştır. Sümer Halkevi, bu kütüphane için CHP Genel Sekreterliği'nden de yardım istemiştir.¹⁵³⁸ Sümer Halkevi Kütüphanesi'nin Okuma Odası günün büyük bölümünde fabrika memur ve işçilerden oluşan oldukça kalabalık bir okuyucu kitlesiyle doludur. 1938'de Sümer Halkevi açıldığında Halkevinin kütüphanesinde çoğu ciltli 852 kitap vardır.¹⁵³⁹ Daha çok fabrika çalışanlarının mesleki ve teknik bilgilerini artıracak eserlere yer verilen Sümer Halkevi Kütüphanesi'nde 1945 yılında 1.268 kitap vardır. Kütüphaneden bir yılda 9.562 kişi yararlanmıştır.¹⁵⁴⁰

Böylece Nazilli Basma Fabrikası Nazilli'de toplam üç kütüphane kurmuştur. Bunlardan ilki fabrika çalışanlarının yararlandığı fabrika kütüphanesi, ikincisi Sümer İlkolu'ndaki öğrencilerin ve halkın yararlandığı Sümer Çocuk Kütüphanesi, üçüncüsü de halka açık Sümer Halkevi Kütüphanesi'dir. Nazilli Basma Fabrikası, bu üç kütüphaneyle işçilerin, çocukların ve halkın kitap okuma alışkanlığı kazanmasını ve pek çok konuda bilgi sahibi olmasını sağlamıştır.

1952 yılı itibariyle Nazilli'de hiç kütüphane yoktur.¹⁵⁴¹ 1967 *Aydın İl Yıllığı'na* göre de bölgede Aydın, Bozdoğan, Burhaniye, Kuyucak, Söke, Umurlu ilçelerinde birer halk kütüphanesi olduğu belirtilirken Nazilli'de bir halk kütüphanesinden söz edilmemektedir.¹⁵⁴² Nazilli'de ancak 30 Nisan 1969'da Nazilli Halk Kitaplığı kurulmuştur. Esnaf Kefalet Kooperatifi'ne ait binadaki bu kütüphane 4.213 kitapla çalışmaya başlamıştır.¹⁵⁴³ 1969 gibi geç bir tarihe kadar tek bir halk kütüphanesinin olmadığı Nazilli'de, 1933'ten itibaren Nazilli Halkevi Kütüphanesi'nin, 1937'den itibaren Nazilli Basma Fabrikası Kütüphanesi'nin, 1938'den itibaren Sümer Halkevi Kütüphanesi'nin ve 1959'dan itibaren de Sümer Çocuk Kütüphanesi'nin açılması, Nazilli'nin kütüphaneyle ve

¹⁵³⁶ 1967 *Aydın İl Yıllığı*, s.187; *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın*, 1973 *İl Yıllığı*, s.122.

¹⁵³⁷ "Partimizin Kültür Kaynağı Halkevlerimiz", *Aydın*, 28 Birinciteşrin 1938, s.2.

¹⁵³⁸ *BCA*, 490-1,919-578-2.

¹⁵³⁹ Güneş ve Karabacak, *a.g.m.*, s.381.

¹⁵⁴⁰ O. Becerik, "Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası", *Aydın*, 1 Aralık 1945, s.1.

¹⁵⁴¹ Dikmen, *a.g.e.*, s.134.

¹⁵⁴² 1967 *Aydın İl Yıllığı*, s.188-189.

¹⁵⁴³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın*, 1973 *İl Yıllığı*, s.123.

kitapla tanışmasını sağlamıştır. Nazilli’de, Nazilli Halkevi Kütüphanesi dışındaki üç kütüphane Nazilli Basma Fabrikası’nın kente armağanıdır.

Sümer Halkevi; tiyatro, müzik, resim, yabancı dil ve biçki-dikiş kursları, çeşitli spor faaliyetleri, çeşitli temsilleri, sergileri, konserleri, konferansları, filmleri, baloları vb. etkinlikleriyle ve kütüphanesiyle işçileri ve bölge halkını kültür-sanatla tanıştırmış, işçilere ve halka birçok konuda bilgi ve beceri kazandırmıştır.

14 Mayıs 1950’de yapılan seçimlerle iktidara gelen DP, Halkevlerine karşı bir propaganda başlatmıştır. Nazilli Basma Fabrikası’nın en önemli sosyo-kültürel donatılarından biri durumundaki Sümer Halkevi, 7 Ağustos 1950’de kapatılmıştır.¹⁵⁴⁴

6.4. Fabrika Radyosu

Türkiye’de ilk radyo yayını 6 Mayıs 1927’de yapılmıştır.¹⁵⁴⁵ Atatürk 1935’deki Meclis açış konuşmasında, “ulusal kültür için pek lüzumlu olduğu gibi, arsiulusal ilgiler bakımından da yüksek değeri belli olan radyo işine önem vermeniz çok yerinde olur,” diyerek ülkede radyonun yaygınlaştırılmasını istemiştir.¹⁵⁴⁶

Erken Cumhuriyet Döneminde radyo, haber, eğlence gibi işlevlerinin yanında devrimleri halka anlatacak bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır.¹⁵⁴⁷ CHP, devrimi halka ulaştırmak için radyoyu yaygınlaştırmaya büyük önem vermiştir. “Memlekette kuvvetli radyo santrali yapıldıktan sonra yalnız Halkevlerini değil bütün memleketi radyolaştırmak lâzımdır. Her köyün bir radyosu olmalıdır,” anlayışıyla radyo yaygınlaştırılmıştır.¹⁵⁴⁸

Türkiye’de radyonun teknik altyapı sorunlarını çözmek zaman alsa da Erken Cumhuriyet Döneminde radyo oldukça hızlı yayılmıştır. Örneğin, 1938 yılında Ankara’da 5.016, İstanbul’da 16.933, İzmir’de 2.415, diğer illerde de 9.389 olmak üzere toplam 33.753 radyo cihazı bulunmaktadır. 1941 yılında evlerde 66 bin kadar; Halkevleri, Halkodaları, kışlalar, orduevleri, Köy Enstitüleri, lokanta ve kahvehane gibi halka açık

¹⁵⁴⁴ Güneş ve Karabacak, a.g.m. s.381.

¹⁵⁴⁵ Hale Yaylalı, “1927’den Çok Partili Döneme Kadar Türkiye’de Radyo Yayıncılığı”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi (İAÜD)*, C.10, Ocak 2018, S.1, s.40.

¹⁵⁴⁶ TBMM ZC., İ: 1, C. I, 1.11.1935.

¹⁵⁴⁷ BCA, 30-10,129-929-1.

¹⁵⁴⁸ Nilgün Koç, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Radyo”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y.8, S. 15, (Bahar 2012), s.77.

yerlerde 34 bin kadar radyo cihazı vardır. 1941 yılı itibariyle Türkiye’de 3 milyona yakın radyo dinleyicisi olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵⁴⁹

Hükümet özellikle halka açık yerlerde radyo bulundurulmasına önem vermiştir. Bu doğrultuda Halkevleri, Halkodaları, Köy Enstitüleri, kışlalar, ordu evleri yanında bazı fabrikalarda da radyo bulundurulmuştur. Nazilli Basma Fabrikası ise kendi radyosuna sahiptir.

İlk zamanlarda Türkiye’de radyo yayıncılığı özel bir yasal denetime tabi değildir. 1937’de 3222 sayılı “Telsiz Kanunu” çıkarılmıştır. “1937 tarihli 3222 sayılı Telsiz Kanunu, her ne kadar yayın tekelini devlete vermiş olsa da, eğitim kurumları ile diğer kamu kurumlarının da istasyon kurmasına zemin hazırlayan açık bir kapı bırakmıştır.”¹⁵⁵⁰ Nazilli Basma Fabrikası Radyosu da bu sayede kurulmuş ve uzun bir süre yayın yapmıştır.

1937’de Nazilli Basma Fabrikası kurulurken bir de fabrika radyosu kurulması planlanmıştır.¹⁵⁵¹ Böylece Nazilli Basma Fabrikası ile birlikte fabrikada sürekli yayın yapan bir fabrika radyosu kurulmuştur. Bu radyoda, fabrikadaki memur ve işçilerin hem mesleki hem sosyal-kültürel yönlerden gelişimini sağlayacak yayınlar yapılmıştır. Radyoda işçileri ilgilendiren konularda 15 dakikalık konferanslar verilmiştir. Alanlarında uzman kişilerin verdiği bu radyo konferanslarını dinleyen işçiler mesleki bilgilerini artırmıştır. Radyodan ayrıca çeşitli müzik yayınları yapılmıştır. Dinlenme aralarında yapılan bu müzik yayınlarıyla işçilerin moral motivasyonu artırılmak istenmiştir.¹⁵⁵² Fabrika işçilerinin anlattığına göre fabrika radyosundan yapılan bazı müzik yayınları Sümerbank kreşindeki çocuklara da dinletilmiştir.¹⁵⁵³ Fabrika radyosu ayrıca çeşitli duyurular ve anonslar için de kullanılmıştır. Fabrika radyosunun konferansları, müzik yayınları, anonsları dışında bir de “radyo komedisi” denilebilecek özel bir eğlence programı vardır. Fabrika çalışanlarından, işçilerin neşe kaynağı durumundaki Ekrem Dilsiz, radyoda belli aralıklarla bir “komedi programı” yapmıştır. İşçilerin büyük bir merakla beklediği bu programda Dilsiz, radyodan, farklı ağızlarla anlattığı komik fıkralarla, yaptığı çeşitli taklitlerle çalışanları güldürüp eğlendirmiştir. Fabrika radyosu ayrıca yurttan ve dünyadan haberlerle çalışanlarını gündem hakkında bilgilendirmiştir. Örneğin, fabrika çalışanları 1950’lerde Kore Savaşı’nı bu

¹⁵⁴⁹ Koç, a.g.m., s.76-77.

¹⁵⁵⁰ Süleyman İlaslan, “Türkiye’de Radyonun Unutulan Sesleri: 1945-1980 Arasında Devlet Radyoları Dışında...”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (21), 2014, s.119,123. (118-142)

¹⁵⁵¹ “Nazilli’de Yükselen Sanayi Abidesi”, *Cumhuriyet*, 21 Birincikanun 1936, s.5, Bilget, “Nazilli Dokuma Kombinasında...”, *Yeni Asır*, 10 Nisan 1937, s.4.

¹⁵⁵² Arıkan, vd., a.g.m., s.168; Kiraz, a.g.e., s.107.

¹⁵⁵³ Bigat, a.g.t., s.213.

radıodan takip etmiştir. Uzun süre fabrikaya hizmet eden bu fabrika radyosu daha sonra başka bir kuruluşa verilmiştir.¹⁵⁵⁴

Her ne kadar ülkemizde ilk radyo yayınları 1927’de yapılmaya başlamış olsa da radyonun teknik problemleri uzun süre çözülememiştir. Bu nedenle İstanbul ve Ankara radyolarının yanında İzmir radyosunun kurulması 1950’leri bulmuştur.¹⁵⁵⁵ Henüz radyo yayınlarının ülke geneline yaygınlaştırılıp kolayca dinlenemediği bir dönemde Nazilli Basma Fabrikası’nın sürekli yayın yapan bir fabrika radyosuna sahip olması önemlidir. Nazilli Basma Fabrikası radyosu, eğitim ve eğlence aracı olarak kullanılmıştır. Nazilli Basma Fabrikası’nın eğitim, kültür-sanat altyapısından söz ederken bu fabrika radyosunu da unutmamak gerekir.

7. Fabrikanın Diğer Sosyal-Kültürel Etkinlikleri

Nazilli Basma Fabrikası’nın sosyal ve kültürel etkinlikleri sadece sinema, tiyatro ve sergilerle sınırlı değildir, fabrikanın ayrıca baloları, gardenpartileri, özel gün törenleri, salon düğünleri, defileleri ve çeşitli konserleri vardır.

7.1. Nazilli’de Geleneksel Sosyal, Kültürel Hayat

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçilirken Nazilli’de dinsel ve geleneksel yapı oldukça güçlüdür. Kentte çok sayıda cami, mescit, medrese, tekke ve türbe vardır.¹⁵⁵⁶ Kent nüfusunun çoğu Müslümandır. Sosyal ve kültürel hayatın temeli dine dayalıdır.¹⁵⁵⁷

Tüm Anadolu’da olduğu gibi Nazilli’de de geleneksel sosyal hayatın en önemli sosyal etkinliği geleneksel düğünlerdir. Düğünlerde kız ve oğlan taraflarının evlerinde ayrı ayrı sazlı sözlü, davullu zurnalı eğlenceler düzenlenir. Sünnet düğünleri ise genelde mevlit eşliğinde yemekli eğlenceler şeklindedir.¹⁵⁵⁸

¹⁵⁵⁴ Doğan, *a.g.e.*, s.174; Doğan vd., *a.g.m.*, s.197.

¹⁵⁵⁵ Koç, *a.g.m.*, s.70.

¹⁵⁵⁶ 1883 Salnamesi’ne göre Nazilli merkezde 6 medrese, 8 mescit, 4 cami, 2 Uşaki Tekkesi, 2 türbe ve 1 Rum kilisesi; Nazilli köylerinde ise 15 medrese, 76 mescit, 18 cami, 5 Uşaki Tekkesi, 2 türbe ve 2 Rum kilisesi vardır. 1897 Salnamesi’ne göre Nazilli merkezde 6 cami, 6 mescit, 2 tekke, 2 kilise, 1 havra, 5 medrese vardır. 1898 Salnamesi’ne göre Nazilli’nin tamamında toplam 24 medrese vardır. 1908’de Nazilli merkezde 6 cami, 8 mescit, 3 tekke, 11 medrese ve 3 kilise vardır. (Akbaş, *a.g.e.*, s.10-15.)

¹⁵⁵⁷ Dikmen, *a.g.e.*, s. 92-96, 115-116; Adalı ve Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, s.25-26.

¹⁵⁵⁸ Adalı ve Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, s.27.

Nazilli'nin geleneksel sosyal ve kültürel hayatında deve güreşleri, “*bir panayır, toplanma ve tanışma şenliği*” olarak tanımlanan Gencer, Hıdırellez ve dedelere mum yakma törenleri de önemli bir yer tutar.¹⁵⁵⁹ Ayrıca ata binmek, ok atmak, güreşmek, zeybek, efe oyunları oynamak ve eski türküler söylemek de halkın belli başlı eğlenceleri arasındadır.¹⁵⁶⁰

Nazilli’de Cumhuriyet öncesinde, giyim kuşamdan, kadın erkek ilişkilerine kadar neredeyse her alanda dinsel, geleneksel sosyal-kültürel hayat egemendir.

Nazilli Basma Fabrikası; sinema filmleri, tiyatro temsilleri, çeşitli sergileri, basma baloları, gardenpartileri, özel gün törenleri, defileleri, konserleri ve salon düğünleri ile Nazilli’yi yeni ve çağdaş bir sosyo-kültürel hayatla tanıştırmıştır.

7.2. Fabrikada Balolar, Partiler, Özel Günler, Düğünler, Defileler, Konserler

Belirli günlerde belirli bir programa göre genellikle akşam yemeklerinden sonra düzenlenen kadınlı-erkekli, müzikli-danslı ve özel giysili toplantılara “balo” denilir. Erken Cumhuriyet Döneminde baloya “bir modernleşme aracı” olarak önem verilmiştir. Kamusal alanda kadın-erkek ayrımı yapılan, sosyal hayatta kadın ve erkeğin yan yana gelemeyeceği, ayrıca müzik ve dansın hoş karşılanmadığı geleneksel bir toplumda, kadın ve erkeğin müzikli, danslı toplantılarda bir araya getiren balolar, gelenekselden moderne geçişin simgesel ve radikal göstergelerinden biri olmuştur.¹⁵⁶¹

Erken Cumhuriyet Döneminde, Cumhuriyet modernleşmesinin simgesel ve radikal bir aracı durumundaki balolar, ülke geneline yaygınlaştırılmak istenmiştir. Bu nedenle

¹⁵⁵⁹ 1967 Aydın İl Yıllığı, s. 124-126; Cumhuriyetin 50.Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı, s.128.

¹⁵⁶⁰ Dikmen, a.g.e., s.115.

¹⁵⁶¹ Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Müslümanlara açık ilk balo Eylül 1925’te İzmir’de, ikinci balo ise aynı yıl, 29 Ekim 1925’te Ankara’da Türk Ocağı’nda düzenlenmiştir. Bu ilk balolara, bakanlar, milletvekilleri, bürokratlar, diplomatik temsilciler ve gazeteciler katılmıştır. Cumhurbaşkanı Atatürk, baloları, -çağdaş toplumlardaki gibi- kadın ve erkeğin bir araya gelerek eşitlenmesi, modern dansların, müziklerin, kıyafetlerin, yiyecek ve içeceklerin tanıtılması ve çağdaş yaşamın benimsenmesi için bir araç olarak görmüştür. Atatürk, bizzat balolara katılarak, balolarda zeybek oynayıp dans ederek halka bu konuda da öncü ve örnek olmuştur. Erken Cumhuriyet Döneminde özellikle “Cumhuriyet Baloları”na büyük önem verilmiştir. Katılacak davetlilerden, ulaşım ve yemek menülerine, içecek listelerinden, müzik ve dans repertuvarlarına, giyilecek kıyafetlere kadar büyük bir özenle hazırlanan bu balolarda Cumhuriyet’in yaratmaya çalıştığı her yönüyle “çağdaş insan” tipi tanıtılmak istenmiştir. Kadın ve erkek davetlilerin moda ve şık giysilerle katıldıkları bu balolarda, klasik parçalardan halk ezgilerine, tango ve vals gibi danslardan zeybek ve harmandalı gibi oyunlara kadar çok geniş bir repertuvarda müzik ve danslar ile çok zengin bir menüde çeşitli yiyecek ve içecekler sunulmuştur. Erken Cumhuriyet Döneminde bu balolar, toplumsal rolü yeniden tanımlanan, yeni giyinişiyle ve görünüşüyle sosyal hayata katılan çağdaş Türk kadınının topluma tanıtılması bakımından önemli bir işlev görmüştür. (Bkz. Cemre Arı vd., “Cumhuriyet Baloları”, *Kebikeç*, 38/2014, s.307-315.)

Himaye-i Etfal Cemiyeti, Kızılay ve Halkevleri gibi pek çok kurum, ülkenin değişik yerlerinde çeşitli balolar düzenlemiştir. Erken Cumhuriyet Döneminde balo düzenleyen kurumlardan biri de Sümerbank'tır. Yurt genelindeki çeşitli Sümerbank fabrikalarının salonlarında çalışanların ve halkın katıldığı çeşitli fabrika baloları düzenlenmiştir.

Balo düzenleyen Sümerbank fabrikalarından biri de Nazilli Basma Fabrikası'dır. Nazilli Basma Fabrikası'ndaki ilk balo, fabrikanın açılmasından üç ay kadar sonra yapılan yılbaşı balosudur. Hazırlıklarına bir ay önceden başlanan bu baloya kadınların Nazilli Basma Fabrikası basmalarıyla katılacakları belirtilmiştir. 29 Aralık 1937'de *Anadolu* gazetesinde, “*Nazilli’de Yılbaşı Balosu*” başlıklı bir haberde söz konusu balo şöyle duyurulmuştur:

*“Yılbaşı balosu hazırlıklarına devam edilmektedir. Balo bu sene çok güzel olacaktır. Bayanlar, Nazilli Fabrikası’nın basmalarıyla elbiseler yapmaktadırlar. Baloya bu elbiselerle geleceklerdir.”*¹⁵⁶²

31 Aralık 1937'de Nazilli Basma Fabrikası'ndaki ilk yılbaşı balosu başarıyla tamamlanmıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nın salonunda Nazilli Basma Fabrikası Spor Kulübü Sümerspor tarafından düzenlenen balo, sabahın 6'sına kadar devam etmiştir. Baloya getirilen Aydın Halkevi Caz Grubu başarılı performansı ile davetlileri çok memnun etmiştir. Baloda çeşitli eğlenceler düzenlenmiş, numaralar sergilenmiştir. Baloya katılanlar çok eğlenmiş ve çok neşeli vakit geçirmiştir. Sabah olmasına karşın kimse balodan ayrılmak istememiştir. Baloya katılan kadınlar fabrika üretimi yerli basmadan giysiler giydikleri gibi, balo komitesi de davetlilere fabrikanın yaptığı rozetleri dağıtmıştır. Baloya gelenler balo komitesine teşekkür ederek balodan ayrılmıştır.¹⁵⁶³ Fabrikadaki ilk baloya kadınların genelde Nazilli Basma Fabrikası basmalarından elbiselerle katılmaları nedeniyle fabrikanın kuruluş yıl dönümlerinde yapılan balolara “Basma Balosu” adı verilmiştir.

Nazilli'de balo denilince bugün bile insanların aklına “Basma Baloları” gelir. Atatürk'ün Nazilli Basma Fabrikası'nı açtığı 9 Ekim günlerinde fabrikada basma baloları düzenlenmiştir. Bu balolara kadınlar, çeşitli çiçek motifleriyle ve yaratıcı desenlerle bezenmiş, fabrikada üretilen basmalardan dikilmiş rengârenk giysileriyle erkekler ise şık

¹⁵⁶² “Nazilli’de Yılbaşı Balosu”, *Anadolu*, 29 Kânunuevvel 1937, s.4.

¹⁵⁶³ “Yılbaşı Balosu İyi Geçti”, *Aydın*, 4 İkincikanun 1938, s.1.

takım elbiselerini süsleyen yine basmadan yapılmış kravat ve yaka mendilleriyle katılmıştır. Basma balolarında basma dışında başka bir şey giyilmemiştir.¹⁵⁶⁴

Nazilli Basma Fabrikası'ndaki ilk basma balosu, fabrikanın birinci kuruluş yıldönümü olan 9 Ekim 1938'de yapılmıştır. Bu ilk balo basına şöyle yansımıştır:

*“Nazilli Sümer Basma Fabrikası'nın yıl dönümü töreni pazar günü fabrikada, alakadar bir kütle huzurunda kutlanmış, gecesinde de fabrika kantininde bir balo verilmiştir. Kalabalık ve samimi geçen balo, sabah 3'e kadar aynı neşeyle devam etmiştir.”*¹⁵⁶⁵

Fabrika çalışanlarından İlhan Duyal'ın kızı Sevim Duyal'ın anlattığına göre basma balolarında basma giymek mecburidir. Baloya katılacak hanımlar günler öncesinden basma elbiselerini hazırlamıştır. Erkekler de kravat ve papyon takmıştır. Balonun yapılacağı fabrika salonu basmalarla süslenmiştir. Basma balolarında yemeklerin açık büfe olduğunu; *“kantin salonunda balkonun altına boydan boya büyük uzun masalar, beyaz masa örtüleri üzerinde, Rus Salataları, çeşitli mezeler, yemekler”* hazırlandığını belirten Duyal, bu balolarda, özenle giyinen papyonlu garsonların servis yaptığını anlatmıştır. Fabrikada yazları da havuz başında müzikli ve ikramlı “gardenpartiler” verilmiştir. Bu balolar ve partiler sayesinde müdürü, memuru ve işçisiyle fabrika çalışanları Nazilli halkıyla bir araya gelip kaynaşmıştır. Balo davetiyeleri bir erkek, iki kadın için yazılmıştır. Bu sayede Sümerbank'ta çalışan her aile baloya bir kadın misafir getirebilmiştir. Duyal, Nazilli'de birçok kadının bu etkinlikler sayesinde yeni sosyal hayata uyum sağladığını ve bu baloların aile bireylerinin sosyalleşmesine yardımcı olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁶⁶

Fabrika çalışanlarından Muammer Kabayel de basma baloları hakkındaki izlenimlerini şöyle anlatmıştır:

*“Kışlık sinemada yapılan basma balolarına eşimle birlikte ben de katıldım. Bayanlar basmadan elbiseler giyerlerdi. Hatta kimi müdür eşleri de elbise diktirmek için eşimin yanına gelirlerdi. Balolarda herkes çok şık olurdu. Müzikler çalar, dans edilirdi. Hatta hediye çekilişleri olurdu. Bir seferinde bize likör takımı çıkmıştı.”*¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶⁴ Adalığ, a.g.m., s.5; Doğan vd., a.g.m., s.191-192; Güneş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm...”, s.966.

¹⁵⁶⁵ “Sümer Basma Fabrikası Birinci Yıl Dönümünü Kutladı”, *Aydın*, 11 Birinciteşrin 1938, s.1.

¹⁵⁶⁶ Adalığ, a.g.m., s.5.

¹⁵⁶⁷ Doğan, a.g.e., s.155.

Şekil 3.33. Nazilli Basma Fabrikası Basma Balolarından Bir Görüntü

Kaynak: İlhan Öden Arşivi

Nazilli Basma Fabrikası'nda her 9 Ekim'de yapılan basma balolarında gece yarısı 24.00'te fabrika çalışanları tarafından hazırlanmış "Gıdı Gıdı" adlı fabrika gazetesi davetlilere ücretsiz dağıtılmıştır. Yılda bir kere baloya özel olarak çıkarılan bu gazetede fabrikadan haberler, ilanlar, fıkralar, balo programı, baloda dağıtılacak hediyelerin listesi ve çeşitli şiirler, bol karikatürlü biçimde sunulmuştur.¹⁵⁶⁸ Fabrika çalışanlarının çıkardığı fabrikanın basma balolarına özgü mizah ve magazin gazetesi Gıdı Gıdı, 1940'ların ortalarından 1960'ların sonuna kadar her yıl bir defa yayınlanmıştır.¹⁵⁶⁹

Fabrikanın basma balolarında kadın-erkek fabrika çalışanları, üretim yaptıkları fabrikanın çok amaçlı salonunda, kendi ürettikleri basmalardan dikilmiş moda elbiselerle ve onları süsleyen çeşitli aksesuarlarla müzik eşliğinde dans edip eğlenmiştir. Basma balolarında, yine iş yerinde ancak bu sefer kutlama ve eğlenme amaçlı olarak bir araya gelen çalışanların moral motivasyonları, fabrikaya olan bağlılıkları ve iş verimleri artmıştır. Yılda bir kere kadın-erkek tüm davetlilerin, güzel ve çağdaş kıyafetlerle

¹⁵⁶⁸ Bkz, *Gıdı Gıdı*, 9 Ekim 1947; Ek 13.

¹⁵⁶⁹ Doğan, *a.g.e.*, s.173.

katıldıkları müzikli danslı basma baloları, kısa zamanda Nazilli'nin modern yüzünün en başat simgelerinden biri haline gelmiştir.

Nazilli Basma Fabrikası'nda yılbaşı ve basma baloları dışında çeşitli partiler de düzenlenmiştir. Bunların başında, bahar aylarında yapılan gardenpartiler gelmektedir. Nazilli Basma Fabrikası'daki ilk gardenparti, 28 Mayıs 1938'de, Sümer Semt Ocağı tarafından düzenlenmiştir. *Aydın* gazetesi “*Nazilli Sümer Semt Ocağı Garden Partisi*” başlıklı haberiyle fabrikadaki partiyi halka şöyle duyurmuşur:

*“Bu akşam Nazilli Sümerbank Fabrikası'nda Sümer Semt Ocağı tarafından bir gardenparti verilecektir. Gardenpartiye iştirak edeceklerin çok iyi bir gece geçirmeleri için her türlü tedbir alınmış, vasıtalar hazırlanmıştır. Gardenparti biletleri partimiz bürosunda satılmaktadır. Halkımızın bu mühim fırsatı kaçırmamalarını temeni ederiz.”*¹⁵⁷⁰

Nazilli Basma Fabrikası'nın sosyal ve kültürel etkinlikleri arasında özel günlerin de önemli bir yeri vardır. Fabrikada törenlerle kutlanan özel günlerin başında fabrikanın kuruluş günü 9 Ekim'ler gelmektedir.¹⁵⁷¹ 9 Ekim'lerde fabrikada önce gündüzleri bir tören düzenlenmiş, sonra çeşitli oyunlar ve yarışmalarla eğlenilmiş, akşamları da çalışanların katıldığı basma baloları yapılmıştır. 9 Ekim törenleri, Atatürk'ün “Gıdı Gıdı” adlı trenle fabrikayı ziyaret etmesinin canlandırılmasıyla başlamıştır. Fabrikadaki Atatürk Büstü önünde meşaleler yakılmıştır. Günün anlam ve önemine ilişkin konuşmalar yapılmıştır. Folklor ekipleri çeşitli oyunlar oynamıştır. O gün fabrika, halkın ziyaretine açılmıştır. Fabrikayı ziyaret edenlere kavurmalı pilav, fasulye ve helva ikram edilmiştir. O gün fabrika, çalışanlarına da basma hediye etmiştir. 1970'lerde “israf” gerekçesiyle Sümerbank fabrikalarının kuruluş günü törenlerine son verilmiştir. Bu doğrultuda kapsamlı 9 Ekim törenleri de sonlandırılmıştır.¹⁵⁷² Fabrikada törenlerle kutlanan özel günlerden biri de Nazilli'nin düşman işgalinden kurtulduğu 5 Eylül'lerdir. 5 Eylül kutlamalarında fabrika basmasıyla süslenmiş tüm fabrika araçları, fabrika bandosunun marşları eşliğinde şehirde resmigeçit yapmıştır. Böylece Nazilli'nin kurtuluş coşkusuna Nazilli'nin kalkınma coşkusu eklenmiştir. Nazilli Basma Fabrikası'nın törenlerinden sadece biri hüzünlü geçmiştir. O da 10 Kasım Atatürk'ü anma törenleridir. 10 Kasım törenlerinde saat 09.05'te fabrikadaki tüm

¹⁵⁷⁰ “Nazilli Sümer Semt Ocağı Garden Partisi”, *Aydın*, 28 Mayıs 1938, s.1.

¹⁵⁷¹ “Sümer Basma Fabrikası Birinci Yıldönümünü Kutladı”, *Aydın*, 11 Birinciteşrin 1938, s.1.

¹⁵⁷² Örneğin, 1976 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nın açılışının 39.yıl dönümü, fabrikadaki Atatürk Büstü'ne ve Hükümet Meydanı'ndaki Atatürk Heykeli'ne çelenk konularak ve günün anlam ve önemini belirten konuşmalar yapılarak kutlanmıştır. (Nazilli Basma Sanayii Müessesesinin 39. Açılış Yıldönümü Kutlandı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Kasım 1976, S.173, s.5.)

makineler susturulmuştur. O saatte fabrika derin bir sessizliğe bürünmüş, tüm çalışanlar olduğu yerde saygı duruşunda bulunmuştur. Konuşmaların yapılması ve şiirlerin okunmasından sonra fabrika borusunun işaretiyle makineler tekrar çalıştırılmıştır. 10 Kasım günleri fabrikadaki Atatürk Büstü'nün yanındaki meşaleler 24 saat boyunca yakılmıştır. Bu meşaleler önünde 24 saat değişmeli nöbet tutulmuştur.¹⁵⁷³ Fabrikada kutlanan özel günlerden biri de 23 Nisan'lardır. O gün fabrika çocukları başroldedir. Her 23 Nisan'da fabrikanın Sümer İlkokulu öğrencileri okullarını süslemiştir. Fabrikada ve kentte düzenlenen törenlere katılan öğrenciler, marşlar söyleyip şiirler okuyarak çocuk bayramını en güzel şekilde kutlamıştır.

Nazilli Basma Fabrikası'nın sosyal etkinlikleri arasında düğünlerin ayrı bir yeri vardır. Fabrika çalışanları, nişanlarını, düğünlerini ve sünnet düğünlerini genelde fabrika salonunda yapmıştır. Fabrikada düğün yapanlar, sadece o geceki genel hizmet ve temizlik giderlerini karşılamıştır. Fabrika düğünlerinde düğün sahipleri fabrika buzhanesini de kullanabilmiştir. Bu sayede düğünlerde tüketilecek yiyecek ve içeceklerin bozulması önlenmiştir.¹⁵⁷⁴ Fabrikanın ücretsiz salon düğünleri, fabrikanın halkçı niteliğinin başka bir göstergesidir. Fabrika salon düğünleri, zaman zaman geleneksel öğeleri de barındırmakla birlikte, genelde davetlilerin çağdaş kıyafetlerle katıldıkları müzikli, danslı modern düğünlerdir.¹⁵⁷⁵

Nazilli Basma Fabrikası'ndaki sosyal, kültürel etkinliklerden söz ederken fabrika defilelerinden ve konserlerinden de söz etmek gerekir. Fabrikada, üretilen kumaşlardan yapılan değişik modellerdeki kıyafetler zaman zaman fabrikada yapılan defilelerle halka tanıtılmıştır. Bu fabrika defilelerinde, profesyonel mankenler yanında fabrikadan seçilen çalışanlar da sahneye çıkıp kendi ürettikleri kumaşlardan dikilen kıyafetleri sergilemiştir.¹⁵⁷⁶ Bu defileler sayesinde fabrika, ürettiği kumaşlardan yapılmış kıyafetleri tanıtarak satışları artırmayı amaçlarken, defilelerde sergilenen moda kıyafetlerle de ülkede giyim kuşama ve modaya yön vermiştir. Nitekim fabrika kumaşlarının çok rağbet

¹⁵⁷³ Doğan, *a.g.e.*, s.149-152; Doğan, vd., *a.g.m.*, s.192.

¹⁵⁷⁴ Doğan, *a.g.e.*, s.155-156; Doğan vd., *a.g.m.*, s.193.

¹⁵⁷⁵ Nazilli'de geleneksel düğünler şöyle gerçekleşmiştir: Düğün günü kız babası, gelinliğini giyen kızının başını duvakla örter ve kızının beline kırmızı bir kurdele bağlar. Gelin sırayla aile bireyleriyle vedalaşır. Bu sırada oğlan evi elinde bayraklarla gelin evinin önüne gelir. Yaşlılar gelini ata veya otomobile bindirir. Gelin, davul zurna eşliğinde bir konvoyla oğlan evine götürülür. Nazilli'de geleneksel düğünler dört gün sürer. 1. gün bayrak dikme, 2. gün kına, 3. gün gelin alma, 4. gün duvak aşamalarıyla düğün tamamlanır. (Buğdaycı, *a.g.e.*, s.80.)

¹⁵⁷⁶ Doğan, *a.g.e.*, s.164; Doğan vd., *a.g.m.*, s.195.

görmesinin tek nedeni bu kumaşların sağlamlığı ve güzelliği değildir, aynı zamanda moda da uygunluğudur. Bu gerçek daha 1939'da bir gazete haberinde şöyle ifade edilmiştir:

*“Nazilli Basma Fabrikası mamulâtının, her yıl artmasına rağmen, ihtiyaç ve talebi karşılamayacak derecede revaç bulmasının sırrını sağlamlık, zerafet ve kalite yüksekliği kadar, renklerin milli zevkimize ve desenlerin günlük moda da uydurulmasında aramak lazımdır...”*¹⁵⁷⁷

Nazilli Basma Fabrikası'nda üretilen basmalardan yapılan yeni moda çağdaş kılık kıyafetler, Türkiye'de tasarımın, modanın ve giyim-kuşam zevkinin gelişmesini sağlamıştır. Her yıl düzenlenen Cumhuriyet Balolarına, Sümerbank basmalarından dikilmiş zarif kıyafetler içindeki şık hanımlar damga vurmuştur.¹⁵⁷⁸ Yıllar boyunca çeşitli balolarda, çeşitli defilelerde ve sosyal hayatta Sümerbank basmalarından dikilen güzel elbiselerle boy gösteren çağdaş Türk kadını, ulusal kalkınmanın ve modernleşmenin simgelerinden biri olmuştur.

Kısacası Nazilli Basma Fabrikası, ürettiği basmalarla sadece milli ekonomiye katkıda bulunmakla kalmamış, bu basmalardan yapılan moda kılık kıyafetlerle ve o kıyafetlerin giyildiği balolarla Türkiye'nin çağdaşlaşmasına da katkıda bulunmuştur.

Fabrikanın en renkli sosyal etkinliklerinden biri de fabrika konserleridir. Fabrikanın ilk dönemlerinden itibaren bir bando takımı, bir korusu ve bir de orkestrası vardır. Fabrika korusu ve fabrika orkestrası, fabrika sahnesinde konserler vermiştir. 10'dan fazla müzisyenin yer aldığı fabrika orkestrasının verdiği fabrika konserleri çok ilgi görmüştür. Ayrıca 1980'lerde fabrika bünyesinde Lütfi Selek şefliğinde Nazilli Basma Fabrikası Türk Sanat Müziği Korusu kurulmuştur. Bu fabrika korusu 1988 yılında fabrikada başarılı konserler vermiştir. Ayrıca fabrika, neredeyse her dönemde o dönemin en ünlü sanatçıların konserlerine sahne olmuştur.¹⁵⁷⁹

1987 yılında da Nazilli Basma Fabrikası için bir “Nazilli Sümerbank Marşı” yazılıp bestelenmiştir.¹⁵⁸⁰

¹⁵⁷⁷ O. Becerik, “Nazilli Basma Kombinasi,” *Aydın*, 21 Temmuz 1939, s.2.

¹⁵⁷⁸ Dilek Himam, Cumhuriyet Balolarındaki Sümerbank etkisini şöyle değerlendirmiştir: “Fabrikalarda çalışan işçilerin, vali eşlerinin, oranın vardiya amirlerinin bir arada olduğu Cumhuriyet Balosu düşünün; herkes aynı Sümerbank basmalarından, sanki Christian Dior'un elinden çıkmış diye düşündüren çok şık elbiseleriyle pozlar veriyorlar. Sümerbank basmalarıyla dünyanın modasından örnekleri takip ederek tamamen kendi yarattıkları elbiselerle o balolarda arzı endam ediyorlar. O anlamda çok ilginç giyim deneyimleri de elde ediliyor aslında...” (İnce, a.g.e., s.135.)

¹⁵⁷⁹ Doğan, a.g.e., s.164-168; Doğan vd., a.g.m., s.195-196.

¹⁵⁸⁰ Sevim Toker'in sözlerini yazdığı, Arif Sami Toker'in bestesini yaptığı “Nazilli Sümerbank Marşı” şöyledir: *Atamız kurmuştu bu fabrikayı / Yıl bin dokuz yüz otuz yedi yılı / Nazilli Sümerbank olmuştu adı /*

Nazilli Basma Fabrikası'nın film gösterimleri, tiyatro gösterileri, resim sergileri, basma baloları, özel gün törenleri, defileleri, konserleri, salon düğünleri ve spor etkinlikleri ile Nazilli halkı, geleneksel yapıdaki cemaatler, tarikatlar, dinsel toplantılar, geleneksel düğünler, deve güreşleri, gencer eğlenceleri dışında yeni ve modern bir sosyal-kültürel hayatla tanışmıştır. Kadın-erkek birlikte fabrikada sinemaya, tiyatroya, sergiye, salon düğününe, baloya, defileye, konsere ve maça giden Nazilli halkı, bu çağdaş etkinliklerin gerektirdiği yeni kıyafetler giymiş; sinemada, tiyatrodaki, baloda ve konserde çok sesli müziğin yerel ve evrensel ezgileriyle tanışmış, zaman zaman müzik eşliğinde dans etmiş; sinemanın, tiyatronun ve sporun önemini kavramış, özel günlerde, milli bayramlarda gerçekleştirilen fabrika törenleriyle “ulus” olmanın bilincine varmıştır. Sonuç olarak Nazilli Basma Fabrikası'nın sosyal ve kültürel etkinlikleri, Nazilli ve civarında yeni ve modern bir sosyo-kültürel hayatın gelişmesini sağlamıştır. Bu etkinlikler her şeyden önce Nazilli'de kadının, az çok geleneksel kalıpların dışına çıkarak bu yeni hayata katılmasını sağlamıştır. Fabrikanın yarattığı bu “yeni hayat”, önce Sümer Mahallesi'ne, oradan Nazilli ve civarına ve hatta fabrika işçileriyle tüm ülkeye yayılmıştır.

8. Fabrikanın Spor Altyapısı ve Spor Etkinlikleri

Sümerbank fabrikaları spor altyapısına sahiptir. En iyi spor altyapısına sahip Sümerbank fabrikalarından biri de Nazilli Basma Fabrikası'dır.¹⁵⁸¹ 1937'de Nazilli Basma Fabrikası açılmadan birkaç ay önce fabrikayı ziyaret eden Adnan Bilget, fabrikanın spor altyapısı hakkında şu bilgileri vermiştir:

*“Spor, fabrikanın kuruluşunda işçinin, ustabaşının, teknisyenin, mühendisin, şeflerin ve hatta fabrika müdürünün müşterek surette ihtiyaçlarına cevap verecek vaziyette olacaktır. Daha şimdiden spor kulübü kurulmuştur. Ayrıca tenis kortları da meydana getirilecektir.”*¹⁵⁸²

Yurdumun böylece oldu muradı, Nazilli'nin çiçeğidir basmalar / İşçinin alın teridir basmalar / Gıdı Gıdı işçileri götürür cici treni / Gıdı Gıdı işçileri götürür cici treni, Renklenir dünyamız bu basmalarla / Şarkılar söylenir hep tezgâhlarda / Yaşar her gönülde hep anılarda / Top top olmuş gönül çalan basmalar / İşçinin alın teridir basmalar / Nazilli'nin çiçeğidir basmalar / İşçinin alın teridir basmalar / Gıdı Gıdı işçileri götürür cici treni / Gıdı Gıdı işçileri götürür cici treni. (Doğan, a.g.e., s.171-172.)

¹⁵⁸¹ Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s.108.

¹⁵⁸² Bilget, “Nazilli Kombinasında...”, *Yeni Asır*, 10 Nisan 1937, s.4.

Bilget, 1937'deki başka bir yazısında da fabrikadaki “tenis ve futbol sahalarından” söz etmiştir.¹⁵⁸³

Nazilli Basma Fabrikası, 1937'de çeşitli spor sahalarıyla birlikte açılmıştır.¹⁵⁸⁴

O. Becerik, 1938'de Nazilli'yi anlattığı bir yazısında Nazilli Basma Fabrikası futbol sahasının inşaatının sürdüğünü belirtmiştir:

*“Hemen ilave edeyim ki: Sümerbank Fabrikası yeni yapılan memur ve amele apartmanları yanında çok muntazam ve modern bir spor alanı yaptırıyor. Nazilli spor alanından evvel bütün tesisatının tamamlanacağına şüphem olmıyan bu alandan, Sümer Sporlularla beraber Mendres Sporlular da tabiatile istifade edeceklerdir.”*¹⁵⁸⁵

Nazilli Basma Fabrikası, çalışanların çeşitli sporları yapabileceği biçimde tasarlanmıştır. Fabrika futbol, basketbol, voleybol sahaları, tenis kortları, güreş minderleri, boks ringleri ve paten pistlerine sahiptir.¹⁵⁸⁶ Nazilli Basma Fabrikası'nda üretim alanında memur evlerinin yola bakan ön cephesinde tenis kortları, arka cephesinde de futbol ve basketbol sahaları vardır. Ayrıca üretim alanında memur konutlarının arkasında tek katlı, beton arme ve kırma çatılı bir kapalı spor salonu vardır. Jimnastik biriminin ve çeşitli spor aletlerinin yer aldığı bu kapalı salon, Sümerspor tarafından kullanılmıştır.¹⁵⁸⁷ Ayrıca fabrikada sonraki dönemlerde atletizm, yüzme, eskrim, hentbol dallarında da çalışmalar yapılmıştır.¹⁵⁸⁸ Fabrikanın 1953 tarihli planında, yüzme havuzu ve paten pisti görülmektedir.¹⁵⁸⁹ Mehmet Soy'un çizdiği, Celal Erhan'ın kontrol ettiği, 12.12.1967 tarihli fabrika planında 30.12.1984 tarihinde yapılan düzeltmeye göre, fabrikanın “oyun yerleri” başlığı altında paten sahası, büyük havuz, pist, küçük havuz ve Sümerspor Kulübü'ne yer verilmiştir.¹⁵⁹⁰ 1950'lerden itibaren Sümerbank fabrikalarındaki spor sahalarının bazıları kapatılmıştır. 1972 yılına gelindiğinde fabrika 1 futbol sahası, 1 voleybol sahası ve 1 tenis kortuna sahiptir.¹⁵⁹¹ Fabrikada sonraları paten pistininin yerine golf sahası yapılmıştır.¹⁵⁹² Mehmet Soy'un çizdiği ve Sait Pertev'in kontrol ettiği 13.11.1986 tarihli fabrika planına

¹⁵⁸³ Adnan Bilget, “Nazilli Fabrikası'nda Tetkikler”, *Son Posta*, 19 Temmuz 1937, s.3.

¹⁵⁸⁴ Daver, “Atatürk Nazilli Fabrikası'nı Dün Altın Bir Anahtarla Açtı”, s.9.

¹⁵⁸⁵ O. Becerik, “Nazilli-2”, *Aydın*, 20 Mart 1938, s. 2

¹⁵⁸⁶ Toros, *a.g.e.*, s.163; Dikmen, *a.g.e.*, s.144; Güneş, “Atatürk'ün Nazilli Seyahatleri...”, s.131.

¹⁵⁸⁷ Arıtan, *a.g.t.*, s.230.

¹⁵⁸⁸ Kiraz, *a.g.e.*, s.106.

¹⁵⁸⁹ Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.232.

¹⁵⁹⁰ Fabrika Vaziyet Planı, 12.12.1967, *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi*.

¹⁵⁹¹ Yıldırım, *a.g.m.*, s.40.

¹⁵⁹² *Türkiye'de Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar...*, s.118.

göre fabrikadaki “oyun alanları” başlığı altında beton saha, büyük havuz, tenis kortu, spor alanı ve Sümerspor Kulübü’ne yer verilmiştir.¹⁵⁹³ 13.06 1987 tarihli ve 03.01.1993’te tadil edilen Emin Günay’ın çizdiği fabrika vaziyet planında ise fabrika oyun alanları pist, büyük havuz, küçük havuz, spor salonu ve tenis kortundan oluşmaktadır.¹⁵⁹⁴

İlhan Öden, Nazilli Basma Fabrikası spor altyapısı hakkında şu bilgileri vermiştir:

*“Spor tesisleri fabrika alanı içersinde Sümerspor tarafından işletilen, bizim kısaca ‘bahçe’ olarak tanımladığımız, fabrikanın yazlık sosyal aktivitelerinin yapıldığı güzel bir park şeklindeki alan içerisindeydi. Boks ve güreç karşılaşmaları küçük spor salonunda yapılırdı. Paten pisti olarak kullanılan beton alan aynı zamanda voleybol sahası ve sandalye dizilerek yazlık sinema zemini olarak kullanılırdı. Bu alan çevresinde masa tenisi ve bilardo masaları olurdu. Bu alan çevresinde etrafı tel çitle çevrili basketbol ve bir voleybol sahası daha vardı. Sonradan bu alanlar düzenlenip mini golf sahası haline getirildi. Ayrıca fabrika alanı içinde işçilerin öğle arası spor yapmaları için yapılmış 5-6 adet voleybol sahası daha vardı.”*¹⁵⁹⁵

Nazilli Basma Fabrikası spor altyapısı modern ve işlevseldir. Bazı spor alanları çok amaçlı olarak da kullanılmıştır. Fabrika, amatör ve profesyonel sporcuların kullanacakları spor alanları yanında, fabrika işçilerinin iş aralarında yararlanabilecekleri masa tenisi, bilardo, basketbol ve voleybol sahalarına da sahiptir.

Nazilli Basma Fabrikası, spor altyapısı için önemli miktarda harcama yapılmıştır. Örneğin, 1944’te Nazilli Basma Fabrikası’nda spor sahası için –durak yeri ile birlikte- toplam 165.833 TL harcanmıştır.¹⁵⁹⁶ 1951’de de “spor sahası fiyat farkı” olarak 5.436 TL ödenmiştir.¹⁵⁹⁷

Nazilli Basma Fabrikası’nda 1937’de fabrikayla birlikte standart ölçülere sahip fabrika stadyumu (futbol sahası) açılmıştır. 1942 tarihli “Spor Alanı” başlıklı vaziyet planına göre futbol sahası, memur evleri ile demir yolu arasında konumlandırılmıştır. Bu saha standartlara uygun ve dönemine göre çok iyi bir saha olduğundan pek çok ulusal lig takımı burayı kamp ve antrenman sahası olarak kullanmıştır.¹⁵⁹⁸ Nazilli Basma Fabrikası

¹⁵⁹³ Nazilli Basma Fabrikası Su Tesisat Planı, 13.11.1986, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

¹⁵⁹⁴ Fabrika Vaziyet Planı, 13.06.1987, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

¹⁵⁹⁵ İlhan Öden, 2011, “Nazilli Sümerspor”, <https://sumerspor.blogspot.com/2011/05/>, Et: 5 Eylül 2022.

¹⁵⁹⁶ Sümerbank 1944 Yılı UMHR, s.25.

¹⁵⁹⁷ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.37.

¹⁵⁹⁸ Emre Doğan, a.g.m., s.103.

Futbol Sahası, Türkiye'nin ilk "ızgaralı" futbol sahalarından biridir.¹⁵⁹⁹ Bu sahaya saatlerce yağmur yağsa da -geçirgen yapısı nedeniyle- sahayı su basmamıştır. Nazilli Basma Fabrikası'nın bu modern sahası, Türkiye'de sonraki dönemde inşa edilecek modern futbol sahalarının öncüsü olmuştur.¹⁶⁰⁰

İlhan Öden'in aktardığına göre bu fabrika sahası çevresinde Gıdı Gıdı tren kapsına yakın köşede sıcak suyu, duş ve soyunma odaları olan ve kazanılan kupaların sergilendiği cam vitrinli dolaplara sahip küçük bir spor salonu vardır. Bu salonda spor malzemelerinin bakım ve temizliğinin yapıldığı ve sporculara ait özel dolapların olduğu bir de malzeme odası bulunmaktadır.¹⁶⁰¹

1937'de açılan Nazilli Basma Fabrikası'nın futbol sahası, Nazilli'de 1925'te hizmete giren Nazilli Şehir Satadı'ndan sonra Nazilli'de açılan ikinci saha durumundadır.¹⁶⁰² 1970'lerde bu futbol sahası fabrikanın güney sınırına taşınmıştır. E. Doğan'ın aktardığına göre, *"1970'lerde muhafazakârlığı ile tanınan bir müdürün, lojmanlara yakın bir yerde kısa pantolonlarla futbol oynanmasını uygun bulmayışıyla bu mevcut futbol sahası ağaçlandırılmış, fabrikanın güney sınırında yeni istimlâk edilen alana taşınmıştır."*¹⁶⁰³ Nazilli Basma Fabrikası futbol sahası uzun yıllar boyunca Nazilli'nin en iyi sahalarından biri olarak hizmet vermiştir. Nazilli ve civarında futbolun sevilip gelişmesinde bu modern futbol sahasının rolü büyükür.

Nazilli Basma Fabrikası'nın kapalı spor salonu ise -1967'de 1000 kişilik Aydın Kapalı Spor Salonu¹⁶⁰⁴ açılıncaya kadar- bölgenin en önemli kapalı spor salonu olarak hizmet vermiştir.

Tüm Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi Nazilli Basma Fabrikası'nın işçi giderleri içinde spor harcamalarına da yer verilmiştir. Örneğin, 1951 yılında Nazilli Basma Fabrikası'nda yıllık *"spor masrafı"* 2.250 TL'dir. Bu miktardan işçi başına düşen aylık

¹⁵⁹⁹ Güneş, "Atatürk'ün Nazilli Seyahatleri...", s.131; Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm...", s.965; Arıkan, vd., a.g.m., s.173, Polatoğlu, a.g.e., s.176.

¹⁶⁰⁰ Öden, bu ızgaralı sistem hakkında şu bilgileri vermiştir: *"Nazilli Sümerbank'ın dillere destan futbol sahası vardı. Iızgaralı saha denirdi. Fabrikanın yakıt olarak kullandığı kömür yakıldıktan sonra cüruf oluyor. Cüruf dediğimiz şey bugün o atletizm pistlerinde kullanılan tartan gibi; kırmızı, suyu tutmayan malzeme... Futbol sahasının üstü 70 cm açılıyor, 70 cm'lik alan cürufuyla doldurulup silindirle sıkıştırıldıktan sonra üzerine tekrar toprak seriliyor. 70 cm'lik bir dolgu üzerinde futbol sahası yapıyorlar. Dolayısıyla ne kadar yağmur yağarsa yağsın, o yağmur sayu saha üzerinde hiç birikmiyor, asla çamur olmuyor..."* (İnci, a.g.e., s.118.)

¹⁶⁰¹ Öden, a.g.m, aynı yer.

¹⁶⁰² Aydın 1973 İl Yıllığı, s.165.

¹⁶⁰³ Emre Doğan, a.g.m., s.104.

¹⁶⁰⁴ Aydın 1967 İl Yıllığı, s.194.

spor masrafı miktarı 0,06 TL'dir.¹⁶⁰⁵ Bu oranları diğer bazı Sümerbank fabrikalarıyla karşılaştırdınca ortaya çıkan tablo şudur:

Tablo 3.38. Sümerbank Dokuma Fabrikalarının 1951 Yılı Spor Masrafları (TL)

Fabrika	Nazilli	Merinos	Hereke	Gemlik	Ereğli	Malatya
Yıllık Spor Masrafı (TL)	2.250	1.500	2.500	225	1.500	5.500
İşçi Başı Aylık Spor Masrafı (TL)	0.06	0.05	-	0.03	0.05	0.11

Kaynak: BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.53; BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, Ek-14; BUMH Sümerbank Gemlik Sunğıpek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.57; BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesinin 1951 Yılı Raporu, Ek-10; BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesinin 1951 Yılı Raporu, Ek-10.

Nazilli Basma Fabrikası'nın, yıllar içinde değişmekle birlikte, genel olarak diğer Sümerbank fabrikalarının ortalaması düzeyinde spor harcaması yaptığı görülmektedir.

Nazilli Basma Fabrikası spor harcaması 1950'lerde bir hayli azalmıştır. Hatta *BUMH Sümerbank Basma Sanayi Müessesesi 1952 Yılı Raporu'na* göre fabrika o yıl hiç spor harcaması yapmamıştır.¹⁶⁰⁶ *BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu'na* göre de 1975 ve 1976 yıllarında fabrikanın “sosyal giderler” tablosunda herhangi bir “spor harcaması” görülmemektedir.¹⁶⁰⁷ 1950'lerden itibaren fabrikada spor eski önemini kaybetmekle birlikte fabrika kulübü Sümerspor güçlenerek çalışmalarını sürdürmüştür.

8.1. Fabrika Spor Kulüpleri

Türkiye'de spor ve özellikle futbol, Batı'daki gibi fabrikalarda değil, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Bahriye, Kuleli Askeri İdadisi, Mekteb-i Sultani ve Robert Kolej gibi

¹⁶⁰⁵ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu, s.31,53.

¹⁶⁰⁶ BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1952 Yılı Raporu, Ek: 10.

¹⁶⁰⁷ BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu, s.23.

Batı'ya açık, modern okullarda gelişmeye başlamıştır. Çünkü Batı tipi bir sanayileşmenin gerçekleşmediği Osmanlı Devleti'nde işçi sayısı çok sınırlı düzeyde kalmıştır. Bu nedenle Osmanlı'da Batı'daki gibi fabrika kulüpleri de kurulamamıştır. Bunun tek istisnası 1910'da İmalat-ı Harbiye işçilerince kurulan MKE Ankaragücü'dür.¹⁶⁰⁸ Doğrudan işçiler, işçi-öğrenciler ve işçi temsilcileri tarafından kurulan İmalat-ı Harbiye kulübü MKE Ankaragücü, uzun yıllar boyunca, en üst lig klasmanlarında mücadele etmeyi başarmıştır.¹⁶⁰⁹

Spor altyapısına sahip Sümerbank fabrikalarında çeşitli spor dallarında faaliyette bulunan fabrika spor kulüpleri vardır. Sümerbank'ın Kayseri, Ereğli, Hereke, Nazilli, Gemlik, Bakırköy, Denizli fabrikalarındaki kulüpler “Sümerspor”, Bursa Merinos Fabrikası'ndaki “Merinossport” ve “Mensucatsport”, Malatya Fabrikası'ndaki “Mekiksport” (daha sonra Sümerspor), İzmit Fabrikası'ndaki “Kâğıtsport”, Karabük Demir-Çelik Fabrikalarındaki “Demir-Çelik Gençlik Kulübü” ve “Karabük Spor Teşkilatı”, Antalya Fabrikası'ndaki “Poplinsport” adlarını taşımıştır.

Sümerbank fabrikalarındaki spor kulüpleri futbol, basketbol, voleybol, güreş, bisiklet, jimnastik, atletizm, binicilik, tenis, golf, yüzme, kürek, yatçılık, atıcılık, boks ve kış sporları gibi çok çeşitli spor dallarında faaliyet göstermiştir. Örneğin, Bakırköy Fabrikası Sümerspor Kulübü'nün futbol, güreş, voleybol ve su sporları çok ilgi görmüştür.¹⁶¹⁰ Kayseri Fabrikası Sümerspor Kulübü futbol, voleybol, basketbol, atletizm, tenis, güreş, kayak, yüzme, atıcılık, boks, avcılık ve dağcılık dallarında faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁶¹¹ Bursa Merinos Fabrikası'nın Merinossport Kulübü kayak, dağcılık, tenis, voleybol, futbol, güreş ve atletizm dallarında çalışmalar yapmıştır. Bu kulüp, özellikle atletizmde ve kayakta başarılı sporcular yetiştirmiştir.¹⁶¹² Ereğli Bez Fabrikası Sümerspor Kulübü'nün futbol, voleybol, tenis, atletizm şubeleri vardır.¹⁶¹³ Gemlik Suni İpek Fabrikası Sümerspor Kulübü futbol, voleybol, tenis, kürek, yüzme, masa tenisi şubelerine

¹⁶⁰⁸ Fişek, a.g.e., s.54.

¹⁶⁰⁹ 1900'lerin başında Osmanlı'da “futbol yasağının” gevşemesiyle beraber, İmalat-ı Harbiye Tamir Atölyesi işçileri boş zamanlarının bir bölümünü futbolla değerlendirmeye başlamıştır. 1910'da İmalat-ı Harbiye'de Altınörs İdmanyurdu ve Turan Sanatkarangücü adlı iki kulüp kurulmuştur. Bu iki İmalat-ı Harbiye kulübü, 31 Ağustos 1923'te bir kongreyle Anadolu Turan Sanatkarangücü adı altında birleştirilmiştir. Kulüp, 1926'da İmalat-ı Harbiye Spor Kulübü, 1933'te de Ankaragücü Gençlik ve Spor Kulübü adını almıştır. (Mustafa Berkay Aydın, “Ankara'nın Sosyo-Kültürel Bir Değeri Olarak MKE Ankaragücü: Taraftarların Gözünden Kent ve Kulüp”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 2018, 6 (1), s.6-8.)

¹⁶¹⁰ Toros, a.g.e., s.113.

¹⁶¹¹ Polatoğlu, a.g.e., s.140-141

¹⁶¹² Toros, a.g.e., s.127

¹⁶¹³ Polatoğlu, a.g.e., s.155.

sahiptir.¹⁶¹⁴ İzmit Kâğıt Fabrikası Kağıtspor Kulübü'nün atletizm, judo, yüzme, güreş, futbol, basketbol, voleybol ve boks şuberi vardır. Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nın Karabük Spor Teşkilatı futbol, voleybol, binicilik, dağcılık, atletizm, gibi pek çok spor dalında faaliyette bulunmuştur.¹⁶¹⁵

Sümerbank spor kulüpleri, 1930'ların sonundan 1980'lerin sonuna kadar, katıldıkları bütün müsabakalarda fabrikalarını ve kentlerini başarıyla temsil etmiştir.

Sümerbank fabrika spor kulüpleri öncelikle çeşitli spor organizasyonları yaparak ülkede spora ilgiyi artırmaya çalışmıştır. Örneğin, 1949'da Sümerbank fabrikaları gençlik kulüpleri arasında düzenlenmesi kararlaştırılan güreş, futbol, atletizm ve boks turnuvasının grup ve final karşılaşmaları başarıyla tamamlanmıştır. Boks karşılaşmaları İzmit Selüloz Sanayi Müessesesi'nde; güreş, futbol ve atletizm finalleri ise Karabük'te Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi'nde yapılmıştır. Bu fabrika spor organizasyonu içeride işçiler, dışarıda halk arasında büyük ilgi görmüştür. Karşılaşmalar sonunda Sümerbank müesseseleri yayınladıkları bildiride, spor faaliyetlerine denk biçimde *“milli terbiye ve ahlaki seviyeyi yükseltecek ve (halkı) kötü cereyanlardan koruyacak şekilde”* kültürel faaliyetlere de önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Sümerbank fabrikalarının gençlik kulüpleri de kendi bölgelerinde mevsime ve bölgesel şartlara uygun çeşitli spor dallarında faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁶¹⁶

Sümerbank fabrika spor kulüpleri, zaman zaman kendi aralarında özel maçlar yapmıştır. Örneğin, Sümerbank futbol takımlarından Merinosspor; Gemlik Sümerspor ile 26 Haziran 1938'de, Feshane Sümerspor ile 8 Haziran 1941'de maç yapmıştır. Benzer şekilde Adana ve Malatya fabrikalarının takımları da birbiriyle maçlar yapmıştır.¹⁶¹⁷ Sümerbank fabrikaları spor kulüplerinin kendi aralarında yaptıkları bu karşılaşmalar, fabrikalarda ve fabrikaların bulunduğu kentlerde spora ilgiyi artırmış ve fabrikalar arasındaki iletişimi güçlendirmiştir.

Sümerbank fabrika spor kulüpleri sadece kendi aralarında çeşitli spor organizasyonları düzenlemekle ve kendi aralarında özel maçlar yapmakla kalmamış, birçok dalda bölgesel liglere katılarak yıllarca başarıyla mücadele etmiştir. Örneğin, 1971'de,

¹⁶¹⁴ A.g.e, s.238.

¹⁶¹⁵ “Kurulmakta Olan Fabrikaların Doğurduğu Yepyeni Bir Şehir”, *Ulus*, 3 Temmuz 1938, s.6.

¹⁶¹⁶ *Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1949 Birinci Üç Aylık Faaliyet Durumu*, Ankara, 4.6.1949, s.56; *Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu*, Ankara, 21.8.1949, s.60; *Sümerbank Teşekkül Merkez İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı İkinci Üç Aylık Faaliyet Raporu*, 15.09.1950, s.175.

¹⁶¹⁷ Eren, a.g.t, s.437.

önce Sivas Amatör Küme Ligi'nde 4'üncü olan Sivas Fabrikası Sümerspor Futbol Takımı, aynı yıl Mahalli Amatör Küme Ligi'nde oynadığı 16 maçın 15'ini kazanarak şampiyon olmuştur.¹⁶¹⁸ 1971'de Denizli Fabrikası Sümerspor Kulübü birçok dalda önemli başarılarla imza atmıştır. Denizli Sümerspor Futbol Takımı 1970-1971 Sezonu Denizli 1. Amatör Küme Ligi'nde şampiyon olmuştur. 1971'de liglere katılan Denizli Sümerspor basketbol ve voleybol takımları ise aldıkları başarılı sonuçlarla gelecek için umut vermiştir. Aynı yıl Denizli Sümerspor Güreş Takımı, Vali Kupası'nı kazanmış ve liglerdeki liderliğini sürdürmüştür. Denizli Sümerspor Bisiklet Takımı ise bölge birinciliğini sürdürmüştür.¹⁶¹⁹ 1970-1971 Amatör Lig Sezonu'nda Kayseri Fabrikası Sümerspor Futbol Takımı şampiyon olmuştur.¹⁶²⁰ 1971-1972 Futbol Sezonu'nda Ordu Amatör Küme Şampiyonu olan Sümer Soyaspor Gençlik Kulübü, 5. Grup Şampiyonu olmuş ve Trabzon Şampiyonu ile karşılaşmaya hak kazanmıştır.¹⁶²¹ 1972'de Manisa Mensucatspor Futbol Takımı Manisa 1. Amatör Küme Şampiyonu olmuş, Mensucatspor Voleybol Takımı grup birincisi olmuş, Mensucatspor Okçuluk Takımı da Adana'daki okçuluk yarışmalarında başarılı sonuçlar almıştır.¹⁶²² 1975'te Hereke Fabrikası Sümerspor Kürek Takımı çeşitli yarışlarda birincilikler almıştır. Kürek Milli Takımı'na 5 sporcu veren Hereke Sümerspor Kürek Takımı çalıştırıcısı Kemal Yüce de Kürek Milli Takımı Yardımcı Anrenörlülüğüne getirilmiştir. 1975'te Avusturya'nın Villach kentinde yapılan yarışlarda Hereke Sümerspor'dan Ertuğrul Ateş ile Ender Deveci'nin de yer aldığı Türk Kürek Milli Takımı, 4 tek dümençilide 6 takım arasında 2'nci olmuştur. Türk Kürek Milli Takımı İstanbul'da yapılan yarışlarda da 5 takım arasında 3'üncü olmuştur.¹⁶²³ 1974-1975 sezonunda Antalya Fabrikası Poplinspor Kulübü basketbol ve voleybol takımları şampiyon olmuştur. Ayrıca

¹⁶¹⁸ "Sümerspor Futbol Takımı Sivas Amatör Küme Liginde 4. Oldu," *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Mart 1971, S.105, s.11; "Sivas Sümerspor Futbol Takımı Şampiyon Oldu", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Aralık 1971, S.114, s.32.

¹⁶¹⁹ "Denizli Fabrikamızda Spor Faaliyetleri", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Şubat 1971, S.104, s.24-25.

¹⁶²⁰ "Sümerspor Şampiyon Oldu", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Nisan 1971, S.106, s.39.

¹⁶²¹ "Sümer Soyaspor 5. Grup Şampiyonu", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Nisan 1972, S.118, s.13.

¹⁶²² "Manisa Birinci Amatör Kümede Mensucatspor Şampiyon Oldu", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, S.116, C.11, Şubat 1972, s.6.

¹⁶²³ "Sümerbank'tan Haberler ", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.14, Ekim 1975, S.160, s.8.

Poplinspor Basketbol Takımı, Mersin’de yapılan Anadolu Kupası Basketbol Turnuvası’nı 16 takım arasında 3’üncü bitirmiştir.¹⁶²⁴

Şekil 3.34. Sümerbank Fabrika Spor Kulüplerinin Çeşitli Başarılarından Örnekler (1970’ler)

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.10, Nisan 1971, S.106, s.30; C.11, Nisan 1972, S.118, s.13.

Sümerbank fabrika spor kulüplerinin 1976 yılında elde ettikleri bazı başarılar da şöyledir: Denizli Fabrikası Sümerspor Güreş Takımı, 12-13 Kasım 1976’da Denizli’de yapılan Gençler ve Yıldızlar Bölge Güreş Teşvik Müsabakalarında 200’den fazla güreşçi arasında 5 birincilik, 2 ikincilik kazanmıştır.¹⁶²⁵ Antalya Fabrikası Poplinspor Kulübü basketbol ve voleybol takımları gruplarında bölge şampiyonu olmuştur.¹⁶²⁶ Kayseri Sümerspor Futbol Takımı, Türkiye Amatör Küme Şampiyonası’nda finale yükselmiştir.¹⁶²⁷ Yarımca ve Hereke’de yapılan, Fenerbahçe, Galatasaray, ODTÜ ve Zonguldak Erdemirspor’un katıldığı kürek yarışlarında, eski milli kürekçilerden Kemal Yüce’nin çalıştırdığı Hereke Fabrikası Sümerspor Kürek Takımı çok başarılı olmuş, Fenerbahçe’nin ardından 2’nci gelmiştir. Hereke Sümerspor Optimist Takımı da Temmuz 1976’da

¹⁶²⁴ “Antalya Pamuklu Dokuma Spor Dalındaki Çabalarını Yoğunlaştırdı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Haziran 1979, S.204, s.6.

¹⁶²⁵ “Denizli Müessesemizde Güreş Çalışmaları”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Aralık 1976, S.174, s.5-6.

¹⁶²⁶ Enver Yorulmaz, “Antalya Poplinspor Voleybol ve Basketbol Takımları Gruplarında Şampiyon Oldu”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Şubat 1976, S.164, s.11.

¹⁶²⁷ “Kayseri Sümerspor Amatör Küme Şampiyonası Finalisti”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Haziran 1976, S.168, s.9.

Yarımcı'da yapılacak Optimist Dünya Şampiyanası'na katılmak için hazırlanmıştır. Sümerbank dergisindeki habere göre, “Hereke Sümerspor optimistleri, muntazam çalışmalarına devam etmektedirler. Bu tekneleri kullanan sporcular yarışmalarda iyi neticeler alacaklarından emin görünmektedirler.”¹⁶²⁸ Sümerbank Konya Krom, Magnezit, Tuğla Sanayi Müessesesi Halter Takımı 7 takımın katıldığı Konya Bölge Şampiyonası'nda şampiyon olmuştur.¹⁶²⁹ Sümerbank Erzincan Pamuklu Sanayi Müessesesi Masa Tenisi Takımı da o sezon Türkiye 6'ncısı olmuştur.¹⁶³⁰

Sümerbank fabrika kulüpleri futbol, basketbol, voleybol ve kürek dışında özellikle güreş alanında başarılı olmuş, Türkiye'nin önemli güreşçileri fabrika minderlerinden yetişmiştir. Örneğin, 1953'te açılan Sümerbank Denizli Fabrikası'nda 1954'te kurulan Denizli Sümerspor Güreş Şubesi, 1976 yılına gelindiğinde -22 yıl içinde- Hasan Güngör, Bayram Şit, Adil Güngör, Bayram Uysal, Mehmet Güçlü gibi Türkiye ve dünya çapında ün kazanmış güreşçiler yetiştirmiştir.¹⁶³¹ 1970'lerde Sümerspor güreşçilerinin oluşturduğu Sümerbank Serbest Güreş Takımı, Sümerbank Genel Müdürlüğü'nü temsilen çeşitli müsabakalara katılmıştır.¹⁶³²

Sümerbank fabrika spor kulüpleri, fabrikaların bulundukları kentlerde sporun neredeyse tüm dallarının tanınmasını ve sevilmesini sağlamış; halkın sporla uğraşp ruhen ve bedenen gelişmesine, sağlıklı bir hayat sürmesine katkıda bulunmuştur. Fabrika spor kulüpleri fabrikada ve kentte takım ruhunun, fabrikaya ve kente aidiyet duygusunun gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sporcuları -Halkevleriyle birlikte- bu fabrika spor kulüplerinden yetişmiştir. Sümerbank spor kulüpleri Türkiye'de özellikle amatör sporların yaygınlaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır.

¹⁶²⁸ Faruk Özalp, “Hereke’de Spor Faaliyetleri”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Ağustos 1976, S.170, s.21-22.

¹⁶²⁹ “Konya Krom, Magnezit, Tuğla Sanayii Müessesesi Halter Takımı Bölge Şampiyonu Oldu”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Ağustos 1976, S.170, s.22.

¹⁶³⁰ “Sümerbank Erzincan Pamuklu Sanayii Müessesesi Masa Tenisi Takımı Türkiye 6.'sı Oldu”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Ağustos 1976, S.170, s.20.

¹⁶³¹ “Denizli Müessesemizde Güreş Çalışmaları”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Aralık 1976, S.174, s.5-6.

¹⁶³² *Sümerbank Personel Rehberi*, s.88.

8.2. Bir Fabrika Spor Kulübü: Nazilli Sümerspor

Sümerbank'ın en önemli spor kulüplerinden biri Nazilli Basma Fabrikası'nın spor kulübü Nazilli Sümerspor'dur. Nazilli Sümerspor'u incelemeden önce kısaca Aydın ve Nazilli'de sporun gelişimine göz atalım.

Aydın'daki ilk spor kulübü cumhuriyetin ilanından sonra, 1924'te kurulan Kardeş Spor Yurdu'dur. 1930'ların başlarında Aydın'da spor, yeni kurulan Aydın Halkevi'nin ve CHP'nin himayesinde gelişmiştir. 1930'ların başında Aydın Spor Sahası'nın yapımına başlanmıştır. 1935'te spor sahsına ek bir kapalı spor salonu ile bir de gazino yapılmıştır. Futbol alanı ile koşu pisti tamamlanmıştır. Atlama, disk, gülle, cirit atma yerleri bitirilmiştir. Ayrıca bir tenis kortu, bir patinaj yeri ile basketbol ve voleybol sahalarının yapımı planlanmıştır. Bu tesislerin yapımında Adnan Menderes'in de maddi yardımları olmuştur.¹⁶³³

Aydın'da 1932'de Aydınspor Kulübü kurulmuş, 1935'de Aydın Şehir Stadı açılmıştır. Aydın'da özellikle futbol çok sevilmiş ve hızla gelişmiştir. İlçelerde ve köylerde futbol takımları kurulmuştur. Aydın bölgesindeki kulüplerde futbol oynayıp Türkiye'nin büyük kulüplerine transfer olan futbolcular vardır. Örneğin, 1967 öncesinde Aydın kulüplerinde futbol oynayan ve Beşiktaş'a transfer olan Kemal Ünlü, Coşkun Taş, Kaya Köstepen yıllarca milli formayı giymiştir. 1937'den itibaren Aydın'da futbola paralel olarak diğer spor dalları da gelişmeye başlamıştır. Örneğin, 1938'deki atletizm maraton koşusunda Aydın takımı iyi dereceler almıştır. Aydın'da 1947'de yüzme havuzları, 1963'te 1000 kişilik kapalı spor salonu hizmete girmiştir.¹⁶³⁴

Aydın Nazilli'de ilk spor kulüpleri cumhuriyetin ilanından sonra kurulmaya başlanmıştır. 1924'te Yukarı Nazilli'de Gençlerbirliği, Aşağı Nazilli'de İdam Yurdu adlı iki spor kulübü kurulmuştur.¹⁶³⁵ 1937'de Nazilli Sümerspor ve Menderesspor kulüpleri,¹⁶³⁶ 1938'de Nazilli Beş Eylül Futbol Kulübü, 1939'da Nazilli Gençlerbirliği Kulübü, 1961'de Pamukspor Kulübü, 1962'de Nazilli Gençlik Kulübü ve 1967'de de Nazillispor Kulübü kurulmuştur. Bu kulüplerden Pamukspor Kulübü (yeşil-beyaz), futbol, atletizm, voleybol, basketbol ve güreş; Nazilli Gençlik Kulübü (sarı-lacivert), futbol, voleybol, basketbol,

¹⁶³³ "15 Cumhuriyet Yılında Gençlik ve Spor", *Aydın*, 29 Birinciteşrin, 1938, s.4.

¹⁶³⁴ *Aydın 1967 İl Yıllığı*, s.194-195; *Aydın 1973 İl Yıllığı*, s.163.

¹⁶³⁵ "15 Cumhuriyet Yılında Gençlik ve Spor", *Aydın*, 29 Birinciteşrin, 1938, s.4.

¹⁶³⁶ O. Becerik, "Basma Fabrikasının Faaliyeti, Nazilli'de Hayat Tamamen Değişti", *Anadolu*, 1 Nisan 1938, s.9.

yüzme ve masa tenisi; Nazillispor (siyah-beyaz), futbol, basketbol, jimnastik ve masa tensi dallarında faaliyette bulunmuştur.¹⁶³⁷ Bütün bu spor kulüpleri Nazilli ve civarında spora ilgiyi artırmıştır.

Nazilli ve civarında sporun gelişmesinde Nazilli Basma Fabrikası'nın çok özel bir yeri vardır. 1937'de Nazilli Basma Fabrikası'nda kurulan Nazilli Sümerspor, Aydın'ın ve Nazilli'nin ilk spor kulüplerinden biridir. Çeşitli spor dallarında faaliyette bulunan Nazilli Sümerspor, bölgede spora ilginin artmasında etkili olmuştur.

Nazilli Basma Fabrikası'nda kurulan Nazilli Sümerspor Kulübü, Türkiye'de uzun yıllar boyunca en başarılı fabrika spor kulüplerinden biri olarak kendini göstermiştir. Kulüp, fabrikayla yaşıttır. Hatta Nazilli Sümerspor'un kuruluş çalışmaları fabrika açılmadan başlamıştır.¹⁶³⁸ Fabrika açılırken Türk ve Sovyet çalışanların bir futbol maçı yaptıkları bilinmektedir.¹⁶³⁹ Fabrika açılışında kadın-erkek fabrika sporcuları Atatürk'ün önünde resmigeçit yapmıştır.¹⁶⁴⁰ Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası İdare Heyeti Karar Defteri'ne göre 9 Nisan 1937'de fabrikanın spor altyapısı için bir ihtiyaç listesi hazırlanmıştır. Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer'in ricasıyla ilk tesis masraflarını Sümerbank Genel Müdürlüğü karşılamıştır. 19 Kasım 1937'de Nazilli Sümerspor'un kuruluş kararı alınmıştır.¹⁶⁴¹

1937'de kurulan Nazilli Sümerspor kısa sürede tescil edilmiştir. 1938 başlarında gazete haberlerinde, *“Sümerlilerin kurdukları Sümersporları Türk Spor Kurumu'nca da tescil edilmiştir. Spor çalışmaları (fabrikanın) kadın erkek bütün mensuplarının spor ihtiyaçlarına cevap verecek bir genişlikte ve zenginliktedir,”* denilmiştir.¹⁶⁴²

1928 Olimpiyatları'na katılan Şevki Bey, -Nazilli Sümerspor'un kuruluş aşamasında- sporcu gençleri çalıştırmıştır.¹⁶⁴³

1938'de Nazilli Basma Fabrikası'nı gezen O. Becerik, *“Sümerspor kulübü de bütün spor şubelerine sahip ve bol vasıtalarla maliktir. Burada da asri bir spor alanı yapılıyor,”* demiştir.¹⁶⁴⁴ Becerik, 1938'de “Nazilli” başlıklı yazısında da *“Nazilli'de Spor*

¹⁶³⁷ Aydın 1967 İl Yıllığı, s.195; Aydın 1973 İl Yıllığı, s.163-166; Dikmen, a.g.e., s.79,137.

¹⁶³⁸ Bilget, “Nazilli Dokuma Kombinasında”, Yeni Asır, 10 Nisan 1937, s.4.

¹⁶³⁹ Emre Doğan, a.g.m., s.103.

¹⁶⁴⁰ “Atatürk, Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı”, Cumhuriyet, 10 Birinciteşrin 1937, s.1,9.

¹⁶⁴¹ Öden, a.g.m., aynı yer.

¹⁶⁴² “Nazilli Basma Fabrikası...”, Ulus, 20 Şubat 1938, s.6; “Nazilli Fabrikası Müstemilat İle Yeni Bir Şehir Halini Aldı”, Son Posta, 19 Şubat 1938, s.5.

¹⁶⁴³ “Nazilli Fabrikasında İnşaat Çok İlerledi”, Akşam, 14 Kanunisani 1937, s.6.

¹⁶⁴⁴ O. Becerik, “Basma Fabrikasının Faaliyeti, Nazilli'de Hayat Tamamen Değişti”, Anadolu, 1 Nisan 1938, s.9.

*Hareketleri” başlığı altında Sümerspor’dan şöyle söz etmiştir: “Sümerspor; memleket sporu için iftihara değer bir varlıktır. Sümer Halkevi Spor Şubesinin bu varlığı daha yükselteceğine ve daha hızlandıracağına şüphem yoktur.”*¹⁶⁴⁵

Lacivert-beyaz renkli Nazilli Sümerspor Kulübü futbol, voleybol, basketbol, atletizm, bisiklet, güreş, tenis ve boks takımlarına sahiptir. Sümerspor; futbol, basketbol, voleybol, hentbol, tenis, güreş, boks, atletizm, bisiklet, eskrim ve yüzme dallarında çalışmalar yaparak başarılı sporcular yetiştirmiştir. Ayrıca kulüp, hafta sonlarında çevre ilçelere ve köylere geziler düzenlemiştir.¹⁶⁴⁶ Nazilli Sümerpsor Kulübü’nün, 1940’larda henüz Türkiye’de ve dünyada fazla yaygınlık kazanmamış voleybol, basketbol, tenis, masa tenisi, atletizm, boks ve paten gibi dallarda çalışmalar yapması bu sporların Nazilli ve civarında tanınmasını sağlamıştır.

Nazilli Sümerspor Kulübü, Nazilli Basma Fabrikası bünyesindeki modern pist, salon ve spor alanlarında öncelikle Nazilli Basma Fabrikası çalışanlarına, onların çocuklarına ve yakınlarına, sonra Nazilli gençlerine, sonra da başka yerlerden gelen başarılı sporculara çok çeşitli dallarda spor yapma olanağı sağlamıştır. Sakatlanan ve hastalanan sporcular fabrika hastanesinde tedavi edilmiş, isteyen sporculara fabrika tarafından öğrenim desteği verilmiş, gıda yardımı yapılmış, çalışmak isteyenlere, fabrikada spor yapmalarına engel olmayacak işler verilmiş, evli sporculara fabrika lojmanında, bekâr sporculara fabrika misafirhanesinde özel odalar ayarlanmış, kirlenen sporcu formaları fabrika çamaşırhanesinde yıkanmıştır. Kulüp sporcuları değerli spor hocaları gözetiminde antrenman yaparak spor karşılaşmalarına hazırlanmıştır. Bir amatör fabrika kulübü durumundaki Sümerspor’un sporcularına sağladığı olanaklar profesyonel spor kulüplerden aşağı kalmamıştır.¹⁶⁴⁷

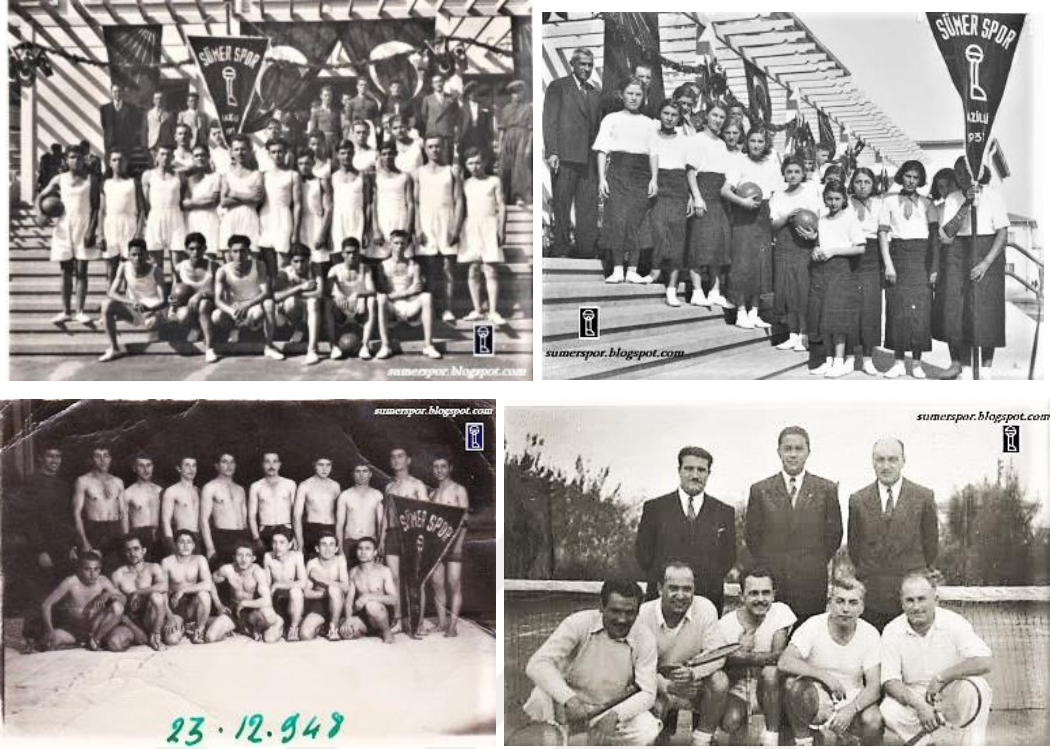
Çeşitli açık ve kapalı spor sahalarına sahip Nazilli Basma Fabrikası, sahip olduğu tüm spor olanaklarını, bünyesindeki Sümerspor Kulübü’nün, spor yapmak isteyen çalışanlarının ve halkın hizmetine sunmuştur.

¹⁶⁴⁵ Becerik, “Nazilli”, *Aydın*, 19 Mart 1938, s.2.

¹⁶⁴⁶ *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, s.8; *L’Illustration de Turquie*, s.55; *Aydın 1973 İl Yılığ*, s.166; *Aydın 1967 İl Yılığ*, s.198; Güneş, “Atatürk’ün Nazilli Seyahatleri...”, s.131; Arıkan vd., *a.g.m.*, s.173.

¹⁶⁴⁷ Öden, *a.g.m.*, aynı yer.

Şekil 3.35. Nazilli Sümerspor Kulübü'nün Erkek ve Kadın Sporcuları

Kaynak: İlhan Öden Arşivi

Nazilli Sümerspor Kulübü'nün bir yönetim kadrosu, bir genç takımı ve bir de kadın erkek üyelerden oluşan temsil kolu vardır.¹⁶⁴⁸ Sümerspor, 1972'ye kadar Nazilli Basma Fabrikası'nca yönetilmiş, 1972'den itibaren fabrikadan ayrılmış, işçi ve memur aidatlarıyla varlığını sürdürmüştür. 1972'ye kadar Nazilli Basma Fabrikası'nın müdürleri aynı zamanda Sümerspor As Başkanları olarak görev yapmıştır.¹⁶⁴⁹

Nazilli Sümerspor kurulu kurulmaz 1937-1938 sezonunda futbol ve voleybolda bölgesel liglerde mücadele etmeye başlamıştır.¹⁶⁵⁰ 1937-1938 sezonu bölgesel voleybol ve futbol ligleri, 14 Mart 1938'de Aydınspor sahasında yapılan görkemli bir açılış töreniyle başlamıştır. Nazilli Sümerspor Kulübü sporcuları ve yetkilileri de bu törene tam kadro olarak katılmıştır. Törene katılan kalabalık ve düzenli Sümerspor kfilesi herkesin dikkatini çekmiştir. Gazeteler, Sümerspor'dan övgüyle söz etmiştir:

“Saat 13'te bu merasime katılmak için bugün maçları olmadığı halde Sümersporluların büyük kfilesi çok muntazam bir yürüyüşle spor sahasına geldi. Bunları

¹⁶⁴⁸ Dikmen, a.g.e., s.68,112,120,122.

¹⁶⁴⁹ Doğan, a.g.e., s.188.

¹⁶⁵⁰ “Futbol ve Voleybol Ligleri Fikstür ve Programı”, *Aydın*, 11 Mart 1938, s.2.

Çine, Karapınar, Aydın ve Mendres takımları takip etti... Sümerspor ise çok yeni bir teşekkül olmasına rağmen başta fabrika dirktörünün ve diğer erkânla idarecilerinin spora verdikleri büyük ehemmiyeti tebarüz ettiren bir tarzda geçtiler. Güreşçileri, kadın erkek voleybolcuları, atletleri, futbolcuları, bisikletçileri ve sıhhi teşkilatlarla muazzam göğüs kabartıcı ve göğüs yaşartıcı bir kafiye halinde geçtiler."¹⁶⁵¹

1937-1938 sezonu lig açılış törenini izleyen O. Becerik, Sümerspor'dan, "Basketbol, voleybol, futbol, güreş, bisiklet takımları ve zengin kadrosu ile geçen Sümerspor göğsümüzü kabarttı," diye övgüyle söz etmiştir.¹⁶⁵²

1950'ye kadar Sümer Halkevi Spor Kolu ile işbirliği içinde spor faaliyetlerini sürdüren Nazilli Sümerspor, 1945 yılı itibariyle 50 güreşçi, 40 boksör, 4 futbol takımı, 1 basketbol takımı, 1 voleybol takımı ve tenisçilere sahiptir. Sümersporlu sporcular fabrikadaki değişik spor alanlarında çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁶⁵³

1948 yılı itibariyle Sümerspor, "fabrikada futbol, tenis, güreş, boks, atletizm, eskrim, yüzme, basketbol, hentbol sahaları üzerinde devamlı çalışmalar yapmakta ve iyi sporcular yetiştirmektedir. Bunlardan başka hafta tatillerinde civar kaza ve köylere Sümerspor tarafından geziler tertip edilmektedir." ¹⁶⁵⁴ Tenisten güreşe, bokstan eskime kadar pek çok dalda sportif faaliyette bulunan Nazilli Sümerspor, işçilere ve halka sporu sevdirmiştir.

Nazilli Sümerspor'un en başarılı olduğu dallardan biri güreştir. Nazilli Sümersporlu güreşçiler, Eylül 1938'de yapılacak Türkiye grekoromen güreş müsabakalarına katılacak bölge güreş takımında yer almak için 21 Ağustos 1938'de Aydın'da yapılan bölge güreş seçmelerine katılmıştır. Nazilli Sümerspor'dan Kani Arman 87 kiloda bölge birincisi olmuştur.¹⁶⁵⁵ Nazilli Sümerspor güreşçileri 1950'lerde İzmir güreş müsabakalarında da derece almıştır.¹⁶⁵⁶ Nazilli Sümerspor Güreş Takımı, yıllar içinde, fabrika işçileri içinden başarılı güreşçiler yetiştirmiştir. Örneğin, 1947-1976 yılları arasında Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışan ve Sümerspor Güreş Takımı'nda güreşe başlayan

¹⁶⁵¹ "1937-1938 Voleybol ve Futbol Ligleri Dün Büyük Bir Merasim ve Tezahüratla Başladı", *Aydın*, 15 Mart 1938, s.1.

¹⁶⁵² O. Becerik, "Balo ve Lig Maçları", *Aydın*, 15 Mart 1938, s.2.

¹⁶⁵³ O. Becerik, "Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası", *Aydın*, 1 Aralık 1945, s.1-2.

¹⁶⁵⁴ *Türkiye Ticaret Postası, Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı*, s.8.

¹⁶⁵⁵ "Pazar Günü Güreş Seçmeleri", *Aydın*, 23 Ağustos 1938, s.3.

¹⁶⁵⁶ Dikmen, *a.g.e.*, s.144.

Gafur Gündüz onlardan biridir. Gafur Gündüz, Tarzan Hikmet gibi Sümerspor güreşçileri çeşitli müsabakalarda dereceler almıştır.¹⁶⁵⁷

Nazilli Sümerspor'un en başarılı olduğu dal futboldur. Nazilli Sümerspor Futbol Takımı kuruluşundan itibaren önemli başarılarla imza atmıştır. Nazilli Sümerspor Futbol Takımı uzun yıllar boyunca bölgesel liglerde ve amatör kümede başarıyla mücadele etmiştir.

Nazilli Sümerspor Futbol Takımı, 1937'de kurulur kurulmaz güçlü bir kadro oluşturmuş ve civar il ve ilçelerdeki takımlarla maçlar yapmaya başlamıştır. Nazilli Sümerspor ilk önemli maçlarından birini Mart 1938'de Denizli'de Denizlispor ile yapmış ve Denizlispor'u 1-0 yenmiştir. Gazetelerde, "*Sümerlilerin kuvvetli ve fazla egzersizli oldukları*" belirtilmiştir.¹⁶⁵⁸ Mart 1938'de Sümerspor, İzmir Yamanspor ile karşılaşmıştır. Nazilli Şehir Stadı'nda, güzel bir bahar havasında, kalabalık bir seyirci önünde oynanan maçı Sümerspor üstün bir oyunla 3-1 kazanmıştır.¹⁶⁵⁹ Haziran 1938'de Denizlispor ve Sümerspor -Türk Hava Kurumu'nu düzenlediği bir turnuvada- bir kere daha karşılaşmıştır. Bu maçı ise Denizlispor 2-1 kazanmıştır.¹⁶⁶⁰

Nazilli Sümerspor Futbol Takımı kurulduğu yıl bölgesel ligde mücadele etmeye başlamıştır. Çekilen fikstüre göre Nazilli Sümerspor, 1937-1938 sezonunda ilk maçını 20 Mart 1938'de Aydınspor ile oynamıştır.¹⁶⁶¹ Nazilli Sümerspor, Aydınspor'u 1-0 yenmiştir.¹⁶⁶² Aydınspor ve Sümerspor, 9 Ekim 1938 Pazar günü Nazilli sahasında

¹⁶⁵⁷ Doğan, a.g.e., s.176-177.

¹⁶⁵⁸ "Denizli'de Sümerspor ile Denizli Maçı", *Yeni Asır*, 3 Mart 1938, s.4.

¹⁶⁵⁹ "Sümer Halkevi ve Nazilli Fabrikasında Kurulan Sümerspor Kulübünün Faaliyetleri," *Cumhuriyet*, 19 Mart 1938, s.7.

¹⁶⁶⁰ "Sümerspor-Denizli Maçı", *Aydın*, 21 Haziran 1938, s.1.

¹⁶⁶¹ "Futbol ve Voleybol Ligleri Fikstür ve Programı", *Aydın*, 11 Mart 1938, s.2.

¹⁶⁶² Aydın gazetesi, Aydınspor-Sümerspor karşılaşmasını okurlarına şöyle aktarmıştır: "Günün en mühim müsabakası olan Aydınspor-Sümerspor maçına her iki takımın oyuncuları karışık bir sıra halinde çıktılar. Halkı selamladılar. Pazar günü sahada karşılaşan bu iki takım şimdiye kadar üç defa birbirlerine karşı oynamışlar ve her üçünde de Aydınspor Sümer'e 4-2, 4-0 ve 4-1 galip gelmiş olduğundan seyirciler de bu defada Aydın'ın lehine bir intiba vardı. Oyuna gayet seri başladılar. Aydınlılar yeni ve kuvvetli elamanlarla takviye edilmiş olan Sümer saflarını eskisi gibi yaramıyorlar. Bilakis kendileri de sık sık fena ve tehlikeli vaziyetlere düşüyorlar. Bir türlü oyunlarını tutturamıyorlar. Nihayet oyun beyhude bir didişme vaziyetine girdi. İki taraf da kale önlerine kadar iniyor ve yine aynı şekilde geri dönüyor. Birinci devre 0-0 berabere bitti. İkinci devrede Sümerlilerin bilhassa çok iyi oynayan iki açıkları vasıtası ile nisbi bir hâkimiyet kurduklarını görüyoruz. Lakin ayağından yaralı olmasına rağmen çok iyi çalışan Zihni ile dün fevkalade bir oyun çıkaran kaleci Fikret'in sayelerinde bu hâkimiyet bir müddet faydasız kaldı. Onbeşinci dakikaya doğru sağ açığın bir ortalayışını yakalayan Niyazi, iki bekin arasından sıyrıldı. Kaleci ayaklarına kapandı. Lakin topu bloke edemedi ve bu sayede Sümerliler de tek galibiyet sayılarını kazanmış oldular. Bundan sonra Aydınspor bilhassa oyunun son on beş dakikasında çok baskılı ve hâkim oynadı. Lakin Sümerliler, Aydın hücum hattının en tehlikeli elamanı olan Turgut'u iki müdafaa birden marka ettirmek gibi güzel bir tabiiye kullanıyorlardı. Aydınlılar da bunu gördükleri halde daima sol ile oynamak istemekte ısrar ettiler ve tabidir

kalabalık bir seyirci önünde bir kere daha karşı karşıya gelmiştir. Maç, 2-2 berabere bitmiştir.¹⁶⁶³

Aydın'da 1937-1938 sezonunda Nazilli'nin iki kulübü Menderesspor ve Sümerspor rekabeti yaşanmıştır. 1937-1938 sezonundaki Menderesspor-Sümerspor maçı heyecanla beklenmiştir. Söz konusu maçtan birkaç gün önceki bir gazete haberinde şöyle denilmiştir:

*“Haftanın en heyecanlı ve üstüne en çok alaka çeken maçı Sümerspor’la Menderesspor arasındaki maçıdır. Nazilli’nin ve bölgemizin bu çok kuvvetli iki takımının yapacakları maçın neticesi hakkında şimdiden bir şey söylemek ve hüküm vermek doğru olamaz. Her iki takım arasında şans en büyük rolü oynayacaktır.”*¹⁶⁶⁴

Menderesspor maçı öncesinde Sümerspor Futbol Takımının durumu hakkında yerel basında şöyle bir yazı çıkmıştır:

*“Geçen hafta Aydın’la yaptığı son maçta yeni kadrosunu gördüğümüz Sümerspor da bilhassa açıkları ve oldukça kuvvetli müdafaası ile çok güzel ve kombine birtakım hissi verdi... Sümerspor’un hemen hemen geçen haftaki kadro ile sahaya çıkacağını umabiliriz. Orta hafta Sudi gibi teknik bir elemanın uzun paslarıyla beslenecek olan sol ve bilhassa sağ açık Nuri’nin ortalayışlarının yaratacağı fırsatları üç orta muhacim kaçırmayacak olurlarsa takımın muvaffakiyet ihtimali çoğalır...”*¹⁶⁶⁵

Heyecanla beklenen Menderesspor-Sümerspor maçını Sümerspor 2-1 kazanmıştır. Gazete haberlerine göre maçı izlemek için Nazilli’den kalabalık bir taraftar grubu Sümerspor’la birlikte Aydın’a gitmiştir. Nazilli Sümerspor sahaya Mehmed, Ziya, Ömer, Firuzan, Sudi, Ahmed, Nuri, Niyazi, Enver, Naci, Hamdi ilk on biriyle çıkmıştır.¹⁶⁶⁶

1937-1938 futbol sezonunda bölge liglerinin 4.haftasında Sümerspor Karapınar’la karşılaşmıştır. Sahaya Mehmet, Ömer, Firuzan, Mahmut, Sudi, İbrahim, Nuri, Naci, Niyazi, Enver, Hamdi ilk on biriyle çıkan Sümerspor, oyunun daha ilk dakikasında ilk golü bulmuştur. Sonraki dakikalarda da Sümerspor’un neredeyse her akını golle sonuçlanmıştır. Daha 5. dakikada maç Sümerspor lehine 2-0 olmuştur. Sümerspor ilk yarıyı 5-0 önde tamamlamıştır. Sümerspor ikinci yarıda da 6 gol atıp 2 gol yemiştir. Sonuçta Sümerspor-

ki bir netice alamadılar. Oyun da sıfıra karşı bir sayı ile Sümer’in lehine bitti. Sümerspor takımı bu oyun ile hak ettiği galibiyete ulaştı. Sağ ve sol açıkları ile orta hafları ve iki müdafileri çok güzel idiler. Kalecileri biraz zayıf idi.” (“Pazar Günkü Maçlar heyecanlı Oldu”, *Aydın*, 22 Mart 1938, s.1,3.)

¹⁶⁶³ “Aydinspor-Sümerspor Maçı 2-2 Beraberlikle Bitti”, *Aydın*, 11 Birinci Teşrin 1938, s.1-2.

¹⁶⁶⁴ “Bu Hafta Yapılacak Maçlar”, *Aydın*, 25 Mart 1938, s.1.

¹⁶⁶⁵ “Bugünkü Futbol ve Voleybol Maçları”, *Aydın*, 27 Mart 1938, s.2.

¹⁶⁶⁶ “Pazar Günkü Maçlar”, *Aydın*, 29 Mart 1938, s.3.

Karapınarı'ı 11-2 gibi farklı bir skorla mağlup etmiştir.¹⁶⁶⁷ Sümerspor bir sonraki hafta da Sökespor'u 8-1 gibi farklı bir skorla yenmiştir.¹⁶⁶⁸ Sümerspor, güçlü kadrosu ve iyi oyunuyla galibiyetler almaya devam etmiştir. Örneğin, 1 Ağustos 1938'de Sümerspor, İzmir Doğanspor'u 4-2 yenmiştir. Sıcağa rağmen Sümerspor sahasının tıklım tıklım olduğu maçta Sümerspor çok güzel bir futbol oynamıştır. Gazeteler özellikle Macid, Hamdi, Enver ve Mehmed'in iyi oynadıklarını yazmıştır. Galibiyetin mimarının Macit olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁶⁹ 1939 yılında İzmir'de yapılan bir turnuvada da Sümerspor ile Doğanspor 3-3 berabere kalmıştır.¹⁶⁷⁰

1939'da Menderesspor ile Sümerspor birleşmiştir. Bu nedenle 1938-1939 sezonunda Aydın Bölgesi Futbol Heyeti daha önce hazırlanan lig fikstürünü değiştirmek zorunda kalmıştır. Yeni fikstüre göre Sümerspor ilk maçını 2 Nisan 1939'da Aydınspor'la oynamıştır.¹⁶⁷¹ Aydınspor, Sümersporu 1-0 yenmiştir.¹⁶⁷² Ligin 4. haftasında ise Sümerspor Sökespor'u tam 10-0 yenmiştir. Böylece liglerin birinci devresi tamamlanmıştır. 1938-1939 sezonu bölgesel lig birinci devresini Sümerspor, 4 maçta 3 galibiyetle Aydınspor'un ardından ikinci sırada tamamlamıştır.¹⁶⁷³

Tablo 3.39.1938-1939 Sezonu Aydın Bölgesi Birinci Devre Lig Puan Durumu.

Kulüpler	Maç	Galip	Beraber	Mağlup	Atılan	Yenilen	Puan
1.Aydınspor	4	4	0	0	17	3	12
2.Sümerspor	4	3	0	1	14	1	10
3.Çine	4	2	0	2	4	5	6
4.Söke	4	1	0	3	4	18	5
5.Karapınar	4	0	0	4	2	14	2

Kaynak: “Lig Puan Vaziyeti,” Aydın, 3 Mayıs 1939, s.2.

¹⁶⁶⁷ “Lig Maçları Devam Ediyor”, *Aydın*, 5 Nisan 1938, s.2

¹⁶⁶⁸ Maç hakkında yerel basında çıkan yazıların biri şöyledir: “İlk sayıyı, Sümerspor'un sol açığı Hamdi topu çok güzel bir şutla sol üst köşeden kaleye sokmak suretiyle yaptı... Sümerspor'un akınları Söke kalecisinin çok güzel ve fedakârane müdahaleleriyle akim kalıyordu. Yine böyle bir akın esnasında kaleci sakatlandı. Devre sonuna doğru kaleyi terk etmek zorunda kaldı. Sahada 10 kişi, bilhassa en iyi oyuncularını Fazıl'dan mahrum kalan Sökeliler, iki gol daha yerdiler ve birinci devre 1-3 Sümer'in galibiyetiyle bitti. İkinci devrede top Sümer sahasına ya iki veyahut üç defa geçebildi. Sümerspor 5 sayı daha yaparak sahadan 8-1 (galip) çıktı.” (Bu Haftanın Maçları”, *Aydın*, 12 Nisan 1938, s.1-2.)

¹⁶⁶⁹ “İzmir'in Doğanspor Takımı Sümerspor'a 4-2 Yenildi”, *Aydın*, 2 Ağustos 1938, s.1-2.

¹⁶⁷⁰ “İzmir Maçları”, *Aydın*, 7 Mart 1939, s.2.

¹⁶⁷¹ “Futbol Liglerinin Yeni Fikstürü”, *Aydın*, 11 Mart 1939, s.2.

¹⁶⁷² “Aydınspor Sümer'i 1-0 Yendi”, *Aydın*, 4 Nisan 1939, s.1-2.

¹⁶⁷³ “Liglerin Birinci Devresi Bitti”, *Aydın*, 3 Mayıs 1939, s.1-2.

1938-1939 futbol sezonunda bölge şampiyonu olmak isteyen Sümerspor Aydınspor’la kıyasıya bir mücadeleye girmiştir. Bölge şampiyonunu belirleyecek maç Aydınspor’la Sümerspor arasında 21 Mayıs 1939’da Aydın’da oynanmıştır.¹⁶⁷⁴ Aydınspor, Sümerspor’u 3-1 yenerek bölge birinciliğini garantilemiştir.¹⁶⁷⁵ 11 Haziran 1939’da yapılan son maçlarla 1938-1939 sezonu bölge ligleri sona ermiştir. Aydınspor sezonu hiç yenilmeden şampiyon olarak bitirirken Sümerspor da Aydınspor’un ardından 3 yenilgiyle ikinci sırada bitirmiştir.¹⁶⁷⁶

Tablo 3.40. 1938-1939 Sezonu Aydın Bölgesi Sezon Sonu Lig Puan Durumu

Kulüpler	Maç	Galip	Beraber	Mağlup	Atılan	Yenilen	Puan
1.Aydınspor	8	8	0	0	34	5	24
2.Sümerspor	8	5	0	3	19	6	17
3.Çine	8	4	0	4	7	15	13
4.Söke	8	1	0	7	4	13	5
5.Karapınar	8	0	0	8	2	18	2

Kaynak: “Lig Maçları Bitti”, Aydın, 13 Haziran 1939, s.2.

Görüldüğü gibi Nazilli Sümerspor Futbol Takımı, kurulduktan bir-iki yıl sonra bölgenin en güçlü takımlarından biri haline gelmiş, güçlü rakibi Aydınspor’la kıyasıya mücadele etmiştir. Sümerspor; Aydınspor, Altay, İzmirspor, Göztepe, Altınordu gibi bölgenin büyük takımları yanında diğer Sümerbank fabrikalarının futbol takımlarıyla da çeşitli maçlar yapmıştır. Örneğin, 1947’de Nazilli Sümerspor, Malatya Sümerspor’la Nazilli’de iki maç yapmıştır. Malatya Sümerspor ilk karşılaşmayı 1-0, ikinci karşılaşmayı ise 2-1 kazanmıştır.¹⁶⁷⁷ Yine 1947’de Nazilli Sümerspor, sahasında ağırladığı Kayseri Sümerspor’a 1-0 yenilmiştir.¹⁶⁷⁸ Nazilli Sümerspor Futbol Takımı, Nazilli Basma Fabrikası’nın açılış yıl dönümlerinde de diğer Sümerbank takımlarıyla özel maçlar yapmıştır. Örneğin, fabrikanın 11. açılış yıl dönümü nedeniyle 9 Ekim 1948’de ve 10 Ekim 1948’de Nazilli Basma Fabrikası sahasında Kayseri Sümerspor ile Nazilli Sümerspor arasında iki maç yapılması kararlaştırılmıştır. Gazeteler, “*Kayseri Sümerspor takımının çok kuvvetli bulunması dolayısıyla güzel bir futbol maçı seyretmek isteyen sayın Nazillililerin*

¹⁶⁷⁴ “Aydınspor-Sümerspor Bugün Aydın Sahasında Karşılaşıyorlar”, *Aydın*, 21 Mayıs 1939, s.2

¹⁶⁷⁵ “Aydınspor Şampiyonluk Yolunda”, *Aydın*, 23 Mayıs 1939, s.2.

¹⁶⁷⁶ “Lig Maçları Bitti”, *Aydın*, 13 Haziran 1939, s.2.

¹⁶⁷⁷ “Spor”, *Fırat*, 11 Şubat 1947, s.1.

¹⁶⁷⁸ “Sümerspor Takımı Nazilli’den İzmir’e Gitti”, *Erciyes Postası*, 12 Ekim 1948, s.1.

*bu fırsatı kaçırmamalarını bilhassa tavsiye ederiz,”*¹⁶⁷⁹ diyerek Nazilli halkını bu maçı izlemeye davet etmiştir.

Sümerspor, kısa zamanda bölgenin sevilen ve aranan takımlarından biri olmuştur. Örneğin, 1939’da Beden Terbiyesi Kupası’nda Ankara’da İzmir’i temsil edecek olan Üçok Takımı, bu turnuvaya hazırlanmak için bölgenin iki güçlü takımı Aydınspor ve Sümerspor’a maç teklif etmiştir. Bu teklifi kabul eden Sümerspor, İzmir’e giderek Üçok’la karşılaşmıştır.¹⁶⁸⁰

Nazilli Sümerspor Futbol Takımı 1940’ların sonlarında kadrosunu biraz daha da güçlendirmiştir. 1947-1948 Sezonu ikinci devre lig maçlarında Nazilli Sümerspor ile Aydınspor, Aydın Stadyumu’nda karşı karşıya gelmiştir. Karşılaşmaya Cavit, Mehmet, Orhan, Ahmet, Lütfi, İrfan, Zeki, Nuri, Ali, Kemal ve Memet Ali ilk on biriyle çıkan Sümerspor, Orhan (2) ve Mehmet Ali’nin (1) golleriyle maçı 3-1 kazanmıştır.¹⁶⁸¹

Nazilli Sümerspor Futbol Takımı, 1949-1954 arasında çok başarılı olmuştur. Sümerspor, 1949-1950 sezonunda Aydın şampiyonu olmuştur. Böylece Türkiye Amatör Birincilikleri için Manisa’da grup maçları yapmaya hak kazanmıştır. Sümerspor, “Manisa Grubu”nda Manisaspor, Denizlispor, Antalyaspor ile eşleşmiştir. Sümerspor Denizlispor’a 5, Antalyaspor’a 9 gol atarak bu grupta da şampiyon olmuştur. Bu başarı üzerine gruplar arası şampiyona için Kocaeli’ye giden Nazilli Sümerspor, buradaki şampiyonada, kendi bölgelerinde şampiyon olan Kocaeli Kağıtspor (ki o da bir Sümerbank takımıdır), Adana Demirspor, Eskişehir Demirspor, Eskişehir Havagücü, Kütahya Linyitspor ve Trabzon İdman Ocağı ile karşılaşmıştır. Nazilli Sümerspor, turnuvayı üçüncü bitirmiştir. Bu başarı, Nazilli Basma Fabrikası çalışanlarını ve Nazilli halkını sevindirmiştir. Sümerspor Nazilli’ye döndüğünde fabrikada özel bir törenle karşılanmıştır. Nazilli Basma Fabrikası Müdürü Hayri Toker, Sümersporlu futbolculara ödül olarak bir hafta İstanbul’da tatil armağan etmiştir.¹⁶⁸²

1950’lerin başında “Sümerspor Futbol Takımı Denizli ve Aydın bölgesinin en kuvvetli takımıdır.”¹⁶⁸³ 1950’lerin başında Sümerspor’un ünü ülke geneline yayılmıştır. 24 Eylül 1953’te Nazilli Sümerspor Galatasaray’la karşılaşmıştır. Maç, Nazilli’de Sümerspor’un meşhur ızgaralı sahasında oynanmıştır. Öğleden sonra oynanan maçı

¹⁶⁷⁹ “Kayseri Futbol Takımı Geliyor”, *Demokrat Nazilli*, 7 Ekim 1948, s.4.

¹⁶⁸⁰ “Sümerspor İzmir’e Gidiyor”, *Aydın*, 29 Haziran 1939, s.1.

¹⁶⁸¹ “Sümerspor Aydınspor’u 3-1 Mağlup Etti”, *Aydın*, 17 Şubat 1948, s.2.

¹⁶⁸² Doğan, *a.g.e.*, s.177.

¹⁶⁸³ Dikmen, *a.g.e.*, s.144.

Galatasaray 3-2 kazanmıştır. Galatasaray'ın gollerini Suat Mamat, Kadri Aytaç ve Reha Eken; Sümerspor'un gollerini ise Cahit Gökalg ile Süleyman Çalışkan atmıştır.¹⁶⁸⁴

Şekil 3.36. Nazilli Sümerspor Futbol Takımı (1950'ler)

Kaynak: İlhan Öden Arşivi. Fotoğraf: Atakan Akbay

Nazilli Sümerspor, 1963'te Aydın, Denizli, Muğla bölgesi şampiyonu olmuştur. Daha sonra Kütahya'da grup maçlarına çıkmıştır. Sümerspor'un gruptaki rakipleri Kütahya Şekerspor ve Eskişehir Şekerspor'dur. Gruptaki ilk maçında Kütahya Şekerspor'la karşılaşan Sümerspor, 2-0 yenilmiştir. Sonraki maçta Sümerspor, Eskişehir Şekerspor'u 2-0 yenmiştir. 1950'lerden itibaren Sümerspor'dan Galatasaray'a, Beşiktaş'a ve İzmir takımlarına giden futbolcular olmuştur. Örneğin, Seyfi Talay İzmirspor'a, Erol Kaynak Galatasaray'a, Beytullah Baliç ve Cavit Gökalg (Laz Cavit) Altınordu'ya, Doğan Akı ise

¹⁶⁸⁴1950-1952 yılları arasında Sümerspor'u, Galatasaray'da ve Milli Takımda oynamış Musa Sezer çalıştırmıştır. Musa Sezer, 1952'de Sümerspor'dan ayrılarak Galatasaray'a dönmüştür. Galatasaray, 1953-1954 sezonu hazırlıkları kapsamında bir özel maç için İzmir'e gelince Galatasaray Antrenörü Musa Sezer, Galatasaray'ı, Sümerspor'la özel bir maç yapması için Nazilli'ye getirmiştir. Maç günü binlerce futbolsever Nazilli'ye akın etmiştir. Maçı seyretmek isteyenler belli bir ücret karşılığında 1000 kişilik fabrika stadyumuna alınmıştır. Fabrika çalışanlarıyla birlikte büyük bir kalabalık, stadı tıka basa doldurmuştur. (Doğan, *a.g.e.*, s.177-178; Öden, *a.g.m.*, aynı yer.)

önce Altay’a, oradan da Beşiktaş’a transfer olmuştur. Nazilli Sümerspor’u, 1971-1977 yılları arasında Galatasaray’dan transfer edilen Sedat Cömert çalıştırmıştır.¹⁶⁸⁵

Nazilli Sümerspor, 1970’lerin sonunda yeni transferlerle güçlenmiştir. 1977’de Sümerspor’a yapılan transferlerden biri, sonradan Türk futbolunun sembol isimlerinden biri haline gelecek olan Rıdvan Dilmen’dır. Dilmen, bir süre Sümerspor’da oynadıktan sonra oradan Muğlaspor’a transfer olmuştur. Daha sonra Boluspor ve Sarıyer’de futbol oynayan Dilmen, 1980’lerde Fenerbahçe’de oynamaya başlamıştır.¹⁶⁸⁶

Şekil 3.37. Nazilli Sümerspor Futbol Takımı (1970’ler)

Kaynak: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

1984-2004 arasında 12 başkan değiştiren Sümerspor, 2002’de Nazilli Basma Fabrikası’nın kapatılmasıyla adeta sahipsiz kalmıştır. Fabrika kapandıktan sonra sadece iki yıl ayakta kalabilen Nazilli Sümerspor, 2004 yılı sonunda faaliyetlerine son vermiştir.¹⁶⁸⁷ Böylece Nazilli Basma Fabrikası’yla birlikte açılan Sümerspor, Nazilli Basma Fabrikası kapandıktan kısa bir süre sonra kapanmıştır.

Sonuç olarak Nazilli Basma Fabrikası’nın spor altyapısı; çeşitli spor sahaları ve fabrika kulübü Sümerspor sayesinde tüm Nazilli gençliği spor yapabilme ve sporla

¹⁶⁸⁵ Doğan, *a.g.e.*, s.178-179.

¹⁶⁸⁶ “Süper Karne,” *Milliyet*, 21.11.1995, s.34; “Rıdvan”, *Milliyet*, 18.06.1987, s.16.

¹⁶⁸⁷ Doğan, *a.g.e.*, s.188.

ilgilenme olanağına kavuşmuştur. Boş zamanlarını spor yaparak değerlendiren gençler kötü alışkanlıklardan uzak kalabilmiştir. Nazilli Basma Fabrikası'nın spor altyapısı ve fabrika kulübü Sümerspor sayesinde fabrika çalışanlarının sosyal hayatlarında spor önemli bir yer tutmuş ve bölge halkının spor kültürü gelişmiştir. Sümerspor'un değişik dallardaki spor faaliyetleri, örneğin futbol maçları, paten ve bisiklet yarışları, kadın-erkek tüm Nazilli halkının bir araya gelmesini, kaynaşmasını ve sosyalleşmesini sağlamıştır. Bölge insanının Sümerspor'a duyduğu sevgi ve bağlılık, kulübe ve fabrikaya aidiyet duygusunu güçlendirmiştir. Bu durum ise hem toplumsal birliğe katkı sağlamış hem kent ile fabrikanın bütünleşmesini kolaylaştırmış hem de fabrikadaki üretimi olumlu etkilemiştir. Bütün bunlara ek olarak Nazilli Sümerspor çeşitli dallarda yetiştirdiği başarılı sporcularla (futbolcular, güreşçiler vb.) ülke sporuna da katkıda bulunmuştur.

9. Sümerbank'ın Yarattığı Sosyo-Kültürel Dönüşüm

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde kurulmaya başlanan sanayi kentleri KİT’lerle şekillendirilmek istenmiştir. Bu nedenle devlet fabrikaları, genelde ulaşım olanaklarına sahip, sanayileşmemiş, ancak sanayileşme potansiyeline sahip kentlerin yanı başında, o kentlerle kolayca etkileşimde bulunabilecek biçimde konumlandırılmıştır. Böylece fabrikaların, bulundukları kentlerle bütünleşerek o kentleri, sanayi kentlerine dönüştürmesi amaçlanmıştır.¹⁶⁸⁸ Bu bağlamda Sümerbank fabrikaları, sahip oldukları hastane ve okul gibi sosyal ve kültürel donatıları kent halkının kullanımına sunarak, fabrika elektrik santrallerinden kente elektrik vererek, kenti ağaçlandırarak, kente yollar yaparak, konutlar inşa ederek, mahalleler kurarak fabrika ile kent arasında çok güçlü bir bağ kurmuştur. Bu sayede fabrika yerleşkelerinin bulunduğu kentler daha hızlı büyümüştür. Örneğin, devletçi kalkınma döneminde İzmir ve İstanbul’un büyüme hızları % 1,4 iken, devlet fabrikaların kurulduğu Nazilli, Ereğli, Kırıkkale gibi kentlerin büyüme hızı % 5,0’i bulmuştur.¹⁶⁸⁹ Fabrikaların kurulduğu kentler zaman içinde birer çekim merkezi olmuş, bu kentlerin nüfusları daha çok artmıştır. Örneğin, 1927-1945 yılları arasında -Sümerbank fabrikalarının bulunduğu- Kayseri’de % 58, İzmit’te % 86, Nazilli’de ise % 100 oranlarında nüfus artışları olmuştur.¹⁶⁹⁰

Erken Cumhuriyet Döneminde ülkeye dengeli ve planlı bir şekilde dağıtılan Sümerbank yerleşkeleri, çalışanların yerleşke dışına çıkmadan bütün temel ihtiyaçlarını karşılayacakları biçimde tasarlanmıştır. Bu nedenle Sümerbank fabrika yerleşkelerinde fabrikalarla birlikte konutlar, hastaneler, okullar, sinema/tiyatro salonları, kreşler, kütüphaneler, lokaller, yüzme havuzları, bisiklet parkları, golf, tenis, futbol, basketbol, voleybol sahaları, güreş minderleri, atletizm pistleri, ekonomalar, elektrik santralleri, yeşil alanlar ve bahçeler inşa edilmiştir. Bu fabrikaları kuran siyasi akıl, ekonomik kalkınmayla birlikte, hatta ondan önce toplumu çağdaştırmayı amaçlamıştır. Fabrika yerleşkelerindeki çok çeşitli sosyo-kültürel donatılara ve sosyo-kültürel uygulamalara bakılınca fabrikaların, işçiyi fabrikaya bağlayıp sürekli bir işçi varlığı yaratmak yanında, yeni rejimin “ulus devlet” modeli çerçevesinde bireyi geliştirmeyi, toplumu çağdaştırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

¹⁶⁸⁸ Keskinok, *a.g.m.*, s.82-83.

¹⁶⁸⁹ Zeybekoğlu, *a.g.m.*, s.225.

¹⁶⁹⁰ Aytemur, *a.g.e.*, s.238.

Sümerbank fabrikaları yarattıkları Sümer Mahalleleri, Sümer İlkokulları, Sümer Hastaneleri ve Sümerspor Kulüpleri ile bulundukları kentleri adeta “Sümerkent”lere dönüştürmüştür.

Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank’ın beş büyük dokuma fabrikasını (Kayseri, Nazilli, Malatya, Merinos, Ereğli) inceleyen Arıtan, bu fabrika yerleşkelerindeki ortak özellikleri belirlemiştir.¹⁶⁹¹

Buna göre:

1. Fabrika yerleşkeleri, üretim alanı ve konut alanı olmak üzere iki parçadan oluşmuştur. Üretim ve konut alanları aradan geçen bir şehir yolu ile birbirinden ayrılmıştır.
2. Fabrikalar, yolun karşısındaki sosyal donatılarla bulunduğu kent ile yoğun bir etkileşim kurmuştur. Bu nedenle fabrikaların sosyal donatıları halka da açıktır.
3. Fabrikalar ile sosyal donatılar arasında yürüme mesafesinde, “rasyonel geometrik bir dolaşım ağı” vardır.
4. Fabrikaların, “Bahçe Şehir” akımından izler taşıyan geniş yeşil alanları ve bahçeli evleri, çevreyle uyumlu modernist yapılarıdır.
5. Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde “ulus devlet” anlayışına uygun olarak oluşturulan mekânsal örgütlenme (Cumhuriyet Meydanı, Cumhuriyet veya Atatürk Bulvarı) Sümerbank yerleşkelerinde “Atatürk Meydanları” şeklinde kendini göstermiştir.
6. Kayseri, Merinos, Malatya ve Nazilli yerleşkelerinde sosyal merkez binalarının odağında fabrika sinemaları vardır. Modernleşmeci bir unsur olan fabrika sinemaları, ilk dönemlerinde tüm çalışanları eşitleyici bir niteliğe sahiptir. Anadolu’da halkın önemli bir bölümü ilk kez bu fabrika sinemalarında film seyretmiştir. Özellikle televizyonun olmadığı dönemde bu sinemalar Anadolu insanının fabrikadan dünyaya açılan penceresi olmuştur.
7. Fabrikalarda çeşitli spor alanları vardır. Fabrika yerleşkelerindeki bazı spor alanları Türkiye için çok yenidir. Kadınli erkekli kullanılan yüzme havuzları, tenis kortları, basketbol ve voleybol sahaları modern yaşam biçimini yansıtmıştır. Ayrıca fabrikalar çeşitli dallarda kadın ve erkek takımlarından oluşan spor kulüplerine sahiptir.

¹⁶⁹¹ Ayrıntılar için bkz. Arıtan, *a.g.t.*, s.306-309, 325-327, 341-342, 350-351.

8. Fabrika yerleşkeleri kolektif yaşamı esas almıştır. Bu nedenle aile ölçeğinde tasarlanmış fabrika konutlarında ortak paylaşım alanları vardır. Örneğin, bahçeler arasındaki sınırlar çok belirsizdir. Böylece aileler bahçelerde toplanıp birlikte zaman geçirebilmiştir. Fabrikaların sosyal-kültürel donatıları ve sosyal-kültürel uygulamaları da kolektif yaşama ve sosyal ilişkilerin gelişmesine olanak sağlamıştır.
9. Fabrika yerleşkelerinde halkçı bir yaklaşımla “insana hizmet” ön plandadır. Yerleşkelerde işçi ve memur konutları, yemekhane, kantin, ekonoması/satış kooperatifi, sinema/tiyatro, kütüphane, revir/hastane, kreş, misafirhane, öğrenci yurtları, spor tesisleri, okullar, çeşitli kurslar ile yurt içi ve yurt dışı eğitim vb. her şey düşünülmüştür. Bütün bu sosyo-kültürel donatılardan ve uygulamalardan fabrika çalışanları ve dışarıdan gelen halk genelde ücretsiz yararlanmıştır.

Arıtan, Erken Cumhuriyet Dönemi Sümerbank yerleşkelerinde bu benzerlikler yanında bazı farklılıklar da tespit etmiştir. Örneğin, tüm yerleşkelerdeki spor sahaları yanında Kayseri ve Malatya’da havuz/havuz terasları, Ereğli’de (daha sonra Nazilli’de) açık hava sineması, Nazilli ve Merinos’ta işçi kantini, yine Nazilli’de bekâr pavyonu, kapalı spor salonu ve bisiklet sundurması vardır.¹⁶⁹²

Sümerbank fabrika yerleşkeleri; çağdaş mimarileri, sosyal-kültürel donatıları, ağaçlı, bahçeli, bol yeşilli geniş alanları ile hem fabrika çalışanlarına hem de fabrikaların kurulduğu kentlerde yaşayan insanlara çağdaş yaşam biçimini tanıtmıştır. Yüzyıllarca geleneksel bağlarla kuşatılarak kendi içine kapanmış Anadolu insanı, fabrika konutları, fabrika okulları, fabrika sinemaları, fabrika tiyatroları, fabrika spor kulüpleri, fabrika baloları, fabrika eğlenceleri sayesinde 20. yüzyılın çağdaş yaşam biçimiyle buluşmuştur. Özellikle Erken Cumhuriyet Döneminde birçoğu okuma-yazma bilmeyen işçiler için fabrika her bakımdan bir okul olmuştur. Öyle ki, fabrikada çalışan işçilerden bazıları çatal bıçak kullanmayı bile fabrikada öğrenmiştir. Örneğin, 1935’te Sümerbank Defterdar Fabrikası İşletme Şefi Sıtkı Bey bir röportajında, “*Buraya gelenler arasında evlerinde çatal bıçak kullanmayanlar var. Bugün onlar her yemekte ayrı çatal değiştirmek istiyorlar,*” demiştir.¹⁶⁹³ 1936’da Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası’nı ziyaret eden

¹⁶⁹² Arıtan, a.g.t., s.311,315-316.

¹⁶⁹³ “Feshane Fabrikası İşçileri Hallerinden Memnun”, *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1935, s.9.

Sahir Üzel, fabrika konutlarında ikamet eden bir işçiye, “*Bu apartmanda rahat mısınız?*” diye sorduğunda şu cevabı almıştır: “*Nasıl rahat değiliz? Ben bir köylüyüm. Şimdiye kadar arkam karyola, sırtım haftada bir yıkanan çamaşır, vücudum 10 günde bir banyo, ayaklarım mükemmel ayakkabı, vücudum adamakıllı bir temizlik görmemişti. Şimdi bunları bize veren fabrikadır. Böyle bir apartmanda yatmak hiçbir işçinin hatırına gelmez ve belki rüyalarında görseler bile inanmazlardı...*” İşçilerden biri de, köylerden fabrikaya getirilen bazı kadın işçilerin, elektriğin nasıl yakıldığını ve hatta karyolada yatmayı bile bilmediklerini, zamanla her şeyi bu fabrikada öğrendiklerini söylemiştir.¹⁶⁹⁴

Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası açıldığında, fabrika müdürü şu çarpıcı bilgileri vermiştir:

“*Kayseri Dokuma Fabrikası, aynı zamanda köylü, bilhassa köylü çocukları için hem bir mektep hem de bir bakım müessesesi olmuştur. Buraya gelen çocuklar için bir cırac mektebi açılmıştır. Burada çocuklara aynı tip elbise verilmekte, her gün iki kap yemek yedirilmektedir. Çocuklara bir taraftan okuma yazma diğer taraftan iş öğretilmektedir. Sıtmalı gelen köylü çocukları için fabrika bir kurtuluş yeridir... Fabrikaya gelen köylülerin hayatında az zamanda bir değişim görülmektedir. Amelenin ekserisi spor yapmaktadır. Fabrika müdürü diyor ki, ‘Yakında bütün fabrika amelesi yüzme öğrenecektir. Sabahları iş başlamadan önce yüzme havuzunda yüzenler çoğalmaktadır.’ Fabrikada futbol takımları kurulmuştur. Bu takımlar Kayseri takımlarıyla fabrikanın stadyumunda maçlar yapmaktadır. Fabrikanın yanı başında stadyumdan başka at sporları için de bir saha vardır. Yakında burada bir de park yapılacaktır. Bu gidişle dokuma fabrikasının yanı başında bir fabrika şehri kurulacaktır. Amele çocukları için ilkokul binası, hastane, amele evleri, sinema yapılmaktadır. Numune evlerinden üç pavyon yakında bitecektir. Dokuma fabrikası şehri daha kurulmadan burada bir canlılık göze çarpmaktadır...*”¹⁶⁹⁵

Sümerbank çalışanları fabrika konutlarında barınmış, fabrika yemekhanelerinde karınlarını doyurmuş, fabrikanın verdiği giysileri giymiş, fabrika kurslarında okuma-yazma ve meslek öğrenmiş, Sümerbank bursuyla yurt içinde ve yurt dışında eğitim-öğrenim görmüştür. İşçiler çocuklarını fabrika okullarına göndermiş, kendileri ve aile bireyleri fabrika hastanelerinde ve revirlerinde tedavi olmuş, fabrika kamplarında dinlenmiş, fabrika

¹⁶⁹⁴ Sahir Üzel, “Kayseri Kombinasında Bir Gece; İşçilerin İstirahatine Çok İtina Ediliyor”, *Cumhuriyet*, 1 İkinciteşrin 1936, s.8.

¹⁶⁹⁵ “Kayseri Fabrikası İş Hayatında Yeni Bir Saha Açtı”, *Akşam*, 19 Eylül 1935, s.4.

lokallerinde sosyalleşmiş, fabrika kütüphanelerinde kitap okumuş, fabrika sinemalarında film, fabrika salonlarında tiyatro, temsil, konser seyretmiş, sergi gezmiş, hatta müzik gurupları, temsil kolları kurup fabrikada sahneye çıkmış, fabrika balolarında dans etmiş, fabrika spor sahalarında çeşitli sporlarla uğraşmıştır. Çalışan anneler çocuklarını fabrika kreşlerine bırakmış, misafirler fabrika misafirhanelerinde konaklamıştır. Anadolu’da denizi olmayan yerlerde yaşayan insanlar bile fabrika havuzlarında yüzme öğrenebilmiştir.¹⁶⁹⁶

Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank fabrika yerleşkeleri laik, hatta seküler bir anlayışla kurulmuştur. Arıtan, 1950 öncesinde bu fabrika yerleşkelerinde “kadınlı-erkekli seküler kolektif bir mekânsallığın söz konusu olduğunu”, hiçbir yerleşkede dinsel yapıların bulunmadığını, yerleşkelerin Osmanlı-İslam geleneği yerine modern mimari unsurlar taşıdığını belirtmiştir.¹⁶⁹⁷ Zeybekoğlu’na göre de bu fabrikalarda geleneksel, yerel ve dinsel değerlerin sosyal yapı üzerindeki etkisinin yerini, sanayileşmiş toplumların “uzmanlaşmış ve örgütlenmiş rasyonel yapısının” almasına çalışılmıştır. Örneğin, bu fabrikalarda zamanın bölünmesi ibadet saatlerine göre değil, vardiya saatlerine göre yapılmış, fabrikalarda çalışan kadınların kamusal alanda erkeklerle birlikte kendilerini göstermesi sağlanmıştır.¹⁶⁹⁸ Bu gerçek, dönemin basınına da yansımıştır. Örneğin, Abidin Daver, Karabük Demir-Çelik Fabrikaları’nda çalışmaya başlayan kadınların değişimi şöyle gözlemlemiştir:

*“Halk, rejimin ve devletin bütün bu tesisastı kendi iyiliği için yaptığını anlamış, medeniyetin davetine koşmaya başlamıştır. Kırdı yüzünü sımsıkı kapayan ve örtüsünün aralığından bir göz ile etrafı tarassud eden kadın, fabrikada erkekler arasında yüzü açık, dokuma makinesinin başında çalışmaktadır.”*¹⁶⁹⁹

1950’lerden itibaren Türkiye’deki siyasal ve toplumsal değişime paralel Sümerbank fabrikalarının sosyo-kültürel yapısı da değişmiştir. Bu bağlamda bazı Sümerbank fabrikalarındaki sinemalar, memur yemekhanesi ve düğün salonu olarak kullanılmaya başlanmış, kadın erkek ayrımı yapılmayan fabrika yüzme havuzları “uygunsuz” bulunarak süs havuzuna, fabrika lokalleri oyun odalarına çevrilmiş, bazı fabrika tenis kortları da

¹⁶⁹⁶ Örneğin, babası bir fabrika çalışanı olan Yaşar Setakan, yüzmeyi Sivas Çimento Fabrikası’nda öğrendiğini anlatmıştır: “55 veya 56 yıllarında babam Sivas Fabrikası’nda kazan dairesinin ustabaşıydı. Bize lojman verildi. Lojmanların içersinde her türlü sosyal aktivitenin yapılabileceği sağlık, eğitim, spor tesisleri vardı. 1955 yılında ben Sivas Çimento Fabrikası’nda yüzmeyi öğrendim...” (İnce, a.g.e., s.108.)

¹⁶⁹⁷ Arıtan, a.g.m., s. 211-212.

¹⁶⁹⁸ Zeybekoğlu, a.g.m., s.227.

¹⁶⁹⁹ Abidin Daver, “Başvekilin Seyahatinde Göze Çarpan Mühim Nokta”, Cumhuriyet, 7 Nisan 1937, s.7.

“yeterince talep görmediği” gerekçesiyle kapatılmıştır. Buna karşın bazı fabrika yerleşkelerinde dinsel mekânlar açılmıştır.¹⁷⁰⁰

Sümerbank’ın ilk Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer, “*İnanıyoruz ve Yapıyoruz*” demişti. Sümerbank Genel Müdürlük binasındaki Atatürk Anıtı’nın kaidesinde yazan o söz “*Sümerbank’ın inkılapçı anlayışını*“ temsil etmiştir.¹⁷⁰¹ Sümerbank, Türk ulusunun “yapabilme inancının” gerçeğe dönüşmüş, cisimleşmiş halidir. Nurullah Esat Sümer’in ifadesiyle “*Sümerbank bir inanışın mutlu heyecanı (...) ile kurulmuş bir ATATÜRK ANITIDIR.*”¹⁷⁰²

¹⁷⁰⁰ Arıtan, *a.g.m.*, s.200; Arıtan, *a.g.t.*, s.337, 342, 346.

¹⁷⁰¹ “Sümerbank’ın Kurucularından İlk Genel Müdürümüz Sayın Nurullah Esat Sümer İle Bir Konuşma”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Temmuz 1970, S.97, s.8.

¹⁷⁰² *A.g.m.* s.11.

SONUÇ

1923'te cumhuriyet ilan edilirken Türkiye henüz sanayileşmiş bir ülke değildir. Ülkede ne yeterli sayıda fabrika ne de gerçek anlamda bir "işçi sınıfı" vardır. 1923'te İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda devlet, "*Teşviki Sanayi Kanunu*" gibi çeşitli kanunlarla özel teşebbüse destek olmuştur. Ancak bazı ekonomik başarılarla rağmen, devlet destekli özel teşebbüs istenilen ekonomik kalkınmayı gerçekleştirememiştir. 1929'da Dünya Ekonomik Buhranı'nın patlak vermesiyle Türkiye'de Planlı-Devletçi Sanayileşmeye geçilmiştir. 1933'te -Sovyetler Birliği'nin yardımıyla- BBYSP hazırlanmıştır. Bu planı uygulamak için de "Sümerbank Modeli" geliştirilmiştir. BBYSP'ye göre 1934'ten itibaren Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde Sümerbank fabrikaları kurulmuştur.

1925 TSMB, 1932 DSO ve TSKB tecrübelerinden yararlanılarak 1933'te geliştirilen Sümerbank Modeli, sadece bir sanayi modeli değil, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bir kalkınma modelidir.

Türkiye'de ilk Sümerbank fabrikalarının kurulduğu 1930'lu yıllar, laik ulus devletin, ulusal egemenliğin, yurttaşlık bilincinin yerleştirilmeye çalışıldığı yıllardır. Eğitim seferberliğinin başlatıldığı, kadın haklarının tanındığı, tarih ve dil çalışmalarının yapıldığı; kısacası toplumun her bakımdan çağdaşlaştırılmak istendiği bir dönemde geliştirilen Sümerbank Modeli, adından başlamak üzere, laik ulus devletin çağdaşlaşma projesine uygun olarak tasarlanmıştır. Bu nedenle Sümerbank yerleşkelerinde üretim birimlerinin yanında fabrika konutları, fabrika hastaneleri ve revirleri, fabrika okulları, fabrika kursları, fabrika kreşleri, fabrika sinemaları/tiyatroları, fabrika temsil ve müzik grupları, fabrika kütüphaneleri, fabrika spor sahaları ve fabrika spor kulüpleri gibi çeşitli sosyo-kültürel birimlere yer verilmiştir.

Sosyal-kültürel birimlere sahip Sümerbank fabrikaları, Avrupa'daki "*Ütopycı Sosyalist*" modellere, Tony Garnier'in "*Sanayi Kenti*" modeline, Ebenezer Howard'ın "*Bahçe Şehir*" uygulamalarına ve Amerika'daki "*Fordist*" modele benzemekle birlikte daha çok Sovyetler Birliği'ndeki devletçi fabrika yerleşkelerinden ilham almıştır. Ancak Sümerbank her ne kadar "kapitalist" ve "sosyalist" modellerden izler taşısa da Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin devletçi, halkçı, laik, ulusçu ve devrimci niteliklerine uygun özgün bir model olarak ortaya çıkmıştır. Sümerbank fabrikalarındaki sosyo-kültürel

birimlerin temel amacı -dünyadaki diğer örneklerden farklı olarak- sadece işçiyi fabrikaya bağlamak değil, bununla birlikte, işçiyi ve halkı bilgilendirmek, bilinçlendirmek ve çağdaşlaştırmaktır. Fabrikaların temel amaçlarından biri ulus devletin istediği “çağdaş yurttaşı” üretmektir. Bu nedenle Sümerbank fabrikaları, salt kâr amaçlı “kapitalist fabrikalardan” farklı olarak “insan odaklı”; komünal yaşamı esas alan “sosyalist fabrikalardan” farklı olarak da kolektif bilincin yanında “bireyin gelişimine” de önem veren kuruluşlardır.

1983 yılında Sümerbank’ın yurt genelindeki 45 müessese ve fabrikasından biri durumundaki Nazilli Basma Fabrikası, Sümerbank fabrikalarındaki sosyo-kültürel yapıyı anlamak bakımından iyi bir “örnek model”dir.

Diğer Sümerbank fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası da işçi, memur çalışanlarına hemen her dönemde olabildiğince iyi ücret vermeye çalışmıştır. Fabrikada II. Dünya Savaşı sonrasında, 1950’lerin başında, normal düzeye gelen işçi ücretleri, 1960’ların başlarından itibaren toplu iş sözleşmeleriyle daha da artmıştır. Fabrika, çalışanlarına –diğer Sümerbank fabrikaları gibi- normal ücretler yanında çeşitli ek ödemeler ve sosyal yardımlar da yapmıştır. Nazilli Basma Fabrikası’nın işçi-memur çalışanlarına yaptığı belli başlı ödemeler ve çeşitli sosyal yardımlar şunlardır:

- Ücret
- Fazla Mesai
- Prim
- Çocuk Zammı
- İşsizlik Tazminatı
- Doğum, Ölüm, Evlenme Yardımları
- İşten Ayrılma Tazminatı
- Emekli İkramesi
- Sigorta Primleri
- İzinli İşçi Ücreti
- Hastalık ve Kaza Yardımı
- Yiyecek Yardımı
- Giyecek Yardımı
- Barındırma (Konut) Harcaması
- Taşıma, Ulaştırma Harcaması

- Sağlık Giderleri: Revir Masrafı, Tedavi Masrafı
- Eğitim Giderleri, Mesleki Yetiştirme ve Okul Harcamaları
- Sosyal Tesis Giderleri: Lokal, Kantin, Sinema, Film Harcamaları
- Spor Giderleri.

Nazilli Basma Fabrikası'nın sosyal yardımları arasında özellikle yiyecek ve giyecek yardımları çok önemlidir. Fabrika, çalışanlarına, -kalorisini hesaplayarak- günde bir defa besleyici ve sağlıklı ücretsiz yemek ve ekmek vermiş, yılda iki defa da giyecek yardımı yapmıştır. Fabrika, çalışanlarına verdiği ekmeği fabrika fırınında pişirmiştir. Fabrikanın giyecek yardımları sayesinde çalışanlar gerekli iş elbiseleri yanında, gündelik hayatta kullanabilecekleri yeni ayakkabı, gömlek, takım elbise, gocuk, palto, manto, deri ceket ve çizme gibi giysilere de sahip olabilmıştır. Fabrika ayrıca altı ayda bir halka da ıskarta basma dağıtmıştır. Ayrıca fabrikanın, işçilerince kurulmuş yardım sandığı ve çeşitli tüketim kooperatifleri vardır. Fabrika, çalışanlarının temel ihtiyaçlarını kolayca karşılabilecekleri bir ekonomaya sahiptir. Ayrıca fabrikanın, çalışanlara ve halka hizmet veren “Gıdı Gıdı” adlı özel bir fabrika treni vardır.

Nazilli Basma Fabrikası, işçi-memur çalışanların temiz ve sağlıklı bir ortamda barınabileceği fabrika konutlarına sahiptir. Evliler için ayrı, bekârlar için ayrı tiplerde inşa edilen bu fabrika konutları, tüm çalışanların konut ihtiyacını karşılamaya yetmediği için fabrika, çalışanlarını yapı kooperatifleri kurmaya teşvik etmiştir. Fabrikanın bir de misafirhanesi vardır.

Nazilli Basma Fabrikası, özellikle Erken Cumhuriyet Döneminde- oldukça iyi bir sağlık altyapısına sahiptir. Fabrika hastanesi, fabrika reviri, fabrika eczanesi ve fabrika hamamı bu altyapının temel parçalarıdır. Bunlara fabrika kreşi ile fabrika dinlenme kampını (Kuşadası Dinlenme Kampı) da eklemek gerekir. Hastalanan ve kaza geçiren fabrika çalışanları ile onların yakınları fabrika hastanesinde ve revirinde ücretsiz tedavi edilmiş, hasta işçilerin ilaçları fabrika eczanesinden ücretsiz verilmiştir. Fabrika hastanesi, fabrika çalışanlarını düzenli olarak kontrol edip gerekli aşıları yapmış ve salgın hastalıklarla, özellikle de sıtmayla başarıyla mücadele etmiştir. Nazilli’de henüz bir devlet hastanesinin olmadığı dönemlerde Nazilli Basma Fabrikası Hastanesi bir devlet hastanesi gibi çalışmıştır. Fabrika, zayıf ve dinlenmesi gereken işçilerini Kuşadası Dinlenme Kampı’na göndermiştir.

Nazilli Basma Fabrikası'nın sosyo-kültürel nitelikleri arasında fabrikanın eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli bir yeri vardır. Fabrika her şeyden önce –diğer Sümerbank fabrikaları gibi- okuma yazma kursları, çeşitli mesleki kurslar ve hizmet içi kurslarla kendi elemanlarını kendisi yetiştirmiştir. Fabrika, yurt dışındaki ve yurt içindeki çeşitli okullara öğrenci göndermiştir. Buradan yetişen teknik elemanlar, diğer Sümerbank fabrikalarının teknik eleman ihtiyacını bile karşılamıştır. Fabrika, öğrenciler için çeşitli yaz kursları düzenlemiş ve öğrencilere staj olanağı sağlamıştır. Fabrika çalışanlarına, kreşten yükseköğrenime kadar eğitim-öğrenim desteği vermiştir. Fabrikanın donanımlı bir kreşi ve bir ilkokulu (Sümer İlkokulu) vardır. İlerleyen yıllarda fabrika çalışanları, yardıma muhtaç ailelerin başarılı çocuklarına eğitim-öğrenim desteği sağlamak için Sümer Vakfı'nı kurmuştur.

Nazilli Basma Fabrikası'na sosyo-kültürel fabrika niteliği kazandıran özelliklerin başında fabrikanın kültür-sanat altyapısı gelmektedir. Fabrika, içinde sinema, lokal, kantin, yemekhane gibi birimlerin olduğu bir sosyal merkeze sahiptir. Fabrikanın, gerektiğinde tiyatro olarak da kullanılan çok amaçlı sahneli sineması, orkestrası, temsil kolu ve müzik grubu vardır. Ayrıca fabrikanın desen ve gravür bölümlerinde çalışan yetenekli fabrika ressamı çeşitli tablolar yapmıştır. Fabrikanın bahçesindeki Atatürk Büstü ve havuzdaki heykeller de fabrika atölyesinde yapılmıştır. Fabrika ayrıca üç kütüphaneye (Fabrika Kütüphanesi, Sümer Çocuk Kütüphanesi ve Sümer Halkevi Kütüphanesi) sahiptir. Fabrikanın bir de Sümer Halkevi vardır. Üyelerinin çoğu kadın-erkek fabrika işçilerinden oluşan bu Halkevinin sanat kolundaki bazı öğretmenler fabrikada işçidir. Örneğin, 1939 yılında fabrika Halkevinde resim, genel müzik ve piyano dersi öğretmenleri fabrika işçisidir. Sümer Halkevi'nin temsil, ar (sanat), kitapsaray, sosyal yardım kolları çok aktiftir. Halkevi temsil kolunun gösterileri, sanat kolunun konserleri ve resim sergileri ilgiyle izlenmiştir. Halkevi biçki-dikiş kurslarına genç kızlar yoğun ilgi göstermiştir. Fabrika, -Türkiye'de henüz radyo yayıncılığının yeni başladığı bir dönemde- kendi özel fabrika radyosuna da sahiptir.

Nazilli Basma Fabrikası'na sosyo-kültürel fabrika niteliği kazandıran özelliklerden biri de fabrikanın spor altyapısıdır. Diğer Sümerbank fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası'nda da çalışanların ve halkın spor yapabilmesi için spor sahaları, spor araç gereçleri ve spor hocaları vardır. Fabrika futbol, basketbol, voleybol ve golf sahasına, tenis kortları, güreş minderleri, boks ringleri ve paten pistine sahiptir. Fabrikanın, lacivert-beyaz

renkli Nazilli Sümerspor Kulübü futbol, voleybol, basketbol, atletizm, bisiklet, güreş ve boks takımlarının faaliyetleri ile Nazilli ve çevresinde spora ilgiyi artırmıştır. Özellikle Nazilli Sümerspor Futbol Takımı çok başarılı olmuş, fabrikanın sembolü, halkın sevgilisi haline gelmiştir. Sümerspor'un yetiştirdiği başarılı futbolcular İzmir ve İstanbul takımlarına transfer olmuştur.

Sümerbank'ın işletme mantığı gereği Nazilli Basma Fabrikası kendi içine kapalı bir sanayi işletmesi değildir; fabrika, Nazilli'nin biraz dışında olmakla birlikte her bakımdan kente dönüktür. Fabrika, daha inşa aşamasından itibaren kentle bağ kurmuş ve kenti geliştirmiştir:

- “Gıdı Gıdı” adlı fabrika treni, fabrikayı kente bağlamıştır.
- Fabrika, Nazilli-Bozdoğan Yolu'nu ağaçlandırmış ve fabrikayı kente bağlayan yolları parke taşlarıyla döşemiştir.
- Fabrika bölgede sıtmayla mücadele etmiştir; fabrika inşaatı için bataklık bölge kurutulmuş, kanallar açılmış, su toplayan okalıptüs ağaçları dikilmiştir. Sıtmaya karşı halka kinin dağıtılmıştır. Fabrika doktorları, sıtma mücadelesine katılmıştır.
- Fabrika; konutları, hastanesi, okulu, sineması, spor alanları, kütüphaneleri, santrali, tamirhanesi ile kentin çok çeşitli ihtiyaçlarını karşılamıştır.
- Fabrikanın konut alanı sayesinde Aşağı Nazilli canlanmıştır. Burada “Sümer Mahallesi” kurulmuştur. Bu mahalle çevresinde yeni mekânlar açılmıştır.
- Fabrikanın bulunduğu Aşağı Nazilli'nin imar planı hazırlanmıştır. Bu bölgede kentsel dönüşüm başlamıştır. Burada fabrika konutlarıyla uyumlu yeni evler, yeni yapılar, yeni sosyal-kültürel birimler inşa edilmiştir.
- Fabrika sayesinde Nazilli göç almış, kentin nüfusu artmıştır. Nazilli'de artan nüfusa paralel ev, dükkân ve mağaza sayısı artmış, ticaret gelişmiş, ekonomi canlanmıştır. Halk yeni iş olanaklarına kavuşmuş, esnafın kazancı artmıştır.
- Fabrika, Nazilli Devlet Hastanesi'ne, çeşitli okullara, Nazilli'deki park, bahçe ve yolların yapımına katkıda bulunmuştur.

- Fabrika pamuk ihtiyacını Nazilli Ovası'ndan karşılayarak bölgedeki pamuk üreticilerine katkı sağlamıştır.

Nazilli Basma Fabrikası'nın kente sosyo-ekonomik katkısı yanında, sosyo-kültürel katkısı da çok büyüktür. Bu bağlamda;

- Fabrika, yeni konutları ile kentin mimarisini şekillendirmiştir. Fabrika konutları uzun yıllar boyunca kentin en çağdaş toplu konutları olmuştur.
- Fabrika hastanesi uzun yıllar boyunca kentin en önemli hastanesi olmuştur.
- Fabrika, okuma yazma ve meslek kursları, kreşi ve ilkokulu ile kentin en önemli eğitim kurumlarından biri olmuştur.
- Fabrika, tiyatro olarak da kullanılan sineması, orkestrası, temsil kolu, müzik grupları, ressamaları, kütüphaneleri, Halkevi ve radyosu ile kentin bir kültür-sanat merkezi olmuştur.
- Fabrika, spor altyapısıyla ve fabrika kulübü Sümerspor'la da kentin spor merkezi olmuştur.

Erken Cumhuriyet Döneminde fabrika çalışanlarının büyük bir bölümü okuma-yazma bilmeyen veya ilkokul mezunu, sınıf bilincine sahip olmayan tarım işçileridir. Fabrika; barınma, eğitim, sağlık ve ulaşım olanakları, sosyal yardımları, sosyal ve kültürel etkinlikleriyle çalışanların eğitim ve kültür düzeyini, çalışanlar arasında ortak yaşamı, kolektif bilinci, sosyal ilişkileri ve dayanışmayı geliştirmiştir. Bu sayede çalışanlar aydınlanmış, bilinçlenmiş ve örgütlenmiştir. Tüm KİT'ler ve diğer Sümerbank fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası da Türkiye'de tarım işçisinin sanayi işçisine dönüşümünde etkili olmuştur.

Türkiye'de, Batı'daki gibi bir işçi sınıfının henüz ortaya çıkmadığı, Batı'daki kapitalist baskının yerine halkçı, devletçi anlayışın egemen olduğu, Atatürk'ün "*sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitle*" sloganı doğrultusunda ulusal bütünlüğün ve yurttaşlık bilincinin öne çıkarıldığı Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de işçilerin "sınıf bilinci" de Batı'daki işçilerden farklı gelişmiştir. Bu dönemde çeşitli sosyo-ekonomik haklara ve çeşitli sosyo-kültürel olanaklara sahip KİT çalışanları, tarım işçisinden sanayi işçisine evrilmekle birlikte, bu işçiler, -Batı'da kapitalist düzene başkaldıran işçilerden farklı olarak- fabrikayla özdeşleşmiş ve kendilerini "devletin işçisi" olarak görmüştür. Örneğin, Nazilli Basma Fabrikası'nda çalışan işçiler öyle güçlü bir aidiyet duygusuyla fabrikaya

bağlanmış ki, fabrika kapandıktan yıllar sonra bile işçiler bu duyguyu kaybetmemiştir. Öyle ki, bugün Nazilli’de, Nazilli Basma Fabrikası’ndan emekli olmuş bazı çalışanların mezarlarında “Sümerbank’tan emekli” oldukları yazılıdır.

Nazilli Basma Fabrikası’nın sosyo-kültürel yapısı, özellikle kadınların çağdaş yaşamı tanınmasında ve o yaşama alışmasında etkili olmuştur. Diğer Sümerbank fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası da Atatürk’ün kurduğu laik Cumhuriyet’in okuyan, çalışan, üreten; erkekle eşit biçimde sosyal hayata katılan “çağdaş Türk kadını” ütopyasını gerçeğe dönüştüren kurumlardan biridir. Özellikle 1940’larda fabrika çalışanlarının yaklaşık yarısını kadın işçiler oluşturmuştur. Diğer sosyal olanaklar yanında özellikle fabrika kreşi, kadın işçilere büyük kolaylık sağlamıştır. Fabrika sinemasında, tiyatrosunda, sergisinde, konferansında, spor sahasında kadın-erkek birlikte, yan yana bulunabilmiştir. Fabrikanın basma balolarına, konserlerine, salon düğünlerine yine kadın-erkek birlikte, en güzel, en şık giysileriyle katılabilmıştır. Fabrikada işçi olarak çalışan, üreten, kazanan, aile bütçesine katkıda bulunan, fabrika kurslarında okuma-yazma ve meslek öğrenen, fabrikada sinemayla, tiyatroyla, kitapla, dergiyle, çok sesli müzikle, resimle, heykelle ve çeşitli sporlarla tanışan, fabrika Halkevinin temsil kolunda sahneye çıkan, sanat kolunda enstrüman çalan, resim yapan, fabrika balosunda dans eden kadının, fabrika sayesinde çağdaş bir sosyo-kültürel dönüşüme uğradığı yadsınamaz.

Nazilli Basma Fabrikası açık kaldığı 66 yıl boyunca hep aynı sosyo-kültürel yapıyı sürdürmüş değildir. Fabrika, Türkiye’deki siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel dönüşümlerden etkilenmiştir. 1937-1950 arasında, -diğer Sümerbank fabrikaları gibi-, Nazilli Basma Fabrikası da Cumhuriyet’in devletçi ve halkçı kalkınma modeline, ulus devlet inşasına ve laik, seküler modernleşme anlayışına katkıda bulunacak biçimde yapılandırılmıştır. 1950-1960 arasında ise laik, seküler modernleşme anlayışının değişmeye başlamasıyla fabrikanın sosyo-kültürel yapısında bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin, fabrikadaki Sümer Halkevi 1950’de kapatılmıştır.

Nazilli Basma Fabrikası, 1980’lere kadar üretimini istikrarlı ve başarılı biçimde sürdürmüştür. 1961-1979 yılları arası fabrikanın en başarılı yıllardır. Fabrika, 1970’lerde -diğer belli başlı Sümerbank fabrikalarıyla birlikte- Türkiye’nin ilk 100 sanayi kuruluşu içinde yer almıştır. Örneğin, 1972 yılında İstanbul Sanayi Odası’nın açıklamasına göre Türkiye’nin ilk 100 büyük firmasından 21’i KİT’dir. Bu 21 KİT’ten 11’i Sümerbank

kuruluşudur. 1972’de Nazilli Basma Fabrikası, Türkiye’deki ilk 100 firma içinde 74. sırada, Sümerbank fabrikaları içinde ise 8. sırada yer almıştır.¹⁷⁰³

Tablo 3.41. Türkiye’de 1972 Yılında İlk 100’deki Sümerbank İşletmeleri

Sümerbank İşletmeleri	Sıralama
1.İzmir Basma Sanayii Müessesesi	25
2.Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi	26
3.Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi	37
4.Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi	38
5.Defterdar Yünlü Sanayii Müessesesi	45
6.Bakırköy Pamuklu Sanayii Müessesesi	61
7.Eskişehir Basma Sanayii Müessesesi:	71
8.Nazilli Basma Sanayii Müessesesi	74
9.Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi	83
10.Gemlik Suni İpek Sanayii Müessesesi	87
11.Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi	100

Kaynak: Halim User, “Türk Sanayiinde Başta Gelen Firmalar”, Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C:13, Ocak 1974, S.139, s.44.

Nazilli Basma Fabrikası, 1974 yılında üretim rekoru kırmış, tarihinin en yüksek kârını elde etmiştir. Fabrika o yıl 71,5 milyon lira kârla, Türkiye’nin ilk 100 işletmesi arasında 26. sıraya, Sümerbank fabrikaları arasında da 1.sıraya yükselmiştir. Fabrika, 1974 yılından sonra düşüş sürecine girmiştir.¹⁷⁰⁴

1970’lerin sonundan itibaren fabrikanın teknolojik gelişmeye ayak uyduramaması, yapılan yenilemelerin yetersiz kalması, yönetim ve işletme sorunları fabrikaya kan kaybettirmiştir. Önce çalışan sayısı artarken üretim miktarının azalması, sonra çalışan sayısı azalırken giderlerin artması ile fabrika zarar etmeye başlamıştır.

Türkiye’de 24 Ocak 1980 Kararları ile IMF denetiminde neoliberal ekonomi politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Böylece KİT’lerin özelleştirme süreci başlamıştır. Diğer Sümerbank fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası da bu süreçte kapatılmıştır.

¹⁷⁰³ Halim User, “Türk Sanayiinde Başta Gelen Firmalar”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C:13, Ocak 1974, S.139, s.44.

¹⁷⁰⁴ Doğan, a.g.e, s.72.

Nazilli Basma Fabrikası, 30 Nisan 2002’de üretim dışı bırakılmış, 31 Temmuz 2002’de de kapatılmıştır. Kapatılan fabrika, Özelleştirme Yüksek Kurulu’nun 14 Kasım 2000 tarihli ve 2000/83 sayılı kararı ile 25 Temmuz 2003’te “bedelsiz olarak” Adnan Menderes Üniversitesi’ne devredilmiştir.

Nazilli Basma Fabrikası’nın kapatılmasıyla fabrikanın Nazilli’de yarattığı ekonomik canlılık sona ermiştir. Pamuk üreticisinden küçük esnafına kadar kent ekonomisinin tüm paydaşları fabrikanın kapatılmasından zarar görmüştür.

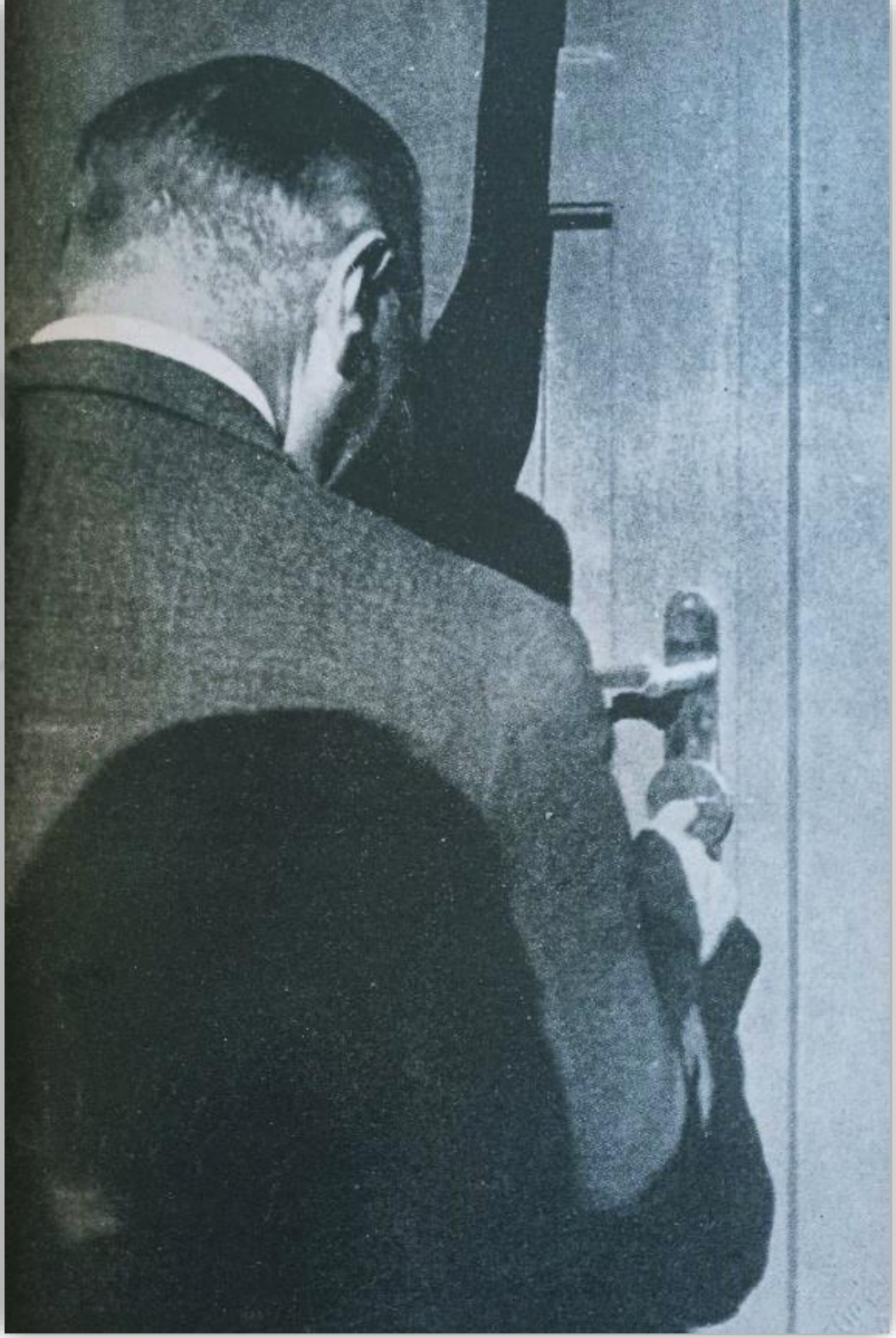
Nazilli Basma Fabrikası’nın kapatılmasının sosyo-kültürel etkisi çok daha derindir. Fabrikanın kapatılmasıyla sadece bir sanayi işletmesi değil, bir yerleşim birimi (fabrika konutları), bir eğitim öğretim kurumu, bir sinema, bir tiyatro, bir konser salonu, bir kütüphane ve çeşitli spor sahaları kapatılmış; bir fabrika kulübü (Sümerspor) sahipsiz kalmıştır. Fabrikanın kapatılmasıyla sadece bir sanayi işletmesi değil, bir kültür-sanat ve spor merkezi kapatılmıştır.

Fabrikanın kapatılmasının kadın işçiler üzerindeki etkisi daha derindir. 66 yıldır fabrikada çalışan, üreten, kazanan kadın işçiler, fabrikanın kapatılmasıyla sadece işlerini ve kazançlarını kaybetmekle kalmamıştır; fabrikada çalışan kadınlar büyük oranda yeniden köylerine, evlerine, bağlarına, bahçelerine, geleneksel yaşam biçimine geri dönmüştür. Böylece fabrikanın özellikle kadınlar üzerindeki modernleştirici etkisi sona ermiştir.

Diğer Sümerbank fabrikaları gibi Nazilli Basma Fabrikası da sadece bir sanayi işletmesi değildir; tıpkı Halkevleri ve Köy Enstitüleri gibi Cumhuriyet’in bir çağdaşlaşma kurumudur. Fabrika, sadece basma üretmekle kalmamış, aynı zamanda Atatürk’ün kurduğu laik Cumhuriyet’in istediği “çağdaş yurttaşı” üretmeye çalışmıştır. Bu nedenle Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası, Cumhuriyet’in “bir sosyo-kültürel fabrika” örneğidir.

EKLER

Ek 1. Atatürk Nazilli Basma Fabrikası'nı Açarken (9 Ekim 1937)

Sümerbank, X'uncu Yıl, s.55

Ek 3. Nazilli Basma Fabrikası'nın Nazilli'ye Etkisi

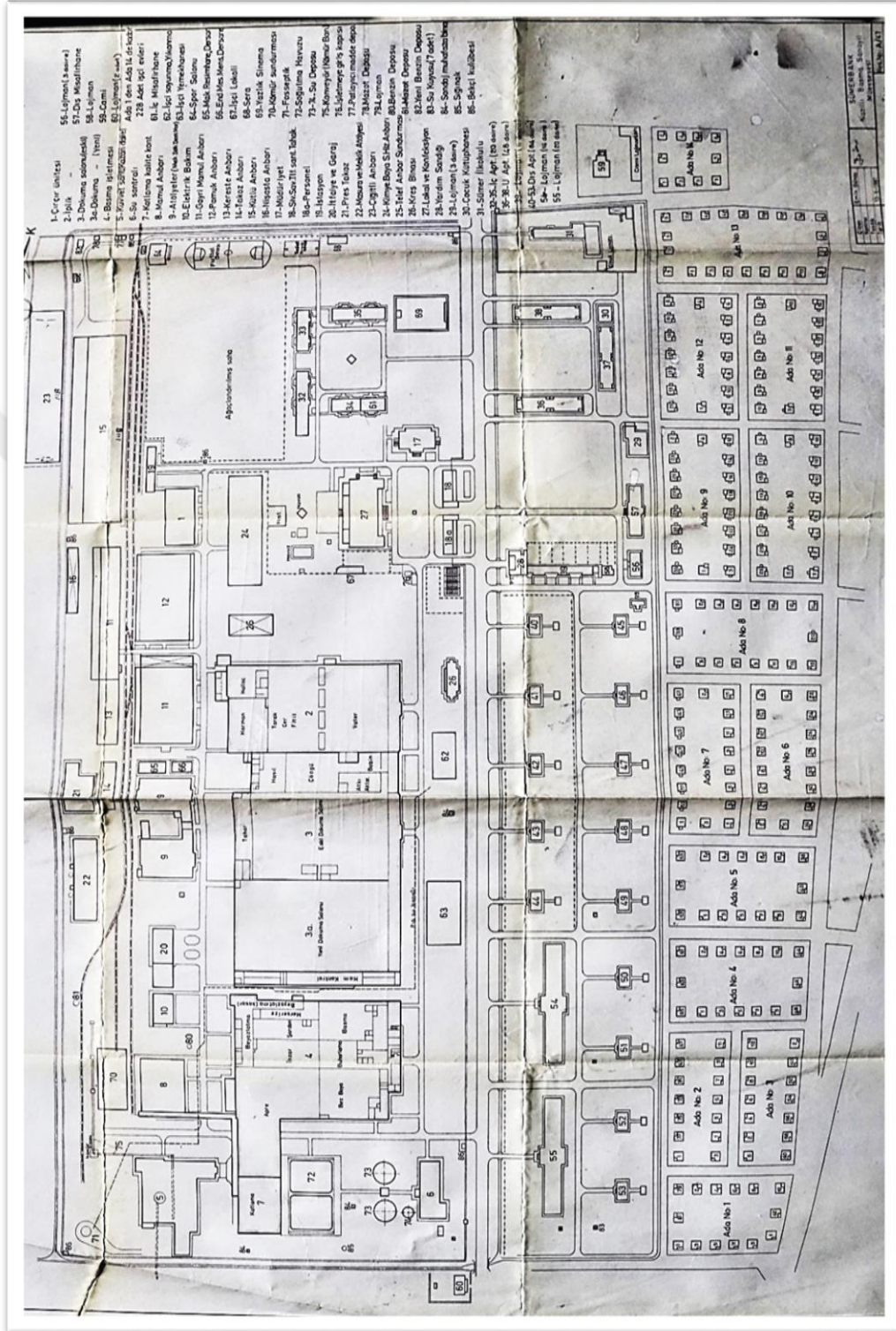

Son Posta, 19 Şubat 1938, s.5.

Son Posta, 20.Şubat 1938.

Ek 4. Nazilli Basma Fabrikası Yerleşke Planı

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi

Ek 5. Nazilli Basma Fabrikası Vazife Evleri (1940'lar)

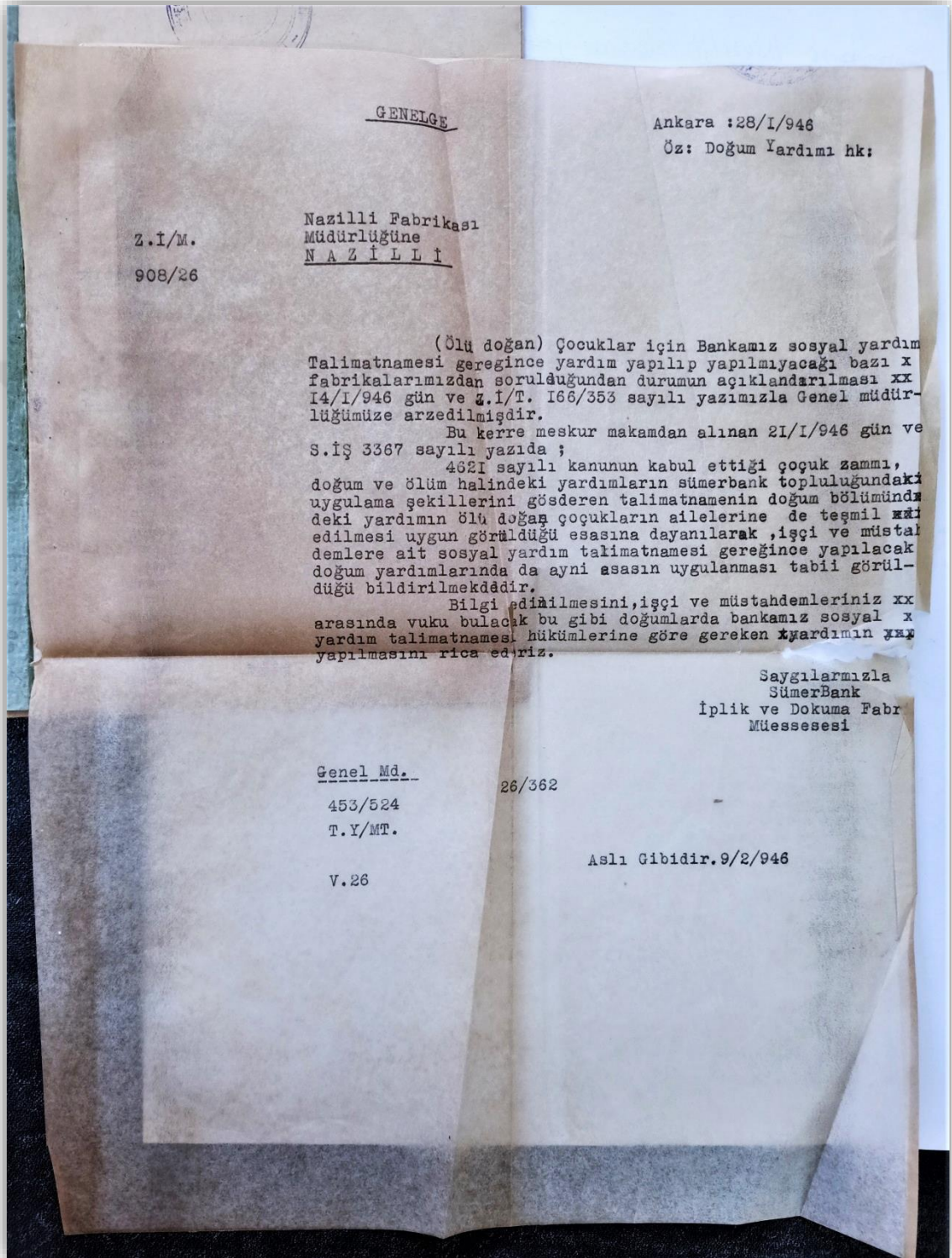

Sümerbank, X'uncu Yıl, s.243

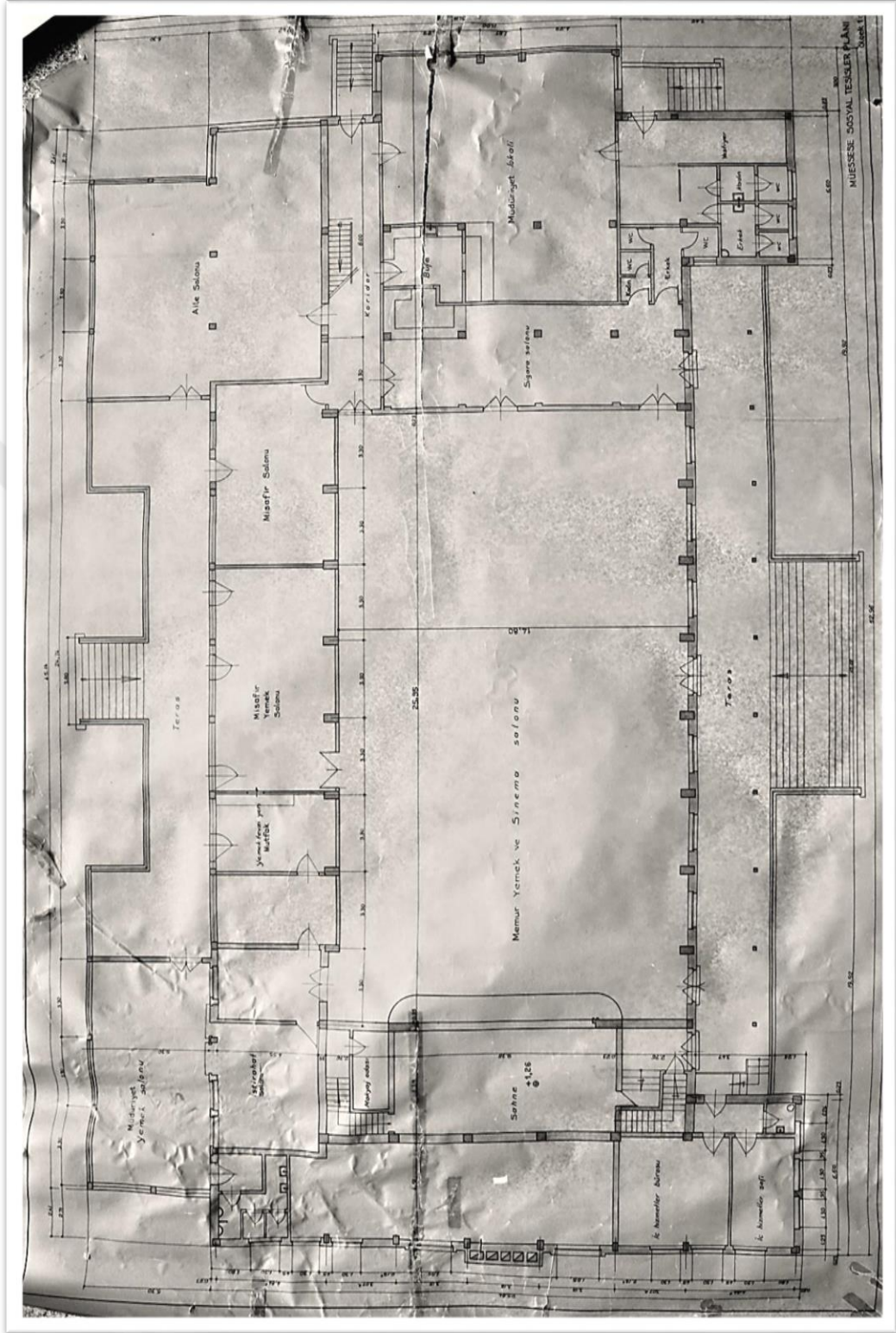
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Ek 6. Ölü Doğan Çocuklar İçin de Yardım Yapılması Hakkındaki Sümerbank Genelgesi

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Ek 7. Nazilli Basma Fabrikası Sosyal Merkez Şeması

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

KEŞANLI ALİ DESTANI „SÜM-ER „ AMATÖR TİYATRO TOPLULUĞUNCA BAŞARI İLE OYNANIYOR

Nazilli Muhabirimiz
Remzi ATAM Bildiriyor.

NAZILLI Basma Sana-
yii Müessesesi-
mizde Sümerbank Kulübü
tarafından mensuplarımızın
kızları, çocukları ve mühen-
dis, memur ve işçileri ile
kurulan «Süm - ER» amatör
tiyatro topluluğu, Müesse-
semiz Plânlama Textil Mü-
hendislerinden İlhan Kelle-
cioğlu'nun sahneye koydu-
ğu Haldun Taner'in «Keşan-
lı Ali Destanı» 45 kişilik
kadrosu ile Müessesemizde
Muvaffakiyetle temsillerine
devam etmiş, 16.7.1972 ta-
rihinde Manisa Pamuklu
Mensucat fabrikasında, 23.
7.1972 tarihinde «Sümer-
bank Kuşadası Aile Kampı»
nda da aynı temsili büyük
bir başarı ile oynamış, her
iki topluluğunda takdirleri-
ni kazanmışlardır.

Bu arad bu seneki İzmir
Fuarından da bir teklif a-
linmiş olup, Nazilli Turizm
Derneğince 5 Eylül 1972
Nazilli panayırında da bu
eserin temsil etirileceği ve
renkli filme alınacağı öğre-
nilmiş bulunmaktadır.

Bu Tiyatro faaliyetlerini,
diğer eserlerle devam etti-
receklerini duymuş bulun-
yoruz.

SÜM-ER oyuncularını toplu halde.

Keşanlı Ali Destanından bir görünüş

Ek 9. Nazilli Basma Fabrikası Sahnesinde Verilen Temsillerden Biri (1937)

**Nazillide
verilen temsil**

Aydın, 9/7/1937. — Aydın Halkevi temsil kolu evvelki gün Nazilliye giderek Sümerbank basma fabrikası sahnesinde (Canavar ve Has bahçe) piyeslerini temsil etmiştir. Piyesi 2000 kişi seyretmiştir.

Gerek fabrika müdürü Fazlı ve gerekse Nazilli Parti ve Halkevi başkanının nezaket ve misafirperverlikleri temsil kolunca şükranla karşılanmıştır.

Aydın Halkevi temsil kalı Nazillide

Nazilli, (Hususî) — İki, üç ydır görmediğim Nazillide bu lefa gene büyük değişiklik ve ürpizlerle karşılaştım. Yalnız

lerinin ihtiyacını gözönüne alarak aşağı Nazillideki hamamı tamir ve ıslah ederek işletmeğe başlanmıştır. Aşağı Na-

**Nazillide
verilen temsil**

Aydın, 9/7/1937 — Aydın Halkevi temsil kolu evvelki gün Nazilliye giderek Sümerbank basma fabrikası sahnesinde (Canavar ve Has bahçe) piyeslerini temsil etmiştir. Piyesi 2000 kişi seyretmiştir.

Gerek fabrika müdürü Fazlı ve gerekse Nazilli Parti ve Halkevi başkanının nezaket ve misafirperverlikleri temsil kolunca şükranla karşılanmıştır.

Kaynak: "Nazilli'de Verilen Temsil", Anadolu, 11 Temmuz 1937, s.4.

Ek 10. Nazilli Basma Fabrikası'ndaki Defilelerden Görünüm

Doğan, Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne, s 166,168.

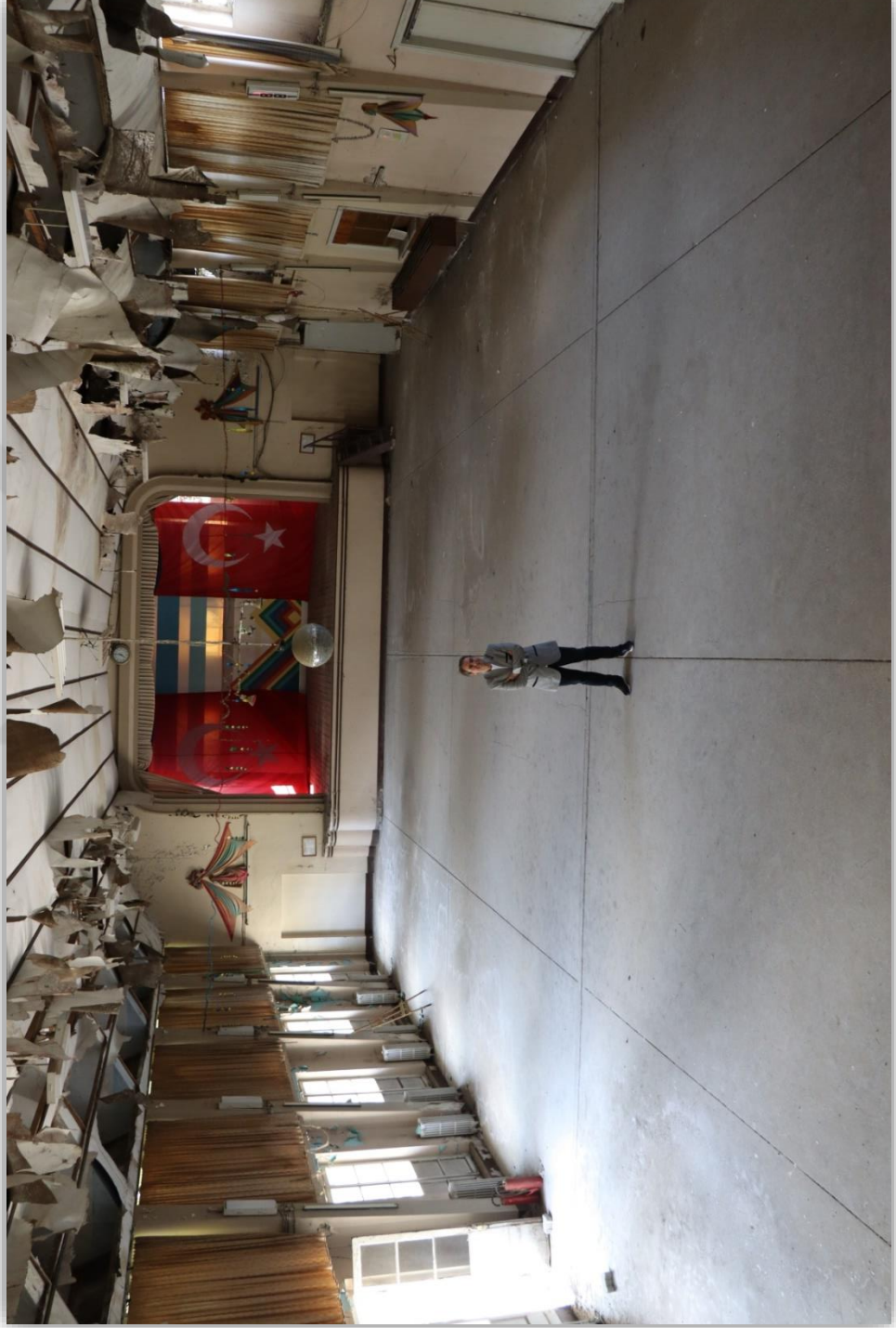
Ek 11. Basma Elbiseleriyle Nazilli Basma Fabrikası Basma Balosuna Katılan Sümerbanklılar (1940'lar)

İlhan Öden Arşivi

Ek 12. Nazilli Basma Fabrikası Salonu: Sinema, Tiyatro ve Diğer Etkinliklerin Sahnesi (2022)

Yazarın Kişisel Arşivi

Ek 13. Nazilli Basma Fabrikası'nda Yılda Bir Defa Çıkan Gıdı Gıdı Gazetesi

363

DİKKAT

Gazeteyi okuyanların gıdı gıdı baskılarının dırdır mes'uliyet kabul edilmez.

Gıdı Gıdı

İDAREHANE

Basma Fabrikası
Lokah

Yıllık Abone bedeli
Ufak Bir Tebezzüm

İmtiyaz Sahibi
İğneci

9/10/1947 Gecesi

YILDA BİR DEFA ÇIKAR BALOYA BAĞLIDIR

SEN E: SSSS

Yazı İşlerini İdare Eden :
Dedikoducu

SAYI: 0000

ONUNCU YILI KUTLARKEN...

Gıdı Gıdı gazetesi, bu geceki balomuzu şereflendiren sayın okurlarının bol neşelerine bütün varlığıyla katılırken hepsine sonsuz sağlık ve esenlikler diler....

GIDI GIDI SE-YAHAT KARTI

Bir bay'karısı için bir Gıdı Gıdı seyahat kartı alırken, Personel memurunun sorduklarına şöyle karşılık veriyordu:

- Karısının boyu?
- Mantarlı 1,85
- Gözleri?
- Elbiselerinin renginde
- Yüzünün rengi?
- Modaya uygun
- Saçları?
- Şimdi sarı
- Yaşı?
- Doğrusunu kendisi bilir.

BİZİ KOL MU EDECEKSİN?..

Basma balosunda bulunan iki aile reisi aralarında konuşuyorlardı:

- Ben şu biricik gecenin tadına doyamıyorum azıcık... Ne olur, yılda bir kaç defa Basma balosu verilseydi.
- Aman sus, ağzından yel alsın!.. Biri kılı mı edeceksin?..

Yenisini Seçeceğim

İki delikanlı hem gıdı gıdı :

- Basma balosunu nişanlara mı geçireceksin?
- Yok canım... Delirdin mi sen?.. Basma balosundayız artık. Yürlü de- mende basma tuvaletlerle geyikler arandıran bir yenisini seçeceğim..

Hediyelerimiz

Bu gecelik balomuzun en güzel dansını yapan, en iyi oyununu oynayan ve en alımlı Basma tuvaletini geymiş bulunaklara tertip komitesince birer hardak pehir sayından ikram edilmiştir.

Ekonomi Kurmay Heyeti Başkanlığından Tebliğ Edilmiştir :

Bu gün sabaha karşı ayak üstü yapılan gizli toplantıda Kurmay Heyetimiz Ersen, Ertan ve Odacıoğlu'nun işbirlikleriyle görüşmeler yapılmış ise de Başkanımız Asaf Kan hazır bulunana değinden hiç bir karara verilememiştir.

BASMA BAYRAMIMIZA KOŞUNUZ.

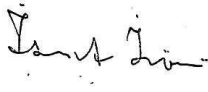
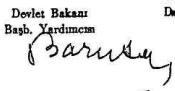
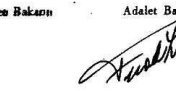
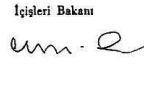
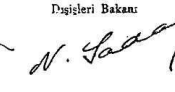
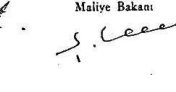
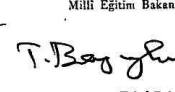
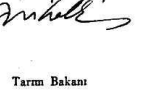
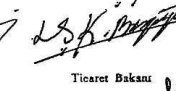
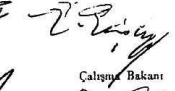
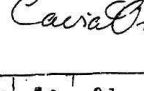
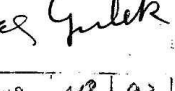
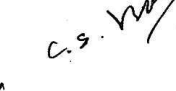
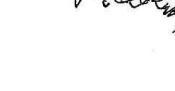
SON DAKİKA

PRİMLER VERİLİYOR

İnanılır kaynaklardan öğrenildiğine göre, bugüne kadar geciken memur primlerinin ödeme emri gelmiştir. Bütün primlerin ayın dokuzuncu gecesi verilmesi için gerekli hazırlıklar yapılmaktadır.

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Arşivi.

Ek 14. Nazilli Basma Fabrikası Tüketim Kooperatifi'nin Kurulma Kararı (1949)

T. C. BAŞBAKANLIK MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ Kararlar Müdürlüğü Karar sayısı 3		KARAR	T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ
8625			
Satın alacağı istihlâk maddelerini ortaklarına ve müstehliklere dağıtmak ve ortaklarının ihtiyaçlarını karşılayacak başka teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi Nazilli olmak üzere, 30 yıl süre ve en az iki bin Türk lirası sermaye ile kurulmasına başlanan " Nazilli Basma Fabrikası İstihlâk Kooperatifi"nin Ticaret Bakanlığının 28/12/1948 tarihli ve 6/8620/27229 sayılı yazısıyla gönderilen ilişik anasözleşmesi Bakanlar Kurulunca 12/1/1949 tarihinde imelenerek; adı geçen Kooperatifi'nin kurulmasına izin verilmesi, Ticaret Kanununun 480 inci maddesine göre, kararlaştırılmıştır.			
CUMHURBAŞKANI 			
Başbakan 	Devlet Bakanı Başb. Yardımcısı 	Devlet Bakanı 	Adalet Bakanı
İçişleri Bakanı 	Dışişleri Bakanı 	Maliye Bakanı 	Millî Eğitim Bakanı
Bayındırlık Bakanı 	Ekonomî Bakanı 	Sa. ve So. Y. Bakanı 	Gümrük ve Tekel Bakanı
Tarım Bakanı 	Ulaştırma Bakanı 	Ticaret Bakanı 	Çalışma Bakanı
030 18 01 02 118 92 6			

BCA. 30-18-1-2,118-92-6, 12.01.1949

Ek 15. Nazilli Sümerspor'un Başarısı

Aydın 1. Amatör Küme Futbol Şampiyonu Sümerspor
bir maça çıkmadan evvel...

AYDIN 1. AMATÖR KÜMEDE PANORAMA

HAFTANIN KARMASI: TUNCER (Madranspor), AB DULLAH (Koçarlıspor), ERDAL (Aydınspor Amatör), ADNAN (Sümerspor), CAFER (Çimentospor), DENİZ (Sümerspor), ERTUĞRUL (Aydınspor Amatör), MEHMET (Koçarlıspor)- GÜVEN (Madranspor), SEDAT (Çimentospor) B. MUSTAFA (Koçarlıspor)

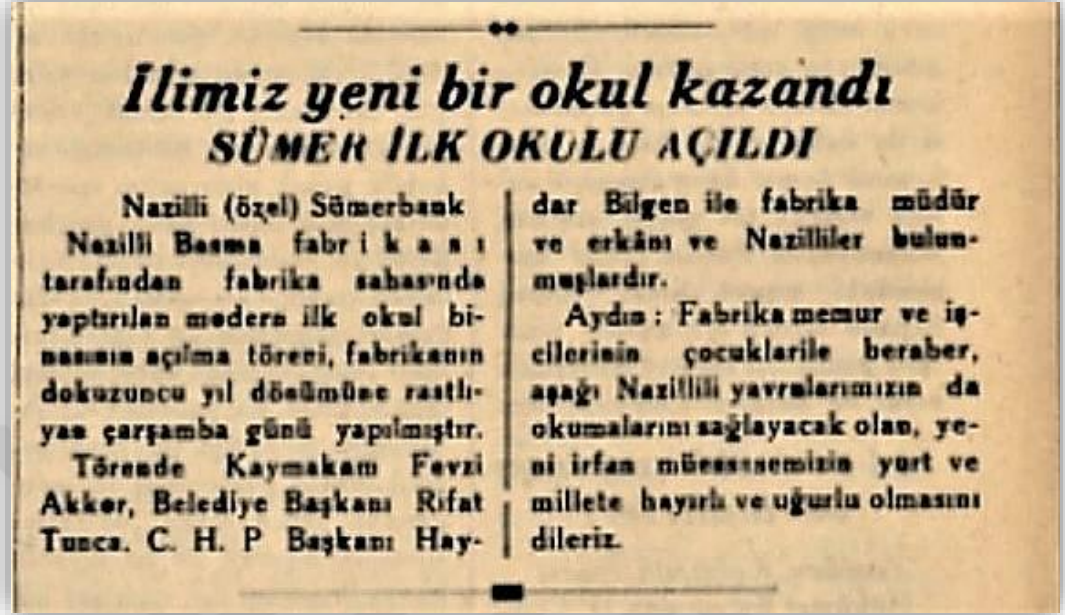
HAFTANIN TAKIMI: KUŞADASISPOR

HAFTANIN FUTBOLCUSU: GÜVEN (Madranspor)

AYDIN 1. AMATÖR KÜME PUAN DURUMU

TAKIMLAR	O	G	B	M	A	Y	P
SÜMERSPOR	20	15	3	2	59	13	33
AYDINSPOR A.	20	10	8	2	54	21	28
TEKSTİLSPOR	19	12	3	4	48	19	27
SÖKE SPOR	20	12	3	5	53	28	27
KUŞADASISPOR	18	8	4	6	39	25	20
ÇİMENTOSPOR	20	9	1	10	33	30	19
MADRANSOR	19	7	1	11	30	56	15
İNCİRLİOVA	19	5	4	10	35	26	14
KOÇARLISPOR	20	4	3	13	21	51	11
ÇEŞTEPESPOR	19	3	3	13	26	69	9
RIYIKLISPOR	18	3	3	12	23	83	9

Ek 16. Sümer İlkokulu'nun Açılışı ve Fabrika Lokal Havuzu

Aydın, 12 Ekim 1946, s.1

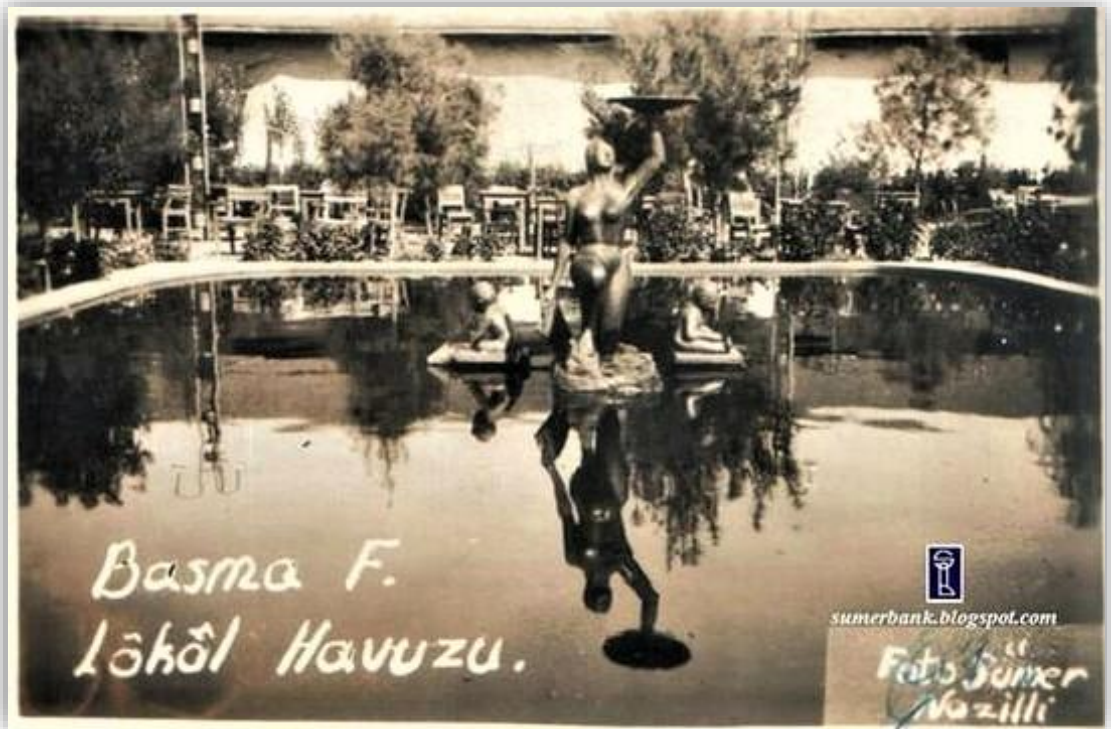

Foto Sümer (Nazilli)

Ek 17. Sümerbank Kuruluşlarında 1947 Yılı İşçi Ücretleri ve Yardımları

Vasatî kazanç	Müessese ve teşebbüsler						
	İplik doku.	Sellü-loz	Demir-çelik	Çimen to	Deri kund.	Kera-mik	Yekûn
	TL.	TL.	TL.	TL.	TL.	TL.	T.L.
Vasatî işçi miktar (adet)	19847	2062	3577	527	1408	101	27522
Nakdî Ücret :							
Ücret (*)	79,70	90,52	106,53	75,57	102,47	76,32	88,51
İşçi primleri	4,61	2,02	25,62	—	0,60	—	5,48
Çocuk, evlenme, doğum, ölüm yardımı	1,77	1,61	3,13	2,21	3,73	4,54	2,83
Y e k û n	86,08	94,15	135,28	77,78	106,80	80,86	96,82
Aynı yardımlar :							
Yiyecek	8,50	14,14	12,64	7,90	14,97	9,07	11,17
Giyecek	1,55	1,61	3,10	2,37	2,89	1,24	2,13
Y e k û n	10,05	15,75	15,74	10,27	17,68	10,31	13,30
Diğer yardımlar :							
İşçi tedavi masrafları	0,65	1,25	0,70	0,24	0,59	—	0,57
Hasta kaza ücreti	0,39	0,40	0,93	0,16	0,68	—	0,43
İzlnli işçi ücreti	0,81	1,41	2,33	0,16	1,48	0,83	1,17
Spor masrafı	0,12	0,24	0,12	0,47	0,15	—	0,18
Okutma, kurs, okul masrafı	0,77	2,27	0,28	0,71	0,71	—	0,79
İşçi sigortaları	2,22	2,88	8,08	3,95	2,81	1,65	3,60
Y e k û n	4,96	8,45	12,44	5,96	6,42	2,48	6,74
Umumî Yekûn	101,09	118,35	163,46	93,74	130,90	93,65	116,86

Ek 18. Sümerbank Fabrikalarında Lokal ve Yemekhanelere Örnekler

Gemlik Sungipek ve Viskon mamulleri sanayi müessesesi dinlenme salonundan bir görünüş

Bursa Merinos Yün.San. Müessesesi yemek salonundan bir görünüş

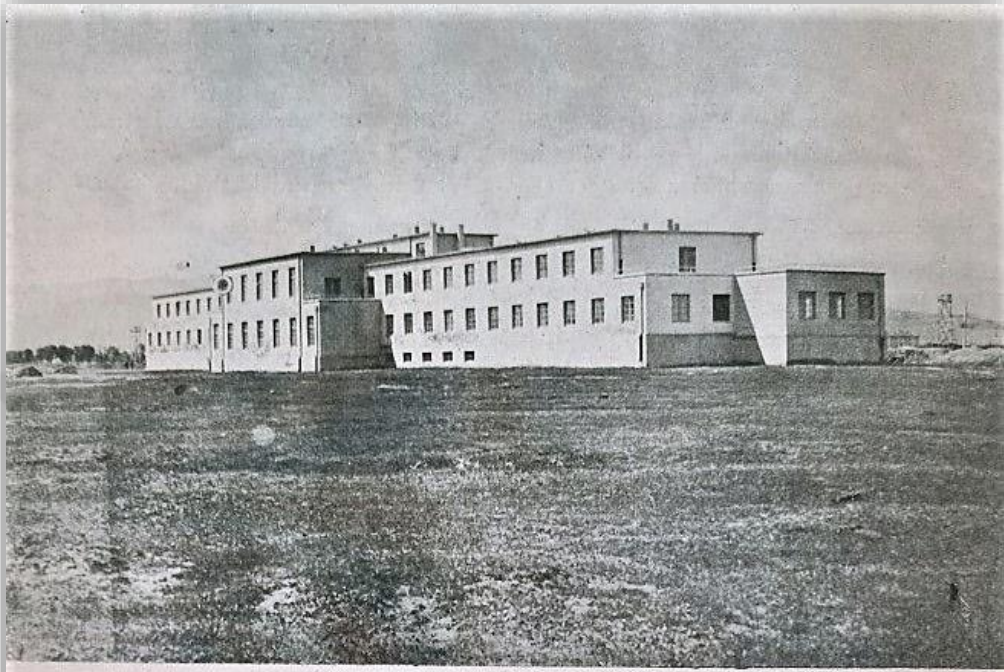
Sümerbank Dergisi 100.Yıl Özel Sayısı, S.211, Y.1981, s.62.

Ek 19. Sümerbank Fabrikalarının Kreşlerinde Çocuk Bakımı

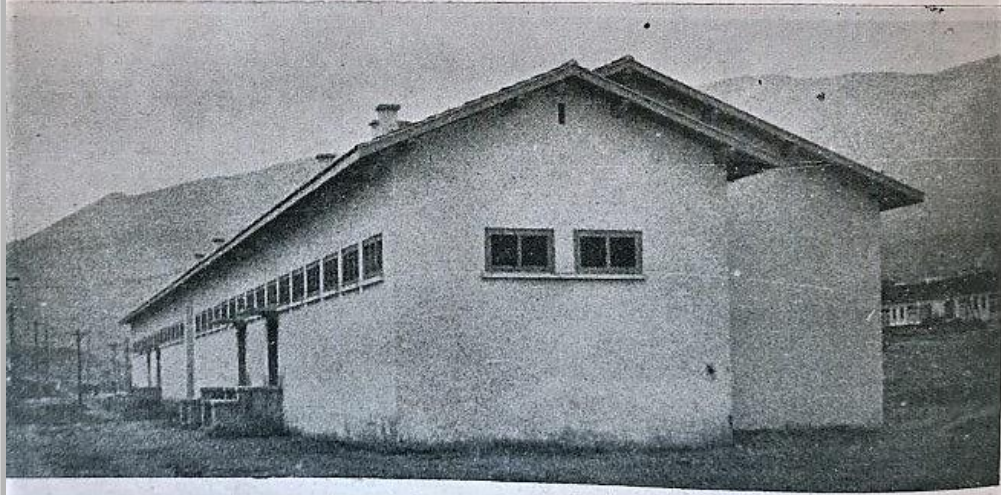

Sümerbank, Cumhuriyetin 25'inci Yılı, s. 60.

Ek 20. Sümerbank Fabrika Konutlarına Örnekler

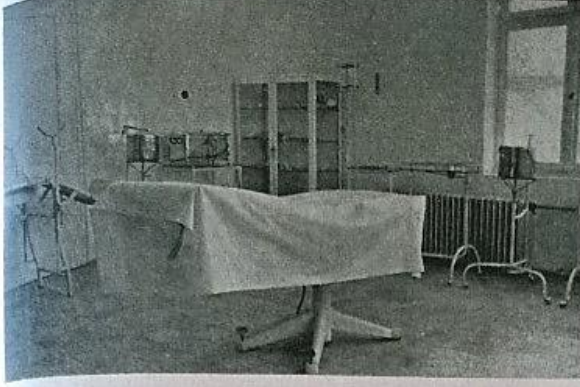
Kayseri bekâr işçiler pavyonu

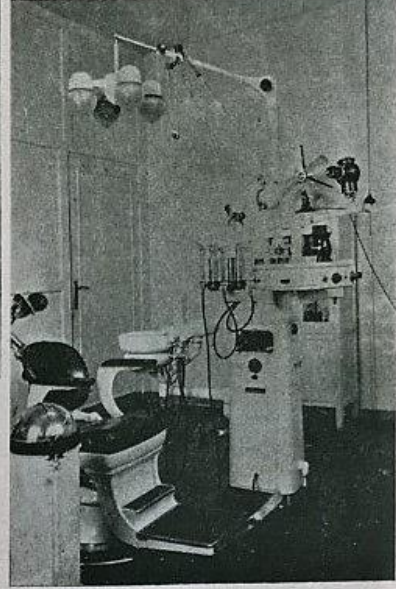
Karabükte bekâr işçiler pavyonu

Sümerbank X'uncu Yıl, s. 248.

Ek 21. Bazı Sümerbank Fabrika Hastanelerinin Teknik Altyapısı

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında Ameliyathane

Nazilli Basma Fabrikasında
Dişçi Kliniği

Karabük Demir ve Çelik
Fabrikalarında Dişçi
Kliniği

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları Hastanesinde
bir koğuş

Sümerbank işletmelerinde Sağlık koruma teşkilâtına ait bazı resimler

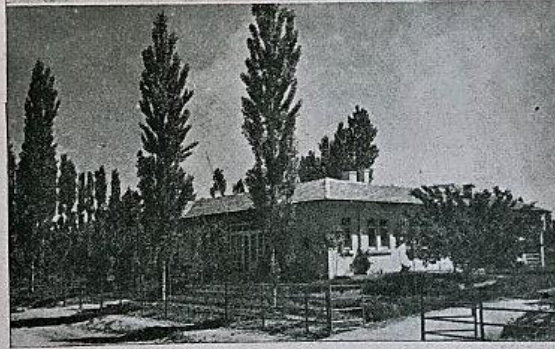
Ek 22. Sümerbank Fabrikalarındaki Bazı Revir ve Hastaneler

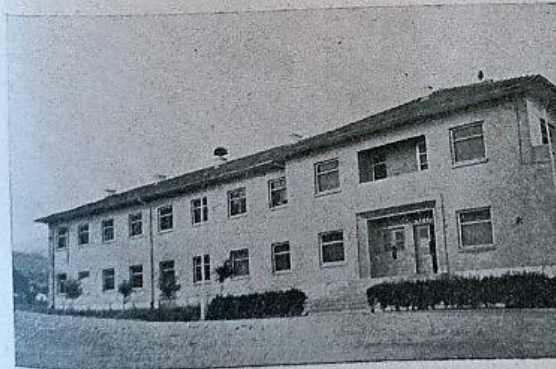
Deri ve Kundura sanayi müessesesi reviri

Nazilli Basma Fabrikası hastahanesi

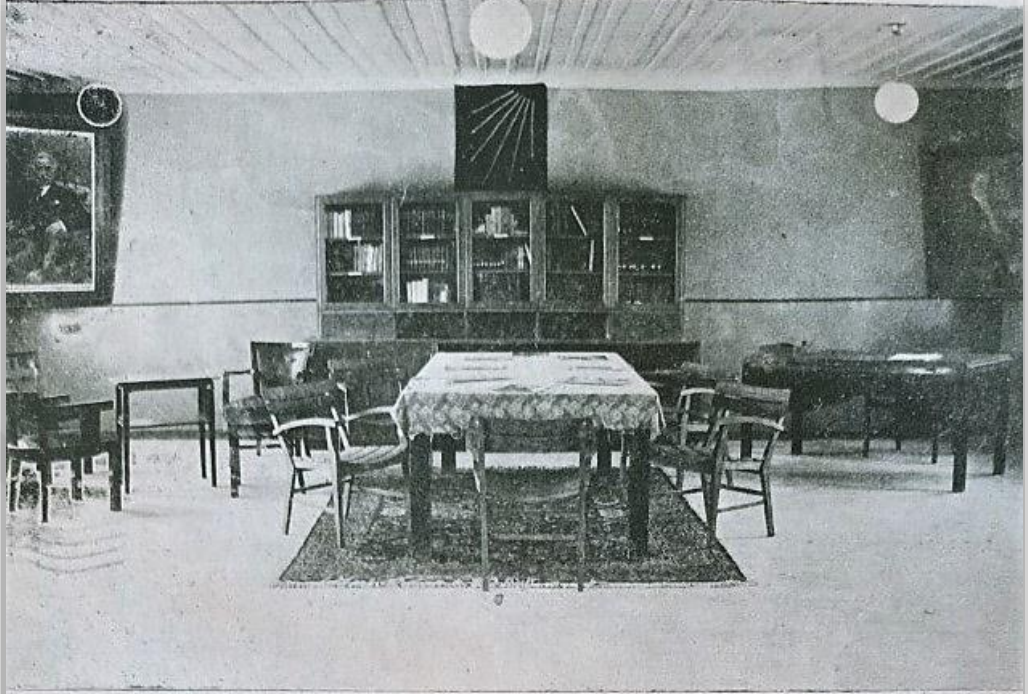
Ereğli Bez Fabrikası Hastahanesi

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hastahanesi

Sümerbank işletmelerinde bazı Revir ve Hastahaneler

Ek 23. Sümerbank Fabrikalarındaki Okuma Odalarına Örnekler

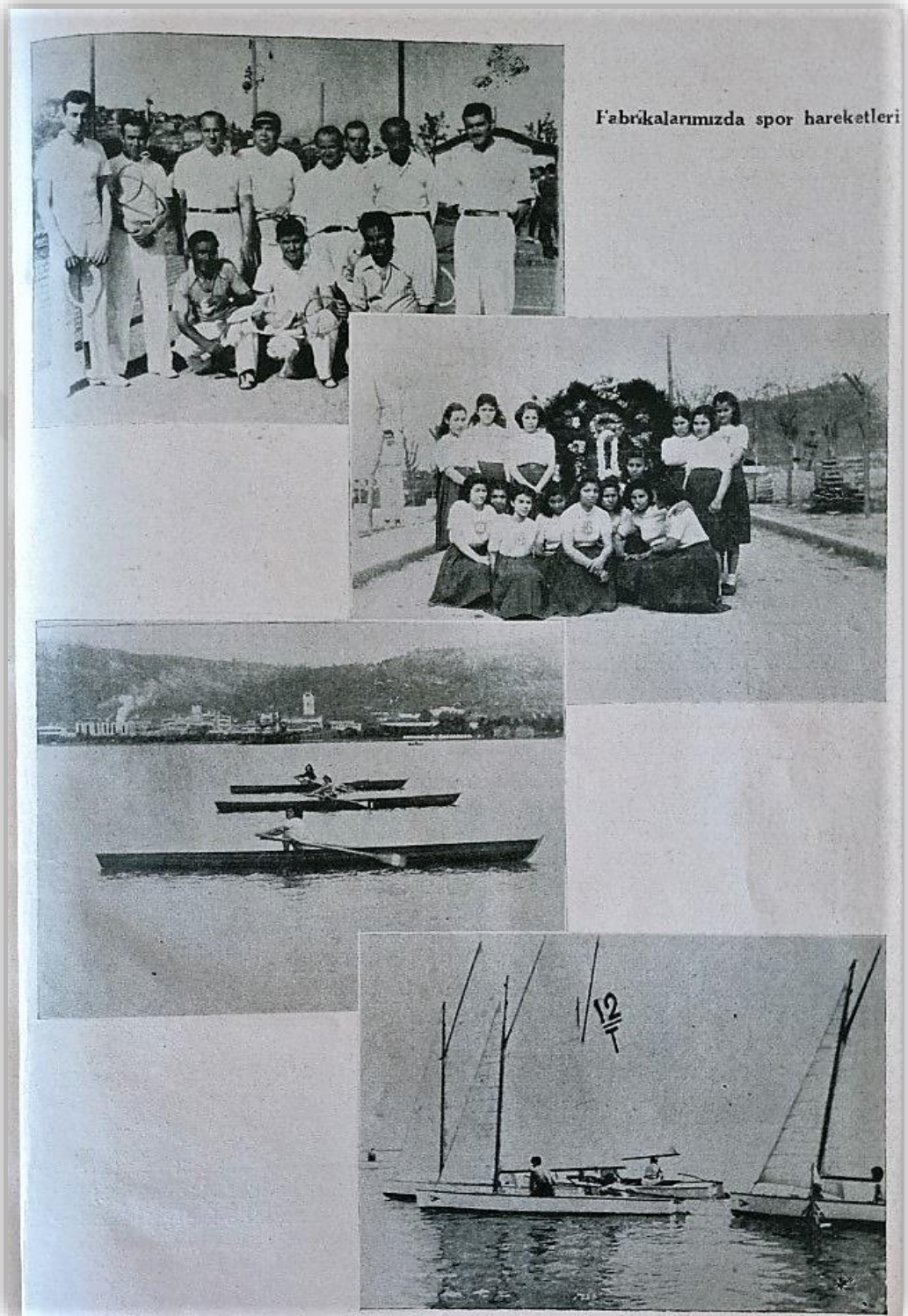
Karabük fabrikaları okuma odasından bir köşe

Bakırköy fabrikası okuma odasından bir köşe

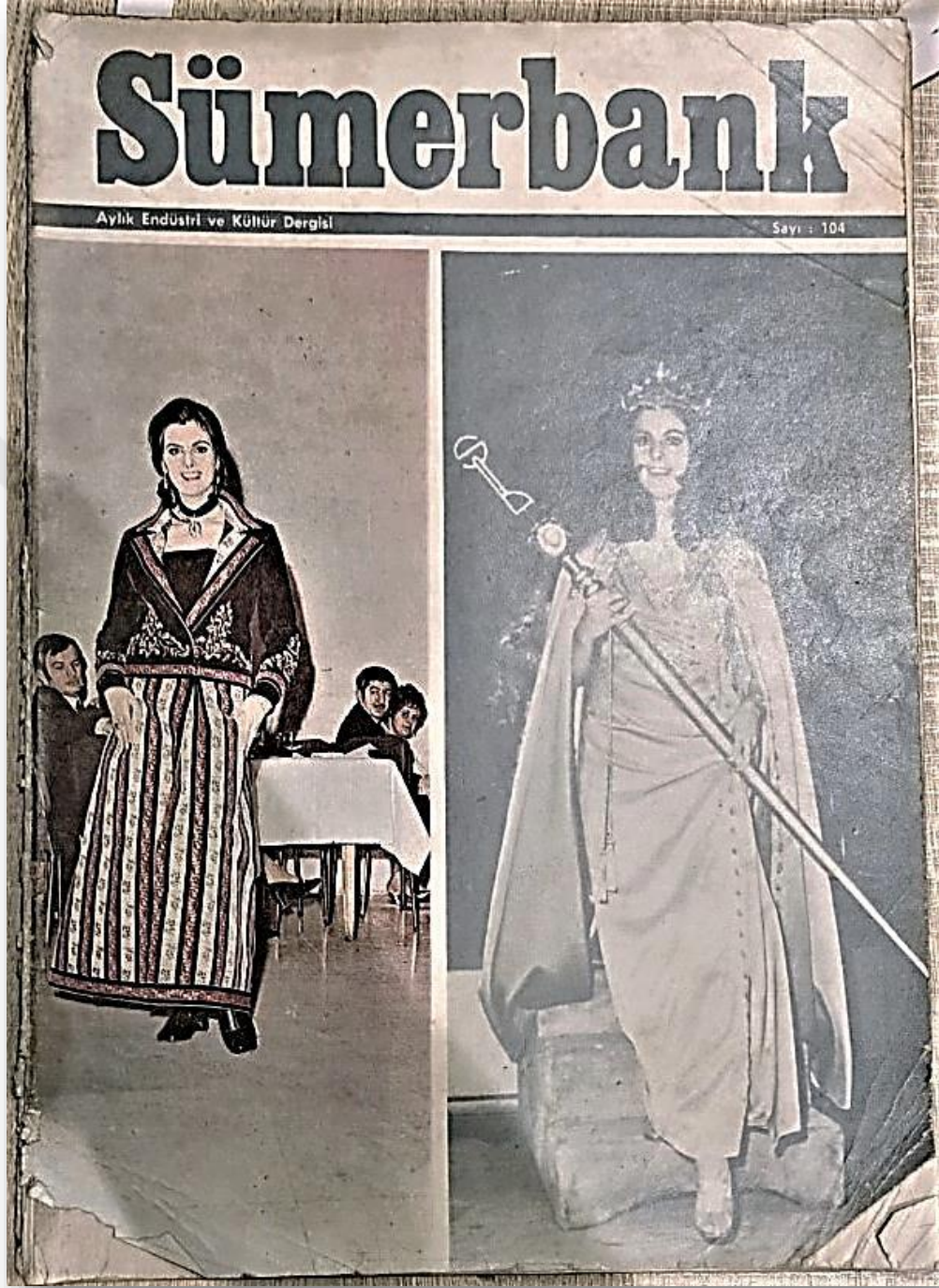
Sümerbank, X'uncu Yıl, s.258.

Ek 24.Sümerbank Fabrikalarındaki Spor Faaliyetlerine Örnekler

Sümerbank, X'uncu Yıl, s.255.

Ek 25. 1971 Sümerbank Güzeli Afet Tuğbay (Sümerbank Dergisi)

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C.10, Şubat 1971, S.104.

HEM NALINA MIHINA

Millî endüstrinin şiarı

Dünkü Cumhuriyet'te çıkan başmakalemin sonu şöyle bitiyordu: *Türkiyenin endüstrileşmesi, yalnız bir kısım sanayiün memlekette kurulmasından ibaret, alelâde bir iş değildir; aynı zamanda, bir temdin, bir medeniyeti yayma işidir. Yurdun uzak köşelerinde açılan bu fabrikalar, çöl ortasında kurulmuş, birer medeniyet vahası, karanlıklar içinde ışık saçan birer medeniyet santrali-dir.»*

Hakikaten de öyledir. Kayseri fabrikası, beyaz başlı ihtiyar Erceyişin eteklerinde, bir medeniyet yuvasıdır. Ereğli fabrikası, pırıl pırıl yanan elektriklerle Toros dağlarının dibinde bir nur kaynağıdır.

Yarın da Karabük demir ve çelik fabrikaları, İngiliz Büyük Elçisinin nutkunda, şairane bir surette tavsif ettiği gibi, *«Bu ovada doğacak, bu toprağı asırlık uykusundan uyandıracak, sürülerin ve çobanların yerine en asrî madencilik feninin cihazlarını kuracak, geceleri ay ve yıldızların parıltısına yüksek fırınların kırmızı ışığını ekliyecek»* birer medeniyet ocağı olacaklardır.

Devlet fabrikaları, muhitleri için, en iyi bir mekteb olmaktadırlar; öğreten, kazandıran yaşatan, nurlandıran hayat mektepleri.

Devlet fabrikaları, muhitleri için, en iyi bir mekteb olmaktadırlar; öğreten, kazandıran yaşatan, nurlandıran hayat mektepleri.

Kayseri fabrikası açıldığı gün, yarım pabucla alık alık dolaşan köylü çocukları iki yıl içinde, birkaç tezgâhı idare eden zeki ve usta işçiler olmuşlardır. Okuma yazma öğrenmişler, temizlik öğrenmişler, sanat öğrenmişler, giyinip kuşanma öğrenmişler, spor yapmağı öğrenmişler, kısaca medenî birer insan olarak yaşamayı öğrenmişlerdir.

Bütün millî fabrikalarımıza, bilhassa devlet fabrikalarına, Avrupanın kapita - list müesseselerinin kurduğu fabrikalar - dan ayrı ve fazla olarak düşen bir vazife vardır ki o da, bulundukları muhiti medeniyetin nimetlerinden istifade ettirmektedir.

Türk fabrikası, sadece ve yalnız iş çıkarmak için çalışan bir ticaret müessesesi değildir; fabrikamız kurulduğu muhitin, mektebi, pazarı, doktoru, elektrik santrali, sineması, tiyatrosu, musiki salonu, spor sahası, herşeyi, etrafını maddeten ve manen aydınlatan, medenileştiren bir nur ve irfan kaynağı olacaktır. Endüstri sahasında, büyük garb memleketlerinden tamamiyle ayrı bir tarzda çalışmamız lazımdır. Oralarda tek hedef, işçiden azami randıman almaktır; bizde ise, fabrika saltanat devirlerinin asırlarca karanlık içinde bıraktığı yurd ve yurddaş için, bir talim ve terbiye müessesesi olmak mecburiyetindedir.

Bütün fabrikalarımızın bu bakımdan tesis ve teçhiz edilmesi, ameleşi ve muhiti için bir irfan yurdu olması, bizzat fabrikalar için de faydalıdır. Çünkü, seneler geçtikçe daha iyi işçi bulacak ve etrafında da bir müstehtlik muhiti teşekkül edecektir.

Millî endüstrinin şiarı şu olmalıdır:

Memlekete yalnız işlenmiş mal değil, işlenmiş adam da yetiştirmek.

Ek 27. 1981 Yılında Sümerbank İşletmelerinin Yurda Dağılımı

Yazarın Kişisel Arşivi

KAYNAKÇA

A. ARŞİVLER

1. *Cumhuriyet Arşivi (BCA)*
2. *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Basma Fabrikası Arşivi*
3. *Koç Üniversitesi VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi*
4. *Kişisel Arşivler*

B. RESMÎ YAYINLAR

1. Genel Kanunlar ve Kararlar

TBMM Zabıt Ceridesi

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Kanunlar Dergisi

T.C. Resmi Gazete

2. BUMH, İM, BYDK ve Sümerbank Raporları

BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank 1951 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Ankara Çimento Limited Şirketi 1947 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesinin 1951 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu, Ankara, 1947.

BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesinin 1951 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1951 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1952 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi 1947 Yılı Raporu.

BUMH Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu.

BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1965 Yılı Raporu, Ege Matbaası, Ankara, 1966.

BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1968 Yılı Raporu, Ege Matbaası, Ankara, 1969.

BYDK Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1976 Yılı Raporu.

Sümerbank 1939 Yılı BUMH Raporu, İstanbul, 1940.

Sümerbank 1941 Senesi İMR, Ankara, 1942.

Sümerbank 1942 Senesi İMR, Ankara, 1943.

Sümerbank 1943 Senesi İMR, Ankara, 1944.

Sümerbank 1943 Yılı BUMH Raporu, Ankara, 1944.

Sümerbank 1944 Senesi İMR, İstanbul, 1945.

Sümerbank 1944 Yılı BUMH Raporu, Ankara, 1945.

Sümerbank 1946 Senesi İMR, İstanbul, 1947.

Sümerbank 1956 Senesi İMR ve Bilançocu, IŞIK Matbaacılık, Gazetecilik ve Kâğıtçılık Limited Şirketi, Ankara, 1957.

Sümerbank Teşekkül Merkez İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı İkinci Üç Aylık Faaliyet Raporu, 15.09.1950.

Sümerbank Teşekkül Merkez İle Müessese ve Fabrikalarının 1950 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 12.12.1950.

Sümerbank Teşekkül Merkezi, Müessese ve Fabrikaları 1951 Yılı Dördüncü Üç Aylık Faaliyet Durumu Raporu, Ankara, 12.03.1952.

Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikaları 1949 İkinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Ankara, 24.8.1949.

Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1949 Birinci Üç Aylık Faaliyet Durumu, Ankara, 4.6.1949.

Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1953 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 31.10.1953.

Sümerbank Teşekkül, Müessese ve Fabrikalarının 1954 Yılı Üçüncü Üç Aylık Faaliyet Raporu, Ankara, 15.11.1954.

Sümerbank Teşekkül, Müessese, Fabrika ve İştirakleri Devre Faaliyet Raporu, 1970 Yılı 6 Aylık.

Sümerbank'ın 1940 Yılı Muamelatı ile Bilanço, Kâr ve Zarar Hesaplarının Tetkikine Dair Olan UMH Raporu Hakkında İktisat Vekâleti Mütalaası, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.

3. Sümerbank Kanunları, Yönetmelikleri, Talimatnameleri

Ana Hatlar İle Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, Sümerbank Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944.

Sümerbank İşçi ve Müstahdemlere Ait Sosyal Yardım ve Emniyet Talimatnamesi, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1944.

Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Ankara, 1946.

Sümerbank Kıdemli İşçiliği Teşvik Yönetmeliği, Selüloz Basımevi, İzmit, 1948.

Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği, 1954.

Sümerbank Müesseseleriyle Fabrikalarının Kütüphane ve Neşriyat İşlerine Ait Yönetmelik, 1950.

Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi Koruyucu Güvenlik Özel Talimatı, Gizli.

Sümerbank Personel Rehberi, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara, 1976.

Sümerbank Personelinin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği, İzmit, Selüloz Basımevi, 1946.

Sümerbank Sağlık Koruma Teşkilatında Çalışanların Vazife Yönetmeliği, İzmit, Selüloz Basımevi, 1945.

Sümerbank Sınai Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği, Ankara, 1950.

Sümerbank ve Müessesatını Alakadar Eden Kanunlar, İdeal Matbaa, Ankara.

Sümerbank, Fabrikalar, Müsdahdemin, Usta ve İşçilere Ait Hastalık ve Vefat Yardım Yönetmeliği, Selüloz Basımevi, İzmit, 1945.

Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dâhili Talimatname, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1939.

Sümerbank Genel Müdürlük Tamimleri 1953, C.XIII, İzmit Selüloz Basımevi, 1954.

1945 Yılı Olay ve Çalışmaları ve Bunların Alınan İlk Sonuçları Hakkında Sümerbank Yönetim Meclisinin 31.12.1945 Tarih ve 101 Sayılı Toplantısında Genel Müdür Hulki Alisbah Tarafından Yapılan Demeç, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Ankara, 1946.

C. SÜRELİ YAYINLAR

1. Gazeteler

Akşam

Anadolu

Aydın

Beş Eylül

Cumhuriyet

Cumhuriyet 15'nci Yıl İlavesi

Cumhuriyet Sümerbank Eki

Demokrat Nazilli

Erciyes Postası

Fırat

Gıdı Gıdı

Haber

Hâkimiyeti Milliye

Kurun

Milliyet

Son Posta

Son Telgraf

Tan

Türk Sözü

Ulus

Ulus 15'inci Yıl İlavesi

Yeni Asır

Yeni Menderes

2. Dergiler

Ankara Araştırmaları Dergisi,

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi,

Arkitekt: Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Dekoratif Sanatlar Dergisi

Belgi Dergisi,

Bilim ve Ütopya

CTAD: Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi

Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi,

Ege Akademik Bakış Dergisi

Endüstri

Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

İçtimai (Sosyal) Siyaset Konferansları Dergisi

İktisadi Yürüyüş

İlk Öğretim

İAÜD: İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Journal of Awareness

Kadro

Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi

L'İllustration de Turquie

Maliye Dergisi

METU JFA: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi

Nazilli Müze Kurma ve Koruma Derneği Bülteni

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi

PARADOKS: Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilgiler Dergisi

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi

Tarih Okulu Dergisi

Tarih ve Toplum

Türk Yurdu

Türkiye Ticaret Postası

Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi

Ülkü: Halkevleri Dergisi

Yarım Ay

Ç. KİTAPLAR

(Atatürk), Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, C.II, 3.Baskı, ADTYK TTK Yayınları, Ankara, 1989.

(Sekizinci), İbnürrefik Ahmet Nuri, *Hisse-i Şayia*, Ulus Matbaası, Ankara, 1935.

1967 Aydın İl Yıllığı, Ticaret Matbaacılık T.A.Ş, İzmir.

50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, İstanbul, 1987.

Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A., *Ulusların Düşüşü, Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, (Çev., Faruk Rasim Velioğlu), 28. Basım, Doğan Kitap, İstanbul 2018.

Adalı, Müşerref ve Kulaksızoğlu, Nihal, *Nazilli Çevre İncelemesi*, Dilek Matbaa ve Kitabevi, Nazilli, 1965.

Afet İnan, A., *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.

Afet İnan, A., *İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923*, 4. Basım, TTK Yayınları, Ankara, 2020.

Afet İnan, A., *Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı*, TTK Yayını, Ankara, 1972.

Akbaş, Yavuz, *Salnamelerde Nazilli Kazası*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.

Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Haz., Arslan Tekin ve Ahmet Zeki İzgöer, AKDTYK TTK Yayınları, Ankara, 2009.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, "Celali İsyanları"*, Yapı Kredi Yayınları, 2.Baskı., İstanbul, 2013.

Alptekin, A. Şükrü, *Köyün Kitabı*, 3. Baskı, İstanbul, 1938.

Anday, Melih Cevdet, *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan*, İstanbul, 1965.

Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, Ankara, 30 Haziran 337.

Apak, Kemalettin, Aydınelli, Cevdet ve Akın, Mehmet, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, Selüloz Basımevi, İzmit, 1952.

Apak, Rahmi, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, AKDTYK TTK Yayınları, Ankara, 1990.

ATABE, C.14. 3.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

ATABE, C.15, 3.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

ATABE, C.23, 4.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

ATABE, C.25, 3.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

ATABE, C.27, 3.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.

ATABE, C.30, 3.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Avni, Hüseyin ve Güleriyüz, Halit, *Türkiye 'de Sanayiın İnkişafı*, İstanbul, 1937.

Aydemir, Şevket Süreyya vd., *Devlet Endüstrisinde Çalışan Personelin İşletmeler Civarına Yerleştirme Şekilleri Hakkında Rapor*, 1945.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam, 1884-1938*, C.1, 9.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal, 1922-1938*, C.III, Remzi Kitabevi, 22.Baskı, İstanbul, 2007.

Aykaç, Aslıhan, *Devletin İşçisi Olmak, Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Aytemur, Janset Özen, *Türkiye 'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945)*, Libra Kitap, İstanbul, 2010.

Baytal, Yaşar, *Atatürk Döneminde Sosyal Yardım Faaliyetleri, (1923-1938)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011.

Becher, E. ve Niese, Gerh, *Tabiat İlmi*, (Çev., Orhan Üçok), Sümerbank Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Nam Basımevi, 1947.

Beckert, Sven, *Pamuk İmparatorluğu*, (Çev., Ali Nalbant), Say Yayınları, İstanbul, 2018.

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Raporları, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdürlüğü, Ankara, 1939.

Black, Jeremy, *İngiltere Tarihi*, (Çev. Aytaç Yıldız), Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2000.

Boratav, Korkut, *Türkiye 'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.

Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası, Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Mimari Kültür*, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2015.

Buğdaycı, Arslan, *Dünden Bugüne Nazilli*, Eğitim Yayınları A.Ş., İstanbul, 2001.

Buğdaycı, Arslan, *Milli Mücadele'de Nazilli 1919-1922*, Karacasu Matbaası, Nazilli, 1996.

C. H. P. Programı 1939 (Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1 Haziran 1939 tarihindeki toplantısında kabul edilmiştir), Ulus Basımevi, Ankara 1939.

C.H.P Nizamnamesi ve Programı, (Fırkanın 10 Mayıs 1931'de Toplanan Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Edilmiştir), TBMM Matbaası, Ankara, 1931.

C.H.P. Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932.

C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, Ankara, 1943.

C.H.P. Programı, (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

Caporal, Bernard, *Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, II, (Çev. Ercan Eyüboğlu), Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000.

Celal Bayar Diyor ki, 1920-1950, Haz. Nazmi Sevgin, Tan Matbaası, İstanbul, 1951.

Conker, Orhan, *Redressement economique et Industrialisation de la Nouvelle Turquie*, Paris, 1937.

Cumhuriyet Dönemi Politikaları Sempozyumu (İstanbul 2005), Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın, Aydın, 1938.

Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın, 1973 İl Yıllığı, Karınca Matbaacılık, İzmir.

Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, 1933-1973, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, Tisa Matbaası, Ankara, 1973.

Çavdar, Tefvik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla '...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

Çeçen, Anıl, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000.

Dereli, Toker, *Aydınlar, Sendikal Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi (Genel Olarak ve Türkiye'de)*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1975.

Devlet Personel Rejimi Hakkında Ön Rapor, Başbakanlık Devlet Personel Dairesi, Ankara, 1962.

Dikmen, Gani, *Nazilli, Tarih ve Coğrafyası, Dünkü ve Bugünkü Nazilli*, 1952.

Dirik, K. Doğan, *Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik, Bandırma Vapuru'ndan Halkın Kalbine*, Güner Yayınları, İstanbul, 2008.

Doğan, Hulusi, *Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne, "Atatürk'ün Nazilli'ye Gelişi ve Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nın Açılışının 70. Yılı Anısına (1937-2007)"*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2007.

Dördüncü Devlet Resim ve Heykel Sergisi, Ankara Sergievi, Açılış 31 Birinci Teşrin 1942- Kapanış 30 İkinci Teşrin 1942, Maarif Matbaası, Ankara 1942.

Duman, Selçuk, *Modern Türkiye'nin İnşasında Halkevleri ve Sivas Halkevi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

Duru, Cihan; Turan, Kemal ve Öngeoğlu, Abdurrahman, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası, Mondros'tan Cumhuriyete Mali ve Ekonomik Sorunlar*, 1.Kitap, TİSA Matbaacılık Sanayi, Ankara, 1982.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970.

Eyüboğlu, Bedri Rahmi, *Toplu Eserleri-Yazılar 1952-1953, Sabır İle Koruk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Defterdar Fabrikası Hakkında Bir Tatbiki Sınai Sosyoloji Denemesi*, Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1955.

Fişek, Kurthan, *100 Soruda Türkiye'de Spor*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1985.

Garnier, Tony, *Une Cite Industrielle*, Rizzoli, 15 Ekim 1990.

Genç, Elif Süreyya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010.

Girgin, İsmail Ömer, *Karabük*, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1948.

Girgin, Osman, *Anılarla Nazilli*, Bilal Ofset, Nazilli, 2015.

Goloğlu, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II, Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Gümüšoğlu, Firdevs, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.

Gündüzalp, Nurettin, *Dokumacı Meslek Dersleri*, Sümerbank Kayseri Fabrikası Neşriyatı, Kayseri, 1935.

Hanson, A. H., *Türkiye’de İktisadi Devlet Teşekküllerinin Bünyesi ve Murakabesi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1954

Henne, Dr. Heinrich, *Fabrikalarda Yangın Tehlikeleri ve Korunma Usülleri*, (Çev., İzzet Erksal), Sümerbank Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1950.

Hobsbawm, Eric J., *Devrim Çağı: 1789-1848*, (Çev. Jülide Ergüder ve Alaaddin Şenel), V Yayınları, Ankara, 1989.

Hobsbawm, Eric. J., *Sanayi ve İmparatorluk*, (Çev., Yalçın Gülerman ve Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara, 1987.

İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, (İBYSP), Ankara, 1936.

İnce, Sinem, *Türkiye’nin Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar, Bir Okudular, Bin Dokudular*, Ed. İdil K. Süher, Özcan Sert ve Örgüt Temel Okaygün, Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası Yayını, İstanbul, 2016.

İnönü, İsmet, *Cumhuriyetin İlk Yılları, II, (1923-1938)*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul, 1998.

Kapkaç, Füsün, *Adaptasyon Çalışmaları, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi*.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, 1500’den 2000’e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar*, (Çev., Birtane Karanakçı), 6.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1996.

Kili, Suna, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 1995.

Kishtainy, Niall, *Ekonominin Kısa Tarihi*, (Çev. Abdullah Yılmaz), 5.Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2021.

Kocabaşoğlu, Uygur vd., *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

Koç, Yıldırım, *Türkiye’de 1936-1960 Döneminde İşçi Hakları*, (Türkiye Yol-İş Sendikası’nın Türkiye’de İşçi Hakları Kitabından Ayırılım), Ankara, 1986.

Koç, Yıldırım, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi: Olaylar-Değerlendirmeler*, Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, Ankara, 1996.

Komisyon, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Ed. Dr. M. Derviş Kılınçkaya), 8.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.

Korkut, M. Şerif, *Kayseri ve Kayseri'deki Devlet Fabrikaları Sıhhi Tetkikleri Raporu*, Ankara, 1948.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, C.2, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, .Ankara, 1993.

Kuruç, Bilsay, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev, Demeç ve Yazılar)*, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1963.

Lausanne Konferansı, 1922-1923, Konferanstaki Görüşmelerin Tutanakları ve Belgeler, C.2, (Çev., Seha L. Meray), Büyükçekmece Belediyesi Kültür Yayınları-30, İstanbul, 2013.

Makal, Ahmet, *Ameleden İşçiye, Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Makal, Ahmet, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

Nazilli Basma Fabrikası Açılış Törenine Onur Veren Konuklara Mahsus Gezi Kılavuzu ve Andaç, İzmir Cumhuriyet Basımevi, Nazilli, 1937.

Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüsü Broşürü, Pamuk Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayını, İzmir, 1990.

Nazilli, Dün, Bugün, Yarın, Nazilli Belediyesi, 1987.

Ökçün, A. Gündüz, *Osmanlı Sanayi, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Öreroğlu, Mert, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayiinin Kuruluşu ve Nazilli Basma Fabrikası*, Teknoed Yayınları, Ankara, 2004.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015, s.87.

Polatoğlu, Mehmet Gökhan, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri, (1934-1938)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020.

Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev., Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Raporlar, (İktisat Vekâletine Yazılmıştır), Kısım I, Sınai Tesisat ve İşletme, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1933. (Afet İnan, “Devletçilik” kitabına ek).

Ressamoğlu, E. Lütfi, *Ege Rehberi, Coğrafi-Tarihi-İktisadi-Ticari-Zirai ve Sınai Çehresiyle Aydın İli, Merkez Aydın-Bozdoğan-Çine-Germencik-Nazilli-Karacasu-Koçarlı-Söke, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir, 1952.*

Rıasanovsky, Nicholas V., ve Steinberg, Mark D., *Rusya Tarihi, “Başlangıcından Günümüze”, (Çev. Figen Dereli), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.*

Roberts, J.M., *Avrupa Tarihi, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2010.*

Sarıkaya, Makbule, *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.*

Seçkin, Rafet, *Bir Öküzle Göz Göze, “Alpullu’da Başlayan Yaşanmış Öyküler”, Ceren Yayıncılık, Edirne, 2013.*

Serin, Necdet, *Türkiye’nin Sanayileşmesi, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.*

Sevgi, Cezmi, *Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1994.*

Sezen, M. Kemal, *Akala Pamuğu, İzmir Satış Kooperatifleri Birliği Yayınları, İzmir, 1941.*

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Stearns, Peter N., *Dünya Tarihinde Sanayi Devrimi, (Çev., Nurdan Soysal), Say Yayınları, İstanbul, 2021, s. 100-101.*

Sülker, Kemal, *İşçi Sınıfının Doğuşu, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998.*

Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi, Kâğıtçılık ve Matbaacılık T.A.Ş., İstanbul, 1950.

Sümerbank, X’uncu Yıl, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.

Sümerbank; Cumhuriyetin 25’inci Yılı, Kulen Basımevi, İstanbul, 1948.

Tanilli, Server, *Uygarlık Tarihi, 36.Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2021.*

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, 2. Baskı, ODTÜ Yayını, Ankara, 1981.*

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Cumhuriyetim Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Dr. Max von der Porten'in Türkiye'deki Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu*, Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923-1950*, 2.Baskı, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.

Toprak, Zafer, *Sümerbank Holding A.Ş.*, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1989.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Toros, Hüsamettin, *Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri*, C.1, Güven Basımevi, İstanbul, 1954.

Tökin, İsmail Hüsrev, *İktisadi ve İçtimai Türkiye, Rakamlarla Türkiye'de Sanayi, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını*, Ankara, 1946.

Tuna, Serkan, *Dünya Ekonomik Krizine Bir Cevap mı? Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)*, Derlem Yayınevi, İstanbul, 2009.

Turan, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu, (1923-1938)*, 3. Kitap, (Birinci Bölüm), 2.Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 2005.

Turgay, Necati, *Türkiye'de Pamuk, Yetiştirilmesi, Endüstrisi, Ticareti, (Cumhuriyet Devrinde)*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1952.

Tüfekçi, Gürbüz, *Atatürk'ün Seyahat Notları, (1930-1931)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), C.VII, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara, 1975.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

Türkiye Baskı Desenleri Tarihi: Sümerbank Örneği 1956-2001, Türkiye Dijital Tekstil Arşivi (Turkish Digital Textile Archive), Haz. Ender Yazgan Bulgun, Elvan Özkavruk Adanır ve F. Dilek Himam Er, İzmir Ekonomi Üniversitesi, İzmir, 2015.

Türkiye, Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi Hakkında Sovyet Mühendisleri Tarafından Verilen Raporlar, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1933.

Uluskan, Seda Bayındır, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Wallerstein, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi*, (Çev., Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy), 2. Basım, bgst Yayınları, İstanbul, 2011.

Yalçın, Durmuş vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, II*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.123.

Yıldırım, İsmail, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları, (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

Yüksel, Ülken, *Atatürk ve İktisat, İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.

D. MAKALELER

(Aydemir), Şevket Süreyya, “Millî İktisat Planı ve Şeker Sanayimiz”, *Kadro*, Birinci Kanun, 1933, S. 24, s. 5-16.

(Aydemir), Şevket Süreyya, “Plan Mefhumu Hakkında”, *Kadro*, Mayıs 1932, S.5, s. 5-12.

(Aydemir), Şevket Süreyya, “Programlı Devletçilik”, *Kadro*, Teşrinievvel, 1934, S.34, s. 5-13.

(Tökin), İsmail Hüsrev, “Plan Mefhumu Hakkında”, *Kadro*, Temmuz, 1932, S.7, s. 36-43.

“Sümerbank 50 Yaşında”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.12-20.

“Sümerbank Adının Doğuşu”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Temmuz 1979, S.205, s.7-8.

“Sümerbank’ın Kurucularından İlk Genel Müdürümüz Sayın Nurullah Esat Sümer İle Bir Konuşma”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Temmuz 1970, S.97, s.6-11.

“Sümerbank’ta Eğitim Çalışmaları”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.5, Aralık 1965, S.54, s.2-13.

“Sümerbank’tan Rakamlar”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Temmuz 1971, S.109, s.8-10.

“Tekstil Sanayinde Dünya ve AET Durumu”, *Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.16, Temmuz 1977, S.181, s.28-29.

Adalıg, Bingöl, “Atatürk Nazilli’de”, *Nazilli Müze Kurma ve Koruma Derneği Bülteni*, Nazilli, Eylül 2006, Y..3, S.9, s.5-6.

Afet İnan, A., “Atatürk ve Devletçilik”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Kasım 1971, S. 113, s.42.-43.

Afet İnan, A., “Atatürk’ün Adını Koyduğu Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.2, Kasım 1962, S.17, s158-159.

Akın, Yiğit, “Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı”, *Tarih ve Toplum*, Güz 2005, S.2, s.73-111.

Akmeşe, Yasin, “XV ve XVII. Yüzyıllarda Kestel (Nazilli) Kazasının Mahalle ve Köylerinin Demografisine Bakış”, *Kurtuluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, Ed. Sedat Akkurnaz, Tuncay Ercan Sepetçioğlu ve Arzu Özver, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022, s.111-125.

Arı, Cemre vd., “Cumhuriyet Baloları”, *Kebikeç*, 38/2014, s.307-315.

Arıkan, Halil Volkan vd., “Bir Şehrin Yeniden Doğuşu-Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası ve Bu Fabrikanın Nazilli’deki Etikleri”, *Liseli Gençlerin Gözüyle Cumhuriyetimiz, Yerel Tarih Yarışması, Ulusal ve Özel Jüri Ödülü Alan Çalışmalar 1998*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s.158-195.

Arıtan, Özlem, “Sümerbank Yerleşkeleri: Cumhuriyet Modernleşmesi’nin İdeolojik Varyasyonlarına İlişkin Mekânsal Bir Okuma”, *Fabrika’da Barınmak*, Der., Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.177-213.

Asiliskender, Burak, “Anadolu’da ‘Modern’ Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları”, *Fabrika’da Barınmak*, Der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s. 111-130.

Atabeyoğlu, Cem, “Cumhuriyet Döneminde Spor Politikası”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, s. 2187-2197.

Aydın, Dicle ve Aksoy, Esra, “Nazilli Sümerbank Fabrikası’nın Sosyal Tesis Binasının İşlevsel Dönüşümü İçin Analizler”, *Güney Mimarlık*, TMMOB Mimarlar Odası Adana Şubesi, Haziran 2012, S.8, s.40-45.

Aydın, Mustafa Berkay, “Ankara’nın Sosyo-Kültürel Bir Değeri Olarak MKE Ankaragücü: Taraftarların Gözünden Kent ve Kulüp”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 2018, 6(1), s.1-22.

Aysan, Mustafa, “Atatürk’ün Ekonomi Politikası”, *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980*, C.1, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.

Aysan, Mustafa, “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”, *Atatürk Yolu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1987, s. 69-104.

Batum, Muzaffer, “Sümerbank Alım ve Satım Müessesesi”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Ağustos 1976, S.170, s.5.

Bilgin, İhsan, “Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s.255-272.

Bilgin, Şükran ve Demirdelen, Tuncer, “42.Kuruluş Yılında Türk İşçisi ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.14, Temmuz 1975, S.157, s.17-22.

Boratav, Korkut, “Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları”, *Türkiye’de Devletçilik*, Der. Nevin Coşar, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.115-142.

Caner, Gizem, “Erken Cumhuriyet Döneminde Kent ve Siyaset: Ulus İnşasının Mekânsal Politikaları”, *Atatürk, Zaman Mekân Yaşam*, Atayurt Yayınevi, Ankara, 2021, s.235-247.

Cavid, Selim, “Gemlik Sunğı İpek Fabrikası”, *İktisadî Yürüyüş*, 15 Mayıs 1940, S.11, s.21.

Cavid, Selim, “Kayseri Bez Fabrikası”, *İktisadi Yürüyüş*, 4 Temmuz 1942, S.61-62, s.29.

Cavid, Selim, “Merinos Fabrikası”, *İktisadî Yürüyüş*, 1 Nisan 1944, S. 100-104, s.5.

Cengizkan, Ali, “Çağa Yerleşmek Dizisi İçin Genel Önsöz”, *Fabrikada Barınmak*, Ed. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.8-13.

Cengizkan, Ali, “İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali Yerleşme ve Konut Yaşam Çevreleri”, *Fabrika’da Barınmak*, Ed. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.15-44.

Clark, Edward C., “Osmanlı Sanayi Devrimi”, (Çev., Yavuz Cezar), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.499-512.

Çetinoğlu, Hulusi, “Kâr Eden İktisadi Devlet Teşekkülü Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Temmuz 1970, S.97, s.31-33.

Denby, Elizabet, “Britanya’da Mesken Meselesi”, *Arkitekt*, XIV. Y.1944, S. 7-8, s.169-172.

Dilik, Sait, “Atatürk Döneminde Sosyal Politika”, *AÜ SBF Dergisi*, C.40, Ocak 1985, S. 01, s.93-102.

Doğan Hulusi vd., “Çağdaş İşletmelerin Sosyal Sorumluluk Anlayışı Ekseninde Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Örneği ve Cumhuriyet Kültürünün

Yerleşmesindeki Rolü”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2011), s.183-200.

Doğan, Çağatay Emre, “Nazilli Basma Fabrikası Yerleşimi; Tarihçe ve Yaşantı”, *Fabrika’da Barınmak*, Ed. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.77-110.

Doğan, Hulusi ,“Sanayinin Musikisi Nasıl Başladı Nasıl Bitti? Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’na Tarihsel Bir Bakış”, *Ege Akademik Bakış*, 7 (2) 2007, s.661-689.

Dönmez, Gülten, “Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri. Bursa Örneği”, *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, C.15, S.1, s.55-76.

Duman, Olcay Özkaya, “Darülbedayi’den Tiyatroya Atipik Modernist Bir Kadın: Afife Jale ve Dönemi,” *Tarih Okulu Dergisi*, XXIII, Eylül 2015, Y.8, S.23, s.63-83.

Erdem, Ekrem, “Sanayi Devrimi’nin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayii Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri,” *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 48, Temmuz-Aralık 2016, s. 17-44.

Eren, Ali Asgar ve Tuna, Serkan,“Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, S.63, Güz 2018, s.165-202.

Fişek, Kurthan, “Türkiye’de Spor”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, s. 2176-2186.

Gökçen, Salim, “Milli Mücadele’de Yunan İşgalinin Genel Karakteri”, *CTAD*, Y.12, S. 23, (Bahar 2016), s.89-111.

Gülmez, Mesut, “1936 Öncesinde İşçi Hakları”, *Türkiye’de İşçi Hakları (Osmanlı Döneminden 1986’ya)*, Türkiye Yol İş Sendikası, Ankara, 1986, s.17-51.

Günay, Hulusi ,“Nazilli Dokuma Fabrikasında”, *Yarım Ay*, No: 68, 1 İlkanun 1937, s. 8-9,19.

Güneş, Günver ve Güneş, Müslime, “Heyet-i Milliye’den Heyet-i Merkeziye’ye Sivil Temelli Direniş; Nazilli Kongreleri”, *Belgi Dergisi*, C.2, S.18, Yaz 2019/II, s.1255-1280.

Güneş, Günver, “Atatürk’ün Nazilli Seyahatleri ve Seyahatlerin Yarattığı Sonuçlar”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, 10 Kasım 2004, S.31, s. 121-135.

Güneş, Günver, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın Türk Ocağı (1923-1931)”, *Türk Yurdu*, Ağustos 2012, Y. 101, S.300, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1332>, Et: 27 Ekim 2022.

Güneş, Günver, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm, Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası”, *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi, 12-16 Kasım 2007- Ankara, Bildiriler*, C.1, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, s. 950-971.

Güneş, Müslime ve Karabacak, Özlem, “II. Dünya Savaşı Sürecinde Nazilli’de Eğitim ve Kültür Hayatı,” *Kurtuluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, Ed., Sedat Akkurnaz, Tuncay Ercan Sepetçioğlu ve Arzu Özver, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022, s.371-383.

Güneş, Müslime, “Adnan Menderes ve Halkevleri”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XII/25 (2012-Güz), s.141-155.

Işıklı, Alparslan, “Sosyal Güvenlik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.2142-2158.

İğdemir, Uluğ, “Halkevleri ve Halkodaları”, *Atatürk ve Halkevleri, Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974, s.119-130.

İlaslan, Süleyman, “Türkiye’de Radyonun Unutulan Sesleri: 1945-1980 Arasında Devlet Radyoları Dışında”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (21), 2014, s.118-142.

İmamoğlu, Bilge, “Seyfi Arıkan ve Kömür İşçileri İçin Konut: Zonguldak, Üzülmez ve Kozlu”, *Fabrika’da Barınmak*, Der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s. 131-156.

İnal, Y. Faruk, “38.Yıl”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.10, Temmuz 1971, S.109, s.27.

İnönü, İsmet, “Atatürk ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.2, Kasım 1962, S.17, s.141.

İnsel, Ahmet, “Devletçiliğin Anatomisi,” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 419-425.

Kalaycı, İrfan, “Atatürk’ün Kalkınma Modeli (AKM): Günümüz Sanayi İçin Kazanımlar”, *Maliye Dergisi*, S.156, Ocak-Haziran, 2009, s.152-176.

Kansu, Ceyhun Atuf, “Halk Dokumacısı”, *Sümerbank, Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.5, Kasım 1965, S.53, s.32-33.

Kaplan, Kadri, “Halkevleri”, *Atatürk ve Halkevleri, Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, TTK Basımevi, Ankara, 1974, s.131-141.

Karabulut, Umut, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış-Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri”, *ÇTTAD*, VI/15, 2007/Güz, s.151-160.

Katlan, Nahit, “Sümerbank: Kuruluş ve Çalışmalara Toplu Bir Bakış”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.5, Aralık 1965, S.54, s.19-30.

Kesgin, Candaş, “Yurdu Gezen Ressamlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilgiler Dergisi*, Y.2012, S.27, s. 141-151.

Keskinok, Çağatay, “Türkiye’de Devletçilik Döneminde Sanayi Kentleri”, *Bilim ve Ütopya*, Nisan 2009, Y.15, S.178, s.81-83.

Koç, Nilgün, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Radyo”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, S. 15 (Bahar 2012), s. 69-103.

Koçtürk, Osman Nuri, “İnsan Gibi Yaşama ve Çalışmanın Koşulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Aralık 1979, S.210, s.49-53.

Kongar, Emre, “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, *Türkiye’de Devletçilik*, Der., Nevin Coşar, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, 219-258.

Kopuz, Ayşe Duran, “Alpullu Şeker Fabrikası ve İşçi Konutları”, *METU JFA* 2018/2, s.29-54.

Korum, Uğur, “1923-1929 Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Türkiye Ekonomi Kurumu, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1982, s.63-87.

Kurt, Mustafa vd., “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, *OTAM*, S. 40 /Güz 2016, s.245-277.

Kuruç, Bilsay, “1930’ların Sanayi Hareketinde Unutulanlar ve Az Bilinenler”, *Bilanço 98, 75 Yılda Çarklardan Chip’lere*, Ed., Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 85-106.

Mugulkoç, Ziya G., “Halkevlerinin Gelişme Dönemi (Sosyal Bir İnceleme)”, *Atatürk ve Halkevleri, Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, TTK Basımevi, Ankara, 1974, s.143-148.

Mülayım, Ali, “Endüstri ve Estetiğin Kesişimi: Alpullu Şeker Fabrikası Yerleşkesi-Ergene Köşkü ve Donatıları”, *Journal of Awareness*, C.2, 1 Eylül 2017, S.35, s.221-234.

Oğuzman, M. Kemal, “931 Sayılı Yeni İş Kanunu’nun Özellikleri”, *İÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 33, 1967, S.3-4, s.215-227.

Öktem, Sezen, “Karabük Demir Çelik Fabrikaları ve Yerleşimi”, *Fabrika’da Barınmak*, Der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, s.157-176.

Özalgün, Faruk, “Hereke’de Spor Faaliyetleri”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.15, Ağustos 1976, S.170, s.21-22.

Özcan, Feridun Cemil, “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Haz. Ahmet Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.39-67.

Özeke, Ahmet Ali, “Türkiye’de Sanayide İşçiyi Barındırma Problemi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.3, İstanbul, 1950, s.103-130.

Sarçın, Simge, “II. Meşrutiyet Döneminin Kadın İşçileri”, *Kadının Değişen Dünyası, Osmanlı Sosyal ve Kültürel Yaşamından İzler (1908-1918)*, Ed., Ayşen Müderrisoğlu, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s.126-145.

Sarıca, Fahrettin, “Sümerbank Eğitim Faaliyetleri”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Temmuz 1975, S.157, s.25-29.

Sümerbank İnşaat Fen Heyeti, “Sümerbank Amele Evleri ve Mahalleleri”, *Arkitekt*, Yıl: XIV, S.1-2, İstanbul, 1944, s.9-13.

Tekeli, İlhan, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması”, *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.106-134.

Tekin, Saadet, “Sanayileşmenin İlk Örneklerinden Biri: Nazilli Basma Fabrikası”, *Tarih ve Toplum*, C.39, Şubat, 2003, S.230, s.20-26.

Tonguç, Hakkı, “Köylerde Okul Binaları İnşaatları”, *İlk Öğretim*, C.2, 27 İkinciteşrin 1939, S.27, s.130-131.

Turgut, Mehmet, “Türk Sanayii ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.3-4.

User, Halim, “Türk Sanayiinde Başta Gelen Firmalar”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C:13, Ocak 1974, S.139, s.43-46.

Ülken, Yüksel, “Atatürk’ün İktisadi Düşüncesi ve Politikası”, *Atatürkçülük, (İkinci Kitap)*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s.251-272.

Ünal, Kemal, “Cumhuriyetin On Beş Yılında Ekonomi”, *Ülkü*, C.XII, S.69, İkinciteşrin, 1938, s.217-228.

Yaylalı, Hale, “1927’den Çok Partili Döneme Kadar Türkiye’de Radyo Yayıncılığı”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi (İAÜD)* - C.10, Ocak 2018, S.1, s.33-50.

Yazman, Ekrem, “Nazilli Pamuk İstasyonu”, *İktisadi Yürüyüş*, .C.2, 15 Birinci Teşrin, 1940, Y.1, S.21, s.5.

Yıldırım, Mebrure, “Sümerbank’taki İşçi-İşveren Münasebetleri İle İşçi Sorunları ve Sümerbank’ın Bu Konudaki Sosyal Politikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Haziran 1972, S.120, s.36-41.

Yorgancı, Necmi, “Sümerbank’ta Endüstriyel İş Güvenliği”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.11, Haziran 1972, S.120, s.42-44.

Yorulmaz, Enver, “Kreşler ve Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.18, Temmuz, 1979, S.205, s.30-31.

Yorulmaz, Enver, “Sümerbank’ın Türk Sanayiindeki Yeri”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Temmuz 1983, S.213, s.21-40.

Yücebaş, Remzi, “Cumhuriyetimizin 60. Yılı”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.19, Ekim 1983, S.216, s.7.

Yücel, Ünsal, “Atatürk Döneminde Sanat Yaşamı”, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, 2. Baskı, İstanbul, 1986, s.415-478.

Zeybekoğlu, Senem, “Erken Cumhuriyet Döneminde Sanayi Komplekslerinin Mekânsal Analizi: Nazilli, Kayseri, Bursa, Eskişehir“, *Fabrika’da Barınmak*, Der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.215-253.

E. TEZLER

Akçadoğan, Melek, *Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri: Zonguldak Örneği*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık, Şehir ve Bölge Planlama ve Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Disiplinler Arası Kentsel Tasarım Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

Arıtan, Özlem, *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank Kit Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Bölümü Bina Bilgisi ve Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2004.

Asiliskender, Burak, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mimaride ‘Modern’ Kimlik Arayışı: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Bina Bilgisi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

Asiliskender, Burak, *Modernleşme ve Konut: Cumhuriyetin Sanayi Yatırımları İle Kayseri’de Mekânsal ve Toplumsal Değişim*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008.

Babaeren, Ahmet, *Nazilli Halk ve Çocuk Kütüphaneleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kütüphanecilik Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1978.

Bigat, Büşra, *Kuruluşu ve İlk Yıllarında Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2017.

Bingöl, Özgür, *Modernleşme ve Konut Mimarisi, Endüstri Devriminden Sonra Barınma Kültürünün Değişimi*, MSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Bina Bilgisi Anabilim Dalı, Bina Bilgisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

Dilek, Aylin, *Türkiye’de Özelleştirme ve Özelleştirme Çalışmaları Sonucu Nazilli Sümerbank İşletmesinin Durumu İle Kârlılık ve Verimlilik Analizi*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2006.

Eldeş, Ilgın Yeşim, *Sümerbank Dokuma Fabrikalarının Dönüşümü (1935-219): Kayseri, Ereğli, Nazilli, Bursa ve Malatya Örnekleri*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimari Tasarım Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Eren, Ali Asgar, *Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Hazar, Ezgi, *Küreselleşme Çağında Sosyal Konut Kavramının Yeniden Değerlendirilmesi; Türkiye Örneği*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Tasarım Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

Kaya, Sinem, *İdeoloji, Gündelik Yaşam Pratikleri ve Mekân Etkileşiminde Karabük Demir-Çelik Fabrikaları Yerleşiminden Öğrendiklerimiz*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.

Köse, Mustafa, *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2010.

Peri, Burak, *Building the ‘Modern’ Environment in Early Republican Turkey: Sümerbank Kayseri and Nazilli Factory Settlements*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

Sevinç, Özkan, *Atatürk Döneminde Aydın’da Eğitim (1928-1938)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Sosyal Bilgiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2016.

Turan, Gülname, *Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi Ziraat ve Endüstri Üretiminde Tasarım*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Temmuz 2009.

F. ELEKTRONİK

<https://deprem.afad.gov.tr/tarihteBuAy?id=25> (Et: 9 Haziran 2021.)

<https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/ABK/id/3990/rec/1>,
(Et:1 Ağustos 2022.)

<http://olayaydin.com/yazarlar/etem-oruc/gidi-gidi-treni/743/>, (Et: 27 Şubat 2022.)

<https://www.iha.com.tr/aydin-haberleri/sumer-vakfi-kullerinden-yeniden-doguyor-2864979/>, (Et: 2 Ağustos 2022.)

<https://www.aydinpost.com/aydin/gidi-gidi-treni-ilk-resmi-seferini-yapti-h242078.html>,
Et: 27 Şubat 2022.)

<http://www.teksif.org.tr/>, (Et: 12 Mayıs 2022.)

[http://sumerbank.blogspot.com /20016/02/sumerbank-ve-saglk.html](http://sumerbank.blogspot.com/20016/02/sumerbank-ve-saglk.html)), (Et: 25 Ocak 2022.)

<http://sumerbank.blogspot.com/2009/04/fabrika-evleri.html>, (Et: 25 Ocak 2022.)

[http://sumerbank.blogspot.com /2011/9/cocuklar-yuvaya-anneler-ise-.html](http://sumerbank.blogspot.com/2011/9/cocuklar-yuvaya-anneler-ise-.html)), (Et: 8 Mart 2022.)

<https://thecharnelhouse.org/2013/10/05/dom-narkomfin-in-moscow-1929/>,
(Et:13 Ekim 2022.)

<http://sumerbank.blogspot.com/2017/05/yasasin-okulumuz.html>, (Et: 25 Ocak 2022.)

<http://sumerbank.blogspot.com/2014/08/>, (Et: 22 Mart 2022.)

<http://sumerbank.blogspot.com/2013/04/>, (Et: 30 Mart 2022.)

<http://sumerbank.blogspot.com/2016/>, (Et: 25 Ocak 2022.)

<https://sumerbank.blogspot.com/2019/11/>, (Et: 13 Ağustos 2022.)

<https://sumerspor.blogspot.com/2011/05/>, (Et: 5 Eylül 2022.)

<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1332>, (Et: 27 Ekim 2022.)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Doğum Tarihi:

Medeni Durumu:

Eğitim:

Lise:

Lisans:

Yüksek Lisans:

Çalıştığı Kurumlar: